

Shree Raghunath Sanskrit Research Institute Library,
Jammu

No. 2672

Title .....
Author .....
.....

Extent ..... Age .....

Subject .....
.....

नं०: २७१२ - घ

श्रीमद्भगवद्गीतायाः द्वितीये ऽध्यायः षोडशटीका-
सहितम् (शांकर भाष्यात् पंचोली टीकापर्यन्तं तथा
सप्तदश संख्याको भाषानुवादः)

पत्राणि ४४०

द्वितीयाध्यायः ॥

शंकरभाष्य
आनंदगिरिकृतटीका
स्वामिकृता श्रीधरी
पिशाचभाष्य
रामानुजभाष्य
अभिनवगुप्तकृतटीका
परमार्थप्रपाटी
वनमाली
जस्रमवेजयन्ती
मधुसूदनी
सदानंदी
नीलकंठी
आनंदी
रामकंठी
लासिकी
पंचोली ॥

भाषा अनुवाद १॥

संजय उवाच तत्तया कृपया विष्टमस्मृणां कु
लेक्षणं विषीदेतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥

भाष्यं नास्ति आनेदगिरिकृतटीका

अदिंसापरमोयमी भित्ताशनश्चेत्येवं लक्षणाया बुद्ध्या पुद्गलैश्चैव सत्यम
र्जुनस्य श्रुत्वा स्वपुत्राणां राजैश्चर्यमप्रचलितमवधार्य स्वस्थ
दयं धृतराष्ट्रं दृष्ट्वा तस्माद्गणमपनेष्यामीति मनीषया सञ्जयस्तं प्र
त्युक्तवानित्याह सञ्जय इति परमेश्वरेण स्मार्थमाणोऽपि कृत्याक
त्येसहसा नाज्जेनः सस्मार विपर्ययप्रयुक्तस्य शोकस्य दृढतरमोदहे
तत्त्वानथापि तं भगवानोपेक्षितवानित्याह तंतयेति तंप्रकृतं पार्थ
तथा स्वजनमरणप्रसङ्गदर्शनेन कृपया करुणया विष्टमधिष्ठितम
श्रुभिः पूर्णसमाकुले चेतो यस्मिन् प्रसूयामन्तरलाहं विषीदन्ते
शोचन्तमिदं वक्ष्यामि वाक्यं सोपपन्निकं वचनं मधुना मानमसुरं
सूदितवानिति मधुसूदनो भगवानुक्तवान् तत्र यथाक्रमं ज्ञेयमुपेक्षि
तवानित्यर्थः ॥

स्वामिकृतटीका

द्वितीये शोकसन्नममर्जुने ज्ञेयविषया प्रतिबोध्य हरिश्चक्रे स्थित
प्रजसलक्षणां ततः किंचित्तमित्यचेत्तायां सञ्जय उवाच अश्रुभिः तंतयेति
पूर्णसमाकुले ईक्षणे यस्य तंतथा उक्तप्रकारेण विषीदन्तमर्जुने प्रतिम
धुसूदन इदं वाक्यमुवाच ॥

पिशचभाष्यं नास्ति

शमानुजभाष्यटीका

तंतथा उत्पारम्भं कैव्यं तंतं ॥ २ ॥ एवमुपविष्टे पार्थ कुतोऽयमस्यानेशोऽप्युपस्थित इत्यादिपुनर्मिमं
विषयस्य शोकमविद्वत्सेवितं परलोकाविरोधिनमकीर्तिकरमतिदुः
इह दयदौर्बल्यकृतं यदित्यज्य पुद्गलैश्चैव त्वेति श्रीभागवानुवाच ॥

अभिनवगुप्तेटीका

आदौ लोकव्यवहाराग्रयेणैव श्रीभगवानर्जुने प्रतिबोध्यति क्रमात्
ज्ञानं करिष्यतीत्यतोऽन्येनैवमित्याह कैव्यादिभिर्निर्भत्सनमभिदध
दधर्मेनैव धर्माभिमानोऽयमित्यादिदर्शयति ॥ भीष्मं द्रोणं वेत्यादिना भुञ्जीय

भोगान्तेनैव च कर्मविशेषानुसन्धानं फलविशेषानुसन्धानं च द्वेयतया धूर्वपदे सूचयति न चै
तद्विदुः इत्यनेनैव कर्मविशेषानुसन्धानमाह निरभिसन्धानं तावत्कर्मनोपपद्यते न च पराजयम
भिसन्धाय युद्धे प्रवर्तते जयेयिष्याम्येव तदा ह्यहं हता गुरुन्ममैवमपि चर्तुं श्रेयः पतञ्च नि
श्चिन्तयामास किं जयं कांक्षामः किं वायराजयमुजयेयिष्यन्मुना विनाशान् ॥ २ ॥

गी.
टी.
हि.

परमार्थप्रपाटीका

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच तं तथेति कृपया विष्टं स्वजनरूप
यापत्त्यविषीदंतं विषादं प्राप्ते अतएवाक्रूरं शूलं अक्षिणीयस्य तं प्रतिम
धुसूदनः स्वयंदैत्यदेता कृष्ण उवाच ॥

वनमालीटीका

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच तमिति असुभिराकुलेशो रत्न
लोयस्यते ॥

कुसुमवैजयंतीटीका

देहात्मनोः कर्मणश्च स्वरूपज्ञानमुत्तमं द्वितीये मोहशान्त्यर्थं सख्यः कृ
षो न वर्णितम् पवं वेधुवयात्मकदोषदृष्टेरर्जनस्य पुद्गादुपरतिं निश
मत्वा तज्जानो स्थिरीभूतमखंडितं राज्ञं च निश्चिन्त्या तु दिग्गमनसौ धृ
तराष्ट्रस्यासुखात्तजनकं ततः किं वृत्तमिति मनोरथं परिहरन् संजय
स्तमकथयदिति जनमेजयमाह वैशंपायनः संजय उवाच तं तथेति
तथोक्तप्रकारेण ते स्महांधवा इति मम ताजनि तमोदकारणानुरागविशे
षः कृपाशब्दवाच्यस्य या आविष्टं आसं अतो विषीदन्तमेते मरिष्यंति चे
त्तर्ह्येकं यं जीवामीति आसो देताति दुःखमाप्नुवंतं अतएवाक्रूभिः शूलै
श्चाकुले वीक्षणात्तमे ईक्षणे नेत्रे यस्य तं प्रहृतं तमित्यर्थः पवं निरतिशय
स्नेहशोकाभ्यामतितरुः खारो वसत्रं पूरत्वादिसकीयं साधारणार्थं
सज्जंतं परधर्ममाश्रयन्तं मर्जितं प्रतीदं वस्यमाणं वाक्यमनेकाधिगर्भं
कमवाचमधुसूदन इत्यनेन यः पूर्वमध्यादिदेसानवधीतस्य वेदान्तीम
र्जनस्योपदेशः तः स्वपुत्राणां जीवितासां सजेति ध्वनितम् किं तदा कसि
मपेक्षायां तदेव मधुसूदनस्य वचनमवतारयति संजयो दाम्प्याम् ॥

मित्यनेन यथा भगवतः
सर्वजनेषु साभाविकीति
हेतुकी कृपा तणातद्रक्त
स्यापि इति सूचितम्

मधुसूदनीटीका

कृपयाममैतदिति आसो दनिमित्तः स्नेहविशेषः तया आविष्टं स्वभावसि
द्धं आसं अर्जनस्य कर्म तं कृपायाश्च कर्तृत्वं वदता तस्या आगतं कर्तृत्वं मुदस्तं
अतएव विषीदंतं स्नेहविशेषं भूतस्वजनविच्छेदाशकापरपर्यायः चित्तव्या
कुलीभावो विषादः तं प्राप्नुवंतं तत्र विषादस्य कर्म तेनार्जनस्य कर्तृत्वेन
च तस्या गंतकत्वं सूचितं अतएव कृपाविषादवशादसुभिः शूलैश्चाकु
लैः

अहिंसा परमो धर्मो भिक्षाश्च

नंदेत्येवं तदणया बुद्ध्या यु

दुर्वैमुख्यमर्जनस्य सुखात्

पुत्राणां राज्यमपवर्तितमवधा

र्यस्य हृदयस्थजराभ्रस्य

द्वर्षनिमित्तं ततः किं वृत्तमि

त्या कं दामयनिनीषुः संजयः

तं प्रमुक्तवान् द्वाहवैशम्पायनः निः

संजय उवाच ॥

लेदर्शनात्तेमेचइत्तणेनेत्रेयस्यसक्तं एवमत्कपातआकुलीभावाद्य
 कार्यद्वयजनकतयापरिपोषंगताभांकृपाविषादाभ्यामुद्दिश्यंतमर्ज
 नं इदं सौपपतिकेवसमाणं वाक्यमवाचनत्वेदितवान् मधुसूदन
 इतिस्रयंडुएनिग्रहकर्त्तृर्जनंप्रत्यपितथैववसतीतिभावः ॥

सदा नंदीटीका

जोपीतंवासोदधानंविजयरथगतं ब्रह्मरुद्रादिवंधं भूमेर्भारंजिहीर्षुनवज
 लदरुचंशंखचक्राब्रह्मं पार्थव्याजेनलोकंनिगममतस्तौयोजयंतं
 महेशं थापेन्निसंस्तुसेयंसुजनमतिरदंकुसमानंदकंदे १ लक्ष्मीपतिः
 कुसमाबोनिपंता ब्रह्मादिलोकस्पचनेदस्तुः गोपीप्रियोगोपवयस्य
 आत्माविलस्यकुसोमतिदोममास्तु २ अहिंसापरमोधर्मोमहान्दोषः
 कुलक्षये आकांक्षामेनराज्यादावर्जुनस्येतियत्नतः ३ धृतराष्ट्रस्तदा
 कार्यममत्ताभिनिवेष्टतः राजदण्डंस्वपुत्राणामवधार्यतिदर्षतः
 ४ अर्जुनस्तस्यमनाइत्यमवलोक्यादसंजयः एतत् राजसथावृत्तंस
 माधानेनचेतसा ५ आसोदोयोममेतेहमेतेषामितिदुःखदः सौहमेदः
 कृपासोक्ता तथाः आसस्वरूपया ६ स्वभावसिद्ध्याव्याप्तंशोचंतंतंता
 थाविधं तदशादस्त्रभिःशर्णेआकुलेदर्शनात्तमे ७ इत्तणोयस्यतंसो
 हादुद्दिश्यंवाज्जनंप्रति इदंसपुत्तिकंवाक्यंवदमाणांमवाचद ८ नत्
 पेदितवानीशोयतोसोमधुसूदनः स्रयंडुएनिदेताजस्तथावस्यतितं
 प्रति ९ ॥ १

नीलकंठीटीका

अर्जुनेषुहाडपरतेमत्पुत्रानिष्कंटकंराजंप्राप्यंतोसाशवंतंराजानंप्रति
 संजयउवाच तंतथेति तमर्जुनं तथा सजनेदिकथं दत्तासुविनः स्या
 ममाथवेत्सुकप्रकारेण कृपयास्वेदेननतदययापरदुःखप्रहाणेच्छा
 रूपया तस्याः परदौर्बल्यनिश्चयोत्तरभावित्याः अर्जुनेयदिवातो जयेयु
 रितिस्रपराजयमाशंकमानेदुर्भलंतात् यानेवदत्तानजिजीविषामइति
 स्मृतिशायसूचकवाक्यशेषविरोधाच्च आविष्टं व्याप्तं विषीदंतं
 सीदंतं ममगात्राणीत्यादिताउक्तंरूपंविषादंप्राप्तुवंतं इदंवदमाणांवा

गी. ही.
हि.

कंचवचनीयं उवाच मधुसूदन उतिष्ठ देवता देवार्जनं निमित्तं कृतं सत्
सुत्रानपि ह निष्पद्येते त्वया जगतां नकार्येति भावः ॥

आनंदी टीका

एकं समस्तमहं सां तमसां विनाशे विद्यावभासनविधौ च पदार्थ
 सारं प्रेक्षय मे सारमन सारमात्मतंत्रं मूर्तं मयि स्फुरत्वा ज्ञयेदेव ते
 तत् श्रेयं तस्मिन्निःश्रेयसप्रकरणे गीताशास्त्रे उद्देशपर्वणि सर्व
 प्रकरणार्थबीजभूते द्वितीयाध्याये प्रथमाध्याये क्रमप्रकरात्समा
 सन्नमरणं बंधुवर्गमेवेत्पदेहाहं भावनया विभावशोकमोहसं
 कटोत्कटया करुणया स्वधर्मत्यागे निश्चितमर्जुनं श्रीभगवान्
 स्वधर्मसमुच्चितस्य ज्ञानस्य श्रेयः साधनतोपदेशनयोधयितुमि
 क्ष्मतीति धृतराष्ट्रं प्रति बोधयन् संजय उवाच तथा श्रोतुं प्रकारेण
 कृपया विष्टं पिशोच्ये वष्टुहीतोतः करुणमत एव वाच्यं सरितेत्तलं
 सीदमानं तमर्जुनं शोकमोहापनोदाय दमनुत्पन्नबोधत्वा ताव
 द्वाक हृते नैव वक्ष्यमाणं वाक्यं मधुसूदनः १ ॥

रामकंदी टीका

श्रेयं बंधुव्यामोहवशाद्विसंस्थूलमर्जुनं प्रति संजाता उज्जिहृत्सु भ
 गवतः परमार्थोपदेशप्रक्रमपि श्रुतानि वाक्यानि उपेतं संज
 य उवाच तंत्येति ॥ १ ॥

लासिकी टीका

तमर्जुनं कृपया व्यामोहवशात्संस्थूलमर्जुनं प्रति संजाता उज्जिहृत्सु भ
 यस्पते तयोक्तप्रकारेण वक्ष्यमाणं वाक्यं श्रीकृष्ण उवाच १ ॥

रावीरसमिद्धोयिनी॥

कार्तवीर्यार्जुनायनमः भिक्षाग्रानमेवाथर्मश्रयादुरुवथादि
 पर्यवसायिनोपुद्गाहमिद्येवलक्षणाया मनीषयासंग्रामविसख
 मर्जुनंन्यस्तशस्त्रनिशाम्यस्वात्मजानामैश्वर्यमव्यभिचारिनिश्चित्य
 दधैविकसितकपोलस्य धृतराष्ट्रस्याकृतिं विलोक्य तन्मनोराज्यमप
 निनीषुः संजयस्तं प्रत्युचिवानित्याह वैशंपायनः संजय उवाचेति
 ॥ यद्यपि विधेयाविधेये दृष्टीकेशेन भगवता स्मारितोऽर्जुनो
 दृढतरमोददेतुश्लोका विष्टया तत्कालेन स्वीकृतवांस्तथापितं
 नोयेदितवान् शत्रून्त्याह तमिति तं प्रकृतमर्जुनं तथा बभूवुर्जनव
 धप्रसंगदर्शनेन क्लृपया करुणया विष्टमथिष्ठितमस्तुष्टराणि क
 लेक्षणा मस्तुष्ट्या मतरलनेत्रं विषीदंतं शोचंतमिदं वक्ष्यमाणं वा
 कं सोऽपयतिकं वचनं मधुसूदन उवाचेति संबंधः मधुसूदन इति
 विशेष्यं च यथासंगतौ प्रसंगाः प्रवृत्तिनिरोधकं मधुनाशितवां
 स्तथैवार्जुनं प्रत्यपिरिषुवथमेवोपदेक्ष्यतीति धृतराष्ट्रप्रतिबोध
 नाभिप्रायकं ॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका

तदेवंप्रथमाध्यायेनचश्रेयो नपश्यामीत्यत्ररणेरुतस्यपरिवार
समत्वयोगक्षेमत्वोक्तैर्यथाश्रेयोमोक्षात्ममन्यतश्चैयोन्युत।
वाश्रेयइतिश्रुतिसिद्धमुक्तं नैवहंतुरित्याशयेवदत्तोज्ञनस्य।
मुमुक्षत्वप्रतीतेर्नकाक्षेविजयेकृत्स्न्यादिवदतश्चेहिकफलवि
रागप्रतीतेर्नरकेनियतेवासइत्यादिवदतश्चदेहातिरिक्तात्मवि
वेकाप्रतीतेः किंनोराज्येनगोविन्देत्यत्रव्याख्यानवर्त्मनाशमप्र।
तीतेः किंभोगैर्दमप्रतीतेः यद्यप्येतेनपश्यंतिइत्यत्रस्वस्यभो।
गाभावप्रतीतेस्तन्मेक्षेमकरमिति निनिष्ठाप्रतीतेरथीरत्वे
ब्रह्मज्ञानेप्रतीते यद्यपि तथापिविधिवडपसत्यभावान्मोक्ष
तात्विकस्वरूपाज्ञानास्त्रिङ्गातिरिक्तज्ञानाभावादतदुपदर्श
नपूर्वकंसोपकारकज्ञानोपदेशायद्वितीयोऽध्यायप्रारभते ॥
यथाचेनदस्मिन्नध्यायेनप्रतिपाद्यते तथा तत्रतस्यलेप्रदर्श
यिष्यामः तथाकिंचुतमित्यपेक्षायां संजयउवाच तंतथे
ति स्वयंउष्टनिग्रहकर्ता प्रज्ञेनंप्रत्यवितथैववक्ष्यतीतिभा
वः स्पष्टमन्यत ॥ १ ॥

भाषा प्रजवाह

अहिंसा परम धर्म है इसमें भिक्षाकरि निर्वाह करना उचित है
संजयके मुखसे ऐसी बातें अर्जुन की मति और युद्धसे विमुख
जानि अपने पुत्रोंका अवल राजा मानि मनप्रसन्न सख्यहृदय
धृतराष्ट्रको देखि फेरि संजय धृतराष्ट्र की उस दुष्ट आशा को
हर करते यह वचन बोलि कि हे राजन् इस प्रकार कृपायुक्त
अशुभारा पूर्ण लोचन विषाद करते हुये अर्जुनसे उल्लेखन
श्रीभगवान् ब्रह्मविद्या जो ज्ञान तिससे प्रबोध करत यह वच
न कहते भये १ ॥

दोहा ॥ संजयवाक्य ॥

कृपायुक्त को तैसे तेहि अशुभारा विकलनेन पीउत को
मधुसूदन कहित भय यह वै १ ॥

5

विषयः
१. विषयः
२. विषयः
३. विषयः
४. विषयः
५. विषयः
६. विषयः
७. विषयः
८. विषयः
९. विषयः
१०. विषयः

विषयः
१. विषयः
२. विषयः
३. विषयः
४. विषयः
५. विषयः
६. विषयः
७. विषयः
८. विषयः
९. विषयः
१०. विषयः

पञ्चमस्कन्धः श्रीमद्भगवद्गीतासु अष्टमोऽध्यायः श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णस्य वचनम् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच कुतस्त्वाकश्मलमिदं विषमे स मुपस्थितं अनार्यजुष्टमस्वर्गमकीर्तिकरमर्जन

भाष्यं नास्ति आनन्दगिरिकृतटीका २

किन्तु हाक्यमित्यपेक्षायामाह श्रीभगवानुवाच कुतो देतोस्त्वात्मा सर्व
तत्रियप्रवरं कश्मलं मलिनं शिष्टगर्हितं पुद्गात् पराङ्मुखत्वं विषमे।
समयस्थाने समुपस्थितं प्राप्तमनार्यैः शास्त्रार्थसंविद्धः जुष्टं सेवितमस्व
र्गं स्वर्गीनर्हं प्रत्ययकारणमिदं वाकीर्तिकरमयशस्करमर्जनमात्रा प्र
त्यानस्यतवनेतत् पुक्तमित्यर्थः २ ॥

स्वामिकृतटीका

तदेव वाक्यमाह श्रीभगवान् कुत इति कुतो देतोः तादृशित्वां विषमे संक
रे संग्रामे इदं कश्मलं उपस्थितं अयं मोहः प्राप्तः यतः अर्थैरसेवितमस्व
र्गमधर्ममयशस्करं २ ॥

विशालभाष्यमु नास्ति

रा रामानुजभाष्यं नास्ति

यद्यन्यविद्येयार्थे कुतो यमस्यानेनोक्तं परस्मिन्नाह तादृशित्वां विषमं
नस्यं लोकमविदुस्तेषां परलोकादिषु नमकीर्तिकरमदिसदेहस्य
सैर्धन्यहान्तं परित्यज्य पुद्गायोतिष्ठेति २ ॥

अभिनवगुप्तटीका २ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटीका

कुत इति विषमे संग्राम संकरे तादृशिता इदं कश्मलमज्ञानं कुतो हे तौ स
मुपस्थितं प्राप्तं अथ तत्स्वरूपमाह अनार्यजुष्टं न आर्याः अनार्याः ते जुष्टं
सेवितं आर्यैरसेवितं एतद्विषयमज्ञानकश्मलमिति तात्प्राष्टेत्युक्तमि
त्यर्थः यत इहामुत्र च गर्हितं तत्कथमित्याह अकीर्तिकरं अस्वर्ग्यं चेति २

वनमालीटीका

हे प्रज्जना कुतो देतोस्त्वात्मा मिदं कश्मलं विषये पुद्गलसमये समुपस्थितं प्रा
प्तं यतो तार्यैरुद्धैः सेवितमतो स्वर्गमतपवाकीर्तिकरम् २ ॥
कुसुमवैजयंतीटीका

किं तद्वाक्यमिति चेत्
 या तदेव मयुस्तनस
 त्वनमवतारयति म
 ज्योत्स्नाभास

पेदिकासुखिकभोगेकावद्विः सर्वथै तस्मान्नमेव तत्रापि मन्त्रि तस्य तव ती हृशावरं महदयोग्य
 मिति विप्रोपणत्रयाणामाशयः अनुनेति सन्तोषनेन स्वराखरैरजीयोपि शंकरस्तथाजितोद्यतदु
 लंकुतोगतमिति सूचनम्

मी. टी.
 हि.

+ श्रीभगवानुवाच कुतस्तेति निरतिशयशोकमोहाकुलितातिशयिलसर्वांग
 रोमांचनकम्पाक्रपातादिप्रपमिदं कश्मलं मलिनं विषमे युद्धस्याने आनार्यः
 कुपुरुषैर्जुंसेवितं अस्वर्ग्यं सर्गप्राप्सुपायभूतस्वधर्मविरोधितेन सत्की
 काः प्राप्तिकरं कीर्तिकरं अयशस्करं ॥ २ ॥

मधुसूदनीटीका

तदेव भगवतो वाक्यमवतारयति
 भगवानुवाच पेक्ष्यस्य समग्र
 धर्मस्य शसः श्रियः वैराग्य
 यमोत्सृज्य संभोगांतीगता
 गुप्तमिति प्रत्येकं संबध्यः मोक्ष
 तितन्माधनस्य तानस्येगतासं
 पत्तादृशं समग्रमेवार्थादिकं नि
 प्पुतिबंधनयवर्तते स भगवान्
 ययोगे मतुषु तयोत्पत्तिचिना
 भूतानामागतिगतिर्वेति विद्या
 यद्येव सवाचो भगवानिति प्र
 गानामिति प्रत्येकं संबध्यते ज्यति
 नाशशब्देन क्लृप्तासां पुपल
 ते प्रागतिगती प्रागामिन्यो संपदा
 ते पत्तादृशो भगवच्छब्दार्थः श्री
 तदेव पदपर्यवसित इति तयोच्य

इदं स्वधर्मात्पराश्रयत्वं कृपायामोहासुपातादिपुरःसरं कश्मलं शिष्टग
 र्दितत्वेन मलिनं विषमे समये स्थाने तात्तां सर्वदत्रियप्रवरं कुतो हेतोः स
 मुपस्थितं प्राप्तं किं मोक्षेच्छातः किं वा स्वर्गेच्छातः अथवा कीर्तीच्छातः इति
 किं शब्देनालिप्यते हेतुत्रयमपि निषेधति त्रिभिर्विशेषणैरुत्तरार्थेन आर्थे
 र्मुमुक्षुभिर्न जन्मसेवितं स्वधर्मराशयमुद्दिश्यामोक्षमिच्छाद्विरपक्वकषा
 ये र्मुमुक्षुभिः कथं स्वधर्मस्याप्यस्यार्थः संयासाधिकारीतुपक्वकषायो
 ग्रेवक्ष्यते अस्वर्ग्यसर्गहेतुधर्मविरोधित्वात् न स्वर्गेच्छया सेव्यमकीर्ति
 करं कीर्त्यभावकस्य कीर्तिकरं वा न कीर्तीच्छया सेव्यं तथाच मोक्षकामैः
 स्वर्गकामैः कीर्तिकामैश्च वर्जनीयं तत् कामपवत्त्वे सेवसंयतो अनुचितं
 चेष्टितं तवेति भावः ॥ २ ॥

सदानंदीटीका

तदेव संजयो वाक्यमवतारयति स्फुटं समग्रेष्वर्थसम्पन्न उवाच भगवानिति।
 ति। पेक्ष्यस्य समग्रस्य धर्मस्य शसः श्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैव संभ
 गार्तीगता २ नित्यमप्रतिबंधेन वर्तते यत्र पद्विधं समग्रेष्वर्थमुख्यं तद्भगा
 त्यं भगवानिति ३ शुद्धे महाविभूत्या व्यपरे ब्रह्मणि वर्तते श्रीकृष्णो भग
 वच्छब्दः सर्वकारणकारणो ४ अयं भगवच्छब्द उपचारेण वर्तते ५ अयं
 त्रिप्रलयं चैव भूतानां सागतिं गतिं ५ वेति विद्यामविद्यां च सवाचो भगवा
 निति ज्ञानशक्तिवैलक्षण्यं वीर्यते जां स्पष्टतः ६ भगवच्छब्दवाच्यानि।
 विना देयैर्गुणादिभिः इदं स्वधर्माद्वैमुख्यं यामोक्षे कनिबंधने ७ शिष्टे वि
 गर्दितत्वाच्च मलिनं कुत आगतं संग्रामे दत्रियश्चेष्टतां विमश्रेपवकारिणं
 ८ मोक्षेच्छातो यवा स्वर्गकामतो वा किमागतं किं कीर्तिकामतो वा तां
 किं शब्देनेति सूचितम् ९ त्रिभिर्विशेषणैर्देतं स्वीनेवेशे निरस्यति आ
 र्थ्यं मुमुक्षुभिर्न तसेवितं शुद्धिमिच्छुभिः १० यतः स्वधर्मस्यागेतचित्त

तश्चुर्दिनजायते नवास्वर्गलयासेयंस्वर्गदेतविरोधतः ॥ स्वधर्मस्यागि
नांस्वर्गः स्वप्नेष्यसंतदुर्लभः नवाकीर्तीलयासियंकीर्तिनाशकरंयतः
॥ तस्मात्स्वधर्मवैमुख्यंवर्जनीयंशुभेषुभिः मोक्षकीर्तिफलेषुतंकि
मदोमेवसेमलम् ॥ ३ ॥ २

नीलकंठीटीका

अर्जनस्योजयन् श्रीभगवानुवाच कुतश्चि कश्मलं वैरुच्यं विषमेय
दुःसंकटे अनार्यैर्भीरुभिर्जहंसेवितेनतत्तादृशैः शूरैः नशार्यैर्जहमिति
वायन्तशार्यैर्जहमितिवायन्तशार्यैर्जहमितिवायन्तशार्यैर्जहमितिवायन्तशार्यैर्जहमिति
पिपदमुत्क्रमदोषादुपेक्षं अतएवास्वर्गमकीर्तिकरं च देवर्जनसख्य
स्वभाव तवैतद्युक्तमितिभावः २ ॥

7

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF CHEMISTRY
JANUARY 1950
J. H. HARRIS

RECEIVED
JANUARY 1950
J. H. HARRIS
DEPARTMENT OF CHEMISTRY
UNIVERSITY OF CHICAGO

शानेदी टीका

हे प्रज्ज्जन इदेकश्मले स्वधर्मत्वागेन मोहरूपे पापे विषमे द्युयोग
समये पञ्चयोगात्संकटे काले देशे च त्वाविमर्शकं कृतः समु
पास्थिते किमप्यत्र कारणं न जानामीत्यर्थः कश्मले कीदृश
मनार्थज्जुष्टं प्रार्थ्यैः शिष्टैः स्वामिभिश्च न सेवितम् अतएवा
स्वर्गमकीर्तिकरमुभयलोकविरुद्धमित्यर्थः १ ॥

रामकंठी टीका

इदमेवंविधप्रस्तुतावशपकरणीयस्वकर्मकरणवसादका
रणव्यामोहात्मकं कश्मले पापे त्वां भवन्ते कृतः कस्मात्त्रिमि
नादिषमे संकटे उपास्थितमागतं हे प्रज्ज्जन कीदृश कश्म
ले मनार्थज्जुष्टं मशिष्टं सेवितमतएवास्वर्गप्राप्तिप्रतिकूल
मकीर्तिकरमपवादसंपादकं इति पदसंगतिः स्यादेव
प्रार्थविशेषं त्विमं गभीरकृत्य भगवन्नेतदाह प्रज्ज्जन शोभाजन
संज्ञिमात्रसंवाधनार्थः किंतु तद्गतप्रकृष्टाभिजनप्रज्ञापरा
क्रमादिगुणगणितप्रत्ययनार्थः तच्छब्दोऽपि परमाद्यतो मो
हादिमलविविक्तस्वभावस्यात्मनः प्रत्यायकत्वेन प्रयुक्तः
(इति तत्त्वम्) तेन वस्तुतो यत्स्वं तस्यानेन व्यामोहकले केन सं
बन्धः प्रकाशस्य तमसेवात्पन्नमसंभाव्य इति कृतस्त्वामिदमु
पास्थितमेत्यनेन वाक्येन गभीरकृते अतएव चैतन्यापमनार्थैर
तत्त्वविद्भि रसाधुभिः सेवितम् इत्याद्युक्ते

१ ॥

लासिकी टीका

हे प्रज्ज्जन मुक्तीच्छातः स्वर्गच्छातः कीर्तीच्छातो वा स्वधर्मपरां मुक्तिं
तामहादिभिर्वानसेवितम् १ ॥

पञ्चयोगसमग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः वैराग्यस्याथ मोक्षस्य
यस्य भगवन्ति स्मृतः एवमेव श्रियादिषु नित्ययोगेन विद्यते स
गुणान् श्रीकृष्ण उवाच १

तदेव वाक्यमवतारयति श्रीभगवानुवाचेति येष्वर्थस्य समग्रस्य
धर्मस्य यथासः प्रियः वैराग्यस्यायमोक्षस्य यस्यां भगवती गतेति
परिभाषितः संस्मरणार्थमावराणादिद्वयः षड्विधो भगोनित्यमस्या
स्तीति भगवानिति नित्ययोगे मतुप उवाच वक्ष्यमाणमिति शेषः
॥ १ ॥

राजीवसमिद्धोधिनी ॥

तदेव वाक्यमवतारयति श्रीभगवानुवाचेति येष्वर्थस्य समग्रस्य
धर्मस्य यथासः प्रियः वैराग्यस्यायमोक्षस्य यस्यां भगवती गतेति
परिभाषितः संस्मरणार्थमावराणादिद्वयः षड्विधो भगोनित्यमस्या
स्तीति भगवानिति नित्ययोगे मतुप उवाच वक्ष्यमाणमिति शेषः
॥ तदेवोदाहरति कृतक्यादिना इदं स्वधर्मपरं सुखतायाद
कमस्तुपातादिपूर्वकप्रमत्तमोक्षः मूर्खानां कप्रमत्तमोक्ष इत्यमरः
विषये समये स्थाने वा तां सर्वदा त्रियप्रवरमर्जनं कृतोदेतोः समु
पस्थितं प्राप्तं अर्जनाभिधया विशुतस्य तव नैतद्युक्तमिति भावः
ननु शिष्टसंप्रदायैर्दिकामुखिकसुखानि प्रवृत्तिनिवृत्त्योः सामा
न्येन प्रयोजकानिलोके दृष्टानीति तत्तत्वे कथमनौचित्यमित्य
र्जनाप्रकाशमपनेतुं तदन्यतमस्याप्यभावमवदृश्यन्नाह प्रना
येति ४॥ २

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका

किमुवाचेत्याह

एत

कृतइति तात्तोकश्मलं स्वधर्मपरित्यागलक्षणं विषं विषवत्परि मवि
 रुहं वासुदेवे मयि ससीपस्ये कृतइति मोक्षेच्छातो वा स्वर्गेच्छातो वा की
 तीच्छातो वा समुपस्थितं प्राप्तमिच्छादेयः प्रथमं निषेधति अनार्येति
 आर्यैर्मुमुक्षुभिरसेवितं स्वधर्मे राशयमुद्धि हारामोक्षार्थं कथं स
 धर्मं सत्तीति भावः अथवा अनार्याः केवलं कलत्रादिभरणग्रहास्तै
 र्जहं स्वधर्मत्यागं कथं मुमुक्षुः ऊर्यादिति भावः नहि तीर्थमिच्छाहा
 स्वर्गमिति स्वस्वर्गाग्रमप्रयुक्तान् धर्मास्वजनन्तामेर्ज्येति शो
 नादिभिरपि स्वर्गं प्राप्नोतीत्युक्तं स्वधर्मस्य कामे सन्नधिकारादिति भा
 वः यद्वा स्वर्गं नरकं प्राप्तिहेतुं कथं स्वर्गकामः ऊर्यादिति भावः
 नहि तीर्थइत्याह कीर्त्यभावकरं प्रयशः संपादकं चेत्पर्यः विषमे सं
 कटे इति संप्रदायादेवापादं ननु किं वाहं ऊर्या वंयुजनमवेत्यमेव
 नुधीरतोपिशक्तिः न प्रभवतीत्याह २ ॥

भाषा अनुवाद १

अर्जुन को कातर देवि यह वचन श्रीकृष्ण बोले कि हे अर्जुन ऐसे
असमय में लड़ाई के बीच मूराव कायर शास्त्रहीन मनुष्यों के योग्य
जो लोक में उर्यश करने वाला है और अस्वर्ग जिससे स्वर्ग जाय
और नरक मिले ऐसा कष्टाल कहें मोह अर्जुन इस नाने से भूतल
प्रसिद्ध वीर में तम ऐसे को आय कर प्राप्त हुआ यह बड़ा ही आ
चरज है १॥

दोहा

कैसे तो को मोदयद विषम स्थान भयो आय त्यागित यथादर
स्वर्ग दर दे अर्जुन प्रगटाप २॥

[Faint, illegible handwritten text in Devanagari script]

256

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

कैव्यमास्मागमः पार्थ नैतत्तस्य पपद्यते तद्वद्वदयदौर्ब
ह्यं तत्क्रोतिष्ठ परंतप ३ ॥

भाष्यनास्ति आनन्दगिरीकृतटीका

पुनरपि भगवानर्जनं प्रत्याह क्लेशमिति क्लेशं जीवभावमथैष्यं मास्मग
मः भागः देवार्थं एषातनयनदित्यपि मदेश्वरेणापि कृतादवे प्राव्यातयो
रूपे मक्षामदिमत्येतदुपपद्यते तद्वत्तद्वत्कारणं हृदयदोषसंमनसोदुर्व
लत्वमथैष्यं त्यक्तोतिष्ठ पुद्गायोपक्रमं ऊरुदेपरन्तप परं प्राञ्चं तापयतीति
तथासंवाच्यते ३ ॥

स्वामिभक्तटीका

तस्मात्कैयमिति हेतुर्धैर्येकातर्यमात्मगमः न प्राप्तुमिति यतस्तत्त्वयत्न
 नोपपद्यते योग्यं न भवति तद्वद्वदयदौर्वसंकातर्यमात्मगमः न प्राप्तुमिति
 तिष्ठेत्परंतपशत्रुतापनः ॥ न हि कारतलेन पुष्पादुपरतोऽस्ति किंतु पुष्पस्या
 मायत्वादिति ३ ॥ पश्चात्तत्र भाष्यं नास्ति ॥ पिशुगवभाष्यं नास्ति

पिशुगवभाष्यं नास्ति

रामानुजभाष्येण नास्ति

उनरतिवार्थः स्नेहनाहण्यधर्म्यादुलोभमयदुर्तंशितममानस्त्रिभु
विद्य ३ ॥ अभिनवगुप्तकृतटीका ३ नास्ति

अभिनवगुप्तकृतटीका ३ नास्ति

परमार्थप्रपाटीका

तस्मात्किं कर्तव्यमिति भगवानाह क्लैयमिति भो पार्थ तं क्लैयं पुमर्थं वि
 दुरतं यदि मामप्रतीकारमशस्वशस्त्रपाणय इत्यादिवाक्यप्रकाशितं मस्मा
 गमः न प्राप्नुदि यत एतत्तपि गोडीवथ न निनयुसते तर्हि किं कर्तव्यमिति
 चेन्न गद हृदमिति भो परंतपशुतापनत्तद्रमस्य विचाररूपं हृदयदोर्बलं
 कल्पितममतोत्पन्नशोकरूपं त्यक्त्वा युशयोतिष्ठ ३ ॥

वनमालीटीका

देवार्थकैयंकातर्यमाश्रमगमः नप्राप्नुदियतस्तत्त्वयेतत्रोपपद्यते नसेभा
यते त्वंदेतत्त्वहृदयदौर्बल्यसंज्ञायाद्वापोतिष्ठ परंतप शत्रुतापनसम
र्थ ३ ॥

मी. टी.
हि.

कुमवैजयंतीटीका

पुनरर्जनस्यामर्षस्यादयत्रोषगर्भकं वाक्यमाह क्लेशमिति हेतुर्वाप्युच्यते।
यात्र पसालो नरावतारस्तं क्लेशं प्रपन्नं शौच्यवीर्यं धैर्यं तेजो बलदंष्ट्रा।
दिष्टुमत्वं मागमः मागाः यतस्तत्प्रतिज्ञे कुरुवीरशिरोमणौ तयि पतत्रो
पपयते न च दत्ते श्रुतो देतोः सद्रुद्रजनसेवितं सद्रूपस्याधैर्यादेरुत्पाद
कं वा ददयदौर्वल्यं मनो मात्रदुर्वलतां न पुनरसंग्रामसामग्रीकृतोत्पत्त्या
विचारेण पनीयत्वमिति पुद्गाय पुद्गयत्तपरोभव शत्रुतापनवीर्यस्य
तवैतन्महदनुचितमिति संवोधनकथनाभिप्रायः ३ ॥

३ दत्ताविंशतल
वाङ्मयान
लेमन्मित्रे

४ परन्तप परानरि
समृद्धास्तपतीति
नृणां तदुद्गीर्णमा
त्रेणैवात्र योनिभ
नीत्यर्थः

सनाचेदणजानेनाद्यैर्येणधनुसिधारयितुमशक्नुवताम

मधुसूदनीटीका

व

क्लेशं क्लेशभावमधैर्यं तेजस्तेजश्चादिभंगरूपं मास्मगमः मागाः हेतुर्वा
प्युच्यते नय एवमादेप्रसादेन लब्धे नयमात्रे वीर्यातिशयस्य प्रसिद्धता
त एवातनयत्वेन त्वं क्लेशायोग्य इत्यर्थः यत्किं कर्तुं शक्यमित्यत आह
अर्जनत्वेनापितदयोग्यतामाह नैतदितित्वं यज्जने साक्षात् महेश्वरेणा
पिसदकृताहवे प्राच्यात महाप्रभावेनोपपद्यते नोपपुज्यत पतन क्लेशमि
त्यसाधारणेन तदयोग्यत्वनिर्देशः ननु न च शक्तौ व्यवसातं भ्रमतीवच।
मे मनश्चिद्वैवमेव योक्तमित्याशङ्क्याह सद्रुद्रमिति हृदयदौर्वल्यं मनसा
भ्रमणादिरूपमधैर्यं सद्रुद्रकारणत्वात् सद्रुद्रतिरसने वात्पत्त्यावि
वेकेनापनीय इति पुद्गाय सजोभव देपरंतप परं शत्रुतापयतीति त
था संवोधयते हेतुगर्भम् ३ ॥

म

सदानंदीटीका

न त्वदंत्यक्तधैर्योस्मि न यत्तु र्थारणेक्षमः स्वजनावेक्षणो नैव कपुदं चानि
दुःसह १ इत्याशङ्क्यादमागच्छाधैर्यं तेजो मखापदे देवप्रसात्पुद्गायल
व्यसंवीर्यवन्नरः २ साक्षात् महेश्वरेणापि कृतपुद्गेर्जने त्वयि महाप्रभा
वेकातर्प्यं न चेतक्यते मत्तं ३ सद्रुद्रतादेतकं पुद्गेर्येणैव विवेकतः
तत्कापुद्गायशीघ्रं त्वं सजीवैर्भरणादितौ ४ यतस्त्वं शत्रुसंतापकारीष्ण
रतमो मतः ५ ३ ॥

वा

नीलकंठीटीका

तदेवादल्लेखमिति क्लेशं निर्णीयत्वं नचशक्नोम्यवस्थातमित्युक्तं रूपं मा
गाः नेतत् त्वयिमहादेवप्रतिभट्टेयुक्तं अतः दत्तं च्छंदस्य कृतमेवत।
वदौर्वसं नतशक्तिसहायभावरुतं तत्पक्षाग्निष्टयुहाय परंतप
शत्रुतापन ३ ॥ समवेदसंस्तुतीकृतटीका

शानंदी टीका

हे कौंतेयेति संबन्धकथनात्प्रमविश्यासयोगविष्करणं क्लैवो
कातरतो मागच्छत्यर्थितैस्तेरद्वैतैः कर्मभिः प्राप्यातपोरुषपत
क्लैवो नोपपद्यते हे परन्तपेति श्रोत्साह नार्थम् । तद्वमसारम्
हृदयदौर्बल्येन हृत्कतो हृदयविक्रवतो करुणोत्पत्ता उतिष्ठ
रथोपस्थाडन्यायमुद्धार्थं सजीभव ३ ॥

रामकंदी टीका

अनेनैवक्रमे
एतद्विशेषवि
तुमाह
+
ह

हे परन्तप शत्रुजननजरजनक क्लैवो कापुरुषत्वं मागाः यतस्त्व
यिजगद्विद्यातविक्रमादिगुणमहिम्नि नैतदेवं विधमल्पसत्त्वं
सत्त्वजनोचितमुपपद्यते तस्मात्तद्वमसारं हृदयदौर्बल्यमा
शयकार्षेयं विहायोति स्वप्रसूते स्नाद्ये संश्रामकर्मण्युद्यमेन
ह्रीम् । अत्रापि त्वच्छब्दस्य पूर्वोक्तार्थगभीकारेण प्रयोगो मन्त
व्यः क्लैवशब्दस्य च विवेकसून्यत्वगभीकारेण इत्यंदपि विशेष
घणमेवं योजनीयमिति ३ ॥

प्रातर्धर्मसाधनं

वदनवती टीका

नासिकी टीका

वत्पमाणयोपपत्त्या तस्माद्देयमेवेत्याह क्लैवमिति हे पा
र्थकातर्येन प्रामुहि वीरवरे योगेन भवति त्वत्कौंतेयं युद्धा
यसंजोभव ३ ॥

तंतु

ननु बांधवाद्यवेद्यराजातेनाथेयेराधनुरपिधारयितुमशक्नुव।
ता मया किंकर्तुंशकामित्यत आह कैव्यमिति कैव्यप्रांउभावो
वितंथेयाभावमोजस्तजग्रादिभंगरूपमास्मगमः सागाः पाथे।
एयातनयेतिस्वबोधनेन ऊंत्यादेव प्रसादलब्धे तथैकस्मिन्नेव
तनयेवीयांति प्रायस्य प्रसिद्धत्वात्कैव्यायोग्योसीति धनितं अर्जु
न नाम्नातव तदयोग्यत्वमित्याह नैतदिति तथिमदेष्वरेणापि।
कृतादवे विप्रुतपौरुषे महामदिस्यर्जने यतत्कैव्यं नोपपद्यते
न पुन्यते इति लुङ्लुङता पादकं सुशकानिरसनंच हृदयस्य म
तसो दोर्बल्यं भ्रमरूपे तत्तारादृशां प्रादकत रूपे चत्यक्तातिष्ठु
ह्ययोपक्रमस्व एतेन नचशक्नोम्यवस्थातमित्यर्जुनोक्तमपास्त
यरेतपेत्यनेन ब्राह्मणानामेव हृदयतया विख्यातानां शत्रुसंता
पकानां क्षत्रियाणामिति धनितं ३॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका

५ क्लेशमिति क्लेशं श्रोजस्तेजश्चादिभंगं पार्थानुचितं मागाः पतत्तयिमहा
वीरैः मितप्रभावेनोपपद्यत इत्यर्थः ननु भ्रमंतीवचमेमन इति पूर्वमेवम
योक्तुमिच्छांशक्याद लक्ष्मिमिति हृदयदोषं चेत्तः कपरादिस्तद्वत्संभन नि५
ति५ मितं क्लेशं नुतिष्ठयुद्धाय सज्जो भव परंतपेति हेतुगर्भं ननु नकारेण तरेण
स्वधर्मत्यागोपं किंतु धर्मत्वाभावाद्यधर्मत्वादाः स्पष्टं दृश्यते ताग इत्याह
जुनः ३ ॥

南史卷之四

भाषा अनुवाद

फेरभी भगवान् प्रज्जनसे कहते हैं कि हे परन्तु शत्रु संहार करने वाले प्रज्जन हैं कौतुक जैती प्रज्ज वीरभाव छोड़ इस जीव को नष्ट करके भावको नगही यह तमारे योग्य नहीं है इस आचरणमें तमारी शोभा जगतसे ऊँच नहीं इससे इस लज्ज को हृदय की दुर्बलता को कादर पनको छोड़कर उठो और धीरज धरिसे के अनुसार कार्य करो जैती प्रज्ज संबोधनसे जनाया कि मातृस्वभाव कन्या को होता प्रज्ज को पितृस्वभाव ही उचित है और परंतप से सोचाया कि उठकर शत्रुओं को मार लो तम अनेकवार संग्राममें जय पाये हो ३ ॥

दीप्त ॥

जीवभाव नदि प्राप्त हो पार्थ योगनतो मे पद लज्ज हृदय।
दुर्बल्यको स्थित प्रज्जन तज को द ३ ॥

अर्जुन उवाच कथंभीष्ममहंसेख्येद्रोणं च मथुसू-
दन इषुभिः प्रतियोत्सामि सजाहौ वरिसूदन ४

आनंदगिरिकृतटी.

एवं भगवता प्रतिबोध्यमानेऽपि शोकामिभूतत्वाह प्रतिबुद्धमानः सत्रर्जुनः
स्वामिप्रायमेव प्रकृतं भगवन्तं प्रत्युक्तवान् कथमित्यादिना भीष्मपिताम-
हं द्रोणं चाचार्यं संख्ये रणे हेमथुसूदन इषुभिः यत्नवाचापियोत्सामीति न
वक्तुमनुचितं तत्र कथं वाणैर्योत्स्य इति भावः सायकैस्तैः कथं प्रतियोत्सामि
प्रतियोत्स्येत्येतौ हि सजाहौ कृतमादिभिरर्चनयोगेण हे अरिसूदन सर्वा-
नेवारीन् यत्नेन हृदितवानिति भगवानेवं संबोध्यते ४ ॥

स्वामिकृतटीका

नाहंकारत्वेन युद्धादपरतोऽस्मि किंतु युद्धस्यान्यायत्वात् अर्जुन उवाच क-
थंभीष्म इति भीष्मद्रोणौ सजाहौ सजायामहौ सजायोगेणेतौ प्रतिकथमहं
योत्सामि तत्रापि इषुभिः यत्नवाचापियोत्सामि इति वक्तुमनुचितं तत्र
वाणैः कथं योत्सामि इत्यर्थः हे अरिसूदन शत्रुसूदन ४

पिशचभाषा ४ ॥

रामानुजभाषा

पुनरपि पार्थः स्नेहकारुण्यमवाकुलो भगवड्कंहितमजानन्निद-
मुवाच भीष्मद्रोणादिकान्वृज्यमंतयान् गुरुं कथमहं हनिष्यामि कथं
तस्य भोगेऽतिमात्रसंक्रान्तिरुत्पत्त्या तैर्भुज्यमानास्तानेव भागांस्तुरुधिरेणा-
पसिच्यते वा सनेऽपविशुभं जीयते वा सक्ता भवेम इति ४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी. ४ ॥

परमार्थप्रपाटी. ॥

अथास्त्राभ्यासपुत्रादिवदशंकावकाशः प्रतिगर्हितस्य ब्रह्मवयस्य का-
रतिरित्याशयेनार्जुनः प्राह कथमिति भो मथुसूदन केवलं दैत्यनिर्व-
हेण अहं संख्ये संग्रामे भीष्मद्रोणं च इषुभिर्वाणैः कथं प्रतियोत्सामि प्र-
तिपदत्वेन कथं युद्धं करिष्यामि यतस्तौ सजाहौ आचार्यत्वेन सज्जो न तत्रा-
स्मत्प्राप्तत्वेनावस्थितौ अग्राधीशतपधीश्रुतिरपि तस्माद्यद्यपि राजा
परमतो गच्छति ब्रह्मवाततत उपनिश्रयान् संयोनीय उपनं हि न क्षित्वा स-
योनिरुद्धति स पापीयान् भवति यथाश्रयांसं हिंसितेति सर्वश्रुतौ तत्रापि

गी.
टी.
हि.

तच्चशोदधातीत्यादिना राजाज्ञात्रियः यद्यपि परमतो गच्छति राजसूयादिना
कृष्टो भवति तथा स्वधर्माचरणेनातत अवसाने ब्रह्मैव ब्राह्मणत्वेन उपनि
श्रयति श्रयंतं प्रामोति एवं सति उदिति विचार्य यः क्षत्रियः स्वायोनं प्राप्तवत्या
नपन्नं ब्राह्मणं हि नास्ति चातयति सुकां योनिं पितरं वृत्तं हि नस्ति अतएव
सपायीयान्भवति किंवत्तु यथा श्रेयासं महानुभावं हिंसित्वा श्रयंतं तिरीय
केपियावनां वेदेव तास्मात्सर्ववेदविद्विज्ज्ञास्येव सति तस्माद्ब्राह्मणभ्यां वेद
विद्वेदादिने दिवेन मस्कुर्यान्नास्तीलं कीर्तयेदिति भाष्यं दिवे दिवे प्रति दिवसं न
मस्कुर्यात् परंतु कदापि नास्तीलं कीर्तयेत् उन्मर्यादेन वेदेन शोधयत्येवं
सति भीष्मादीनां वधः कथं कर्तुं शक्यत इति भावः ४ ॥

वनमालीटी.

ननु नाहं कर्तुं पण्युद्वात्रिहृतः किंतु युद्धस्याप्यपत्तादित्याशयेन भगवत
उक्तं हितमजानन्नजुनग्राह कथमित्यादि पंचभिः भीष्मद्वौ एणैराज्ञाहीनौ प्र
तिकथं योत्सामि तत्रापि त्रिभुभिः यत्र वा वापि योत्सामीति वक्तुं मनुचितं तत्र
वाणैः कथं योत्सामीत्यर्थः अरिं शत्रुं मरिणचक्रेण सूदयतीत्यरिस्तदन ४

ऊरुमवैजयंतीटी.

एवं पुरुषोत्तमेनोक्तेऽपि न त्वेह मोहकारुणादिवशीभूतस्तद्वचनं हितमप्य
हितं मन्यमानो युद्धारंभो यस्मिन् न धर्मपदेति भगवन्तमाह अर्जुन उवाच कथ
मिति भीष्मजितेन्द्रियं सत्यवादिने पितृवत्सलं ऊरुऊलरौ तिकं पितामहं द्रोणं
वर्णाग्न्यशस्त्रास्त्रापदेष्टारं शुक्लं च संश्रमिषुभिर्वाणैः कथं प्रति योत्सामि
प्रतीयो भूत्वा कथं युद्धं करिष्यामि कथं विदपिनेत्यर्थः युद्धाकरणे हेतुमा
ह सृजार्ह इति सृजार्हो सृजनयोगो युष्मदादिभिरर्हणयोग्योत्सयोर्वाणैर्म
याह ननं कथं कर्तव्यमिति भावः ननु मधुसूदनारिस्तदनयोः संवाधनयोर्द्वयोः
एव कथं न पुनरुक्तिदोषावहं यतस्तयोरेकार्थपरत्वमिति चेन्न तयोर्भिन्नार्थ
परत्वेन भिन्नविषयत्वात् तथा हि विष्णुर्कर्णमलोद्भूतं मधुना ममहासुरं ब्रह्म
णोपचितं ऊर्वज्रवान् पुरुषोत्तमः तस्मात्तव ह्यर्थादेव दानवमानवाः मधुसूद
न इत्याहुः सृष्टयश्च जनार्दन इति भरतवचनात् तदा ह्यवसरोचोरो विष्णोर्वा
मधुकैटभो विष्णुर्कर्णमलोद्भूतौ हेतुं ब्रह्माण्डं युतौ इति पुराणवचनाच्च मधु
सूदनेत्यनेन सप्रसन्नस्य ब्रह्मणे रक्षणायेव महासुरं मधुना मानं भवानप्यवधीनं त
स्वजनवधाय प्रयत्नं अरिस्तदनेत्यनेन सधर्मविरोधिनः सर्वजनवैरिणस्त्वद्भक्त
द्वेषिणी वकीवककेशकंसादींस्त्वमप्यवधीनं त्वयैव तः पतौ तद्व्यहनिषा
यीनां हृद्भ्यः ऊरुपितामहः भरद्वाजात्मजश्चैव प्रातरुत्पायसंयतो जयो
स्तपांश्च पुत्राणामित्स्वचतुररिन्दमो युयुधातेतवार्थाय यथासमयः ॥

कृत इति धृतराष्ट्रं प्रति संजयवचनादस्मदिज
मैषिणो सद्धर्मचारिणो गुरुपितामहो म
याकथं हंतव्यावित्यभिप्रायेणार्जुनेन द्वौ
संबोधनौ कथितावतोन पुनरुक्ति दोष
गन्धस्य स्पर्शः ४ ॥

मधुसूदनी टीका ॥

ननु नायं स्वधर्मस्य त्यागः शोकमोहादिवशा
त् किं त्वधर्मत्वाभावादधर्मत्वाच्चास्पृश्य
स्य त्यागो मया क्रियते इति भगवदभिप्राय
मप्रतिपाद्यमानस्यार्जुनस्याभिप्रायमवता
रयति संजय पुनर्न उवाचेत्याह वैशम्पा
यनो जन्मे जयं प्रति भीष्मपितामहं द्रोण

पुं.पुं.

७

माचार्यसंख्येणेशुभिःसायकैःप्रतियोत्था
मिप्रहरिष्णामिकथनकथेचिदपीत्यर्थः य
तस्मैपूजाहोक्तुमादिभिरर्च ॥

नयोत्पेक्षजार्हाभ्यांसहक्रीडास्थानेपिवाचापिदुर्घफलकमपिलीलायुद्धम
 नुचितं किंपुनर्युद्धमसौशोरेः प्राणत्यागफलकं प्रदर्शयामि तर्थाः मधुदना स्
 रिसुदनेतिसंवाधनद्वयं शोकव्याकुलत्वेन पूर्वापरपरामर्षवैकल्यात् अतो
 नमधुसुदनारिसुदनेतिस्पर्धस्पर्धुनरुक्ततंदोषः युद्धमात्रमपियत्रनोचि
 तं हरेतत्रवधयति प्रतियोत्सामीत्यनेन सूचितं अथवा पूजाहोकार्यप्रतियोत्सामी
 तीति पूजाहोकार्येव विवरणं भीष्मदोषां चेति होत्रासौभोजयदेवदत्तं चे
 तिवत्संबंधः अयं भावः हर्षोयनादयोनाः पुरस्कृतभीष्मदोषो युद्धाय
 सज्जीभवति तत्र ताभ्यांसह युद्धेन तावद्धर्मः पूजादिवदविहितत्वात् नचा
 यमनिषिद्धत्वादयमपि न भवतीति वाच्यं गुरुं कुरुतं कुरुतेत्यादिनाश
 द्दमात्रेणापि गुरुदोषादिनिषेधफलत्वप्रदर्शनेन निषिद्धः तदा किं वाच्यं
 ताभ्यांसह संग्रामस्यायमेवेति निषिद्धत्वे चेति ४ ॥

सदानंदीटीका

ननु स्वधर्मसंस्मरणेनायं शोकवशात्कृतः किंतु युद्धस्वधर्मताभावाच्चा
 धर्मरूपिणः १ मयाप्यक्रियतेत्यागश्चाहर्जनं तं भीष्मपितामहे
 दोषमाचार्यसायकैः शोः २ न ज्ञातुं प्रदर्शयामि पूजाहोकार्यमादिभिः
 पूजाहोकार्यसहक्रीडास्थानेवाचापिलीलाया ३ हर्षार्थमपि संग्रामो नो
 चितः किं शोरे शोः प्राणत्यागकरो युद्धमसौ वाच्यमिति स्फुटं ४ संवाधन
 द्वयं मोहादेकार्थकमुदाहृतम् ५ ५ ॥

नीलकंठीटीका

ननु शत्रुवोवास्यभावदुष्टावातापनीयाः ननु वांथवाः सायवश्चेत्यर्जु
 नउवाच कथमिति मधुसुदनारिसुदनेतिसंवाधयन् तवापि दुष्टानपि
 शत्रून्नेव तापयतः पूजाहोकार्यद्वयं गुरुचभीष्मदोषो न हीति वक्तुमशु
 क्तमिति सूचयति समानार्थकमिदं संवाधनद्वयं वक्तुः शोकेन विक्रव
 तात्रपौ नरुक्त्यदोषावहमित्यने ३ पुभिरिति ताभ्यांसहवाचापियोद्धु
 मशक्यं किमुतवाणोरिति भावः ४ ॥

[Faint handwritten Devanagari script, likely bleed-through from the reverse side.]

शानेरी टीका

अनात्मतत्वाद्देहमेवात्मत्वेनाभिमन्यमानो तो गुर्वदिवधः ।
महापातकोत्पत्त्याद्युद्धमयाना नुष्टयमित्यभिप्रेत्यार्जुन उ
वाच स्पष्टम् ॥

रामकंठी टीका

अथ संप्रत्य नाविर्भूतात्मनात्मस्वरूपविवेचनं तमप्रज्ञात्वाद्दे
हादिकामेवात्मत्वेन प्रतिपद्यमानो गुर्वदिवधमहापातक
पर्यवसायिसमरानुष्ठाने दोषोद्भावनेन प्रतिषेद्धमर्जुन उवा
च हे मधुसूदन कथं केन शास्त्रोपपन्नेन प्रकारेण भीष्मपिता
महं द्रोणं च गुरुं ब्राह्मणं संगरे सायकैः प्रतीपं संप्रहारेण यो
जयिष्यामि यदि वा प्रतिशङ्क्यो गेहि तीया व्याख्या युधिष्ठा
कर्मक एव परस्मैपदमत्र ह्योदसं अन्यत्रोपेवं द्रष्टव्यं यतः
नौ विद्याभिधानं यनप्रदानपरमोपकारिणो प्राणैरपि परितो
षणीय दृढयौ सृजनमेवाहृतः पुत्रे तेन कथमिति प्रकारप्रश्ने
न प्रस्तुतरणपरिनिहीर्षयाः कश्मलत्वं भगवतोपन्यस्तं य
मविरोधादनुपपन्नमेवेत्यभिप्रायः सूचितोर्जुनेन यत्नमाह ॥

लासिकी टीका

नाहंकारार्थेण युद्धादपरतोमि किंतु युद्धस्यान्यायत्वात् इत्यर्जु
नश्चाह मधुसूदनारिसूदनेति संबोदनद्वयं शोकव्याकुलतया
कथितवान् भीष्मपितामहद्रोणाचार्यौ पूजायोगौ नौ प्रति
कथमहं योत्स्यामि न कथंचिदपि तत्रापीशुभिः यत्र वा चापियो
त्स्यामीति वक्तुमनुचितम् ॥

१९
राणीसमिहोधिनी॥

ननुनशोकमोदौ स्वयमभूतं पुढवेमुख्यप्रयोजकौ किंतुगुरुव
थादिनाथमत्ताभावांथमत्वविचारौवनस्ययोजिकेत्येवंदूयंभग
वदभिप्रायानभित्तस्यार्जनस्याशयमवतारयति अर्जनउवाचति ॥
कथमिति भीष्मपितामहं दोगंधनुर्वदोपदेष्टारं संख्येपुढेअधुभिः
मायकैः कथंप्रतियोत्स्यामिप्रदपिष्यामिप्रपितृमकथमपीति ॥
यतःपूजादौ कसुमादिभिरर्वनयोग्यो अष्टादिभिरेवदिप्रायेणपु
ढंप्रवर्तते इत्यतिरिक्तमिषुभिरितियदं यत्रक्रीडाविद्वारादिषु वा
अष्टात्रेणापिप्रीतिजनकं योत्स्यामीतिवक्तुमनुचितं तत्रेधुभिः प्रा
णद्वारा फलंपुढंकथमौचित्यमावदेदिति सर्वथाथमत्ताभावे
नाथमजनकतयावास्माहेमुख्यमेवपरमोथमइति विज्ञापयति
॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका

५५

कथंभीष्ममिति दुर्योधनादयः पुरस्कृत्यभीष्मदोषांच पुद्गायसजीमिति न
 त्रताभ्यांसहयुद्धं न तावद्धर्मः अविहितत्वात् एजादिवत् न चायमनिषिद्ध
 तान्निष्टीवनादिवदधर्मोपिनभवतीति वाच्यं गुरुं कुरुत्पते कृत्येति प्राह
 मात्रेणापि गुरुदोषो गतिप्रदो यदा विरुद्धफलत्वेति दर्शनेन निषिद्धस्तदा किं
 वाच्यं ताभ्यांसह संग्रामस्य धर्मत्वे निषिद्धत्वेत्यर्थः प्रतियोग्यासीति वद
 न् गुरुमेव तावद्गुरुविज्ञावणफलकं पितृधर्मः हेतुद्वयशतिसूचयति म
 युसूदनारिसूदनशहावपुनरुक्तिरूपो वदन्नात्मनः पूर्वापरोक्तिप्रसंग
 धै वैधुर्धं प्रकरीकरोति ननु गुरोस्त्ववलिप्रसंगकार्यकार्यमज्ञाततः पु
 स्यं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयत इत्युक्ते स्तेषामवलिज्ञानां कार्यकार्य
 विवेकशून्यानामुक्त्यन्यथानिष्ठानां गुरुत्वेनैव स्वीकारो नुचितः श्लाशंक्य
 नतावत्तेऽस्यं प्रतिपन्नाः तात्र धर्मोपजीविनां पुद्गाभिनिवेशस्य युक्त
 त्वात् अतस्तेः सह युद्धमेव श्रेयस्कर्मित्वा शंक्यादे ५ ॥

भाषा अनुवाद

इस प्रकार भगवत्से प्रबोध कराये भी गये अर्जुन तौ भी शोकप्रसूत
अपने मनका मनोरथ प्रकाश करते हुये कृष्ण भगवानसे फेर
कहने लगे कि हे मधुसूदन सृजा करने के योग्य जो भीष्मपिता
मह और द्रोणाचार्य तिनसे संग्राममें बाणोंसे कैसे घुड़करै ।
और उनको मारे जिनसे वचनसे भी संग्राम करने की बात नहीं
कर सकते हे हे अरिसूदन कहे शत्रु नाशन अभिप्राय यह
कि यत्न कहे उपायसे शत्रु नाश करने वाले ४ ॥

अर्जुनवाक्य दोहा ॥

कैसे भीष्मद्रोण को मधुसूदन हृदयुद्ध युगत कटोंगो बारा
सों सृजा योग्य विरुद्ध ५ ॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्ण उवाच ॥
 द्रुपद उवाच ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 द्रुपद उवाच ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 द्रुपद उवाच ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 द्रुपद उवाच ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 द्रुपद उवाच ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

गुरुनहत्वा हि महावभावात् श्रेयोभोक्तृभैर्यम
पीहलोके हत्वाथ कामान्तरं गुरुत्रिहैव भुंजी
य भोगान् गुरुधिरप्रदिग्धान् ॥

आनंदगिरिकृतटी.

राज्ञां धर्मोऽपि युद्धे गुरोर्वादि वयेवृत्तिमात्रफलत्वं दृष्टीत्वा पापमारोप्य
ते गुरुनिति गुरुभीष्मद्रोणादीन् भ्रातादीन् च प्राप्तान् ग्रहिसित्वा महो
नुभावान् महात्मा हत्वात्मानं श्रुताथ यत्नसंपन्नान् श्रेयःप्रशस्यतरेभ्यः
भोक्तृमभावहर्तृभैर्यमभित्यागं समूहं भित्वा शनं नृपादीनां निविद्धम
पि इहलोके व्यवहारभूमौ नहि गुरोर्वादि हिंसाया राजभोगोऽपेक्षते किंच
हत्वा गुरोर्वादीनर्थकामानेव भुंजीयन् मोक्षमनुभवेयमिहैव भोगो न
स्वर्गे अर्थकामानेव विशिनष्टि भोगानिति भुंजत इति भोगास्तान् गुरुधि
रप्रदिग्धान् लोहितलिमानिवाप्यतर्हि तान् भोगान् गुरुवधादिसाधा
न् परित्यज्य भित्वा शनमेव युक्तमित्यर्थः ॥

स्वामिकृतटी.

तर्हि तानहत्वा तव देहयात्रापि न स्यादिति चेत् तत्राह गुरुनिति गुरुनद्रो
णादीन् अहत्वा परलोकविरुद्धो गुरुवधस्तमकत्वा इहलोके भित्वा नेत्र
पि भोक्तृश्रेय उचितं विपक्षे तु न केवलं परत्र उः किंचित् इहैव च नरक उः
त्वमनुभवेयमित्याह हत्वेति गुरुहत्वा इहैव तुरुधिराण्यप्रदिग्धान् प्र
कर्षणालिमान् अर्थकामात्मकान् भोगान् अहं भुंजीयां प्रीयान् यद्वा
र्थकामानिति गुरुणा विशेषणं अर्थतस्माज्जलत्वादेते तावद्युद्धानेति व
र्तेरन् तस्मादेतद्वयः प्रसज्यते वेत्यर्थः तथा च युधिष्ठिरं प्रति भीष्मणेन
अर्थस्य गुरुवोदा सोदासस्यैव न कस्यचित् इति सत्यं महाराज ब्रह्मा
स्पर्थेन कोरवैरिति ॥

पिशाचभाष्यं स्पष्टार्थः ॥

रामानुजभाष्यं स्पष्टार्थः ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥

स्पष्टार्थः ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथोक्तमेव विविधार्थं गुरुनिति महावभावात् गुरुनद्रोणादीनहत्वा

गी.
टी.
दि.

लोकशास्त्रविरुद्धं गुरुवयमकृत्वा इह लोके भैक्ष्यभित्त्या प्राप्तमत्र भोक्तं
श्रेयः उचितं परतु गुरुत्वा रुधिरप्रदिग्धात् तदुधिराक्तानर्थकामास्तदा
त्मकान् भोगानि हेव लोके कथं भुंजीय गुरुवयं शंका कलंकितः कथमश्री
यो परलोककथादूरतोपास्तेत्यर्थः कृतिरपि प्रापस्तं सुसंहितास्तु तस्मा
द्भ्रष्टाणां यनापगुरेत् न निरुह्यात्तलोहितं कुर्यादेतावता हेन सा भवतीति
भाष्यते मेदतं न पातयेद्यो निरुह्यति पूर्वकृतो निषिद्धमस्ति तस्माद्वा
सणायेति चतुर्थं द्वितीयाद्यां वगम्यते ब्राह्मणनापगुरेत् को धार्मिको वे
न नोद्दिरेत् तथान निरुह्यात् हस्तपादाद्यभिघातं न कुर्यात् तथानलो
हितं शस्त्रादिना रुधिराक्तं न कुर्यात् हियतः कारणदेतावता दुष्कर्मणा
एन सा भवति पातकेन संपद्यते ॥

वनमालीटीका

ननु तेषां वयं विना तव देहयात्रापि कथं स्यादत आह गुरुनिति गुरुन हत्वा
गुरुवयमकृत्वा इह लोके भीक्षात्रमपि भोक्तं श्रेय उचितं हेन न पत्तन केव
लं परत्र दुःखं किं निहापि दुःखमनुभवेयमित्याह हेन निति गुरुन हत्वा तद
हेव तेषां रुधिराप्रदिग्धात् प्रलिप्ता नृते भुज्यमानत्वात् अर्थकामात्मकान्
भोगां भुंजीय अर्थकामान् गुरुनिति वा ॥

ऊरुमवेजयन्ती टी. ॥

नन्वेवं चेत्तौ हिते तत्रानुत्पन्ना गवर्तिनः कथं न हंसीत्यांशं कान्येपि कृपादयो
गुरो बहवस्सन्तीति सूचयन् गुरोरपि अवलिप्तस्य कार्याकार्यमज्ञानत उ
त्पद्यं प्रतिपन्नस्य परित्यागे विधीयत इति स्पष्टं तादृशस्यापि गुरोस्त्याग एव
निरूपितो न तवयः अतो राज्ञ निमित्ताद्गुरुवयरूपा युद्धात् भित्ताटनात्रा
दिभिरेव देहपालनं मेव श्रेय इत्याह गुरुनिति महानुभावान् महाननु
भावः कृतिस्तु दितयर्माचरणरूपः प्रभावो येषां तान् यद्वा अहिमहा
नुभावानित्येकं पदं अहिमं तापं हन्तीति अहिमहा चंद्रस्तस्यैवानुभावः सा
मर्थ्ये येषां तान् संसारतापनाशकानित्यर्थः यद्वा हिमहानुभावान् हिमं
हन्तीति हिमहारविरुद्धस्यैवानुभावस्तेनो येषां तान् सूर्यसदृशप्रतापानित्य
र्थः गुरुन ज्ञानाथकारनिरोधकान् एकारस्तन्वकारः स्यादुकारस्तन्निरोध
कः तयोरेकं परं ब्रह्म गुरुरित्यभिधीयत इति वचनात् अहत्वा हेन न मकृ
त्वा इह मनुष्यलोके अस्तु भैक्ष्यभित्त्या लज्जमत्रमपि भोक्तं श्रेयोति प्रशंस्यं
भवति इत्यनेन तत्रियाणामस्माकं भैक्ष्यान्नदेहपालनमिह विरुद्धमपि पर
लोके पुद्गमेव नित्यं चितं प्रयत्नेव कामो अभिलाषो येषां तात्र तथर्मकामा
न् तथा चोक्तं भीष्मदेवा कृपेयुधिष्ठिरं प्रति प्रयत्नं पुरुषोदासोदासस्त्वर्थो

न कस्यचित् इति सत्यं महाराज ब्रह्मस्यैव न कोरवेरिति तादृशानपि गुरुत्वा रुधिरप्रदिग्धात् तेषां रु
धिरैः प्रकर्षेणावलिप्ता लोकाय कीर्तिकरत्वेनातिनिघात् अज्ञेय इति भोगाविषयाः कर्मणि च त्र ता
नि हे वास्मिन्नेव लो

केभुंजीय ग्रहमश्रीयाम परलोकस्तुकाकथा अथवाअर्थकामानि
 ति भोगविशेषां अर्थीश्रुतामाश्रितेअर्थकामास्तानर्थकामरूपभो
 गानेवभुंजीयनतथर्ममोदावित्पर्थः ५ ॥

ननुभीषादोषयोः प्रजाहंतं गुरु मधुसूदितीदीका ॥ तेनैव एव मन्येषामपि कृपादीनां नवतेभंगुस्तैव सीकारः साम्यं
 तमुचितः गुणमप्यवलिप्रसकार्यी
 कार्थमजानतः उत्पद्यन्ति यत्र स्य
 पवित्पागो विधीयते इति स्मृतेः
 तस्मादेवां युद्धगवेणावलिप्रा
 नामन्यायराज्यप्रहणेन शिष्य
 दाहनेन च कार्यकार्यविद्वत्
 श्रुत्यानां मुत्पद्यन्ति धानावध
 एव अथानित्याशंकाह ॥

गुरुनदत्तापरलोकस्तावदस्येव अस्मिंस्तुलोकैर्नैर्दत्तराज्यानां नोदृष्टा
 दीनां निषिद्धं भेदमपि भोक्तृश्रेयः प्रशस्ततरमुचितं नतद्वयेन राज्यम
 पि श्रेय इति धर्मपि पुद्गेहनिमात्रफलतंगदहीतापापमारोप्य भूते नत्वं
 बलितत्वादिना तेष्वां गुरुत्वाभाव उक्त इत्याशंकाह महानुभावानि
 ति महानुभावः कृताध्ययनतपश्चाचारादिनिबंधनैः प्रभावोये
 षां तात् तथाच कालकामादयोपि येव शीकृतास्तेष्वां पुण्यातिशयशा
 लिनो नावलितत्वादित्युपास्य संशेष इत्यर्थः हि महानुभावानित्ये
 कं वापदं हिमं जाज्यमपदेतीति हिमदाद्यादित्यो गिर्वातसेवानुभावः
 सामर्थ्येष्वां तात् तथाचापितेजस्वित्वातेषाम् अवलितत्वादिदोषो ना
 स्येव धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट इत्यराणां च सादसं तेजीयसां न दोषा यवन्देः स
 र्वभुंजीययेतुक्तेः ननु यदर्थलुब्धाः संतो पुद्गेहप्रहृताः तदैवां विक्री
 तात् मतां कुतस्त्यं शर्वोक्तं महत्तमं तथाचोक्तं भीषेण युधिष्ठिरं प्रति अ
 र्थस्य पुरुषोदासोदासस्त्वर्थो न कस्यचित् इति सत्यं महाराज बडोस्य
 र्थेन कौरवैरित्याशंकाह हतेति अर्थलुब्धा अपिते मदयेतया गुरवो
 भवंत्येवेति पुनर्गुरुग्रहणेनोक्तं तथाहोप्यर्थे ईदृशानपि गुरुदत्त्वा
 भोगानेवभुंजीयनतमोदं लभेय भुंजेत इति भोगविषयाः कर्मणि
 च न्न तेव भोगा इहैव न परलोके इहापि च रुधिरप्रदिग्धा इवाः पयशो
 व्यातते नास्यंत जगुप्सिता इत्यर्थः यदेहाप्येवं तदा परलोकदुःखं कि
 यदानीं नीयमिति भावः अथवा गुरुन दत्तार्थकामात्मकान् भोगाने
 वभुंजीयनतथर्ममोदावित्पर्थकामपदस्य भोगविशेषात्तया व्या
 ख्यानान्तरं द्रष्टव्यम् ५ ॥

सदानंदीदीका ॥

नत्वेष्वां भीषमुख्यानां श्रुतं संप्रतंकथं युद्धगवेणादमानां कार्याका
 र्थमजानता १ गुरोरप्यवलिप्रसकार्यी कार्यमजानतः उत्पद्यन्ति

गी. टी.

पत्रस्यपरित्यागीविधीयते २ इतिस्मृतेर्वयः श्रेयान्निशाम्यदोदवतामि
ति एवमाशंक्यसकृत्पावाक्यमाह गुरुनिति ३ अदत्तातावदस्येव
परलोकसंततिनः अस्मिंल्लोकेनपादीनांतिषिद्धेभेसमप्युत ४ उ
चितंभोक्तमस्माकंनगुरुणावयोवरः उत्कृष्टोध्ययनाचारतपश्चादिति
बंधनः ५ येषांप्रभावस्तेषांतमहापुरुषवतांसता नत्वेवैवलिमत्वा
दिभिर्दोषैः क्षतिर्मनाक ६ अपहंतिदिमंयोपिरादित्योवास्तितत्समं ये
षांसामर्थ्यमेतेषांलक्ष्मिर्दोषैर्नवाततिः ७ धर्मव्यतिक्रमोदृष्टः ईश्वरा
णांचसाहसं तेजीयसांनदोषायवक्रैः सर्वधुजोयथा ८ नत्वर्थलो
भिनः संतः प्रवृत्तायेरणधुना तेषांविक्तीतदेहानांऊतोयंसदिमाहुतः
९ तथैवोक्तंरोगोद्योगीभीष्मेणापिपुथिषिरे अर्थस्यगुरुषोदासंदास
स्तथोनकस्यचित १० इतिसत्यमहाराजबहोस्यर्थेनकौरवैः इत्याशं
क्याहसहाकंगुरुभक्तिसमन्वितः अर्थलवानपिगुरुहत्वाधुंजीयके
वलं विषयानेचनोमोक्षंतेपीदनपरत्रच ॥ इदाम्यपयशोव्यामानिदं
इक्षुगुतादवाः ॥ ५ ॥

नीलकंठरीका

ननुपुष्टोयतानांगुरुणामपिवयः श्रेयान्निशाम्यदोदवतामि
तदुक्तंमशस्तमेवतथापि महानुभावान् गुरुनहत्वा भेदमेवभोक्तुं
श्रेयःप्रशस्ततरं पर्वतर्दि गुरुंस्वत्वा उर्योयनादीनेवदुष्टान् जहीत्या
शंक्याह अर्थकामानिति धनार्थिनोगुरुवोवशंपदुर्योयनसहाय्यं
करिष्यंति तेनतद्वयोपिप्रसक्तपवेत्यर्थः तशब्दः पक्षांतरोपयासा
र्थः इद्वैवनतपरलोके भुंजीयेति संप्रसेलितुः गुरुनहत्वाभेदंश्रेयः
उतहत्वाभोगसंपादनं श्रेय इति संप्रसेस्वयमेवांत्यपक्षेदृष्टान्माह
रुधिरप्रदिग्यानि ५ ॥

शानेरी टीका

युद्धत्वागेहिगुरुणावयःपरिहृतोभवति एवंसतिराज्यला
भात्मकाशात इहासिलोकेलोकांनादोरेद्वारेभैलंभितास
मूहंशसमात्रमपिशार्थयितुंश्रेयोनिप्रशस्तम् तपुनःप्र
र्थकामोराज्याभिलाषीगुरुत्रिहृत्य तच्छोणितेनलुप्तान्ना
गात्रतुनहिभुंजीय नत्वितिनिपातसमुदायोनहीत्यर्थः ॥ ५

रामकंठी टीका

यत्तस्मात्तेशामपरिहारेणगुरुणावयःपरिहृतोभवति तौर्ष्वह
त्वाभितात्रमप्यभवहंतंप्रशस्येस्यान्मनपुनरहंथर्मलिप्तु
स्तात व्यापायतच्छोणितोपचितानिष्टान्विषयान्समशीया
म् ॥ ५ ॥

लासिकी टीका

अहत्वामहापातकरूपं परलोकविरुद्धेतेषां वयं प्रकृता
तत्रियस्य निषिद्धमपि भितात्र हिंसाशून्यत्वाद्भोक्तेश्रेयःप्रश
स्तं तरेन केवलं पारलौकिकं दुःखमेव तेषां वये इहापिशोक
निदात्मकं दुःखमस्तेष्वेत्याह हत्येति ॥ ५ ॥

राजीवसमिद्धोधिनी॥

ननु गुरोः खलु वलिसस्य कार्यकार्यमज्ञानतः उत्पद्यति यत्र
 स्य परित्यागो विधीयते इति स्मृतेः पुंशोर्वरावलिमानामन्याय
 राज्यप्रदरागेन शिष्यद्वेष्टावकाशकार्यविवेकसून्यानामुन्मा
 र्गयायिनां वैषां वधः श्रेयानेवत्यापाकाद उद्भूतिरिति उद्भूतीषा
 द्वेष्टादीनां हिंसित्वा इह स्मिन्नौके यत्ते ह तज्यानामस्माकं भे
 द्यमपि क्षत्रियाणां निषिद्धं भिक्षान्नमपि भोक्तुं श्रेयः प्रयास्यत
 रं न पुनस्तद्वधेन राज्यसुखानुभव इति राज्ञां धर्मपि पुद्गेहतिमा
 न फलत्वं दृष्टीयापमा रोष्यते कृतो न तद्वधः श्रेयानित्याद
 मदानुभावानिति मदानुभावः श्रुताध्ययनादिनिबन्धनः प्र
 भावो येषां तान् तथाचावलिमत्वादिकं लुप्यते न तादृशानां व
 धप्रयोजकमिति भावः यद्वादिमदानुभावानित्येकं पदं हि संज्ञायं
 देतीति हिमदासूर्योत्थितस्येवानुभावो येषामिति तथाच ध
 र्मव्यतिक्रमोदृष्ट इष्टराणां च सादसं ते जीयसां न दोषा यवद्वेः स
 र्वभुजो यथेति स्मृतेरुक्तदोषस्तेषां नास्त्येवेति भावः मन्वस्य
 पुरुषोदासोदासस्तथैव न कस्यचित् इति सत्यं महाराज बहोस्य
 र्थेन कौरवैरिति युधिष्ठिरं प्रतिभीषोक्तेर्यत्नेनैव पुद्गेहप्रवृत्ति
 दर्शनाद्विहीतात्मना मेघां कृतस्य सर्वोक्तं माहात्म्येनेषां वधो
 मेः स्यादित्याशंकार्यत्तु व्यतिरेकेण मदयेक्षया गुरुत्वं न दीयते इत्याह
 दत्तेति श्रथं कामयेते इत्यर्थकामाथनत्तु व्यास्तां स्तादृशानपि पुद्गे
 न क्षीणमदि नोदत्ता इहैव लोके परलोकं विता तावदास्तामिति
 भावः भुज्येते इति भोगाविषयास्तानुधिरप्रदिग्धानिव नुगमिता
 नययशोव्याप्तत्वेनारुच्युत्पादकान् भुजीय यद्वा भोगानेवेति संबन्धः
 भोगानेव भुजीय न पुनर्भुक्तः स्यामिति यद्वा र्थकामरूपा भोगानेव भु
 जीय न पुनर्धर्ममोक्षो भजेयमिति भिक्षादानमेव नोद्युक्तमिति भावः ५॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका

2

भाषा अनुवाद

फेर भी प्रज्जन कहते हैं कि यद्यपि युद्ध करना राजों का धर्म है तो भी लाभ से जीविका ही के प्रयत्न से अनर्थ रूप पाप करते हैं और जो कहें कि इन लोगों को बिना मारे तमारी देह यात्रा करें जीवनवृत्ति भोजन वस्त्र भी न चलेगा निर्वाह कहाँ कैसे संसार में होगा ३ सवात पर कहते हैं कि जिसलिये महाउभाव महात्मा गुरु लोगों को न मार के भीषमोग खाना भी मेरे जान लोक में श्रेय कहे प्रति उत्तम कल्याण रूप है और नहीं गुरु आदि बड़े लोगों की मारि उनके लोह से लपेटे भाग हम चाहते क्यों कि जो कहें कि परलोक में जो होगा सो होगा किसने देखा परलोक कहाँ में दुःख नहीं है यहाँ भी दुःख और संताप रूप डालें और जो कहें कि लोक में तो सब मिलेगा तो तब सब के हेतु बुद्धि और स्वर्ग लोक में यश कौन छोड़ेगा ५ ॥

कवित्त ॥

वेद उपदेशिन को मरु अनुभाविन को गुरुन को मार कहें कैसे
यदभावेगो योग्य हमे भिक्षा अनुभोगन को निश्चय कर जा ॥
न्यो इह लोक मादि यदि हम पावेगो दनन कर गुरुन को ३
हं प्रार्थनो भिन को बड़े अवपाप करि कौन यस आवेगो
भोग करी भोगन को कस सुनो बात कौन का लिय लग आवेगो
५ ॥

76

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥
 अर्जुन उवाच ॥ द्रुपद उवाच ॥
 धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुतसः ॥
 मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सज्जनाः ॥
 अहं हि पाण्डवाः स्वयं द्रुपद उवाच ॥
 ॥ १ ॥

नचेतद्विषयः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि
वानो जयेयुः यानेव हत्वानजिजीविषामस्ते
वस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ६ ॥

भाष्यं नास्ति आनन्दगिरिकृतटीका

तत्रियाणां स्वयम्भवायुदमेव श्रेयस्करमित्याशङ्क्याह नचेतदिति
एतदपि न जानीमो भैत्ययुद्धयोः कतरन्नोऽस्माकं गरीयः श्रेष्ठं किं
भैत्यं हिंसाशून्यत्वात् यद्वा सहत्रित्वादिति सन्दिग्धा च न यस्थि-
तिः किं साम्यमेवोभयेषां यद्वा वयं जयेमानि शोयेम हि यदि वानो
ऽस्मान् धार्तराष्ट्रादप्येधनादयो जयेयुः जातोपि जयोनफलवान्
यतो यान् वन्तु न हत्वानजिजीविषामो जीवितं नेच्छामस्ते एवाव-
स्थिताः प्रमुखे संमुखे धार्तराष्ट्रा धृतराष्ट्रस्यापत्यानि तस्मा
द्भेद्यायुद्धस्य श्रेष्ठत्वेन सिद्धमित्यर्थः ६ ॥

सामिकृतटीका

किंच यद्यप्यर्थमंगी-
करिष्यामस्तथापि
किं मस्माकं जयः
पराजयो वा गरी-
यान् न वेदिति न
ह्ययत इत्याह

नचेतदिति एतद्वयोर्मध्येनः अस्माकं कतरन्न किं नाम गरीयः अथि
कतरं भवतीति न विमः तदेव हयं दर्शयति यद्वा जयेम एतान् वयं जे-
ष्यामः यदि वानः अस्मान् एते जयेयुः जेष्यंतीति किं वा मस्माकं जयो-
पि फलतः पराजय एवेत्याह यानेव हत्वानजीवितं नेच्छामः न एवैते
संमुखे अवस्थिताः ६ ॥

यदेति

पिशुचभाष्यं नास्ति

रामानुजभाष्यं नास्ति

यद्वा जयेम यदि वानो जयेयुः यानेव हत्वानजीवितं नेच्छामः न एवैते
संमुखे अवस्थिताः ६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ नास्ति

परमार्थप्रकाश ६

अथ तैभ्यो मस्माकं जयेदन्नने पराजये वामा एवैवावशिष्यत इत्याह नचेदि-
ति जय एतान् पराजय अवस्था तदैवाधीना तथापि यत यदि वयं जयेम
परिवानेः स्याज्जयेयुः अनयोः पक्षयोर्मध्ये कतरन्न गरीयः किं श्रेष्ठं

गी.
ही. हि.

नविमः नजानीमः यतोस्माकंपराजयेमरसामेवावशिष्टं न
नयत्तु नपलापनमित्यसंदिग्धं तथास्माकंजयपक्षे सर्वेषामा
चार्याणां गोत्रिणां च वयो भविता अनंतरमस्माभिः किं जीवितं परिशेषा
लोकशास्त्रगर्हीभया कर्तव्यमेवेत्याहयानेवेति यास्तत्तावयं नजिजीविष्यमः
नजीवितमिच्छामस्ते धार्तराष्ट्राः प्रमुखे रणमुखे अवस्थिताः सन्ति ६

वनमालीकृतटीका

यद्यपि कर्म करिष्यामस्तथापि जयः पराजये वेति नजानीमरसाहानवेन
दिति हयोर्मध्ये नोस्माकंकतरतगरीयः अधिकतं भविष्यतीति नविमः यद्यप्य
रिवावयमेवतानजयेम तपवयुदिवानोस्मानजयेयुः जेष्यंतीति च नवि
मः किंचास्माकंजयोपि पराजयपक्षेत्याहयानितिनियानहताजीवितं नेकाम
स्तपते संमुखे स्थिताः वीरस्यावलंबधुवधो लोके ति यतादसादया परिभावाः
कसमवैजयंतीटीका ६

स्वधर्ममत्तामहोतरं गोत्र
मित्राचार्यदि वधात्मकं कर्म
तररीकृत्यापि युद्धे प्रकृताता
मस्माकं मध्ये केवाजयः केवा
पराजयोवा भवेदिति वयं न
जानीमस्तयोर्देवाधीन
त्वादिताह

किंचास्माकंजयोपि पराजयपक्षेत्याहयानितिनियानहताजीवितं नेकाम
स्तपते संमुखे स्थिताः वीरस्यावलंबधुवधो लोके ति यतादसादया परिभावाः
कसमवैजयंतीटीका ६

उभेत्पाराशरस्य द्रवियं प्रतिनिधिदुताद्युद्धसचिवद्वितलगास्त

यतदपि नजानीमोभेत्तु हयोर्मध्ये कतरत नोस्माकं गरीयः श्रेष्ठं किं भै
संदिग्धं तस्मात्ताडनयुद्धं स्वधर्मत्वादिति इदं च नविमः शारवोपि युद्धे यद्वावयं
जयेमातिशये मदि यदिवानोस्मानजयेयुर्धार्तराष्ट्राः अभयोः साम्यपक्षे
पर्याहो हवः किंचातोपि जयोनः फलतः पराजयपक्षे यतोयानं पूनहता
जीवितमपि वयं नेकामः किंपुनर्विषयावपमोक्ततपवास्थिताः समुत्तिधा
र्तराष्ट्राः एताराष्ट्रसंवेधि नोभीष्माद्राणादयः सर्वपि तस्माद्युद्धस्य नोभ्येष्ट
तं नमिहमित्यर्थः तदेवंप्राक्तेनेन ग्रंथेन संसारदोषनिवृत्त्यादधिकारि
विशेषणासुक्ताति तत्र नच श्रेष्ठो न पश्यामिदत्तास्वजनमाहवश्यं वरतो

नविमः नजानीमः यतोस्माकंपराजयेमरसामेवावशिष्टं न
नयत्तु नपलापनमित्यसंदिग्धं तथास्माकंजयपक्षे सर्वेषामा
चार्याणां गोत्रिणां च वयो भविता अनंतरमस्माभिः किं जीवितं परिशेषा
लोकशास्त्रगर्हीभया कर्तव्यमेवेत्याहयानेवेति यास्तत्तावयं नजिजीविष्यमः
नजीवितमिच्छामस्ते धार्तराष्ट्राः प्रमुखे रणमुखे अवस्थिताः सन्ति ६

हतस्य परित्रासमानयोगक्षेमलोकेऽन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतेवैश्वर्यादिक्रतिसिद्धये
 योमोक्षाख्यमुपन्यसंश्रयं चतदितरदशेय इति नित्या नित्यवस्तुविवेकोदर्शितः
 ल' नकांक्षेविजयंकुलेत्यत्रैदिकफणिरागः अपित्रैलोक्यराज्यस्य हेतोरित्यत्र पार
 लौकिकफलविरागः नरकेनियतवास इत्यत्र स्थूलदेहातिरिक्त आत्मा किं
 नोराज्येनेति व्याख्यातवर्त्मनाशमः किंभोगैरिति दमः यद्यप्येतेन पश्येतीत्यत्र
 निर्लोभतातनमेतेन मतरं भवेदिति तिति न ह्यतिप्रथमाध्यायार्थः सत्यास
 साधनसूचनं अस्मिन्मार्गयेत्येयोभोक्तुं भेदा मपीत्यत्र भिदा चर्या यल्लितः
 संन्यासः प्रतिपादितः यत्प्रसदनमिदानीं प्रतिपाद्यते समधिगतसंसारदोष
 जातस्यानित्यगो निर्विसस्यविधिवद्गुणमुपसृतस्यैव विद्यायद्गोऽधिकारान् ६

सदानंदीकृत

ननु भिदाशनेनियंदावियं प्रतिशासुतः यथ्युद्धेचविहितं श्रेयोनेत्याह
 नेति च १ एतत्रापि वयं विमोमये संग्रामभेदयोः कतरच्छ्रेयमस्माकं भे
 दसंग्रामपववा २ इदं वापि न जानीमः शत्रवेऽस्मिन् रागे वयं जयेम यदि वा सा
 स्ते जयेयुः शत्रुवोरारो ३ मिदोपि च जयोस्माकं फलतः स्यात्पराजयः स ज
 नानन्वयं हतानेकामश्चापि जीवितं ४ किंपुनर्विषयान्भोक्तुं तपते वस्थिता
 रणे भीष्मद्रोणादयः सर्वे तथा डर्योधनादयः ५ भूतशृणुन्यस्येते सर्वे धिन
 इहापरे तस्माद्देत्यादृशाप्यिच्छेत्तुं नैव सिध्यति ६ ॥

नीलकंठीकृत

एवं तर्हि भैक्षमेव तव श्रेय इत्याशंक्ताह न चैतदिति यद्यपि दात्रियस्य भैक्षमे
 वेष्टं तथापि नः अस्माकं दात्रियाणां भैक्षभोगयोर्मध्ये कतरत गरीय इति वयं न वि
 मः ननु कं युद्धमेव गरीय इति तत्राह यदेति यदि वा वयं जयेम शत्रून् यदि वा नो
 स्मान् शत्रवपव जयेयुः इदमपि न विमः अंत्यपक्षे पुनर्मरणमप्यर्थितं भैक्षमेव
 वाप्यत इति भावः ननु मयि सहाये सति तव जयपव निश्चित इत्यत आह याने
 वेति इष्टनाशजयोपि पराजयरूप एवेत्यर्थः यत्तु निश्चितेपि भैक्षश्रेयस्ते पुनर्यु
 द्धभेदयोः कतरत श्रेय इति संशयो नोचितः अतो नः अस्माकं मध्ये कतरत स
 न्य गरीय इति व्याख्येयमिति तदसत् धर्मसंमूढचेता इति वाक्यप्रोषादुक्तं सं
 शयस्यैवोचिततात् सैन्यगरीयस्त्वसंशयेनैव जयसंशयेऽन्यासिद्धेऽन्य
 तरसंशयस्य वैयर्थ्यात् विशेषाध्याहारदोषाच्च ६ ॥

ਸੀ.
ਸੀ.ਦਿ

22

पतन्नावदास्ताभिदमपरंविवाधानेदी टीका र्यतामित्याह

नचेतजयपराजययोर्देवाधीनतयाजानीमः कतरद्वलेनोः
स्माकंयानेराष्ट्राणांचमथाद्वलवत्तरंस्यादिति यद्वावयंतां
जयेम यदिवातेस्माजयेयुरिति यात्रेवयुरुप्रभृतीन्वापाद्य
वयंनजिजीविषामः कलत्तयो दोषाजीवितंनेच्छामः तेसीधा
तेराष्ट्राः धृतराष्ट्रस्यसेनायांसमवेताभीष्मादयोधृतराष्ट्रपुत्रा
ड्योथनादयोपत्रमुखास्थिताः ॥ ॥

रामकंदी टीका

किंचपतदेवनजानीमोदयोर्मथात्कतरद्वस्तस्माकंप्रयोजनवत्त
यागरीयोयुरुतरंस्यात् कयोस्तयोर्वस्तुनोरित्याह यदिवा
वयंताम्यतिद्वन्द्विनोजयेमतिरस्कृवीमहियदिवास्मास्तिर
स्कृवीरन् एतयोर्त्ययोरेकतरस्यगरीयत्वापरित्तानेकारण
माह यस्माथान्कृतत्वापाद्यबंधुविरहात्प्राणानेवधारयितं
नेच्छामस्तेधृतराष्ट्रपुत्राधृतरास्माकंपरःस्थिताः किमुकंभव
ति यदितावदस्माभिः ऊरवोहताः सस्तदस्यपत्तस्यकागरी
यास्ताडुःखमात्रफलत्वात् एवंचार्यादिदेमुक्तंस्यात् यदिते
स्माजयेयुः सपत्नोगरीयान्भवेत्

॥ ॥

लासिकी बलराम टीका

ननुयुद्धानुमतावपिजयपराजययोः संशयास्पदत्वेनयुद्ध
मनर्थावहमेवभातीतिग्राह नचेतदिति नयायुधिष्ठिर
भीमप्रति प्रयस्यद्वयोदयोस्तयोर्नकस्यचित् इति
नेमस्माराजवचोऽप्यर्थेनकोरवेरिति नन्वस्माकंजयपवशे
यानित्यत्रदोषमाह यानेवेति ॥ यानेरहताजेवितंनेच्छामस्त
वैतेधार्तराष्ट्राः संमुखेवस्थिताः ॥ ६ ॥

दयोर्जयपरजयोर्मध्येनोः
कतरद्वलेनोः
त्यतज्जिद्यस्तदेवद्वयमाह
होताज्जयेम जयासायदिना
नेतेधार्तराष्ट्रा जयेयुर्जया
इति ५

गी.
टी.
टि.

११

पंचोली टीका

किंच यदिप्रथममपिप्रेगीकरिष्यामस्तथापिप्रस्माकंजयःपरा
जयोवाभवेदिति नज्ञायतइत्याह नचेतदितिचप्रनःएतद्वयेन
विमःनोस्माकंकतरत् किं नामगुरुणांहननेप्रहननेवागरीय
अधिकतरंभविष्यतीतिनविमः यद्वाएतान्वयेजयेमःजेष्मामः
यदिवानोस्मान्एतेजयेयुःजेष्मतीति नविमःकिंचप्रस्माकं
जयेपिफलतःपराजयएवेत्याह यानेवेति किंचजयपेक्षेपि
जयप्रहतिरस्माकंनयुक्तायस्मान् यानेवधार्तराष्ट्रान्वयेह
त्वानजिजीविषामएव नजीवितमिच्छामेराज्यादिभ्योभोगस्य
शंकापिकातएवधार्तराष्ट्राःप्रमुखेप्रयेयुद्धार्यमवस्थिताःप्र
वर्तते ६ ॥

रागवीरसमिहोधिनी॥

ननुपुहमेवस्वथर्मत्वाच्छेयस्करंतवनपुनर्भेदवर्षेत्याशंसाह
नचेतदिति भेदवर्षापुहयोर्मध्येकतरत्रोस्माकंगरीयःप्रेय
स्करमित्येतदपिवयंनविमः किंभेदंगुरुवथादियापजनकत्वा
भावाच्छेयस्करमुतपुहस्वथर्महतिवादितिकोदिहयस्यतत्पत्वा
उत्सुसकाभावेन संदिहानापववयमितिभावः नचप्रवृत्ततया
स्वहतिरूपस्यपुहस्यैवयथाकथंविकर्तव्यतायांनिश्चितायाम
पि किंचित्फलं पयवसानेदृश्यते जयस्यसंदिग्धत्वादित्याह यदे
ति वयंधार्तराष्ट्रान्किंजयेम किंवातेनोस्मान्जयेयुः प्रस्तवाजया
निश्चयः फलाभावान्प्रहतिप्रयोजकोभवतीत्याह यानेवेति
यतोयान्वंधृत्तान्जीवितमपिनेच्छामः किमुतराज्यसुखानि
भोक्तुं तेपव धार्तराष्ट्राधुतराष्ट्रसंबंधिनोभीष्मद्रोणादयो नोस्मा
कंप्रमुखेसंमुखेवस्थिताः पुह्यर्थमिति प्रेषः तस्माद्रैक्षापुहमवर
मितिसिद्धम् ६ ॥

रामचंद्रसरस्वतीटीका

नचेतद्विमर्शति अभयोर्वहमाणायोर्मध्ये कतरत नो गरीयः गरीयो न
भवति त्ववहमिति तत्र विमर्शति संवेधः कयो रुभयोस्तदाद यदेति
वा इति वैः यन्निषिधा चरणेन वयं भीष्मादीन् गुरुनृजये मयदि पापम
यत्पुत्रपुत्रास्त्रानस्मांस्ते जयेयुः एतयोर्मध्येः स्माकं किं लाचवावह
मिति न विमर्शति पूर्वपक्षो लाचवावह इति भावः संप्रदायव्याख्या
तु पापमया उपरतेः जने नो विना अस्मि हि व्याख्याने श्री उयापि पुत्र
त्यागः स संभावितत्वात् ननु तर्हि भीष्मादीणां दीनानां गुरुत्वरिहस्य
दुर्योधनादीनां वयं किमिति न पतसेत्याशंकाद यानेवेति यानेव भी
ष्मादीन् लाचवावयं दायजीवितानि निरपेक्षामहेः त एव भीष्मादयो धा
नराष्ट्राः संतो दुर्योधनादीनां तादात्म्यापत्ताः संतस्तान् एते निक्षिप्य
प्रमुखा ये स्थिताः कथमेतान् यस्मिन् दुर्योधनादयो हंतव्या इति भा
वः तदेवं भीष्मादिसंकटवशात् भिक्षां चरेतीति श्रुतिमिदं भिक्षाच
र्ये तस्याभिलाषं प्रदर्शयति दुपसन्ति मपित संकटव्याजे नैव दर्शय
ति ॥ ॥ नैमुत्पाय

भाषा अनुवाद
 और जो हम अधर्म अंगीकार करें तो भी तो हमारी जय या पराजय
 होगा यह भी हम नहीं जानते हैं कि दोनों में क्या होगा सोई कहते
 हैं कि होय हमी रामे उनको जीतलें नतवा बेई सब हमे जीतें पर
 न हमारी जीत होनेसे भी विचार देखो कि वह हमारी हारही है
 क्यों कि जिनको नाश करिके हम और संसार में प्राणधारण करना
 नहीं चाहते सोई धृतराष्ट्रके पुत्र सब राम भूमि में हमारे सामने अ
 र्थ लिखे हैं ६।

कवित॥

नहि हम जानें यदका दरता साची कहें का दरता हमारी
 एतो बड़ी सखदाइ है जोउ हम जीत पावें इनही को जीतकर
 प्रथवा यद जीतें हमे हम को हराइ है ॥ और इक बात यह
 जिनहु को मार हम जीवन की आस को पुन देउगे भुलाइ है ॥
 सोइ धृतराष्ट्र पुत्र को सब विचार देखो वरो यसभ युद्धमादिस
 नमुख आइ है ६॥

31

[illegible]

[Faint, illegible handwritten text in Devanagari script, likely bleed-through from the reverse side.]

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः एच्छामित्वांथर्म
संमूढचेताः यच्छेयः स्यान्निश्चितं हृदितमे-
शिष्यस्तेहं शाधिमां प्रपन्नं ॥

भाष्यनास्ति श्रानंदगिरिकृतटीका

समधिगतसंसारदोषजातस्यातितरो निर्विसस्य समुद्रोरुपसत्रस्या
लोपदेशसंग्रहणोऽधिकारं सूचयति कार्पण्येति योऽन्त्यां स्व-
त्वापि स्वदाति न तमते सकृपणास्तुहिथत्वादविलोऽनात्मविद-
प्रामपरमपुरुषार्थतया कृपणो भवति यो वापतदत्तरंगार्थविदिता-
स्मात्लोकान् त्रैतिसकृपणा इति श्रुतेः तस्य भावः कार्पण्ये दैन्यं तेन दो-
षेणापहतो हृदितः स्वभावश्चित्रमस्येति विशदः सोहं एच्छाम्यनुप-
न्नेतांथर्मसंमूढचेताः धर्माधारयतीति परं ब्रह्मतस्मिन् संमूढ-
मविवेकतांगतंचेतो यस्य ममेति तथाह मुक्तः किं एच्छसि यन्निश्चि-
तमेकान्तिकमनापेक्षितं श्रेयः स्यान्नरागनिहन्निवदनैकान्तिक-
मनात्यन्तिकं सुगवदापेक्षितं वा तन्निः श्रेयसं मेमह्यं प्रब्रूहि ना-
पुत्रायाशिष्यायेति निषेधात् न प्रवक्तव्यमिति मामंस्थाः यतः शि-
ष्यस्तेहं भवामि शाध्यनुशाधिमां निः श्रेयसं त्वामहं प्रपन्नोस्मिः ॥

सामिहृतटीका

तस्मात्कार्पण्येति एतान्नहत्वा कथं जीविष्याम इति कार्पण्यदोषः स्व-
कुलक्षयकृतः ताभ्यामुपहतः अभिभूतः स्वभावः शौर्यदिलक्षणेय-
स्य सोहं त्वं एच्छामितया धर्मसंमूढचेतो यस्य सः पुहंत्यत्काभिहारात्म-
पितृविषयधर्मात् अथर्मेवेति संदिग्धचितः सन्निर्णयः श्रुतो मेयुवि-
श्चितं श्रेयोपुक्तं स्यात्तद्वहि किंच ते अहं शिष्यः शासनार्हः अतस्मा-
प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि शिष्य इत्यपदेशोऽरु ॥

रामानुजभाष्यं

विष्णुचभाष्यं नास्ति

ननु पुद्गलमारभ्य निवृत्त्यापारम्भवतो धर्मात्तदा प्रसूय हं सुरिति चेत्
अस्तु तदथ लब्धजयादयर्मादस्माकं धर्माधर्ममजानद्विस्तेहं न न मे-

गी.
ही.दि.

वगरीय इति मे प्रतिभाति इत्युक्ता यत्तदं श्रेय इति निश्चितं तत् तव शरा।
गागताय तव शिष्याय मे वृहीत्यतिमात्रं कुपणो भगवत्सदां बुजमुपस
सार ७ ॥

अभिनवप्रकृतरीका ७ ॥

परमार्थप्रका

अथवा कलचितः सन् श्रीकृष्णमेव एकतिका र्पाणेति स्नेहानुवर्धिनं
गोत्रिणां जीवरक्षणमेव कार्पाणं तथा तद्वेदोषस्ताभ्यां उपरु
तः सभावश्चित्तं यस्य स तथा कार्पाणेपदात्रयमपरिहाराः हिंसायां च
श्रेयस्यमपरिहाराः एव सुभयथायमसंमूढचेताः धर्मविषये विमू
ढचेतो यस्मै सार्थः अतः परमभययमसंमूढाणां न यच्छेय इति तं
स्यात्तत्तन्मे निश्चितं मुसंदिग्यथा स्यात्तथा वृद्धिर्नोदते शिष्यः अ
तस्त्वाप्रपन्नं शरणागतं मां शिष्यं पश्यन् प्राचार्यवान्मरुषो वेदेति श्रुतेः ७

वनमालीकृत

ततः किमित्यत आह कार्पाणेति यत्तान्दत्ताकथं जीविष्याम इति का
र्पाणं दोषश्च कलत्तयकृतस्ताभ्यामुपरतोभिभूतः सभावः पौरुष
लक्षणो यस्य सोदत्तां एकामि तथायमसंमूढचेतो यस्य सः पुष्टं
काभिहारात्तद्विषयमः अतः पुष्टं कृता राज्यालनं यममिति संदिग्य
चितः सविषयः अतो मम यन्निश्चितं श्रेयः युक्तं स्यात् तद्वृद्धिर्किंचिते
दं शिष्यः शासनार्हः अतस्त्वाप्रपन्नं शरणागतं मां शिष्यं ७

कुसमवैजयंतीश्रीकी

एवं नकारः हे विजयमित्यत्रापि त्रैलोक्यं तत्रैवैदिकामुष्मिक
फलनिर्वेदः किञ्चोरो जेनेत्यत्र शमः किञ्चोरो रित्येव शमः तन्मे हे म
तरमित्यत्र तातिः पश्यते न पश्यन्तीत्यत्र लोभाभाव इत्यादिसाध
नकदस्य सम्यक्त्रोपि उपसन्ति विनोपायाः सर्वे न सिद्धे पुरिति वि
चिन्त्यास्माकं धर्मा धर्ममज्ञानं किं भिहारात्तं श्रेय अतस्त्वधर्मभूतं यु
द्धं वेति जिता सार्थं श्रीकृष्णं ससारथिं जगद्गुरुं कृतवानिति संजयो
इतरेषां प्रत्याह कार्पाणेति देहात्मनो र्थायात्पसभावान्ज्ञानेन यानेव
दत्तान्निजीविष्यामिति स्नेहात्मकं ममत्वं कार्पाणं यो वा पतदत्तरं

गार्ग्यविदित्वा स्मालोकात्त्रैतिसकृपरातिश्रुतेः कथं न ते यमस्माभिः
पायादस्मान्निवर्तितमित्यादिना कलत्तरूपो दोषः कार्यण्ये च दो
षश्च ताभ्यामुपहतो विनष्टः सभावः प्रौढ्यादिलक्षणो यस्य स तथा
श्रुत एव धर्मसम्पूढचेताः को वाममधर्मः एतां हत्वाः मेघापालनं उत
सर्वस्वकारण्यगमनं वेत्ति धर्मनिर्णयविषये सम्यक्पूढमनिश्चितं
चेतो यस्य स तथा श्रुतं तां एवामिमां किं एव सीति चेत्तत्राह यच्छेय इति
मम घतः श्रेयः परमार्थरूपं फलं स्यात्तत्र निश्चित्यातिदुस्तरागाधधर्मसं
प्रायरूपा कृपारनिमज्जमानाय मे मरुं ब्रह्म मे वायं किं कश्चिदप्यात्मीयं मां
ज्ञात्वा कथयेत्यर्थः ननु सशिष्यानेव शरवो धर्मानुपदिशन्ति चेत्तमम
मित्रमसिद्धमहं कथमुपदेक्षामीति चेत्तत्राह शिष्य इति ते तवाहं शि
ष्यः शासनार्हस्त्वपि हृदयस्थोऽस्मि तदा ज्ञेयं सर्वं करिष्यामीति भावः
तां प्रपन्नं शरणागतं मां तं शापिशिष्यममायमशिष्यः हमेनं कथं क
थयामीत्येवं रूपं संदेहं यत्कामात्मा सात्कृत्वा ससाभाविका करण
या शिष्येत्यर्थः २ ॥

मधुसूदनीटीका

तदेवं भीष्मादिसंकटदशाद्युत्थायाः यमिद्वा चर्यं चरंतीति श्रुतिसि
द्धमिद्वा चर्यः र्जनस्याभिलाषं प्रदर्शयितुं विधिवदुपसन्निमपितत्तसंकटद
जेनैव दर्शयति यो लः सत्सामपि वित्तदानि न ह्यमते सकृपरातिश्रुते
के प्रसिद्धस्तद्विधिवित्तोः नात्मविदशानपुरुषार्थतया कृपणो भवति यो
वापतदद्वारगार्ग्य विदित्वाः स्मालोकात्त्रैतिसकृपरातिश्रुतेः तस्य भा
वः कार्यण्ये अनात्माभ्यासवत्तत्र मिमोसि नृजन्मनेन एव मदीयास्ते
पुद्गलेषु किं जीवितेनेत्यभिनिवेशरूपो मम तालक्षणो दोषः तेनोपहत
स्तिरस्कृतः सभावः तात्रोपहोयोगलक्षणो यस्य स तथा धर्मविषये निर्ण
यकप्रमाणादर्शनात्संमूढं किमेतेषां वयोधर्मः किमेतस्य रिपालनं धर्मः
तथा किं एषि वीरिपरिपालनं धर्मः किं वा यथावस्थितो रणनिवास एव
धर्मः इत्यादिसंशये कीं चेतो यस्य स तथा न चैतद्विषयः कतरन्नो ग
रीय इत्यात्र व्याख्यातमेतत् एवंविधः स त्रहं तात्त्वामिदां नी एवामि

मित्रं लोकारिणः स्वतंत्रं स तत्तु ग्रहेणैव
भवेत्तत्र तत्र मम स्वातंत्र्यं मत्तु सर्वं धर्म
वनाशाय लो वसुदेव ते प्रमत्तवतीर्णि

गी.
टी. हि

अथ इत्यनुषंगः अतो यन्निश्चितं ऐकान्तिकमात्मनिकंच अथः परमपुरुषा
र्थभूतं फलं स्यात्ते मत्तु ब्रूहि साधनानंतरं मवश्यं भावित्वमेकान्तिकत्वं जा
तस्याविनाश आत्मनिकत्वं यथासौषधे कृते कदाचिद्वेग निवृत्तिर्न भवेद
पि नानादि ज्ञातापि चरोगनिवृत्तिः पुनरपि रोगोत्पत्त्या विनाशते एवं
कृते पियागे प्रतिबंधवशात् स्वर्गन संभवेदपि ज्ञातोपि स्वर्गोऽऽत्मा
ज्ञातो न प्रयति चेति नैकान्तिकत्वमात्मनिकत्वं वा तयोः तदुक्तं ५ः खत्रया
भिवाता निजासातदपचात केहेतो रष्टेसाः पार्थी चेन्नैकान्तात्मनतो
भावादिति दृष्टवदानुश्रविकः सत्यविशुद्धिदया निशययुक्तः तद्विप
रीतः अथानुयकाय कतु विज्ञानादिति च ननु तं मम सत्त्वात् ननु शि
ष्योऽत आदशिष्यस्तेहमिति तदनुशासनयोग्यत्वादहंतवशिष्यप
वभवामिनसावाक्यतत्त्वज्ञानत्वात् अतस्त्वाप्रपञ्चशरणागते मां शाधि
शिष्याय कुरुणायानतः शिष्यतत्वां कयो येदाणी योहमित्यर्थः प
तेन तद्विज्ञानार्थं सत्त्वरुमेवाभिगच्छेत् समित्याणिः श्रोत्रिये व्रतनिष्ठं
भयवैवाहृतिर्वैराग्यं यितं मुपससार अथी हि भगवो ब्रह्मेतादियत्र पस
त्रिप्रतिपादकश्रुत्यर्थो दर्शितः ७ ॥

सदानंदीकृत

तदेवं पूर्वसंदर्भे संसारो दोषवारिधिः उक्तस्तेन विवेकादि साधनान्यथि
कारिणः १ श्रोतानिमोक्षशास्त्रस्योपोद्घाततेन कृत्स्नशः नवश्रेयो न
पश्यामीत्यत्र श्रेयोपवर्गिकः २ उपन्यस्तस्मिन्तोयत्र श्रेय इत्यर्थतः स्फुटं नि
त्यानित्यविवेको सो दर्शितः शुद्धिहेतुकः ३ नकांक्षे विजये क्लेशे तत्रै
द्विकफले रतिः अपि त्रैलोक्यराज्यस्य तत्रा मुत्र फले रतिः ४ किं त्रै
राज्येन चेत्पत्रशमः प्रोक्त स्यादमः यद्यप्येतेन पश्यंतीत्यत्र तिलोभ
तात्मनः ५ तन्मेहे मतरं तत्र तितित्ता साधनानंतरं भोक्तृभेदमपीत्य
त्र भिदा चर्योपलक्षिता ६ संन्यासो दर्शितो ज्ञायगुरुपसदनं स्फुटं ज्ञा
तं संसारदोषस्य निर्विसंस्थाधुनो यते ७ तदेव दोषभीष्मादिवधसंकरहे
तुकां भिदा चर्येर्जनस्योद्धा प्रदर्शय यथाविधि ८ तत्संकरच्छलेनैव मु
पसतिः प्रदर्शयते कृपणोऽनात्मवित्तस्य भावः कार्यण्यमुच्यते तन्निमि

तोममैतेहमेतेषामितिनिश्चयः शेषस्तेनाहतः क्षात्रः सभावोयस्यप्रता १
निर्णयकप्रमाणस्यादर्शनाद्भूमिगोचरे किमेतेषां वधो धर्मः किमेतत्परि
पालनं ३त्यादिसंशयप्रसूतेनोयस्यादमीदृशः तां एकाम्पुनाश्रेयशा
न्तिकमसंशयं १२ यन्निश्चितं स्यात्तन्मसंब्रूदिये योर्थिनेपरं ननु त्वमेस
त्वाकासिनशिष्यासीति चेच्छ्रुत्वा १३ तवानुशासनार्हत्वादिष्वप्यवभवाम्
दे नमस्तान् नूनवोधत्वादतस्त्वांशरशांगतं १४ कृपयाशिक्षयत्वं मानोपे
क्ष्योशिष्यशक्या १५

नीलकंठी

अतसंशययानेवष्टकति कार्पण्येति कार्पण्येदीनत्वं सभावः शौर्येते
जोधतिदीक्षमित्यादिनावसमाणलक्षणाः शेषं स्पष्टं ॥

34

स्वमनुशेषसंकटपातेन श्रानेदी टीका किं कर्तव्यता मूढो भगवन् विहायति

कार्पण्येन बन्धुस्नेहजनितेन जयाद्येन चित्तवैक्लवेनोपहतः
समावो धैर्योत्साहविवेकादिर्यस्येदृशो तपवधर्मेशास्त्रोदि
तायां संशयितचित्तस्तो शास्त्रारंष्ट्रमि श्रुतममयत्किंचि
च्छेयः प्रशस्ततरं तत्रिष्टितं ब्रूहि यतस्तवाहं शिष्यः शासनी
यः प्रतोमां प्रपन्नं शिष्यं शरणमागतं शिष्य १ ॥

रामकंठी टीका

हे भगवन् त्वं कार्पण्यदोषेण बन्धुहिंसाजनितेन देहेनोपह
तस्वभावः प्रधंसितस्त्रयधर्मात्तपवधर्मेषु शास्त्रोदितेषां वा
रेषु संमूढचेताः संशयितमनस्को भवन्तंष्ट्रमि श्रुतं
यन्मेवस्तु श्रेयः प्रशस्ततरं स्यात्तत्रिष्टितं निःसन्देहमादिश
यतः शिष्यः शासनीयस्तवाहम् एतेन प्रपन्नं प्रपन्नं सन्तं
गुरुभूतामां शाधियुत्पादयेति किंच १ ॥

लाभिकी टीका

तस्मात् कार्पण्येन पतान् हत्वा कथं जीविष्याम इति देहं दोषः स्वकुलत्त
यकृतः ताभ्यां संमूढं भित्ताटनं युद्धं वा तत्रियस्य श्रेय इत्येवं
सन्दिग्धचित्तः प्रशस्तं शिष्यः शासनार्हः न तस्मात् शिष्य
यशरणागतं मो १ ॥

पंचोली टीका

तस्मात्संशयानो निर्गतंष्ट्रमि कार्पण्येति पतान् हत्वा कथं जी
विष्याम इति कार्पण्यदोषस्य कुलत्तयकृतः ताभ्यामुपहतप्रभि
धृतः स्वभावः शौर्यलक्षणस्य सोहं कार्पण्यदोषोपहतस्वभा
वप्रवृत्तवाक्यपणस्य भावः कार्पण्येन मज्ज्ञाननिमित्ताशोच्यता
ते देवदोषस्तेन उपहतस्वभावस्तत्ताष्ट्रमि कथं धर्मसंमूढ
चेताः धर्मसंमूढचेतो यस्य विवेकविज्ञानावुदयात् प्रवृत्तवा
र्मसंमूढं युद्धं न्यक्ता भित्ताटनमपि तत्रियस्य धर्मप्रधर्मो वेति सं
दिग्धचेतः चित्तयस्य सोहं धर्मसंमूढचेताः प्रतोयन्मश्रेयः हितं
स्यात्तत्रिष्टितं ब्रूहि किंचित्तवप्रहं शिष्यः शासनार्हः प्रतस्मात्प्र
पन्नं शरणमागतं मो शाधि शिष्य १ ॥

पवंविधसंस्तोपकृत्यते
मयत्रिष्टितं श्रेयः प्रशस्त
रस्यात्तद्विनिर्वाहं

३५
रणवीरसमिद्धोयिनी॥

अथ समरकर्मानुष्ठानं धर्मसुखवायकत्वात्परिहार्यतया प्रति
पाद्यापि स्वात्मनि वैदृष्याभिमानदोषमात्रां कमानोभुगवति
संशयानमात्मानमावेदयन्त्यादकार्येणेति यद्वाभिज्ञान
मेव पुद्गलैक्यस्करमिति मते यद्यपि सम्यक्त्वानिश्चितत्वात्
आपि पुद्गलसन्तिरेव सम्यक्त्वं देहोच्छेदिनीति मत्वा भगवंतमेव पु
नः पृच्छति कार्येणेति यः स्वत्प्राप्त्यपि स्वदाति न क्षमते सकृप
णो लोके प्रसिद्धस्तस्य भावः कार्येण तच्चावबुद्धत्वात् नितदै
त्यं तदेव दोषोत्पत्त्यस्य रक्षार्थं बहुफलनाशकत्वात् नोपदत्तस्ति
रक्ततः स्वभावः क्षात्रोद्गोयोगलक्षणो यस्य स तादृशः अ
तएव धर्मविषये निर्णायकप्रमाणभावात्संमूढं किमेतेषां व
यो धर्मः किं वै तत्परिपालनमित्यादिभिः संशयेभ्यो संवेतो यस्य
स तादृशो दंतो धर्मनिर्णायकं पृच्छामि हयोर्मध्ये यच्छेयस्करं
स्यात्तन्निश्चितं निःसंशयं यथा स्यात्तथा मे मम बुद्धि उपदिश न
नु नाशिय पुत्राय धर्मं प्रज्ज्यादिति श्रुतेः कथं तौ सत्वायं प्रज्ज
यामित्याशंकाद शिष्य इति अदंते तव शिष्यः प्राप्तनीयोस्मि ते
तो नूनान्नान्नादिति भावः अतश्च तौ गुरुं प्रपन्नं मां तेषां पिबु
त्वादयं करुणया शिष्यत्वनवशिष्यशोकयोपेक्षणीयो दमि
ति भावः ७ ॥

रामचंद्रसरस्वतीटीका ५:

कार्पण्येति कार्पण्यं अस्मिन्नन्येतत्पवमहीयांस्तेषु दत्तेषु किं जी
वितेनेत्येवंविधानुसधाने स एव मम ताल्लक्षणो दोषस्तेनोपदत्त
स्तिरस्कृतस्वभावः क्षात्रेद्योगलक्षणो धर्मो यस्य सः तथा धर्मधर्मवि
षये निर्णायकप्रमाणादर्शनात् किंतेषां वयोधर्मकिंवाप्यतत्परि
पालनं धर्मतया किं एषीयात्तनं धर्मः आहोस्त्वियथावस्थितं शरण
निवास एव धर्म इत्यादिसंशयैर्मूढांतः करणः सन्तामिदानीं एका
मिश्रेय इत्यनुषंगः अतो यन्निश्चितं अचंचलमविनाशपंसर्वशास्त्रावि
रुद्धं श्रेयो भवति तमेव हि ननु त्वं मम सखान्तशिष्यो अहं हि नैवा
ष्यस्तेहमिति तदनुशासनयोग्यतादहं शिष्य एव न सखा तूनज्ञा
नत्वादिति भावः अतः प्रपन्नं शरणागतं मां शापि शिष्य इत्यर्थः ७

गी.
सी.दि.

36

1870

[The text in this image is extremely faded and illegible.]

भाषाश्रुतवाद

उनकुदमकेलोगीका वथकरिकेअपनेआणकैसेकरिगोवैगेउस
चिन्ताकोकार्पाण कहतेऔरदोषजो कुलदय कृत पाप हैं य
ही दोनो बातों से हमारी शरणा नष्ट होगई उस से धर्म विचार मे
हमारी बुद्धि भ्रष्ट हैं किसंग्राम छोड भित्तिभोजन करना क्षत्रिय
को अचित किश्रुचित इस संदेह से बाकुल हो हम आपसे श्रुतेहैं
कि जिसमे अत्यन्त परम कल्याण हमारा होसो कों कि हम आपके आप कृपा करि कहो
शिष्य औ शरणागत हैं शरणागत पर दया करना महात्माकोउ
चितेहैं ७

सर्वेया॥

कार्यन्यमो को प्रगट्यो आपक हां जादिके दोषते ना
प्रयो स्वभाव है सुखों दोषादिते कसपतोको मे धर्म
सें मूढचित मूविप्रभाव है दोवें कल्याण निश्चय जा
दीसें सो उपदेशमोको कीजें करभाव है आछेसें मोहु
कदो समकाय अवसरमें पज्यो तेरो शिष्य गाव है ॥

517 F.2d 1135

[illegible]

ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਮਾਛੀ ਪਾਣੀ

117369

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 अथ श्रीसुब्रह्मय्याचार्यविरचिते
 ब्रह्मसूत्रार्थप्रकरणम् ॥

मि.
दी. दि.

अभिनवशमकृतटीका ८ नासि

परमार्थप्रका

इदानीं त्वमेव विचार्य यद्युक्तं तत्करुष्वेति चेत् तत्रोर्वरितं प्रमेयं पु
नर्वदति न हि प्रपश्यामीति अस्मिन् संग्रामे कार्यं यदृश्यते तत्किं
ग्रन्थाकं जये भूलोकराज्यं तथा स्माकं मरणोऽसौ लोकराज्यं अनयो
रुभयोर्मध्ये एकमपि न यान हृश्यते यदस्माकं शोकमवस्था. प
तनाशयेत् किं भूतं शोकं इन्द्रियाणां मुक्तोषाणां सकलैर्द्रियैश्च
तकं अथ भूलोकराज्यं वर्णापतिः असपत्नं निष्कटकं अद्वैतमहं
सर्लोकं राज्यं च सुराणां त्रयसिंहाकोटिप्रमितानां देवानां माधिय
तं तत्र भूलोकराज्ये भोगास्ते रुधिराकाः सर्लोकभोगा अपि पुन
स्थितानां त्वाणभंगराः अतः शोकप्रदाः न त्रशोकशामका इत्यर्थः
॥ ८ ॥

वनमालीकृत

इन्द्रियाणां मुक्तोषाणां यन्मम शोकमपनुद्यान्नाशयेत् तन्न हि प्र
पश्यामि यद्यपि भूमाव कंठकं राज्यं प्राप्स्यामि तथा सुरपतित्वम
पि प्राप्स्यामि एवं यदि ह्येतत्सर्वं प्राप्स्यामि शोकापनोदनाय न
पश्यामीत्यर्थः ॥ ॥

कसमवैजयंतीटीका

ननु वर्णाश्रमादिश्रेयस्करा धर्मविदोऽनेके ब्राह्मणा उपदेष्टारस्त
न्नितां हि तां त्रियवंशोऽवन्तवमात्रलेयं मामेवात्मनः श्रेयः कथं
एच्छसीति चेत् तत्राह न हीति हियस्मात् यथा यत्नववचो ममैन्द्रिया
णां वात्सान्नकरणानां मुक्तोषाणामतितापकरं शोकमपनुद्यात् अ
पनयेत् तथा येषां ब्रह्मरुद्धेन्द्रादीनामपि तद्वचो न पश्यामि तानुभ
वा मितस्मात्सर्वेषां उपदेष्टारतामेवात्मनः श्रेयसैव धर्म एवामित्वामे
व प्रपन्नं मां शार्थीति भावः नन्वेतान् जिता यदा गमादिकं प्राप्स्यसि
तदैव विशोको भविष्यसि धर्मप्रप्रेन उपसत्प्राप्ता किमिति चेत् तत्राह

अवाप्येति भूमौ अस्य पत्रं रिपुरहितं अहं यनादिसम्यत् संपन्नं गज्यं -
सुराणां बलादीनामाधिपत्वं च अवाप्य प्राप्यापि सकलसम्यत् स
म्यत् नैदिकामुक्तिकभोगभोक्तुरपिममशोकापनोदनापतववचना
दम्यक्तिमपिन भवेदित्यभिप्रायः ८ ॥

मधुसूदनी टीका

ननु स्वयमेव तं श्रेयो विचारय अतः संपन्नो सिक्किं परशिष्यत्वेनेत्यत
आह यत् चेयः प्राप्तं सतः कर्तुं मम शोकमपनुद्यादपनुदे विचारयेत्
त्र पश्यामि हियस्मात्तस्मान्मांशाधीति सोहं भगवः शोचामितं.
न^० मां भगवान् शोकस्य पारं तारयंति अत्यर्थं दर्शितः शोकात्तप नो
दो^० देकोषश्चाशंकनदिशेषणमाह इन्द्रियाणामुच्छेधणमिति स
र्वदा संतापकरमित्यर्थः ननु पुद्गे प्रयत्नमात्रेण शोकनिवृत्तिर्भ
विष्यति जेष्यसि चेत्तदा गज्यप्राप्त्या उत्तरया च सर्गप्राप्त्या हाविमो
क^० पुरुषौ लोभ्यादि धर्मशास्त्रादित्याशंकाद अवाप्येत्यादिना शत्रुवर्जि
तं सस्यादि संपन्नं च गज्यं तथा सुराणां अधिपत्वं हिरण्यगर्भत्वपंथं
तमैश्वर्यमवाप्य स्थितस्यापिमम यच्छोकमपनुद्यात्तत्र पश्यामीत्य
त्वयः तयथेदं कर्मवित्तो लोकः क्षीयत एवमेवा मुत्र पुण्यवित्तो
लोकः क्षीयत इति अतः यत्कृतं केतद नित्यमित्यनुमानात् अतः
ज्ञेयं नैदिकानां विनाशदर्शनाच्च नैदिकशामुत्रिको वा भोगः शो
कनिवर्तकः किंतु सप्तत्राकालेपि पारं तं प्रादिना विना कालेपि वि
च्छेदाच्छोकतनकपवेति न पुद्गं शोकनिवृत्तये नृष्टेयमित्यर्थः एते
नेहामुत्र भोगविरागोऽधिकारं विशेषणत्वेन दर्शितः ८

सदानेदीकृत

ननु तं अतिसंपन्नः संयं श्रेयो विचारय परशिष्यतया किं ते श्या
शंकादसद्वचः १ यच्छेयः कर्तुं प्राप्तं सन्मम शोकं निवारयेत् न
त्र पश्याम्यहं यस्मात्तस्मान्मांशाधि शोकिनं २ शोकं संतापकं
नित्यमिन्द्रियाणामपाकुरु नन्वाज्ञौ यत्तमानस्य शोकस्ते लयमे

गी.
री हि.

39

यति १ जेष्यसितं तदा राज्ञा प्राप्ता वासुगन्तो न्यथा ३ तत्रादायिभि
हीने गजं ससादि संयुतं ४ हिरण्यगर्भं पर्यंतमैश्वर्यं प्राप्य सर्वतः
यत्स्थितस्यापि मेशोकमपनुयात्र तलभे ५ तद्यथेदे निवेदेन क
तकेनास्ति नित्यता कृतकं यत्र तत्रित्युक्तापीति विनिश्चितं ६
नैदिकामुष्मिकौ भोगौ ममशोकनिवर्तकौ इहामुत्र फलेतेन
विरागो दर्शितः पुनः ७ ॥ ८ ॥

नीलेकरी

ननु द्रुहदयदौर्वलं त्यक्तोतिष्ठ परंतपेति युद्धमेव श्रेयः ३ सुक्तं
किंपुनः एव सीत्यत आह नहीति वंधुनाशनिमित्तः शोको राज्य
लाभेन स्वर्गादिपलाभेन वाननिवर्तयिष्यत इति युद्धादयं कं
चित्तिदृतिरूपं शोभापायं ब्रूहीत्याशयः अत्रार्जनविषादया
जेन ब्रह्मविषाधिकारिविशेषां भेदं चर्या इहामुत्रार्थफलभोग
विरागश्च दर्शितः ८ ॥

ग्रानेदी टीका

भूमौ निस्पृहं सत्सङ्गं राज्ञं च प्राप्तमपि इन्द्रियाणां बाह्याभ्यं
तराणां सुखोपलक्षणं संतापकं शोकं यो पश्यति तत्रिरमेतत् तं
त्याविना न पश्यामीति त्वाहं प्रपन्नः ॥ ८ ॥

रामकेदी टीका

किञ्च राज्ञं सुराधिपत्यं चावाप्य यच्छोचने मम स्यात् तत्रिवारकं कं
चिदपि न पश्यामीति सस्त्वन्त्यः यस्मात्तमहे कंचित्त्वावर्जं
यित्वा न तर्कयामि यो मम शोकं शोचनमपसारयेत् कीदृशं
मिन्द्रियाणां बाह्याभ्यन्तराणां करणानां सुखोपलक्षणं संतापकं
किं कृत्वा शोचने निर्विपक्षं स्फीते भूपालाधिपत्यं लब्ध्वापि प्रय
वात्पल्पमिदं सुच्यते देवानामप्येवमधिगम्य मम कार्पण्य
दोषोपहतस्वभावस्य शोचनमेव स्यात् प्रतोमांशायीति प
वंशोचनक्रियापेक्षमवाप्तक्रियायाः पूर्वकाल्यमवसेयम्
न त्वपेक्षानक्रियापेक्षम् सतथा हि सति भिन्नकल्पात्
च्छब्ददोषः समन्वयाभावाच्चाप्यर्थदोषोऽनिवारः स्यात्

॥ लक्ष्मी टीका

त्वमेव विचार्य यदुक्तं तत्कुरु इति चेत् तत्राह तन्किमपि ग्रहे
न पश्यामि अनपेक्षदत्त इन्द्रियसंतापकरं शोकं राज्ञं यद्यप्यत्र भूमौ समदं

प्राप्तामि निष्कंदं तथा स्वरेन्द्रत्वमपि यदि प्राप्तामि एवं सर्वमभीष्टांतं प्राप्यापिशोकापेक्षानोदनाय
पंचोली टीका न पश्यामीत्यन्त्यः ॥ ८ ॥

त्वमेव विचार्य यदुक्तं तत्कुरु इति चेत् तत्राह तत्रियाणां युद्धे
स्वधर्म इति तदेव निश्चयेन कर्तव्यमिति भगवदुपदेशं स्वयमेव
शक्याद् युद्धक्रियमाणे जयस्त्वावत्पातिकः निश्चयपक्षेपि
युद्धफलभूमौ राज्ञं तच्च प्राप्तमपि निष्कंदं च तत् सुवा
प्यापि मम शोकं मदीयं यत्कर्म प्रपन्नदेत् तदहं न हि प्रपश्या
मि किं विशिष्टं शोकं इन्द्रियाणां उक्तं प्रतिशेषकरं न केवलं भू
मौ राज्ञं शोकविच्छेदकं न भवति सुराणामपि प्रधिपत्यं युद्धे
मरणपक्षे प्राप्तमिति जन्मांतरेपि स्वजनवधनिमित्तशोकं शो

शायं

गी.
टी.
दि.

तिनपशामीत्यर्थः भूमावसपत्नं शत्रुरहितं च्छेदं राज्ञे च अप
रं सुराणामपि प्राथितं च वाप्ययत्नं कृतं तत्तममइन्द्रिया
णं शोषणं शोकं च त्रुपयात् अपनयेदहं नहि प्रपशामीत्य
न्वयः ५ ॥

५०
रत्नवीरसमिद्धेयिनी ॥

ननु स्वयमेव तं श्रेयो विचारय श्रुतं संपन्नत्वा किं मच्छिष्यभावनये
त्यत आह नदीति दियतः प्रदंत किमपि वस्तु तां विना न प्रपश्या
मि यदुक्तं मम इन्द्रियाणां सुखोषणमति संतापकं शोकं मय नुया
दयदरेत् ननु पुद्गे जयसद्भावे भूमिराज्यलाभात्पराजये वा संमुख
मराणां दिना स्वर्गादिलोक प्राप्तेऽप्येयसः सत्त्वात्कृतः शोकाव
काशात्पत आह प्रवाप्येति असपत्नं निर्विषयं हं सस्यादिसम
हि स्फीतं भूमीराज्यं भूपात्ताधियत्यमवाप्य अथवा कियदेतत् स
राणां माधियत्यमिदं तमपि प्राप्य शोचनमेव मे स्यात् वंशु विरह
जनितात्यंता सप्तशोकाभिभूतत्वादित्यतस्तमेव शुरुभूतामांशु
त्वादययेन शोकानभिभूतत्वादेकत्र निश्चयवान्भूया समिति
भावः ८ ॥

ननु तमेव किंच यो विचारयन्नुत संपन्नो सीताशंकाह नहीति
 समयच्छोकमपनुयात न त्रयतः प्रपश्यामि अतः शाधीति सो
 ५३ हं भगवन् शोचामितं मां भगवांशोकस्य परं तारयति नित्यमूढः
 अत्यर्थः शोकं विधित इन्द्रियाणामुच्छेदगामिति इन्द्रिया
 णां स्वस्वविषयप्रवृत्तिप्रतिबंधकमित्यर्थः ननु भूमौ साम्राज्यमि
 द्रपदे वा शोकापनोदकं स्यादित्याशंकाह अवाप्ति अवस्थित
 स्येत्पथाहारः यद्यदंतेन तामृतः स्यात्किमदंतेन कुर्यामिति अत्यर्थं
 निमूढः एवमर्जुनो किमनुयसे जयश्राव ॥ २ ॥

Handwritten text in Devanagari script, likely a manuscript page. The text is dense and appears to be a continuous passage, possibly a chapter or section heading followed by descriptive text. The ink is dark, and the paper shows signs of age and wear.

भाषाग्रनवाद

जो कहो कितनी विचार करके जो करने योग्य हो सो करो ति
सपर कहते हैं कि इन्द्रियों की चैतन्य शक्तिका नाश करने
वाला जो यह शोक हमें आयके प्राप्त भया है सो किसी उपा
यसे हर होगा यह हम किसी भाँति नहीं देखते हैं और यद्य
पि हम निष्कारक शक्ति भरकाराज्य करें या देवाधिपत्यक
है स्वर्ग राज्य इन्द्रपद प्राप्त करें तो भी इस शोक सागर के पार
जाने को उपाय हम नहीं देखते हैं ८ ।

सवैया ॥

नारिन देषों में ये सो पदारथ जो मेरे यादिको हर करे
दे जो यह इन्द्रिय सोषक शोक भयो मोदिवितन थी धरे
है प्रायत दोपके भूमि अकंटक राज्य समृद्धिको भोग
सरे दे दो दे जो देवको राज्य मिले अवतो भी न निश्चय शो
क टरे दे ८॥

प्राथमिक

॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
॥ १ ॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
॥ २ ॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
॥ ३ ॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
॥ ४ ॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
॥ ५ ॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
॥ ६ ॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
॥ ७ ॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
॥ ८ ॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
॥ ९ ॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
॥ १० ॥ श्री गुरुदेव नमः ॥

॥ अष्टम ॥

॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
॥ १ ॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
॥ २ ॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
॥ ३ ॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
॥ ४ ॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
॥ ५ ॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
॥ ६ ॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
॥ ७ ॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
॥ ८ ॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
॥ ९ ॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
॥ १० ॥ श्री गुरुदेव नमः ॥

संजय उवाच एवमुक्त्वा हृषीकेशो गुरः
 केशः परन्तपः नयोत्स्य इति गोविन्दमु
 ज्जातूस्मीं वभूव ह ॥

भाष्यं नास्ति

शानन्दगिरिकृतटीका

एवमर्जनेन स्वाभिप्रायं भगवन् प्रतिप्रकाशितं सञ्जयो राजा
 नमावेदितवानिमां ह सञ्जय उति एवं शक्यप्रकारेण भगव
 न्प्रसुक्ता परन्तपोः नूनो नयोत्स्येन संहरिष्ये अस्मन्नासस्य
 शोकप्रसङ्गादिति गोविन्दमुक्त्वा तूस्मीमब्रुवन् वभूव किलेत्यर्थः

॥ ५ ॥

स्वामिकृतटीका

एवमुक्त्वा र्जनः किं कृतवान् अमपेक्षायां संजय उवाच एवमिति

रामानुजभाष्यं

नास्ति

पिशाचभाष्यं नास्ति

अस्मान्देहका हण्यथर्मार्थमविधिया कुलं यार्थं प्रयत्नमुदित्य

साक्षादनुभूतमिति तमे देहं तमनो यथा तत्तान निमित्तं

शोकाविष्टं देहातिरिक्तात्मज्ञाननिमित्तं च धर्माधर्मभाषमाणं

परस्परविहङ्गगुणान्वितप्रभयोः ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

अथक्रमे

एवमुक्त्वा हृषीकेशमिति सनयो रूभयोर्मध्ये इति
 अनेन दंष्ट्रावयति संशयाविष्टो र्जुनो नैकयदेण युद्धा
 न्निवृत्तौ यत्त एवमाह सञ्जयः प्रथमं प्रयत्नमिति अत
 एव ॥ ५ ॥

परमार्थप्रया

अथात्रे किं कृतमिति संजय आह एवमुक्तेति स्पष्टं

वनमालीकृतटीका

अथक्रमे

सप्तमं

कुसुमवैजयंतीटीका

धर्मवृत्तस्या भगवच्छरणमुपगतो र्जनस्ततः किं निश्चितवा
 नित्याशंका संजयोऽत एवमाह एवमिति हे परन्तप परं वद
 च लयोरुषादिभिरुत्कृष्टं पाणवतपतिवनवासादिभिः पीडयति
 इति परंतपोऽत एव सुखं वदौ हे परन्तप अर्जनस्य विशेषां च

* एवं कथं भीष्ममहमिति द्वाभ्यां युद्धस्य महदधर्मरूपतन्त्रापि न चैतद्विग्रहत्वेन जयपरा
 * जययोरपि अविश्वितत्वं चोक्ता तदनन्तरं कार्यण दोषेत्यादि द्वाभ्यां युद्धतन्त्रेण
 तन्त्रादि न चैतद्विग्रह आत्मनो गुरुपतनितमुक्ता अप्यर्थकोयं हकारः ततः पश्चात् अहं
 न योत्स्ये इत्यपि उक्ता तस्मीं सकलेन्द्रियक्रियाभूतो बभूव सर्वेन्द्रियप्रवर्तकस्य सर्वतस्य
 गुरोरे परतंत्रोपहं न योत्स्यामि स्वातंत्र्येण कथं भूयामिति लज्जया भोवद नो गुरोर्केशोपि पर
 न योपि पार्थस्त्वस्मीमेवासीन्न पुनः किं विदुवावेति तस्मीं भवेत्यभिप्रायः

त्वं तयोः परिकटसुतापनः गुरोर्केशो जिननिद्रः पार्थो हृषीकेशो
 वातांतसुराण्यवर्तकं गोविंदं सकलसुरासुरनरपशुपदादी
 नां गांवां गोविंदं तिसाक्षात्पामोतीति तथा ते विशेषणं हयैभ
 गवतों नृरात्मत्वं सर्वज्ञत्वं च सूचितं ॥

गी.
 टी. दि.

मधुसूदनी टीका

संजय उवाच

तदनंतरं मर्जनः किं कृतवानिति पुनराष्टकांक्षयां गुरोर्केशो जि
 तालस्यः परंतपः शत्रुतापनोर्जनः हृषीकेशो सर्वेन्द्रियप्रवर्तकत्वे
 नांतर्धामिणां गोविंदं गां वेदलक्षणां वां गोविंदं तीति युत्स्यासर्व
 वेदोपादानत्वेन सर्वज्ञं शत्रोपवकथं भीष्ममहं संख्ये उत्पादिना
 युद्धसूत्रायोग्यत्वमुक्ता तदनंतरं न योत्स्य इति युद्धफलाभावं चो
 क्ता तस्मीं बभूव वां ह्येन्द्रियवापारस्य युद्धार्थं सर्वकृतस्य निवृत्त्या नि
 र्वापारो जात इत्यर्थः स भावतो जितालस्ये शत्रुतापने च तस्मिन्ना
 गंतुं कमालस्य संतापकत्वं च नास्य दमायास्यतीति योजयितुं द
 शहः गोविंदं हृषीकेशपदाभ्यां सर्वतः सर्वशक्तित्वसूचकाभ्यां भगव
 तः तन्मोहाय नोदनमनायाससाध्यसितिसूचितम् ॥

सदानंदीकृतटीका

ततः किं कृतवान्यार्थं उपोवाच संजयः जितालस्योर्जनः शत्रु
 तापनश्चेन्द्रियेश्वरः १ सर्वज्ञं भगवंतं तमेव मुक्तावचोयुजं कथं भी
 ष्ममहं चेति सूत्रायोग्यतां रतो २ न योत्स्य इति युद्धस्य फलाभा
 वंततः परं उक्ता तस्मीं बभूव वां ह्येन्द्रियवापारतया स्थितः ३ स भाव
 तो जितालस्ये सर्वशत्रुप्रतापने अन्तापकतमालस्ये तदायास्य
 ति नास्य दे ४ इति योतयितुं हेति तथा नायासतो हरेः वाया चोका
 पतेत् त्वं गोविंदेति पदधुनि ५ ॥

नीलंकरी टीका

५ नास्ति ५

जितालस्योर्जनः शत्रुतापनश्चेन्द्रियेश्वरः १ सर्वज्ञं भगवंतं तमेव मुक्तावचोयुजं कथं भीष्ममहं चेति सूत्रायोग्यतां रतो २ न योत्स्य इति युद्धस्य फलाभावं ततः परं उक्ता तस्मीं बभूव वां ह्येन्द्रियवापारतया स्थितः ३ स भावतो जितालस्ये सर्वशत्रुप्रतापने अन्तापकतमालस्ये तदायास्य ति नास्य दे ४ इति योतयितुं हेति तथा नायासतो हरेः वाया चोका पतेत् त्वं गोविंदेति पदधुनि ५ ॥

एवंपार्थप्रतिज्ञातामुक्तिमुपसंग्रह आनेदी टीका रत्नधनसंज्ञयउवाच

एवंकथंभीष्ममहमित्यादियुद्धेस्वस्यानौचित्येदृषीकेशमुक्ता
ततोनेतरंनयोत्स्यइतिगोविंदंगोवाचंविंदतीति सर्वज्ञसर्वा
भिप्रायज्ञमुक्तात्स्मीबभूवह युद्धयापाराद्विररामेत्यर्थः ॥

रामकंठी टीका अथयुद्धनिषेधनिश्चितबुद्धित्वेननेत्रयस्यप्रतिपादयितुं

श्लोकमेतद्वक्तव्यं किंरुदृषीकानीन्द्रियाणितेषामीशोनियं संज्ञयउवाच
ता भगवान् युद्धकानिद्रामाचक्षते तस्मादेशस्तयानभिभव
नीयइत्यर्जनविशेषणंवाख्ययम् इति ॥ ॥

नासिटी टीका

एवंसर्वेभीष्मिनोनास्तीतिश्लोकः ततोनेतरंनयोत्स्यमी

त्यर्थः ॥ ॥ हि परत्नपराजमुद्धतराष्ट्रं श्रीकृष्णमेवमुक्तायुक्तासंज्ञोयनयोत्स्यइतिकलितमुक्ता
पंचोली टीका तद्विषयभूतप्रसिद्धो ॥ ॥

एवमुक्तार्जनः किंकृतवानित्यपेक्षायामाह संज्ञयउवाच युद्ध
केशोर्जनः दृषीकेशोऽप्रीकृष्णं प्रति एवैवैकप्रकारेण कथंभी
ष्ममहंसंख्येयात्सामीत्यादि हेपरंतपहेयुतराष्ट्रं मुहंनयोत्स्ये
युद्धंनकरिष्यामीतिगोविंदं प्रति उक्तात्स्मीबभूवमोनमाशि
तवान् ॥ ॥

रागवीरसमिहोधिनी ॥

एवं भगवंतं शरणं प्रपद्यस्वभिप्रायं प्रकाशयंतमर्जुनं धृतरा
ष्ट्रं प्रत्यावेदितवान्संज्ञयइत्याह संज्ञयउवाचेति ॥ अथयुद्धनिषे
धनिश्चितबुद्धितमर्जुनस्यप्रतिपादयितुमाह एवमिति एकं क
थंभीष्ममहंसंख्येयात्त्यादिनास्वस्ययुद्धयोग्यतां दृषीकेशोऽसर्व
नियंतारं भगवंतं प्रति प्रतिपाद्य तदनंतरं गोविंदं गोवेदलक्ष
णं चारणीं विंदते इति युत्स्यस्यासर्ववेदोपादनत्वेन सर्वज्ञं प्रति नयो
त्स्येन प्रदरिष्येयं तास्य शोकप्रसंगादितिकलाभावे च प्रदुर्गपेसा
युद्धनिषेधमुक्तापरंतपः प्रागुनिर्मूलसमर्थापि युद्धकेशोऽनित
निद्रालस्यप्रमादोर्जनस्तस्मीबभूव निष्पीपातः स्थितः इति प्रसि
द्धो ॥ ॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका

पवमिति परंतपुत्रि नाशत्ताईरशसंकल्पकृतवातिनिभा
वः तूस्मीवभूवेतिशौकापनोदकेंद्रहीत्युक्तत्वात्तदस्यवचन
स्यानौचित्यादितिभावः ततः किंचित्तदाह ५ ॥

भाषाश्रुतवाट

इस प्रकार की बातें भगवानसे कह कर अर्जन ने फेरका कि
या सो संजय धृतराष्ट्र से कहते हैं कि निद्राविजयो शत्रु ना
शन थने जय अर्जन भगवान से कहा कि हे गोविन्द हम युद्ध
न करेंगे जो दोष सो होय यह कहि कर मौन ही रहे ॥

संजयवाक्य॥ दोहा॥

कहि येसे श्रीकृष्ण को गुणकेय अरिनाथ हे गोविंदनसे
लये करि बुध भयो प्रलाप ॥

46

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
श्रीकृष्णाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत सेनयोरु
भयोर्मध्ये विषीदेतमिदं वचः १० ॥

आनंदगिरिकृतटीका

तमर्जुनं सेनयोर्वाहिन्योरुभयोर्मध्ये विषीदेतं विषादं ऊर्वन्तमिति
उः खितं शोकमोहाभ्यां अभिभूतं स्वधर्मात् प्रच्युतप्राये प्रतीत्य प्र
हसन्निवोपहासे ऊर्वन्निव तदाद्यासां हे भारत भरतान्वय इत्येवं
संबोधभगवानिदं प्रश्नोत्तरं निःश्रेयसाधिगमसाधनं वचनमूचि
तवानित्याह तमुवाचेति १० ॥

स्वामिकृतटीका

ततः किं हतमित्यत आह तमुवाचेति प्रहसन्निवेति प्रसन्नमुखः हस
न्नित्यर्थः १० ॥

पिशुचभाष्यं

अस्य संबन्धाविधेयप्रयोजनानुच्यंते मोदस्तावत्प्रयोजनं सच गीता
शास्त्रप्रतिपादितात्पर्यार्थसुरूपमभिधेयं परमार्थस्वरूपावबोधस्या
सच शास्त्रस्य साधसाधनलक्षणसंबंध इति विशिष्टप्रयोजनसंबंधा
भिधेयवत् गीताशास्त्रं अत्र चार्जुनस्य राज्ञार्थं शत्रून्निगीषोधांतरा
ह्येसहयुद्धं संश्रमेतत्र सहायार्थं ह्येन भगवता बोधुं देवेन सह रथ
मारुह्य युद्धं युद्धभूमिप्रविष्टोर्जुन उभयोरपि सेनयोर्मध्ये युद्धं यव
स्थितानाचार्यपितृपितामहपुत्रमित्रादीन् ह्येते ममाह नवा मदर्थं
चैते मरिष्यन्ति इति पर्यालोच्य शोकमोहाभिभूतविततया बद्धप्रल
प्यनयोत्सृज्य क्वायुद्धाडपरगम एवमुपरताय तस्मै तदविद्यामूल
शोकमोहापेनादाय परमकारुणिको भगवान्भक्तवत्सलो वासुदेवो
वेदात्रवाक्यैः समधिगम्य परमार्थतत्त्वमुपदिदेश अत्र ह्युक्तं पांडवा
नीकं इत्यारभ्याव त्रयोत्स्य इति गोविंदमुक्तात्सीव भूवर्हयेवमंतो
ग्रंथः प्राणिनां शोकमोहबहुलसंसारोऽविद्यामूल इति प्रदर्शनार्थं
लेन व्याख्येयः १० ॥

रामानुजभाष्यं

एवमस्थाने स उपस्थितस्त्रेहकारुणाभ्यामप्रकृतिगतैस्तत्रियाणोप

गी.
टी.
दि.

रमधर्ममपिप्रथममन्वाने धर्मबुधत्तयाशरणागतेपार्थमुद्दिश्यात्मया
धात्माज्ञानेनयुद्धस्पर्शलाभिसंधिरस्यस्वधर्मस्यात्मयापार्थप्राप्नुपा
यताज्ञानेनचविनास्यमोहोनशास्पतीतिमत्वाभगवतापरमपुरुषेणा
धात्मशास्त्रावतरणंकृतं तडकं प्रस्थानस्त्रहकारुण्यधर्माधर्मविधा
कलेपार्थप्रपन्नमुद्दिश्याशास्त्रावतरणंकृतमिति तमेव देहात्मनोर्या
धात्माज्ञाननिमित्तशोकाविष्टं देहातिरिक्तात्मज्ञाननिमित्तं च धर्माध
र्मभाषमाणं परस्परविरुद्धगुणान्वितमुभयोः सेनयोः युद्धयोश्चोत्तमये
प्रकस्मात्रिरुद्योगं पार्थमालोक्य परमपुरुषः प्रहसन्निवपरिहामवाक्य
वदन्निवात्मपरमात्मयाथात्म्ये तस्यास्य पापभूतकर्मयोगज्ञानयोगभ
क्तियोगगोचरं न त्वेवाहं जातु नासमित्यारभ्य प्रहंस्वो सर्वपापेभ्यो मोक्ष
यिष्णामि माशुचरेत्येतदंतमुवाचेत्यर्थः १० ॥

अभिनवप्रकृतटी. ॥

१० ॥

परमार्थप्रपाटी. ॥

अथार्जुनं विषादेतन्नयोत्सृजति निश्चित्य तस्मै भूते प्रतिभगवात्राह ।
तमुवाचेति हृषीकेशः आशयज्ञः कृष्णसूतमर्जुनं प्रति प्रहसन्निवप्र
हासगंभमिव वचनमुवाच ननु विषादावसरे हासाज्जकमेपिकथ
मुक्तं प्रहसन्निवेति तत्रोच्यते विषादोत्पत्तेरकारणकत्वात् यतोदी
नानाथवधादेव विषादोत्पत्तेर्दर्शनात् प्रकृते तभीष्मज्ञाणकर्णड
योधनाद्याः शौर्येण शक्रमप्यवगणयतः क्षात्रधर्ममनुसृत्य प्रवृत्ताः
न तस्मै त्वेन ते प्रकथं हृष्यापात्रत्वे तथा ते मद्दधापवेति कुतो ज्ञाते
स्वभुजप्रतापविश्वासाडुतसहायीभूतास्मत्प्रभावात् नायः अस्मा
न्यतिस्वभुजप्रतापत्वापनस्यानौचित्यात् किंच अस्मत्सहायाज्ज
पयोगात् कौतुकदर्शनार्थं चेत्तरलोकवदकिंचित्करत्वेतागम
स्य वैयर्थ्यात् न द्वितीयः वयस्मास्मन्निमित्तकत्वेन विषादाज्जुत्य
त्तेः अतोपविषादकारणमुक्तं तत्प्रतारणमात्रं कर्मनैः कर्ममार्ग
वह्निर्भूतमित्याशयेन पृथक्हास्यमुवाचोभूत्वा प्रोवाचेत्यर्थः १० ॥

वनमालीकतटीका

हृषीकेशः इति येषां कांतरीमी ज्ञातिनस्तवममसाव्यः कथमीदृशी
बुद्धिरितिहासं कुर्वन्ति वेत्यर्थः १० ॥

ऊसमवेजयंतीटीका

ननु यच्छेयस्यान्निश्चितमसं ब्रूहिनेऽंशिष्यः प्रपन्नमाशापीत्येव
मात्मश्रेयसेकसंपन्नो भूत्वा पुनः पुरोयेत उत्तरं विनैवातिथार्थं
नाहं नयोत्प्रेत्यनुचितं वदन्तु सीभूतं तं कृत्स्नः किमुतरं प्रादादय
वानममनधिकारिणो मतोपेक्षां कृतवानिति सवलजामात्राश-
यं ज्ञात्वा संजयस्तत्रिरस्य त्राहतामिति उभयोस्तेन योर्मध्ये ययायुयु-
त्सया पूर्वमागतं स्नेहकारुण्यभ्यां तं यस्मादविधीदन्नमति शयं मोहं प्रा-
प्तुवंते तं पार्थ प्रहसन्निव अहो पूर्वकामात्राया उर्वश्याः प्राप हृषिते
नेकरथेनापितया सधर्मरक्षाया यसाभिमातेन सर्वं कुरुवले विजि-
त्य गावोऽमुच्यन्त इदानीं तं समादौ हि सीवलेन परिहृतस्यापि मत्स-
हायस्यापितवेदं सधर्मविसर्जनमुचितमेव न कोप्येवं भूतस्त्वदयोभ-
वेदिति च शोक्ता वदिः प्रहसन्निव न तत्तत्कर्मना दृष्टं दृष्ट्वा भ्यन्नरासु-
लासे प्रहसतीतीव शत्रुनैवायमर्थः सूचित इति भावः हृषीकेश उ-
त्सुपलक्षणं सर्वेषां चेतना चेतनानां प्रेरयिता उभयेन सर्वप्रेरणा क-
र्तृस्त्वत्तु स्यादेवेन योत्प्रेत्यर्जनप्रतिज्ञायाः स्थितिर्न भविष्यती-
ति सूचितम् उदं वक्ष्यमाणमतिशयं भीमार्थं कंच वचनं वाचनं दनं ह-
कर्मालोकानोपेक्षां कृतवानित्यर्थः भारते नि संबोधनेन राजर्षिभिर-
तस्य वंशेर्जने नरो भक्तस्तदितरोऽभक्तश्च न कोप्यभवत् नापि भवि-
ष्यति चेति सूचितम् १० ॥

मधुसूदनीटीका

एवं पुहमुपेक्षितवत्पण्यं जने भगवानोपेक्षितवानिति धृष्टकेतु-
प्रानिरासायाह सैनयो रुभयोर्मध्ये पुहोयमेनागत्य तद्विरोधितं
विशदं मोहं प्राप्नुवंते तं मर्जने प्रहसन्निव अनुविता चरणा प्रकाशने
नललज्जावुधौ मजयन्निव हृषीकेशः सर्वांतरीमी भगवानिदं वक्ष्य-

गी.
टी. दि.

माणमशोचानित्यादिवचः परमगंभीरार्थमनुचिताचरणप्रका
शकमुक्तवान् ननूपेक्षितवानित्यर्थः अनुचिताचरणप्रकाशने
नलजोत्पादनं प्रदासः लजाचङ्खलामिकेति हेतुविषयप्रवृत्त
सुख्यः अर्जनस्य तद्भगवत्कृपाविषयत्वादननुचिताचरणप्रका
शनस्य च विवेकोत्पत्तिहेतुत्वादेकदलाभावेन गौणप्रकाशप्रदा
सत्त्विककथयितुमिव शतः लज्जामुत्पादयितुमिव विवेकमुत्पाद
यितुमर्जनस्यानुचिताचरणभगवत्प्रकाशयते लज्जोत्पत्तिस्तु
नान्तरीयकतयास्तुमास्तुवेति न विवक्षितेति भावः यदि हि युद्धरं
भात्यागेव गृहे स्थितो युद्धमुपेक्षेत तदा नानुचितं कुर्यात् महाता
मंरंभे गतयुद्धभूमावागत्य तदपेक्षामतीव अनुचितमिति कथयि
तुं सैनयोरित्यादिविशेषणं एतच्चाशोचानित्यादौ स्पष्टं भविष्यति १.

सदानंदीकृतटीकी

एवमप्यर्जने युद्धमुपेक्षितवती श्वरः नैवोपेक्षितवानित्यर्थं प्र
त्याह संजयः १ आगत्य सैनयोर्मध्ये युद्धो योगेन चार्जने प्रामुख्यं
विषादं च संमोहं युद्धोत्थकं २ तच्चेष्टया हनौ चित्तं हसनं प्रकाश
यन् अंतर्गामी तमादेशो लजाद्यो मजयत्रिव ३ वक्ष्यमाणमिदं
वानिगंभीरं सारवहचः ४ १०

नीलकंठीकृतटीका

तमिति मूढोप्ययममूढवदतीति प्रहसत्रिव इदं वक्ष्यमाणं १०

गणेशसंज्ञाकृतटीका

अनेदी टीका ।

तेनार्थमुभयोऽनेनयोर्मध्ये प्रोक्तप्रकारेण सीदमानं शोकाभिधु
ते युद्धे प्रतित्यक्तोत्साहं प्रहसन्निवविहृतचेष्टादर्शनादप
हसन्निवहृषीकाणामिन्द्रियाणामीशः प्रेरयितापरमात्मरू
पश्चतरात्मा भगवान् देहादेभावनाविधूतमिष्टाज्ञानस्या
स्य नयोत्सामीति हृतसंकल्पस्य तत्त्वज्ञानोपदेशं विनामि
ष्टाज्ञाननिवृत्तेरसंभवइति तत्त्वोपदेशसर्वस्वकर्मणि प्रव
र्तयिष्ये देहि नोः संयोगवियोगस्वरूपमुपदिशपञ्चवाच
त्यर्थः १ ॥

रामकेदी टीका

एवमविद्यामोहपरित्यक्तसंश्रामाद्यवसायमर्जने सम्पत्ता
नोपदेशेनात्र स्वकर्मणि प्रवर्तयिषुर्भगवानुवाच १

लासिकी टीका

तेनयोऽनेन
विषदन्तम
हृषीकेशो
नमुवाच किं

तत किं हृतं इत्यत आह तमिति प्रवृत्तं प्रहसन्निवबोधयुक्त
स्याप्यर्जुनस्य यामोहकत्वेन स्वमायाशक्तैर्वैभवे च मत्कुर्वन्
न त्वर्जुनमुल्लासयन्ति इव शब्दप्रयोगः

पंचोली टीका

हसन्निवः

ततः किं हृतमित्यपेक्षायामाह हे भारत हृषीकेशः श्रीनाराय
णः प्रहसन्नवदनः सन् उभयोः सेनयोर्मध्ये विधीदंतं विधादं कुर्व
तंतं प्रवृत्तं प्रतिशब्देन व्यपदेश्यमाणं वचः वाक्यमुवाच १ ॥

रामवीरसमिद्धोत्थिनी ॥

एवं युद्धं निर्वपेक्षं धनं जयं भगवान्नोपेक्षितवानित्याह तमुवाचेति
सेनयोरुभयोर्मध्ये समवाधवसायेनागत्य तत्कालानुचितं विधादं
कुर्वंतं तमर्जुनं प्रहसन्निवत्तजितं कुर्वन्निवहृषीकेशः सर्वोत्तरी
मी भगवान् शब्देन व्यपदेश्यमाणं वचः सोपपत्तिकं तत्कालोचितं वचनं
सदभमुवाच न त्वपेक्षितवान् तज्जाकारं सर्वं समरोधमेनैवागतस्य पञ्चा
तत एव निवृत्तेरुत्पन्नस्वभावस्यैव प्रकाशनादुत्पाद्यते इति १ ॥

(मधुभाष्य)

तत्र तेन योर्मध्ये बांधवो हि मोक्षो लसं हतं विषीदं तत्कर्तुं न भ

मवानुवाच १०॥

५९

तत्र तेन योर्मध्ये बांधवो हि मोक्षो लसं हतं विषीदं तत्कर्तुं न भ
मवानुवाच १०॥

तत्र तेन योर्मध्ये बांधवो हि मोक्षो लसं हतं विषीदं तत्कर्तुं न भ
मवानुवाच १०॥

तत्र तेन योर्मध्ये बांधवो हि मोक्षो लसं हतं विषीदं तत्कर्तुं न भ
मवानुवाच १०॥

तत्र तेन योर्मध्ये बांधवो हि मोक्षो लसं हतं विषीदं तत्कर्तुं न भ
मवानुवाच १०॥

तत्र तेन योर्मध्ये बांधवो हि मोक्षो लसं हतं विषीदं तत्कर्तुं न भ
मवानुवाच १०॥

तत्र तेन योर्मध्ये बांधवो हि मोक्षो लसं हतं विषीदं तत्कर्तुं न भ
मवानुवाच १०॥

तत्र तेन योर्मध्ये बांधवो हि मोक्षो लसं हतं विषीदं तत्कर्तुं न भ
मवानुवाच १०॥

तत्र तेन योर्मध्ये बांधवो हि मोक्षो लसं हतं विषीदं तत्कर्तुं न भ
मवानुवाच १०॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीकी-

तमुवाचेति तमिति ममताकांततेपिदैववशादुपपन्नसर्वम्
सुक्षुलक्षणादमेवचभृगवद्गीताकथनेनिदानं व्याख्यातया
यममत् ^{(प्रवमनायाससंपन्नमुक्षुलक्षणांमर्जनंवीक्षात्माना}
त्मतत्त्वविवेकप्रदर्शनपूर्वकशोकापनोदहेतुभूतंयैत्पज्ञानेस ^{का}
र्वसहकारिसंश्लेषीनेमोक्षस्वरूपादिचोपदिदिक्षः किंस्पृहदे
हान्शोचसिभीष्मादीनांकिमात्मानंशोचसीतितावद्विकल्पाद्यं
निराकर्तुंप्रतिजानीते २॥

भाषा अनुवाच

जिसके अतन्त्रता भयासो कहते हैं कि दोनो सेनाके बीच
चमे विषाद को प्राप्त भये अर्जुन को संबोधन करि भगवा
न हमने ऊँचे वक्षमानये वचन कहने लगे हैं भारतभूतगण
॥ १० ॥

दोहा॥

देभारत हमके तेदिक हित भय हृषीकेश सेना दोउ
मध्यमेदि पावत प्रबल कलेश १० ॥

伊市石匠傳記

किं कर्तव्यं किं विधीयते ॥ किं विधीयते किं विधीयते ॥
 किं विधीयते किं विधीयते किं विधीयते किं विधीयते ॥
 किं विधीयते किं विधीयते किं विधीयते किं विधीयते ॥
 ॥ १ ॥

4453

॥ १५ ॥

श्रीभगवानवाच

शंकरभाष्यं

रक्षात्पाणवानीकमित्यारभ्यनयोत्स्य इति गोविन्द मुक्ता त
स्मी वभूव हेतेतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारदुःखबीज
भूतदोषोद्भवकारणहेतुप्रदर्शिनार्थतेनयाख्येयो अन्यरूपा अ
र्जनेन राजगुरुपुत्रमित्रसहस्रजनसम्बन्धितान्यवेषहमेवा
ममेते इत्येवं भान्तिप्रत्ययनिमित्तस्नेहविकेदादिनिमित्तावा
त्मनः शोकमोहौ प्रदर्शितौ कथं भीष्ममहं संख्य इत्यादिना
शोकमोहाभ्यां स्वभिभूतविवेकविज्ञानः सत एवज्ञात्रथर्मपु-
हे प्रवृत्तौपि तस्मादुपुहाडपरगम परथर्मसंभविताजीवनादि
कं कर्तुं प्रवृत्ते तथाच सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषाविष्ट
चेतसां स्वभावत एव स्वथर्मपरित्यागः प्रतिषिद्धसेवाच स्यात्
त स्वथर्म प्रवृत्तानामपि तेषां वाञ्छनः कायादीनां प्रवृत्तिः
फलाभिसन्धिपूर्विकैवसाहकारा च भवति तत्रैवं सति यस्मा
यस्मापचयादिष्टानिष्टजन्मसखदःखादि प्राणिलक्षणाः संसा
रा नपरतो भवतीति अतः संसारबीजभूतौ शोकमोहौ तयोश्च
सर्वकर्मसंत्यासपूर्वकादात्मज्ञानात् नाप्यतो निवृत्तिरिति तदुप
दिदिक्षः सर्वलोकानुग्रहार्थं अर्जनेनिमितीहमाह भगवान्वा
सदेवः अशोचानित्यादि तत्र केचिदाहुः सर्वकर्मसंत्यासपूर्वका
दात्मज्ञाननिष्ठमात्रादेव केवलात् केवल्यनप्राप्यत एव किंनरु
प्रिहोत्रादिष्टौ तस्मात्तकर्मसहितात् ज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिरिति
सर्वासुगीतासु निश्चितोऽर्थ इति तापकंचाक्ररसार्थस्य अथ चे
त्त्वमिमं थर्मं संशामं न करिष्यसि कर्मण्येवाधिकारस्तेकुरुकर्म
व तस्मात्त्वमित्यादि हिंसादिपुक्तताद्वैदिकं कर्म अथर्मायेनीयमा
शंका न कार्या कथं तत्र कर्म पुद्गलक्षणां गुरुभातपुत्रादि हिंसा

मी.
टी. दि

दिलक्षणमन्यन्तरमपि स्वधर्म उन्निकृता नाधर्माय नदकरणो
च नतः स्वधर्मकीर्तिञ्च हिता पापमेवाश्रयीति बुवता यावज्जी
वादिश्रुतिबोदितानां स्वकर्मणां पश्चादि हिंसालक्षणानां च क
र्मणां प्रागेव नाधर्मत्वमिति सुनिश्चितं मुक्तं भवतीति ।
तदसन् ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभागवचनात् बुद्धिदयाश्रययोर
शोच्यानित्यादिनाग्रस्येन भगवता यावत् स्वधर्ममपि चावेक्ष्यते
तदन्तेन ग्रस्येन यत् परमार्थात्मतत्त्वनिरूपकत्वं तत् सांख्य
तद्विषया बुद्धिरात्मनो जन्मादि षड्विक्रियाभावादकर्तृत्वेति
प्रकरणार्थं निरूपणान्त् या जायते सा सांख्यबुद्धिः सा येषां
ज्ञानिनामुचिता भवति तेसांख्याः एतस्याबुद्धेर्जन्मनः प्रागात्म
नो देहादिव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वभोक्तृतायपेक्षो धर्माधर्मविवेकश्च
वृको मोक्षसाधनानुष्ठाननिरूपणालक्षणो योगः तद्विषया बुद्धि
योगबुद्धिः सा येषां कर्मिणामुचिता भवति ते योगिनः तथा
च भगवताविभक्ते हे बुद्धी निर्दिष्टे एषा तेऽभिहिता सांख्ये बु
द्धिर्योगे त्रिमां शृण्वितितयोश्च सांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञानयोग नि
ष्टां सांख्यानां विभक्तं वक्षति पुरा वेदात्मना मया प्रोक्तेति त
थाच योगबुद्ध्याश्रयां कर्मयोगेन निष्टां विभक्तं च वक्षति कर्म
योगेन योगिनामित्येवं सांख्यबुद्धिं योगबुद्धिञ्चाश्रित्य हे निष्टे वि
भक्ते भगवतैकोके ज्ञानकर्मणोः कर्तृत्वाकर्तृत्वैकत्वात्तत्त्वबु
द्ध्याश्रययोरेकपुरुषाश्रयत्वासम्भवं पश्यतां यथैतद्विभागवचने
तथैवदर्शितं ज्ञानपथीये ब्राह्मणे एतमेव प्रव्रजिनो लोकः
मिच्छन्तो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति सर्वकर्मसंन्यासं विधाय तच्छ्रे
ष्ठेण किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति तत्रै
वच प्राप्सरपरिग्रहात् पुरुषात्मा प्राकृतो धर्मजिज्ञासोऽनर
कालं लोकत्रयसाधने पुण्ड्रिप्रकारञ्च विज्ञे मानुषं दैवञ्च न

३ मानुष्यं विज्ञेयं कर्मरूपं पितृलोकप्राप्तिसाधनं विद्याञ्च दैवं वि
 ज्ञेयं देवलोकप्राप्तिसाधनं सोऽकामयतेति अविद्याकामवत् एव स
 र्वाणि कर्माणि श्रौतादीनि दर्शितानि तेभ्योऽन्याय प्रवृत्तौ
 ति अन्यातमात्मानमेव लोकमिच्छतोऽकामस्य विहितं तदेतद्वि
 भागवचनमनुपपन्नं स्यात् यदि श्रौतकर्मज्ञानयोः समुच्च
 योभिप्रेतः स्याद्भगवतः ॥ न च अर्जनस्य प्रश्नउपपन्नो भवति
 ज्ञायसी चेत् कर्मणास्ते इत्यादि एकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवं बु
 द्धिकर्मणोर्भगवता सर्वमनुक्तं कथमर्जनोऽन्ये बुद्धेः कर्म
 णो ज्ञायस्ते भगवत्पथारोपयेत् स एव ज्ञायसी चेत् कर्मणास्ते
 मता बुद्धिरिति किञ्च यदि बुद्धिकर्मणोः सर्वेषां समुच्चय उक्तः
 स्यात् अर्जनस्यापि स उक्त एवेति यच्छेद्य एतयोरेकं तन्मेव बुद्धि
 सन्निश्चितमिति कथमुभयोरुपदेशो सत्यन्यतरविषयपदं प्रश्नः
 स्यात् नहि पितृप्रशमनार्थिना वैद्येन मधुरं शीतलञ्च भो
 क्तव्यमित्युपदिष्टे तयोरन्यतरत्वं पितृप्रशमनकारणं ब्रूहीति प्रश्नः
 सम्भवति अथार्जनस्य भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधारणानि
 मितः प्रश्नः कल्प्येत तथापि भगवता प्रश्नानुरूपे प्रति वच
 नं देयं मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चय उक्तः किमर्थमियं तं भ्रान्तोऽसी
 ति नत पुनः प्रतिवचनमनुरूपं एष्टुमर्हति हे निष्टे मया पुरा
 प्रोक्ते इति उक्तं पुनं नापि स्मार्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चयेऽभि
 प्रेते विभागवचनादि सर्वमुपपन्नं किञ्च ह्यवियस्य पुनः स्मार्ते क
 र्म स्वधर्म इति जानतस्तत् किं कर्माणि शोरेमां नियोजयसीत्युपा
 लम्भोऽनुपपन्नस्तस्मात् गीताशास्त्रे विस्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्ते
 न वा कर्मणात्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिद्विशयितं शक्यः ।
 यस्य तज्ज्ञानादागादिदोषतो वा कर्माणि प्रवृत्तस्य यज्ञेन दातेन त
 पसा वा विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयमेकमे

गी.
टी. हि

वेदे सर्ववत्साकर्तृचेति तस्य कर्मणि कर्मप्रयोजने च निवृत्तेषु
लोकसंग्रहार्थं यत्पूर्वं यथाप्रवृत्तिस्तथैव कर्मणि प्रवृत्तस्य य
त् प्रवृत्तिरूपं दृश्यते न तत् कर्म येन बुद्धेः समुच्चयः स्यात् यथा
भगवतो वासुदेवस्य क्षत्रधर्मं चेष्टितेन ज्ञानेन समुच्चीयते पुरु
षार्थसिद्धये तद्वत्तत्फलमभिसन्ध्यद्वाराभावस्य तुल्यत्वात् विदु
षः तत्त्वविज्ञादं करोमीति मन्यते न च तत्फलमभिसन्ध्यते यथा
च स्वर्गादिकामार्थिनोऽग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानापाहिताग्नेः का
म्य एवाग्निहोत्रादौ प्रवृत्तस्य सामिहुते विनष्टेऽपि कामे तदेवाग्नि
होत्राय न निष्ठतोऽपि न तत् काम्यमग्निहोत्रादि भवति तथा च द
र्शयति भगवान् कुर्वन्नपि न करोति न लिप्यते इति । अत्र यच्च
पूर्वैः पूर्वतरं कृतकर्मणो बुद्धि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति त
त्र प्रविभज्य विज्ञेयं तत्कथं यदि तावत् पूर्वजनकादयः तत्
विदोऽपि प्रवृत्तकर्मणाः सुखे लोकसंग्रहार्थं गुणागुणिषु वर्तन्त
इति ज्ञानेनैव संसिद्धिमास्थिताः । कर्मसन्वासे ग्रामेऽपि कर्मणा
सदैव संसिद्धिमास्थिता न कर्मसन्वासे कृतवन्त इत्येवोक्त्यर्थः । अथ
न ते तत्त्वविद ईश्वरसमर्पितेन कर्मणा साधनभूतेन संसिद्धिं सन्वा
प्नुहिं ज्ञानोत्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति वा.
त्येयं एतमेवार्थं वदति भगवान् सत्त्वमुदये कर्म कुर्वन्तीति स्व
कर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इत्युक्ता सिद्धिप्राप्तस्य च
पुनर्ज्ञाननिष्ठं वदति सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्मेत्यादिना तस्माद्विज्ञा
तु केवलादेव तत्त्वज्ञानान्मोक्षप्राप्तिः न कर्मसमुचित इति निश्चि
तोऽर्थः यथा चायमर्थस्तथा प्रकरणे विभज्य तत्र तत्र दर्शयिष्या
मः । तत्रैवं धर्मसंमूढचेतसो मिथ्या ज्ञानवतो महति शोकसागरे
निमग्नस्तर्जुनस्यात्मज्ञानादुदरामपश्यन् भगवान् वासु
देवस्ति ततः कृपयार्जुनमुदिधायिषु रात्मज्ञानापावतारयन्नाह ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

(अदेवचचन मुदाहरति श्रीभगवानिति)

अतीतसन्दर्भस्य महाराज्यमर्थं विवक्षितं तस्मिन्नेव वाक्यविभाग
 मवगमयति दृष्टान्तिरिति धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे इत्यादिराद्यश्लोकस्तावेदे
 के वाक्यं शास्त्रस्य कथासम्बन्धपरत्वेन पर्यवसानात् दृष्ट्याभ्यया
 वत् तूष्णीं बभूव हेति तावच्चैकं वाक्यं अत आरभ्य इदं वचनं तेन दत्तं
 प्रत्यो भवत्यपरं वाक्यमिति विभागः । तन्वाद्यश्लोकस्य युक्तमेक
 वाक्यं प्रकृतशास्त्रस्य महाभारते वतारावयोनितादन्तिमस्या
 पि सम्भवत्तेकवाक्यत्वमर्जनाश्वसार्थतया प्रवृत्तत्वादित्याह प्रा
 णिनामिति । श्लोको मानसस्त्रापो मोहो विवेकाभाव आदिश
 दृष्टदवान्तरभेदार्थः स एव संसारस्य दुःखात्मनो बीजभूतो
 दोषस्तस्योद्भावे कारणमहङ्कारो ममकारस्तद्देतरेविद्या च त
 त्दर्शनार्थत्वेनेति योजना संगृहीतमर्थं विवृणोति तथा
 हीति । राज्ञं राज्ञः कर्म परिपालनादि प्रजाही परवो द्रोणा
 दयः पुत्राः सेनोत्पादिताः सौभद्रादयः सम्बन्धान्तरमन्तरेण
 स्त्रे हगोचरा यरु पुत्रप्रभृतयो मित्र शत्रौ चान्ते उपकारनिर
 पेक्षतया स्वयमुपकारिणो हृदयानुरागभाजो भगवत्प्रसादाः
 सहृदः सजनाज्ञातयो दुर्योधनादयः सम्बन्धिनः श्वशुरसाल
 प्रभृतयो दुपदष्टष्टयुम्नादयः परस्परयापितपितामहादिषु
 रागभाजो राजानो बान्धवास्तेषु पयोक्तं प्रत्ययं निमित्रीकृ
 त् यः स्नेहो यश्चतैः सह विच्छेदो यश्चैतेषामुपचाते पातकं
 या च लोकगर्ही सर्वं तन्निमित्तं ययोरात्मनः शोकमोदयोस्तावे
 तौ संसारबीजभूतौ कथमित्यादिना दर्शितावित्यर्थः । कथं पु
 नरनयोः संसारबीजयोर्जने सम्भावना उपपद्यते नहि प्रथित
 महामहिम्नो विवेकविज्ञानवतः स्वधर्मं प्रवृत्तस्य तस्य शोक

तय

वाक्य

मि.
श.दि.

मोहावतर्यहेतु सम्भावितवित्पाशंका विवेकतिरस्कारेण तयो
विहिताकरणप्रतिविद्वाचरणात्तादनर्थाथायकयोरस्ति तस्मिन्
सम्भावनेत्याह शोकमोहाभ्यामिति । भित्तया जीवनं प्राणधार
णामादिशब्दादशेषकर्मसञ्ज्ञासल्लगं पारिव्रज्यमात्माभिधान
मित्यादि शृणुते किञ्चार्जुने दृश्यमानो शोकमोहो संसारबीजं
शोकमोहादत्तादसदादिनिष्ठशोकमोहावदित्युपलब्धौ शोकमोहो
प्रत्येकं पक्षीकृतानुमातव्यमित्याह तथाचेति शोकमोहादीत्यादि
शब्देन मिथ्याभिमानस्नेहादीदयो एवमेवसम्भावतश्चित्तदोष
सामर्थ्यादित्यर्थः असदादीनामपि स्वधर्मप्रवृत्तानां विहिताकर
णत्वायभावात् शोकादेः संसारबीजतेति दृष्टान्तस्य साध्यविक
लतेति चेत्तत्राह स्वधर्म इति । कामादीनामित्यादिशब्दादविशिष्टा
नीन्द्रियाण्यदीयन्ते फलाभिसन्निह्यदिषयेऽभिलाषः कर्तृत्वभोक्तृत्वा
भिमानीः दङ्कारः । आगुक्तप्रकारेण वागादिव्यापारे सति किं सि
ध्यतितत्वाह तत्रेति । शुभकर्मवृत्तानेनयधर्मीयवृत्त्यादिष्टं देवा-
दिजन्म ततः सुखप्राप्तिः अशुभकर्मवृत्तानेनायधर्मीयवृत्त्याद
निष्टं तिर्थगादिजन्म ततो दुःखप्राप्तिः यामिश्रकर्मवृत्तानाद
भाभ्यां धर्मीयधर्मीयानामनुष्यजन्म ततः सुखदुःखे भवतः एव
मात्मकः संसारः सन्ततो वर्तत इत्यर्थः । अर्जुनस्यान्येषाञ्च शो
कमोहयोः संसारबीजत्वमुपपादितमुपसंहरति इत्यत इति । त
देवं प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायैकदेशसहितस्यात्माज्ञानोन्म-
निवर्तनीयशोकमोहाख्यसंसारबीजप्रदर्शनपरत्वं दर्शयित्वा व
क्ष्यमाणसन्दर्भस्य सहेतुसंसारनिवर्तकसस्यकृतानोपदेशो ता
त्यर्थं दर्शयति तयोश्चेति । तयोक्तं ज्ञानमुपदिदिद्विरूपदेशुमि
च्छन्भगवानाहति सम्बधः । सर्वलोकानुग्रहार्थं यथोक्तं ज्ञानं
भगवानुपदिदिद्वितीत्युक्तं अर्जुने प्रत्येकोपदेशादित्याशंका

ह अर्जनमिति । नहि तस्यामवस्थायामर्जनस्य भगवतोऽप्येते
 ज्ञानमुपदेष्टुमिदं किञ्च स्वधर्मानुष्ठानादुद्दिष्टसुत्रकालमित्य
 भिप्रेत्येते निमित्रीकृत्येति । सर्वकर्मसम्प्राप्तपूर्वकादात्म-
 ज्ञानादेव केवलात् कैवल्यप्राप्तिरिति गीताशास्त्रार्थः स्वाभिप्रेतो
 व्याख्यातः सम्प्रति हतिहुतामभिप्रेते निरसितमनुवदति तत्रे
 ति । निर्द्धारितः शास्त्रार्थः सति समग्रा परामर्श्यते । तेषां सुक्ति
 मेव विदुषावचादौ सैद्धान्तिकमभ्युपगमे ~~नानुष्ठानं~~ ~~नानुष्ठानं~~
~~नानुष्ठानं~~ । ~~नानुष्ठानं~~ प्रसादिशति सर्वकर्मणि । वैदिके
 न कर्मणा समुच्चयं युदसितं मात्रपदं स्मार्तेन कर्मणास
 मुच्चयं निरसितमवधारणं । अभ्यासनमन्त्रं धुनीते केवलादि
 ति । नैवेत्येवकारः सम्बध्यते केन तर्हि प्रकारेण ज्ञानं कैवल्यं
 प्राप्तिकारणमित्याशङ्कार किं तर्हि किं तत्र प्रसाधकमित्याशं-
 का उदेमेव शास्त्रमित्याह इति सर्वास्ति यथा प्रयाजानुयाजायु
 पकृतमेव दर्शपूर्णमासादि सर्गसाधनं तथा श्रोतस्मार्तकर्मो
 पकृतमेव ब्रह्म ज्ञानं कैवल्यसाधयति विमतं सेतिकर्तव्यता
 कमेव स्वफलसाधकं कारणात्वादर्शपूर्णमासादिवत् तदेवं ज्ञा
 नकर्म समुच्चयपरं शास्त्रमित्यर्थः इति पदमाहुरित्यनेन श्वे
 ण सम्बध्यते । पौर्वीपर्यपर्यालोचनया शास्त्रस्य समुच्चयप
 रत्वं न निर्द्धारितमित्याशङ्कार ज्ञापकं चेति । न केवलं ज्ञानं स
 क्तिहेतुरपि त समुचितमित्यस्यार्थस्य स्वधर्मानुष्ठाने पाप
 प्राप्तिवचनसामर्थ्यलक्षणां लिङ्गं गमकमित्यर्थः । शास्त्रस्य
 समुच्चयपरत्वे लिङ्गवदाकामपि प्रसाधकमित्याह कर्मण्येवे
 ति तत्रैव वाक्यान्तरमुदाहरति कुरुकर्मिति । ननु न हिंसा-
 न् सर्वभूतानि इत्यादिना प्रतिषिद्धतेन हिंसादेरनर्थहेतुत्वा
 वगमात्रपदेन वैदिकं कर्मधर्मीयेति नानुष्ठानं शक्यते

गी.
दी. दि.

तथा च तस्य सापेक्षज्ञानेन समुच्चयो न सिध्यतीति सांख्यमत-
माशंक्यपरिहरति हिंसादिति । आदिशब्दाद्विष्टभक्षणं च
रूपते । यद्योक्ता शब्दा न कर्तव्येयत्राकांक्षापूर्वकं हेतुमाह
कथमित्यादिना । स्वशास्त्रेन दत्तविषयो विवक्ष्यते शुद्धकरणो दत्ति
यस्य प्रत्यवाय्यवर्णात्तस्य ते प्रति नियतेनावशकर्तव्यत्वं
प्रतीतेर्गुर्वदिहिंसायुक्तमिति क्रूर
मधिकर्म नाथस्मायेति हेतुनारमाह तदकरणो चेति आद्यो
र्गदिहिंसायुक्तमतिक्रमपि शुद्धं नाथस्मयेति ब्रुवता भगव
ता औत्तानो हिंसारियुक्तानामपि कर्मणां हरतो नाथस्मत्त्व
मिति स्पष्टमुपदिष्टं भवति सामान्यतयास्तस्य व्यर्थहिंसानिषे
धार्थत्वात् कतविषयेचोरितहिंसायास्तदविषयत्वात् कुतो वै
दिककर्मवृत्तानां नुपयतिरित्यर्थः ज्ञानकर्मसमुच्चयात् कैव
ल्यसिद्धिरित्यप्य संदर्भमिति शब्दः । यत्रावद्वलज्ञानं सेतिकर्त
व्यतीकं सफलसाधकं करणात्वादिति अनुमाने तदुपयति तदस
दिति । न हि शक्तिकारिज्ञानमज्ञान निवृत्तौ सफलं सदकारि
किंचिदपेक्षते तथा च व्यभिचारादसाधकं करणात्त्वमित्यर्थः य
त्तु गीताशास्त्रे समुच्चयस्यैव प्रतिपाद्यतेति प्रतिज्ञाते तदपि
विभागवचनविरुद्धमित्याह ज्ञानेति । सांख्यवद्वि र्योगवृद्धिश्चे
ति बुद्धिद्वयं तत्र सांख्यव्याख्यायां ज्ञाननिष्ठानव्याख्यातं सांख्य
शब्दार्थमाह अशोच्यनित्यादिना इति अशोच्यनित्यादिना स्वधर्म
मपिवावेत्येत्ये तदन्तं वाक्यं यावद्विषयति तावता ग्रंथेन यतप
रमार्थभूतमात्मतत्त्वं भगवतानिरूपितं तद्यथा सम्यक् व्याख्या
यते प्रकाशयते सा वैदिकी सम्यक्बुद्धिः सांख्या तथा प्रकाशयते
न सम्वन्धिप्रकृते तत्र सांख्यमित्यर्थः सांख्यशब्दार्थमुक्तांशिको व
दि तद्वत्तत्त्वासांख्यान व्याकरोति तद्विषयेति तद्विषया बुद्धिः सां

तत्त्वका

एवमुदिरिति सम्बन्धः तामेव प्रकटयति आत्मन इति न जाय
 ते मियते वेत्यादि प्रकरणार्थं निरूपणादौरेणात्मनः परभाव
 वि क्रियासम्भवात् कूटस्थोसाविनि सा बुद्धिरुत्पद्यते सा सा
 एव बुद्धिः तत्पराः सन्नासिनः सांख्या इत्यर्थः सम्प्रतियोगव
 द्वाश्रयं कर्मनिष्ठं व्याख्यातकामो योगशास्त्रार्थमाह यतस्त
 इति यथोक्तव्युत्पत्तौ विरोधादेवानुष्ठानयोगात्तस्यास्तत्रिव
 र्त्तकत्वात् पूर्वमेव तदुत्पत्तौ रात्मनश्च देहादियत्तेरित्युक्त्या
 पेक्षया धर्मीयं निष्कृष्य तेनेश्वराय न रूपेण कर्मणा य
 रूपो मोक्षाय युज्यते योगः सम्प्रयते तेन मोक्षसिद्धये परम्प
 ३५ र्या साधनी भूतशान्तिधर्मीनानात्मको योग इत्यर्थः अथ यो
 गबुद्धिं विभजन् योगिनो विभजते तद्विषयेति उक्ते बुद्धिद्वये
 भगवतोऽभिमतं दर्शयति तथा चेति सांख्यबुद्ध्याश्रया ज्ञान
 निष्ठेत्येतदपि भगवतोऽभिमतमित्याह तयोश्चेति ज्ञानमेव
 योगो ज्ञानयोगस्तेन हि ब्रह्मणा युज्यते तादात्म्यमापद्यते ते
 न संन्यासिनो निष्ठा निश्चयेन स्थितिस्तान्पर्येण परिसमाप्ति
 स्ता कर्मनिष्ठानोऽतिरिक्तं निष्ठयोर्मध्ये निष्कृष्य भगवान्
 वक्षतीति योजना लोकोस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मया
 नच ज्ञानयोगेन सांख्यानमिमेतदाकामुक्तार्थविषयमर्थतो
 नुवदति पुरेति योगबुद्ध्याश्रया कर्मनिष्ठेत्यत्रापि भगवदनु
 मतिमादर्शयति तथा चेति कर्मैव योगः कर्मयोगस्तेन हि ब्र
 ह्मदिद्वारा मोक्षहेतुज्ञानाय पुमान् युज्यते तेन निष्ठं कर्म
 णा ज्ञाननिष्ठतो विलक्षणां कर्मयोगेनेत्यादिना वक्षति भग
 वानिति योजना निष्ठाद्वयं बुद्धिद्वयाश्रयं भगवता विभज्योक्तमु
 पसंहरति एवमिति कथा पुनरनुपपत्त्या भगवता निष्ठाद्व
 यं विभज्योक्तमित्याशङ्क्याह ज्ञानकर्मणोरिति कर्महि क

गी.
टी.टि

नृत्वाद्यनेकतदुच्चाश्रयं ज्ञानं पुनरकर्तुं नैकतदुच्चाश्रयं तदुभ
यमिदं विरुद्धसाधनसाध्यतात्रैकावस्थस्यैव पुरुषस्य सम्भवस्य
तोयुक्तमेव तयोर्विभागवचनमित्यर्थः । भगवदुक्तविभागव
चनस्य मूलत्वेन श्रुतिमुदाहरति । तत्र ज्ञाननिष्ठाविषयं वा
क्यं पठति एतमेवेति प्रकृतमात्मानं नित्यवित्तमिदभावं वे
दितुमिच्छन्तः विविधेषु कर्मफले वैतस्य भाजः सर्वाणि क
र्माणि परित्यज्य ज्ञाननिष्ठाः भवन्तीति पञ्चमलकारस्तीकोर
ण संन्यासविधिं विवक्षितान्तस्यैव विधेः शेषेणार्थवादेन किं
प्रजयेत्यादिना मोक्षफले ज्ञानमुक्तमित्यर्थः । ननु फलाभावा
त् प्रज्ञेयो नोपपद्यते पुत्रेणैतलोकजयस्य वाक्यान्तरसिद्धत्वा
दिन्याशङ्क्य विद्वद्व्यं प्रजासाध्यमनुष्यलोकस्यात्मव्यतिरेकेणा
भावादात्मनश्चासाध्यत्वादौषोयुक्तिमानिति विवक्षितार
थेषामिति । इति ज्ञानं दर्शितमिति शेषः तस्मिन्नेव ब्राह्मणे
कर्मनिष्ठावाक्यं दर्शयति तत्रैवेति प्राकृतत्वमतत्तदर्शित्वेना
ज्ञत्वं सच ब्रह्मचारी सन् गुरुसमीपे यथाविधि वेदमधीत्वा
र्थज्ञानार्थं धर्मजिज्ञासां कृत्वा तदन्तरकाले लोकत्रयप्राप्ति
साधनं पुत्रादित्रयं सोकामयते जाया मेत्यादिना का
मितवानिति श्रुतमित्यर्थः वित्तं विभजते द्विप्रकारमिति ।
तदेव प्रकारेणैरूप्यमाह मानुष्यमिति । मानुष्यं वित्तं व्याच
ष्टे कर्मरूपमिति तस्य फलपर्यवसायित्वमाह पितृलोके
ति देवं वित्तं विभजते त्रिधांचेति तस्यापि फलनिष्ठत्वमाह
देवेति कर्मनिष्ठाविद्यते नोदाहृतश्रुतेस्तत्पर्यमाह अविद्ये
ति अज्ञस्य कामनाविशिष्टस्यैव कर्माणि सोकामयतेत्यादि
ना दर्शितानीत्यर्थः । ज्ञाननिष्ठाविषयत्वेन दर्शितश्रुतेरपि
तात्पर्यं दर्शयति तेभ्य इति । कर्मसु विरक्तस्यैव संन्यासपूर्वि

काज्ञाननिष्ठाप्रागुदाहृत्या दर्शितेत्यर्थः अवस्थाभेदेन ज्ञान
 कर्मणोर्भिन्नाधिकारत्वस्य श्रुतत्वात् तन्मूलेन भगवतो वि
 भागवत्त्वेन शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वप्रतिज्ञातमपवाधितमि
 तिसापितं किञ्च समुच्चयोक्तानस्य श्रोतेन वा कर्मणा विव
 द्यते यदि प्रथमे तदाह तदेतदिति । समुच्चयेऽभिप्रेते प्रश्ना
 नुपपत्तिं दोषान्तरमाह तचेति । तामेवानुपपत्तिं प्रकटय-
 ति एकपुरुषेति । यदि समुच्चयः शास्त्रार्थो भगवता विव
 दितस्तदा ज्ञानकर्मणोरेकेन पुरुषेणानुष्ठेयत्वमेव तेनाक्त
 मर्जनेन च श्रुते तत् कथं तदसम्भवमनुक्तमश्रुतं च मिथैव
 श्रोताभगवत्परोपयेन्न च तदोपादत्ते किमिति सां कर्मणो
 वातिकूरे युद्धलक्षणो नियोजयसि इति प्रश्नोऽवकल्याते तथा
 च प्रश्नालोचनया प्रष्टुमिति वक्तव्यः शास्त्रार्थतया समुच्चयो
 भिप्रेतो न भवतीति प्रतिभातीत्यर्थः किञ्च समुच्चयपदे क
 र्मापेक्षया बुद्धेर्जीयस्ते भगवता पूर्वमनुक्तमर्जनेन चाश्रुते
 कथमसौ तस्मिन्नारोपयितुमर्हति ततश्चानुवादचेन श्रोतारं
 चितमित्याह युद्धेति । अतश्च समुच्चयः शास्त्रार्थान् सम्भवत्
 न्यथा पञ्चमादावर्जनस्य प्रश्नानुपपत्तेर्याह किञ्चेति प्रसुक्तो
 पि समुच्चयेनार्जनं प्रसुक्तोसावितितदीय प्रश्नोपपत्तिरित्याश
 न्नाह यदीति एतयोः कर्मतत्पागयोरिति यावत् । ननु क-
 र्मापेक्षया कर्मत्यागपूर्वकस्य ज्ञानस्य प्राधान्यात्तस्य श्रेयस्त्वान्न
 द्विषयप्रश्नोपपत्तिरिति चेन्नेत्याह नहीति तथैव समुच्चये पुरुषा-
 र्थसाधने भगवता दर्शिते सम्यक्तरागोचरो न प्रश्नो भवतीति शेषः
 समुच्चये भगवतोक्तेऽपि तदज्ञानादर्जनस्य प्रश्नोपपत्तिरिति श-
 द्धतेत्येति अज्ञाननिमित्तं प्रश्नमस्तीहत्यापि प्रत्याचष्टे तथापि
 ति । भगवतो ध्यानभावेन पूर्वापरानुसन्धानसम्भवादित्यर्थः ॥

ननु सर्वानु

गो.
दी. दि.

प्रश्नानुरूपत्वमेव प्रतिवचनस्य प्रकटयति मयेति आवर्त्ममंश
मादर्शयति नन्विति प्रतिवचनस्य प्रश्नानुरूपत्वमेव स्पष्टयति
~~नन्विति~~ पृष्टादिति श्रौतेन कर्मणा समुच्चयो ज्ञानस्येति य
दं प्रतिदिष्य पक्षान्तरं प्रतिक्षिपति नापीति । श्रुतिसूत्रो-
क्तानकर्मणोर्विभागवचनमादिशद्बुद्धीतं बुद्धेर्ज्ञापस्ते पञ्च
मादौ प्रश्नो भगवत्प्रतिवचनं सर्वमिदं श्रौतेनैव स्मार्तेनापि क
र्मणा बुद्धेः समुच्चये विरुद्धं स्यादित्यर्थः द्वितीयपक्षसम्भवे हे
तुत्तरमाह किञ्चेति समुच्चयपक्षे प्रश्नप्रतिवचनयोरसम्भवा
त्त्रेदं गीताशास्त्रं तत्परमित्युपसंहरति तस्मादिति विश्वद्व-
त्त्वात्मज्ञानं सफलमिदं न सहकारि सापेक्षमज्ञाननिवृत्तिफ
लत्वाद्वा दितत्त्वज्ञानवत् अथवा वन्धः सहायानपेक्षेण ज्ञाने
न निवर्त्यते अज्ञानात्मकत्वात् तत्सर्पादिवदिति भावः ननु क
र्मादिदं स्यात् सकृच्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहमिति वक्ष्यमाणत्वात्
कथं गीताशास्त्रे समुच्चयो नास्ति तत्राह यस्यति । चेदनास
त्तत्सारेण विहितो नृपेयस्य कर्मणो धर्माद्यापारमात्रस्य
तथात्वाभावात्तत्त्वविदस्य वार्ताश्रमाभिमानशून्यस्याधिकारप्रति
पक्ष भावाद्वागादिप्रवृत्तौ नाम वियालेशतो जायमानानां कर्मा
भासत्वात् कर्मादिदानित्यादिवाक्यं न समुच्चयप्रापकमिति भा
वः वागाद्वागर्थे द्वितीयस्तु विविदिषावाक्यसाधनान्तरसंग्रहा
र्थः । सांसारिकं ज्ञानं आवर्तयति परमार्थेति । तदेवाभिनय
ति एकमिति । प्रवृत्तिरूपमिति रूपग्रहणमाभासत्वप्रदर्शना
र्थं कर्माभाससमुच्चयस्तु यादृच्छिकत्वात् मोक्षफलयतीति शो
षः । किञ्च ज्ञानिनो वागादिप्रवृत्तिर्न ज्ञानेन तत्तत्फलेन समुच्चियते
फलाभिसाधिविकल्पप्रवृत्तितादृक्कारविधुरप्रवृत्तिताद्वा भगवत्प्र
वृत्तिवदित्याह यथेति । हेतुद्वयस्यासिद्धिमाशङ्क्यपरिहरति तत्त्व

विदिति । कृतस्य ब्रह्मेकाहमिति मन्वानो विद्वान् प्रवृत्तिं नतफलं
 वा नैव सगतत्वेन पश्यति रूपादिवदृष्टदृष्टधर्मतायोगात् कि
 न्न कार्यकारणसंघातत्वेनैव प्रवृत्तादि प्रतिपद्यते नतस्तत्रवि
 दोव्याख्यानभित्तादनादौ ग्रहकारस्य तत्त्वादिकलाभिसं ये आभा
 सत्तात्रासिद्धं हेतुद्वयमित्यर्थः । ननु ज्ञानोदयात् प्रागवस्थाया
 मिदोत्तरकालेपि प्रतिनियतप्रवृत्तादिदर्शनान्न तत्र दर्शनिष्ट
 प्रवृत्तादेराभासत्वमिति तत्राह यथावेति । सर्गादिरेव काम्यमा
 नत्वात् कामस्तदर्थिनः सर्गादिकामस्याग्निहोत्रादेरपेक्षितत्वं
 कीदृसाथनस्यानुष्ठानार्थमग्निमाथायव्यवस्थितस्य तस्मिन्नेव का
 म्येककर्मणि प्रवृत्तस्यार्हकृते केनापि हेतुना कामे विनष्टे तदेवा
 ग्निहोत्रादि निर्वर्तयतो नतत् काम्यं भवति नित्यकाम्यविभागस्य
 स्वाभाविकत्वाभावात् कामोपवन्त्यानुपवन्त्यकृतत्वात् तथापि
 उद्योपि विध्यधिकाराभावाद्वागादिप्रवृत्तीनां कर्मभासतेत्य
 र्थः । विद्वत्प्रवृत्तीनां कर्मभासत्वमित्यत्र भगवदनुमतिमु
 पन्यस्यतितथाचेति । ननु विद्वद्यापारेपि कर्मणश्च प्रयोगद
 र्शनात् सद्यापारस्य कर्मभासत्वानुपपत्तेः समुच्चयसिद्धिरि
 ति तत्राह यच्चेति । ज्ञानकर्मणोः समुच्चयेव संसिद्धिहेतुत्वे
 प्रतिपन्ने कुतो विभक्त्यर्थज्ञानमिति शङ्कति तत्कथमिति ।
 तत्र किं जनकादयोपि तत्तद्विदः प्रवृत्तकर्मणः सुराहोस्विदत
 त्वविदश्चित्तविकल्पा प्रथमं प्रत्याह यदीति । तत्तद्वित्ते कथं प्रवृ
 त्तकर्मत्वं कर्मणामकिञ्चित्करत्वादित्यशङ्काह ते लोकेति ।
 तेषामुक्तप्रयोजनार्थमपि न प्रवृत्तिर्मुक्ता सर्वत्राप्युदासीनत्वा
 दित्याशंकार गणाश्च । उद्विगाणां विषयेषु प्रवृत्तिद्वारा तत्त
 विसं प्रवृत्तकर्मतेपि ज्ञानेनैव तेषां मुक्तिरित्याह ज्ञानेनेति ।
 उक्तमेवार्थं संक्षिप्य दर्शयति कर्ममिति । कर्मणोऽप्यादौ वायिता

गी.
ही दि.

ननु ज्ञाभावो दृश्यते । द्वितीयमनुवदति अथेति । तत्र वाक्यार्थक
थयति ईप्सरेति विभज्य विज्ञेयत्वं वाक्यार्थस्योक्तमुपसंहरति
इति व्याख्येयमिति कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वमित्युक्ते
र्थे वाक्यशेषं प्रस्तापयति एतमेवेति योगिनः कर्मकर्तृत्वा
त्पादि वाक्यमर्थतोऽनुवदति सत्त्वेति स्वकर्मणा इत्यादौ साक्षा
देवमोक्षहेतुत्वं कर्मणां वसतीत्याशंकारं स्वकर्मणोति स
कर्मणा इत्यादौ साक्षादेव मोक्षहेतुत्वं कर्मणां वदतीत्याशं
कारं स्वकर्मणोति । स्वकर्मणुष्ठानादीश्वरप्रसादद्वारा ज्ञाननि
ष्टायोपपत्ता लभ्यते ततो ज्ञाननिष्ठया मुक्तिस्तेन न साक्षात् क
र्मणां मुक्तिहेतुत्वेत्येस्येति भविष्यतीत्यर्थः । तत्त्वज्ञानोत्तरका
ले कर्मासम्भवे फलितमुपसंहरति तस्मादिति । ननु यद्यपि गी
ताशास्त्रे तत्त्वज्ञानप्रधानमेकं वाक्यं तथापि तन्मये श्रूयमाणं
कर्मतदङ्गमङ्गीकर्तव्यं प्रकरणाप्रामाण्यादिति समुच्चयसिद्धि
स्तत्राह यथावेति । अर्थशास्त्रेनात्मज्ञानमेव केवलं कैवल्यहेतु
रिति दृश्यते । वृत्तिवृत्तामभिप्रायं प्रत्याख्याय साभिप्रेतः शा
स्त्रार्थः समर्थितः संप्रत्यशोचानित्यस्मात्प्राक्तनप्रत्यसन्दर्भस्य प्रा
गुक्तं ज्ञानपर्यमाह तत्रेति । अत्र दिशास्त्रे जीणि काणान्यष्टादश
संख्याकानामध्यायानां षट्कवितयमुपादाय त्रैविध्यात् तत्र
पूर्वषट्कात्मकं ~~एतद्विषयमध्यायानां षट्कवितयमुपादाय~~
~~त्रैविध्यात् तत्र पूर्वषट्कात्मकं सर्वकारं~~ तत्पदार्थं विषयीक
रोति मध्यमषट्करूपं मध्यमकारं तत्पदार्थं गोचरयति अ
न्तिमषट्कलक्षणमन्तिमं कारं तत्त्वं पदार्थयोरैकं वाक्यार्थ
मधिकरोति तत्त्वज्ञानसाधनानि तत्र तत्र प्रसङ्गादप्यस्यन्ते त
ज्ज्ञानस्य तदधीनत्वात् तत्त्वज्ञानमेव केवलं कैवल्यसाधनमि
ति च सर्वत्र विगीतं एवं पूर्वोक्तरीत्या गीताशास्त्रार्थपरिनिश्चितं

३ सतीति यावत् धर्मेसंपूर्णं कर्तव्याकर्तव्यविवेकविकलं चेतो
यस्य तस्यमिष्याज्ञानवतोऽहंकारममकारवतः शोकाद्यसाग
रे डुरुत्रे प्रविश्य क्षिप्यतो ब्रह्मात्मैकालक्षणवाक्यज्ञान-
मात्मज्ञाने तदतिरेकेणोदरणासिद्धेः तमतिभक्तमनिसि-
ग्यं शोकादुद्धर्तुमिच्छन् भगवान् यथोक्तज्ञानार्थं तं अर्जुन
मवतारयन् परार्थं परिशोधने प्रवर्तयन्नादौ तन्मार्थं शोधयि
तमशोचानित्यादिकाकामादेति योजना । ४

गी.
टी. दि.

अशोचानन्वशोचस्तेप्रज्ञावादांश्च भाषसे
गतासूनगतासंश्च नानुशोचन्ति परिज्ञाः
॥२१॥

शंकरभाष्यं

५५
१८
अशोचानित्यादि नशोचाशोचाभीष्मदोषादयः सहजत्वा
त् परमार्थरूपेण च नित्यत्वात् तानशोचानन्वशोचोऽनुशो-
चितवानसि ते विद्यन्ते मन्त्रिमित्रमहं तैर्विनाभूतः किं करिष्या-
मि राज्ञस्त्वादिनेति त्वंप्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादांश्च वचनानि
च भाषसे तदेतन्मोहं पाण्डित्यविरुद्धमात्मनि दर्शयन्मुक्त-
तश्चेत्यभिप्रायः यस्माज्ज्ञासूत गतप्राणान् मृतान् अगता-
सूनगतप्राणान् जीवतश्च ननुशोचन्ति परिज्ञाः आत्मज्ञाः
पाण्ड आत्मविषया बुद्धिर्येषां ते हि परिज्ञाः पाण्डित्यं निर्वि-
चेति श्रुतेः परमार्थतस्तु नित्यानशोचाननुशोचस्यतोमूढा-
सीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

० यस्याज्ञानं तस्य भ्रमो यस्य भ्रमस्तस्य पदार्थ परिशीलनपूर्वकं स-
म्यक् ज्ञानं वाक्याददेतीति ज्ञानाधिकारिणामभिप्रेत्याह अशो-
चानित्यादीति यत्तु कैश्चिदात्मा वा श्रेय ईष्टव्य इत्याद्यात्मया-
यात्म्यदर्शनविधिवाक्यार्थमनेन श्लोकेन व्याचष्टे स्वयं हरि-
रित्युक्तं तदुक्तं कृतियोऽप्यतैकार्थसमवेतश्रेयःसाधनता-
याः पराभिमतनियोगस्य वा विपर्ययस्यात्रापतीयमानस्य क-
ल्पनादेतभावात् न च दर्शने पुरुषतत्त्वत्वादिते विधेययागा-
दिविलक्षणो विधिरूपपद्यते कृमान्तर्भूतस्यार्थत्वात् तयो

न विधिमधिकरोतीत्यभिप्रेत्यवाच्येन शोच्याऽति कथं तेषाम
 शोच्यत्वमित्युक्ते भाषादिशब्दाद्यानां शोच्यत्वं तत्पदलक्षाणां
 वेति विकल्प्यायं हृषयति सद्भवतादिति येभीष्मादि शब्दे
 चन्तेनेत्युतिसरस्यदीरिताविगीताचारवत्त्वात् शोच्यतामस्युक्ते
 त्रित्यर्थः द्वितीयं प्रत्याहपरमार्थेति अर्जने रजतवृद्धिवदशो
 चेषु शोच्यवृद्ध्या भ्रान्तोसीत्याह तानिति अनुशोचनप्रकारम-
 भिनयन् भ्रान्तिमेव प्रकटयति ते मियन्तः इति पुत्रभार्यादि
 प्रयुक्तं सुखमादिशब्देन दृश्यते इत्यनुशोचितवानसीति सम्बन्धः
 विरुद्धार्थमिधायित्वेतापि भ्रान्तत्वमर्जनस्य साधयति तेषजा-
 वतामिति उत्सन्नकलथर्माणामित्यादीनिवचनानि किमेतावता
 फलितमिति तदाह तदेतदिति तन्मौढ्यमशोचेषु शोच्य दृष्टित्व
 मेतत् पाण्डित्यं बुद्धिमत्तां वचनभाषिवमिति यावत् । अर्जनस्य
 पूर्वोक्तभ्रान्तिभाक्ते निमित्तमात्माज्ञानमित्याह यस्मादिति । ननु
 सूक्ष्मबुद्धिभाक्तेमेव पाण्डित्यं नत्वात्मज्ञत्वं हेतुभावादित्याशङ्क्या
 हतेहीति । पाण्डित्यं पाण्डित्यभावमात्मज्ञाने निर्विद्यनिश्चयेनल
 वृथा बाल्येन निष्ठासेदिति हृदयारण्यक श्रुतिमुक्तार्थमुदाहरति
 पाण्डित्यमिति यथोक्तं पाण्डित्यराहित्येकथं ममावगतमित्याशं
 क्यकार्यदनादित्याह परमार्थतत्त्विति यस्मादित्यस्यापेक्षिते दर्श
 यतिवतः इति ११

स्वामिभूतटीका

देहात्मनोरविवेकादस्यैवंशोकोभवतीति तद्विवेकप्रदर्शनार्थं
 श्रीभगवानुवाच अशोच्यानिति शोकस्याविषयभूतानेववंप्र-
 त्तमन्वशोचः अनुशोचितवानसि दृष्टुं संसृजनं कुरु पुण्यं समु-
 पस्थितं इत्यादिना तत्र ऊतस्त्वाकशमलमिदं विषये समपस्थितं इत्या-

गी.
दी दि.

त

दिनामयावेधितोपि पुनः प्रज्ञावादान् प्रज्ञावतोपेक्षितानोवादा
नशवान् कथं भीष्ममहं संख्येऽप्यादीन केवलं भाषसे न त्वं पंडितो
सिंघतः गतासूनुगं प्राणात् भूनुगं गतासूनुजीवतोपिवं भूनुं
भुदीनाएते कथं जीविष्यंति इति नानुशोचंति हेनमाह ११ परिउता विवेकतः ॥

विशाचभाष्यं

अशोचानशोचाभीष्मदोषादयः धार्मिकताद्वस्तुतश्च परमा
त्मस्वरूपतात् अन्वशोचः अन्वशोचितवांस्ते प्रज्ञापरमात्मज्ञा
नेन त्रिमितोऽवादान् च नानीह भाषसे गतासूनुवः प्राणायेषां
ते गतासूनुवस्तान् गतासूनुगं गतासूनु गतासूनु गतासूनु गतासूनु
पंडिताः परमार्थविदो नानुशोचंति अतो मूढस्तु प्रज्ञापरमाकु
तस्ते ११

रामानुजभाष्यं टीका

अशोचान् अन्वशोचसिपतंति पितरोऽप्येवं लुप्तपिंजोदकक्रिया
इत्यादिकादेहात्मसंभावप्रज्ञानिमित्तवादांश्च भाषसे देहात्म-
संभावज्ञानवतां नात्र किंचित्कोकनिमित्तमस्ति गतासूनुदेहान् अ
गतासूनात्मनः प्रतितयोर्वाप्यात्मविदो न शोचंति अतस्तु
यिकिंप्रतिबिद्धमिदमुपलभ्यते यदेताज्जहं निह निष्पामीत्यु
नशोचनं यच्च देहातिरिक्तात्मज्ञानकृतधर्माधर्मभाषणोऽतो दे
हसंभावं न जानासितदतिरिक्तामात्मानं च नित्यं तस्याप्युपायभू
तं पुहादिकं धर्मं च इदं पुहं फलाभिसंधिरहितमात्मयायात्मा
वात्स्युपायभूतं प्रात्मादिनदेहजन्माधीनजन्मानदेहमरणधी
नविनाशश्च तस्य जन्ममरणयोरभावात् अतः स न शोकस्थाने
देहस्त्वचेतनः परिणामसंभावस्तस्योत्पत्तिविनाशयोगः स्वाभा
विक इति सोऽपि न शोकस्थानमित्यभिप्रेयः ११ ॥

अशोच्योऽपि चित्तमशेषं क्लेशं सदान्धनम्पत्न्यात् प्रशोचनार्हं च
 त्मानं शोच्येति न किञ्चित् कृतं तां सुखं तां गतां सुखं तां शोच्योऽपि न
 हि आत्मा तावदविनाशो नाना शरीरेषु सञ्चरते कस्य शोच्यता न
 च देहात्तत्सञ्चरपवशोच्यता एवं यो वनादावपिशोच्यता भव

अभिनवप्रसक्तटीका

अतः प्रशोच्योऽपि चित्तमशेषं क्लेशं सदान्धनम्पत्न्यात् प्रशोचनार्हं च
 त्मानं शोच्येति न किञ्चित् कृतं तां सुखं तां गतां सुखं तां शोच्योऽपि न
 हि आत्मा तावदविनाशो नाना शरीरेषु सञ्चरते कस्य शोच्यता न
 च देहात्तत्सञ्चरपवशोच्यता एवं यो वनादावपिशोच्यता भव

परमार्थप्रपाटीका

अथार्जनस्य ज्ञानकर्मापदेशादिषाट्परिहरन विवृणोति
 विवृणोति शोच्योऽपि चित्तमशेषं क्लेशं सदान्धनम्पत्न्यात् प्रशोचनार्हं च
 त्मानं शोच्येति न किञ्चित् कृतं तां सुखं तां गतां सुखं तां शोच्योऽपि न
 हि आत्मा तावदविनाशो नाना शरीरेषु सञ्चरते कस्य शोच्यता न
 च देहात्तत्सञ्चरपवशोच्यता एवं यो वनादावपिशोच्यता भव

वनमालीकृतटीका

सर्वत्रोदासीनतया काशवदसंगोपिसरतरुसभादः स्वशरणा
 गतपक्षपाती परमकारुणिको भक्तवत्सलो तादिसंसारप्रवा
 हपतितात्सुखमिच्छतोऽऽतिशयसन्तुष्टोऽप्ययमज्ञानतो जीवा
 न्बिलोक्य संसारसिंघतराणां यत्स्वविषयकसर्वज्ञमतपी पूर्वकावि
 क्षिप्रप्रेमप्रवाहं रूपं सभक्त्या विवदित्वा गोपयितुं प्रथमसोपानं
 स्वस्वरूपां संधानपूर्वकं स्वधर्मानुष्ठानं वक्तुं स्वसारं तदावतारं सं
 विदितात्मनो नमर्जनमुपलक्षणीकृत्य भगवानात्मनात्मविवेक
 माह अशोच्योऽपि चित्तमशेषं क्लेशं सदान्धनम्पत्न्यात् प्रशोचनार्हं च
 त्मानं शोच्येति न किञ्चित् कृतं तां सुखं तां गतां सुखं तां शोच्योऽपि न
 हि आत्मा तावदविनाशो नाना शरीरेषु सञ्चरते कस्य शोच्यता न
 च देहात्तत्सञ्चरपवशोच्यता एवं यो वनादावपिशोच्यता भव

मि.
श.दि.

मरदा ✓

५१

बुद्धा

十

तापत्रेः नवजीवस्य प्राणजन्मभोगा अयत्नेन प्राणित्वमीशस्य भो
 गाभावात् प्राणित्वमिति वाच्यं प्राणादिप्रयुक्तसामाविकभोगस्य
 जीवेष्वाभावात् अतएव विद्यावशाद्देहदावदमस्य भिमानात्पुत्रेन
 देहेन एव नवजीवभोगसामाविकत्वात् आत्मनो देहाधीनजन्मम
 रणादिकं नास्तीति सनशोकस्यानं देहस्य परिणामस्य भावस्तस्यो
 त्पत्तिविनाशयोः प्रतिक्षणं सामाविकत्वात्सोपितशोकस्यानं अतो
 देहात्मनोः स्वरूपेन ज्ञानेन पापभूतं फलानि संवैधिरहितं युद्धादिस
 थर्मज्ञानमपि मत्सर्वे तत्तत्विदित्यिशोचनेन शतमतादिरुद्धभाष
 णोच विप्रतिषिद्धमथोपलभ्यत इति भावः ॥

कुसुमवैजयंती टीका

अस्यात्मानात्मनो र्थाथो र्थस्वरूपसमावायविवेकादयं मोहः स्यात्
 योर्ज्ञानं विना नशास्यतीति निश्चित्य तच्छोकापनोदनाय तयोः सभा
 वारिकं प्रवदन् श्रीभगवानुवाच अशोचानिति यतोऽशोचानशो
 चित्तमनर्हान्वां पवातप्रतित्वमन्वशोचः रष्ट्रे मे स्वजनं हस्मनि ह
 त्पार्श्वे राष्ट्रात्तः पतन्निपितरो रेषामित्यादिभिर्धृतप्रज्ञावादानक
 थं भीष्ममहं संख्येय्यादिना प्रज्ञावतां देहात्मसमावविदां वादान्
 प्राद्यानेव केवलं भाषसे वदसि न तनेषामिव कर्माचरसि अतस्त
 म्भित्तमान्ये वासिननुपंरितो सिमहयुद्धारं भक्तानेकदेशेभ्योः
 नेकान्त्रीरानाहूय स्वपावले द्वाणोचरो भूत्वा सर्ववीरसम्मत्तस्य
 तैवैवं भाषितं प्रमेवायेत्र पापिनायातीत्यभिप्रायः शोचनस्य भाष
 णाद्भूतकालत्वाद्भूतनिर्देशो नानुपपन्नः भाषणस्य तशोचना
 दुत्तरत्वाद्भूतमातवनिर्देशोऽप्यविरुद्धपवननुवन्तुविशेषजस्यः
 शोकः प्रज्ञावतामपि दुःस्वहो भवेत्तु केवलो ममैवेति चेत्तत्राह ग
 तासूनि तिगता अश्वः प्राणापेक्षां तान् देहान् अगतासन् अवि
 गतप्राणानात्मनः अपंगिरितास्तयो र्थाथात्मज्ञानवन्नो नानुशो
 चन्ति एते मरिष्यन्ति चेत्तर्ह्यहं कथं जीविष्यामीत्येवं न विमुख्यति

गी.
री. दि.

त्वयितमहद्विपरीतं यथा मियतोः शोचे देहात्मस्वरूपे शोके
देहातिरिक्तात्मविवेकवतामिव यमापमभाषणं च करोषि प्रत
सं देहात्मनोः सभावं स प्रामुष्याय भूत स्वधर्मं च न जानासि नूत
~~न नूतनं नूतनं नूतनं नूतनं नूतनं नूतनं नूतनं नूतनं नूतनं नूतनं~~
~~न नूतनं नूतनं नूतनं नूतनं नूतनं नूतनं नूतनं नूतनं नूतनं नूतनं~~
~~न नूतनं नूतनं नूतनं नूतनं नूतनं नूतनं नूतनं नूतनं नूतनं नूतनं~~
दत्तस्यो जलं साधयति ११

मधुसूदनी टीका

तत्रार्जनस्य पुहाख्ये स्वधर्मसुतो जातापि प्रवृत्तिर्दिविधेन मोहे
न तत्रिमितेन च शोकेन प्रतिवहेति दिविधो मोहस्तस्य निराक
राणीयः तत्रात्मनिसुप्रकाशपरमानंदरूपे सर्वसंसारधर्मासं
र्गिणि स्थूलसूक्ष्मशरीरहयतत्रकारणा विद्या व्यापाधि त्रयं वि
वेकेन मिथ्याभूतस्यापि संसारस्य सत्यत्वात्मधर्मतादिप्रतिभास
रूप एकः सर्वप्राणिसाधारणः अपरस्तु पुहाख्ये स्वधर्महिंसा
दिवाङ्मनेनाधर्मतत्प्रतिभासरूपोर्जनस्यैव करुणादिदोषनिव
धनो साधारणः एवमुपाधि त्रयविवेकेन पुहात्मसं रूपबोधः प्र
थमस्य निवर्तकः सर्वसाधारणो द्वितीयस्तर्हिंसादिमतेष्वपि
हस्य स्वधर्मतेनाधर्मत्वाभावबोधो साधारणः शोकस्तकारणा
निवृत्तैव निवृत्तेर्नष्टकसाधनानंतरापेक्षेत्यभिप्रेत्य क्रमेणाश्रम
द्वयमनुवदन् अशोचानशोचितमयोग्यानेव भीष्मदोषादी
न आत्मसहितानन्तं पंडितोपि सन् अन्वशोचः अतशोचितवा
नसिद्धते मियंते मत्रिमितं अहंतैर्विनाभूतः किं करिष्यामि रा
ज्यसत्त्वादिनेत्येवमर्थकेन दृष्टे संसृजनमित्यादिना तथा चाशो
चे शोचधर्मः यथादिसाधारणः तवात्मनं पंडितस्यानुचित इ
त्यर्थः तथा च कुतस्ताकशमलमित्यादिना मद्वतेनानुचित
मिदमाचिरितं मयेति विमर्शे प्राप्ते पितृसंयं प्राप्तेपि सन् प्रजा
नामवादान् प्रजेवैव त्वमनुचितान् शब्दांश्च कथं भीष्ममहं संख्ये

३२५॥ दीनभाषसेवदसि नतलज्जयात्स्लीभवति अतः परं किमनु
 चितमस्तीतिसूचयितुं चकारः तथाचाथर्मधर्मतन्त्रातिर्धर्मचाथ
 र्मतन्त्रातिरसाधारणितवातिपंडितस्यनेचितेतिभावः प्रज्ञावतां
 पंडितानां वादानुभाषसेपरंततवडासुतिवा भाषणायेदयाः नु
 शोचनस्य प्राक्कालात्तादतीततु निर्देशः भाषणास्यततुत्तरका
 लत्वेनायवहितत्वादर्तमानतु निर्देशः क्वादसेनतिउ व्यस्येनानु
 शोचसीतिवर्तमानतं व्याख्येयं ननुबंधुविकेदेशोकोनानुचितः
 वसिष्टादिभिर्महाभागैरपि कृतत्वादित्याशंकादगतासुनेतियेपे
 रितः विचारजन्मात्मतत्त्वज्ञानवंतस्ते गतप्राणानगतप्राणोऽवंधु
 तेनकल्पितान् देहाज्जानुशोचंति एतेमृताः सर्वेपकरणापरित्या-
 गेनगताः किं कुर्वंतिकुतिष्टंति एतेचजीवंतोबंधुविकेदेनकथंजी
 विष्यंतीतिनव्यामुख्येति समाधिसमयेतत्प्रतिभासाभावात् अस्या
 नसमयेतत्प्रतिभासेपिमृषात्वेननिश्चयात् नहिरजुततसाक्षा-
 त् कारेणसर्पधमेऽपनीतेतत्रिभितभयकम्यादिसंभवति तवापि
 तोपहतेदिश्यस्यकदाचिदुतेतिताताप्रतिभासेपितिक्तार्थितया
 तत्रप्रवृत्तिः संभवतिमधुरत्वनिश्चयस्यवलवत्वात् एवमात्मस-
 रूपाज्ञाननिबंधनत्वाद्धोचधमस्यतत्सुख्यज्ञानेनतदज्ञानेः
 पनीतेतत्कार्यभूतः शोचध्रमः कथमवतिष्ठेतेतिभावः वसि
 ष्ठादीनांप्राथम्यकर्मप्रावत्सातथातथातुकराणानशिष्टाचारतया
 न्येषामनुष्ठेयतामापादयति शिष्टेधर्मवदानुष्टीयमानस्यालौ
 किकव्यवहारस्यैवतदाचारत्वात् अन्यथानिष्टीवनादेरप्यनुष्ठानप्र
 संगदितिद्रष्टव्यम् यस्मादेवंतस्मात्तमपिपंडितोभूत्वाशोकमा-
 कार्षीरित्यभिप्रायः ॥

सदानंदीकृतटीका

तत्रार्जनस्यसंग्रामेप्रवृत्तिरभवत्स्वतः मोहेनदिविधेनैवाप्रति

गी.
टी. दि.

वहासचदिधा १ मोहश्रौतोनिराकार्यस्तत्सूरूपेपददर्शने सप्रका
शेपगनेदेशुदेसंसारिणिसुतः २ शरीरचित्तयाध्यासात्संसारसः
तत्तामतिः अनात्मनिशरीरादावात्मताधीर्धमात्मिका ३ सर्वसा
धारणोमोहदकोसाधारणोपरः स्वधर्मधर्मतावृद्धिर्दुष्टेषांर्यस्य
याभवत् ४ मोहोयमयोयोत्रासाधारणपदाभिधः देहत्रयादि
विद्यात्मतत्त्वंप्रत्यंचमागमैः ५ योवोयःस्यात्सुआयस्यमोहस्यविनि
वर्तकः स्वधर्मत्वेनयुद्धस्यहिंसादीनांनदोषता ६ एवंवोयोहिती
यस्यसंमोहस्यनिवर्तकः हेतुकारेणशोकस्यविनिवृत्तिः सुतोभ
वेत् ७ अत्यभिप्रेत्यभगवांस्तत्तदयंक्रमशोवदत् ८ वाचुसर्वशोक
यथासमूलनिवर्तयन् ९ भीष्मादीनात्मसहितातयोपानेव
शोचितं पंडितः सत्रहोतांस्तमनुशोचितवानसि १० सिंघेतेम
त्रिमितंतेकिंकरिष्यामितैर्विना किन्नोराज्यादिनेत्यादिवचोभिर्विदु
याध्रमात् ११ शोच्यध्रमस्तथाशोचेसामान्यस्तिर्यगारिभिः अत्यंत
पंडितस्यायंनोचितः सर्वथाभवेत् १२ प्राज्ञैर्वक्तव्ययोग्यांश्चशब्दा
न्वदसिनेकथा कथंभीष्ममहंसंविद्विष्यादीस्तनलजया १३ सु
ह्मीभवसि किंतेस्यादनौचित्यमतः परं यद्दृष्टं प्रज्ञावतांवादाभाष
सेनतवध्यसे १४ मौल्यपंडित्यमेकत्रत्यपिहृष्टंनदृष्टं ननुवंधु
वियोगेनशोकः स्यादीमतामपि १५ मैवंधीमत्वमेतद्रोः प्रहासा
यैवकल्पते येपंडितागरोः श्रुतावेदांतविषयंपदं १५ ब्रह्मैकांयु
क्तिभिर्मत्तानिदिध्यास्यनिरंतरं साक्षात्कृतात्मतत्त्वास्तेनष्टवि
द्यामलावथाः १६ मृतान्वाजीवतोवधूत्रानुशोचंतिकल्पितान्
पतेसर्वपरित्यज्यगतास्तिष्ठंतिकुत्रते १७ जीविष्यंतिकथंचैते
जीवंतोवंधवोमम वंधुविच्छेदतश्चैव नव्यामुपतिपंडिताः १८ प
वमजानजभ्रात्याकलिताबंधवोमृताः जीवंतोवानतेवोयेशोक
मोहप्रदाः सतां १९ देहादेर्नश्वरात्मतावित्यत्तात्परात्मनः नशो

आः प्राणिनः सर्वे सात्मनश्च विदं सता २१ एवं तं पंडितो भूत्वा मा
कषीः शोकमांथजे सात्मनस्ते सदा स्थैर्यं प्राप्नुहीत्याशयो हरेः २२ ॥
नीलकंठीकृतटीका

अर्जनस्य देहनाशे आत्मनाशधीः स्वधर्मस्य हेतुवाधर्मधीरिति मोक्ष
द्वयं तत्राद्यं ब्रह्मवियासूत्रभूतैर्विशिष्टास्माकैरपि निनीषन् श्रीभ
गवानुवाच अशोकानन्वशोचस्तमिति जीवापेतं वाव किलेदं मि
थ्यतेन जीवो मियत इति श्रुतेर्देहामुपाधिना शेषाकाशावन्नाशर
हितत्वेन अशोचनीयानभीष्मादीन् शोचः कथमेतेषां मया हंत
व्याः कथं वा तैर्विना हं जीविष्यामीति शोकं कृतवानसि एवं मूढोपि
संप्रज्ञावादान् प्रज्ञावर्ते देहादन्यमात्मानं जानतां वादान् प्राश्नन्
रके नियतं वासः एते निपितरो सेषामित्यादीन् भाषसे परं न तु प्र
ज्ञावानसि तत्र हेतुः गतासूनिति गतासूनगतप्राणान् देहान्नाच
शोचंति प्रत्युत निर्हरंत्येव एतेन प्राणा एवेष्टेन तु देहः तथा च श्रु
तिः प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो आचार्य इत्यादिः अत एव स प्रा
णानेतान् अवग्राह्यं तं नरं पित्रादिहंतात्वं मसि धित्वा मिति वदेति
अंति प्राणान् दहंत मपि नैवेदंती लोकवेदप्रसिद्धिः तस्मात् प्रा ^{ति}
णा देहादन्यः ~~चेतनत्वात्~~ चेतनत्वात् व्यतिरेकेण चटवत् देहो न
चेतनः दृश्यत्वात् चटवत् यदि देहश्चेतनः स्यात् एते पितृवैत
न्यमुपलभ्येत तस्मादेहनाशेनात्मनाशं मत्वा नो मूर्खि एवासीत्यर्थः
यत्तु प्रज्ञानं पंडितानां प्रवादान् वक्तुमयोग्यान् भाषसे इति तार्किक
व्याख्यानं तत्तु अदीर्घं च जोडलभत्वात् विशेषाध्याहारसापेक्षत्वा
च्चापेक्षं ॥ ॥

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

64

शान्दी टीका

सम्यग्ज्ञानाभावमेवाह भीष्मादीनशोचान्वत्तमाणीत्याशोचनान
 हान् त्वेषुशोचःशोचितवानसि चपुनःपापमेवाशयेदस्मात्रित्या
 दि श्रेयश्चतुर्भैक्षमपीत्यादिचप्राज्ञवद्बुद्धिमानिवनभाषसे पंडिताः
 प्राज्ञाहिगतासूक्तान् अगतासूक्तं जीवितसुनाशुशोचंतिजन्म
 मरणयोरावशुकत्वात् अथवात्रोद्देशपर्वणिस्फुल्लप्रकृतिपुरुष
 समुदायात्मनोर्देहदेहिनोरुद्देशयोर्वत्तमाणीभेदमाश्रित्यव्याख्या
 ने आत्मानात्मतत्त्वज्ञानोपदेशासूत्रितः तथाहि अशोचानित्य
 त्वेनात्मनोविनाशाभावदर्शनादशोचनीयान् शोचितवानसि
 पंडितानित्यानित्यविचारकाः गतासूक्तगतासूक्तेषुतेषुशरीरे
 ष्ववस्थितानवस्थितप्राणत्वात् जीवन्मृत्युपदेशभाजोनित्याजी
 वात्मनो नानुशोचन्तीति ॥ ॥ त्वेमात्रुषेणोपहतानरात्माविषा
 दमोहाभिभवादिंसक्तः कृपापृहीतः समवीक्ष्यबधुत्रभिप्रपत्रान्
 त्वमेतकस्य ॥ मात्रुषेणमनुष्यजातिसुलभेनरजागुणसभावेन
 संशयविषयज्ञानप्रायेणचित्तवापल्पेनोपहतोमलिनीकृतोत्तरा
 त्मानकराण्यस्येदृशस्सनंतकस्युत्तमभिप्रपत्राननंदेहदेहिने
 संयोगस्यपर्यवसानंकायति कैंगेशोद्देशगणयतिइतिकालस्वरूप
 स्पेशरस्युत्तमप्राज्ञान् समवीक्ष्यकृपापृहीतः युद्धे ममेतेबन्धवोह
 न्यन्तेयुद्धत्यागादहितास्पुरितिममतानिबन्धनकारुण्येनैवपि
 शाचेनपृहीतप्राविष्टोतपवैतेप्रियन्ते इतिविषादस्यशोकस्याभि
 भवेन तथात्यक्तेतयुद्धेपतेरतिताः स्पुरितिमोहस्यमिथ्याज्ञानस्य
 चाभिभवादिगतस्यसम्यग्ज्ञानेसीत्यर्थः ॥ ॥

रामकंदी टी.

अतएवाह त्वेज्ञातिगुर्वादिवधपर्यवसायनः समखापारमार्थ
 म्मात्रुः त्वोदकं त्याघं मन्यसे लोकद्वयबाधकत्वे प्राज्ञवद्बुद्धिमानि
 वनजल्पसि नैषानैषकीबुद्धिः शरीरशरीरिविवेकज्ञानाभावज
 निताविमतिरेवेषा नष्टेतेगुर्वादयोवशंपविनाशशरीरमात्रात्म
 काः किंतु नित्याः शरीरिणपतेतद्व्यतिरिक्ताः अतएव किं कुर्वन्ति

गी.
टी.
दि.

शक्तवत्त्राभिभाषसे प्रशोचान् विनाशभावात्परमार्थतश्च उः खयो
गाभावादशोचनीयान्पारेदेवनस्याविषयीभूतानन्वशोचन् शोक
विषयत्वेनभावयन् यतश्चेतेनित्याः प्रतपवतो नृगतास्तु स्तेभ्यस्ते
भ्यः शरीरेभ्य उक्तांतशाणन्तरतयपदेशभाजस्तथावागतास्तु स्ते
भ्यस्तेषुतेषु शरीरेष्वस्थितशाणन्तान्तीवद्यपदेशोभाजः पंडितावि
ज्ञातपरमार्थानानुशोचन्ति ॥ ॥ त्वेमानुषेणोपहतांतरात्मा
विषादमोहाभिभवादि संज्ञः कृपागृहीतः समवीक्ष्य बन्धुनभिप्र
पन्नान्नुत्तमंतकस्य ॥ उपदेशभावात्संप्रत्यनुदितेदेवसंगोचित
शक्तस्त्वमानुषेणमनुष्यभावेन संशयविपर्ययज्ञानबहुलेनोप
हतान्तरात्मा प्रत्यभिज्ञानाभातिरस्त्यसत्तात्मस्वरूपोवर्तते श्रुति
शेषः यस्माद्विषादेन शोकजेनानयवसाये मोहेन च विपर्ययप्रत्य
यहेतुनावैचित्येन यस्तेभिभवासामर्थभंगः कृतस्तस्मादेतर्विमं
ज्ञो वित्त्यमाणसम्पत्तानोसि कृतपवदवगतमित्याहु यतस्तु उ
र्निवारप्रसरस्पृहतास्तस्यवदेनेप्रविष्टान्त्वान्धवात्रिरूपकृपागृ
हीतो गृहीतकृपास्वीकृतकरणः संवृत्तः प्राहिताग्न्यादेराकृति
गणान् गृहीतशब्दस्य पूर्वनिपाताभावोत्रावसेयः तेन बहुव्रीहि
रेवायेन तत्पुरुषः तस्मिन्सति भिन्नकर्तृकप्रसंगाः अनेन श्लोके
नवत्पमाणस्यात्मज्ञानस्य प्रथमप्रतिपाद्यं शरीरशरीरिवातिरे
कज्ञानमासूत्रितं यत एकान्तविनश्वरशरीरसन्निवेशबद्धबुद्ध्य
बुद्धित्वे इदं शरीरिस्वरूपापरमर्शनियन्धनम् ॥ ॥

लासिकी टीका

शोकावेगेन वशीकृतस्यातपवविस्मृतात्मप्रत्यवमर्षतयानित्य
त्वादितर्ह्ये मंशाममर्षितयंतोर्जनस्पस्मृतिदानाय श्रीभगवानु
वाच प्रशोचानिति प्रशोचान् शोकस्याविषयीभूतानन्वशोचन्
बोधयुक्तोपि सन्नन्वशोचः प्रशुशोचितवानसिद्धेष्टमं सजनैक
स्यत्यादिना नश्वरस्पदेहस्पशोचितमशक्यत्वात् नित्यस्य चात्म
नाशोचनानर्हत्वादशोचत्वम् कृतस्त्वाकशमलमित्यादिना म
या बोधितेपि प्रज्ञावतां बहिर्मुखतया नैपण्ययुक्तानां बादान्क

धेभीष्ममहंसेखिश्यादियुक्तिवचनानिपुनर्भाषसेप्रसुतकथय
 सि यतो गतप्राणान्वधुनातांश्च जीवतोपिवधुहीना ऐतकथंजी
 विष्मतीतिनानुशोचन्ति पाण्डसदसद्विवेकजन्याबुद्धिः संजातेषा
 मिति पण्डिताविवेकिनः अतस्तव पंडितस्पर्शोकेनयुक्तः तथाहि
 आत्मनस्तावन्नानाशरीरेषु संचरतः कास्पशोचिता नवदेहांतरसं
 चारपवशोचिता एवं हि बाल्याद्यौ वनादिप्राप्तावपिशोचिता स्यात् ॥

पंचोली टीका ॥

देहांतमनोरविवेकादहंकारपूर्वकौशोकमोहो संजातो अर्जुन स्पष्ट
 ह्यात्मात्मज्ञानं मेतरेण तयोर्निवृत्तिर्न संभवतीति देहादिभ्यां भेदः
 आत्मानं दर्शयितुमाह हे अर्जुन त्वं अशोचान् भीष्मद्रोणादीन् सत्
 वृत्तान् परमार्थस्वरूपेण नित्यान् अतएव अशोचान् तान् अन्वशो
 चः अनुशोचितवानसिते भीष्मद्रोणादयो मन्त्रिमित्ते प्रिये ते ते विना
 भूतो हं राज्यसखादिना किं करिष्यामीति च पुनः प्रज्ञावादान् बुद्धिम
 तां वादानुशास्त्रान् कथं भीष्ममहंसेखिश्यादीन् केवलं भाषसे न तु पं
 डितो सितं देत न्मोक्षं पंडितं विरुद्धमात्मनि दर्शयसि उन्मत्त इवेत्य
 भिप्रायः यस्मात्पंडिता आत्मज्ञाः गतास्तु न गतप्राणान् अगतास्तु न
 गतप्राणान् न अनुशोचन्ति न यतंतस्ते पंडिताः पंडितत्वं निष्ठाबुद्धि
 स्तां प्राप्तेयते पंडिताः न तु चटपटादिज्ञानेकदत्ताः गतास्तु अग
 तास्तु न्या आत्मनो अन्यथा भावेन पश्यंतीत्यर्थः परमार्थतत्त्वत्वतो
 नित्या अशोचान् त्वं अनुशोचसि अतो मूढो सि ऊतस्ते अशोचा
 यतो नित्याः कथमित्याह ॥ ॥

रत्नवीरसमिद्धो धिनी ॥

अर्जुनस्य पुट्टाख्ये स्वधर्मजातापि प्रवृत्तिर्मादेन तन्निमित्तेन शोकेन
 च प्रतिरुद्धं तन्निगकराणामुर्वतस्मिन्नेव स्वधर्मतः प्रवर्तयिषुम
 गवानुवाच अशोचानिति त्वीमत्यनेन पदेन पंडितत्वं वैशिष्ट्यं गभी
 कियते ततश्च त्वं पंडितोऽपि सन् अशोचान् शोचितुं मया ग्याभीष्म
 द्रोणादीन् त्वं शोचः दृष्ट्वा स्वजनं कुरुसेत्यादिनानुशोचितवानसि य

तेमन्निमित्तं प्रियं ते यतैर्विरहितो दंक्षरामयिन स्यात्तुं क्षम इति शोक
 स्तुवाति यं रितस्य ननु क इति भावः तथा प्रजानंतीति प्रज्ञा बुद्धिः स्पर्ध
 वतः पंडितास्तेषामवादाननुचिततात्पात्तुं क मप्यस्या ज्ञा हा ताया
 न कथं भीष्म महे संख्ये इत्यादि रूपात्मा षमेव दसि ननु स जयात्
 स्त्री भवसि अति पंडितस्य तवापो व्यशो व्यभ्रमः ऊतस्त्वा क प्रमत्त मि
 दमित्यादिना महवनेन मयेतदनुचितमेवावदितमिति विमर्शः प्रा
 मावपि तादृशानुचितप्राह भाषणं च यथा दिसाधारणमनुचित
 मिति भावः ननु वसिष्ठादीनामपि शोकस्य दृष्टत्वा कथं तस्य नो वि
 ततेत्यत आह गतासूनि ति पंडिताः स्वयमाचरणस्यैव सर्वथा श्रेय
 स्करत्वं निश्चितवन्तो भवादृशः क्षत्रियप्रवीराः गतासून् न तव्यपदे
 प्राभाजो बंधादीन् कथमेतैर्विरहितसर्वोपकरत्वात् स्थितिभाजः
 स्युरित्येवं प्रकारेणानानुशोचंति अगतासून् जीवतश्च कथमेतैः प्रि
 यजनैर्विना कृताः सुखभाजः स्युरिति च नानुशोचंति सर्वेषामपि
 देदिनामंते देदवियोगस्यावश्यं भावितादिति भावः ॥ ११ ॥

मधुभाष्य ॥

तत्र सेनयोर्मध्ये बांधवादि मोदजात संहतं विषीदंतमर्जुनं
 भगवानुवाच प्रज्ञावादान् स्वमनीषोऽप्यवचनानि कथमश्रो
 च्याः गतासून्किमिति ॥ ११ ॥

भगवानुवाच
 तत्र सेनयोर्मध्ये
 बांधवादि मोदजात
 संहतं विषीदंतमर्जुनं
 भगवानुवाच
 प्रज्ञावादान् स्वमनीषोऽप्यवचनानि कथमश्रो
 च्याः गतासून्किमिति ॥ ११ ॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतरीका

अशोचानिति अशोचानशोकानर्हानभीष्मादिदेहोस्तमशो-
चउतिसंबंधः यद्वायांस्तमशोचोभीष्मादिदेहोस्तेनित्यमहोअ
शोचाउतियतदोऽप्याहोरेणसंबंधः देहात्तविशिष्टज्ञानसंप
त्तेतिसंबोध्यतेयस्तंप्रायुक्तरीत्याशमादिसंपत्तोदिविधफल
विरागवानापाततत्रात्मानात्मविवेकसंपन्नः दुरंतशोकतर
रो क्वावान्भित्तयापिशरीरयात्रायासुयुक्तोऽरूपदेशापेक्षः
सकथंवानप्राप्तोविशिष्टज्ञानसंपन्नइति यद्वाइदंशस्यापिस्म
लदेहविषयेशोकउतिमहदिदंप्रज्ञत्वमित्युपहासः नकेवलं
शोचसिअपितुअवधानवक्तव्यानिवाक्यानिसीदंतिममगात्रा-
णित्येवमादीनिभाषसे ननुजरामरणयोर्देहधर्मत्वान्तेदेहा
नांचमरणाभिमुखत्वाकथंनशोचतेत्यतश्चाह गतासूनिति
अत्रचशब्दोऽयत्नात्किमुतेत्यर्थे तथाचपंडिताशास्त्रीयबुद्धि
संपन्नागतासूनित्वात्तेहान्नातुशोचंतिकिमगतासूनित्यर्थः
अतवेतन्मेदेहात्सुयसंहारेदेहानांपरामर्शादप्यजमेपिअ
शोचातित्यत्रदेहाप्येवाचंतइतिसाधिवभातिनिवृत्तादाने
गतासूत्वावेक्षणानंतरंमृतानोभीष्मादिशरीराणांअसृगाला
प्रिकि मिनाशितानांपुनःकुत्रत्यावोपलक्षिरितिशोचमीत्याशं
काकैमुतिवक्त्यायेनपुनर्मदीयत्वदीयभीष्मादिशरीराणांतत्र
युगेष्टुजवादेहान्तरस्थितानामिवैधोनशयेच्यतेत्यतश्चाह

भाषाअनुवाद

प्रथम अध्याय के १८ श्लोक से लेकर तम जो कदुम्बके जनों का शोक करते हो सो वे सब तुमारे शोचने योग्य नहीं हैं और द्वितीय अध्याय के २ श्लोक से लेकर मसे प्रबोध कराये अर्थात् समझाये भी गये जो तुम पण्डितमानी के समान ये वचन उच्चारण करते अर्थात् कहते हो कि भीष्मकी संग्राममें कैसे मारें इससे यह प्रतीति होती कि तुम यथार्थ पण्डित नहीं हो जिससे बुद्धिमान पण्डित जो हैं वे गतप्राण अगतप्राण अर्थात् मरे ओ जावने को नहीं शोचते हैं कि वन्य विहीन हह कैसे जिअेंगे ॥

टोका॥

नदिशोचनके योग्य जो तिरुतंशो वत जाय बुद्धिवाद को विविध विधताकों तु अवगाय ॥॥

543505194

[illegible]

॥ ११ ॥

नतेवाहंजातनासेनतेनेमेजानाथिपाः नचै
वनभविष्यामः सर्ववयमतः परं ॥ १२ ॥

शंकरभाष्यं

कृतस्तेप्रशोच्याः यतो नित्याः कथं न तत् प्रजातकदाचिदहं नामं
किन्नासमेव श्रुतीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु वरादिषु विषयिषु
नित्यमेवादमासमित्यभिप्रायः तथानतं नासीः किन्नासीरेव तथा
नेमे जनाथिपाः नामन किन्नासेनैव तथा न चैव न भविष्यामः
किन्नुभविष्याम एव सर्वं वयमतोः स्मादेहविनाशादुत्तरकाले
पि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणोत्पद्यः देहभेदावबुद्ध्या वक्रव
चने नात्मभेदाभिप्रायेण ॥ १२ ॥

ग्रान्तरगिरिकृतटीका

नित्यत्वमशोच्यते कारणमिति सूचितं विवेचयितं विवेचयितं प्रश्न
पूर्वकं प्रतिजानीते कृतस्यादिना नित्यत्वमसिद्धे प्रमाणाभावादि
ति चोदयति कथमिति आत्मा न जायते प्रागभावशून्यत्वात् न वि
षाणावदिति परिहरति नतेवेति किन्नात्मानित्योभावते सत्यजा
तत्वादातिरेके षट्पदित्यनुमानान्तरमाह न चैवेति यत्तु कैश्चि
दात्मयाथात्म्यं जिज्ञासितं भगवानुपदिशति न नित्यादिना श्लोकच
तुष्टयेनेत्यादिष्टं तदसद्विशेषवचने हेतुभावात् सर्वत्रैवात्मयाया
त्यप्रतिपादनाविशेषादित्याशयेन पदच्छेदः पदार्थोदिविग्रहो वा
कथयोजनेति त्रितयमपि व्याख्यानार्हः प्रतिपादयति न नित्यादिना न
वात्मनो देहोत्पत्तिविनाशयोरुत्पत्तिविनाशाप्रसिद्धेरुक्तमनुमानद्वयं
प्रसिद्धिविरुद्धतया कालान्ययापदिष्टमिष्टमिति नेत्याह श्रुतीतेषु
ति चराचरव्याप्ययस्तुसादितिन्यायेनात्मनो जन्मविनाशाप्रसिद्धे
रौपाधिकजन्मविनाशाविषयत्वात्तिरुपाधिकस्य तस्य जन्मादिराहि
त्यमिति भावः यद्यपि तदेवैव जन्मराहित्यं तथापि कथंममेत्या

प्रत्य

मी.
ही. हि.

शंकार तथेति तथापि भीष्मादीनां कथं जन्माभावस्तत्राह तथा ने
मरुति द्वितीयमवमानं प्रपंचयन्नुत्तरार्द्धे आचष्टे तथेत्यादिना ननु
देहोत्पत्तिविनाशयोरात्मनो जन्मनाशभावेपि महासर्गमहाप्रल
ययोस्तस्यापि विस्फुल्लिङ्गदृष्टान्तश्रुत्या जन्मविनाशावेष्टव्यावित्या
शंका नात्माश्रुतेरिति न्यायेन परिहरति त्रिष्वपीति यावद्विका
रन्तु विभागो लोकवदिति न्यायेन भिन्नत्वादिकारित्वमात्मनामनु
मीयतेभिन्नत्वे च वक्तव्येन प्रयोगप्रमितमित्याशंकार देहेति १२

स्वामिकृतटीका

नत्वेवाहमिति यथाहं परमेश्वरो जातकदाचितलीलाविग्रहस्या
विर्भावतिरोभावेनापि नास्मिति तत्तैव अपितु आसमेवानादित्वा
त् नत्वेनासीर्नाभूः अपितु आसीरेव मे च जनाधिपान्यानासन्नि
तिन अपितु आसन्नेव मद्देशत्वात् न तथा अतः परेऽतः उपर्यपि न भवि
ष्यामः न स्यास्याम इति चेन्नैवापितु स्यास्यामः एवं जन्मरणाश्रित्या मय
देषोऽप्या इत्यर्थः १३

पिशाचभाषटीका

कुतस्तेऽप्युच्यते जन्ममरणादिमत्ता संभवादतश्चाह नत्वेति जात
जातशब्दः कदाचिदित्येतस्मिन्नर्थे वर्तते नाहं कदाचित्त्रासं अपितु
समेव नत्वेनासीरासीरेवेत्यर्थः नेमेभीष्मादयो नासन् किंत्वास
त्रेव नत्वेव न भविष्यामः सर्ववयमतः परेत्वं मद्देशमिमेवासाजान्
असर्ववयं जात न भविष्यामः अपितु भविष्याम एव अतीतेषु दे
होत्पत्तिविनाशेषु सर्वेषामेवास्माकमुत्पत्तिविनाशो नस्तः परमात्म
स्वरूपेणानित्यत्वात् तथा भविष्यद्देहोत्पत्तिविनाशशंकानकर्तव्येत्य
र्थः वक्तव्येन देहादेहाभिप्रायेणावक्तुं देहेषु जायमानेषु विनश्यत्स
वात्मनो जन्मविनाशो नस्त इत्युक्तं भवति १४

रामानुजभाषटीका

प्रथमं तावदात्मनां स्वभावं शृणु अहं सर्वं श्रुत्वा तदतो वर्तमानं.

भेदा

नात्पूर्वस्मिन्ननादौ कालेन नासंश्रयित्वं सत्त्वात्वा श्रेतरश्चित्वा
 हेतुज्ञाननासन् अपि तासन् अद्वयं चैवं वयमतः परस्मिन्न- स
 नते कालेन चैव न भविष्यामप्यवयवाहं सर्वेश्वरः परमात्मानि
 त्पुत्रिनात्र संशयस्तथैव भवन्तः हेतुज्ञात्मानोपि नित्या एवेति मंत
 यं एवं भगवतः सर्वेश्वरात्मनां च भेदः पारमार्थिक इति भगव
 तैवोक्तं इति प्रतीयते अज्ञानमोहितं प्रति तत्रिह तथे पारमार्थिक
 नित्यत्वोपदेशः अद्वैतमी मे सर्वव्यमिति व्यपदेशात् औपाधिक
 त्मभेदोदेह्यात्मभेदस्यातात्त्विकत्वेन तत्वे तु तत्त्वोपदेशसमये भेदनि या
 देशो न संगच्छते भगवदुक्तात्मभेदः स्वाभाविक इति श्रुतिरप्यहनि
 त्पुत्रिनां चेतनश्चेतनानां मेको वक्तुं विदधानिका मानिति नित्या
 नां वक्तुं चेतनानां य एकश्चेतनो नित्यश्च कान्तिदधानीत्यर्थः
 अज्ञानकृत भेददृष्टिवादे तु परमपुरुषस्य परमार्थतत्त्वदृष्टेर्निर्वि
 शेषकृतस्य नित्यचैतन्यात्मयाथात्म्यसाक्षात्काराद्विज्ञाज्ञानतत्का
 र्यतया अज्ञानकृत भेददर्शनं न तत्त्वलोपदेशरूपत्वं अथ परमपुरुष
 स्थापिता हैतज्ञानस्यावाधितानुवृत्तिरूपमिदं भेदज्ञानं दध्यपदा-
 दिवन्त्रवंधकमित्युच्यते नैतदुपपद्यते मरीचिकाजलज्ञानादिकं
 हि वाधितमनुवर्तमानमपि न जलाहरणादि प्रवृत्तिहेतुः यत्तमजा-
 यद्वैतज्ञानेन वाधित भेदज्ञानमनुवर्तमानमपि मिथ्या र्थविषयत
 निश्चयान्नोपदेशादि प्रवृत्तिहेतु भवति न चेत्परस्परसाधिगतत
 त्वज्ञानतया वाधितानुवृत्तिर्वक्तुं शक्यते तथा च श्रुतिः यः सर्वज्ञः
 सर्ववित् परास्य शक्तिर्विविधे वश्यते स्वाभाविकी ज्ञानवलक्रिया
 च विदाहं समतीतानीत्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधात् किंच परमपुरुष
 श्रेयानीतनगुरुपरंपराया साहितीयमात्मस्वरूपतिश्रुपे सति अनुवर्त
 मानेपि भेदज्ञानेन निश्चयि यामरूपमहितीयमात्मानेकस्मादुपदिश
 तीति वक्तव्यं प्रति विववसु तीयमाने भोजुनादिभ्य इति चेन्नैतदुपपद्यते

त्या

व

मि.
री. दि.

70

नचातुमत्तः कोपिमणिः कृपाणादप्यणादिषु प्रतीयमानेषु सात्म्यप्रति
विवेषु तेषां सात्म्यनोनम्यत्तज्ज्ञानातेभ्यः कमप्यर्थमुपदिशति वापि
तावद्वृत्तिरपितैर्न शक्यते वक्तुं वापकेनाद्वितीयात्मज्ञानेनात्मव्यति
रिक्तभेदज्ञानकारणाणां ज्ञानादेर्विनष्टत्वात् तद्विचित्रज्ञानादौ तु चे
द्वैकत्वज्ञानेन पारमार्थिकतिमिरादिदोषस्य हि चैद्वज्ञानादौ तु चे
द्वैकत्वज्ञानेन पारमार्थिकतिमिरादिदोषस्य हि चैद्वज्ञानहेतोरवि
नष्टत्वाद्वाधितानुवृत्तिर्युक्ता अनुवर्तमानमपि प्रबलप्रमाणवाधितत्वे
नाकिंचित्करं इह भेदज्ञानस्य सविषयस्य सकारणस्यापारमार्थि
कत्वेनावस्तयात्मज्ञानविनष्टत्वात् कथं विदपि वाधितानुवृत्तिः संभ
वति अतः सर्वस्वरस्य दानीतनगुरुपरंपरायाश्च तत्त्वज्ञानं स्तीति चे
द्वेददर्शनतत्कार्योपदेशाद्यसंभवः भेददर्शनमस्तीति चेत् अज्ञा
नस्य तदेतौ स्थितत्वेनाज्ञानादेव सततामुपदेशेन संभवति किं
च पुरो रद्वितीयात्मज्ञानादेव ब्रह्माज्ञानस्य सकार्यस्य विनष्टत्वा
द्धिष्य प्रत्युपदेशो निःप्रयोजनः गुरुत्वं न च कल्पितमिति चेत् शि
ष्यतत्त्वज्ञानयोरपि कल्पितत्वात् तदप्यनिवर्तकं कल्पितत्वेऽपि पूर्वविरोधि
त्वेन निवर्तकमिति चेत् तदा चार्थज्ञानेऽपि समानमिति तदेव निवर्तकं
भवतिसुक्तं उपदेशानर्थक्यमेवेति कुत मसमीचीनवादे निरस्तैः ॥

अभिनवगुप्तटीका

यमर्थद्वयमात्रं न हो दाह
नेन देहिनास्मिन्नित्यनेन च
प्रवाहं महं हि नैव न मासम
आसे एव त्वमपि श्रीमद्गजा

इति चेत् तत्त्वज्ञानं कालेव संसदान्तरं ज्ञानं अज्ञानेन न हि मात्तानं चरेत्
इति न च अज्ञानात् तद्विज्ञानं तद्विज्ञानं तद्विज्ञानं तद्विज्ञानं तद्विज्ञानं तद्विज्ञानं
वदविनाशेनाज्ञानाशरीरेषु संवत्तः कायस्यो ज्ञानात् न न देहो न रसे
कारणस्यो ज्ञानात् एवं हि यौवनादावपि ज्ञानं भवेत् ॥ १२

परमार्थप्रणाकृतटीका

ननु शोकः किं जीवति मित्रकोदे दनिमित्तको वा नायः तेषां नित्य
त्वात् नापरः तेषां पुरो निहितं वद्वर्तमानत्वादिति माशंक्यप्रशोच्यते हे

वस्तु

^{दु}
 तमाह न त्वेवामिति ~~वि~~ यतीह सोशरो जातु कदाचित्स्वेच्छा
 तवियदस्याविर्भावित्तिरेभावेवापूर्वनासमिति न किंत्वासमेवा
 ननादित्वात् न च त्वेनासी किंत्वासीरेव इमेजनापि पाराजानो
 नासात्रिति न किंत्वासत्वेव मदंशत्वात्तथाशतः परमयेवयंस
 वे प्राप्तिरूपितानैव भविष्याम इति किंत्वा भविष्याम एव ननु जी
 वानि रूपगोश्रमिति देन गमना गमनरहितस्येश्वरस्य कथं प्र
 संग इति चेत्परमार्थतो विचारे जीवोपि मदंशत्वात्त्रिमोनादिश्वे
 का नितान्ति परिता नश्रुशोचंतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

वनमालीकृतटीका

न

नन्वस्तु देहभिन्नात्मनः प्राणसंयोगवियोगादिरूपजन्ममरणभा
 वः इदं चरुं सवजीवनाशसंभवात्कथं न शोकः कार्य इत्यत आ
 ह नेतेवेति सविद्यात्मनां स्वभावश्च श्रुत्वा अहं सर्वेश्वरो वर्तमाना
 तूर्वस्मिकालेनासमिति न अपित्वासमेव जातु कदाचित्त्वमि
 मेजनापि पाश्र्वसर्वजीवाः सृष्टिदानंदसंरूपा मवियम्यानासन्ति
 तिन अपित्वासत्वेव एव मदंश्यं सर्ववयमतः परं मलयै मुक्तौ
 च न भविष्यामः इति न अपित्वा भविष्याम एव च ह्यस्यातिशो
 येन प्रकृतार्थस्य बोधकत्वात् आसत्त्वे च भविष्यामः एवेत्यर्थः
 इदानीं सति नोक्तं सिद्धत्वात् येर्जनादयो हृष्टाः कृत्स्नसामर्थ्य
 जाततन्त्रित्वाश्च तात्पर्यतया हं सर्वेश्वरो नित्यः कालत्रयसं
 वंधीतया त्वमेतेजनापि पाश्र्वनित्याः कालत्रयसंबंधित इत्युच्य
 देशः न च वेदांतैरीश्वरनित्यत्वं जानतां तत्तत्पवजीवनित्यत्वस्या
 पि ज्ञानं भविष्यतीति किमत्र जीवनित्यत्वोपदेशेनेति चेन्न नि
 मोनित्यानां चेतनस्येतन्नानामिति श्रुतौ हि निष्ठा नामिति तिर्था
 णा सामर्थ्या जीवानां नित्यत्वमौपचारिकं परमनित्यत्वं ती शस्येवे
 ततमेतन्नानामिति तिर्थाणां सान्निध्यं जीवानां नित्यत्वं तौपचारिकं

71

11

ष्यत इति स्वस्वत्वाविर्भावलक्षणस्य परिमुक्तितात् मया भेद
 स्यात् अधिकस्य माया मोहं विना दर्शना संभवेनोपदेश्य संभवात्
 न हि सप्रज्ञो वचनरूपमुपदेशं प्रत्येव करोति न च सामिकग्रह
 शिष्यवदुपदेशाद्युपपत्तिः सामिकोपदेशोपलब्धज्ञानमोहा
 देर्मणात्वमोहस्य मिथ्यात्वापत्तेः इत्यापत्तौ तदोपकवेदस्य न
 दुपायबोधकवेदस्य तदुपपत्तेन वेदमात्रस्य वा प्राप्तापत्तेः क
 य^५ स्मितत्वसंज्ञात् तत्संप्रेषणोपदेशकत्वं संभवेपितज्ञानतो भगवत्त
 उपदेशकत्वा संभवात् कस्मितभेदं कस्मितत्वेना जानते भ्रांत
 तापत्तेः श्रुतत्वात् तद्वानिस्वीकारे तद्वक्तार्या कृतावयं त्वेव
 निरीक्षरवादिना किंच भेदः श्रुतेन कस्मितो विशिष्टेन वा तापः
 म^५ सदेव कल्पकत्वेन श्रुतस्य कल्पकत्वा संभवात् न हि तीयः क
 ल्पकस्याधिकसंज्ञाकत्वं नियमेन कल्पस्य व्याभूतस्य विशि- मि^५
 ष्टस्य कल्पकत्वा संभवात् किंच जीवः प्रतिविंबो वद्विज्ञो वा ता
 यः उपाध्यंतरीतस्योपाधौ प्रतिविंबा संभवात् न हि जलस्य चरा स्थ^५
 देर्जले प्रतिविंबः उपाधौ केदेशस्यापि तौ गीकारे ब्रह्मणाः सदे-
 शात्तापत्तेः न च काशस्य जले प्रतिविंबः तस्य सदेशत्वेनोपाधिव
 हिः स्य सत्त्वं संभवात् वस्तुतस्तु नास्ते वा काशप्रतिविंबो जलादे
 च तत्त्वत्वात्तापत्तेः न स चाक्षस्य प्रतिविंबश्चाक्षो भवति य
 र्माधर्मवायुपि शाब्दोपदेश्योपपत्तिः प्रतिविंबस्यापि चाक्षत्वा
 पत्तेः किंतु प्रभासं उल्लेख्य प्रतिविंबः पारमार्थिकस्य ब्रह्मणाः स
 त्त्वं संज्ञाकत्वावधारिकोपाधौ प्रतिविंबा संभवात् न हि मरीचि
 जले सूर्यप्रतिविंबः संभवति न हि तीयः उपाधिना स्य केदेशो व-
 द्धियते कृत्स्नवाशादेः सदेशत्वापत्तेः द्वितीये त्रयाथे भेदकत्वा
 संभवेन कृत्स्नस्य जीवत्वमीशत्वं वा स्यात् अंतर्गामि ब्राह्मणास्यो
 भयथा विरोधाच्च न हि वटावद्विज्ञस्य महावद्विज्ञाकाशत्वम

गी.
ही दि.

मदावच्छिन्नस्य च दावच्छिन्नाकाशतमसि नवाजीवोपायं तर्गतस्ये
शतं तत्राशमस्यंतः प्रविशति यामकत्तत्पुमंतर्कमितं नवा
स्तर्कौ ते यस्याथेयत्ववत्परजलापवजीवते तथासमुपदेशस्य
तजलांजलितापतेः नहिराथेयपवत्तंराथेयो नभवसि किंतु कौ
तेय इति राथेयस्योपदेशानि स मुक्ततवोथकश्रुतीनां निर्विषय
तापतेः ननु तत्तमस्यादिवाकसि हो जीवे श्रराभेदः कथम-
पालयत इति चेन्न वाको न हि स्रूपातिरिक्ता भेदादिवोथनेऽं
अथ कत्तहानिस्तदवोधने भेदस्य बाधकाभावेन पारमार्थिक
तसि हिः स्रूपात्ताज्ञाना यथिष्टानतया सदा सिद्धत्वेन वाक्यवैय
र्थ्यस्य आत्मा तत्त्वमसीत्यत्र तत्त्वमसीति पदद्वेदेन श्ररसादृश्य
मेव जीवेन ज्ञावोप्यते भेदवोधकनर्तृत्वात्तानुरोधान्न तथा-
दिपरिभ्रमणो न श्रान्तः सूत्रबंधः पक्षीशं कुमेवाश्रयति तथा
जागरादौ श्रान्तो जीवः सुषुप्तौ परेशं संश्रयतीत्याह यथाश
कुनिः सूत्रेण प्रवृद्धादिना यथा मधुकैवः श्रुतारसा अथे
माश्रयाहं पतं स्येति भेदं तद्विदेति तथा जीवे विद्यमाना अपि
यावदिर्न स्वभिन्नतया ज्ञायते परेशात्साह यथा सोम्यमधुक
नस्यादिना यथा वेतनाभिः समुद्रे मिलिताभिर्नदीभिः रूपं
गंगाहं यमुनेति न ज्ञायते तथा त्वयि स्थितश्चिरस्य न ज्ञायत
स्याह यथा सोम्येसादिना यथा वृक्षस्य विद्यमाने निविद्यमानस्या
पीश्वरानुग्रहात्सात्वमवस्थानंतदभावेव विचातकाभावे पिशु
कता तथा जीवस्य मानुषादिदेहे पीश्वरापीतत्त्वमित्याह यथा
सोम्यमहो वृक्षस्येसादिना यथा वटवीजे मदावच्छिन्नः स्रूपात्ता सन्न
पिनो लभ्यते तथा जीवोर्गतो हरिर्न दृश्यत इत्याह यथा यत्तु
मित्यादिना यथा जले ग्रहि मलवगाथं मेक्षारने श्रुता माणे पित्त
वर्णं तदृश्यते तथा वरावस्थानहेतुसामर्थ्ये श्रुता माणे पित्त

श्रुतास्य
उच्यते

त

स

ने
इति श्रुतिः किं ज्ञानं किं प्रमाणं किं तर्कः किं अनुमानं किं प्रतीतिः किं प्रमाणं किं तर्कः किं अनुमानं किं प्रतीतिः

इत्युक्तं लवणमुदकेव धार्यतादिना यथा दूरकश्चित्पुरुषो व
द्वाहो देशो तरेतीता मुक्तः पृष्ठा पृष्ठा सदृशमायाति तथा उक्तं यो
पीणो यत्र पदेशादिना ज्ञेयं इत्याह यथा सौम्यपुरुषमित्यादिना
यथा रोमीयस्तथा पारः पारिष्ठात्र वेदतया सुषुप्तौ परेण संप
त्रो जीवस्तेन वेदेत्याह पुरुषसौम्योपज्ञापितमित्यादिना यथा
कश्चित्पुरुषो राजभट्टेरा नीतश्चोरो यमिति यदा सचो रस्तदा दं
जो यदा ते चो रस्तदा त तथा यो हं ब्रह्मेति ज्ञानी कुरुषो न मे दं
सेव चो भवति दं वेदनिहितं पुरुषं चो वरने यो मनसो आते सर्वे ता
सो सत्त्वस्मात् विद्यमानेति ज्ञाना मे हे भेदो बोध्यते यत्र पुत्रेण
सदा भवतिः पितेः स वेदमप्यप्यकीयवस्तुत्वापहारकत्वात् दं यः
महित्रं ब्रह्मेति ज्ञातवदं इत्याह पुरुषमित्यादिना स्वस्य संसारि
तादिकं मत्वा तस्य जीवस्य सच्चिदानंदकारत्वं निर्मुक्तत्वादिने
परसादृश्यं बोध्यते वा केन तच्च सादृश्यं तत्प्रत्यक्षसिद्धे जीवपू
र्णतंदताया अविद्या हतत्वात् अत एव जहदजहदं इत्यादि
परस्य निरस्ता तस्य हि यददयवाच्यात्सर्वज्ञतादिविशिष्टादहं
धीशूदीतादत्तानाधिष्ठानतया भावात्सन्वत् इत्यादि प्रत्यक्ष
सिद्धाच्चैतन्यमात्रादधिकार्यस्य लक्षणजस्य बोधे अभानेन
हैवैयर्थ्यात् भानेव वाक्यस्य साविशार्थकत्वापत्तेः अद्वैतदाने अ
नवप्रत्यक्षे विशिष्टस्य भातेऽपि शुद्धं न भासते तस्मिन् हो या य वा
कं सार्थकमिति वाचं विशिष्टभाते विशेषभातावश्यकत्वात्
न हि द्वंद्विनिभाते पुरुषव्यक्तिर्न भासते शुद्धभाते विना जगदं
व्यापतेः नरुधिष्ठानभाते विना यस्तस्य भाते भवति सीतिय
तेव शुद्धमधिष्ठानं प्रपंचस्तत्रा यस्तस्मात्तत्रा न च द्वितीयाद्वैभ
यं भवतीति विरोधः द्वितीयादिरुद्धात्समादधिकारवृत्तौ के प्राप्ते
मयमनुवदति अतिर्यतः अस्यावधिवात्पुरुषो वेदेत्यादि अ

५ पूर्वोक्तवाक्येन भेदस्यैव बोधनाय यो वेद निहितं गृहायां परमे बोधनं सोऽमुते सर्वा
 कामान्सह ब्रह्मण विवक्षिता इति श्रुत्या मोक्षे भेदो बोध्यते यत्तु पुत्रेण सह आग
 तः पिता इति अत्रैव प्रधानं

मि.
 टी. हि.

73

५ वार्ति

५ अवतारं

तिविरोधः स्यात् एकाकीनमते एकाकीविभेति सदा यमीहो वक्त
 इति ~~किं यान् कलं ज्ञातीयक्रियाकर्तृत्वेन किं वापत्ता इवानु~~
 ज्ञामात्रेण नायः ब्रह्मणोऽपि भोगप्रसंगात् नांमः इच्छास्पृष्टाणि
 मात्रभोगेन ज्ञादात्तादशाथानां पत्रेऽप्येति तत्तु ब्रह्मणा देतनास
 र्वकामान्सह पुण्यपदश्रुतः नित्यो जनेऽपि मोक्षे भेदसिद्धेः यमे
 वैषम्यराजिते तेनैव लभ्य इति श्रुतेः ब्रह्मणा च तर्मुनेन स देति
 वार्थः सदृशा खया प्रसरे प्रदृशीत्यत्र प्रसरेण सदप्रसरे प्रदृ
 णा कालेऽप्रसिद्धकालां शाखां प्रदृशीति विभक्तियमपेन सह
 शब्दस्य कालपर्यन्तकादावुक्तमित्यत्रापि च तर्मुनेन मुक्तिकाले
 द्विपार्श्वे ते सर्वकामान्मुते अविभक्तनिरतिशयानंदराशिभि
 वतीत्यर्थं ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्तेऽपि संचरेतस्योते कृतात्म
 नः प्रविशंति परमं पदमिति श्रुतेः परमं कर्तृकर्मक्रियादिपदानां
 वैयर्थ्यमेव न हितनमते स्वरूपभिन्नं मोक्षे किमप्यस्ति न च यद्
 दमंते रं कुरुते इति श्रुतिविरोधः अंतर्गमितादिना प्रसक्तेश्वरभे
 दस्यानया निषेधात् न च नेह नानास्तिकिंचते सादिश्रुतिविरो
 धः अंतर्गमितादिना प्रसक्तेश्वरभेदस्यानया निषेधात् न च ने
 ह नानास्तिकिंचते सादिश्रुतिविरोधः अवतारोऽंतर्गमितादिना प्र
 सक्तेश्वरभेदनिषेधात् भावप्रधाननिर्देशेन नाना शब्दस्य नाना
 त्वार्थकत्वात् अन्यथानानानिषेधस्यैव ब्रह्मभिन्नत्वादिना मात्र
 निषेधोऽर्थवत् न च भिन्नाभावो ब्रह्मस्वरूपः ब्रह्मस्वरूपस्य सदा
 सिद्धत्वेनोपदेशवैयर्थ्यात् सप्रतियोगिकभ्रमकालाज्ञातस्य
 नानानिषेधस्यतिः प्रतियोगिकभ्रमकालज्ञातब्रह्मस्वरूपत्वा
 संभवात् अभावस्यातिरिक्तस्य सत्यत्वासीकोरेभावतायेय
 ताधिकरणात्तादीनां भावानामपि सत्यत्वावश्यकत्वात् न चैकमे
 वाहितीयमिति सजातीयविजातीयसंगतभेदनिषेधकश्रुति

३५

५ न

विरोधः एकपदेन मुख्यतः स बोधनात् एके स्यात् अथ केवल इति को
 शात् द्वितीयपदे समाधिकार इति बोधनात् एव कारणा विशेषा
 संगतेन शेषः पौंड्रैवेत्यादाविवर्गात् तादेव सुतो स योगो यव
 क्षियते न स उ विशेष संगत एव कारो येन पार्थ एव पनु र्थ ३३ त्यादा वि
 वास्य योगावबद्धे दोषो येन किंचा द्वितीयपदे नैव द्वितीयमात्र निषे
 प सिद्धो पदांतर वैयर्थ्यात् विशेषात्तयोपलक्षणात्तया वाक्य
 ता द्वितीयाभाव बोधने तेनैव बोद्धेतदानेः अतिविहितस्य द्विती
 याभावस्य व्याप्तात्तया पुनः अत्या निषेधा संभवात् चिन्मात्र
 सैव बोधने चितो नित्य सिद्धत्वे तोपदेश वैयर्थ्यात् चिन्मात्रज्ञान
 सदैवा विरोधितेन नैव तस्य सत्यतोपपत्तेः न हि भूतलमात्रज्ञाने
 च तस्य तदभावस्य बाधिये विरोधि संति च भेद अतेः षट् विधत्ता
 तर्कलिङ्गानि श्राव्य रणे हा सुपर्णोत्पुष्पक्रमः परमं सास्य सुयैती
 सुसंहारः तयो रन्य अत अनयः अन्य मीशमित्यभ्यासः शास्त्रे
 कगम्येश्वरप्रतियोगिकस्य तदनु योगिकस्य त्रैकालिक भेदस्य शा
 संविताग्रामे र पूर्वता पुण्यपोपे विभूयेति फलं अस्मदस्मिन्मे
 तीति स्तुतिरूपार्थवादः अनग्रानि सुपपत्तिः अंतर्गमिवास्तरो
 पिषद्विपुलिङ्गोपेते वाकं तथा दिवेत्यनुकाशतं तमेतर्गमिवा
 मित्युपक्रमः ~~एतत्तत्रात्मा अंतर्गमीत्युपसंहारः वालोपे विवदिष~~
~~लिङ्गोपेते वाकं तथा दिवेत्यनुकाशतं तमेतर्गमिवास्तरो~~
 नः एतत्तत्रात्मा अंतर्गमीत्युपसंहारः एष आत्मेत्याद्येकविंश
 तिकृतोभ्यासः अंतर्गमिवास्तया प्राप्तया अ पूर्वता स वै ब्रह्म वि
 दिनिंदा रूपार्थवादः यस्य एथि वी शरीरं एथि वी येन वेद यस्यात्मा
 शरीरं आत्मा येन वेदेत्या युप पिरिति न च नादमीश्वर इति प्रत्य
 क्षेणैव भेदसिद्ध्या अतिरुवादि केति वाचं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्ये हि
 तेनैव भेदसिद्ध्या स्मेद अति निर्वाचनवादः प्रत्यक्षस्य प्रामाण्ये अ

५ त्यादि

ति ५

मि.
ही. हि.

तेनैववादकत्वसंभवात् अप्रमाणपृहीतमात्रादित्वेनानुवादक
त्वसीकारप्रमाणपृहीतमात्रादित्वेनानुवादकत्वसंभवात् ननु
भेदस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वेनशास्त्राभेदार्थः ईश्वरप्रतियोगिकभेदस्य
प्रत्यक्षसिद्धत्वेनानुवादकत्वसंभवात् अप्रमाणपृहीतमात्रादित्वेनानुवादक
नतनिदिध्यासनादिनातमपरोक्षीकर्तृशास्त्राभेदार्थकत्वा
त् २२॥

ऊसमवेजयतीतीका

नन्वात्मनां देहापीतजन्मम
रणयोः सुप्रसिद्धत्वात्कथम
शोच्यतमित्याशङ्क्यतेषां
कालिकनित्यत्वं परस्परभेद
संभावं च स्वयमेव च दत्तशोच
ते साधयति

नन्वेवाहमिति तत्राद्येन देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादिभ्यो विलक्षण
त्वं सूचितम् यथाहं सर्वीत्मा सर्वं च शरीरं शरीरतो वर्तमानात्पूर्व
स्मिन्नदौ भूतकाले जातकदाचिदपि नास्मिति नापित्वासेम
व तथा तमपि नासीरिति नापित्वासीरेव मे जनाधिपाराजान
अकिञ्चासन्नपित्वासेनेव पुनरप्यतो वर्तमानात्परस्मिन्ननेत्र
भविष्यात्तथा तन्मुखानामेषां सर्वजीवात्मनामपि नित्यत्वं मत्वा
त्वं शोकं मा कुरुते वंजीवेश्वरयोरेभेद इति वदतां प्रकिञ्चिन्नवा
स्यानां सुखेऽपुलीकृता भगवता परमपुरुषेणैव श्रुतिस्मृत्या च
विरोधेनैव सस्मात्तत्र जातमनां पारमार्थिक एव भेद उक्तः तेषां
मतेन अतोऽप्येको जन्ममाणो नु शेते न हासेनो भुक्त भोगामजो
न्यः हासपरीणसपुजा सखाया समानवृत्तं परिषसता ते तयो
न्यः पिप्लवं स्वाहृत्य न अत्र नो भिचा कसीति ज्ञात्वा वजावीशानीशौ
नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको वरूनां यो विदधातिका मा
नूराशीरश्चोभयेपि भेदेनैव न मपीयते भेदव्यपदेशान्नान्यः अधिकं
तभेदनिर्देशादित्यादिभेदप्रतिपादकशास्त्रकदेव विरोधाजी
वेश्वरयोरेभेदकथनं मददनुपपन्नमेव न त्वस्मत्सिद्धांतेऽज्ञान
प्रयुक्ताया सेनैव सर्वस्य भेदस्य तद्विषयकशास्त्रस्य च सर्वलौ
किकवैदिकस्य व्यवहारस्य च सिद्धत्वात् ननु यदुच्यते न त्वस्मत्सिद्धांतेऽज्ञान

अत्राले अहंते रमेव सर्वे
वयं न भविष्याम इति न अत्र
तु भविष्याम एव यथा मरमेव
रस्य मम निःसंशयं नित्यत्वं

प्रकरण
वाक्यानी

भावेना

सिद्धं ज्ञानं प्रयुक्तायां तेनैव सर्वस्य भेद एव विद्यमानः सत्यं
सर्वलोकैर्वैदिकैश्च ज्ञानं सिद्धं कथं ननु पपत्तत्तमभेदक
यनस्येति चेन्न अधिष्ठानायां सस्यैवासम्भवात् तथा हि सुदुर्बुद्ध
निर्विशेषादितीयचेतनमात्रस्य वस्तुनोऽधिष्ठानत्वेन सम्भवति य
तः सामान्यविशेषधर्मवत्तस्याधिष्ठानत्वं प्रयोजकत्वं सामान्येन ज्ञा
तं विशेषेणाज्ञातमेवाधिष्ठानं लोके प्रसिद्धं यथेदं रजतमित्यत्रे
दत्ता सामान्यधर्मो रजतस्य साधकः शुक्लो वर्तते शुक्तिर्ते च विशेष
धर्मस्तस्य साधकः सर्वानुभवप्रसिद्धः न तथा निर्धर्मके चित्ता
त्रेवस्तुभ्यमर्थमवतं वक्तेशां सिद्धांतभङ्गात् कथंचित् सामान्य
धर्माङ्गीकारेऽपि विशेषधर्माङ्गीकारेणातदा योगाच्च अपारोप्या
सिद्धायां सा सिद्धिः यद्यदोषोऽपि तत्र तत्प्रधानं शुक्तिरूप्यादि
वत् यत्रैवं तत्रैवं शाश्वतादिवदित्यन्वयव्यतिरेकव्याप्तेः सर्व
वादिसम्मतत्वात् अथ भ्रमसामान्यभावादध्यासाभावः तथा
हि भ्रममात्रे सावयवत्वं त्रैदियसंयुक्ततया प्राप्तं सादृश्यं पूर्वप्र
माजन्त्यसंस्कारो दोषश्चेत्येदित्ते तत्राद्यं त्रयमधिष्ठाने दोषसं
स्कारौ तत्तत्तत्पुरुषमिष्टौ यथेदं रजतमित्यत्रे त्रैदियसंयुक्ततया प्रा
प्तं सावयवत्वं परमार्थरजतसादृश्यं शुक्लोऽप्यतत्प्रमाणा सिद्धं त
त्संस्कारो दोषौ पुरुषमिष्टौ न तथा दार्ष्टान्तिके निखयवनिर्गुणापेक्ष
ज्ञाननिर्गुणावयवसादृश्यादीनामयोगात् केवलानिर्गुणाश्च नि
ष्कलं निष्क्रियमित्यादि श्रुतेः नापि दोषसंस्कारौ भवतः तदा अय
स्य ज्ञानत्रयस्याभावात् अधिष्ठानमात्रस्यैव तदा सत्त्वात् जीवस्य भ्रम
कार्यत्वेन तदुत्तरभावितात् अथाज्ञानस्याप्यविषयप्रयोजका
भावादध्यासाभावः तत्राज्ञानाप्रयोज्ञानमात्रं त्रैव जीवोऽन्य
द्वा नायुः ज्ञानमात्रस्य यं ज्योतिषो वस्तुनोऽज्ञानाप्रयत्नानर्हतात्
सूर्यस्याप्यकाराप्रयत्नमनुत्तमः कोऽवतीतीति भावः नापि जीवः

गी.
टी. हि

तस्याप्यासकार्यत्वेन तदुत्तरभावितात् न तृतीयः उभयभिन्नचेतन
स्यारष्ट्रश्रुतत्वात् तथा को वाऽज्ञानविषयः शुद्धानुभवमात्रं उत
तद्विन्नं नायः तस्य भवन्मते ज्ञानविषयत्वेनाज्ञानविषयत्वानर्हत्वा
त् अज्ञानतन्निवर्तकज्ञानयोरेकाधिकरणपददेकविषयस्यापि
नियमाच्च न द्वितीयः ज्ञानाज्ञानोभयभिन्नस्य तदानीमभावात्
तद्विन्नस्य सर्वस्यापितत्कार्यत्वेन तद्विषयतायोगात् ननु एहोद
रवृत्तितमसो यथा एहमेवाश्रयो विषयश्चेति प्रत्यक्षसिद्धः तथा
चापि शुद्धं ब्रह्मेवाज्ञानस्याश्रयो विषयश्चेति चेन्न दृष्टान्तवैधर्म्या
त् एह तमसोरज्ञानरूपत्वेनेतेरेतदविरोधत्वात् दार्ष्टन्यिके तज्ज्ञा
नाज्ञानयोरेतत्तद्विजानीयत्वेनेतेरेतदविरोधित्वात् न हि सूर्यस्यान्य
काराश्रयत्वे तद्विषयत्वे वा कोटिचतुर्मुखैरपि संभावयितुं शक्य
म् किंचाप्यासोपादानमब्रह्मणि पदज्ञानं तत्सप्रयुक्तं ब्रह्म प्रयुक्त
मन्य प्रयुक्तं वेति विवेचनीयम् नायः आत्माश्रयदोषप्रसंगात् ज
डस्य प्रयोक्तृत्वासम्भवाच्च अमशब्दादावपि प्रयोक्तृत्वापत्तेः न
द्वितीयः प्रयोक्तृत्वस्य कर्तृत्वविशेषधर्मत्वात् तस्य तन्मते प्यासव
त्पुरुषाश्रयत्वात् शुद्धतदसंभवात् अपि चेदेव तिर्य्यग्श्रवण
नारकादयो निष्प्रामिरूपानर्थहेतोरेविद्यायाः स्वरूपं शुद्धब्रह्म ज्ञा
नातिनवाजिनातिना जानाति चेत्तथा ज्ञाता को वा कुमिव श्यः स
तत्र स्तामात्मनि युज्यात् ज्ञातत्वा यत्ता भवन्मने शुद्धं दाने अ न ज्ञा
नाति चेदज्ञतापत्त्या ब्रह्मत्वासिद्धेः शुद्धं चिन्मात्रं न ब्रह्म अज्ञत्वात्
संसारि जीववदितुमानात् नापि तृतीयः उभययेतरवस्तुन स्त्रीका
रात् अस्त्रीकारे च तत्राश्रयता प्रयोजकात्तरेतस्यान्यदित्यनवस्था
पत्तेः किंचाज्ञानस्य सत्त्वमसत्त्वं वानाद्यः भवतामन स्त्रीकारात् न हि
तीयः असत्ः आवरकता संभवात् अधिष्ठानावराणाभावेऽप्या
साभावः न हि शक्तिसवरूपे भासमाने रजतरोपो भवतीति भावः किं

चसप्रकाशेशावरणासम्भवेपि अथासार्थेऽराप्रहेणातदेगीका
 रेणचकिंतत् ब्रह्मसवरूपवरेकतद्वर्मविशेषावरकंवेतिवाच्यमना
 यः जगदान्यप्रसङ्गात्तद्वितीयः सूरूपेतरधर्मीनङ्गीकारात् अ-
 न्यथासिद्धांतभङ्गप्रसङ्गात् ननुनिर्विशेषश्रुतिबाधभयाद्विन्नध-
 र्मीनङ्गीकारेपिसूरूपस्यैवानन्दांशमात्रस्याज्ञानावृत्ततेपिसत्तां
 शस्यानावृत्तत्वात्त्रोक्तदोष इतिचेन्न असंभवात् निरवयवेव
 स्त्वयंशादिकल्पनायाअव्याप्यत्वात् सांशत्वापत्त्यामिथ्यात्वापत्तेः
 ब्रह्ममिथ्यासांशत्वात् वरादिवदित्यनुमानात् निरवयवशब्द-
 कोपात् निर्विशेषवादभंगाच्च अथाद्वितीयनिर्विशेषवस्तुनः
 सत्तेकिंचित्यमागमस्तिनवेतिवक्तव्यम् अस्तिचेन्नवनतावत्प्रस-
 ङ्गंअतीद्विपत्तात् नाप्यनुमानम् लिङ्गशून्यत्वात्नेदिगाणिना
 नुमानामितिश्रुतेः नापिशब्दः शब्दवृत्त्यविषयत्वात् तन्नताव-
 द्भक्तिविषयत्वेजातिगुणकारप्रकृतिप्रत्ययार्थताभावात् ना-
 पिलक्षणाविषयत्वंसम्बन्धशून्यत्वात् असङ्गोत्पत्त्येवपुरुष इतिश्रु-
 तेः ननुसत्यसंबन्धाभावेपिशाखाचंद्रवत्कल्पितसंबन्धस्यसत्ता
 त्रदोष इतिचेन्नदृष्टांतवैधर्म्यात् तथादिशाखाचंद्रयोर्हभयोरपि
 सावयवत्वात्प्रत्यविषयत्वात् किरणद्वारासंबन्धस्यापिसत्तात्
 दाष्टीतेन अत्यन्तैवेपरीत्यात्रोक्तार्थसिद्धिः नापिगौणविषयत्व-
 म् निर्गुणात्वात् विषयत्वांगीकारेचमिथ्यात्वप्रसङ्गः हेतापत्ति-
 श्चतथाचप्रयोगः ब्रह्ममिथ्याप्रमाणाविषयत्वात् तवमतेप्रपंचव-
 दिति नापिद्वितीयः सर्वप्रमाणाहीनतेनशशशृङ्गजत्वत्वापत्तेः
 निर्विशेषब्रह्मावस्तुसर्वप्रमाणाशून्यत्वात् शशशृङ्गाद्यवस्तुजा
 तवदित्यनुमानादिति संदेहः एवंपराभिमतार्थासगिरिवज्रेप-
 राभिमतार्थासलक्षणादीनामपिवहप्रकारेणैवष्टैर्वैनिर्गुण-
 दिसुखभयादत्रोपरम्पते १२ ॥

गी.
ही. हि.

मधुसूदनीटीका

नन्वेवेत्यायेकोनविंशतिश्लोकेरशोचानन्वशोचस्त्वमित्येतस्यविवर
णंक्रियते सधर्ममपिचावेसेत्यायष्टभिःश्लोकेःप्रज्ञावादांश्चभाव
सेऽत्यसमोदहयस्यष्टयकप्रयत्ननिराकर्तव्यत्वात् तत्रस्थूलश
रीरात्मानंविवेक्तुंनित्यत्वंयति तत्राद्येदेहादिभ्योव्यतिरेकं
चयति यथा अहंइतःपूर्वजातुकदाचिदपिनासमिति नैव अपि
तत्रासमेव तथातमप्यासीःमेजनाधिपाश्चासन्नेव एतेनभावा
प्रतियोगित्वंदर्शितं तथासर्ववयं अहंत्वंमेतनादिपाश्चातःपरं
नमविष्ठाइतिनप्रपित्तमविष्णामयवेतिध्वंसाप्रतियोगित्वमुक्तं
अतःकालत्रयेपिसत्तायोगितादात्मनोनित्यत्वेनानित्यादेहादौल-
क्षणसिद्धमित्यर्थः १२

सदानंदीटीका

अशोचानन्वशोचस्त्वंप्रज्ञावादांश्चभावसे इतिपादद्वयस्यैवविद्वत्तिः
क्रियतेयुता १ नन्वायेकोनविंशत्यापादस्यायस्यविवरःसधर्ममि
त्यायष्टाभिर्हितीयस्योचतेतथा २ मोदहयंनिराकार्यष्टयायते
नडःखदं स्थूलदेहात्प्रयकर्तमात्मानंसाक्षात्परं ३ वज्रादौतस्य
नित्यत्वंतमःशुद्ध्यर्थमीश्वरः देहादिभ्यस्तुशब्देनव्यतिरेकोस्यसूच-
ते ४ नैवाहंजातितः पूर्वनासंकिंत्वासमेवहि तथैवत्तंपुराप्यासी
रासन्नेतेजनाधिपाः ५ एतेनप्रागभावस्याप्रतियोगित्वमीरितं
तथाहंत्वमिमंभूषानमविष्णामयवकिं ६ अत ऊर्ध्वतनोःपाताद
वश्यंभाविनोनच किंतुसर्वमविष्णामोवयंनित्यंतथात्मनः
एतेनैवात्मनःप्रोक्ताध्वंसस्याप्रतियोगिता अतःकालत्रयेसत्ता
योगितात्प्रत्यगात्मनःनित्यत्वेनासंसिद्धवैलक्षण्यशरीरतःदे
हायुपाधिभेदेनभेदोदंत्वमिममिति १ नात्रसाभाविकोभेदोप्या
त्मनोहरिणोरितः तपदार्थविशुद्ध्यर्थभेदमुदिश्यलौकिकं २ आ

तन्नोति तत्ताद्वारा वैलक्षण्यं शरीरतः शास्त्रस्यैकमेव स्मात्ति
 साधयिषितं हरेः ११ यत्तत्राभिमतो विस्मोर्भेदः साभाविकः किल
 अन्यथेहोपदेशस्यावसरे कथमीयेत् १२ अहेतुवयमित्यादि
 भेदमित्याहु रित्यसत् उपदेशोपदेशादिव्यवहारेऽस्मि कल्पितः
 भेदस्तेनैव तन्निर्दिष्टास्तव उद्घोषे न निरोधो न चोत्तिर्न
 वद्दो न च साधकः १४ न समुद्भूतैवैवमुक्तत्वेनोपापरमार्थता उ
 त्पादिश्रुतिनिर्णीताहेतुतत्वाविमर्शनात् १५ भेदवादोऽसत्ता
 मिष्टो न स तत्त्वविमर्शनात् १६ ॥ १२ ॥

नीलकण्ठीटीका

ननु देहादप्यपि देहनाशेन नश्यतां कोशाकारवकोशानां श
 नेति तत्राह नत्वेवाहमिति त्वमहमिमेव सर्वे अनादयोऽन्ता
 श्च स्मरत्यर्थः जातकदाचित् अहं न ग्रामं इति न अपि तत्रासमेव
 तथा त्वमपि नासीरिति न अपि त्वसीरेव उमेजनाधिपाः राजा
 न उभयपल्लवां सर्वस्य जन्तुजातस्य नासन्निति न अपि त्वमसन्ने
 वेति योजना अनादित्वादन्तं अस्याह न चेति न भविष्यामस्ति
 तिनैव किंतु सर्वे भविष्यामप्येव ननु देहस्यानात्मते कदाचिन्न
 निजतिरेकेण जीवने नोपपद्यते ह्यतएव ननु ह्यतएव ननु
 तान् ह्यतएव ननु ह्यतएव ननु ह्यतएव ननु ह्यतएव ननु ह्यतएव ननु
 भिमानमात्रादिति ब्रूमः यदा ह्युक्तः परशरीरे विशतितदा तमी
 उयादेहपतिर्न बाध्यते तस्य तदा नीदेहाभिमानाभावात् यदा
 स्तु बाध्यतेऽभिमानसत्तादितिलोके प्रसिद्धं किंच प्राचीनकर्मव्य
 तिरेकेण जीवने नोपपद्यते कृतद्वानाकृताभ्यागमप्रसंगात् ह
 तादिष्वपि प्राकृमासीत्यनुमेयं स्यात्वरजीविका प्राकृमिपूर्वि
 का जीविकात्वात् पाकादिक्रिया पूर्वका सदादि जीविकावन
 पिचक्रिया वैचित्र्यात् कार्प्यैव चिंत्यं च दृश्यावोदचनादिषु तद्वदि

गी.
रा. हि.

दिह्यपि सखडः तदिह वैचित्र्यं प्राकर्म वैचित्र्यादनुमेयं तथा स योजा
तस्य गोवत्सस्य सनपानादौ प्रवृत्तिर्जन्तुमात्रस्य मरणं चास्य अप्रा-
ग्भवीयानुभवजनितसंस्कारजस्यो भोजनदिप्रवृत्तिश्चोक्त्यासादि
वदित्यतो सिद्धाचीने कर्म अपि च कौलिकशास्त्रप्रसिद्धमेतत् य
था देवदत्तः स्वशरीरे कंटकवयेन खियते एवं शत्रुकृतायां देवद
त्तप्रमायां कंटकेन विद्धायां देवदत्तो व्यथते तत्र व्यथादेतन्नीतरे
पातवैषम्यं नापि वासं कंटकव्यादि किंतु केवलं प्राकर्ममात्रं
एवं च बीजांशुकराणां येन कर्मजजन्मसंस्कारपरंपरयाः नादिः संसा
रश्चिन्तयेद्देहाशयादात्मनाशोक्तीति न भीष्मादयः शोचनीयाः अ
त्र पूर्वस्मिन् श्लोके आत्मनो देहादस्य त्वमुक्तं गतास्तु न देहानिति
विशेषणो न अत्र तत्सूक्ष्मशरीरविशिष्टस्यात्मनो व्यवहारदृष्ट्या नि
त्यत्वं साधितमिति भेदः ॥ १२ ॥

शानेदी टीका

जीवानामविनाशित्वमेवलक्षयति हि निश्चये अहमिदानीं
वर्तमानः जातकदाचित्नासम अपित्वहं प्राक् शरीरोस्थित
एवेदानीमपिवर्तं एवंत्वमपि जातनासीः अपित्वासीरेव प्रा
गभूतइदानीमपिवर्तंसे च पुनः इतः परमस्माद्देहादनंतरं न भ
विष्यामः अपितु भविष्यामएव शरीरान्तरं इति त्रिष्वपि कालेषु
संज्ञयानित्यत्वादेष्टामविनाशित्वमित्यर्थः १२ ॥

तथाच जीवावस्थायामेवैवातावन्नित्यत्वं रामकंदी टीका प्रतिपादयितुमाह +

+यं मां वर्तमानं मन्यसे सोऽहं जातनासे न जूहयेन पूर्वकालभाव
मेव प्रकृतं प्रतिपादयति नाहमभूत्वाभवामि किंतु प्रागपि भूत्वे
दानीमपि भवामि यथा च त्वमेवमिमपिवर्तमानत्वेन प्रतिभासमा
नाः सर्वे राजानः पूर्वमासत्रेव न पुनरभूत्वाभाव एषो न च सर्वे ए
व वयमतः परमस्माच्छरीरादनंतरं भविष्यामः भविष्यामएवेत्य
नेन युष्मादस्मादापरिभेदेन व्यवस्थितस्य जीवलोकस्य कालत्र
येपि सत्तासंभवात् त्रित्यत्वं प्रतिजानीते आसमित्यादितुभूतादिकि
याकर्तृत्व व्यपदेशो विनाशायमक शरीरसामानाधिकरणभ्रम
कृतः न तन्नित्यस्य भूतादिव्यपदेशोऽप्युपपद्यत इति नेन देहनिष्ठ
स्य निष्ठस्य जीवस्य कर्तृत्वसादृश्यात् न च पूर्वकालात् न च भविष्यकालात्
स्य नित्यत्वं स्यादिति उपाशं कं प्रत्यक्षात्पलभ्यनिदर्शनमिति पाद
तेन परिहर्तुमाह १२ ॥

तामिकी टीका

एवं हि बाष्पाद्यो वनादिप्रासावपिशोचता स्यात् अशोचत्वे प्रा
त्मनः सूक्ष्मदेहवैलक्षण्यमेवाज्ञेनानुभूतपूर्वहेतुमाह नत्वे
वाहमिति अहं परमेश्वरालीलाग्रहीततनुः लीलाविग्रहस्यावि
र्भावेति तिरोगभावेवाजातनासं इति नेव अपित्वासमेवानादित्वात्
पुनः कालत्रयेपि सत्तायोगितादात्मनो नित्याद्देहाद्देहलक्षणमि
दम् १२ ॥

पंचोली टीका

कालत्रयसत्तानिरूपणेन आत्मनो नित्यत्वं साधयति नत्वेवाहं इ
ति यथाहं परमेश्वरजातकदाचित् लीलाविग्रहस्याविर्भावेति

यथाहं नद्यात्तमपि सस्यति
प्रतिभासमानः स
रिमयासीरेव तत्त्वभूताभवति

न च त्वं नासीरेवेमन्यपानना सन्नपित्वासेव सत्तत्त्व
पतेन प्रागभावाप्रतियोगित्वमुक्तं तथातः परं देहविनाशोऽनु
प्राप्तं न भविष्यामिति न किंतु भविष्यामपवात्मसत्त्वेन नित्यत्वा
त् न एवं भूत्वा पुनरिगलमुक्तं देहभेदेऽप्येव तद्देहवचनमुक्तं न
त्वात्ममेवाभिप्रायम्

गी.
टी.
दि.

रोभावेपि नासेन प्रपित्वासमेव कस्मादनादित्वात् अतीतेषु देहे
त्यनित्यविनाशेऽनित्यमेव प्रभवमित्यर्थः तथा त्वेनासीनाभः प्र
पित्वासीरेव तथा इमे जनाधिपाः नृपाः नासनिति न प्रपित्वास
नेव तथा च वयं सर्वे प्रतः परं प्रस्मादेह पातात्परं उत्तरकालेपि
न भविष्यामः अपितु स्याम एव प्राप्ते स्वरूपेण त्रिषु पिकालेषु व
यं सर्वे नित्या नित्या एव प्रवयं सर्वे इत्यत्र देहभेदात्तद्वत्त्वात्
वचनेनात्मभेदाभिप्रायेण तत्र कथमेव नित्यत्वे प्राप्तेनः ॥

राजीवसमिद्धोयिनी ॥

इदं देवप्रागभावप्रतियोगितदेवधंसप्रतियोगिव भवतीति स्थि
ते तत्तदेव देहस्यैव संभवति न त्वात्मन इति प्रतिपादयन्नुक्तमेवायं
इदं यति न त्वेवेति ह्यभ्यां यं मां वर्तमानं मन्यसे सो दासितः पूर्वजा
नुकदाचिदपि नासमित्यत नैवापित्वासमेवेति ननु ह्येन प्रकृत
मेव पूर्वकालभाविष्यं प्रतिपादयति एवं तमप्यासीति मेव जनाधि
पा प्रासन्नेव प्रतः परं च तस्माज्जन्मन उत्तरकाले च वयं सर्वे न भवि
ष्याम इत्यतश्च नैव किं न भविष्याम एवेति कालत्रयेऽपि युष्मदस्म
त्पररूपभेदेन व्यवस्थितस्य जीववर्गस्य स्थितिर्नित्येति भगवता
प्रतिज्ञायते ॥

मथुभाष्य

न त्वेवाहमीश्वरानित्यत्वस्या प्रकृतत्वाद्दृष्टान्तेनाह ॥ न त्वे
वेति यथाहं नित्यः सर्ववेदांतेषु प्रसिद्धः एवं त्वमेते जना
धिपाश्च नित्याः देहिनो भाव एतद्भवति तदेवासिद्धं इति चे
न्न देहिनोऽस्मिन्यथा कौमारादिपारीरभेदेऽपि देहीतदीक्षिता
सिद्धः एवं देहान्तरप्राप्तावपीक्षितत्वात् न हि जडस्य प्रसी
रस्य कौमाराद्यनुभवः संभवति मृतस्यादर्शनात् मृतस्य
वाद्याद्यनुभवाभावः अहं मनुष्य इत्यद्यनुभवाच्चैतत्सिद्धमि

तिचेन्न सत्येवोविशेषे देहे सत्यादौ ज्ञानादिविशेषा
दर्शनात् सितस्य वाद्याय नुभवाभावः अद्वैतं समश्चाभि
मानो मनसि काष्ठादिवच्च श्रुतेषु प्रामाण्यं च प्रत्यक्षा
दिवत् न च बौद्धादिवत् अपौरुषेयत्वात् न स पौरुषेये
पौरुषेया ज्ञानादयः कल्पयितुं शक्वाः विना च कस्य
विद्वत्स्या पौरुषेयत्वं सर्वसमयाभिमतं यथापि सिद्धे
यश्च तौ नांगी कुरुते नासौ समयाप्रयोजकत्वात् मा
नस्य धर्मो निरूप्यत्वादिति चेन्न सर्वाभिमतस्य प्रमाणं वि
ना निषेधमशक्यत्वात् न च सिद्धिप्रमाणिकस्येति चेन्न
सर्वाभिमतैरेव प्रमाणत्वात् अन्यथा सर्ववाचकव्यवहा
रा सिद्धे न च मया श्रुतमिति तव ज्ञातुं शक्यम् अन्यथा
वा प्रत्युत्तरं स्यात् भाति वीतव स्यात् सर्वदः खकारणात्
वा स्यात् एको वा न्यथा स्यात् रचितत्वे च धर्मप्रमाणास्य
कर्तृज्ञानादिदोषप्रकाशात् न वा दोषत्वं स्ववाक्येनैव
सिध्यति न च येन केन विदपौरुषेयमित्युक्तमुक्तवाक्य
समम् अनादिकालपरिग्रहसिद्धत्वात् अतः प्रामाण्यं श्रु
तेः ततः कुरुते कथं रसत्रयं न मुसति अथवा जीवनापादे
हनापां वाऽपेक्ष्य शोकः न ताव जीवनापानित्यत्वादित्याह
न ते वेति १२॥

[The text in this block is extremely faded and illegible.]

रामचंद्रसरस्वतीटीका

नतेवादमिति ग्रहणतत्सुलशरीरोपरितः सनजातितिकदा .
चित्रासमिति नैवेतिकित्तासमेवेत्यर्थः तथात्वेजातनासीरित्यपि
नैवेतिपुरुषविपरिणाम इमेजतायिपादुर्ध्वनादयोनासन्निति
नैवेतिवचनविपरिणामोपिउत्तरार्थस्यर्थात्तनुतानिभिन्नामेव
शरीराणि भविष्यन्ति त्रुतानिचपतेषां शरीराणांतेभिः शरीरैः
शोचतास्येवेत्याशंकाह ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

[illegible]

4. 21. 1807

भाषा अनुवाद

भीष्म आदिके प्रति जो सोच करना अनुचित है उसमें श्रीभगवान्
न कारन कहते हैं कि देखो हम परमेश्वर हमारा शरीर धारण के
वल लीला के अर्थ है उससे उस देह के होने जाने वशते हम कभी
पूर्वमें नहीं रहे थे यह संभव नहीं होता जिस हेतु हम अनारि ओ
र हमारे अशते उत्पन्न तुम और ये सब राजा लोकभी कभी नहीं
रहे थे यह भी संभव नहीं है उससे हम सब जैसे पहले थे जैसे
अब भी हैं फारे आगे भी हम सब होंगे इससे आत्मसुरूप के
जन्म मरण का स्वभाव है नौ फिरि सजन विनाश कहे शोक
का विषय कैसे है नहीं है १२ ॥

मेहों तं महे नदि नदि यदराजे होय याते के रन हम सभी
होंगे यद मत जोय १३ ॥

ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕ

ਕਾਮਦੇਵਿ ਜਿਹਾ ਚਿ ਜਲੀਏ ਨਾਨਕ ਚਰਿਅ ਜਿਹਾ ਕੀਰਤੀਆ ਜਾਇ
ਕੰਨਾਮੁ ਸਿਰਿ ਮਾਨਸੁ ਪ੍ਰਥਮਾਨੁ ਹਰਿ ਸਿਰਿ ਕੀ ਕੰਨਕ ਨਾਨਕ ਨ
ਸਿਰਿ ਹਰਿ ਨਿਰਭ ਨਿਰਭਿ ਕੰਨਕ ਨਾਨਕੁ ਚਰਿਅ ਨਿਰਭ ਨਿਰਭ
ਇਹੀ ਸੀਤਾ ਹਰਿ ਹਰਿਅਨੀ ਨਾਨਕੁ ਚਰਿਅ ਨਾਨਕੁ ਹਰਿ ਹਰਿ
ਚਿਤ੍ਰਾਨਿਕ ਸਿਰਿ ਨਿਰਭ ਹਰਿ ਹਰਿਅਨੀ ਨਾਨਕੁ ਚਰਿਅ ਨਿਰਭ
ਨਿਰਭ ਨਿਰਭ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ
ਨਿਰਭ ਨਿਰਭ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ
ਨਿਰਭ ਨਿਰਭ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ
ਨਿਰਭ ਨਿਰਭ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ

॥ ੬੭ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਨਾਨਕ

ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕੁ ਚਰਿਅ ਨਾਨਕੁ ਚਰਿਅ ਨਾਨਕੁ ਚਰਿਅ
॥ ੬੮ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਨਾਨਕੁ

व०

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमार्ये न जरा न
या देहान्तरप्राप्तिर्यथैव सति ॥२॥

शंकरभाष्ये

न च कथमिव नित्यत्वेति दृष्टान्तमाह देहिनः देहोऽस्यास्तीति
देहीतस्य देहिनो देहवतः आत्मनः अस्मिन् वर्तमाने देहे यथा ये
न प्रकारेण कौमार्यं कुमारभावो बाल्यावस्था ये वने युनो भावो म
ध्यमावस्था जरा वयोहानिर्जीर्णावस्था उत्प्रेताः तिस्रोऽस्याग्रो
न्यविलक्षणान्तामां प्रथमावस्थानाशेन नाशो द्वितीयावस्थोपज
ने नोपजनमात्मनः किं तर्हि विक्रियस्यैव द्वितीया तृतीयावस्था प्राप्तिरात्मनो दृष्टा यथा न
हृदेव तद्देव देहादयो देहो देहान्तरं तस्य प्राप्तिर्देहान्तरप्राप्ति
रविक्रियस्यैवात्मन इत्यर्थः धीरो धीमास्तत्रैवं सति न मुह्यति न
मोहमापद्यते ॥३॥

ज्ञानरूपि रिकुतरीका

न च सर्वदेहं विहाया पूर्वं देहस्योदात्तस्य विक्रियावत्त्वेनोत्पत्तिविना
शवत्तविभ्रमः समुद्भवेदिति शङ्कते तत्रेति अशोच्यप्रतिज्ञायं
नित्यत्वे हेतुकृते सतीति यावत् अवस्थाभेदे सत्यपि वस्तुतो
विक्रियामावादात्मनो नित्यत्वमुपपन्नमित्युत्तरश्लोकेन दृष्टान्ताव-
हमेन प्रतिपादयतीत्याह दृष्टान्तमिति न केवलमागमादेवात्म-
नो नित्यत्वं किन्त्ववस्थान्तरवृत्तमान्तरे पूर्वसंस्कारानुवृत्तेऽप्युत्पाद-
देहिन इति देहवत् तस्मिन्नेदं ममाभिमानभाक्तासामिति निर्दि-
शो पृष्टी आत्मनः अतिसूक्ष्मपपत्तिभिर्नित्यत्वज्ञाने धीमानित्य-
त्र धीर्विवक्षते एवं सतीति तत्रतो विक्रियाभावात् नित्यत्वे समधिगते
सतीत्यर्थः ॥३॥

व०

६५

गी.
टी.
दि.

सामिहृतटीका

ननु ईश्वरस्य तव जन्मादिषु न्यत्वं सत्यमेव जीवानां तु जन्ममरणे प्रसिद्धे
इत्यत्राह देहि न इति देहि नो देहाभिमानिनो जीवस्य यथास्मिन् स्थूले
देहे कौमाराद्यवस्था देहनिबन्धना एव न तस्य तः पूर्वावस्थानां शेषा
तरोत्पत्तावपि स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानात् तथैव देहनाशे देहांतरे
प्राप्तिरपि लिंगदेहनिबन्धना न तत्तावदात्मनो नाशः जातमात्रस्य
पूर्वसंस्कारेण सन्नादौ प्रवृत्तिदर्शनात् अतो धीरो धीमान् तत्र तयोर्दे
हनाशोत्पत्त्योर्न मुसति आत्मेव मृतो जातश्चेति न मन्यते ॥

पिशाचभाष्यम् ॥

अस्मिन् वर्तमाने देहे यथा कौमारं कुमारभावे यौवनं युनोभावे जरा
वृद्धत्वं तथा तदेहांतरे प्राप्तिः धीरो धीमान् तत्र न मुसति न मोहं
गच्छति यथा अस्मिन् देहे कौमारं यौवनं जरा स्वात्मनो भेद एव मित्रः तर
शरीरावस्थाः एवं शरीरांतराणीत्यर्थः ॥

रामानुजभाष्यम् ॥

एकस्मिन् देहे वर्तमानस्य देहिनः कौमारावस्थां विहाय यौवनाद्यव
स्थायामात्मनः स्थिरत्वबुधायथात्मन इति न शोचति देहांते हंते र
प्राप्तावपि तथैव स्थित आत्मेति बुद्धिमात्रशोचति अत आत्मनो नित्य
त्वादात्मानो न शोकस्थानं एतावदनुवक्तव्य आत्मनो नित्यानामे
वानादिकर्मवशात् तया तत्कर्मो विदेहंतरसंस्पृष्टानां तैरेव धनिसु
जये शास्त्रीयं स्ववर्णं चितं युद्धादिकर्म न भिर्महितफलं कर्म ऊर्ध्व
तामिंद्रिये वजराया इन्द्रियार्थस्पर्शाः शीतोष्मादिप्रयुक्तसुखदुः
खाद्याश्रविर्भवन्ति ते त्वया वच्छास्त्रीयकर्म समाप्तिमंतव्या इति सम
र्थमनेतरमेवाह ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥

देहि नो मित्रिति ।
आकारांतरे च सति यदि शोचता तर्हि कौमाराद्यौवनावाप्नो किमिति
न शोचते यो धीरस्म न शोचति धैर्यं चैतच्छरीरेपि यस्यास्थानास्ति ते
न सुकरं अतस्त्वं धैर्यमन्विच्छ ॥

परमार्थप्रण टी.

एवं शोकस्य जीवनिमित्तकत्वेन निवार्य देहनिमित्तकत्वं निवारयति
देहिन इति देहिनो देहाभिमानिनो जीवस्य कौमार्यौवनजरास्था
वस्थात्रयस्यानुभवो दृष्टः यथा हं कौमारदशायानग्रीवालिशेषु क्री
डितवानुस एवाहं यौवने सभ्यत्वमुपागतोऽस्मि पुनः स एवाहं संप्रति
देताद्युपलब्धेन स्थविरत्वं प्राप्नोमीति योऽस्ति तडक्तं कस्तवायं जडो
मूको देहो भवति राक्षस इति तथा च न स्पृष्ट्वा वस्थातिक्रमे उत्तरावस्था
प्राप्नोति किं पित्रादीनां शोको भवति तथैव देहांतरप्राप्तावशिष्टितो
पि वालः पूर्वसंस्कारवशात् क्षत्रग्रहणरोदनादिषु प्रवर्तते एवम
नुभूयथीरस्तत्र विषये न मुह्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

वनमाली टी. ॥

ननु खीयदेहनाशरूपं मरणं तु जीवस्य स्यादेव तत्राह देहिन इति यथे
कस्मिन्देहे वर्तमानस्य देहिनः को मारावस्था विहाय यौवनाद्यवस्था
प्राप्तस्य स्थिरत्वबुद्धानशोको भवति तथेकं देहं विहाय देहांतरप्रा
प्तिस्तत्र प्राप्तौ धीरप्रात्मा स्थिर इति थीमात्रमुच्यति आत्मा मृत इति न मु
च्यति ननु देह एवात्मा स्यात् लोहं गोरोहं गच्छामीति प्रतीतेः जातो दे
वदत्तो मेव इति प्रतीतेर्देहजन्मनाशाभ्यामात्मनोऽपि जन्मनाशोपपत्ते
रनुमानागमादेः प्रामाण्यात्तं गीकारेण देहभिन्नात्मनो प्रत्यक्षभूत्वा त
दितिलोकायति कास्तान् प्रतिवाह देहिन इति योहं बाल्ये पितृ न
न्वभूयं सोहं वृद्धो नष्टं ननु भवामीत्यवस्थाभेदादेहभेदेऽप्यात्मनः स्थि
रत्वप्रत्यभिज्ञानात्रयथाभेदस्तथा योहं स मे पूर्वव्याघ्रदेहो नंतरं पशु
देहः स एवाहं मनुष्यदेह इत्यनुगतं देहेषु अनुगतात्मज्ञानी तत्र दे
हांतरप्राप्तौ देहभिन्नात्मनि न मुच्यति उक्तदेहात्मनो रभेदप्रत्यय
स्तु कर्दमलिमेव स्त्रिहस्तं वस्त्रं पुत्रेण नष्टे हेन इत्यादिव दौषचा
रिकः मम देहः स्यात् इत्यादिप्रत्ययस्य बाधकत्वेनाभेदोपासंभवा
त् देहातिरिक्तात्माभावे स्तनपानादौ बालस्य प्रवृत्तिर्न स्यात् इष्टसा
धनताज्ञानाभावात् अनुभावकस्य तदानीमसत्त्वात् प्राचीनस्तन
पानानुभवितुरिदानीमसत्त्वेन स्मरणसंभवाच्च यथैकस्मिन्देहे प
रिणामिनि नानावस्था जायंते तत्प्रागप्राप्तिभयात् स्वयमीदृष्टानेन

गी.
टी.
दि.

त्याज्यं तडत्पत्पादेरवर्जनीयत्वात्तथाविद्यमानदेहनाशेदेहांतरो
त्यक्तो रावशकत्वात्तद्वयात्सुधर्मात्तुष्टानेनत्याज्यं तडत्पत्पादेरमि
तिभावः देहिनइत्येकवचनेनजीवस्यानेकावस्थादिगतस्यापेक
त्वलाभाय एकवचनानुरोधेनजीवैकत्वेषुकादिमोक्षप्रतिपाद
कशास्त्रस्याप्रामाण्यात् तदंगीकारे विनिगमकाभावेनजीवै
कापरत्वाभिमतस्याप्रामाण्यापत्तेः सजीवोहमेवेतिनिश्चयाभावे
नमुमुक्षुणांश्रवणादौवद्वायाससाथानिष्कंपप्रवृत्तिर्नस्यात्
यः सर्वज्ञसर्वविदित्यादिनित्यसर्वज्ञबोधकश्रुतिविरोधापाताच्च
बद्धमुक्तगुरुशिष्यादिव्यवहारस्यानुपपत्तेश्च नचसम्भवडुपप
त्तिः मोक्षसम्बन्धस्वरूपस्यचत्वदभिमतस्यस्वाप्तिकगुर्वदिवन्मि
थ्यात्वापत्त्यास्पष्टाशून्यवादापत्तिः ॥ १३ ॥

ऊरुमवैजयन्तीटीका ॥

एवमात्मनात्रैकालिकनित्यत्वमुक्तेदानौशरीरसंयोगावियोगेपि
नित्यत्वमाह देहिनइति पुण्याधिकप्रणामकर्मप्रयुक्ताः सु
रासुरनरतिर्यगाद्याकारुदेहांसंत्पस्यदेहीतस्यजीवस्यएकस्मि
न्नपिदेहेयथाकौमारावस्थापरित्यज्ययौवनावस्थाभवति पुनस्तौ
विहायजरावस्थाभवति तथैवेकस्मादेहांदेहान्तरस्यान्यदेहस्य
प्राप्तिर्भवतितत्रदेहांतरप्राप्तिर्भीरः जीवैरनित्यइतिज्ञानवान् नमुमु
क्षुतिदेहेनष्टजीवोपिनष्टइत्येवमोहंनप्राप्नोतीत्यर्थः देहिनइत्येकव
चनेनजात्यभिप्रायेणान्यथाश्लोचानन्वश्लोचः गताशूनगताशून
सर्ववयमतःपरमितिपूर्वोक्तविरोधस्यात् एवमन्यत्रापियत्रायत्रा
त्मनामेकवचनेनभगवतोक्तवर्ततेतत्रतत्रसर्वत्रजात्यभिप्रायेणे
वबोध्यम् देहान्तरप्राप्तिरित्यनेनात्मनांहररथीनत्वेशरीरसंयोग
वियोगयोग्यत्वमणपरिमाणकत्वेप्रतिदेहभिन्नत्वंस्त्वचितम् तत्र
हररथीनत्वेशरीरसंयोगवियोगनामश्रीप्रवृत्तमायत्तस्वरूपास्थि
तिप्रवृत्तिकत्वंस्वातंत्र्याभाववत्वमित्यर्थः तमेवभान्तमनुभातिस
र्वेष्वेवसाधुकर्मकारयतितंयमेभ्योलोकेभ्योऽयोनिनीषते इत्यादि
श्रुतेःशरीरसंयोगवियोगयोग्यत्वंमोक्षार्हत्वंशरीरशब्देनात्रानादि
प्रकृतिरुच्यतेकार्यकारणयोरभेदात् अयंभावः प्रनादिकर्मात्मि

च२९

भोऽत्र नीषते एषपवासाधुकर्मकारयति तंयमेभ्योलोके ॥ १४ ॥

काविधानादिप्रकृतिसंबन्धावच्छिन्नोदेवतिर्य्यञ्जनुष्णादिदेहसू-
 पेसंसारचक्रमनुभवन् श्रीभगवन्निर्हेतुककृपाकटाक्षवलो-
 कितश्चाचार्यदेवोभूत्वा तस्य निर्वर्तितसच्छास्त्रसुधासावित-
 संशयादिरोगोभगवत्स्वरूपादिविषयकथानसन्नतिपरिपाक-
 लब्धसाक्षात्कारनिरस्तकर्मबन्धोभगवद्भावापतिलक्षणमोक्ष-
 भागीभवतीति यमेवैष ह्युत्तेतेन लभ्यः तमक्रतुपशुपतिवी-
 तशोकः यदापशुः पशुतेरुक्तावर्णकतारमीशमित्यादिश्रुतेः
 अणुपरिमाणकत्वे च आरायमात्रकत्वे आरायमात्रोऽवरोपिष्ट-
 हः अणुर्ह्येष आत्मा चेतसा वेदितव्यः वालाग्रशतभागस्य शतथा-
 कल्पितस्य चेत्यादिश्रुतिभ्य इत्यनेनैवैवमाध्यमपरिमाणवादि-
 नोत्तार्किकबाधो निरस्तो प्रतिदेहभित्तत्वे च देहं देहं प्रतिभित्तत्वे
 ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु च त्रिविधेषु योनिषु भित्तत्वमित्यर्थः इत्य-
 नेनात्मपरमात्मनो जीवानां च महद्वैलक्षण्यं अथ च प्रत्यगात्मना
 मपि मिथो भेदसिद्धान्तत्वेनैवैकजीववादिपक्षी निरस्त उक्तं
 त्वलम् ॥ १३ ॥

मधुसूदनीटीका ॥

देहाः सर्वेभूतभविष्यद्वर्तमानजगन्मंडलवर्तिनोऽस्य संतीति
 देही एकस्यैव विभुत्वेन सर्वदेहयोगित्वात् सर्वत्र चेष्टोपपत्तेर्न
 प्रतिदेहमात्मभेदप्रमाणमस्तीति सूचयितुमेकवचने सर्वव-
 यमिति बहुवचने तु पूर्वत्र देहभेदानुवृत्त्यनत्वात्मात्मभेदाभिप्राये-
 णेति न दोषः तस्य देहिन एकस्यैव सतोऽस्मिन्वर्तमाने देहे यथा को-
 मारं यो वने जरे वस्थात्रयं परस्परविरुद्धं भवति न तत्र देहादात्म-
 भेदः य एवाहं वा लोपितरावन्वभूवं स एवाहं वा र्द्धके प्रपोत्राननु-
 भवामीति दृढतरप्रत्यभिज्ञानात् अन्यनिष्ठसंस्कारस्य चान्यत्रा-
 नुसंधानाजनकत्वात् तथा तेनैव प्रकारेण विहृतस्यैव सतः आ-
 त्मनो देहान्तरप्राप्तिः एवमस्मादेहादयं तविलक्षणदेहप्राप्तिः स्व-
 प्रयोगैश्चर्यं च तत्र देहभेदानुसंधानेऽपि स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञा-
 नात् तथा च यदि देहवात्मा भवेत्तदा को मारादिभेदेन देहे भिद्य-
 मानेऽप्रतिसंधानं न स्यात् अथ त्वं को माराद्यवस्थानामत्यंतवैल-
 क्षण्येऽप्यवस्थावतो देहस्यावतप्रत्यभिज्ञवस्तुस्थितिरिति न्याये

ननु देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति लोकायतिकाः तथा च स्थूलोद्गं गौरोद्गं गच्छामि चेत्यादि प्रत्यक्ष-
 प्रतीतीनां प्रमाणमनयोदितं भविष्यति अतः कथं देहादात्मनोऽतिरेकेणिकयत्राजन्मविनाशपृथक्त्वज्ञातो-
 देवदत्तो मृतो देवदत्त इति प्रतीतेर्देहजन्मनाशभ्यां सहात्मनोऽपि जन्मविनाशोऽप्यनेनित्याशङ्क्याह देहिन इति
 व्यतिरेको २५

अथेयं राधस्योभयत्र तत्पत्न्यात् एतच्च न जायत इत्यादौ प्रपञ्चयिष्यते एतेन देहाद्यतिरिक्तो
देहेन सहोत्पद्यते विनश्यति चेति पक्षो १ ३

गी.
टी.
टि.

नैकं च यानदापि स्वप्रयोगे स्वयं योर्देहधर्मि देप्रति संस्थानेन स्यात्
दितुं भयोदाहरणे अतो मरु मरीचिका दाबुदकादि बुद्धेरिव स्यु
लोहमित्यादि बुद्धेरपि भ्रमत्वमवश्यमपि प्रसक्तः तत्रावस्थाभेदेन
प्रत्यभिज्ञोपपत्तावपि धर्मिणो देहस्य भेदे प्रत्यभिज्ञा उपपत्तेः अ
थवा यथा कौमाराद्यवस्था प्राप्तिरविकृतस्यात्मन एकस्यैव तथा
देहांतरप्राप्तिरेतस्माद्देहाडत्कान्तौ तत्र स एवाहमिति प्रत्यभि
ज्ञाभावेऽपि जातमात्रस्य हर्षशोकभयादिसंप्रतिपत्तेः पूर्वसंस्का
रजन्यादादर्शनात् अन्यथा स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तस्याइ
ष्टसाधनतादिज्ञानजन्यत्वस्याह एमात्रजन्यत्वस्य बाध्युपगमा
त् तथा च पूर्वापरदेहयोरात्मैक्यसिद्धिः अन्यथा कृतनाशक
ताभ्यागमप्रसंगादित्यन्यत्र विलस्रः अथवा देहिन एकस्यैव तव
यथाक्रमेण देहावस्थोत्पत्तिविनाशयोर्न भेदो नित्यत्वात् तथा
युगपत्सर्वदेहांतरप्राप्तिरपि तैवेकस्यैव विभुत्वात् मध्यमपरि
माणत्वे सावयवत्वे नित्यत्वायोगात् अणत्वे सकलदेहव्यापि
सत्त्वाद्यनुपलब्धिप्रसंगादिभुत्वे निश्चिते सर्वत्र दृष्टकार्यत्वात् सर्व
शरीरेष्वेकपवात्मात्वमिति निश्चितोर्थः तत्रैवं सति वक्ष्यातां क
भेदकल्पनया त्वमधीरत्वात् असिधीरस्तु विद्वान्मुसति अ
हमेवाहंता एते ममवध्या इति भेददर्शनाभावात् तथा च विवा
दगोचरापत्ताः सर्वदेहा एकभोक्तृकादेहत्वात् त्वदेहवदिति
कृतिरपि एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वज्ञ इति तस्मात्
त्यादि एतेन यदाहुर्देहमात्रमात्मैति चार्वाकाः इन्द्रियाणि मनः
प्राणश्चेति तदेकदेशितः क्षणिकं विज्ञानमिति सौगताः देहाति
रिक्तास्थिरो देहपरिमाण इति दिगंबरः मध्यमपरिमाणस्य नि
त्यत्वा उपपत्तेर्नित्योणरित्येकदेशिनः तत्सर्वमपार्थक्यं भव
ति नित्यत्वविभुत्वस्थापनात् नन्वात्मनो विभुत्वेनैव त्वेव न विव
दामः प्रतिदेहमेकत्वं न तसहामहे तथा हि बुद्धिस्तु खडः खच्छा
द्वेषप्रयत्नयर्मायर्मभावनाद्यनवविशेषगुणवतः प्रतिदेहं भि
न्नापव नित्या विभवश्चात्मान इति विशेषिका मन्यंते इममेव पक्षं
तार्किकमीमांसकादयोऽपि प्रतिपन्नाः सांख्यस्तु विप्रतिपद्यमा
नाप्रपञ्चात्मनो गुणवत्त्वप्रतिदेहं भेदेन विप्रतिपद्यंते अन्यथा सु

खडः खादिसंकरप्रसंगात् तथा च भीष्मादिभिन्नस्य ममनित्यत्वे वि
 भवेत्पि स खडः खादियोगित्वाद्भीष्मादिवैधुदेहविच्छेदे स खविद्यो
 गोडुः खसंयोगश्च स्यादिति शोकमोहो नात्र चिद्विन्मर्जनाभिप्राय
 माशंक्यलिङ्गशरीरविवेकायाह ॥ १३ ॥

सदानंदी टीका ॥

ननु स्थूलोहमित्यादिप्रत्यक्षं मार्जितं भवेत् आत्मनो देहभिन्नत्वे स्वी
 कृते तच्च नोचितं १ विस्मयार्थं मृतो जात इति प्रत्यक्षमानतः शरीर
 जन्मनाशाभ्यां सदैवात्मात्मनोपितौ २ जन्मनाशो प्रसिद्धोऽस्मिन्
 शंकाहमायवः देहाः सर्वत्रिकालस्याजगन्मंडलवर्तिनः ३ अस्या
 संतीति देही स्यात्तस्मै कस्यात्मनो विभोः ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु शरीरेषु
 विलेख्यपि ४ व्यापिनो नास्ति भेदस्य गंधरूपपि दर्शितं हरिलोकत्वं
 निर्देशाद्देहि नोऽस्मिन्निति स्मृतं ५ देहभेदात्तु ह्येतोक्तं वयं सर्वे पुरा
 त्विति तस्मै कस्यात्मनो देहवर्तमाने सतो यथा ६ कौमार्ये यो वने
 जीर्णचेत्यवस्थात्रयं यतः परस्परविरुद्धं तत्तद्देहात्मात्मनोभिदा
 वाल्ये य एव पितरावन्वभूवं स एव हि बाल्ये के हं प्रत्यादीनेतान
 नुभवा मयसौ ७ प्रत्यभिज्ञाभवत्येषा प्रत्यगात्मैक्यगोचरा येषु
 व्यावर्तमानेषु नैव व्यावर्तते तत्र यः ८ यत्तेभ्यो भिद्यते सूत्रं कसुमे
 भ्य इव स्वतः निर्विकारस्य बालाद्या यथा संप्रत्यदेहि नः ९ तद्वदे
 हांतरा प्राप्तिर्निर्विकारस्य वस्तुतः एतस्माद्देहतोऽप्येतभिन्नदेहात्
 रात्मनः १० योगैश्चर्ये तथा स्वमेनास्ति तेन भिदात्मनः सोऽहमित्येव
 विज्ञाने प्रत्यभिज्ञात्मकं यतः ११ प्रत्यगात्मनितेनायं देहादिति वि
 लक्षणः आत्मैक्ये केवलः शुद्धो देहायासादयं भ्रमः १२ स्थूलोहम
 सुको जातो मृत इत्यादिको नृणां बाल्यायाजाग्रदाद्याश्च व्यावृत्ताः
 स्ताः परस्परे १३ अवस्थाः कल्पिता आत्मा प्रत्यगात्मनिकेवले जा
 तमात्रस्य हर्षादिः पूर्वसंस्कारजो भवेत् १४ अन्यथा कृत्यपाना
 दो प्रवृत्तिः स्यात्तदेहिनां प्रवृत्त्याद्वा प्रवृत्तिरस्यादिष्टसाधनतायि
 या १५ तथा चात्मैक्यसंसिद्धिः पूर्वापरशरीरयोः अन्यथा कृतना
 शादिदोषोऽपि स्यात्तद्विरुद्धः १६ एवं देहादितेजोऽहं ज्ञानाद्भीमान्
 मुञ्चति शोकमोहाद्यसंस्पृष्टो रथीस्त्वमतो भव १७ ॥ १३ ॥

१ योत्रा

गी.
टी.
दि.

नीलकंठी टीका ॥

यद्यप्येवं तथापीष्टदेहवियोगजः शोको भवत्येवेत्याशङ्क्याह दे
हिन इति देहोऽस्य लक्ष्मो विद्येतेऽस्य स देही चिदात्मा तस्य यथा
मिन्सूलशरीरे को माराद्यवस्था सुदेहभेदेऽपि एक एवाहं बाल
श्यासमिदानीं हृदोऽस्मीत्यभेदप्रत्यभिज्ञानादेकं बालादिशरीरे
भ्यान्यत्वं च व्याहृते भ्यानुहृते भिन्नं कस्य मेभ्यः सूत्रमिवेति न्या
यात् एवं देहांतरप्राप्तिरपि सूलशरीरादनेषां लिंगशरीराणां
सूक्ष्माणां सूलशरीराण्युकारिणां प्राप्तिः अयमर्थः यथा एक
मपि सूलशरीरे को माराद्यवस्थाभेदादनेकरूपं एवं नित्यमपि
लिंगशरीरे प्राणिकर्मभेदात्तरनरतिर्यगाद्यवस्थाभेदादने
कं भवति ततश्चोक्तन्यायेन सूलादिवत्सूक्ष्मादपि शरीरादा
त्माविविक्त एव एवं च शोकादिधर्मिणो लिंगादपि विभिन्नस्य
तव इष्टवियोगजः शोकोऽपि न युक्तः अतएव तत्र तस्मिन् विष
ये थीरो न सृष्टिः अभिमानिको शोकमोहो देहद्वयाभिमान
त्यागाद्रीरे न वायेते अतस्त्वमपि थीरो भवेति भावः पूर्वश्लोक
योगितासूत्रमिति वयमिति च बहुवचनं उपाधिभेदाभिप्रायं
अत्र त्वदेहिन इत्येकवचनं उपेयं चिदात्मैक्याभिप्रायमिति
ज्ञेयं तथा च कृतिरेकस्यात्मनोऽप्याधिकभेदमाह यथा ह्ययं
ज्ञातिरात्मा विवस्वानपो भिन्नावहं धेको नु गच्छन् उपाधिना
क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वमजो यमात्मेति क्षेत्रेषु वक्ष्यमा
ण लक्षणेषु सूलसूक्ष्मदेहद्वयात्मकेषु एको देवः सर्वभूतेषु
गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मेति च एकत्वाच्च विभुत्वमप्यस्य
सिद्धं तेन देहादीनामनित्यानामविभूनां च पराभिमतमात्म
त्वं प्रत्याख्यातं वेदितव्यं ॥ १३ ॥

...निर्देशः ...

प्रानेदी टीका

तदेवं सामान्येनोक्ता विशेषेण नित्यत्वे लोकप्रसिद्धं दृष्टं तमाह
प्रसिन्वर्तमानेदेहे एतदेहविषया बालाद्यवस्थानशून्यः देहि-
नः सर्वास्ववस्थास्वकारूपस्य नित्यस्याविनाशिनो यथाविनाशशो-
काशोककारणेन भवति तथेवास्मादेहादेहान्तरप्रामिरपीति
धीरो बुद्धिमान् कश्चन मुञ्चति अनात्मनि देहप्राप्तविषये शोकं न क-
रोतीत्यर्थः ॥

रामकंठी टीका

+ प्रसिन्वर्तमानबुद्ध्या परिगृहीते देहे यथा स्पन्दे हि नः तत्संवेदितु-
रात्मनः कौमारं कुमारभावो बाल्यं तथा यौवने तारुण्यं तथा जरायु-
दभाव इत्यवस्थात्रयमनित्यं तेन देहिना भूत्वा दित्वेनानुबन्धीयमा-
नं संवृणते तस्या तेनैव निदर्शनेन न देहादन्यस्पन्दे ह स्पष्टमिस्ति-
स्यात्मेनादेहद्वयव्यापकस्य स्थितेव तत्र तत्त्वज्ञो मोहेन गच्छति श-
रीरविनाशेशरीरिणमविनष्टं मन्यते नित्यमेव तमवगच्छति कि-
मनेनोक्तं भवति यथा बाल्याद्यवस्थाविनाशेन कश्चिदात्मा विनाश-
मन्यते किंतु सर्वः कश्चित्पतिपता बाल्याद्यवस्थां श्रुतीतानागत-
त्वेनानुसंधानः प्रतिपत्तारमात्मानं मेकं स्थितं मन्यते तथैव नाना-
देहसम्बन्धमतीतानागतत्वेनानुसन्धानः प्रबुद्धो नित्यमात्मान-
मवगच्छति एताभिश्च सुखाभिः कौमाराद्यवस्थाभिस्तद्भूताः सू-
क्ष्मजागरादयोऽप्यवस्थाः प्रतिपादिता वेदितव्याः तथाहि तास्वप्या-
न्यभिन्नरूपास्तु प्रवर्तमानास्तुत्यादविनाशवती संप्लव्यत्वेनैकेन ल-
क्षणेन युक्तस्वाभ्यासे तविलक्षणस्वभावप्रात्मा सर्वस्यैव स्वसंवेदन-
सिद्धो व्यापकत्वेन व्यवस्थितस्तत्तत्प्रयथैकस्मिन् देहे परस्परविविक्त-
क्षणिकस्वभावजागराद्यवस्थाविशेषसंवेदितत्वं तत्रैकलक्षण-
एकप्रात्मा सिद्धः तथा देहान्तरेऽपि लक्षणविशेषस्य सुसूक्ष्मस्या-
प्यभावादेकपवसिद्धः तदेहेनादेहोऽस्ति कृतं तदेहेनादेहोऽस्ति कृतं तदेहेनादेहोऽस्ति कृतं
तिपादितं प्रात्मा स्वसंवेदो ज्ञेयः तस्मात्तदेहेनादेहोऽस्ति कृतं तदेहेनादेहोऽस्ति कृतं
प्रतिपद्यते तस्मात्तदेहेनादेहोऽस्ति कृतं तदेहेनादेहोऽस्ति कृतं ॥

+ तनुदेह निष्ठस्य
जीवस्य कर्तृत्वं
तात्त्विकाद्युपलंभ-
स्तत्त्वं तद्दिनाशे
तस्य नित्यत्वं स्यादि-
तिदुराशंकां प्रत्यक्षा-
पलभ्य निदर्शनप्र-
तिपादनेन परिह-
र्तमाह देहिनेति

लागिकी टीका

नन्ती मरस्यतव जन्मादिभूयते सत्यमेव जीवानां पुनर्जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इति प्रतीत्या देह
जन्मना शाश्वतात्मानो जन्मनाश्रयविति धात्रि रित्याशंक्यात् देहि न इति ५ =

२
गी. देहि नो
दी.
हि.

स्या

देहेषु

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरा

५४

तद्येव तद्देहनाशे तस्यैव
त्मनः देहान्तरे प्राप्तिरपि
लिंगदेहनिर्गुणता जात
मात्रस्य पूर्वसंस्कारेण
स्तन्यादौ प्रवृत्तिदर्शनात्
अतो पीरो पीमान्यवुद्धस्त
त्र तयोर्देहनाशोत्पत्त्योर्न
मुह्यति आत्मेव जातममुत
अनमन्यते

देहाभिमानेन जीवभूतं त्वन एकस्यैव सर्वं प्रविशुत्वा देकव
चननिर्देशः मया चक्रेतिः एको देवः सर्वभूतेषु गूढ इति यथा
स्मिन् देहे कौमाराद्यवस्थास्थूलदेहनिबन्धना न तत्स्वतः पूर्वाव
स्थानाशेषवस्थान्तरात्पत्तौ स एवाहमिति प्रतिभिज्ञानात् ॥ १२ ॥
यद्यप्यतव जन्मादिभूयते सत्यमेव जीवानां पुनर्जातो देवदत्तो
मृतो देवदत्त इति प्रतीत्या देहजन्मनाशाश्वतात्मानोऽपि जन्म
नाश्रयविति धात्रि रित्याशंक्यात् देहि न इति ॥ १३ ॥

पंचोली टीका

परमात्मनो नित्यत्वेऽपि जीवानां जन्म मरणयोः प्रसिद्धत्वात्कथं नि
त्यत्वमित्याशंकायां हृष्टांतेन आत्मनो नित्यत्वं साधयति देहिनास्मि
न्निति देहिना देहवतः आत्मनोऽस्मिन्वर्तमाने देहे यथा येन प्रका
रेण कौमारेण वा ल्यावस्था यौवने मध्यमावस्था जरा जीर्णावस्था दे
हनिबन्धना एव न तत्स्वतः इति एतास्ति स्त्रावस्था अन्योन्यविलक्ष
णा अविकृतस्यैवात्मनो भवेति पूर्वावस्थानाशेषवस्था आत्मनो न
नाश उत्तरावस्था पञ्चने आत्मनो न उपजन स एवाहमिति प्रत्यः
भिज्ञानात् तथा तद्देववर्तमाने देहादेहांतरप्राप्तिः प्रविक्रिय
स्य आत्मनो भवति लिङ्गदेहनिबन्धनात् न तत्तावतात्मनो नाशः
जातमात्रस्य पूर्वसंस्कारेण स्तनपानादौ प्रवृत्तिदर्शनात् तत्रैवं स
तिथीरो ज्ञानी तत्र तयोर्देहनाशोत्पत्त्योर्न मुह्यति आत्मेव जातो ह्य
तस्येति न मन्यते यद्यप्यात्मनित्य इति जानतः आत्मनाशनिमित्तो
शोकमोहौ न संभवतः शोकश्चेतः करणपरिणामः मोहश्च विवेक
तथापि तद्देहसंयोगजं स्वं देहवियोगजं दुःखं संयोगवियोग
निमित्तो शोकमोहौ संभवत इत्यज्जनस्पवचनमाशङ्क्यात् ॥ १३ ॥

रणवीरसमिद्धो धिनी ॥

इत्थं देहिना नित्यता सुक्ता देहस्या नित्यतां प्रतिपादयति देहि न
इति देहिना देहधारिणो जीवस्यास्मिन्वर्तमाने देहे यथा कौमा
रेण वा ल्यावने तारुण्य जरा वृद्धत्वमित्यवस्थात्रयमनित्यमवश्यं
भावि तथा देहांतरप्राप्तिः पूर्वपूर्व देहनाशो उत्तरोत्तरदेहसंबन्धः

प्रकाद्वृत्तयाभवति इतिथीरः धियंरातिददातीतिथीरः
यरोपदेप्रोपिदामोभवाटप्रास्तवदेदनाप्रोनमुस्यतिमोदेना
मोतिप्रोकस्यापिपरवप्रोनभवतीतिबंधुजनदेदनाप्रोस-
त्यपिबंधुनांतथैवदेदनांतरसंबंधाददातीतस्ययुक्तःप्रोकका
वनोचितोन्याकोमारीयोवनावाप्तोतस्यप्रोच्यताप्रसज्ये
तेतिभावः १३॥

मधुभाष-

नापिदेदनाप्रमित्याह देदिनइति यथाकोमारादिदेदना
नेनजरदिप्रामावप्रोकः एवंजीर्णादिदेदनानेनदेदना
प्रामावपि तथापिप्रदर्शनाभावादिनाप्रोकइतिचेत्तेत्या
ह १३॥

Handwritten text in Devanagari script, consisting of approximately five lines. The text is faint and mostly illegible due to fading and bleed-through from the reverse side of the page.

Handwritten text in Devanagari script, consisting of approximately three lines. The text is faint and mostly illegible due to fading and bleed-through from the reverse side of the page.

8

भाषा अनुवाद

जो कहो कि तम ईश्वर तुमारा जन्म और विनाश नहोना संभ
वै परंतु हम लोग जीवहै इससे हमारा जन्म मरण प्रसिद्ध
है इस विषयमें भगवान कहतेहै कि देवो देहाभिमानि जी
वको इसस्थूल शरीरमें जैसे कौमार यौवन और वृद्धा अव
स्था प्राप्त होतीहै परन्तु जीवस्वरूप को नहीं और यही सब
अवस्थाओंके मध्यमें पूर्व अवस्थाके गये और और अवस्था प्राप्त
भये भी संसकार वशते सोई हमहै यह ज्ञान रहता है तैसे
ही जीवकी स्थूल देह नाश हो लिंग शरीरके द्वारा देहान्तर
प्राप्ति होनेसे भी आत्माका नाश नहीं देवो तबके भये बा
लकको पूर्व संसकार वशते जन्म होते मात्र दूध पीनेसे
प्रवृत्ति देव पडतीहै इसीसे स्थूल देहके जन्मनाश भये थी
र पुरुष मूढ नहीं होते अर्थात् आत्मा का जन्म मरण अंगी
कार नहीं करतेहै १३ ॥

दोहा

देहविषेज्यों जीवको बालक यौवन वृद्ध त्यों देहान्तर प्राप्तिहै
धीरन मोह प्रसिद्ध १४॥

मात्रास्पर्शस्तु कौन्तेय शीतोऽसृजः खडः ख
 दाः आगमापायिनो नित्या स्नास्तित्तस
 भारत १४ ॥

शोकरभाष्यम् ॥

यद्यप्यात्मविनाशनिमित्तो मोहो संभवति नित्य आत्मेति विज्ञान
 तस्तथापि शीतोऽसृजः खडः खनिमित्तो मोहो लौकिको दृ
 ष्यते सखवियोगनिमित्तो मोहो उः खसंयोगादिनिमित्तश्च शोक
 इत्येतदर्थं न स्पष्टं वचनमाशङ्क्यह मात्रास्पर्श इति मात्रा आभिर्मी
 यने शब्दादय इति ओत्रादीनीन्द्रियाणि मात्राणां स्पर्शशब्दादिभिः
 संयोगात् शीतोऽसृजः खडः खदाः शीतमुलं सखडः खचं प्रयच्छन्ती
 ति अथवा स्पृशन् इति स्पर्शविषयाः शब्दादयः मात्रास्तु स्पर्शश्च
 शीतोऽसृजः खडः खदाः शीतं कदाचित् सखि कदाचिदुः खतयोऽसम
 प्नियतस्वरूपं सखडः ख पुनर्नियतरूपे यतो न व्यभिचरेतोऽतस्मा
 भ्यां दृष्टक शीतोऽस्योर्ग्रहणं यस्मान्न मात्राः स्पर्शादयः आगमापा
 यिनः आगमापायशीलाः तस्मादनित्याऽत्यन्तिविलयरूपत्वात् अत
 स्मात् शीतोऽस्मादीस्तित्तस प्रसहस्य तेषु हर्षविषादमाकाशीरि
 त्यर्थः १४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

आत्मनः कृत्यादिप्रमिते नित्यत्वे तदत्यन्तिविनाशप्रयुक्तशोकमो
 हाभावेऽपि प्रकारान्तरेण शोकमोहोऽस्मात्मा मित्याशङ्कामनुद्योत्तर
 तेन शोकमवतारयति यदीत्यादिना शीतोऽस्योऽस्माभ्यां सखडः
 खयोश्च शक्तिं निमित्तीकृत्य यो मोहादिर्दृश्यते तस्यान्वयव्यतिरेका
 भ्यां दृष्टमानत्वमाश्रित्य लौकिकविशेषणमशोचानित्यत्र यो वि
 याधिकारी सूचितस्तत्पतितित्तः समाहितो भूत्वेति कृतेः तितित्तत्वं
 विशेषणमिहोपदिश्यते व्याख्येयं पदमुपादाय करणव्युत्पत्त्या तस्यै
 द्वियविषयत्वं दर्शयति मात्रा इत्यादिना षष्ठीसमासं दर्शयन् भाव
 व्युत्पत्त्या स्पर्शशब्दाद्यं मात्राणामिति तेषामर्थक्रियामादर्शय

गी.
टी.
दि.

ति ते शीतेति सम्प्रतिशब्दयस्य कर्मव्युत्पत्त्या शब्दादिविषयपरत्वमु
पेत्य समासान्तरं दर्शयन् विषयाणां कार्यकथयति अथवेति ननु
शीतोऽस्य प्रवृत्तेः सुखदुःखप्रदत्वस्य सिद्धत्वात् किमिति शीतोऽस्य
योः सुखदुःखाभ्यां प्रथकग्रहणमिति तत्राह शीतमिति विषये
भूत्वा प्रथकग्रहणं तदनर्धतयोरेव तयोः सुखदुःखहेतोरानुक्त
ल्यप्रतिकूल्ययोरुपलक्षणार्थं अथात्महि शीतमुक्तं वाचकूल्य
प्रतिकूल्यवासं पाद्यवाद्याविषयाः सुखादिजनयन्ति ननु विषये
द्वियसंयोगस्यात्मनिसदासत्त्वान्नत्युक्तं शीतादेरपि तथात्वात् तत्र
मिनौ हर्षविषादौ तस्मिन्नापत्रावित्याशंकोत्तराद्धं वाच्यं यस्या
दित्यादिना अत्रचकोनेय भारतेति संबोधनाभ्यामुभयकूलसु
द्वयेव विद्याधिकारित्वमिति एतदेवद्योत्यते ॥

सामिहृतटीका ॥

ननु गतासूनगतासूनहेनशेचामिकित्तुतद्वियोगादिदुःखभाज
मात्मनमेवेति चेत् तत्राह मात्रास्पर्श इति मीयेते विषयाः प्राभिरि
ति मात्रा इन्द्रियवृत्तयः तासां स्पर्शा विषयेः संबन्धात् शीतोऽस्मादिप्र
दाभवेति ते त्वागमापायित्वादनित्याश्चिराः अतस्तत्त्वान्नित्यत्वं
सहस्र यथाजलात्पादिसंपर्काः तत्तत्कालकृताः स्वभावतः शीता
दिप्रयच्छन्ति एवमिष्टसंयोगवियोगादपि सुखदुःखादिप्रयच्छन्
ति तेषां चास्थिरत्वात् सहनं तवधीरस्योचितं ननु तत्र मित्रहर्ष
विषादादिपारवशमित्यर्थः ॥

पिशाचभाष्य टीका ॥

यद्यप्यात्मनाशानिमित्तः शोको न संभवति नित्यप्राप्तेति जानत
स्तथापि शीतोऽस्य निमित्तः शोकसंभवतीत्येतदनु न स्पष्टवचनमा
शंकाह मात्रास्पर्शास्त्विति मीयेते प्राभिः शब्दादय इति मात्राणां
स्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगः शीतोऽस्य सुखदुःखदाः शीतं चेत् संवशी
तोऽस्ते एव सुखदुःखे ददतीति शीतोऽस्य सुखदुःखदाः प्रागमा
पायिनः प्रागमापायशीलास्तस्मादनित्यास्तान्मात्रास्पर्शानिति त
स्वप्रसहस्यतेषु हर्षविषादौ माकाषीरित्यर्थः ॥

मात्रा इति
॥

रामानुजभाष्यम् टीका ॥

३

शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः साध्यास्तन्मात्रकार्यत्वमात्राश्चोते
श्रोत्रादिभिस्तेषां स्पर्शांशोऽस्मिन् पुरुषादिरूपसुखदुःखदाभवे
ति शीतोऽस्य शब्दः प्रदर्शनार्थः तान्येयैर्गयावयुद्धादिशक्तयः क
र्मसमाप्तिस्तित्तस्वतेचागमापायित्वेदेयवतांस्तंयोगा अनि
त्यत्वं च अनित्यत्वं च बंधे तपापनाशे सति आगमापायित्वेनाः
पिनतु नित्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

३

आधीरास्तमात्राशब्दाच्चैरर्थैर्येकताः स्पर्शांशेन्द्रियद्वारेणात्मनसंब
धाः तत्कृतायाः शीतोऽस्य सुखदुःखदावस्था अनित्याः तादृशोचै
ति न त्वेवधीरा इत्याह मात्रास्पर्शास्तु कौंतेयेति प्रथमा मात्राभिरिन्द्रि
यैर्येषां स्पर्शो न तु साक्षात्परमदुःखसुखद्वारेणात्मनः ॥ ताना
आगमदुःखनिरपायो विनाश एतमुक्तं तित्तस्वद्वय ॥ १५ ॥ स

परमार्थप्रकाशटीका ॥

ननु नानाहंशेषां चामि किंतु तद्वियोगादुःखभागभवासीति चेत्तत्राह
मात्रास्पर्शा इति मीयंते ज्ञायंते विषया अभिरिति मत्रांशेन्द्रियद्वारेणा
त्मासां स्पर्शा विषयेऽस्मिन् संबंधास्ते शीतोऽस्य सुखदुःखदाभवेति
तेचागमापायित्वादनित्याः अतस्तत्तित्तस्वद्वयतत्त्वं भार
तः भरतवंशोत्पन्नो सिबीरोसि अत्रे तदुक्तं भवति पुत्रपौत्रादिविष
यादेहार्थं मीयंते अतः सर्वोत्कृष्टो विषयो देहः एवं विधमपि देहं
एव वीरास्तुली कुर्वन्ति किंपुनः सुहृद्वियोगं क्षणभंगुरं शीतोऽस्य सुख
दुःखमित्यर्थः ॥ १५ ॥

वनमाली टीका ॥

स

नत्वात्मनो नित्यत्वादेहं न स्वरत्वात् नोभयं शोकस्थानं यद्यपि तस्यापि प्रे
मास्पदानां सजनानां दर्शनस्पर्शा लापादिकं सुखहेतुत्वे प्रसूते पुम
मसुखहानिः तेषां स्वस्यातितीव्रशः खल्वेदभेदादिदर्शनादत्यंतदुः
खं स्यादतः कथं न शोच्यमत आह मात्रेति मीयंते ज्ञायंते इति मात्राः
शब्दस्पर्शाद्याः विषयास्तेषां स्पर्शांशोत्रादिभिः सह संबंधः शीतोऽस्य
चैव सर्वविषयो पल्लवकौ ततोपि विषयसाक्षात्कारो पल्लवकौ विष

गी.
टी.
दि.

याः स्वातन्त्र्यवद्वा रासुखडः तदा इत्यर्थः शब्दादीनां श्रोत्रादिभिः सह
सन्निकर्षास्ततस्तद्विषया साक्षात्कारास्ततश्च एविषयज्ञानात् स्वात
मनिष्टविषयज्ञानाडः त्वभवति तानर्थैर्येण यावच्छास्त्रीययुद्धादि
कर्मसमाप्तिस्तदवतितिस्तस्य तेवागमापायित्वादनिर्वाह्यवतोत्ते
तुयोग्याः बंधहेतुविद्यानिवृत्तौ देहादावहममेत्यभिमाननिवृत्तौ
चातः करणे सुखडः त्वद्युत्पन्नावपि जीवन्मुक्तानामागमापायि
नामपि डः त्वदीनामिवाप्राप्नु त्वानुभवाभावात्तेषामनित्यत्वे याव
स्वाभाविकसंबंधपूज्यत्वे देहादावहमित्यभिमानविहाय डः त्वद्य
धिकरणे मन एवेति विभावयन् ज्ञानानंदस्वरूपं चात्मानं संचितय
न् यावत्स्वधर्मानुष्ठानं शीतादिप्रयुक्तं डः त्वदिकमवशं सोढया
मिति भावः ॥ १४ ॥

ऊरुमवेजयन्ती टीका

नन्वात्मनामनादिकर्मवशात्कोमाराद्यवस्थावद्देहान्तरस्य प्राप्ति
र्याभवद्विरुक्ता तस्याः केनापायेन निवृत्तिः स्यादथ च धीरस्तत्र न मु
द्यतीति युक्तः सोपि धीरस्य मोहः कयारीत्यानभवेदित्याशंक्यतस्त
वेतितित्तयेव भवतीति वक्तुं गतास्तन इत्यस्यार्थदर्शयन्नचेतन
कार्याणोऽस्वभावमाह मात्रास्पर्शा इति मात्राः शब्दादिपंचविषयाः
स्तन्मात्राकार्यत्वात् ज्ञानेन्द्रिये मीयन्ते इति वा मात्रां शब्देनाच्यते
तेषां स्पर्शाः स्वस्वकर्णैः श्रोत्रादिभिः सह संयोगाः शीतोऽसुखडः
त्वदाः शीतोऽसुखशब्दोपलक्षिताः सुखरक्तसरूपरूपसंगं यदुर्ग
यसु स्पर्श डः स्पर्शमथुरतिक्तादिनिमित्तभूतास्तैः सुखडः त्वचदद
तितेतथा आगमापायिनः जन्मनाशभवनस्वभावाः अनित्याः चि
रकालस्थित्यनर्हाः तान् तितित्तस्वसहस्रशब्देनायमर्थो ज्ञाप्यते
एते सुखडः त्वदाः अपियावद्भागकाले तावदन्ये रूपा ये न सामंतिप
श्चादचिरस्थायित्वात् स्वयमेव समिष्टातीति मत्वा यथा धीरस्तान् सह
ते तथा त्वमप्येवं विचार्य सहस्रं अस्मादितीयोऽप्यर्थोऽस्ति तथा हि
मात्राः पंचभूतात्मकदेहास्तन्मात्राकार्यत्वात् मात्राशब्देनाभिधेयस्ते
षां स्पर्शाः मिथः पितामहादिरूपसंबन्धाः शीतोऽसुखडः त्वदाः
अत्र शीतोऽसुखशब्दो चंद्रसूर्यपरो धर्मधर्मिणो रभेदविवक्षया यथा च

मात्रा

पानि...
...
...

उः खं यथावत्तयः सोऽस्य करेण शीतानीनां तु ख

इ. ख शीतल करेण तर्पणीनां खं शीतानीनां **सुदमा** तर्पणीनां
सुदमा तर्पणीनां उः खं ददाति तथातेपि पुत्र मित्र कलत्रादि
देह संयोगेन सुखं तद्वियोगेन दुःखं शत्रु आलयाद्यादिवियोगे
न सुखं तत्संयोगेन दुःखं च ददतीत्यर्थः आगमापायिनः गता
गतस्वभावाः प्रतीतिरित्याः संदेकरसस्थितानर्हाः तानुतिर्तिस्वउ
पेक्षस्वप्रयेपितामहोयं गुरुरिमेभ्रातरः यानिमानुहत्वा न जिजी
विषामइत्यादिरूपोस्तेहमोहप्रयुक्तांतेषु स्वकीयत्वबुद्धित्यक्ता
स्ववर्णोचितं जय पराजयादिफलानुसन्धानरहितं मोक्षसाध
नभूतं युद्धे निश्चित्य संयोगवियोगाभ्यां हर्षशोकप्रदस्वभावान्
तानुपेक्षस्वत्पाशयः यतस्त्वं मत्पितृष्वसुतपत्न्याः कुन्याः
पुत्रोसितत्रापिसत्यवादिन्याः सज्जंतलायाः पुत्रस्य महाप्रता
पिनो राजर्षेर्भरतस्य वंशे जातोसि प्रतस्तवैतदुपेक्षायां नाति
प्रयासः इति कौन्तेय भारतयोः संबोधनयोरभिप्रायः ॥ १५ ॥

सु

नन्वात्मनो विभुत्वे निमित्ते मधुसूदनी टीका ॥ व

मीयेतेषां भिर्विषया इति मात्रा इन्द्रियाणि तां सोऽस्पर्शा विषयेः संब
धाः तत्तद्विषयाकारांतःकरणपरिणामावाते आगमापायिन उत
तिविनाशवन्तैतः करणस्यैव शीतोष्णादिद्वारा सुखदुःखदः नत
नित्यस्य विभोरात्मनः तस्य निर्गुणत्वात् त्रिविरत्वाच्च न हि नित्यस्या
नित्यधर्माश्रयत्वं संभवति धर्मधर्मिणोरभेदात् संबन्धोतरानुपप
त्तेः सात्त्विकसात्त्विकधर्मत्वानुपपत्तेश्च तदुक्तं न तस्यादिक्रियोऽः
खीसाक्षिताकाविकारिणः धीविक्रियासहस्राणां सात्त्विको हर्मवि
क्रिय इति तथा च सुखदुःखाद्याश्रयीभूतांतःकरणभेदादेव सर्व
व्यवस्थापपत्तेर्न निर्विकारस्य सर्वभासकस्यात्मनो भेदे मानम
स्ति सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वत्रानुगमात् अतः करणस्य ता
वत्सुखदुःखदो जनकत्वमुभयवादि सिद्धं तत्र समवायिकार
णत्वस्यैवाभ्यर्हितत्वात्तदेव कल्पयितुमुचितं नत समवायिका
रणंतरानुपस्थितौ निमित्तत्वमात्रं तथा च कामः संकल्प इत्या
दिप्रकृतिविधायनारेतत्सर्वं मनपवेतिका मादिसर्वविकारोपादा
नविवदामः प्रतिदेह
मेकत्वेन तस्यैव तस्यादि
बुद्धिस्तदुःखेकादेषप्रय
त्यर्थमयमेव भावनात्वनव
वि शेषगुणवन्तः प्रति
देह को भिन्नापवनिन्या
विभवश्चात्मना इति वैशेषि
कामन्येते इममेव पक्षता
किंकमीमांसकादयोऽपि प्र
तिपत्राः सांख्यस्य विप्रति
पक्षमात्राश्रयात्मनो गुण
वत्त्वे प्रतिदेहभेदेन विप्रति
पक्षेने अत्रासुखदुःखा
दिसंकरप्रसंगात् तथा च
भीष्मादिभिन्नस्य मनित्वे
विभुत्वेऽपि सुखदुःखादियो
गित्वा जीष्मादिवैभुदेहवि
कादेस्तद्वियोगेऽः ख
संयोगस्य स्यादितिकथं
शोकमोहोनानुचितं
विमूर्जेनाभिप्रायश्चाशं
कालिंशरीरविवेकायाह *

३०४: अन्तःकरणस्यागमापायितादृशत्वाच्च नित्य
दृगुपात्ततोभिन्नस्य सुखादिजनकायेमात्रास्य
शीलेष्वनित्याः

गी.
टी.
टि.

नत्वमभेदनिर्देशात्मनसग्राह आत्मनश्च स्वप्रकाशज्ञानानंदरू
पत्वस्यप्रतिभिर्विधनात्रकामायाप्रयत्नं अतोवैशेषिकादयो
भ्रान्तिवात्मनोविकारित्वंभेदं चांगीकृतवन्त इत्युच्यते नित्यतरूपाः
एकदासुखजनकस्यैवशीतोष्णदेवन्यदादुःखजनकत्वदर्श
नात् एवं कदाचिदुःखजनकस्याप्यन्यदासुखजनकत्वदर्श
शनात् शीतोष्णग्रहणमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकसु
खदुःखोपलक्षणार्थं शीतमुष्णं च कदाचित्सुखं कदाचिदुःखं
सुखदुःखैतत्कदापिनविपर्ययत इति पृथग्निर्देशः तथाचात्म
तास्थिरान् त्वद्विन्नस्यविकारिणः सुखदुःखादिप्रदान् भीष्मा
दिसंयोगवियोगरूपान् मात्रास्पर्शास्त्विति तिस्रस्तैर्मम
किंचित्कारा इति विवेकेनोपेतसुखदुःखित्वादात्माध्यासेनात्
मानंदुखिनमाज्ञासीरित्यर्थः कौन्तेयभारतेतिसंबोधनद्वयेनो
भयजलविमुक्त्यस्तवाज्ञानमनुचितमिति सूचयति नन्वेतः
करणस्यसुखदुःखायाप्रयत्नेतस्यैवकर्तृत्वेनभोक्तृत्वेनच
चेतनत्वमभ्युपेयं तथाच तद्व्यतिरिक्तेतद्भासकेभोक्तरिमाना
भावात्राममात्रेविवादः स्यात् तदभ्युपगमेचबन्धमोक्षयोर्वैय
धिकरणपत्तिः अंतःकरणस्यसुखदुःखायाप्रयत्नेनबद्धत्वा
त् आत्मनश्चतद्व्यतिरिक्तस्यसुखत्वादित्याशंकासर्जनस्याप
नेतुमाहभगवान् ॥ १४ ॥

सदानंदी टी. ॥

नत्वात्मनोननित्यत्वेविभुत्वेवाविकल्पना एकत्वंतु कथं सिद्धे
जीवत्सुद्वैतवादिषु १ वैशेषिकादयः सर्वतार्किकाः कापिला
स्तथा देहभेदेनभिन्नत्वमात्मनस्तेप्रपेदिरे २ अन्यथासुखदुः
खादिसंकरः सर्वदेहिनां एवंभीष्मादिभिन्नस्यनित्यतेममसत्य
पि ३ सुखदुःखादियोगित्वात्संयोगवियोगजौ शोकमोहौक
थंनस्तामित्याशंकाहमापत्तिः ४ मीयंतेविषयाश्चाभिर्मात्राः
स्वरिंद्रियाणिताः तासांस्पर्शास्तुविषयैः संबन्धाः क्षणभंगुराः
५ परिणामाधियः सर्वतत्तदाकारवृत्तयः बुद्धेरर्थतवंतस्तेसु

त्वडः त्वप्रदाः शुद्धाः १ शीतोष्मादिभुवेनेतेन त्वनित्यस्य देहिनः
 कोटस्यात्रिगुणत्वाच्च साक्षिणः स्युः कथं त्विमे ७ नित्यस्यानि
 त्यधर्माणामाश्रयत्वेन संभवेत् साक्ष्यस्य साक्षिधर्मत्वाच्च पपते
 च सर्वथा ८ नर्ते स्याद्विक्रियोडः त्वी साक्षिता कविकारिणः ९
 धीविक्रिया सहस्राणां साक्ष्यतो ह मविक्रयः १० इत्युक्तं वार्ति
 के तस्मात्साक्षिणो नैव विक्रयाः अतः करणधर्मास्ते स त्वडः
 त्वादयो विलाः नात्मनो निर्विकारस्य तेन भेदविकल्पना ११
 कस्मिन्नद्वितीये सिन्धे दो नास्ति मनागपि १२ वैशेषिकादयो
 आत्मा मन्यंते विक्रियाभिदां आद्यं तवत्वाद्दृश्यत्वात्सत्त्वाद्याः त
 ए भेदग्राः १३ परिणामाधियः सर्वे भिन्नायाः साक्षिणो दृष्टाः
 वैलक्षण्यमतः सिद्धमात्मनो लिंगदेहतः १४ सर्वसत्त्वादिवैचि
 त्र्यलिंगधर्मेन चात्मनः प्रतिदेहमसौ बुद्धिर्भिन्नाडः त्वादियमि
 णी १५ तत्र कूटस्थश्रोत्रे को भाववत्प्रतिबिंबतः प्रमात्स्वगतो
 नानारूपेण प्रतिभासितः १६ पात्रस्य सलिलेष्वर्को यथेव प्रति
 बिंबितः स्वच्छेष्वच्छवद्भाति मलिनेषु तथा विलः १७ चलेषु
 चलवद्भाति स्थिरेषु स्थिरवत्तथा च चलत्वादयो धर्माः सूर्यसं
 तिनतावता १८ तथा सत्त्वादयो बुद्धेर्नीनात्वात्स्फुरने कथा
 आत्मनो नैव ते संति सूर्यस्यैवाविकारिणः १९ एतेन स्वर्गनर
 को बंधमोक्षो भवाभवौ व्याख्यातो मातृनिष्ठत्वात्मात्मानं बुद्धि
 भेदतः २० भिन्नत्वात् नैव ते रात्मा लिप्यते यो मसूर्यवत् एक
 स्मिन्नपि देहे सिन्धात्तुडः त्वसत्त्वयथा २१ पादाद्यंगेषु भिन्ने
 सु भिन्ने तद्दृजगत्स च पादे मे सत्त्वमस्त्यद्य वेदना शिरसीति
 च २२ अनुभूतिस्त्वयानासौ भिद्यते जीव एकलः तथात्मा स्त्व
 क एवासौ सर्वदेहेषु भासकः २३ उपाधेरेव भिन्नत्वात्तन्मभेदः प्र
 तगात्मनि प्रतिसिद्धात्मनो भेदे मानमन्यत्र दृश्यते २४ ये
 न भेदप्रसिद्धिस्तस्माद्देहो न वास्तवः प्रथक्तादेः प्रमाणः
 स विषयत्वेन चात्मनः २५ तद्देहस्य कथं युक्त्या तस्यैवाचरता

गी.
सी.
दि.

भवेत् प्रतियोग्यात्मविज्ञानाधीनज्ञानाभिदायतः १५ अ
तश्चात्मैकएवास्तिसिद्धमित्युपपत्तिभिः शीतं जातसुखेहे
तः कदाचिदुःखकारणं १६ एवमुत्समतोभिन्नतयास्वीकारण
तयोः अतोत्यंतास्थिरास्त्वतोभिन्नस्येवविकारिणः १७ यर्मास्ति
नस्पडः त्वादित्वायिनः क्षणभंगुरात् मात्रास्पर्शास्तितित्तस
नेते किंचित्करामम १८ एवंतोस्त्वमुपेक्षस्वविवेकेनचिदाः
त्मनः देहाद्यभासतोमात्वेजानीहिसंघडः खिने १९ कुल
हयविशुद्धस्यतवाज्ञानेनचोचितं कौतेयभारतेत्येवंसंबो
धनयुगधनिः २० ॥ १४ ॥

नीलकंठी टीका ॥

ननुआत्मनोलिंगशरीरादन्यत्वेपिअहंउःखीत्याद्यनुभवादुःख
दिधर्माश्रयत्वंउर्वारे ततश्चभीष्मादिवैधुवर्गनाशेसतिउःखसं
बंधोभवत्येवेत्याशंक्याह मात्रास्पर्शा इति मीयंतेविषयाश्रमि
स्त्वामात्रांद्रियवृत्तयः यद्वादशप्रज्ञामात्राः वागादयः दशभू
तमात्राः नामादयः कौषीतकिप्रसिद्धांद्रियविषयरूपाश्रमाः
तासांस्पर्शाः परस्परविषयविषयिभावेनसंबंधा इतिव्याख्येयं
यद्दामात्राप्रमात्रासहस्पर्शाः विषयेन्द्रियसंबंधाः स्पर्शाश्रमस्य
तद्वाचित्वंस्पर्शान्कृत्वाबहिर्वाद्यानित्यवृष्टं तत्रस्पर्शपदेनत
द्वतोः विषयेन्द्रिययोरपिलाभः तेनप्रमात्रप्रमाणद्वाराप्रमेयेण
सहसंबंधाः सर्वेशीतोष्णादिवदागमापायिनः उत्पत्तिविनाशा
शीलाः अतएवानित्याश्चतद्वदेवसुखदुःखदाश्च अतस्तान्निति
क्षस्वसहस्र हेकौनेयभारतेत्युक्तमवश्यधीरत्वमस्यसहचयति
प्रमातृत्वादिरनर्थोहिसुप्तिसमाधिग्रहावेशादिषभावाज्ञाय
त्वमादौभावाच्चकदाचित्कतया आत्मनिप्रतीयमानोपिरज्ज्वर
गादिवानिष्णाभूतः सन्नतद्धर्मत्वंभजते यद्वियत्राभेदेनकदा
चिद्वातिकदाचिन्नतत्राथस्तंरज्ज्वामिवसर्पः प्रमात्रादिष्व प्र
तीविप्रत्यगभेदेनकदाचिद्वातिप्रतोमिथ्येतिनिश्चितं तेनप्र

तीचिप्रमात्संबंधपवनास्ति सत्यमिष्टावस्तुनोर्वास्तवसंबंधः
 थायोगात् प्रमात्प्रमाणेण्डःत्वादीनां तत्प्रतीचिसंबंधोद्धारोपेतप
 व कथं तर्हीत्मनिडःखित्वप्रत्ययः तत्तडपाधितादात्माध्यासादि
 तिह्रमः अतएवजाग्रतिदृष्टेडःखिस्वप्नेनानुवर्तते स्वप्नदृष्टेवा
 जाग्रतिनदृष्टेते तथाचक्रतिः सयत्तत्रपशतिपुणंचपापंचा
 नन्वागतस्तेनभवत्प्रसंगोस्येपुरुषइति कामःसंकल्पोविवि
 किस्तेत्यादिश्रुतिरेतत्सर्वमनपदेतिअभेदनिर्देशात्कामादिसर्व
 विकारोपादानत्वंमनसपवाह तस्मात्स्वप्नइवात्मनिडःखित्व
 प्रतीतिर्भूतिरेवेतिइष्टवियोगजनितोतातितितित्तसेतिभावः ॥५॥

आनंदी टीका

मीयनेप्राभिर्विषयाइतिमात्राइन्द्रियवृत्तयःतासांस्पर्शाःदेहसम
 वायेनविषयेःसंयोगाःशीतोष्णसखडःखटादेहिनःशीतत्वेनस
 खटाःउष्णत्वेनडःखटाःसन्नः आगच्छन्पयोतिचेत्यागमापायि
 नःनियमहीनाप्रनित्याःसन्ति नियमाभावोद्येषाम् एकदासखज
 नकस्येवशीतोदेरन्यदाडःखटायित्वात् शीतोष्णग्रहणमत्रोपल
 क्षणं तेनयत्किंचिदाध्यात्मिकंसखडःखंचेतिज्ञेयं अतएवानित्यता
 त्रिवारयितेशक्याइत्याह स्तस्ति तित्तस्व अज्ञानात्कपयोत्पन्नमपि
 डःखितावत्सहस्तेत्यर्थः ॥ ५ ॥

तदनेनमायेकीकृतदेहदेहिबतिरेकोरामकंदी टीका पपतिप्रतिपादनद्वारेणपारमार्थिकमात्माहेतुमुपक्रमेदानीं यथा
 + मीयन्तएताभिरितिकृत्वादेहत्वविशिष्टस्यप्रमातःप्रमेयार्थपरिच्छे
 दसाधनेमात्राइन्द्रियशक्तयड्यने स्पृशनेवेद्यतयापरामृष्टान
 इतिस्पर्शाइन्द्रियायास्तेष्विप्रकाराःआत्रादिबासंदियस्पृशमानाः
 शब्दादिरूपाःकेवलान्तःकरणस्पृशमानाःसत्वादिरूपाःतृशब्दो
 व्यतिरेकेपरमार्थेनानित्यस्यात्मनोमात्रास्पर्शाःपुनःशीतोष्णसख
 डःखटाइतिसंबन्धः तेच शरीरेणसम्बध्यमानाःशीतमनुभवा
 मुष्णमनुभवामीतिप्रत्ययंददति अतःकरणेनसंबध्यमानाःस
 खमनुभवामिडःखमनुभवामीतिप्रत्ययंददति तत्तत्प्रशीतोष्णस
 खडःखटादिष्वान्यथर्मत्वमारोपयन्त उत्पादविनाशसंभावत्वाद्
 नित्या आत्मन्यनित्यताप्रमसुत्यादयेतःसर्वप्राणधृतोमोहयन्तीत्य

प्रतिपादितआत्मस्वरूपेयमहे
 तुनासर्वजंतवोमुमेति अन्य
 धेवतंप्रतिपद्यते तत्प्रतिपाद
 नसर्वतत्प्रतिषेधोपायमुपदे
 शुमाह +

गी.
टी.
हि.

का

स्त

र्थः यतश्च ते परमार्थतः प्रतिक्षणविनाशिनः ततः शोदितोपप
त्पानित्यमात्मानं प्रत्ययमयं स्तोति तिस्रसहस्र तत्समर्पितेना
नित्यसुखादिस्पर्शमात्रेण नित्यनिर्विकारस्वात्मावष्टंभप्रतिष्ठा
मात्मात्मीः यथात्रैलोक्यैकवीरेण त्वया दुर्वारदर्पोद्गुरमापतेतः
प्रतिद्विदिनो निष्पुंकं पनिजं पोरुषपरिस्पंदस्वास्थितेन मनाग
प्यनरनुपजातविक्रियेण स कृत्वा वज्रमुद्गूढभरतया सोढा
स्तथैव निमग्ननिर्विरेसत्पेस्वात्मन्यहंकारमोरोपतेपि स्पर्शाख्याः
प्रतिद्विदिनः प्रकृतिनिःसारतत्त्वरूपनिरूपणमात्रेण संसृता
यथास्थितवस्तुविमर्शभावमात्रजनितो यं व्यामोहो यदात्मनि
देहबुद्धिदिधर्मोपेण कृशो हं पूर्णो हं सुखितो हं दुःखितो हं मि
त्यादयः प्रत्ययात्सामानाधिकरणेन प्राडुर्भवन्ति तत्ततः पुन
स्ते स्वात्मैको नावस्थिता बहिरन्तःकरणशक्तिभिः केवलं स्पृश्य
नो न तु तावता कांचिदप्यात्मनो विकारकणिकं संपादयितुं
क्षमाः स्फटिकदर्पणे पमोऽयमात्मानो लपीताया भासुतुल्या
भिः स्फुरन्तीभिरपि निकटसुखादिप्रतीतिभिर्नान्यथा कर्तुं शक्य
ते यथोक्तम् आसक्तिसामर्थ्यवशाद्विचित्राः पदार्थजातस्य वि
भान्निभासः प्रपद्यते न न तज्जातधीमान्विकारमादर्श इव प्रस
न्नः अतएव मात्रास्पर्शाशब्देनैन्द्रियार्थव्यपदेशः कृतः तदेन न
ह्येकेन सर्वसंवेद्यभेदुरस्वभावको मारजागराद्यवस्थावत्सुखा
द्यवस्थास्यपि सर्वशान्तिगतासुखसंवेदकत्वेनैवैकेन स्वभावेन
युक्तो नित्यो व्यापक एवात्मा प्रतिपादितः न च तावते कस्यस्य
चित्त्वादौ सति सर्वसुखत्वादिप्रसंगः यतो मायाद्वावितान्यो
न्यभेदाभासा एव प्रमातारः सततं परस्परविभक्तमात्मानमव
गच्छति न तु पारमाथिकः परः प्रमाता तत्र हि एकस्मिन् सर्व
त्र सर्वशान्तिविशेषस्वभावे सर्वमिदं प्रतिबद्धं यथोक्तं तेषां
ये प्रजासृजमिति उपक्रम्य यासि त्रिते ततः ततो हृदये संव्यवति
एति सदसद्बुद्धिते विसे विसे गोविसे कर्मणीति तदेवैव स्वभाः

पिकानामादिपरोरूपसंभवात् निःसामान्यमतिविशेषात्
 ह्यणः सामान्यतो ज्ञातत्वे सत्यज्ञानविशेषवत्त्वरूपाधिष्ठानता
 संभवे नविश्वस्यारोपितत्वासंभवात् नहिनिरधिष्ठानकोप्र-
 मः सजातीयादिभेदाभावस्यैवभिन्नत्वेनभेदमात्रनिषेधासंभ-
 वात् अद्वितीयपदेनद्वितीयमात्रेनिषेधसंभवेशेषवैयर्थ्याच्च
 विशेषणतयोपलक्षणतयाबाह्यद्वितीयाभाववैधित्येनैवाह्येन
 हानिरदोषाद्वैयर्थ्याच्चैवतत्त्वात्तद्वैयर्थ्याच्चैवतत्त्वात्तद्वैयर्थ्याच्च
 सुतरां द्वैतस्य सत्यत्वं भेदवदितनवदृष्टान्तानुसारात्समात्मा
 तत्त्वसीत्यत्र तत्त्वमितिपदच्छेदेनजीवस्येश्वरभिन्नत्वं नसदृ-
 ष्यं तत्रास्यबोध्यते किंचसुभिन्नमभेदादिकंतत्त्वमित्यनेनैवा-
 ध्यतेनवा आधेतैनेवाह्येनहानेः द्वितीयेष्वप्यस्याज्ञाताद्यधि-
 ष्ठानतपावांतरवाक्येनचसिद्ध्यात्वदभिमतमहावाक्यस्य
 वैयर्थ्यापत्तेः एकेषुत्यान्यकेवलानुसारात्तएकपदेन
 ब्रह्मणोमुखत्वं नहिअद्वितीयपदेनसमाभ्यधिकपून्यत्वं
 एवकारेणशब्दः पांडुरपवेत्यादिवमुखत्वादेर्ब्रह्मण्योगव-
 द्भेदोबोध्यते वाच्यारंभणशब्दस्यष्टधात्वेयोगरूपेणभावा-
 च्च वाच्यारंभणवाकरणनिरपेक्षवागिन्द्रियारब्धभाषाशब्दो-
 विकारोदेशादिभेदेनविहृतः श्रुतिकेति संस्कृतं सत्यमेक-
 दूपं यथाभाषाशब्दाद्यावान्यवहारस्तदधिकं च संस्कृता-
 द्भवति तथादेवतोतरज्ञानाद्यफलंतत्तधिकं च ब्रह्मज्ञाना-
 द्भवतीत्यत्रवाच्यारंभणमित्यादिदृष्टान्तः सत्त्वरूपब्रह्मकर्तृ-
 कत्वेनतदाधारकत्वेनचसत्सुलकत्वादिकंप्रजानानवला-
 यवादेकमेवसत्यंस्वीकार्यंतदेवाधिष्ठानगतेचटः सन्नित्या-
 दौचट्यादिनिष्ठतयाभाति अनिदमिहूपेइदंरूपमित्यत्रशु-
 क्तिनिष्ठेदतावदितिवाच्यं सद्ब्रह्मेत्यत्राप्यधिष्ठानसत्यस्यैव
 भानाप्राब्रह्मणोयसत्त्वापत्तेः सत्यत्रैविध्यस्यत्वघाप्यंगीका

गी.
टी.
दि. घ

सच्चलाद्येन सत्त्वापलायेतिलाद्येन ब्रह्मसत्त्वमपि न स्वी-
कार्यं प्रतीतिस्तु वास्तवसत्त्वं विनापि सत्त्वाद्द्रव्यवत्प्रातीतिकस-
त्त्वेताप्युपपद्यते अतो निम्नोक्तदृश्यवियत्तादिवत्सन्त्यदृशति
सत्त्वमपि त्रिष्टमेव तच्च त्रिकालाबाधत्वादिरूपकालसंब-
धिवा नर्बहृत्त्वमस्तीति प्रतीतिकेपि कालसंबंधोक्तीति वाच्यं
कालसंबंधित्वेन प्रतीतिरेव हि न कालसंबंधोक्तक्रियायापत्तेः
प्रमेयत्वे प्रमेवमिति वक्तव्यमस्ति नपि सत्त्वाच्च ॥ ११ ॥

ऊरुमवेजयतीटीका ॥

ननु मात्रास्पर्शानामपि त्वेति प्रकृतिकार्यत्वाविशेषात्
वैषामपि कार्याणामनित्यत्वाः पत्याः सत्त्वमपि स्यात्तच्च
सकसर्पविषमूर्ध्नि तपुरुषस्य निर्विषकरणयेवावस्तु-
रूपदेहवद्वत्त्वात्मनस्तत्त्वमुक्तयेः यच्च गमनारविंदसुगन्धा-
वाप्तयेऽवतच्छराज्यादिभोगप्राप्तयेन कोप्यनुन्मतो गुरु-
गोत्रादिवथ रूपपुष्पपंकशोतीत्येवमज्ज्ञानाभिप्रायेणात्मानं
रात्मातर्कशक्तिर्नन्दतो दत्तो भगवान्सप्रकृतिकार्याणां दे-
हादीनां तच्छब्देवारयग्राहयेति असतः सत्त्वस्वरजसर्पा-
देः भावः सत्त्वतानविद्यते न संभवति यतो यतोऽस्यावस्तु-
त्वेन सत्त्वधर्मानधिकरणत्वात् प्रमाणभावाच्च सतः सतः
देहादिकार्यस्य प्रभावः असत्त्वतानविद्यते न संभवति यतो
स्यावस्तुत्वधर्माप्रयत्नेनावस्तुत्वधर्माप्रयत्नात् संभवात्
प्रमाणञ्च असत्त्वसत्त्वमिति सत्त्वं च विद्यते इत्यर्थः ननु
यथात्वं वदसितथात्येपिके विज्ञानेन वेदयेताया मा-
ह उभयोरेति उभयोरसत्त्वद्वयोः अथ योऽभावाभावयोः
अनः निर्णयः दृष्टः निश्चितः केचित्पेताया माह उभयो-
तत्त्वदर्शिभिर्यथार्थसरूपविद्भिः ऊमारन्यरदस्या सादिभिः

तस्मिन्

अपि शब्दार्थकत्वेन शास्त्राणि संस्पृष्टे ते तशब्दो वधारण
 र्थकत्वेनान्ययोगो व्यवस्थितः तथाचायमर्थः तत्त्वद-
 र्शिभिरेव सत्त्वास्त्रैषेव निश्चितः न त्वय्यार्थवेद्भिरसत्त्वा-
 स्त्रैः कृतर्कपरेष्वेति शास्त्राणि च यदि दे किंचित्तत्त्वमि-
 त्याच तत्ते सदेव सोम्येदमग्र आसीत् सत्यस्य सत्यं प्रावे स-
 त्यं अथैनमाहुः सत्यकर्मैति सत्यं सदेवेदं सृजते अनाद्यं न-
 नृजगदेतदीदृक्प्रवर्तते नात्र विचारमस्ति दुर्द्धमूलो
 वाकशाखपक्षोऽसत्यः सनातन इत्यादि श्रोतानि दुर्द्धमूल-
 मयः शाखमसत्यं प्राहु रवयमिति स्वयमेव वक्ष्यते वा-
 निरेके निन्दाश्रवणाच्च तथाहि असत्यमाहु र्जगदेतद-
 ज्ञानशक्तिं हरये न विदुः पराहियः सत्यरूपं जगदेतदी-
 दृक् सृष्ट्वा त्वत्सत्यकर्म महात्मा इत्यादि श्रोतानि अस-
 त्वमप्रतिष्ठंते जगदाहुरनीश्वरमित्यादिवक्ष्यमाणानि
 च तथा अनुमानान्यपि इदं सत् सत्यप्रतिपादकश्रुतिगम्य-
 त्वात् ब्रह्मवत् इदं सत्यं सत्यशक्तेः कार्यत्वात् यत्रैवं त-
 त्रैवं त्वपुष्पगंधवत् इदं सत्यं सत्यपरिणामित्वात् क्षीर-
 वदित्पादीनि श्रुतिस्मृतिस्त्रानुमानानि जगतः सत्यत्वं
 प्रतिपादयंति न त्वसद्वा इदमग्र आसीदित्यादिना सत्यस्या-
 पि श्रवणात्कथं कार्यस्य सत्येति चेन्न अस्य वाक्यस्य वि-
 कारित्वरूपा सत्वपरत्वात् तत्त्वावस्थापतिप्रपादनपरत्वा-
 द्वा तथाहि विकारिसत्ताकस्मिंदंकारास्पदस्य जगतः
 कारणवस्थायां अनभिवाक्तनामरूपकत्वादसदादिश-
 ह्वाच्यत्वाभिधानमविरुद्धं कार्यावस्थायां त्वअभिवा-
 क्तनामरूपकत्वादाविर्भूतवित्तारकंसदादिशह्वाच्य-
 तां भजते इत्यविरोधः श्रुत्यर्थः अन्यथा कथमसतः सजा-
 येतेति वाक्यशेषविरोधात् तथाचाह भगवान्पराशरः

ति०

गी.
टी.
दि.

तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराविलं आविर्भावतिरोभावज
न्मनाशविकल्पवदिति विस्मयुराणे तत्रैव भवेत्तु कृतं न्य
शोधः सुमहानल्पे यथा बीजे यथा स्थितः संयमे विद्यमाना वि
लं बीजभूते तथा त्वपि बीजादं कुर संभूतो न्यशोधः सप्रपस्थितः
विस्तारं च यथा याति त्वजः हृष्टो तथा जगदिति तथा भगवान्
सूत्रकारोणाह पटव च यथा संकुचितः पटः पटत्वेनाष्टम
लोपि पट एव प्रसारणे तस्यैव तथाष्टमते एव तथा तिरोभावा
यत्र मयक्तमपि जगत्कार्यत्वेन नामरूपाभ्यामष्टममाणम
पि सदेव आविर्भूतं तत्प्रत्यक्षागमाभ्यां सत्त्वेन स्पष्टं पृथक्ते इति
सूत्रार्थः ननु मायाकार्याणां देहादीनां सत्त्वे सति केषाम
प्यात्मनां बंधनिवृत्तिर्न स्यादिति चेन्न सत्त्वे बंधनवत्त्वादेर्ही
नादिना सत्त्वे बंधनमलपंकादिषु प्रक्षालनादिना निवृत्तिदर्श
नात् धृष्टं च ते विद्यमाना निवृत्तिरिति श्रुतेः मायामेकान्त
रिति ते इति वक्ष्यमाणप्रमाणेन यथा प्रसन्नेराज्ञितदपराधि
नस्तस्मादेर्निगडादिना बन्धो जायते पुनस्तस्मिन् प्रसन्ने सति
तन्निवृत्तिः स्यात्तत्र तत्स्वरूपनाशः तथा सर्वस्वे मय प्रसन्ने
मद्विषुत्वा नां ते त्रज्ज्ञानो मायया बन्धो भवति पुनर्मयि प्रसन्ने
मदनुग्रहेणेव तेषां मायानिवृत्तिः स्यात्तत्र स्वरूपनाशः त ए
व वस्तुनो बन्धकत्वमोचकत्वादिकं सम्भवति नाशतो बन्धा
प्रादेरवस्तुत्वात् तस्मात्सत्यशक्तेर्मम शक्तिकार्यत्वादस्य
सत्त्वे मत्वा धैर्येण मात्रास्पर्शानं सद्यमत्यसंज्ञायमदाज्ञये
देतान् हत्वा राज्ञं भुंक्ताने त्वं मय मृतं त्वं प्राण्य व किं त्रैरा
ज्ञेन गोविंद किं भोगे जीविते न वा अपि त्रैलोक्ये राज्ञ्यस्य हेतोः
किं न महीकृते श्रेयो भोक्तृभेदमपीह लोके इत्याद्युक्तं
पणवैराग्येण पूर्वमेव राज्ञ्यभागादिषु विरक्तस्य तत्राप्येव त
नकार्याणां मात्रास्पर्शानां मायायित्वमनित्यत्वं च मजः श्रुत

तमा

५५ मीयने विषया अभिविधितिमात्रा इन्द्रियवृत्तयस्ताभिः स्पर्शा विषयेः सह संबन्धाः
 ते शीतोष्णादिप्रदा अन्योन्यविरोधि वाद्याभंतरभोगप्रदाः पुरुषस्य भवन्ति त्वरी
 ग्रहणेन नात्मा एतैः स्पर्शपते तनु नित्ययोगतया मलिनी क्रियते इति वृज्यते ते
 तत्त्वविनाशवत्त्वादनित्याः अस्मिन्नाः अतएवोदितदशमाश्रित्य तांस्तितित्तस
 सहस्र तात्मावष्टं प्रतिष्ठां मात्माक्षीरित्यर्थः एतेन सखडः खदय आत्मपुर्मतया
 तत्त्विकोक्तानि रस्ताः यथा जलसपकास्तत्कालकृताः शीतोष्णादिप्रयच्छति एव

मिष्टसंयोगविशेषादिति
 सखडः खदि प्रयच्छति
 तेषां वा स्थिरतासहने
 तत्र पीरयेचित्तमनस
 तन्निमित्तहर्षविषादपार
 वपुमिति

वेसत्येखात्मनिसुखावस्थितत्वे सुकलक्षणमिति प्रतिपा
 दयितुमाह ॥

ला सिद्धी टीका

ननु मृतो जीवतो वा हेन शोचामि किंतु तद्वियोगादिः
 त्वभाजमान्मानमेवेति चेन्न ब्राह्म मात्रेति ॥

तथापि तदेहसंयोगजं सखदेहवियोगजं पंचोली टीका उः त्वसंयोगवियोगनिमित्तो शोकमोहो संभवत इत्यर्जुनस्य वचनमा
 शंकाह +

+ मात्रेति मीयंते शब्दादयो विषयाः आभिस्ताः मात्राः श्रोत्रादीनी
 द्रियाणि स्पृशंते इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयाः मात्राश्च स्पर्शा
 शुमात्रा स्पर्शाः अथवा मात्राणां इन्द्रियाणां स्पर्शाः शब्दादिभिः
 संयोगाः ते मात्रा स्पर्शाः शीतोष्णसखडः खदाः शीते उल्लेखं
 उः त्वप्रयच्छंतीति प्रागमापायिनः उत्पत्तिविनाशशीलमप्रतप
 वप्रनित्यास्तस्मात्तास्तितित्तसखहेभारततेषु हर्षविषादेमाका
 धीः हेकोनेयतपुनः मात्रा स्पर्शाः शीतोष्णसखडः खदाः आ
 त्मापायिनः अनित्याः अतएव हेभारततान्ति त्तस ॥

रागवीरसमिद्धोधिनी ॥

नन्वस्तनित्यत्वं देहस्य तथापि प्रत्यक्षमुपलभ्यमानभीष्मा
 दिबंधुजनदेहविच्छेदस्य सखवियोगः त्वसंयोगयोजनक
 स्य सत्वे कथं शोकमोहावयसरत इत्यर्जुनाभिप्रायमाशंक्य
 त उच्छ्रितये आह मात्रा स्पर्शा इति मीयंते नुभूयंते आभि विष
 या इति मात्रा इन्द्रियाणि तासां स्पर्शा इन्द्रियार्थसन्निकर्षाः शीतो
 सेत्युपलक्षणं शीतोष्णादिभूयसखडः खजनका प्रागमा
 पायिन उत्पत्तिविनाशशीलिनः अतएवानित्याः ततश्च तां
 स्तितित्तस सहस्रतदुशोमाभूः पतउक्तं भवति इन्द्रियार्थस
 न्निकर्षणो वशोकः प्रादुर्भवति नततततः सोस्ति तस्मात्
 स्या नित्यतया तज्जन्यस्य शोकस्यापि नित्यत्वं युज्यते इति तदुशो

नमास्तं स्वात्मावहं प्रतिष्ठां त्याजीरिति भावः भारतेति
भरतकुलोत्पन्नस्य तव धीरत्नमेवोचितमित्यभिप्रायेण
संबोधयति १४॥

मधुभाष

मात्रास्पर्श इति मीयंत इति मात्रा विषयास्तेषां स्पर्शाः संबंधाः
तपव प्रीतोऽसुख उः खदाः देहे प्रीतोऽसादिसंबंधादि
प्रीतोऽसाद्यनुभव आत्मनः ततश्च सुख उः खे नद्यात्मनः
स्वतोऽः खादिः संभवति कुतः आगमापायित्वात् यथा
त्मनः स्वतः स्युः समावपि स्युः अतो यतो मात्रास्पर्शाः जा
ग्रदादेव ते संति नान्यदेवेति तदन्वयव्यतिरेकितान्नि
मितायव नात्मनः स्वतः आत्मनश्चैते विषयविषयभावसं
बंधादन्यः संबंधो नास्ति नवागमापायित्वेपि प्रवादरूपे
णापि नित्यत्वमस्ति सुमि प्रलयादवभावादित्याह अ
नित्या इति अत आत्मनो देहाद्यात्मभ्रमपव सुख उः खका
रणम् अतस्तद्विमुक्तस्य बंधु मरणदि उः खं न भवति
अतो मिथ्याभिमानं परित्यज्यतात् प्रीतोऽसादीस्ति तित्त
स्व अतः प्रयोजनमाह १४॥

भाषा अनुवाद ।

जो कहे कि हम भीष्म आदिके प्रति शोक नहीं करते हैं पर
न्तु उनके वियोगमें हमें दुःख करना होगा इस लिये हम
अपनेको प्रोचते हैं इस बात पर कहते हैं कि सकल वस्तु
जिसके द्वारा परिमाण की जाय ऐसी जो सब इंद्रिय हृत्ति
कहे संयोग और उनके द्वारा जो विषयों का स्पर्श होता
यही शीत उष्मादि द्वारा सुख दुःख देता है किन्तु वे अनित्य हैं
इससे उनको सहो जैसे जल वर्म आदि संयोगसे कालसभा
व वशते शीत उष्म होनेसे सुख दुःख होता है तैसे इष्ट और
अनिष्ट प्राप्त होनेसे भी सुख दुःख होता ही है परन्तु वह अ
नित्य और मिथ्या है इससे तुमको उनका सहना उचित है
तुम ऐसे धीर पुरुषको उनमें हर्ष विषाद करना अयोग्य
और हथोड़े १४ ॥

हेतु॥

मूर्धनमाशस्पर्शयद्दृष्टीतोम सुखदुःखदत्त दीवतनाथा
प्रतित्यदे तिनको सहभारत ॥ १४॥

97

येहि नव्ययनेते पुरुषे पुरुषर्षभ समडः ख
सखेधीरे सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

शांकरभाष्यम् ॥

शीतोष्मादीन् सहतः किं स्यादिति शृणु यंहीति येहि पुरुषे समे
डः खसखे यस्य ते समडः खसखे सखडः खशमो हर्षविषादर
हितं धीरे धीमन्ते नव्यययति नचालयानि नित्यात्मदर्शनादेते य
योक्ताः शीतोष्णादयः सनित्यस्वरूपदर्शननिष्ठो द्वन्द्वसहिस्वरु
तत्वाय अमृतभावाय मोक्षायेत्यर्थः कल्पते समर्थो भवति ॥

शानंदगिरिकृतटीका ॥

अधिकारिविशेषणे तितित्तत्वं नोपयुक्तं केवलस्य तस्य प्रमर्शहे
तत्वादिति शङ्कते शीतेति विवेकवैराग्यादिसहितं तन्मोक्षहेतु
ज्ञानद्वारा तदर्थमिति परिहरति शृणुति तितित्तमानस्य विवर्ति
ते लोभमुपलम्भयति यंहीति हर्षविषादरहितमित्यत्र शमादिसा
धनसम्पन्नमुच्यते धीमन्तमिति नित्यानित्यविवेकभागित्वमेतच्चो
भये वैराग्यादेरुपलक्षणे नित्यात्मदर्शने त्वमर्थज्ञाने साधनचतु
ष्टयवन्तमधिकारिणमनूय त्वंपदार्थज्ञानवतस्तस्य मोक्षोपयिक
वाक्यार्थज्ञानयोग्यतामाह सनित्येति ॥ १५ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

तत्पतीकारप्रयत्नादपितत्सहनमेवोचितं महाफलत्वादित्याह यं
हीति एते मात्रास्पर्शयं पुरुषं नव्यययति नाभिभवति समे सखडः
खियस्य ते सतैरवित्तेषामाण्यर्थमज्ञानद्वारा अमृतत्वाय मोक्षाय क
ल्पते योग्यो भवति ॥ १५ ॥

पिशुचभाष्यम् ॥

मात्रास्पर्शान् सहमानस्य किं स्यादित्यत्राह यंहीति येहि पुरुषे नव्यय
यति नचालयति एते मात्रास्पर्शः समडः खसखे सखडः खशमो ह
र्षविषादरहितं धीरे धीमन्ते सोऽमृतत्वाय अमृतभावाय मोक्षायेत्यर्थः
कल्पते समर्थो भवति ॥ १५ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥

गी.
टी.
दि.

तत्तत्तन्तिः किमर्थमित्यत आह येषु पुरुषं धैर्यादियुक्तमवर्जनीयडः
 त्वेसत्त्ववन्मन्यमानममृतत्वसाधनतया स्ववर्णवित्तयुद्धादिकम
 नभिसहितफलं कुर्वन्तं तदंतर्गतशस्त्रपातादिमृडकुरस्य शान्त्य
 थयंति स एव तत्त्वसाधयति नत्वा दृशोडः त्वसहिस्वरित्यर्थः अत
 आत्मनो नित्यत्वादेव तत्कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

अभिनवप्रसक्तटीका नास्ति

ननु यत एवागमापायिन एते सर्वे दशा विशेषास्त एव शोच्यंते मे
 वे तथा हि कोयमागमो नाम उत्यतिरिति चेत् सपिका असत आत्म
 लाभः सा इति त्वसत् असत्सु भावता हि निस्सु भावता निरात्मता नि
 शान्त्यसत्तावः काये सभावी कर्तेशकाः प्रनीले हि न नीली कर्तेश
 के सभावा न सयते ड एतात् तथा च शास्त्रे न हि स्वभावो भावानो
 व्यावर्तेतौ स्पवद्वे रिति अयसत एवात्मलाभ उत्यतिः तदा लब्धा
 लाभ उत्यतिः तदा लब्धात्मनो स्पजात्वपभावा त्रित्यतैवेत्यागमेकाशे
 चत्ता एव मप्यपि सतो सतो वा असत्तावदसदेव सत्त्वभावस्यापि
 कथमसत्ता स्वभावः द्वितीयेन लोसाव सत्त्वभाव इति चेत् आये पित
 यास्यादिति न कश्चिद्वादः स्यात् स्वभावत्वात्पागात् अयमुद्गरादिना
 सनाशः क्रियते सद्यदित्यतिरिक्तो भावस्य किं हतं न दृश्यते इति चे
 त् मात्मा मदर्थि भावो न त्वन्यथा भूतः पराहत इव अयतिरिक्तत्वा
 त्वादिमुक्तं तदेतत्संक्षिप्ताद् ॥ १५ ॥

परमार्थप्रपाटीका ॥

अथ उः त्वसद्देने तावडु पायद्वयमस्ति धैर्यं विवेकश्च तत्र प्रथममाह
 यहीति एते मात्रा स्पर्शयं पुरुषं पुरुषार्थाधिष्ठानभूतं न यथयंति
 नाभिभवन्ति भो पुरुषर्षभ पुरुषश्चेष्टते चोरे अवि क्रियं सह नशी
 लं समडः त्वसत्त्वं सत्त्वं अस्पृहं डः त्वे निर्विषादमिति पुरुषविशेष
 णानि सपुरुषः अमृतत्वाय जीवमुक्तत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

वनमालीटीका ॥

ननु उः त्वभावरूपपुरुषार्थस्य युद्धादि स्वयर्मानुष्टानेनापि संभवा
 त्किंतत्कृत्वा प्रसक्तडः त्वस्याभावाभिमानत्यागेनेति हृदयस्य मा
 शे कामपाकर्तमभिमानत्यागाद्वचनडः त्वभावः स्वयं पुरुषार्थोपि

परमानंदस्वरूपाविर्भावरूपमोक्षहेतुश्च भवतीत्याह यंही
ति यंदेहादावहमित्याद्यभिमानसूत्रेण तेमात्रस्य शीः नव्य
यंतिसुखदुःखवैषम्ययुक्तं न ऊर्वेति सोऽस्तत्वाय मोक्षाय कल्प
ते योगो भवति न तु सुषुप्तादौ पामराणामप्यहमित्याद्यभिमा
नाभावादस्तत्त्वात् दत्तग्राह पुरुषमिति पुरुषमेव संते देहात्
संथानवतं जायतमित्यर्थः यदाभिमानत्वात् गजानुदः स्वाभाव
मात्राकथं मोक्षस्य मेव हि दानमस्तत्तद्भवतीति प्रतिविरोधा
दतद्ग्राह पुरुषमिति पुरुषब्रह्मसरस्यतिनातीति पुरुषो ब्रह्म
ज्ञातीति कीदृशं सुखदुःखसंघं अनात्मधर्मत्वादपुरुषार्थत्वाच्च
दुःखं यथा हेयं वैषयिकसुखमप्यनात्मधर्मत्वं मोक्षविरुद्धत्वाच्च
तथा हेयमिति हेयत्वेन समेदुःखसुखेयस्य तादृशसमत्वमेव
कथं स्यादत उक्तं धीरमिति सुखदुःखकार्यद्वयविषादयोः संभ
कप्रयत्नवन्नमित्यर्थः अयं भावः यथा क्षेत्रोत्पन्नधनेन वृक्षोत्प
न्नदेडेन च संबंधविशेषेण पुरुषस्य धनित्वे दंडित्वं तथा सदस्युत्प
न्नेन दुःखादिना अविद्यासंस्कृतस्वामितेन दुःखादिजनकोटि
सुप्रयोजकाविद्यावत्त्वेन वा संबंधेन जीवस्य दुःखादिमत्त्वं जीवन्
मुक्तानामनुवृत्तस्याविद्यालेशस्य दग्धपटन्यायेन देहाद्यहमभि
मानाप्रयोजकत्वेन तन्निमित्तादृष्टाप्रयोजकत्वं शब्दकर्मजन्या
दृष्टफलदुःखादिभोगसंपादकत्वं च परमस्तीत्यविधेयवदुःखाद्य
नुभवरूपसंसारहेतुरिति संसारहानापदेहादावहममेत्यभिमा
नं विहाय कर्मणि मदीयमिदं कर्मानेनेदं फलं प्राप्स्यमिति चाभि
मानं विहाय शास्त्रोक्तस्वरूपा नुसंथानपूर्वकस्वाचितकर्मो नुष्ठा
नेततः सर्वोत्तमत्वधी पूर्वकाविधिप्रमप्रवाहरूपा पराभाक्त्वात्
तो भगवत्प्रसादस्ततो मोक्ष इति पुरुषमित्येकवचनं राजाधर्मि
को भवेत् ब्राह्मणः शोतो दांतो भवेद्विद्वान्नायात्यभिप्रायेणोपपन्नं
यत्नेकवचनानुसारादेक एव सर्वेषु देहेषु जीव एको देव सर्वभूतेषु
गूढ इति कृतेरिति तत्र अविद्यायामंतरे वर्तमानाः ~~सर्वे~~ ~~सं~~ ~~यं~~ ~~रते~~
~~नते~~ ~~सं~~ ~~यं~~ ~~रते~~ अविद्यारमणीयचरण इत्यादौ कर्मबंधस्य सति संपद्य

जी०

त्या०

गी.
टी.
दि.

वि.

था.

ना.

नविडरित्यादौ सप्रमेः वेदोतं ज्ञानसुनिश्चितार्थादित्यादौ तत्त्वज्ञानस्य परिशुच्यंति सर्वे इत्यादौ मोक्षस्य चेतनयर्मस्यानेकेषु केरसंगत्यापत्तेः दत्तं न तान्नानासाधनार्थादौ तत्त्वज्ञानस्य परमं तत्त्वमवस्थादौ । तत्र प्रयागागच्छनिब्रह्मब्रह्मविदोजना इति प्रनयोस्तत्त्वदर्शभिः उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिन इत्यात्मतत्त्ववित्तबहुत्वश्रवणाच्च तर्धेयो देवानां प्रत्यबुधतसपवतदभवत् ऋषीणां तथा मनुष्याणां प्रजोऽप्येकोऽप्यमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनामेको बहूनां यो विदधाति कामानिति श्रुतेः बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागता इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ये च मुक्ता भवेन्तीह नरा भरतसत्तम ते षोडश लक्षणमेतत् तत्त्वैतद्दीपनिवासिनामिति स्मृतेः शुबहूनां मुक्तिप्रतिपादिकाया विरोधापत्तेः नहि मुक्तो बहुत्वं प्रत्यक्षादिप्राप्तं पदं नृयेत न चैकजीववादे मुक्ता मुक्तव्यवस्थान्ति श्रुत्यसिद्धानां मुक्तादीनां त्वदभिगता नो गौ उपादादीनां ब्रह्मविदो मुक्तिर्नासीत् उपदेशात्तव भविष्यतीति चित्रं किंच जीवैकत्वे सखडः खभोगसंकर्षं देहोपाधिभेदेऽपि योगिनां भोगसंकर्षदर्शनात् अतः करणस्योपाधित्वेऽसौ तत्राशाद्वहुः स प्राल्पसु मयोरनुभवस्य सा कर्षापत्तेः प्रतिदिनसुप्रमौ नष्टस्य संस्कारास्मरणानियामकत्वाच्च न च कारणात्मनः सुप्रमावर्धतः करणमस्तिकारणस्याविद्यारूपस्यैकत्वेन स्मृत्या नियामकत्वादित्यलं १५ ॥

ऊसंमवैजयन्ती टीका ॥

नन्वेतेषां उपेक्षायां किं फलं भविष्यतीत्यपेक्षायामाह ये हि नेति ये स्वधर्मनिष्ठेऽर्थ्यादिगुणसंपन्नं पुरुषं पुरिदेहेऽप्येते इति तस्या तं ते ब्रह्ममात्मानं समुदः खसुखं समुदः खसुखं वियस्यते इष्टानिष्टप्राप्तावपि हर्षविषादरहितमित्यर्थः अतएव धीरं युद्धादौ निशितशरीरं द्रिष्यते न विदीर्यमाणं न वयवेऽप्यनुद्विग्नचित्तमित्यर्थः हियस्मादेते सखडः खदा अपि मात्रास्पर्शानवययनि न पीडयन्ति तस्मात्

+ नन्वेतः करणस्य सखडः एवाश्रयत्वेन सैव कृत्वेन भोक्तृत्वेन च चेतनत्वं मभ्युपेयं तथा च तद्वानिरिक्ते
तद्भासके भोक्तृरिमानाभावात् त्राममात्रे विवादः स्यात् तदभ्युपगमे च बंधो मातृयोर्वैयधिकरण
पतिः श्रुतः करणस्य सखडः एवाश्रयत्वेन बद्धत्वात् आत्मनश्च तद्वानिरिक्तस्य मुक्तत्वादि
त्याशं कामर्जनस्यापनेतुमाह भगवान् +

संयथैवादिवास्तुरुषोऽस्तत्वाय मोक्षभावाय कल्पते योग्यो भव
ति पुरुषर्षभेति समो धने न सर्वेषां पुरुषाणां मध्ये अष्टौ सिद्धत
त्वा मे तेन व्यथयिष्यन्ति त्वमेतान् सहिष्यसे एवेति सूचितम् ॥ ॥

मथुसूदनी टीका ॥

+ येन प्रकाशत्वेन स्वतएव प्रसिद्धं अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भव
तीति श्रुतेः पुरुषं पूर्णत्वेन परिपुरिशयानं सचाश्रयं पुरुषः सर्वा
सुपुष्पं परिशयो नैनेन किंच नासंभृतमिति श्रुतेः समुदः खसुखे
समेदः खसुखे प्रनात्यथर्मतया भासतया च यस्यानिर्विकारस्य स
यं ज्योतिषस्तस्य खडः खग्रहणमशेषांतः करणपरिणामोपल
क्षणार्थं एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणो कनी
यानिति श्रुत्वा हृदिकनीयस्वरूपयोस्तखडः खयोः प्रतिषेधात्
धीरंधियमीरयति प्रेरयतीति व्युत्पत्त्या चिदाभासद्वाराधीतादा
त्प्राप्यासेन धीरंधीमवर्तकंधीसाक्षिणमित्यर्थः सधीः स्वमेभूत्वे
मं लोकमतिक्रामतीति श्रुतेः एतेन बंधाप्रसक्तिर्दर्शिता तदुक्तं
यतो मानानि सिद्धेति जाग्रदादित्रयं तथा भावाभावविभागश्च
सब्रह्मास्मीति बोधत इति एतेस्तखडः खदा मात्रा स्पर्शाः ह्रिय
स्यात् न व्यथयति परमार्थतो न विजृम्बेति सर्वविकारभासत्वेन
विकारायोग्यत्वात् सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चा
क्षं धेर्वा स दोषैः एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मानलिप्यते लोकडः
खेन बाध इति श्रुतेः अतः स पुरुषः स्वस्वरूपभूतब्रह्मात्मैकज्ञा
नेन सर्वडः खोपादानतदज्ञाननिवृत्त्यपलक्षितो यनिविलंबेता
नुपरक्तस्वप्रकाशपरमानंदरूपायास्तत्वाय कल्पते योग्या
भवतीत्यर्थः यदि सात्मा स्वाभाविकबंधाश्रयः स्यात् स्वाभावि
कधर्माणो निवृत्तिमंतरेण निवृत्तेर्न कदापि मुच्येत तथा चोक्तं
आत्माकर्तादिरूपचेतुमाकांक्षी स हि मुक्तात् न हि स्वभावो
भावानां व्यावर्तते तौ स्य बद्धवेरिति प्रागभावा सह हनेर्युगपत्
सर्वविशेषगुणनिवृत्तेर्यमिनिवृत्तिना तरीयकत्वदर्शनात्
अथात्मनि बंधो न स्वाभाविकः किंतु बुद्ध्यामुपाधिकतः आत्मै

दि

क

धर्मिण

गी.
टी.
हि.

द्वियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति श्रुतेः तथा च यमिस
द्वावेपितत्रिहृत्पात्रपुपपतिरिति चेत् हेतुर्हियः स्वधर्मम
न्यनिष्ठतया भासयतिसउपाधिरित्यभ्युपगमाद्बुद्ध्यादिरुपाधिः
स्वधर्ममात्मनिष्ठतया भासयतीत्यायातं तथा चायातं मार्गेवं
यस्यासत्पत्वाभ्युपगमात् नहि स्फुटिकमणोजयाऊरुमोपा
धिनिमित्तो लोहितिमासत्यः अतः सर्वसंसारधर्मासंसर्गिणो
प्यात्मनउपाधिवशात्तत्संसर्गित्वप्रतिभासो बंधः स्वस्वरूपज्ञा
नेन तत्स्वरूपाज्ञानतत्कार्यबुद्ध्यामुपाधिनिष्ठत्वात् तन्निमित्तनि
विलभमनिष्ठौ निर्दिष्टनिविलभासो परागतया शुद्धस्य स्व
प्रकाशपरमानंदतया पूर्णस्यात्मनः स्वतएव कैवल्यमोक्ष इति
न बंधमोक्षयोर्वैयधिकरणपत्तिः अतएव नाममात्रे विवाद इत्य
पास्तं भास्यभासकयोरेकत्वात्तुपपत्तेः दुःखी स्वव्यतिरिक्तभास्यः
भास्यत्वात् दृढवदित्यनुमानात् भास्यस्य भासकत्वादर्शनादेक
स्यैव भास्यत्वे भासकत्वे च कर्तृकर्मविरोधात् आत्मनः कथ
मिति चेत् न तस्य भासकत्वमात्राभ्युपगमात् अहं दुःखीत्यादि
वृत्तिसहिताहंकारभासकत्वेन तस्य कदापि भास्यकोटावप्र
वेशात् अतएव दुःखी न स्वातिरिक्तभासकापेक्षः भासकत्वा
त् दीपवदित्यनुमानमपि न भास्यत्वेन स्वातिरिक्तभासक
साथकेन प्रतिरोधात् भासकत्वे च भानकरणत्वं स्वप्रकाशभा
नरूपत्वं वा अथेदीपस्यैव करणात्तर्जनपेक्षत्वेपि स्वातिरिक्त
भानसापेक्षित्वे दुःखिनो न व्याहृत्यते अन्यथा दृष्टान्तस्य सा
धनैवैकस्यापत्तेः द्वितीये त्वः सिद्धौ हेतुरित्यधिकृत्य तया भा
स्यत्वे हेतुरेव विजयते बुद्धिहृत्पतिरिक्तभानानभ्युपगमा
द्बुद्धिरेव भानरूपेति चेत् भानस्य सर्वदेशकालानुसृततया
भेदकधर्मसून्यतया च विभोर्नित्यस्यैकस्य चानित्यपरिच्छिन्ना
नेकरूपबुद्धिपरिणामात्मकत्वात्तुपपत्तेः उत्पत्तिविनाशा
दिप्रतीतेष्वावश्यकत्वाविषयतयापुपपत्तेः अन्यथा तत्तज्ञा
नोत्पत्तिविनाशभेदादिकस्य नायामतिगौरवापत्तेरित्याद्यन्य

न०

त्रविस्तरः तथाचक्रतिः नहिद्वष्टुर्हृष्टेर्विपरिलोपोविघतेऽवि
नाशित्वात् आकाशवसर्वगतश्चनित्यः महद्भूतमनंतमपारे
विज्ञानचनएवतदेतद्ध्यापूर्वमनपरमनंतरेमबासमयमा
त्माब्रह्मसर्वांनुभूरित्याद्याविभुनित्यस्रप्रकाशज्ञानरूपतामा
त्मनोदर्शयति एतेनाविशालक्षणादस्रपाथेर्व्यतिरेकः सि
द्धः प्रतोऽसत्पापाधिनिबंधनबंधभ्रमस्यसत्पात्मज्ञाना
त्रिहृत्तोमुक्तिरितिसर्वमवदाते पुरुषधर्मेतिसेवोधयत् स
प्रकाशचेतन्यरूपत्वेनपुरुषत्वं परमानंदरूपत्वेनचात्मन
ऋषभत्वंसर्वहैतापेक्षयाश्रेष्ठत्वमजानत्रेवशोचसि प्रतः
स्ररूपज्ञानादेवतवशोकनिवृत्तिः सुकारात्तरतिशोकमाः
त्वविदितिश्रुतेरितिसूचयति अत्रपुरुषमित्येकवचनेनसो
त्थपक्षोनिराकृतः तैः पुरुषबहुत्वाभ्युपगमात् ॥

पु०

तथाचक्रतिः नहिद्वष्टुर्हृष्टेर्विपरिलोपोविघतेऽवि
नाशित्वात् आकाशवसर्वगतश्चनित्यः महद्भूतमनंतमपारे
विज्ञानचनएवतदेतद्ध्यापूर्वमनपरमनंतरेमबासमयमा
त्माब्रह्मसर्वांनुभूरित्याद्याविभुनित्यस्रप्रकाशज्ञानरूपतामा
त्मनोदर्शयति एतेनाविशालक्षणादस्रपाथेर्व्यतिरेकः सि
द्धः प्रतोऽसत्पापाधिनिबंधनबंधभ्रमस्यसत्पात्मज्ञाना
त्रिहृत्तोमुक्तिरितिसर्वमवदाते पुरुषधर्मेतिसेवोधयत् स
प्रकाशचेतन्यरूपत्वेनपुरुषत्वं परमानंदरूपत्वेनचात्मन
ऋषभत्वंसर्वहैतापेक्षयाश्रेष्ठत्वमजानत्रेवशोचसि प्रतः
स्ररूपज्ञानादेवतवशोकनिवृत्तिः सुकारात्तरतिशोकमाः
त्वविदितिश्रुतेरितिसूचयति अत्रपुरुषमित्येकवचनेनसो
त्थपक्षोनिराकृतः तैः पुरुषबहुत्वाभ्युपगमात् ॥

सदानंदी टीका ॥

नन्वतःकरणस्यैवभोक्तृत्वसुखदःत्वयोः तस्यैवचेतनत्वात्पा
दात्मत्वेनततःपरं । भोक्तृरन्यस्यचात्मत्वेमाननैवेहदृश्य
ते स्याद्वेयधिकरणंचन्यथाबंधभोक्तयोः १ वदंमनोवि
मुक्तो न्यथात्मैत्यत्राहमाथवः यंसतःस्रप्रकाशत्वात्प्रसिद्धं
एमद्वयं ३ मात्रास्पर्शानजर्वतिविक्रियांवल्लोएवपि दृश्य

गी.
टी.
दि.

धर्मतयायस्पडः त्वस्तुत्वेसमेदृशः ४ धीरंधीप्रेरकं स्वात्मताः
दात्मायासतोविभुं चिच्छायाद्वारतोबुद्धिसाक्षिणं वस्तुतः परं
अथस्तवं धाधिष्ठानं तदुक्तं संप्रदायिकैः यतोमानानिसिद्धेः
तिजाग्रदादित्रयंतथा भावाभावविभागश्च सब्रह्मास्मीति बोध
ते अतः स पुरुषः साक्षी ब्रह्मात्मैक्यधियाखिलं १ सविलासम
हामोहं धृत्वा मोक्षापकल्पते अनात्मन्यात्मतायासाद्वयस्त
त्रैवकाल्यतः ५ तन्निवृत्तैकविज्ञानान्मुक्तइत्युपचर्यते वस्तु
तोबंधमोक्षादिनास्त्वबोद्धेतवस्तुनि ६ स्वाभाविकत्वेबंधस्य
शक्तिर्न स्यात्ततोविभोः न स्वभावविपर्ययः प्रामाण्यं नो शते
रपि ७ तस्माद्वयस्य मिथ्यात्वं तदुक्तं वार्तिके स्फुटे आत्माकर्त्री
दिरूपश्चेन्माकाक्षीस्तर्हि मुक्तता ८ न हि स्वभावो भावानां वा
वर्तते तौ स्पष्टवदेवः मिथ्याज्ञानप्रयुक्तोयंबंधो धास्ताश्चिदात्मनि
सम्पगोद्धेतव्येन तन्निवृत्त्यास्पृक्तता स्वप्रकाशपरानंदरू
पत्वेनैव पुरुषः ९ अथ सः सर्वतः श्रेष्ठोद्धेता स्पृष्टश्चिदहयः
इत्याह्वानेन हरिणा बोधितः पुरुषर्षभः १० अज्ञात्वेतादृशे
वस्तुरूपं त्वं पुरुषर्षभ शोचसीत्येव तात्पर्यं गम्यते श्रीहरेर्वि
भोः ११ ॥ १५ ॥

नीलकंठी टीका ॥

तितित्ताफलेप्रत्यक्षमेवेत्याह यंहीति एतेमात्रास्पर्शाः प्राक्क्या
व्यातरीत्यात्रिविधा अपियं जायति स्वमेः संप्रज्ञातसमाधौवानव्य
थयंति स्वास्यान्नप्रच्यावयंति पुरुषं पुरुषं अष्टासुवसतीति पुरुष
स्तं पुरुषं कर्मेन्द्रियाणि त्वत्पंचतथा पराणि ज्ञानेन्द्रियाणि मन
आदिचतुष्टयं च प्राणादिपंचकमयो वियदादिकं च कामश्च कर्म
चतस्रः पुनरष्टमीधूरिति प्रसिद्धाः यद्वा मूलसूत्रोपाधिमथेप
वइतरासामंतर्भावादत्रधूरितितं एव शास्त्रं तेन कारणोपाधेरपि
आत्मनोविविक्तत्वं दर्शितं पुरुषर्षभेति त्वमप्येतदनुभवितुं यो
गोसि सर्वपुरुषश्चेष्टत्वादिति सूचयति उपाधित्रयस्यागादेव स

मेडःखसुखियस्यते नहिसमाधिस्यस्यसुखायवाशीतोसम्पशो
भवतइतियुक्रमस्यसमडःखसुखत्वं धीरेंध्यायनयोगिननव
थयंतिसोःमृतत्वायमोक्षायकल्पतेयोगोभवति ॥ १५ ॥

आनेदी टीका

तत्सहनप्रकारमेवाह अमृतत्वायमोक्षायकल्पतेसमर्थःस्या
दित्यर्थः ॥ १५ ॥

रामकंदी टीका

+ येपुरुषपुनलक्षणज्ञानेकताननिर्विकल्पप्रज्ञै कतयापुनल
वस्थायावर्तमानमतएवधीरेपरिज्ञातसदसत्यदायमतएवव
समडःखसुखं समेमनोवेद्यत्वमोक्षेणैकेनरूपेणस्पृशमानेतु
ल्यडःखसुखियस्यतथाविधेचटादिवहेयत्वमात्राविशिष्टरूपेः
सुखादिभिरनरुपज नितविकारेसेतमेतेजन्मविनाशयमयो
गादनित्याः सुखितोहमित्यादिविपर्ययप्रत्ययहेतवः संप्रशब्दा
भिरिताविषयाः शब्दादयो नवययंतिचालयन्ति तद्विविक्तवे
देकैकस्वभावात्सत्त्वादात्मनोनप्रचावयन्ति सोमृतत्वायपर
माण्यसत्परमात्मसमापतिवशादविनाशित्वायकल्पतेसम्यग्
तेपुनोभवतीत्यर्थः

॥ १५ ॥

लासिकी टीका

हेप्रसिद्धो
प्रसिद्धमेव
नदित्यर्थः

स्वात्मपरामर्शात्प्रागेनतत्सहनस्यमहाफलित्वमित्याहयमिति
नवययानिआत्मदर्शनात्रप्रचावयन्ति सोमृतत्वायपर
माण्यसत्परमात्मसमापतिवशादविनाशित्वायकल्पतेसम्यग्
तेपुनोभवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

येतेमात्रास्पृशयंपुरुषं
धीरेतत्तत् तथासम
डःखसुखंखडःख
प्राप्तोहर्षविषादरहितं
धारा अमृतत्वाय

पंचोली टीका

तत्पतीकारप्रयत्नादपितत्सहनमेवडचितंयतःतत्सहनेनिरति
शायफलमित्याह येहीति हेपुरुषर्षभहियस्मादेतेशीतोष्णाः
दयोविषयाः इंद्रियाणिचयं आत्मदर्शनेसमडःखसुखंसमसु
खडःखियस्यसतेखडःखप्राप्तोहर्षविषादरहितंधीरेंधीमेते
पुरुषेनवययंति नचालयंतिसज्जानीद्वंद्वसहितःअमृतत्वा

गी.
टी.
हि.

यमोक्षाय कल्पते समर्थो भवति ॥ १५ ॥

राजीवसमिहोयिनी ॥

धीराणां विषय संबंध सदनफलमाह यंदिनेति यतेपूर्व
काइंदियार्थसन्निकर्षायं पुरुषं यो रुषलक्षणालिनीं धीरे
धैर्यगुणालिनीमतयवसमदः स्वसुखसुखदः स्वप्रनयेत्ये
वप्रवर्तमाने न व्यययंति न कंपयंति सैदा र्जनकतयाथमे
धर्मवबुद्धेर्व्यापनेन वस्ववृष्टितस्वधर्मकर्तव्यतानि सु
यान्न व्यावयंति सः पुमान्मृतत्वाय अविद्यमानं मृतं मरणं
मर्त्यधर्मो यस्य सोमृतो मरुतत्वं देवदूयता तदर्थं कल्पते यो
ग्यो भवति पुद्गलसंमुखमरणादिति भावः अथवा हेया चित्ता
यावित्तोयं यथा संख्यं मृतं मृतं इति कोशादविद्यमानं मृतं या
वित्तमन्नादिकं भक्ष्यत्वेनास्येति मृतो यावित्तो यमोक्ता तत्त्वम
मृतत्वे ब्राह्मणवदभिहितान्न भोजितं तदर्थं कल्पते पुद्गल
जयेदधिजीव्यलाभादिति भावः अथवा मृतत्वाय मोक्षाय
व कल्पते इति ॥ १५ ॥

मधुभाष

यंद्दीति यमेते मात्रास्पर्शनव्यययंति पुरिषाय मेव संतं प्रा
सीर संबंधाभावे सर्वेषामपि व्याभावात् पुरुषमिति वि
प्रोषणं कथं न व्यययति समदः स्वसुखत्वात् तत्कथम्
धैर्येणा नित्यप्राप्तेत्युक्तम् किमात्मेव नित्यः अदोस्विर
न्यदपि अन्यदपि तत्किमिति आह ॥ १५ ॥

भाषा अनुवाद
किस हेतुसे उपाय अवलम्बन करि शीत उस वारन करने
से उनका सहना ही उचित है उसमें बड़ा फल है यह क
हते हैं कि हे पुरुष श्रेष्ठ अर्जुन जिन धीर पुरुषोंको सु
ख दुःख समान भाव अर्थात् शीत उष्णमें क्लेश नहीं हो
ता सोई विद्वेष रहित पुरुष धर्म ज्ञानके द्वारा मोक्ष प्राप्ति
के अधिकारी है ॥ १५ ॥

दोहा

पीड़ें नहि जिह पुरुषकों यह विषये नर श्रेष्ठ समक्ष्य सुख
दुःख धीरको सो दें सुक्त वरिष्ठ ॥ १५ ॥

[The text in this block is extremely faded and illegible.]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

नासतोविद्यतेभावो नाभावोविद्यतेसतः ३
भयोरपिट्टष्टोऽन्न स्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

शंकरभाष्ये

इतश्च शोकमोहावहृत्वा शीतोष्मादिसहनेयुक्तं यस्मात् नास
तइति नासतोऽविद्यमानस्य शीतोष्मादेः सकारणस्य न विद्यते
नास्तिभावो भवनमस्ति ता नहि शीतोष्मादिसकारणं प्रमाणं
निरूप्यमाणं वस्तु सद्भवति विकारो हि सः विकारश्च व्यभिचरः
ति यथा चटादिसंस्थाने चक्षुषानिरूप्यमाणं मृदातिरेकेण उप
लब्धेरसत्तया सर्वा विकारः कारणव्यतिरेकेण उपलब्धेरसत्त
न्मप्रधेसाभ्यां प्रागृद्धं चानुपलब्धेः कार्यस्य चटादेर्मृदादिका
रणस्य तत्कारणस्य च तत्कारणव्यतिरेकेण उपलब्धेरसत्त्वं
तदसत्त्वं सर्वाभावप्रसंगइति चेन्न सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः स
दुद्धिः सदुद्धिरिति यदि घटा बुद्धिर्न व्यभिचरति तत्सत्त्वं यदि घ
टा व्यभिचरति तदसत्त्वं इति सदसद्विभागे बुद्धितंत्रस्थिते सर्व
त्रेद्वे बुद्धी सर्वैरुपलभ्यते समानाधिकरणेन नीलोत्तवत्सत्त्वं
वृक्षटः सन् पटः सन् हस्तीत्येवं सर्वत्र तयोर्बुद्धौ चटादिबुद्धिर्व्य
भिचरति तथा च दर्शितं न तसद्बुद्धिस्तस्मात् चटादिबुद्धिवि
षये सन् व्यभिचारात् न तसद्बुद्धिविषयोऽव्यभिचारात् चटे
विनष्टे चटबुद्धौ व्यभिचारः न तसद्बुद्धिरपि व्यभिचरतीति चेत् न
पटादावपि सदुद्धिदर्शनात् विशेषविषयेव सा सदुद्धिरतो
पि न विनश्यति अथ सदुद्धिवत् चटबुद्धिरपि चटान्तरे दृश्य
ते इति चेन्न पटादावदर्शनात् सदुद्धिरपि नष्टे चटे न दृश्यतइ
ति चेत् न विशेषाभावात् सदुद्धिः विशेषणविषया सतो विशेष
णाभावे विशेषणानुपपत्तौ किं विषया स्यात्तत्र पुनः सदुद्धि
विषयाभावात् एकाधिकरणत्वे चटादि विशेषाभावेन युक्तं
इति चेत् न सद्विदमुदकमिति मरीचादावन्यतराभावेऽपि सामा

गी.
टी.
दि.

नाधिकरणदर्शनात् तस्मादेहादेर्दृढस्य च सकारणस्यासतो
नविद्यतेभावइति तथासतस्य आत्मनः अभावोऽविद्यमानतान
विद्यतेसर्वत्राद्यभिचारादित्येवाचामएवमात्मानात्मनोः सदस
तो रुभयोरपि दृष्टः उपलब्धोऽनो निर्णयः सत्सदेवासदसदेवेति
तु अनयो र्यथोक्तयोस्तत्त्वदर्शिभिः तदिति सर्वनामसर्वत्र
स्तस्य नामतदिति तज्जावस्तत्त्वेन स्मरणे याथात्म्यं तद्वृत्तं शीले
येषां ते तत्त्वदर्शिनस्तेस्तत्त्वदर्शिभिस्तत्त्वमपि तत्त्वदर्शिनो दृ
ष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं ज्ञात्वा शीतोष्णादीनि नियतानियत
रूपाणि हृन्वानि विकारोऽयमसदेव मरीचिजलवन्मिथ्यावभा
सतेति मनसि न्यस्यतितित्तत्त्वेन्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

अनेदगिरिक्तटीका ॥

अधिकारिविशेषणे तितित्तत्त्वे हेतुत्वरपरत्वेनोत्तरस्यैकमवता
रयति इतश्चेति इतः शब्दार्थमेव स्फुटयति यस्मादिति यतः शी
तादेः क्लेशादिहेतोरनात्मनो नास्ति वस्तुत्वे वस्तुनश्चात्मनो नि
र्विकारत्वेनैकरूपत्वे अतोऽमुमुक्तो विशेषणं तितित्तत्त्वे युक्त
मित्याह नेत्यादिना कार्यस्यासत्त्वेपिकारणस्य सत्त्वेनात्यन्तास
त्वासिद्धिरित्याशंक्य विशिनष्टि सकारणस्येति नासतइत्युपा
दाय पुनर्नकारानुकर्षणमन्वयार्थं असतः सून्यस्यास्तित्वप्र
संगाभावादप्रसक्तप्रतिषेधप्रसक्तिरित्याशंक्याह नहीति
विमतमतात्त्विकमप्रामाणिकत्वात् रज्जुसर्पवत् नहि धर्मिणा
हकस्य प्रत्यक्षादेस्तत्त्वावेदकं प्रामाण्यं कल्पते विषयस्य उर्नि
रूपत्वादतोऽनिर्वाच्यं हेतमित्यर्थः कथं पुनरथत्वादिविषय
स्य शीतोष्णादिहेतस्य उर्निरूपत्वेनानिर्वाच्यत्वं तत्राह विकारो
हीति ततश्च विमतं मिथ्या आगमापायित्वात् सम्प्रतिपन्नवदि
ति फलितमाह विकारस्येति वाच्यारम्भणश्रुतेः हेतमिथ्यात्वे
अनुशाहकत्वं दर्शयित्वं चकारः किंच कार्यकारणाद्भिन्नमभि
न्नमेति विकल्पाद्यं दृष्टयति यथेति निरूप्यमाणमेतर्बहिः

श्चेतिशेषः विमतं कारणत्रतत्त्वतोभिद्यते कार्यत्वाद्भवदित्यः
 र्थः ३ नोपि कारणद्वेदेन नास्ति कार्यं आदावनेचयत्रास्तिवर्तमा
 नेपितत्तयेति न्यायादित्याह जन्मेति यदि कार्यकारणादभिन्नं
 तदा तस्य भेदेनासत्त्वे पूर्वस्मादविशेषः तादात्म्यनावस्थानं त
 न युक्तं तस्यापि कारणव्यतिरेकेण भावात् कार्यकारणवि
 भागविशेषे वस्तुनि कार्यकारणपरम्पराया विभ्रमत्वादित्यभि
 प्रेत्याह नृदादीति कार्यकारणविभागविहीनं वस्त्वेव नास्ती
 तिमन्वानश्चोदयति तदसत्त्वइति अनुवृत्तव्यावृत्तबुद्धिद्वयद
 र्शनादनुवृत्ते च व्यावृत्तानां कल्पितत्वादकल्पितं सर्वभेदक
 ल्पनाधिष्ठानमकार्यकारणवस्तुसिधतीति परिहरति न सर्व
 त्रेति सम्प्रतिसतो वस्तुत्वे प्रमाणमनुमानमुपन्यस्यति यद्विष
 येति यद्व्यावृत्तेष्वनुवृत्तं तत्तमर्थं सत् यथा सर्पधारादिष्वनुग
 मोरज्जादेरिदमंशः विमतं सत्पमव्यभिचारित्वात् सम्प्रतिपन्न
 वदित्यर्थः व्यावृत्तस्य विकल्पितत्वे प्रमाणमाह यद्विषयेत्या
 दिना यद्व्यावृत्तं तन्मिथ्या यथा सर्पधारादिविमतं मिथ्याव्यभि
 चारित्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः इत्यनुमानद्वयमनुवृत्त्य स
 तो कल्पितत्वं असत्तत्त्वं कल्पितत्वं स्थितमिति शेषः ननु ने
 दमनुमानद्वयमुपपद्यते समस्तद्वैतवैतथावादिनो विभागा
 भावादनुमानादिव्यवहारानुपपत्तेस्तत्राह सदसदिति उक्ते
 विभागे बुद्धिद्वयाधीने स्थिते सत्पनुमानादिव्यवहारो निर्वह
 ति प्रातिभासिकविभागेन वियोगात् परमार्थस्यैव तद्वैतत्वे
 केवलव्यतिरेकाभावादित्यर्थः ऊतः सदसद्विभागस्य बुद्धिद्व
 याधीनत्वं बुद्धिविभागस्यापि तवाभावात्तत्राह सर्वत्रेति व्यव
 हारभूमिः सत्पमर्थः बुद्धिविभागस्यापि कल्पितत्वेव बोध्यवि
 भागप्रतिभासहेतुतेति भावः बुद्धिद्वयमनुरुथ सदसद्विभा
 गे सतः सामान्यरूपतया विशेषाकांक्षा सामान्यविशेषे द्वे व
 स्तुनी वस्तुभूते स्मातामिति चेत्तत्राह समानाधिकरणइति ।

गी.
टी.
हि.

पदयोः सामानाधिकरस्य बुध्योरुपचर्यते सोऽयमिति सामाना-
धिकरणवद्भटः सन् इत्यादि सामानाधिकरणमेकवस्तुनिष्ठं
वस्तुभेदे घटपटयोरिव तदयोगादित्यर्थः नीलोत्पलमिति व-
द्भर्मभर्मविषयतया सामानाधिकरणस्य सुवचत्वात् वस्तैक्य-
विषयत्वमिति चेत्त्रेत्याह न नीलेति नहि सामान्यविशेषयोर्भे-
देऽभेदे च तद्भावाभेदाभेदौ च विरुद्धावतो जातिशक्तौः सामाना-
धिकरणं नीलोत्पलयोरिव न गौणं किन्तु व्यावृत्तमनुवृत्ते क-
ल्पितमित्येकनिष्ठमित्यर्थः सामान्यविशेषयोरुक्तन्यायं गुण-
गुणादावपि दिशतेऽयमिति तल्लोहि तत्रापि विकल्पदोषावि-
तिभावः सामानाधिकरणानुपपत्त्या देवस्तुनी सामान्यविशे-
षाविति पक्षप्रतिपत्तिरविशेषावेव वस्तुनीति पक्षप्रतिपत्तिरिति
तयोरिति बुद्धिर्व्यभिचाराद्वेद्यव्यभिचारैरपि कथं व्यावृत्तानां वि-
शेषाणामवस्तुत्वमित्याशङ्क्याह तथा चेति विकारो हि सद्व्या-
वृत्तिशेषः न चैकं वस्तु सामान्यविशेषात्मकमेकस्य देह-
प्रविरोधादित्यभिप्रेत्य सामान्यमेकमेव वस्तु तदुद्देश्यव्यभि-
चारात् बोध्यस्यापि सतस्तथात्वादित्याह नन्विति व्यभिचरती-
ति पूर्वोक्तसम्बन्धः विशेषाणां व्यभिचारित्वे सतश्चाव्यभिचारित्वे
फलितमुपसंहरति तस्मादिति असत्त्वं कल्पितत्वं तच्छब्दार्थं
मेव स्फोरयति व्यभिचारादिति सद्बुद्धिविषयस्य सतोऽकाली-
नत्वे तच्छब्दोपात्तमेव हेतुमाह अथ व्यभिचारादिति सद्बुद्धि-
व्यभिचारद्वारा बोध्यस्यापि व्यभिचारतदव्यभिचारित्वहेतोरसिद्धि-
रिति शङ्कते घटे विनष्ट इति सद्बुद्धेर्यदमात्रबुद्धिवद्भटविषय-
त्वाभावाच्च घटनाशे व्यभिचारोक्तिरिति परिहरति न पदादावि-
ति सद्बुद्धेर्यदविषयत्वेनिरालम्बत्वायोगात् विषयान्तरे व-
क्तव्यमित्याशङ्क्याह विशेषणेति सतोऽकल्पितत्वहेतोरव्यभि-
चारत्वस्यासिद्धिसुद्ध्य विशेषाणां कल्पितत्वहेतोर्व्यभिचारि-
त्वस्यासिद्धिशङ्कते सति यथा सद्बुद्धिर्घटे नष्टे पदादौ दृष्टत्वा

तत्र अत्राभिचारिणी अत्राभिचारः सतोदर्शितकथा चटबुद्धिरपि
चटेनष्टे चटान्तरे दृष्टे तत्राभिचारात् चटेवाभिचारसिद्धौ वि
शेषान्तरेपि कल्पितत्वे हेतोः अत्राचारेण न सिध्यतीत्यर्थः चटः
बुद्धेर्चटान्तरे दृष्टत्वेपि पटादावदृष्टत्वेन अत्राचारात् पटा
दिविशेषेष्वपि अत्राचारित्वसिद्धिरित्युत्तरमाह न पटादावि
ति विशेषणमेव अत्राचारित्वे सतोपि तदुपपत्तेरत्राचारा
दित्वहेत्वसिद्धि तादावस्थमिति शङ्कते सद्बुद्धिरिति चटः
दिनाशे देशे तदुपरक्ताकारेण सत्त्वाभावेऽपि नासत्त्वं चटाश्च
भावाधिष्ठानतया भावादित्याह न विशेषेति यथा सर्वग
ताजातिरित्यत्र त्वणमुण्णादिव्यक्तभावदेशे गोत्वं व्यञ्जका
भावात्तद्व्यज्यते न गोत्वाभावात् तथा सत्त्वमपि चटादिना
शे व्यञ्जकाभावात्तद्व्यज्यते न स्वरूपाभावादित्युक्तमेव प्रपञ्च
यति सदित्यादिना सप्रतियोगिकविशेषणव्यभिचारेपि स्व
रूपाभावादिव्यभिचाराद्युक्तं सतः सत्त्वमिति भावः द्वयोः
सतोरेव विशेषणविशेषत्वदर्शनात् चटसतोरेपि विशेषण
विशेषत्वे द्वयोः सत्त्वधोव्यात् चटादिविकल्पितत्वात्तु माने सा
मानाधिकरण्यधीवाधितमिति चोदयति एकेति अनुभवम
नुसृत्य वाधितविषयत्वमुक्तानुमानस्य निरस्यति नेत्यादि
ना चटादेः सति कल्पितत्वात्तु मानस्य दोषराहित्ये फलितमु
पसंहरति तस्मादिति प्रथमपादव्याख्यानपरिसमाप्तिरिति
शब्दं ननु नेदं व्याख्यानं भाष्यकाराभिप्रेतं सर्वद्वैतशून्यत्वं
विवक्षायां शास्त्रतद्भाष्यविरोधात् केनापि पुनर्द्वैतद्वयेन
समनीषिकयोत्येक्षितमेतदिति चेन्नैवं किमिदं द्वैतप्रपञ्च
स्य शून्यत्वं किं तच्छब्दं किं सद्विलक्षणत्वं नाद्योऽनभ्युपगमात्
द्वितीयानभ्युपगमे तु तदेव शास्त्रविरोधो भाष्यविरोधश्च सा
र्वहि शास्त्रतद्भाष्यचद्वैतस्य सत्त्वानधिकरणत्वसाधनेनाऽ
द्वैतसत्त्वत्वे पर्यवसितमिति त्रैविध्यद्वैतसत्त्वतत्र प्रतिष्ठापि।

गी.
टी.
दि.

ते तथाच प्रक्षेपाशंकां सस्यदायपरिचयाभावादिति द्रष्टव्यं अ
नात्मजातस्य काल्पितत्वेनावस्त्यप्रतिपादनपरतया प्रथम
पादे व्याख्याय द्वितीयपादमात्मनः सर्वकल्पनाधिष्ठानस्याक
ल्पितत्वेनावस्त्यप्रसादनपरतया व्याकरोतीति तथेति नन्या
त्मनः सदात्मनो विशेषेषु विनाशिश्रुतदुपरकस्य विनाशः स्या
दित्याशंकाविशिष्टनाशेषि स्वरूपानाशस्योक्तत्वात् नैवमित्या
ह सर्वमेति ननु कदाचित्सदेव पुनः सत्त्वमापद्यते प्रागस
तो चटस्य जन्मना सत्त्वाभ्युपगमात् सच्च कदाचिदसत्त्वं प्रति
पद्यते स्थितिकाले सतो चटस्य पुनर्नाशेनासत्त्वाङ्गीकारादेवं
सदसतो रव्यवस्थितत्वाविशेषादुभयोरपि हेयत्वमुपादेयत्वं
वा तत्त्वं स्यादिति तत्राह एवमिति तदुद्देश्येन सस्य
ध्यामानो दृष्टिं व्यवधारयति नहि प्रागसतो दृष्टस्य सत्त्वमसत्त्वे
स्थिते सत्त्वप्राप्तिविरोधादसत्त्वनिवृत्तिश्च सत्त्वप्राप्ताचेत प्रा
प्तमितरेतराप्रयत्नमन्तरेणैव सत्त्वापत्तिमसत्त्वनिवृत्तावस
त्त्वमनवकाशिभवेत् एतेन सतोऽसत्त्वापत्तिरपि प्रतिनीतेति
भावः कथं तर्हि सतोऽसत्त्वमसत्त्वमसत्त्वं प्रतिभाति इत्याशं
का नतददर्शनाभावादित्याह तत्त्वेति तस्य भावस्तत्त्वेन च तच्छ
हेन परमार्शयोगं किंचिदस्ति प्रकृतं प्रतिनियतमित्याशंका
व्याचष्टे तदित्यादिना ननु सदसतो रव्यथात्वं केचित् प्रतिप
द्यन्ते केचित् तयोर्गुणनिर्णयमनुसृत्य तथात्वमेवाभिगच्छ
न्ति तत्र केषां मतमेवित्यमिति तत्राह त्वमपीति १५ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

ननु तथापि शीतोष्णादिकमतिदुःसहं कथं सोऽयमत्यंतं त
त्सहने च कदाचिदात्मनाशस्यापि संभवादित्याशंका तत्त्ववि
चारतः सर्वसोऽङ्गं शक्यमित्याशयेनाह नासत्तरेति असत्त्वात्
असत्त्वात्मात्मादविद्यमानस्य शीतोष्णादेरात्मनि भावः सतो
न विद्यते तथा सतः सत्त्वभावस्यात्मनः सभावो विनाशो न

धर्म

विद्यते एवमुभयोः सदसतोरेतो निर्णयो दृष्टः के सत्यदर्शि
भिः वस्तु यथा त्वविद्धिः एवं भूतविवेकेन सहस्येत्यर्थः ॥

पिशाचभाष्ये टी.

इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनेयस्याङ्कं नासत
इति असतः अविद्यमानस्य रज्जुसर्पवत् दृष्टनष्टस्य भावस्य ज
गतः भावः सतानविद्यते तथा परमार्थस्य सतः आत्मनः अभा
वः अविद्यमानता न विद्यते सर्वत्राद्यभिचारात् अनयोः सदसतोः सत्यं विनिश्चित्य
मोहं वहित्वा शीतोष्णादींस्तीक्ष्णं तत्त्वं सत्यं विनिश्चित्य ॥

रामानुजभाष्ये टी.

यत्वात्मनो नित्यत्वं देहानां स्वाभाविकं नाशित्वमशोकनिमित्तमु
क्तं गतास्तु न गतास्तु च नानुशोचन्ति पंडिता इति तदुपपादयितु
मारभते नासत इति असतो देहस्य सद्भावो न विद्यते सतश्चात्मानो
नासद्भावः उभयोर्देहात्मनोरुपलभ्यमानयोर्न योऽपलब्धित्व
दर्शिभिरंतो दृष्टः निर्णयो तत्त्वानिरूपणस्य निर्णय इहो तशब्दे
नोच्यते देहस्यासद्वस्तुनो सत्यमेव स्वरूपं आत्मनश्चेतनस्य सत्य
मेव स्वरूपमिति निर्णयो दृष्ट इत्यर्थः विनाशस्वभावो वा सत्यं
अविनाशस्वभावः सत्यं यथोक्तं भगवता पराशरेण तस्मिन् वि
ज्ञानमृते स्ति किंचित्क्वचित्क्वदा विद्धि जवस्तु जाते ज्ञाने यथा स
त्यमसत्यमन्यत अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते तत्तना
शिनसंदेहो नाशिद्वयोपपादितो यत्तु कालान्तरेणापि नान्य
संज्ञासुपैति वै परिणामादिसंभूतिं तद्वस्तु नृपतश्च किमिति
अत्राप्येतद्वत्तमे देहा अविनाशितु तद्विद्धीत्युच्यते तदेव सत्त्वा
सत्यव्यपदेशे हेतुरिति गम्यते अत्र तु सत्कार्यवादस्यासंगत
त्वात् तत्परोक्षं श्लोकः देहात्मस्वभावाज्ञानमोहितस्य तन्मो
हशतयेद्युभयोर्नाशित्वाद्वाशित्वरूपविवेक एव वक्तव्यः
स एव अविनाशितु अंतवत इमे देहा इत्यनेन उपपादित इ
तियथोक्त एवार्थः ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥

विष्णु

गी.
टी.
दि.
नि.

ननु यत एवागमपायिन एते सर्वे देशा विशेषास्त एव शोचते
मेवं तथा हि कोयमागमो नाम उत्पत्तिरिति चेत् सापिकाश्र
मतप्राप्तलाभः सा इति त्वमत असत्त्वभावता हि निस्त्वभाव
तानिरात्मता निरात्मा च स्वभावः कथं स स्वभावी कर्तृशक्यः
अनीलं हि न नीली कर्तृशक्यं स्वभावांतरापत्तेर्दृष्टत्वात् त
था च शास्त्रं न हि स्वभावो भावानां व्यावर्तते तौ स्पष्टवद्वेति
अथ सत एवात्मलाभ उत्पत्तिः तदा लब्धत्वात्मनोऽप्यजात्वमभावाभा
वाच्चित्त्येतैवेत्यागमेकाशोचता एव मया योऽपि सतो सतो वा
असत्तावदसदेव सत्त्वभावस्यापि कथमसत्ता स्वभावः द्वि
तीयेक्षणे साव सत्त्वभाव इति चेत् आद्येऽपि तर्थादिति न
कश्चिद्भावः स्यात् स्वभावस्यात्यागात् अथ मुद्गरादिना स्य
नाशः क्रियते सद्यदित्यतिरिक्तो भावः किं ह्येत न दृश्यते इ
ति चेत् मानामदर्शभावनत्वन्यथाभूतः पटादृत इव अथ
व्यतिरिक्तस्तु नासावित्युक्तं तदेतत्संक्षिप्ताह अथ च लोक
ह्येतनेदमाह असतो नित्यविनाशिनः शरीरस्य न भावः अन
वर्तमानवस्थाभिः परिणामित्वात् नित्यसतश्च परमात्मनो ना
स्तिकदाचिद्विनाशोऽपरिणाममर्थमत्वात् तथा च वेदः अवि
नाशी वा अरे अयमात्मानुच्छिर्तिर्यमेति अनयोः सदसतो रंतः
प्रतिष्ठापदेयज्ञानयोर्विश्रान्तिः ॥ ११ ॥

परमार्थप्रपाटी ॥

अथ द्वितीयोपायमाह नासत इति असतः शुक्तिकारजतव
दसद्वपस्पृष्टपमात्रस्य भावः वर्तमानत्वं वक्तुं न शक्यते त
था सतः सच्छब्दव्यदेश्यस्यात्मनः अभावः अवर्तमानत्वं च वक्तुं
न शक्यते एवमसत्सतो रंतो निर्णयस्तत्त्वदर्शिभिः स्वस्वरूप
ज्ञेयैः अत्रैतदुक्तं भवति यत्रोत्तरक्षणे वा पोट्टश्यते तदस
च्छब्दव्यपदेश्यं तथा यत्सर्वदाप्यवाधितं तत्सच्छब्दव्यपदेश्यं
अतोऽप्यदार्तमिति श्रुतेः तदुक्तमथात्मसारे यद्वत्तत्त्वार्थम
वभाति मरीचिकाभश्चासंनिधानमपिरज्जुभुजंगमुख्यं समः

नासत इति

लणवधिसुप्रवधीहतद्विष्टेविभातितदपिप्रवदेति
 सत्यं सर्वप्रपंचविलयावसरेषुमोपत्याणवायुजगत्वि-
 दिहास्तिनूनं अर्थप्रतीतिवशातोपिचजागरादौतस्मात्स
 दित्यभिहितं तत्त्वचित्स्वरूपमिति एवमवस्थात्रयेणवा
 धितेसत्येब्रह्मणिनिर्वृष्टचित्तानां तत्त्वदर्शनामसङ्गपशी
 तोस्मादिदं दृढः त्वमहनेकियानायासः यथास्वप्नेसर्पेवा
 ददृष्टमजागरेतत्प्रतीकारसंभवादित्यर्थः ॥

वनमाली टीका ॥

इति

यदुक्तमात्मनानित्यत्वेदेहानामनित्यत्वेवाशेषानित्यादि-
 नातदुपपादयति नासत्तदसत्तःपरिणामिनोदेहस्यभा-
 वोपरिणामित्वेनविद्यते सतोपरिणामिनश्चात्मनोभावःप
 रिणामित्वेनविद्यते अनयोरुभयोदेहात्मनोरेतत्त्वद-
 र्शिभिर्दृष्टः निरूपणस्यनिर्णयान्तत्वंनिर्णयपूर्वातःशब्दे
 नोक्तप्रसतोदेहस्यासत्त्वमेवसत्त्वश्चात्मनःसत्त्वमेवस्वरू-
 पमितिनिर्णयोदृष्टइत्यर्थः अनाशीपरमार्थोसोप्राज्ञैरभ्यु-
 पगम्यते यत्तुकालांतरेणपिनान्यसंज्ञासुपैतिवैपरिणा-
 मादिसंभूतितद्वस्तुनृपतच्चकिमितिवैस्त्वोक्तेःयद्वास-
 दसच्छब्दोसत्कर्मसत्कर्मपरोप्रशक्तकर्मणितथासच्छ-
 ब्दःपार्थयुज्यते अत्रद्वयाद्भेदंभेदतत्पक्षमंकृतंचयत् ।
 असदित्युच्यतेपार्थत्यादिवक्ष्यमाणत्वात् तथासतोदृष्ट
 कर्मणःसकाशात्भावःसुखेनविद्येतथासत्सकर्मणो
 युद्धादितोभावोऽऽखेनविद्यते अनयोरुभयोःसदसत्कर्म-
 णोःसुखदुःखकारणत्वद्वयोर्नोनिर्णयस्तत्त्वदर्शिभिर्दृ-
 ष्टं तत्तत्रियस्यप्रशस्ततरे अतःपापमेवाश्रयेदस्मानिति
 शोकंजहीतिभावः भवत्यस्मितजत्प्रयोजनिकेच्छेतिभावः
 सुखेनभवतितादृगिच्छायस्मिन्सोभावोऽऽखेनत्वसतोवि

वधारितः

गी.
टी.
दि.

स्यभावः सत्त्वं नास्ति मृषात्वात् सतो ब्रह्मणो सत्त्वं सजाती-
यविजातीयस्य गतभेदसून्यं ब्रह्मैव सप्रकाशरूपं सत्त्वं यदः स
त्रित्वादेव च दृष्टादिना दात्मापत्रे तदेव भातीति सजातीया जडा
द्वेदः स्वगतो गुणाद्वेदो नास्ति प्रतियोगिनो भावात् तथा च क्र-
तिः सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य ए
तदात्ममिदं सर्वं तत्सत्त्वं स आत्मा तत्त्वमसि सत्त्वं तत्त्वे तदेतदिति उ-
यसंहरतीति उक्तं भेदसून्यमेकं सत्यमाह 'वाचारेभणो विका-
रो नाम धेये' मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादि श्रुतिर्विकारस्याह
तत्त्वमाह स नमूलाः सोम्ये माः सर्वाः प्रजाः सदा यतनः सत्य-
तिष्ठा इति श्रुतिर्विकारस्य चितिकल्पितत्वमाहेति तत्त्ववि-
षयमृषात्वे जन्माद्यस्य यत इति सूत्रे यतो वा इमानि भूतानि
भूतानि जायंत इत्यादि श्रुतौ जन्माद्युक्तेरीक्षते नीशाहमि-
ति सूत्रे संपेक्षतेति श्रुतौ चेश्वरस्यैवा पूर्वकर्तृत्वस्य लोकव-
ल्लीलाकेवल्यमिति सूत्रे आत्मकामस्य कास्ये हेति श्रुतौ च
प्रयोजनाभावेऽपि मृष्टेः 'वैषम्ये नैर्हृणेन सापेक्षत्वादिति
सूत्रे पुणेन पुण्यलोकं नयतीत्यादि श्रुतौ च कर्मसापेक्ष-
त्वेन वैषम्यस्य तेजो तत्त्वमाहेति सूत्रे वायोरित्यादि श्रुतौ
च तेज आदेवी आदिजन्यत्वमस्य विपर्ययेण तत्त्वक्रमोत्प-
पद्यतेवेति सूत्रे पृथिव्यासु प्रलीयत इत्यादि श्रुतौ पृथिव्या-
देरवादी लयस्य चोक्तेरयुक्तत्वापत्तेः 'न हि कल्पिते विरोध-
परिहारो युक्तौ' किंच विषयस्य मृषात्वे सर्वज्ञेन तत्त्वानुनाद्य-
उपपत्तिः न हि शुक्तिरूपं मृष्टेति जानन्न्यालयति न चैदं
जालिकवत उपपत्तिः प्रतारके स्यैदं जालिकस्योत्पादकत्व-
पालकत्वाद्यभावात् एतत्तन्त्रादिप्रयोगादित्यं लोकाः आ-
म्यंतीति गुरूपदेशादिना ज्ञातमंत्रादिप्रभावः प्रापरोत्पा-
भावेऽपीममाश्रुपश्रुत्विति हि वदति समाध्यामोहं विनामा

वतोऽप्यदिकार्यमात्रस्यासत्त्वप्रतीतिरिति स्यात्तर्ह्येतच्छ्रुत्वश्रु
 त्वायुद्धेन करिष्यतीत्येवेमनसि निधायात्र श्लोके श्रीकृष्णे
 न सत्कार्यवाद एवोक्तः ये केचिदत्रासच्छ्रुत्वेन देहादिका-
 र्यस्य तच्छ्रुत्वेन प्रतिपादयंति तेषामज्ञानमोहितानां भगवदा-
 शयानभिज्ञानां परिच्छिन्नवासत्वस्य भावत्वादसन्मित्यादि
 जल्पनमुचितमेव अन्ये त्वत्र सत्कार्यवादस्यासङ्गतत्वात् तत्र
 तयोऽयं श्लोकः देहात्मस्य भावाज्ञानमोहितस्य तन्मोहश-
 न्तयेऽयं भयोर्नाशित्वानाशित्वरूपविवेक एव वक्तव्यः स
 एव गतासूनगतासूंश्च नाशो च न्निति प्रस्तुतः स एव अ-
 विनाशित्वं अतवन्त इमे देहा इत्यनेन तदुपपादित इति य-
 द्योक्त एवार्थः इति वदन्ति तेऽस्माभिः स्पष्टव्याः भवद्भिर्यदुक्तं
 मत्र सत्कार्यवादस्यासंगतत्वे तत्कयारीत्या भगवतः पूर्वा-
 परोक्तिविरोधत्वेन वाग्येयस्य प्रकरणविरोधत्वेन वा भवत्स-
 ममतविरोधत्वेन वेति वक्तव्यं नायः ऊर्ध्वमूलस्य यः शाखप-
 षोऽस्य सनातन इति श्रुत्यर्थरूपायाः ऊर्ध्वमूलमयः शा-
 खमस्य त्वं प्रादुरव्ययमित्यादि स्वोक्तेर्विरोधात् असत्यमप्र-
 तिष्ठं तेजगदाद्भरनीश्वरमित्यादिना कार्यासद्वृत्तगत्वरत्वा-
 प्रतिपादनाच्च नापि द्वितीयः कार्यस्य सत्त्वमत्वापुनस्तस्या-
 सत्त्वकथनासम्भवाद्भगवतश्चोपदेशसमये यथार्थकथ-
 नेन वचकत्वप्रसंगात् अनामतमत्वप्रसंगाच्च न देहा-
 दिकार्यस्यासत्त्वकथने विनाशेन स्पष्टमोहशान्तिः कथं भवे-
 दिति चेन्न असत्योपदेशेन कस्यापि मोहनिवृत्तिसंभवात्
 प्रसृतमोहप्राप्तेरेव संवाच्यतवाप्यसम्मतत्वाच्च अन्यथासि-
 द्धातमद्वाच्च नापि तृतीयः भगवतः सर्वज्ञत्वेन च पूर्वाप-
 रवचनस्य विरोधलेशगत्याभावात् नापि चतुर्थः स्वप्र-
 कृतिकार्यदेहादिसंभावनिरूपणप्रकरणस्य सत्त्वात् न
 देहात्मस्य भावाज्ञानमोहितस्याज्ञानस्य मोहशान्तयेऽयं

गी.
टी.
दि.

विनाशित्वा

तत्रैवं

भयोर्नाशित्वा नाशित्वरूपविवेक एव वक्तव्यः स एव गता-
सून गतासुं चेति प्रसृतः स एवा विनाशित्वप्रवृत्तवत्तदमेदे-
हा इत्यनन्तरमुपपादित इति यथोक्त एवार्थ इति चेन्न अनुप-
पन्नत्वात् तथा हि देहात्मनः स्वरूपस्य सत्यत्वज्ञानं विना
तयोः स्वभावज्ञानेन न स्यात्तदभावे तन्मोहशान्त्यभावः गता-
सुत्वा गतासुत्वविनाशित्वात्तदवत्त्वानन्तवत्त्वादयः पूर्वापर-
पद्यस्याः शास्त्राप्रयिदेहात्मनोः कार्यत्वाकार्यत्वप्रतिपा-
दनेन सत्कार्यवादमेव द्योतयति तथाचात्र प्रयोगः यद्य-
त्कार्यं तत्तद्गतासुत्वमन्यकार्यत्वात् यद्यदिवत् पद्यदका-
र्यं तत्तद्गतासुत्वमन्यकार्यत्वाभावात् यद्यत्कार्यं तत्तद्वि-
नाशित्वं यद्यदिवत् यत्रैवं तत्रैवं चेत्तदवत् यद्यत्कार्यं त-
त्तदन्नवत् यत्रैवं जीववदित्येव मनुमानसहकृतार्थद्वारा
तथात्रैव सदसद्भावाभावशब्दप्रयोगाच्छब्दद्वारापि च सत्का-
र्यवादस्य संगतिरस्तेष्वनन्तवत्सङ्गतलेशगंधस्पर्शः नापि पं-
चमः भवतः सत्कार्यो गीकारत्वेनासत्कार्यो गीकारात् अ-
न्यथा सिद्धांतभंगात्सार्तमतप्रवेशाच्च न न्यसिन्धकरणे
सत्कार्यवादरूपस्य शास्त्रस्यापादाभावात्तदसंगतत्वमस्तेवेति चे-
न्न अन्त्या कलितोक्तित्वात् तथा हि न त्वेवाहमित्यस्य भाषे-
भवद्विर्यद्वाधितानुवृत्तेः त्वएनेकते तदप्यसंगतत्वमेव
समग्रगीताशास्त्रेऽप्येकतरेपि यद्येवाधितानुवृत्तिशब्दस्या-
दाभावत्वात् यो दोषोऽस्माकं दीयते सः युष्माकमपि स्यात् य-
त्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः नैव पर्यनुयोक्तव्य-
स्तादृगर्थविचारण इति वचनात् तस्मात्सत्कार्यवादस्या-
संगतत्वमित्यलं कृतर्कनिरासैः ॥ ॥

मधुसूदनी टी. ॥

+ यत्कालतो देशतो वस्तुतो वा परिच्छिन्नं तदसत् यथा चटा-
दिजन्मविनाशशीलं प्राक्कालेनापरकालेन परिच्छिद्यते

+ ननु भवतु ग्रहैकत्वेन थापितस्यासत्यजडदृशरूपः सत्यपवसंसारः तथाच शरीरोऽस्मादित्यखडः त्वकारणे
सति तद्भागाव्यवस्था कत्वात्सत्यस्य च ज्ञानादिसाशानुपपत्तेः कथं तितित्वा कथं वा सोऽसत्त्वा यत्कल्पत
इति चेन्न कृत्स्नस्यापि हेतुप्रपञ्चस्यात्मनिकल्पितत्वेन तद्भागाद्विनाशोपपत्तेः अत्रैककल्पितस्वरजतस्य अ-
किं ज्ञानेन विनाशवत् कथं पुनरात्मानात्मनोः प्रतीत्यविशेषेणात्मवदनात्मापि सत्यो न भवेत् अनात्म-
वदात्मापि मिथ्या न भवेत् उभयोस्तस्य योगक्षेमः त्वादित्याशंकाविशेषमाह भावार्त्त +

धेसप्रागभावप्रतियोगित्वात् कदाचित्कालपरिच्छिन्न-
 मित्युच्यते एवं देशपरिच्छिन्नमपि तदेव मूर्तत्वेन सर्वदेशाव-
 नित्वात् कालपरिच्छिन्नस्य देशपरिच्छिन्ननियमेपि देशपरि-
 छिन्नत्वेनाभ्युपगतस्य परमाण्वादेस्तार्किकैः कालपरिच्छेदा-
 नभ्युपगमाद्देशपरिच्छेदोपि ह्युक्तः सच किंचिद्देशवृत्ति-
 रत्यंताभावः एवं सजातीयभेदः स्वगतभेदश्चेति त्रिविधोभे-
 दो वस्तुपरिच्छेदः यथा हस्तस्य हस्तान्तरात् शिलादेः पत्रस्य
 छादेः सुभेदः अथवा जीवेष्वरभेदो जीवजगद्वेदो जीवपर-
 स्परभेदः ईश्वरजगत्भेदो जगत्परस्परभेद इति पंचविधो
 वस्तुपरिच्छेदः कालदेशाः परिच्छिन्नस्याप्याकाशादेस्तार्किकै-
 र्वस्तुपरिच्छेदाभ्युपगमात्पृथग्निर्देशः एवं सांख्यमतेपि
 योजनीये एतादृशस्यासत्तः शीतोष्णदेः कृत्स्नस्यापि प्रपंच-
 स्यभावः सत्तापारमार्थिकत्वे स्वात्मानं न सत्ताकतादृशपरि-
 छेदशून्यत्वेन विद्यमानेन संभवति चटत्वाच्चटत्वयोरिव परि-
 छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्वयोरैकत्रविशेषात् न हि दृश्यं किंचित्
 क्वचित्काले देशे वस्तुनिवाननिषिध्यते सर्वत्राननुगमात्
 नवासद्वस्तुक्वचिद्देशे काले वस्तुनिवाननिषिध्यते सर्वत्रानु-
 गमात् तथाच सर्वत्रानुगते सद्वस्तु अननुगतव्यभिचारि-
 वस्तुकल्पितं रज्जुत्वं उड्वा अनुगते व्यभिचारि सर्पधारादिकमि-
 तिभावः ननु व्यभिचारिणः कल्पितत्वे सद्वस्तुपि कल्पितं
 स्यात्तस्यापि तच्छब्दाहृतत्वेन व्यभिचारित्वादित्यत आह नाभा-
 वो विद्यते सत इति सदधिकरणकभेदप्रतियोगित्वे हि वस्तु-
 परिच्छिन्नत्वे तच्च न तच्छब्दाहृतत्वेन तच्छेदशशविषणादोस-
 त्वायोगात् सद्भ्यामभावो निरूप्यत इति न्यायात् एकस्यैव
 स्वप्रकाशस्य नित्यस्य विभोः सत्तः सर्वानुस्यूतत्वेन सद्भ्यार्क-
 भेदानभ्युपगमात् चटः सत्रित्यादिप्रतीतः सार्वलौकिक-
 तेन सतो चटो अधिकरणकभेदप्रतियोगित्वायोगात् अभा-

न्यू

नि

गी.
टी.
दि.

य

वःपरिच्छिन्नत्वेदेशतःकालतोवस्तुतोवासतःसर्वात्रस्यतम
नमात्रस्यनविद्यतेनसंभवति पूर्ववद्विशेषादित्यर्थः ननुस
त्रामकिमपिवस्तुनास्त्वयस्यदेशकालवस्तुपरिच्छेदःप्रति
विध्यते किंतर्हि सत्त्वेनामपरं सामान्यं तदाश्रयत्वेन द्वयगुण
कर्मसमस्यवहारः तदेकाश्रयसंबन्धेन सामान्यविशेषसम
वायेषु तथावासतः प्रागभावप्रतियोगिनोच्यतेऽसत्त्वेका
रणव्यापारात् सतोपितस्याभावः कारणनाशाद्भवत्ये
वेतिकथं उक्तं नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसत इति
एवंप्राप्तेपरिहरति उभयोरपीत्यर्थेन उभयोरपिसदसतोः
सतश्चासतश्चातोमर्यादानियतरूपत्वेयत्सतत्सदेवयद
सतदसदेवेति दृष्टोनिश्चितः श्रुतिस्मृतियुक्तिभिर्विचारपूर्
वकं के सत्त्वदर्शिभिः वस्तुयाद्यात्म्यदर्शनशीलैर्ब्रह्मविद्धि
र्नतत्तार्किकैः अतः कृतार्किकाणां नविपर्ययाच्चपपत्तिः
तदशब्दोवधारणे एकांतरूपो नियम एव दृष्टो न त्वनेकांतरू
पोन्यथाभाव इति तत्त्वदर्शिभिरेव दृष्टो नातत्त्वदर्शिभिरि
ति वा तस्याचश्रुतिः सदेवसोम्येदमग्रसासीदेकमेवाद्विती
यमित्युपक्रम्य सिद्धं सर्वतत्सत्त्वं सञ्जात्मा तत्त्वमसि सत्त्वं के
तोऽत्युपसंहरती सदेकं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं
सत्त्वं दर्शयति वाचारेभणं विकारेणामधेयं स्मृतिकेत्येव
सत्यमित्यादिश्रुतिस्तु विकारमात्रस्य व्यभिचारिणो वाचारे
भणत्वेनान्ततत्त्वदर्शयति अत्रेनसोम्यसुंगेनापोमूलम
न्विच्छाद्विः सोम्यसुंगेन तेजोमूलमन्विच्छतेजसासोम्यसुंगे
न सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्यमाः सर्वाः प्रजाः सदाय
तर्नः सत्यतिष्ठा इति श्रुतिः सर्वेषामपि विकाराणां सत्तिक
ल्पितत्वं दर्शयति सत्त्वं च न सामान्यं तत्र मानाभावात् पदार्थ
मात्रसाधारण्यं तत्सतसदिति प्रतीत्या द्वयगुणकर्ममात्र
दृष्टिसत्त्वस्य स्वावपपादकस्य कल्पनात् वपरीत्यस्यापि सत्

वचत्वात् एकरूपप्रतीतेरेकरूपविषयनिर्वासत्वेन संबंधे
 भेदस्य स्वरूपत्वस्य च काल्पितमनुचितत्वात् विषयस्या
 ननु गमेपि प्रतीत्यनुगमे जातिमात्रोच्छेदप्रसंगात् तस्मादे-
 कमेव सद्वस्तु स्वतः स्वरूपरूपेणाज्ञाताज्ञातावस्थाभासकं स-
 तादात्म्याभासेन सर्वत्र सद्व्यवहारोपपादकं सन्नचटइति
 प्रतीत्या तावत्सद्वाक्तिमात्राभिन्नत्वे च देविषयीकृतं त-
 सत्तासमवायित्वं शुभेदप्रतिभेदचटितसंबंधानिर्वास-
 त्वात् एवं द्वयं सद्गुणः सत्रित्यादिप्रतीत्या सर्वाभिन्नत्वे सतः
 सिद्धं द्वयगुणादिभेदासिद्धाचनतेषु सत्त्वेनामयमः कल्प-
 ने किंतु सति यमिणि द्वयाद्यभिन्नत्वे लाघवात् तच्च वास्त-
 वं न संभवतीत्याध्यासिकमित्यन्यत् तदुक्तं वार्तिककोरेः
 सत्तातोपिनभेदः स्याद्व्यवत्वादेः ऊतो न्यतः एकाकाराहिसं-
 विधिः सद्द्वयं सन्नगुणो यद्येत्यादिसत्तापिसतोभेदिका तस्या
 प्रसिद्धेः व्यवत्वादिकं तसद्गुणमत्वात् सतोभेदकमित्यर्थः अ-
 तएव चट्टाद्विन्नः पटइत्यादिप्रतीतिरपिनभेदसाधिका चट-
 पटतद्भेदानां सदभेदेनैक्यात् एवं यत्रैव नभेदग्रहस्तत्रैव
 लब्धपदासती सदभेदप्रतीतिर्विजयते तार्किकैः कालप-
 दार्थस्य सर्वात्मकस्याभ्युपगमानेनैव सर्वव्यवहारोपपत्तौ
 तदतिरिक्तपदार्थकल्पने मानाभावात् तस्यैव सर्वाभ्युपगमात्
 सद्गुणेण च सर्वतादात्म्येन प्रतीत्युपपत्तेः स्वरूपस्यापि सर्वा-
 भ्युपगमत्वेनैकत्वात् त्रित्यत्वे विस्तरेणाग्रिमश्लोके वक्ष्यते तथा
 च यथा कस्मिंश्चिद्देशकाले वा चटस्पपटादेर्न देशांतरे का-
 लांतरे वा चटत्वे एवं कस्मिंश्चिद्देशकाले वा चटस्यान्यत्रा च-
 टत्वं शक्रेणापि न शक्यते संपादयितुं पदार्थस्य भावभंगा-
 योगात् एवं कस्मिंश्चिद्देशकाले वा चटस्यान्यत्रा चटत्वं श-
 क्येणापि न शक्यते संपादयितुं पदार्थस्य भावभंगायोगात्
 एवं कस्मिंश्चिद्देशकाले वा सतो देशांतरकालांतरवासत्वे

चलत्ततः १० यदोक्तुरादियत्कार्यं दृष्टं सत्कारणं हितत् आ
 काशादिचनः कार्यं तदप्येव प्रतीयते ॥ असतश्चेदिदं कार्यं
 सर्वं स्यादसदन्वितं असतः कारणत्वे च त्रिगुणत्वात् त्रिसिद्धि
 ति ११ अथः सत्कुरुते कार्यं मयस्कानो मणिर्यथा कारण
 त्वं भवेदेवं कुरुतेति शयः कृतः १२ इत्येवं वार्तिके थ सत्का
 र्यं सगतिरीरिता अधिष्ठानस्य सत्त्वसिद्धेन त्वन्यसिद्धये
 यथा यदादिसंस्थाने मृदोभिन्नं न च त्रुषा दृश्यते सकले तद
 त्सतोभिन्नं जगन्नहि ॥ शीतोष्मादेः प्रयंचस्य सहेतोर्नास्ति
 सत्पता अन्योन्यव्यभिचारित्वात्कल्पितत्वाच्चिदद्वये १५ अज्ञा
 नज्ञापकत्वे हि प्रामाण्यं शास्त्रविन्मते नाज्ञातत्वे प्रपंचस्या
 ज्ञानकार्यस्य जायतः १६ सर्वत्रावुगते सत्ये कल्पितं व्यभिचा
 रित्यत् विश्वं रजौ यथा सूर्यदेजादिसन्नततया १७ सन्नद्यटः स
 नृपटो हीत्यमनुसूते सदद्वये नद्यटः पट इत्येवं व्यभिचारिप्र
 कल्पिते १८ सामानाधिकरणं तमिथ्यासद्वस्तुनोरपि दृष्टेनी
 लेन भोवारिमरीचादाविद्यं यथा १९ तस्माद्व्यस्यदेहादेः सहे
 तोर्नास्ति सत्पता तथा सताश्चिदानंदापरिच्छिन्नस्पवस्तुनः २०
 अभावो सत्पतानास्ति परिच्छिन्नत्वलक्षणः सर्वत्राव्यभिचारि
 त्वादनुसूतस्य चित्ततः २१ एवं सदसतो रात्मानात्मनोरनयो
 र्वयोः निर्णयः सत्सदेवासव सदेवेति नान्यथा २२ दृष्टं
 सत्तद्वस्तु तद्वावो यथा त्वं ब्रह्मणः सतः तत्त्वं दृष्टं सदाशीले ये
 षां ते सत्त्वदर्शिभिः २३ त्वमप्येवं समाश्रित्य दृष्टिं तो तत्त्वदर्शि
 नो शोक्तमोहोपरित्यज्यति तित्तस्वरातागतं २४ दृष्टं स्वरूप
 तो यत्तं चिद्धने तो नृतात्मकं संसर्गमात्रमथ सत्तमात्मनोः
 सिन्ननात्मनि २५ प्रातीतिकशरीरत्वाद् दृष्टं मिथ्या जडं चरं
 अवाधत्वाच्चिदात्मत्वादात्मासत्पः सयं प्रभुः २६ ॥ १६ ॥

नीलकंठी टीका ॥

ननु सप्रिसमायादौ त्यक्तोपाधेरात्मनः समुदः त्वसुखत्वेपि सो

गी.
टी.
दि.

पाधिकदशायां तमायः पिंडस्मदगृत्वसिवतस्मडः खितंडुर्वीरे उ
पाधिष्वमूलप्रकृतेर्वापिकायामात्रारूपइतितत्सत्वेनननिर्मे
लोच्छेदमर्हत्पतः सोऽस्तत्वायकल्पतइत्यनुपपन्नमित्याशंका
ह नासतइति प्रमात्रादेरागमापायित्वेनकादाचित्कत्वात्तर
ज्जरगादिवत्प्रसतःभावः सत्ताकालत्रयेपिनास्ति अयमर्थः
प्रमात्रादिर्हलाज्ञानेनविदात्मनिकल्पितः मूलाज्ञानस्यचा
त्मज्ञानेननिवृत्तौकारणाभावात्प्रभुनः प्रमात्राद्युद्भवोस्तीति
निष्प्रत्यूहमस्तत्त्वेज्ञानासिधतीति नन्वप्रतीतिमात्रात्प्र
मात्रादेर्मिथ्यात्वोपगमेप्रात्मनोपि सुप्पादावप्रतीयमानत्वा
विशेषान्मिथ्यात्वमस्तु उभयोर्वासत्यत्वमस्तुइत्याशंकाह
नाभावोविद्यतेसतइति सद्धस्तुनः प्रभावोऽसत्त्वेकदाचिद
पिनविद्यते सुप्पादावपिप्रभुभूतयोः सत्त्वाज्ञानयोः सु
खमहमस्वाप्तेनकिंचिदवेदिषमितिउत्थानेपरादर्शदर्शना
त् तदनुभवमंतरेणतयोः परादर्शासंभवात् अतःसतोः
सत्त्वंनास्ति कृतिरपिसुप्तिकैवल्ययोः प्रमात्राद्यभावेदृशोः
नित्यत्वेचाह यद्वेतत्रपश्यतिपश्यन्नेतत्रपश्यतिनहिदृष्टु
र्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वात्तत्तद्वितीयमस्ति
ततोऽन्यद्विभक्तंयत्पश्येदिति यदिप्रमात्रादिःसत्यस्तर्हि स
तोऽर्थस्यसुप्पादावदर्शनंसात्रिधाभावाद्वाइष्टुर्दृष्टोपा
द्वावक्तव्यं नाद्यःप्रात्मनिदृष्टेनष्टस्वभावस्यान्यत्रसद्भावक
ल्पनायोगात् नात्यःउदाहृतयाकृत्यैवतत्रिषेयात् तस्मा
उभयोरपिसत्यत्वेनमिथ्यात्वेनवासाम्पेडवच्च ननुसतश्चा
काशादेःकचिदपिदेशेकालेचाभावोयद्यपिनास्ति तथापि
सतएवपरमाणोर्देशांतरेऽभावोस्तिप्रागसतोपिचटादेर्भा
वसुदृष्टःतत्कथमुच्यते नासतोविद्यतेभावोनाभावोवि
द्यतेसतइत्याशंकाविहदनुभवेननिरस्यति उभयोरपीति
अतोयाथात्म्यं यथास्वप्नेनभःकुंभरज्जरगादयो नित्यत्वा

नित्यत्वसत्यत्वासत्यत्वादियर्भोपेततयानिश्चिताप्रपिप्रबोधेन
वाधेतेतदज्ञायद्वाप्रपितेतत्वज्ञानेनवाधेते ननुजाग्रहा
सनावशात्सप्रगतनभशादौनित्यत्वादिनिश्चयोभ्रमइतिचे
त अनादिकालप्रवृत्तप्रारम्भवीयसंस्कारवशात् जाग्रदभ
शादावपिसभ्रमएवेतितल्पे ननुस्वरूपसदेवरजतादिकं
सुखादावथास्यतेनत्वसन्शशष्टगादिकं, गगनादिकं त
त्वद्रीत्यास्वरूपेणप्रसदपिकथमात्मन्यस्येधतइतिचेन्न अ
थासेहिपूर्वानुभवमात्रमपेक्षतेनत्वनुभूतस्वरूपेणस
त्वमपि दर्पणप्रतिबिंबितेगगनेपिनेल्याथासदर्शनात्
नचगगनेनैल्येस्वरूपेणसत्यमस्ति अथचान्यत्राथस्यते
तस्माद्भ्रमपरंपरायाःसंभवात् स्वप्नद्रष्टृभिरिवास्माभिरदृ
ष्टमपिसदसतोर्थाथात्म्यप्रबुद्धेर्द्रष्टृशक्यमेव तथाचक्र
तयः नेहानानास्ति किंचन अस्तीत्येवोपलब्धयः अतो न्य
दार्तमित्याद्याः अत्मनोः सत्त्वं चात्मनश्च सत्त्वं प्रतिपादयेति ५
एवं सतो ज्ञानेनासतो वाधात्कैवल्ये सिद्धीतीति भावः ॥ ॥

श्रानेदी टीका

एतदेवप्रपंचयति असतः प्रागमापायिनः सखडः खोदेः त
द्वागायतनस्यचभावः सत्तास्यैर्यनास्ति सतः सदेकरूपस्यात्म
नोनित्यस्याभावोविनाशेनास्ति उभयोरप्यनयोः सदसतो
नामर्यादावावस्यातत्त्वदर्शिभिः सदसतोर्थाथात्मवेदभिर्दृष्टो
निश्चितः अन्तशब्दोत्रमर्यादावाचीयामान्तरतिवत् ॥ ॥

+ अथोपपत्त्युपनासर्वमात्मनोवेदकेक

रामकेदी टीका

स्वभावस्य पारमार्थिकी सत्ता तथा तत्त्वमेयरूपस्य देहादेश

+ जन्मविनाशवत्सदभाव

प्रतिपादयितुमाह +

+ इह स्वभावादेव यदविद्यमाने वस्तु तस्यासतो भावः सत्ता नास्ति
तथैव स्वभावतस्ततो नित्यस्याभावोविनाशेनास्ति एतयोः
सदसतोः प्रकाशतमसोरिवात्यन्तपरस्परविरोधात् किन्त्व
तयोर्द्वयोरपितत्त्वविद्धिः साक्षात्कृतपरमार्थैरनोनित्यनिश्च
योदृष्टो विज्ञातो नत्वतत्त्वविद्धिस्तच्चिन्ताद्वुतस्वभावपरमे
श्वरमायाशक्तप्रज्ञावितविषयप्रत्ययतया सत्यमात्मानमप्रत्य

गी.
टी.
टि.

वस्तुत्पन्नत्वात्सदनित्यत्वादिना वास्तवसद्भावविरहिते देहादि
वस्तुदत्तया संवेद्यमानत्वात्सत्त्वेन प्रतिपद्यन्ते परमार्थत
स्तु सन्नित्यमात्मतत्त्वमप्रत्यभिज्ञायमानत्वादसत्त्वेन प्रतिप
द्यन्ते ॥ १४ ॥

लारि की टीका

अथोपपत्तिपूर्वमात्मनस्तान्त्रिकी सत्तां देहादेः स्वावश्यकम
भावे सामान्यतः प्रतिपादयति नैति स्वभावादेवा सत्तावस्तु
नोभावः सत्ता नास्ति नृयेतयोः सदसतोः प्रकाशतमसोरि
व परस्परविरुद्धयोः स्वभावो विपयेति ॥ १५ ॥

पंचोली टीका

तत्त्वविचारतोऽपि शोकमोहौ प्रकृताशीतोऽस्मादिसहने युक्त
मित्याह नासत इति असतः अनात्मधर्मत्वादविद्यमानस्य शी
तोऽस्मादेः सकारणस्य अविद्या सहितस्य भावः सत्ता न विद्यते त
थाच सतः आत्मनः अभावः अविद्यमानतान विद्यते तदुच्यते तत्त्व
दर्शिभिः ब्रह्मणो याथात्म्यदर्शनशीलैः उभयोरपि अतयोः स
दसतोः आत्मानात्मनो अतो निर्णयोऽपि दृष्टः ॥ १५ ॥

रावीरसमिहोयिनी ॥

ननु यद्यपि विषयसन्निकर्षजनितशीतोऽस्मादिदृष्टसत्त्व
दुःखसदनं महाफलं तथापि तदतिदुःखं सदनं कथं सोऽदृष्टं
तत्सदनं च कदाचिदात्मविनाशोऽपि संभाव्यत इत्याशङ्क्योपप
त्त्युपन्यासपूर्वमात्मनः परमार्थिकी सत्ता तथा तदाश्रयस्य
देहादेः अजन्मविनाशवत्सदभावप्रतियोगित्वात् नास
त इति यत्कालतोऽप्यतो वस्तुतो वा परिच्छिन्नं तदसत् स्वभा
वादेवाविद्यमानं वस्तुतस्यासतो भावः सत्ता परिच्छेदसून्यता
नास्ति तथैव स्वभावतः सतो नित्यस्य कालादिभिरपरिच्छि
न्नस्याभावो विनाशः परिच्छेदो नास्ति यतयोः सदसतोः प्रका

+ स्वभावतः सतो नि
तस्याभावो नास्ति

५ तथाच शास्त्रम् न हि
स्वभावो भावानां व्याव
र्तनोऽस्मद्वदेति एतद्यो
र्द्वयोरपि तत्त्वविद्विर्वस्तु
यथात्म्यविद्विरनो निप्र
योऽदृष्टो विज्ञातः सत्ता
देवा सदसदेवेति

प्रातमसोरिवात्यंतं यस्मिन् विरोध इति किंतु ह्योख्येतयोस्त
न विद्विर्वस्तुयाथात्म्यविद्विर्वस्तोनिश्चयोदृष्टोनिश्चितः न त्व
न त्वदर्शिभिस्तेदियस्मिन् सगुणतया किमोदितथियोयथायं
न जानेति इत्यंतत्तु विचारणयात्मनो विनायासं भावादेहादे
स्तत्संभवाच्च सर्वसोऽप्यमिति भावः १६॥

मधुभाष

नासत इति असतः कारणस्य सतो ब्रह्मणश्चाभावो न वि
द्यते प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सतमेति वचनात्
श्री विसृष्टगणे पृथग्विद्यत इत्यादयः असतः कार
णत्वं च सदसद्व्याप्यासौ गुणमप्यागुणो विसुरिति च
श्री भागवते असतः सदजायतेति च अव्यक्तेश्च संप्रदायत
श्चेतसिद्धमित्याह १६॥

117

सुखदुःखसंज्ञायां भेदः कथं भवेत् तद्वद्विचारः
सुखदुःखसंज्ञायां भेदः कथं भवेत् तद्वद्विचारः
सुखदुःखसंज्ञायां भेदः कथं भवेत् तद्वद्विचारः
सुखदुःखसंज्ञायां भेदः कथं भवेत् तद्वद्विचारः

सामान्यतया

सामान्यतया सुखदुःखसंज्ञायां भेदः कथं भवेत्
सामान्यतया सुखदुःखसंज्ञायां भेदः कथं भवेत्
सामान्यतया सुखदुःखसंज्ञायां भेदः कथं भवेत्
सामान्यतया सुखदुःखसंज्ञायां भेदः कथं भवेत्

भाषा अनुवाद

और जो कहो कि तौभी प्रति दुःसह शीत उष्ण कैसे कर
सहे और जो बड़ा लेश करिके सहे तो कदाचित् आत्मा
का नाश होसकताहै यह शंका करि कहतेहै कि विचार
से तो वे सहेजाय सकतेहै जैसे प्रति तच्छ और अनात्म
धर्म अर्थात् शरीरके धर्म जो शीत उष्ण प्रभृति उनका
आत्मासे कुछ सम्बन्ध नहींहै और सत्त्वभाव जो आत्मा
उसका कभू विनाश होता नहीं यथार्थदर्शी तत्त्वज्ञानी
इसी प्रकारसे सत और असत दोनो पदार्थकी निर्णय कि
याहै इससे विवेक ज्ञानके द्वारा शीत उष्ण आदिको मस
करो १६ ॥

दोहा॥

जो असत सो दे न दिसत को नहि अभाव इन दोनोके अंतको
तत्त्वदर्शि लखि पाव १६॥

115

4. 5. 470, 1

[illegible]

अविनाशिततद्विद्धि येन सर्वमिदं तत्ते विना-
शमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति १॥

शंकरभाष्यं ॥

किं पुनस्तत् यत् सदेव सर्वदा स्तीत्युच्यते अविनाशीति अवि-
नाशिनविनष्टे शीले यस्येति तद्वद्वः सतो विशेषणार्थः त-
द्विद्धि विजानीहि किं येन सर्वमिदं जगत्तत्ते व्याप्तं सदाद्येन
ब्रह्मणा साक्षात् साक्षात्शेनेव यदादयः विनाशमदर्शनम-
भावमव्ययस्य नयेति उपचयापचयौ नयाति इत्यव्ययं तस्या-
व्ययस्य नैतत्सदाद्यं ब्रह्मस्वेन रूपेण येति नव्यमिचरति नि-
रवयवत्वाद्देहादिवत् नाप्यात्मीयेनात्मीयाभावात् यथा देव-
दत्तो धनहान्यायेति न त्वेवं ब्रह्मवैत्यतोऽव्ययस्यास्य ब्रह्मणे-
विनाशं न कश्चित् कर्तुमर्हति न कश्चित् आत्मानं विनाशयितुं
शक्नोति ईश्वरोऽप्यात्मा हि ब्रह्म स्वात्मनि च क्रियाविरोधात् १॥

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

ननु सदिति सामान्यं स्वरूपं वा प्रथमे तस्य विशेषसापेक्षतया
प्रलयदृष्ट्या यामशेषविशेषनाशे विनाशः स्यान्न चात्मादयो
विशेषास्तदापि सन्तीति वाच्यं आत्मातिरिक्तानां विशेषाणां
कार्यत्वाद्भीकारात् प्रलयावस्थायामनवस्थानादात्मनस्तत्सा-
मान्यात्मनोऽर्थमिदं उक्तदोषो द्वितीये तत्स्वरूपस्य व्याहृतत्वे क-
ल्पितत्वाद्दिनाशित्वमनुवृत्तत्वेन तस्यैव सामान्यतया प्रा-
क्तदोषानुषङ्गरिति मन्वानश्चेदयति किं पुनरिति सामा-
न्यविशेषभावस्य न्यमावर्णेऽकरसं सदेवेत्यादिश्रुतिप्रमितं
सर्वविक्रियारहितं वस्तु प्रकृतं सद्विवक्षितमित्युत्तरमाह
उच्यते इति आत्मनः सदात्मनो विनाशराहित्यविज्ञाने सर्व-
जगद्व्यापकत्वे हेतुमाह येनेति आत्मनो विनाशभावे युक्ति-

गी.
टी.
हि.

माह विनाशमिति आत्मनोविनाशमिच्छता स्वतोवा परतोवा
नाशस्तस्येष्टते नाद्यत्पाह अविनाशीति देहादिहेतुमसङ्घ
ते ततःसतोविशेषणं स्वतोनाशराहित्यं तस्यद्योतकोनिपा
तत्पाह तशब्द इति आकांक्षापूर्वकं विशेषेण दर्शयति किमि
त्यादिना विमतमविनाशव्यापकत्वादाकाशवत् नहिप्रमि
तमेवोदाहरणं किन्तुप्रसिद्धमपीतिभावः नहितीयत्पाह
विनाशमिति नत्वत्वस्यविनाशकर्तृ कश्चिदहंतीतिसम्बन्धः
विनाशस्यसावशेषत्वनिर्वशेषत्वाभ्यां हेतुश्रमाश्रित्यव्या
करोति अदर्शनमिति नकश्चिदस्याभावं कर्तुं शक्नोतीत्यत्र
हेतुमाह अवयवस्येति ब्रह्महि स्वरूपेणवेति स्वसम्बन्धिना
वेति विकल्पाद्येदृषयति नेतदिति नहिनिरवयवस्य साव
यवापचयरूपवयः सम्भवतीत्यत्रवेयम्येदृष्टान्तमाह देहा
दिवदिति द्वितीयंनिरस्यति नापीति तदेवव्यतिरेकदृष्टानेन
स्पष्टयति यथेति द्विविधेपि वयायोगेफलितमाह अत इति
किंच ब्रह्मपरतो न नशत्पात्मत्वाद्दृढवदित्याह नकश्चिदिति
आत्मत्वहेतोरसिद्धिमुद्धरति आत्माहीति तदात्मप्रकृतिरत्र ही
तिहेतुःक्रियते अस्तुतर्हि स्वयमेव ब्रह्मस्वात्मनो नाशकमु
दन्यनादिदर्शनात्तेत्याह स्वात्मनीति १७ ॥

स्वामिहृतटीका ॥

तत्रसत्त्वभावमविनाशवस्तुसामान्येनोक्तंविशेषतोदर्शयति
अविनाशीति येनसर्वमिदमागमापायिधर्मकंदेहादिकंतत्
सात्त्वित्वेनव्याप्तंतत्तत्रात्मस्वरूपमविनाशिविनाशसून्यंविद्धि
जानीहि तत्रहेतुमाहविनाशमिति आगमापायिधर्मकम
सदृशीयति ॥ १७ ॥

पिशाचभाष्य टी. ॥

किंपुनस्तद्यदेवसर्वदासदैवेत्युच्यते अविनाशीति विनष्टंशी

लमस्येति विनाशिनविनाशिप्रवनाशितशब्दोऽसतो विशेषः
णार्थः तद्विद्विजानीहियेन सर्वमिदं जगद्व्याप्तं काशेनेव वि
नाशमदर्शनं च ददिवदस्यावयवस्य ब्रह्मणः विनाशं कर्तुं नाली
ति न कश्चिदात्मानं विनाशयितुं शक्नोति ॥

गमानुजभाष्य टी. ॥

आत्मनो विनाशित्वं कथमुपपद्यते इत्यत्राह तदात्मतत्त्वमवि
नाशीति हि येनात्मतत्त्वेन चेतनेन तद्व्यतिरिक्तमिदमचेत
नं तत्त्वं सर्वं तत्त्वं व्याप्तं व्यापकत्वेन निरतिशयसूक्ष्मत्वादात्मनो
विनाशानर्हं स्याद्व्यतिरिक्तो न कश्चित्पदार्थो विनाशं कर्तुं म
र्हति तद्व्याप्यतया तस्मात्सूक्ष्मत्वात् तदाशंकं हि शास्त्रजलाग्नि
वाद्यादिकं नाशं व्याप्य शिथिलीकरोति मुद्गरादयोऽपि वेगव
त्संयोगवायुमुत्पाद्य तद्वारेण नाशयति अत आत्मतत्त्वं अवि
नाशि ॥

अभिनवगुप्तकृत टी. ॥

यस्तत्त्वदर्शिभिर्दृष्टः सत्त्व नित्यो नित्यो वेत्याशं क्वाह तस्या
र्थ आत्मतत्त्वविनाशी ॥

अविनाशीति

परमार्थप्रपाटी. ॥

अथोक्ता तर्कियेनाथासाश्रयीभूतेनाधिकरणरूपेण सर्वमि
दं ज्ञातं तत्तं विलारं प्राप्तं न हि सत्याश्रयव्यतिरेकेण सत्त्वभा
सते शुक्तिकायाश्च सत्त्वे रजतमिवेत्यर्थः अतोऽवयवस्यास्य
विनाशं कर्तुं मर्हति न कोपीत्यर्थः ॥

वनमाली टी. ॥

नन्वीश्वरनित्यत्वे मानाभावात्तद्वृष्टं तेन कथं जीवानां नत्वेवा
हमित्युक्तं नित्यत्वं सिद्धति न च विनाशी अत्र ये मासेत्या
दिनापरमेश्वरनित्यत्वं सिद्धमिति वाच्यं तदाकान्तमुपासना
परत्वेनोपपन्नत्वात् उपासनाप्राप्तयोचितमग्निधायीतेत्या
दिवदसद्विषयकत्वादत आह अविनाशीति येन परब्रह्मणा

गी.
टी.
दि.

सर्वमिदं जगत्तत्त्वात् तदविनाशिविद्धि अस्य सर्वव्याप-
कस्य विनाशो कर्तव्यकश्चिन्नार्हति न हि व्याप्येन नियमेन व्याप-
कस्य नियामकस्य विनाशः संभवति सर्वस्य तदधीनसत्ताक-
त्वादिनाशकाभावादव्ययस्य तथा च सर्वस्य तदधीनत्वाद्दे-
शकालवत्त्वादिना सर्वस्य समनाशो नास्ति तथा त्वदादी-
नां चेतनां सत्सदृशानां नास्त्यतादिचेतनत्वादिति भावः ॥

ऊरुमवेजयन्ती टी. ॥

एवेन त्वेवाहमिति द्वाभ्यामात्मनः सत्यत्वमुक्तं ततो नासत इ-
त्यनेन देहानामपि सत्यत्वे प्रतिपादितमिदानीं शुभयोः स-
त्यत्वे सत्येकतरस्यापि विनाशीत्वाभावाद्यर्थं युद्धकरणमित्या-
शंक्य अविनाशीत्यारम्भदेही नित्यमवधाय सित्यं तेन देहात्म-
नोर्मिथो वैलक्षण्यवदनुप्रथमं तावदात्मनो विलक्षणत्वमा-
ह अविनाशीति तदशब्दो निश्चयार्थकः तत्तज्जीवस्वरूपे नि-
श्चयेन अविनाशिजन्मादिषट्ठिकारमून्यं विद्धित्वं जानीहि
ये तावत्तु रूपकेन देहिना इदं प्रत्यक्षादिविषयभूतं सर्वदेवति-
र्थगादिशरीरं तत्तदेहं देहं प्रतिभिन्नभिन्नस्वरूपेण स्वस्वज्ञा-
नगुणेन व्याप्तमित्यर्थः अव्ययस्य विशेषेण यानि अपगच्छ-
न्ति स्वरूपगुणदयो यस्य सव्ययः नव्ययः अव्ययस्तस्य सदे-
करसस्वरूपगुणकस्येत्यर्थः अस्याविनाशिनः विनाशोऽस-
रूपाद्यन्यथाभावं कर्तव्यकश्चित्वाद्यनलजलास्त्रादिपदा-
र्थः आध्यात्मादिको वा न अर्हति न समर्थो भवतीत्यर्थः ॥

मधुसूदनी टी. ॥

+ विनाशो देशतः कालतो वस्तुतो वा परिच्छेदः सोऽस्यास्तीति वि-
नाशिपरिच्छिन्नं तद्विच्छेदमविनाशिसर्वप्रकारपरिच्छेदमून्यं
तत्पवतत्तद्रूपं स्फुरणं त्वेविद्धि जानीहि किंत तत्तेन सहोपेण
स्फुरणं नैकेन नित्येन विधुना सर्वमिदं दृश्यं जातं स्वतः सत्ता-
स्फूर्तिमून्यं तत्त्वात् स्वसत्तास्फूर्त्यध्यासेन रज्जुशकलेन च

+ ननु तादृशस्य सतो ज्ञानाच्चेदपि परिच्छिन्नात्वापत्तेर्ज्ञानात्मकत्वमधुपेयं तच्च नाध्यासिकं अन्वयाजडत्वापत्तेः तथा
ज्ञानाध्यासिकज्ञानरूपस्य सतो धात्वर्थत्वात् तत्ते विनाशो वस्तुतस्तज्ज्ञानस्य तत्पटुज्ञानेन नष्टमिति प्रतीतेः अथवा
हं च देहानामीति प्रतीतेः स्वसत्ता प्रयत्नेन विषयत्वेति देशकालवस्तुपरिच्छिन्नं स्फुरणस्य कथं
विदुषस्य सतो देशकालवस्तुपरिच्छेदमून्यं त्वमित्याशंकाह +

सर्पधारादिस्वस्मिन्समावेशितं तदविनाशेऽविविद्धीत्यर्थः
कस्मात्तयस्माद्विनाशोपरिच्छेदे अवयवस्यापरिच्छिन्नस्याऽऽ
परोक्षस्यसर्वानुस्यूतस्यस्फुरणरूपस्यसतः कश्चित्कोपिप्रा
श्रयोवाविषयोवादेशद्वयसन्निकर्षादिरूपोहेतुवानकर्तुम
हेतिसमर्थो न भवति कल्पितस्याकल्पितपरिच्छेदकत्वा-
योगात् आरोपमात्रेचेष्टापत्तेः अहेद्यदेजानामीत्यत्रहि अ
हेकारश्चाश्रयतया भासते चटस्तु विषयतया उत्पत्तिविना
शवतीकाचिदहेकारवृत्तिस्तु सर्वतो विप्रसृतस्य सतः स्फु
रणस्य व्यञ्जकतया आत्ममनोयोगस्य परैरपि ज्ञानहेतुत्वाभ्यु
पगमात् तदुत्पत्तिविनाशे नैव च तदुपहिते स्फुरणरूपे स-
त्तुत्पत्तिविनाशप्रतीत्युपपत्तेर्नैकस्य स्फुरणस्य सत उत्पत्ति
विनाशकल्पनाप्रसंगः धन्यवच्छेदेन शब्दवत्तद्यद्यवच्छे
देनाकाशवच्च अहेकारस्तु तस्मिन्त्रयस्लोपितदाश्रयतया
भासते तद्वृत्तितादात्म्याध्यासात् सुषुप्तावहेकाराभावेपि
तद्वासनावासिताज्ञानभासकस्यैतदन्यस्य सतः स्फुरणात्
अन्यथेतावन्ते कालमहेकिमपि नाज्ञासिधमिति सुषुप्तास्थि
तस्य स्मरणं न स्यात् न चोचितस्य ज्ञानाभावा नुमितिरिय-
मिति वाच्यं सुषुप्तिकालरूपपक्षाज्ञानलिङ्गासंभवाच्च अ
स्मरणदेव्यभिचारित्वात् स्मरणजनकनिर्विकल्पकाद्यभा
वासायकत्वाच्च ज्ञानसामान्यभावस्य चान्योन्याश्रयप्रसूता
त् तथा च श्रुतिः यद्वैतत्रपश्यति पश्यन्नेतद्दृष्टव्यं तत्र पश्य-
ति न हि द्रष्टुं दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशत्वादित्यादि
सुषुप्तौ स्वप्रकाशस्फुरणसद्भावं तत्र त्रितयतया दर्शयति ए
वं चटादिविषयोपितदज्ञानावस्थाभासके स्फुरणे कल्पितः
यएव प्रागज्ञातः स एव इदानीमया ज्ञात इति प्रत्यभिज्ञानात्
अज्ञातज्ञापकत्वे हि प्रामाण्यं सर्वतंत्रसिद्धांतः यथार्थो न भवः

गी.
टी.
दि.

११४

सा
१

प्रमेतिवदद्विस्तार्किकैरपिज्ञातज्ञापिकायाःस्थितेर्वावर्तकमनु
भवपदं प्रयुज्जानैरेतदभ्युपगमात् अज्ञातत्वं च घटादेर्न च क्षरा
दिनापरिच्छिद्यते तत्रासामर्थ्यात् तद्ज्ञानोत्तरकालमज्ञानस्याः
नुवृत्तिप्रसंगाच्च नाप्यनुमानेन लिंगाभावात् नहीदानीं ज्ञा
तत्वेन प्रज्ञातत्वमनुमातुं शक्यं धारावह्निकानेकज्ञानविषये
व्यभिचारात् इदानीमेव ज्ञातत्वं तत्रागज्ञातत्वे सतीदानीं ज्ञा
तत्वरूपं साध्याविशिष्टत्वादसिद्धं न चाज्ञातावस्थाज्ञानमंतरे
ण ज्ञानं प्रति घटादेर्हेतुताग्रहीतं शक्यते पूर्ववृत्तित्वाग्रहात्
घटेन जानामीति सार्वलोकिकानुभवविरोधाच्च तस्मादज्ञानं
स्फुरणं भासमानं स्वाथस्ते घटादिकं भासयतीति घटादीनाम
ज्ञातेकाल्पितत्वसिद्धिः अन्यथा घटादेर्जडतेनाज्ञातत्वतद्भाव
योरनुपपत्तेः स्फुरणे चाज्ञातं स्वाथस्तेनैवाज्ञानेनेति स्वयमेव
भगवान्वक्ष्यति अज्ञानेनाहं ज्ञानं तेन मुह्यंति जेतव इत्यत्रापि
तेन विभुत्वं सिद्धं तथा च श्रुतिः महद्भूतमनेतमपारे विज्ञान
च न पवेति सत्त्वं ज्ञानमनेतमिति च ज्ञानस्य महत्त्वमनेतत्वं च
दर्शयति महत्त्वं स्वाथस्तु सर्वसंबंधित्वमनेतत्वं त्रिविधपरिच्छे
दशून्यत्वमिति विवेकः एतेन शून्यवादोऽपि प्रत्युक्तः निरधिष्ठान
भ्रमायोगान्निर्वधिवाथायोगाच्च तथा च श्रुतिः पुरुषात्र परं किं
चित् सा काष्ठापरा गतिरिति सर्ववार्थवधिं पुरुषं परिविशिन
ष्टि उक्तं आद्यकारैः सर्वं विनश्यत्सु ज्ञातं पुरुषांते विनश्यति
पुरुषो विनाशहेत्वभावाच्च विनश्यतीति एतेन क्षणिकत्वादो
पि परास्तः अवाधितप्रत्यभिज्ञानादस्य दृष्टस्यान्यस्मरणाय न
पपत्तेः तस्मादेकस्य सर्वांशस्य तस्य स्वप्रकाशस्फुरणरूप
स्य सत्तः सर्वप्रकारपरिच्छेदशून्यत्वाऽपपत्तेः नाभावो विद्यते
सत इति

॥ १७ ॥

सदानेदी टीका ॥

ननु ज्ञानात्मकं सत्त्वाज्ञानमाद्यंतवाकिल चटज्ञानं समुत्प
न्नं नष्टं चेति प्रतीतिः १ चटं वेच्चीत्यतो भानात्सा श्रयं च स
कर्मकं दिक्कालवस्तुविच्छिन्नं ज्ञानं स्याद्वापकं कथं २ ३
त्यत्राहा विनाशीत्यपरिच्छिन्नं चिदद्वयं स्फुरणं तद्विद्धि नैके
नयेनैकेन चिदात्मना ३ नित्येन विभुना सर्वमिदं व्याप्तेजसा
नृतं स्वसत्ता स्फूर्तिदानेन सर्वस्वस्मिन्निवेशितं ४ परिच्छे
देन कोऽप्यस्यापरोक्षस्यावयवस्य च सर्वानुस्फुतरूपस्य सत
कर्तुमिहार्हंति ५ नाश्रयो विषयो नो न सान्नि कर्षादिका
रणं परिच्छेत्ते समर्थो रूपपरिच्छिन्नस्य कर्हिचित् ६ तना
सतो विभिन्नत्वं सूच्यते सच्चिदात्मनः सत्त्वं ज्ञानमनेतं चा
परिच्छिन्नमवाधितं ७ श्रुत्या ज्ञानं विनिर्णीते संविद्वृत्ते सद
द्वयं यात्वाद्यंतवती काचिद्वृद्धिर्निर्मता हि सा ८ स्फुर
णस्यास्य नित्यस्याभिव्यंजकतया खिले चटादौ जन्मनाशा
दिप्रतीतिविषये रिता ९ तडत्यन्ति विनाशाभ्यामनाशि
स्फुरणे परे जन्मप्रतीतेश्चोपपत्तेर्न स्वतः सतः १० साश्रया
दिपरिच्छेदवती भवतते न हि नक्षतिः स्फुरणस्यास्यापरि
च्छिन्नस्य वस्तुनः ११ यथा चटाद्यवच्छेदादाकाशे भेदकल्प
ना तथा धीहृत्पवच्छेदात्स्फुरणे भेदकल्पना १२ स्रष्टो धी
हृत्पभावेऽपि सतः स्फूर्तिः सतो यतः अतश्चोपाधिकस्तस्य प
रिच्छेदेन वास्तवः १३ तडक्ते वार्तिके सम्पक्सत्त्वादिपद
निर्णये ननु सत्पमनेतं च कथं सम्पक्षतीयते १४ देशा
कालादिहेतुत्वात्तदिदानीं विभाव्यते वस्तुतो देशतश्चैव
कालतश्च त्रियोच्यते १५ ग्रानं तं ब्रह्मणश्चातः सत्त्वाद्यपि च
सिद्ध्यति अनेतं देशतोऽयोमदेशवत्प्रकृतित्वतः १६ कारणे

गी.
टी.
दि.

नैकदेशं हि कार्यं नान्यत्र वर्तते कार्यत्वात्कालतोनास्पवस्तुत
अविहायसः १७ वस्तुतरस्य सद्भावादानं त्वं वस्तुतोपिनः का
लाकाशादियोनित्वात्सर्वात्मत्वात्तथात्मनः १८ वस्तुतरस्य
वासत्वान्मुखां न त्वं परात्मनः कल्पितेन परिच्छेदेन सकल्पि
तवस्तुनः १९ कल्पितश्चेह कालादिवाचारेभणशास्त्रतः क
ल्पितानामधिष्ठानतया सत्यमवाधिते २० देहादिसर्वविश्व
स्यासत्यत्वं सिद्धमित्यलं २१ ॥ १७ ॥

नीलकंठी टीका ॥

यस्याभावो नास्ति तस्य सतः सत्वे किं मानमित्याशंकाह अवि
नाशीति तच्छब्देन प्रकृतं सत्परास्मृश्यते येन सता इदं सर्वं वि
यदादितं व्याप्ते चटः सत्पटः सन्निति सर्वस्य सदभेदानुभवा
त् यथा चटो मृत् शरावो मृदिति चटादीनां मृदभेदानुभवा
न्मृदुपादनकत्वे तद्वत्सर्वस्यापि सत्पटुपादनकत्वे बोध्यं ननु मृ
द्वत्सदपि किं विकारवद्भवतीत्याशंकाह अविनाशीति तत्
सत् अविनाशिविद्धि अयमर्थः पूर्वावस्थापरित्यागोत्रविना
शः मृद्विपिञ्जकारतां त्यक्त्वा चटी भवति अतः सा विनाशशीला
विकारधाराश्रयत्वात् ब्रह्मत्वनतथा किं तर्हि रज्जवत्स्वयम
विनश्यदेव कार्याकारं भवति स्वकीयेव सता स्फुरणे कार्येर्पय
ति अतोऽविनाशि तथा च श्रुतयः अजायमानो बद्ध्या विजाय
ते जात एव न जायते को न्येन जनयेत्पुनः अजायमानः जन्मा
खिविकारमलभमानोपि विजायते वियदादिरूपेण विभवंति
तथा लोकदृष्ट्या जातो चटादिः परमार्थदृष्ट्या न जायते परि
णामुपादानस्याभावात् मृदादेस्तु स्वामृदादिवत्तच्छब्दा
त् अत एव चटादिको न जनयेत्तत्र कोपि कुतस्तर्हि भासत इ
ति चेत्तरज्जुरगादिवदिति दतोत्तरमेतत् तथा प्राणो वै सत्यं ते
सामेव सत्यं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति सतः सत्यत्वेन प्रा

लोपलक्षितस्य प्रपंचस्य सत्यत्वे सतो भानमेव प्रपंचस्य भान
मिति तथा च प्रपंचगते सत्ता स्फूर्ती सतः सत्त्वे प्रमाणमित्यर्थः
श्रुतिश्च प्रपंचेन सोम्यं पुंशेनापो मूलमन्विच्छुद्भिः सोम्यं पुंशे
न तेजो मूलमन्विच्छुते जसा सोम्यं पुंशेन सन्मूलमन्विच्छुत्सः
नूलाः सोम्ये माः प्रजाः सदा यतनाः सत्यतिष्ठति सतो जग
दुपादानत्वं कार्यलिंगेन द्रष्टव्यमिति सतोऽविनाशित्वे विनाश
हेत्वभावादित्याह विनाशमिति नयेति नापत्तौ यत इत्यव्य
यं एतेन सर्वविकारभूतस्य विनाशो नास्तीत्यर्थः उपपत्तयो
हि जन्मादिविकारवत्पवभवतीति स एवात्र सर्वविकारोप
लक्षणतया बोध्यः न कश्चिदित्यनेन तदन्यस्य विनाशहेतो
रभावो दर्शितः द्वितीयादौ भयं भवतीति श्रुतेः ॥ १९ ॥

शान्दी टीका

अविनाशविनाशशब्दाभ्यामसदसतोर्लक्षणमाह येन जीवात्म
ना सर्वमिदं भूतान्तःकरणसमवायिरूपं शरीरं तत्तत्तत्त्वकर्तृ
त्वादभिधायं तदविनाशजानीहि व्योवस्तु नो देशकालादि
नायवच्छेदः अवयवविभागः तेन रहितस्य जीवात्मनः न क
श्चिद्विशेषो विनाशकर्तृमर्हेति सावयवस्यावयवविभागेन वि
नाशो भवति न निरवश्यं ॥ १९ ॥

+ ततश्च तत्त्वतः किं स किमसदित्युपदेशु रामकंठी टीका माह +

† एतयोः सदसतोर्मध्यानादविनाशविनाशार्थमरहितत्वात्परमा
र्थतः सद्विजानीहि किंतये न केन दमनो न्यभिप्रायभासमयं
सचराचरे वस्तुजाते तत्तत्कर्तृत्वविवक्षया विस्फारिते तत्तत्त्ववि
वक्षया वाच्यां एकपवहिपरमार्थतः सर्वकर्ता सर्वज्ञः परमेश्वरः
परमात्मा तदवभासितान्योन्यभेदानां तत्तत्क्षेत्रज्ञानां देहादिकं म
वात्मत्वेन प्रतिपाद्यमानानां परिमितविषयं कर्तृत्वे तत्तत्त्वच
नवास्तवमेव मस्यात्मतत्वाभिधानस्य वस्तुनो व्ययस्य देशकाला
द्यवच्छेदरहितत्वादस्य सभावस्य तद्विलक्षणः कार्यक्षेयरूपेण
कश्चिदर्थो विनाशमभावं कर्तृमर्हेति न हि नित्यस्य सर्वथा नवः

गी.
टी.
डि.

स्मिन्नमहिन्नोर्थस्यानित्योवच्छेदः पदार्थो विनाशाय प्रभवतीति

॥ १७ ॥

लासिकी टीका

येन तत्प्रतिज्ञातेन सर्वमिदं
मागमापायि धर्मकं देहा
दिकं साक्षितेन व्याप्तं

तत्र सत्त्वभावस्य विनाशभावे विशेषतो निर्णययति अवि
नाशीति तदात्मरूपमविनाशिविनाशस्य न्यत्वात् सत्त्वा
नीहि तत्राहोसतो विशेषणार्थः तत्राहोसतो विशेषणार्थः तत्राहोसतो
विनाशमिति अत्राप्यस्य देशकालाद्यपरिच्छिन्नत्वादस्य
यस्यैतद्विच्छिन्नत्वात् देशकालादिपरिच्छिन्नः कश्चिदप्यर्थः ईश्वरेण विना

पंचोली टीका

यत्सत्त्वभावेषु विनाशिवस्तु सविशेषेणोक्तं तद्विशेषतो दर्श
यति अविनाशिविति तदुच्यते येन इदं सर्वं जगत्तत्त्वमात्रं तत्स
त्त्वविनाशिविद्धि न कश्चिदपि प्रमान् अस्याव्ययस्यात्मनः वि
नाशमभावं कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

रत्नावलीसमिहोधिनी ॥

ननु किं सत्किंचासदित्यत आह विनाशमिति यतः सत्स
तोर्मध्ये तदविनाशिविनाशिविनाशमिति तद्विशेषतो दर्श
दि किंतदित्यपेक्षा यामाह येनात्मना सर्वमिदं मागमापाय
धर्मकं देहादिसर्वकार्यजातं तत्साक्षितया व्याप्तं देहादिसा
क्षीयमात्मा समदिति ज्ञेय इति एवं वा स्यादव्ययस्यात्मनो विना
शक्यं कश्चिन्नकर्तुमर्हति ततश्च नात्मविनाशः संभावनीय इति
तात्पर्यम् ॥ १७ ॥

मधुभाष ॥

अविनाशीति नापि प्राणादिना विनाश इत्याह विनाशमिति
प्रत्ययं वत इव तद्देहाप्यपि कस्य विनित्यत्वमिति नेत्याह ॥ १७ ॥

प्रभवतीति ॥ १७ ॥

भाषा अनुवाद

अविनाशी सत वस्तुका स्वरूप सामान्य से वर्णन करिके
फेरि विशेष रूपसे कहते हैं जो इस अनित्य देहमे साक्षी
रूप व्याप्त होकर रहो है वही आत्माको अविनाशी जानो
जिस हेतु उसके विनाश करनेको किसी की सामर्थ्य
नहीं है १७ ॥

दोहा

अविनाशी तिरुजानतुं तिरुकर विस्तार इद अविनाशीको
नदि मारणयोग्य संसार १७॥

121

विश्वनाथजी महाराज महाराष्ट्र राज्यपालांच्या कार्यालयात
१९५१ साली जेव्हा ते महाराष्ट्र राज्यपाल होते तेव्हा ते

अन्नवन्नश्मेदेहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः अ
नाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युधस्य भारत ॥

शंकरभाष्यं ॥

किं पुनस्तदसत्यत्वात्स्वात्मवत्तां व्यभिचरतीत्युच्यते पुनव
नइति पुनोविनाशोविद्यतेयेषांते पुनवनो यथा मृग
व्यापीकादौसद्बुद्धिरुच्यते प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्य
ते सतस्यापुनस्तथेमेदेहाः सप्रमायादेहादिवच्चानव
नो नित्यस्यशरीरिणः शरीरवतोनाशिनोऽप्रमेयस्यात्मनो
नवननइत्युक्ता विवेकिभिरित्यर्थः नित्यस्यानाशिनइति
नपुनरुक्तं नित्यत्वस्यद्विविधत्वाद्देहाके नाशस्यचयथादे
होभस्मीभूतोऽदर्शनंगतो नष्टउच्यते विद्यमानोपियथा
अन्यथापरिणतोव्याधादियुक्तोजातो नष्टउच्यते तत्राना
शिनोनित्यस्येतिद्विविधेनापिनाशेनासम्बन्धोऽस्येत्यर्थः
अन्यथाएधिव्यादिवदपि नित्यत्वेस्मादात्मनस्तन्माभूदिति
नित्यस्यानाशिनोनेत्याह अप्रमेयस्यनप्रमेयस्य प्रत्यक्षादि
प्रमाणैरपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः नन्वागमेनात्मापरिच्छिद्यते
प्रत्यक्षादिनाचपूर्वनात्मनः स्वतःसिद्धत्वात् सिद्धेष्टात्मनि
प्रमातरिप्रमित्तोः प्रमाणन्वेषणभवति नहि पूर्वमित्य
महमित्यात्मानं अप्रमायपश्चात् प्रमेयपरिच्छेदाय प्रव
र्तते नद्यात्मानामकस्यचिदप्रसिद्धोभवति शास्त्रत्वन्प्र
माणे अतद्वर्माधारोपणमात्रनिवर्तकत्वेनप्रमाणत्वमा
त्मनः प्रतिपद्यते नत्वज्ञानार्थज्ञापकत्वेनतथाचश्रुतिः
यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मयथात्मासर्वान्नरइति यस्मादेवंनि
त्योऽविक्रियश्च आत्मा तस्मात् युद्धस्व युद्धाडपरमेमाका
शीरित्यर्थः नह्यत्रयुद्धकर्तव्यताविधीयते युद्धे प्रवृत्तएव
समोशोकमोहप्रतिबद्धस्त्रुणीमास्तेऽतस्तस्यकर्तव्यप्रतिब

गी.
टी.
हि.

न्यापनयनमात्रेभगवता कियते तस्माद्युद्धसेत्पनुवादमा
त्रेनविधिः ॥ १६ ॥

आनेदगिरिक्तटी.

सदसत्तोरननरप्रकृतयोः सरूपावभिचारित्वेन परमार्थ
तया सन्निर्या रितमिदानीमसन्निरिधारयिष्या पृच्छति
किं पुनरिति असदेवेति निर्द्धारितत्वात् प्रश्नस्य निरवका
शत्वमाशंक्यभूतं व्यावर्त्यविवक्षितमसन्निर्या रयित्वं तस्य
सावकाशत्वमाह यत्वात्मेति देहादेरनात्मवर्गस्य प्रकृ
तासच्छब्दविषयतेत्याह उच्यते इति तेषां स्वातंत्र्यं युद्धस्य
ति नित्यस्येति आकाशादिवाहृत्यर्थं विशिनष्टिशरीरि
ण इति परिणामनित्यत्वं वाच्यं नति अनाशिन इति त
स्य प्रत्यक्षाद्यविषयत्वमाह अग्रमेयस्येति देहादेरवस्तु
त्वादात्मनश्चैकरूपत्वाद्युद्धे स्वयमेव प्रवृत्तस्यापि तवन
हिंसादिदोषसम्भावनेत्याह तस्मादिति ननु देहादिषु
सद्बुद्धेरनुवृत्तेस्तस्या विच्छेदाभावात् कथमनवत्त्वं तेषां
मिष्यते तत्राह यथेति तथेमे देहाः सद्बुद्धिभाजोऽपि प्रमा
णतो निरूपणायामवसाने विच्छेदादनावन्तो भवन्ती
ति शेषः देहत्वादिना च जाग्रद्देहादेरनवत्त्वं सम्प्रतिपन्न
वदनुमातृशक्यमित्याह स्वप्नेति शरीरादेरनवत्त्वत्वेऽपि
प्रवाहरूपेणात्मनस्तत्सम्बन्धस्यानन्तत्वमाशंक्याह नि
त्यस्येति प्रवाहस्य प्रवाहित्वतिरेकेणानिरूपणान्न तदा
त्मना देहाद्यभावे सम्बन्धसिद्धिरित्यभिसन्धायोक्तं विवे
किभिरिति पदद्वयस्यैकार्थ्यत्वमाशंक्या निरस्यति नित्यस्य
त्वादिना नित्यत्वस्यैव विध्यसिध्यर्थं नाशद्वैविध्यं प्रतिज्ञातं
प्रकटयति यथेत्यादिना नाशस्य निरवशेषत्वेन सावशे
षत्वेन च सिद्धे द्वैविध्ये फलितमाह तत्रेति विशेषणभ्या
कृतस्य नित्यत्वमात्मनो विवक्षितमित्यर्थः अन्यतरविशे

षणमात्रोपादानेपरिणामिनित्यत्वमात्मनः शङ्कोतेत्यनिष्टा
पत्तिमाशङ्क्याह अन्यथेति श्रौपनिषदत्वविशेषणमाश्रि
त्याप्रमेयत्वमाक्षिपति नान्विति इतश्चात्मनोनाप्रमेयत्वमि
त्याह प्रत्यक्षादिनेति तेनचागमप्रवृत्त्यपेक्षया पूर्वावस्था
यामात्मेवपरिच्छिद्यते तस्मिन्नेवाज्ञानत्वसंभवादज्ञातज्ञा
पकं प्रमाणमितिच प्रमाणलक्षणदित्यर्थः एतदप्रमेय
मित्यादिश्रुतिमनुसृत्य परिहरति नेत्यादिना कथंमान-
मपेक्ष्यात्मनः सिद्धत्वमित्याशङ्क्याक्तं विवृणोति सिद्धेही
ति प्रमित्तोः प्रमेयमिति शेषः तदेव व्यतिरेकशुचिनवि-
शदयति नहीति आत्मनः सर्वलोकप्रसिद्धत्वाच्च तस्मिन्
प्रमाणमन्वेषणीयमित्याह नद्यात्मेति प्रत्यक्षादेरनात्म-
विषयत्वात् तत्र चाज्ञातज्ञाततायाव्यावहारसम्भवात्तस्या
माणस्यच व्यावहारिकत्वादिशिष्टे तत्प्रवृत्तावपि केवले
तदप्रवृत्तेर्यद्यपि नात्मनि तत्प्रामाण्यं तथापि तद्वित्तु
त्याशास्त्रस्य तत्रप्रवृत्तिरवश्यम्भाविनीत्याशङ्क्याह शास्त्र
मिति शास्त्रेणप्रत्यग्भूते ब्रह्मणि प्रतिपादिते प्रमात्रादि
विभागस्यव्यावृत्तत्वाद्युक्तमस्यान्तत्त्वमपौरुषेयतया नि
र्दोषत्वाच्चागमस्य प्रामाण्यमित्यर्थः तथापि कथमस्यप्र
त्यगात्मनिप्रामाण्यं तत्प्रसूतः सिद्धत्वेनाविषयत्वादज्ञात
ज्ञापनायोगादित्याशङ्क्यस्वतोऽसंभाममानोपि प्रतीचोमनु
ष्याहे कर्ताहमित्यादिनामनुष्यत्वकर्तृत्वादीनामतद्वर्मा
णमधारेणोपेनात्मनि प्रतीयमानत्वात् तस्मात्रनिवर्त
कत्वेनात्मनोविषयत्वमनापाद्येवशास्त्रं प्रामाण्यंप्रतिप
द्यते सिद्धन्त निवर्तकत्वादिति न्यायादित्याह अतद्वर्मे
तिचटादाविव स्फुरणातिशयजनकत्वेनकिमित्यात्मनि
शास्त्रप्रामाण्यं नेष्टमित्याशङ्क्य जडत्वा जडत्वाभ्यां विशेष-
वादितिमत्वाह नान्विति ब्रह्मात्मनोमानापेक्षामन्तरेणस्य

गी.
टी.
दि.

तः स्फुरणे प्रमाणमाह तथा चेति साक्षादप्यपेक्षामन्तरेणाः
परोक्षादपरोक्षस्फुरणमकं यद्वा न च तस्यात्मनो र्थान्तर
त्वे सर्वाभ्यन्तरत्वेन सर्ववस्तुसारत्वात्तमात्मानं व्याचक्षेति ।
योजनाप्रमेयत्वेनाविनाशित्वं प्रतिपाद्यफलिते निगम
यति यस्मादिति स्वधर्मनिवृत्तिहेतुनिषेधे तात्पर्यदर्शयति
युद्धादिति आत्मनो नित्यत्वादिस्वरूपमुपपाद्य युद्धकर्तव्यत्व
विधानात् ज्ञानकर्मसमुच्चयोत्र भातीत्याशङ्क्याह नहीति
युद्धस्येति वचनान्नवर्तकत्वविधिरस्तीत्याशङ्क्याह युद्ध
इति कथं तर्हि कथं भीष्ममहमित्याद्यर्जनस्य युद्धोपरमप
रं वचनमिति तत्राह शोकेति यदि स्वतो युद्धे प्रवृत्तिः तर्हि
भगवद्वचनस्य का गतिरित्याशङ्क्याह तस्येति भगवद्वचन
स्य प्रतिबन्धनिवर्तकत्वे सत्यर्जनप्रवृत्तेः स्वाभाविकत्वे फल
लितमाह तस्मादिति १८ ॥

स्वामिहृतटीका ॥

अंतर्वेत्त इति अंतो नाशो विद्यते येषां ते अंतर्वेत्तः नित्यस्य सर्वदे
करूपस्य शरीरिणः शरीरवतः अतएवानाशिनः अप्रमेयस्या
परिच्छिन्नस्यात्मनः इमे सुखदुःखादियर्थका देहादुक्तास्तत्त्व
दर्शिभिः यस्मादेवमात्मनो न विनाशः न च सुखदुःखसंबन्धः
तस्मान्नो ह जं शोकं त्यक्त्वा युथस्व स्वधर्ममात्माक्षीरित्यर्थः १८

पिशाचभाष्य टीका ॥

किं पुनस्तदसंख्यत्वात्मा सत्तां व्यभिचरतीत्युच्यते अंतर्वेत्त
इति अंतो नाशो विद्यते येषां ते अंतर्वेत्तः नित्यस्य शरीरिणः
यथा मृगशृङ्गिकादौ सह निरनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणादि
विद्यते स तस्मात्तत्त्वमेव देहात् प्रमाया लब्धे देहादिवदेत
वतः नित्यस्य शरीरिणः शरीरवतः अविनाशिनि प्रमेयस्या
त्मनः अंतर्वेत्त इत्युक्ताः पंडितैर्ब्रह्मवादिभिरित्यर्थः अप्रमे
यस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपि रिद्धेयस्य नत्वात्मा परिच्छिद्यते ।

तथाचक्रतिः यत्सात्तादपरोक्षाद्दृष्टान्तेति यस्मादेवेनित्य
सत्रविकेयश्चात्मा तस्माद्युद्यस्वतउपरमेमाकार्थीरित्यर्थः न
सुत्रयुद्धकर्तव्यताविधीयते युद्धेप्रवृत्तएवासौमोहप्रतिबंध
स्तूस्मीमास्तेतस्यप्रतिबंधाद्यनयनंभगवताक्रियते तस्माद्यु
द्यस्वित्यनुवादमात्रेनविधिः शोकमोहादिसंसारसागरनिवृ
त्यर्थं गीताशास्त्रं प्रवर्तत इति एतस्यार्थस्य साक्षिभूतं च वैवोप
निनाय भगवानुच्यते मन्यसे युद्धे भीष्मादयो ह न्येते प्रहमेवा
हंतेति एषा बुद्धिर्दृष्टेव सा ते कथं ॥ १५ ॥

रामानुजभाष्य टी. ॥

देहादिरूपविनाशित्वमेव स्वभाव इत्याह अंतर्वंत इति उपच
यापचय रूपा इमे देहा अंतर्वन्ते विनाश स्वभावः उपचयात्
काहिद्यदादयो अंतर्वन्तो दृष्टाः नित्यस्य शरीरिणः कर्मफल
भोगार्थं तथाभूतसंज्ञातरूपा देहाः पुण्यः पुण्येनैत्यादिशास्त्रे
रुक्ता कर्मावसाने विनाशिनः आत्मा त्वविनाशीकृतः प्रप्रमे
यत्वात् न ह्यात्मा प्रमेयतया पलभ्यते अपि तु प्रमातृतया त
थाच वक्ष्यते एतद्यो वेतितं शास्त्रं ज्ञेयं इति तद्विद इति न चा
नेक उपचयात्मकश्च आत्मा पलभ्यते सर्वत्र देहप्रहमिदं जा
नामीति देहस्य प्रमातृतयेवोपलब्धेः न च देहादिरिव प्रदे
शभेदे प्रमातृशकारभेद उपलभ्यते अत एक रूपत्वेनानु
पचयात्मकत्वात् प्रमातृत्वाद्यापकत्वाच्चात्मनित्यः देह रूप
वयात्मकत्वाच्छरीरिणः कर्मफलभोगार्थत्वादेनेकरूपत्वाद्यापित्वा
च्च विनाशी तस्माद्देहस्य विनाश स्वभावत्वादात्मनो नित्य
स्वभावत्वाच्चोभावपिनशोकस्यानमिति शास्त्रपातादिपरुष
स्पर्शानवर्जनीयान् स्वगतान् अन्यगतांश्चैर्येण सह नृश
मृतत्वशामये अनभि संतु फलं युद्धाखं कर्मावेभस्वयं

१५ ॥

अभिनवप्रकृत टी. ॥

गी.
टी.
टि.

निरुपाख्यताकालेऽस्य लविनाशयोगिनः तदन्यथा नृपपतेरेव
च विनाशिनः प्रतीक्षणमवस्थांतरभागिनः यदुक्तं श्रुतेषु रा
णोऽष्टाप्रतिक्षणं नवत्वहानिरनुमीयते इति मुनिनापि कला
नाप्रथमार्थानां प्रतिभेदः क्षणे क्षणे वर्तते सर्वभावेऽसौ त्स्यात्
न विभाव्यते इति पृथगर्थानामिति पृथगर्थक्रियाकारित्वादि
तियावत् देहाश्रितवतो विनाशिनश्च आत्मानित्यो यतो प्रमे
यः प्रमेयस्य तज्जडस्य परिणामित्वेन तज्जडस्य चिदेकरूपस्य
स्वभावांतरायोगात् एवं देहानित्यमेतं वेत इति शेषे चित्तमशा
का आत्मानित्यमविनाशीतेन न शोचनार्हः तत्रेणायमेकः
कृत्यप्रत्ययो ह्योरर्थयोर्मुनिना दर्शितः अशोच्या न न्वशोच
इति ॥ १६ ॥

परमार्थप्रपाटीका ॥

अथ यदर्थमेतदुपक्रमस्तदाह श्रुतं वेत इति नित्यस्य सर्वदैकस्व
भावस्यातएवा नाशिनः अप्रमेयस्यापरिच्छिन्नस्य शरीरिणः शरी
रावच्छिन्नस्य परमात्मनः इमे सुखदुःखयो नयो देहास्तत्त्वदर्शि
भिरंतवतः क्षणभंगराजः चरंतर्गता काशस्य चटा इव वापक
स्यैव बद्धभिः स्वरूपैर्न दतो न दस्येत्यर्थः यस्मादेवं तस्माद्भीष्म
क्षेणादिव विषये विगतज्वरो भूत्वा युष्मास्व युद्धं कुरुष्व इति
स्वमायस्यायामनुभूयमाना उच्चावचदेहाश्रितवतो जाग्रदवस्था
या न स्रज्जडत्वावेदेन प्रतिपादिताः संतिकस्य शरीरिणः तच्छ
रीरावच्छेदेन तत्तद्भोग्यान् भुजान् स्यात्मानो नित्यस्यावस्थात्रये
पुत्रस्य तस्य शेषं पूर्ववत् तदुक्तं सुखं तत्त्वगतो येन स्वप्ने देह
विदिकतयन् परिभ्रमसि हे राम स देहस्तेषां प्रति प्रकृतिर
पिशातपथी प्रथेत तत्प्रयाचरति ते हास्यलोकास्तु ते वमहा
राजो भवत्सुखं देवमहाबाह्मण उते वोच्चावचं निगच्छतीति भा
ष्यं स्वमया स्वभावस्य याचरति व्यवहरति तस्यात्मनो लोकाभोग
स्थानानि शेषं स्पष्टं तदुक्तं स्वप्ने यथा पश्यति देहमीदृशमित्यादि

वे.

ध.

हे.

स्त.

॥ १६ ॥

वनमाली टीका ॥

नन्वतादित्वाच्चेतनत्वात्सत्तेत्रत्वाच्चेत्तत्त्वस्यास्तनित्यत्वे तत्त्वति
 विवस्वजीवस्य तत्त्वदृशत्वेपिकथं नित्यत्वं प्रतिविवस्वानिष्ठा
 त्वनियमात् प्रतिविवत्वे जीवस्य रूपं रूपं प्रतिरूपं बभूव प
 कथाबद्धथाच्चेवदृश्यते जलवद्भवदिति श्रुतिसिद्धमतश्चाह
 श्रुतवत इति नित्यस्य शरीरिणो जीवस्य मेवाल्पयोवनाद्यव
 स्याभेदेन भिन्नाः परिणामित्वेन प्रत्यक्षसिद्धादेहाश्रितवतः
 नाशवतः परिणामित्वाद्दीपकलिकावत्श्रुतिभिरुक्ताः
 अस्वजीवसमूहस्य मे प्रत्यक्षसिद्धादेहाश्रितवत इति वार्थः
 नित्यस्य देहाश्रितवत इत्युक्ते परमेश्वरदेहस्याप्यनित्यत्वं प्र
 सज्येतातः शरीरिणः शीर्यत इति शरीरं तस्यास्तीति शरीरं
 स्येश्वरदेहस्य शीर्यमानत्वाभावात् नित्यत्वे हेतुरनाशिनः
 नाशस्य न्यस्य तत्र हेतुरप्रमेयस्य प्रमातुः नद्यात्मा प्रमेयत
 योपलभ्यते पितृदमहं जानामीति प्रमातृ तयैवानुभूय
 ते नवादेहादेरिव प्रदेशभेदे प्रमातृ राकारभेदः उपलभ्यते
 अतएकरूपत्वेनानुपचयात्मकत्वात्प्रमातृत्वादात्मानित्यः
 देहसूयचयात्मकत्वाच्छरीरिणो भोगाय तनत्वादनेकरूप
 त्वाच्चा नित्यः रूपं रूपं प्रतिजीवं जीवं प्रत्यंतर्यामितया प्रति
 रूपो मत्स्यादिवर्तित्येर्नयामकतावद्दूषे हरिरभिव्यक्तो बभू
 वमकथा मूलरूपेण बद्धथानियामकरूपे दृश्यते यथा पा
 त्रादिस्थजलभेदेनैकं चंद्रो नाना दृश्यते तथैकोपनेकनि
 यामकरूपैः सत्येर्नित्येऽपि भिव्यक्तो भवति इत्यर्थः एकस्य
 नित्यवास्तवानेकरूपत्वं त्वचिंत्यशक्त्योपपन्नं प्रसिद्धं हि षो
 डशसहस्रसंख्याकानां विवाहे रासमंडले चैकस्यानेकरूप
 त्वं अतो नित्यस्वभावयोश्चिदेहयोर्नशोकविषयत्वमिति श
 र्वपातादिपुरुषस्पर्शनवर्जनीयानुर्येण सोऽयमस्तत्वा

च०

नि०

द्वयाश्र०

गी.
टी.
दि.

ने

व्या

शामयेफलेच्छा रहितं युद्धाख्यं चित्तं कर्मरंभस्य यत्तु पंचकोश
एव देहपदेनोक्ताः तथा हि पंचीकृत महाभूत तत्कार्यात्मको विरा
ट्मूर्त राशिरनेमयः कोशः सूक्ष्म समष्टिस्तत्कारणीभूतो पंचीकृत
पंच महाभूत तत्कार्यात्मको हिरण्यगर्भः सूत्रममूर्त राशिः सूक्ष्म
समष्टि त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म तिष्ठ ह्यद्वयैव कोक्तः प्रज्ञात्म
कः सकर्मोत्पत्तयेन क्रियाशक्तिमात्रमादाय प्राणमयः कोशः
नामात्मकत्वेन ज्ञानशक्तिमात्रमादाय मनोमयः कोशः रूपात्म
कत्वेन तडुभयाश्रयतया कर्तृत्वमादाय विज्ञानमयः कोशः ततः
प्राणमय मनोमय विज्ञानमयात्मक एक एव हिरण्यगर्भो व्या
लिंगशरीरकोशः तद्धेतुभूतस्तु मायोपहितं चैतन्यात्मा सर्वसं
स्कारशेषोऽयं कृताख्य आनंदमय कोश इति तत्र अन्नमयादेरब्र
ह्मत्वे तस्या ब्रह्मत्वोक्तिं विनाग्रिमस्य ब्रह्मत्वेनोपदेशा संभवात्
एकश्रुतिनिरासाय श्रुत्यंतरोत्पादनस्या युक्तत्वात् तस्माद्वा एत
स्मादन्यध्वंतरात्मात्रमय इत्यानंदमया तमुक्तां तस्माद्वा एतस्मा
दानंदमयादन्यध्वंतरात्मेत्युपदेशाभावाच्च अतोन्नमयादी
निपंच भगवद्गुण एव येन ब्रह्मेत्युक्ते ये प्राणं ब्रह्मोपासते
आनंदं ब्रह्म एव विद्वान् विज्ञानं ब्रह्म वदेदतीत्यदीनां ब्रह्मश
ब्दाभ्यासात् न चात्रादिना ब्रह्मशब्दाभ्यासादन्यमयादेः कथं
ब्रह्मत्वसिद्धिरिति वाच्यं यथा हि ज्योतिषो माधिकारेव संते व सं
ते तज्योतिषाय जेत्येति ज्योतिपदमेव ज्योतिषो माभ्यासका
लविशेषविधानपरं तथा नंदमयाधिकारे पठितानं दादिष
देः महाभ्यस्यमाने ब्रह्मपदमानंदमयादेर्ब्रह्मत्वविधानपरं
न च ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मपदसमभिव्याहारात्पुच्छमेव ब्रह्म
तिवाच्यं तस्य प्रियमेव शिरः मोदोदतिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः
पक्षः आनंद आत्मा ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मपदसमभिव्याहारा
त्पुच्छमेवेत्यानंदस्यापदेन पुच्छत्वेनावयवत्वेन पाठादानंदस्यै

त

पा

नरे

वशात्वात् अवयवापेक्षयावयविनः पूर्णत्वात् वस्तुतस्तु
 बुद्धौ बुद्धवतरणाय पक्षित्वेनानंदरूपस्य ब्रह्मणो हिरूपकमा
 नं कृतं सर्वत्रात्राचुर्ये मयद्वनतविकारे मयदेतयोर्भावाया
 मिति सूत्रेण विहितस्य विकारार्थस्य मयदोवृद्धकादेदे संभ
 वात् नच ब्रह्मपुच्छे प्रतिष्ठेति प्रतिष्ठाशब्दसमभिवाहारात्पुच्छे
 ब्रह्मेति वाचं आनंदप्राप्तेत्यात्मपदोक्तानंदस्याधारपेक्षाभा
 वात् अन्यावयवसाधारणपुच्छस्य कृतत्वा नंदाधारत्वासंभवा
 च नहि कृतस्य पक्षिणः पुच्छमेवाधारः पक्षिणो सर्वावयवे
 पुच्छस्य प्राधान्याभिप्रायेण प्रतिष्ठापदे तस्मात्सर्ववयसि पु
 छेन प्रतिष्ठेति पुच्छेनैव प्रतिष्ठायोत्पत्तिरिति प्रतिष्ठाहि पुच्छ
 मित्येतयोक्तैः सद्य एवं वित्तस्य लोकात्त्रैत्य एतमत्र मयमा
 त्मानमुपसंक्रम्य एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य एतं वि
 ज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्र
 म्य इमानल्लोकात्कामानकामरूपमुपसंचरत एतत्सामगाय
 त्रास्ते इति श्रुतौ ब्रह्मविदोत्रमयादिप्राप्तिरुक्ता नहि ब्रह्मवि
 दो ब्रह्मप्राप्तिरुक्ता तस्मादपि विनिर्मुक्ताः अनिरुद्धतनौ स्थि
 ताः ततो मुक्ता मुनीन्धत्वा प्रमुमुक्षुस्तनौ स्थिताः प्रमुमुक्षुः
 विनिर्मुक्ता जीवे कर्षणे ततः ततस्त्रैगुण्यहीनास्ते परमात्मा
 नमंजसा एकांतभावोपगता वासुदेवं विशंतिते इति मोक्षथ
 मोक्षरीत्ये कस्यापिरूपभेदेन क्रमेण प्राप्तिरुक्ता तत्तत्सूत्रे
 धिष्टेयस्यानापेक्षया अत्यंततरात्मेत्येकस्येवांत्यत्वात्तदं
 कमुपपद्यते तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपसंसारं प्रथी
 हि भगवो ब्रह्मेति पुनः पुनरुपसर्तित्वे क गुणविशिष्टं कृत्वा
 निदिध्यासनेन साक्षात्कृत्य गुणंतरं विशिष्टं विज्ञातं प्रकृत
 वचने मयदित्यनेन सूत्रेण प्राचुर्ये मयद्विधीयते अद्यते नि
 च्युतानि तदत्र मिति श्रुतेः तस्याद्यत्वमुपजीव्य तत्प्राचुर्यं
 ब्रह्मण्येव प्राणं प्रतिवेष्टयतीति प्राणः प्राणन प्राचुर्यं च तत्रैव

सं

त्वा

गी.
टी.
दि.

196

या

स

मनुजाने मनः सामान्यज्ञाने विज्ञाने विशेषज्ञाने तस्याचर्यमपि
तत्रैव न च ब्रह्मणमयोगामरुत्यादावल्प ब्रह्मणवदल्पानं
दस्यापत्तिरिति वाच्यं प्रकाशमयः सवितेत्यादौ व्यधिकरणजी
वगतानंदोपेत्यैव भूयस्त्वोपपत्तेः न हि सुखमयः पुरुष इत्यत्र
तत्रिष्टं दुःखमपि भासते यत्तत्तस्यैव एष शरीर आत्मायः पूर्वस्ये
ति तस्य प्राणमयस्यैव एष शरीरे भवः शरीर आत्मायः सत्यं ज्ञा
नमित्यादि नाशु हानि हि तत्त्वेनोक्तः पूर्वस्यात्र मयस्यैव प्राणम
यमनोमयविज्ञानमयानंदमयेषु योज्यं तथा चात्र मयादी
नामात्मान्तरोक्त्या नात्मत्वं सिद्धमिति तत्र चैतन्यमस्य स्वरूपं
सच्चिदस्याकार इत्यादिवद्यः पूर्वस्यात्र मयादेरात्मा स्वरूपं स ए
व प्राणमयादेरित्यर्थात् शरीरे भवत्वं इत्यपि हि न जीवस्य
विद्यमानत्वं च ब्रह्मणोपपत्ति जीवस्याहमिति प्रत्यक्षसिद्ध
त्वेनोपदेशो वैयर्थ्यात् सत्यं ज्ञानमित्यादि नाशु च ब्रह्मोक्ता पुन
रत्र मय ब्रह्मविषयकं भ्रातृत्वाद नायोगाच्च किंच सत्यं ज्ञान
मनंतं ब्रह्मेति प्रकृतं शुद्धं ब्रह्म तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आका
शः संभूत इत्यात्मपदेन निर्दिष्टा काशादिकारणत्वं च प्रति
पाद्यानेतरं निरतिशयानंदत्वेन तस्यात्मत्वविवरणार्थं प्रहृ
त्तस्य संदर्भस्य तत्रैव समर्थते तदनंतरं तस्माद्वा एतस्मादानं
दमयादन्योत्तर आत्मा ब्रह्मेत्युपदेशाभावेन चानंदमय एव ब्र
ह्मसो कामयतेत्यनेतरवाक्येन तच्छब्देन प्रेक्षिगोतेन पर
ब्रह्म परतया त्वदभिमेत नाव्यवहितोपास्थितानंदमयस्यैव
हि परामर्शेन तु न पुं कलिंग ब्रह्मपदार्थस्य किंच सत्यं ज्ञा
नादि शब्दैः स्वरूपमात्रं बोध्यते सत्यत्वादयो यमीवाये पर्या
यत्वापत्तिस्तथा च पदोत्तरं वैयर्थ्यं द्वितीये द्वे तद्वातिः नन्वस
षासत्यत्वादिकं बोध्यते श्रुतिबोध्यस्य मिथ्यात्वा संभवात्
न च श्रुतेस्तत्र तात्पर्याभावः अलौकिक ब्रह्म नित्यसत्यत्वा
दोतात्पर्याभावे तदसिद्ध्यापत्त्या पर्यायत्वा निस्तारात् न च ल

क्षणायावेडब्रह्मपरंवाक्यं कविदशक्तस्यपदस्यलक्षणसंभ
वात् नचविशिष्टेशक्तस्य शक्तिजयेवोधाविषयस्यस्वरूपः
भिन्नस्यलाक्षणिकबोधविषयत्वेदेतद्गानेरविषयत्वेलक्षण
वैयर्थ्यात् गंगापदलक्ष्यस्यतीरस्यागंगात्वत्सत्यादिपदल
क्ष्यस्यासत्यत्वाद्यापत्तेः ॥ १६ ॥

ऊरुमेवैजयन्ती टी. ॥ स्त्र्ये

देहानां तजन्मादिषट्कारवत्त्वादिनाशो वेत्त्याह अन्तव
नश्च इमेऽपरोक्षविषयाः देहाः चटादयश्चोपचयापचया
त्मकः स्वरनरायाकाराः अन्तवन्तः विनाशवन्तः अन्तवन्तश्च
तुल्यलक्षणेजन्मादिषट्काराणां जायतेस्तिवर्द्धतेविपरि
णमतेऽपत्तीयतेविनश्यतीतिषट्कारविकाराः विद्यन्तेयेषांते
नवन्तः यद्वा अन्तेतिस्वस्वविषयेवध्वंतीत्येता नीद्वियाणि
तानिविद्यन्तेयेषुतेनवन्तः यद्वा अन्तेतिबध्नातीत्येतेमन
स्तद्विद्यन्तेयेषुतेनवन्तः मनएवमनुष्माणकारणंबन्धमो
क्षयोरिति वचनात् उक्ताः कथिताः तत्त्वदर्शिभिरिति शेषः
बद्धवचनेनशक्तताएवयुक्तंतेनत्वशक्तताः यतस्तेषांप्रकृ
तिकालकर्मादिजन्यत्वाभावात् ननुगुणत्रयद्रव्यभिन्नत्वे
सतिषुद्धमायाकार्यत्वमशक्ततत्वमितितल्लक्षणेनतेषा
मपिषुद्धमायाजन्यत्वातेपि अन्तवन्तरितिचेन्न आदित्यवर्ण
तमसः परस्तादिति श्रुत्या तमः शब्दवाचाभ्यांप्रकृतिकाला
भ्यापरः विलक्षणइत्युक्तत्वातेनित्याएव ननाशित्वशंका
गंधोपीतिभावः देहाः कस्येत्यपेक्षायामाह नित्यस्यबद्धमु
क्ताघवस्थाशान्त्यप्रच्युतस्वरूपस्यदेहादेहान्नरंगकृत्य
पिसंदैकरसस्वरूपस्येतिवा शरीरिणः शरीर्यतेभृशपतेइति
शरीरं तद्विद्यन्तेयस्यसः शरीरीतस्यननुशीर्यमाणशरीरस्य
सम्बन्धीचेत्तर्हि तेनसहात्मापिशरीर्णभावस्याप्रोतीतिचेत्तत्रा

गी.
टी.
हि.

127

ह अविनाशिनः देहानां विनाशशीलत्वेऽपि विनाशत्वाभाव
सभावस्य अतएवाप्रमेयस्य प्रमेयत्वेनानुपलभ्यमानस्य प्र-
त्यक्षप्रमाणविषयस्य प्रमाणतः ज्ञातरित्यर्थः एतद्योवेन्निते
शाङ्कः तत्र ज्ञ इति तद्विदः इति वक्ष्यमाणं तस्माद्देहात्मनोः
सत्यत्वेऽपि देहानां विकारशताश्रयत्वाद नित्यत्वं आत्मनस्तु
विकारशताश्रयत्वाभावात् नित्यत्वं च विद्यते तस्मात्तयोर्ना-
शित्वा नाशित्वसंभावज्ञात्वाशोकं च तत्कायुज्यं स्वयुजं ऊरुष
भारतेति संबोधनेन यथाभरतमारभ्य तत्पितृपर्यन्तां सर्व-
मृतां अपि तेषां शोकं न करोषि तथैते भीष्मादिदेहाः अपि प-
तिष्यन्त्येव नात्मानोऽतएवामप्युभयेषां शोकं मा कुरुष्वेति ॥

मधुसूदनी टीका ॥

+ ननु स्फुरणरूपस्य स-
तः कथमविनाशत्वेन
सदेहयमत्वात् देहस्य
चातुर्लङ्घ्यविनाशादित्य-
भूतचेतन्यवादिनस्त-
त्रिराज्ज्वलासतो विद्यते
भाव इत्येतद्विद्येति +

न

± अतएव तौ विनाशिनोऽमेऽपरोक्षादेहाः उपचितापचितरूपत्वा-
च्छरीराणि ब्रह्मवचनात्सूक्ष्मसूक्ष्मकारणरूपा विराट्सूत्रा-
द्याः कृतात्माः समष्टिदृष्ट्यात्मनः सर्वनित्यस्य अविनाशि-
नपवशरीरिणः आध्यात्मिकसंबन्धेन शरीरवतः एकस्यात्म-
नः स्वप्रकाशस्फुरणरूपस्य संबन्धिनः दृष्टत्वेन भोग्यत्वेन-
चोक्ताः अतिभिर्ब्रह्मवादिभिश्च तथा चैतेति रीत्येके अत्र मया
यानंदमया तान् पंचकोशां कल्पयित्वा तदधिष्ठानमकल्पि-
ते ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति प्रदर्शितं तत्र पंचीकृतपंचमहाभूत-
तत्कार्यात्मको विराट्सूत्रराशि रत्रमयकोशः सूक्ष्मसमष्टिः
तत्कारणीभूतोऽपंचीकृतपंचमहाभूततत्कार्यात्मको हिर-
ण्यगर्भः सूत्रममूर्तराशिः सूक्ष्मसमष्टिः त्रयं वा इदं नामरूपं
कर्मतिष्ठहृदारण्यकोक्तः सूत्रात्मकः सर्वकर्मात्मकत्वेन
क्रियाशक्तिमात्रमादाय प्राणमयकोश उक्तः नामात्मकत्वे-
न ज्ञानशक्तिमात्रमादाय मनोमयकोश उक्तः रूपमात्मक-
त्वेन तडभयाश्रयतया कर्तृत्वमादाय विज्ञानमयकोश उ-

क्रतुः ततः प्राणमयमनोमयविज्ञानमयात्मैक एव हिरण्य
 गर्भाख्यो लिंगशरीरकोशः तत्कारणीभूतस्तु मायोपहितं चेत
 न्यात्मा सर्वसंस्कारशेषोऽव्यक्ततात्त्विकानन्दमयकोशः सर्वेषां
 संस्काराणां शेषो यस्मिन् ते च सर्वे एकस्यैवात्मनः शरीराणी।
 त्वक्तं तस्यैव एव शरीरश्रुत्यात्मायः पूर्वस्येति तस्य प्राणस्यैव एव
 शरीरे भवः शरीरश्रुत्यात्मायः सत्पज्ञानादिलक्षणो ग्रहानिहित
 त्वेनोक्तः पूर्वस्यात्र मयस्य एवं प्राणमयमनोमयविज्ञानमया
 नन्दमयेषु योज्यं अथवा इमे सर्वे देहास्त्रैलोक्यवर्तिसर्वप्रा
 णिसंवेधिन एकस्यैवात्मन उक्ता इति योजना तथा च श्रुतिः
 एको देवः सर्वभूतेषु एतः सर्वव्यापी सर्वभूतो तदात्मा कर्मा
 धातुः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेतः केवलो निर्गुणश्चेति स
 र्वशरीरसंवेधिनमेकमात्मानं नित्यं विभुं दर्शयेति ननु नित्य
 त्वेयावत्कालस्यापि त्वं तथा चाविद्यादिवत्कालेन सह ना
 शेपि तदप्यत्र मित्यत आह अनाशिन इति देशतः कालतो
 वस्तु तच्च परिच्छिन्नस्याविद्यादेः कल्पितत्वेनानित्यत्वेपियाव
 त्कालस्यापि त्वरूपमोपचारिकं नित्यत्वं व्यवक्रियते यावद्वि
 कारोऽत्र विभागो लोकविदिति न्यायात् आत्मनस्तु परिच्छेद
 त्रयशून्यस्या कल्पितस्य विनाशहेतुः भावान्मुख्यमेव क्लृप्त्य
 नित्यत्वं ननु परिणामि नित्यत्वं यावत् कालास्यापि त्वं चे
 त्यभिप्रायः नन्वेतादृशे देहिनि किंचित्प्रमाणमवश्यं वाच्यं
 अन्यथा निष्प्रमाणस्य तस्यालीकत्वापत्तेः शास्त्रारंभे वैयर्थ्या
 पत्तेश्च तथा च वस्तु परिच्छेदोऽप्यपरिहरः शास्त्रयोनित्वादिति
 न्यायाच्च अत आह अप्रमेयस्येति एकैवेवानुद्भूतमेतदप्र
 मेयं भुवं नतत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारका नेमा विद्युतो भाति
 कुतो यमग्निः तमेव भातमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं वि
 भातीति श्रुतेः स्वप्रकाशचैतन्यरूप एवात्मा अतस्तस्य सर्वभा

गी.
टी.
दि.

नो

सकस्वभावार्थेन स्वभावापेक्षा किंतुकल्पिताज्ञानतत्कार्य
निवृत्त्यर्थकल्पितवृत्तिविशेषापेक्षाकल्पितस्यैवकल्पितविरो
धित्वात् यत्तात्ररूपोबलिरितिन्यायात् तथाच सर्वकल्पितनि
वर्तकवृत्तिविशेषे ~~तत्पर्यं~~ शास्त्रारंभस्तत्त्वमस्यादिवाक्य-
मात्राःधीनत्वात् स्वतःसर्वदाभासमानत्वात् सर्वकल्पनाधि
ष्ठानत्वाद्दृष्टमात्रभासकत्वाच्चनतस्यतच्छ्रुत्वापत्तिः तथाचै
कमेवाद्वितीयं सत्त्वं ज्ञानमनेतं ब्रह्मेत्यादिशास्त्रमेव स्वप्नमेया
वुरोथेन स्वस्यापिकल्पितत्वमापादयति अन्यथा स्वप्नामाणा
नुपपत्तेः कल्पितस्य चाकल्पितपरिच्छेदकत्वेनास्तीति प्राक्
प्रतिपादितं आत्मनः स्वप्रकाशत्वेच युक्तितोपि भगवत्पूज्य
पांडेरूपपादितं तथाहि यत्र जिज्ञासाः संशयविपर्ययव्यतिरेक
प्रमाणमन्यतममपि नास्ति तत्र तद्विरोधिज्ञानमिति सर्वत्र दृ
ष्टं अन्यथा त्रितयान्यतमापत्तेः आत्मनि चाहं वानाहं वेति न क
स्यचित् संशयः नापि नाहमिति विपर्ययः व्यतिरेकप्रमावेति
तत्स्वरूपप्रमासर्वदास्तीति वाच्यं तस्य सर्वसंशयविपर्यय-
धर्मित्वान्न धर्म्यं शेषं सर्वमभ्रान्तं प्रकारेण विपर्ययइति न्यायात्
अतएवोक्तं प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभासस्तथैव च ऊर्वत्ये
व प्रमायत्र तदसंभावनाकृतइति प्रमाभासः संशयः स्वप्रका
शसङ्गो धर्मिणि प्रमाणप्रमाणयोर्विशेषो नास्तीत्यर्थः आ
त्मनो भासमानत्वे च दृष्टज्ञानमपि ज्ञानेन वेति इत्यादि संशय-
यः स्यात् न चोत्तरपदार्थे विषयस्यैव संशयादिप्रतिबंधकत्वे
स्वभावः कल्पः वा स पदार्थोक्तमेव न विरोधिज्ञानेनैव संशयादि
प्रतिबंधसंभवे अंतरपदार्थे स्वभावभेदकल्पनायाश्च नोचित्या
त् अन्यथा सर्वविसर्वापत्तेः आत्ममनोयोगमात्रं चात्मसाक्षा-
त्कारहेतुः तस्य च ज्ञानमात्रे हेतुत्वाद् दृष्टादिभावेनैवात्मभावे
समूहालंबनेन्यायेन तार्किकाणां प्रवरेणापि दुर्निवारे न च।

चाक्षुषत्वमानसत्वादिसंकरः लौकिका लौकिकत्ववदंशभे
देनोपपत्तेः संकरस्यादोषत्वादेर्जातित्वानभ्युपगमाद्वाप्रतए
व व्यवसायमात्रपवात्मभानसामग्राविद्यमानत्वादनुव्यव
सायोपपातः न च व्यवसायभानार्थसूक्तस्य दीपवत्स्वव्य
वहारे सजातीयानपेक्षत्वात् न हि चटतज्ञानयोरिव व्यवसा
यानुव्यवसाययोरपि विषयत्वविषयत्वव्यवस्थापकं वैजा
त्यमस्ति व्यक्तिभेदातिरिक्तं वैधर्म्यानभ्युपगमात् विषयत्वा
वच्छेदकरूपेणैव विषयित्वाभ्युपगमे चटयोरपि तद्भावाप
त्तिरविशेषात् ननु यथा चटव्यवहारार्थं चटज्ञानमभ्युपेय
ते तथा चटज्ञानव्यवहारार्थं चटज्ञानशब्दप्रयोगस्य विष
यज्ञानमभ्युपेयं व्यवहारस्य व्यवहर्तव्यज्ञानसाधत्वादिति
चेत् काचुपपत्तिरुद्भाविता देवानां प्रियेण स्वप्रकाशवादि
नः न हि व्यवहर्तव्यभिन्नत्वमपि ज्ञानविशेषणं व्यवहारहे
तुतावच्छेदकं गौरवात् तथा चेश्वरज्ञानवद्योगिज्ञानवत्प्र
मेयमिति ज्ञानवच्चक्षेत्रेणैव व्यवहारोपपत्तौ न ज्ञानोत्तरकल्प
नावकाशः प्रत्युद्यवसायस्यापि चटज्ञानव्यवहारहेतुत्वं ।
किंच चटज्ञानत्वेन किंचाचटज्ञानत्वेनैवेति विवेचनीयं उभय
स्यापि तत्र सत्वात् तत्र चटव्यवहारे चटज्ञानत्वेनैव हेतुता
याः क्लृप्तत्वात् नैव नृपेण चटज्ञानव्यवहारेऽपि हेतुत्वापप
त्तौ न चटज्ञानज्ञानत्वं हेतुत्वावच्छेदकं गौरवान्मानाभावा
च्च तथाच नानुव्यवसायसिद्धिः एकस्यैव व्यवसायस्य व्यव
सातरिव्यवसाये व्यवसाये च व्यवहारजनकत्वापपत्तेरिति
त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनः प्रभाकराः औपनिषदास्तमन्यन्ते स्व
प्रकाशज्ञानरूपपवात्मानस्वप्रकाशज्ञानाश्रयः कर्तृकर्म
विरोधेन तदज्ञानानुपपत्तेः ज्ञानभिन्नत्वे चटादिव जडत्वेन क
ल्पितत्वापत्तेः स्वप्रकाशज्ञानमात्रस्वरूपोऽप्यात्मा विद्योप

गी.
टी.
टि.

हितः सन्मात्सीत्युच्यते ह्यतिमदेतः करणेपहितः प्रमातेत्यु-
च्यते तस्यचत्तरादीनिकरणानि सचत्तरादिद्वारांतःकरण
परिणामेनचटादीन्याप्यतदाकारोभवति एकस्मिंश्चांतः।
करणपरिणामेचटावच्छिन्नैवेतन्ममेतः करणावच्छिन्नैवेत-
न्येचैकलोलीभावापन्नंभवति ततोचटावच्छिन्नैवेतन्यंप्रमा-
त्रभेदात्स्वाज्ञानेनाशयदपरोक्षंभवति चटंच स्वावच्छेदकं।
स्वतादात्म्यायासाद्भासयति अंतःकरणपरिणामश्चहत्याख्या-
तिसिद्धः स्वावच्छिन्नैवेवेतन्येनभास्यतइति अंतःकरणतद्व-
त्तिचटानामपरोक्षता तदेतदाकारत्रयमहंजानामिचटमि-
ति भासकंवेतन्येकैकरूपत्वेपिचटंप्रतिवृत्त्यपेक्षत्वात्प्रमा-
तृता अंतःकरणतद्वत्तीःप्रतिवृत्त्यनपेक्षत्वात् साक्षिते-
तिविवेकः अद्वैतसिद्धौ सिद्धौतविंदोचविल्लरः यस्मादेवं
प्रागुक्तन्यायेननित्याविभुरसंसारोसर्वदेकरूपश्चात्मातस्मा-
त्तत्राशंशंकयासथर्मयुद्धेप्राकप्रवृत्तस्यतवतस्मादपरिति-
र्नयुक्तेतियुद्धाद्वाभ्यनुज्ञायाभगवानाह तस्माद्युयस्वभारेते-
ति अर्जुनस्यसथर्मयुद्धेप्रवृत्तस्यततउपरितिकारणेशोक-
मोहो तौचविचारजनितेनविज्ञानेनवाधितावित्यपवादा-
पवादेउत्सर्गस्यास्थितिरितिन्यायेनयुधसेत्यनुवादोनवि-
धिः यथाकर्तृकर्मणोःकृतीत्युत्सर्गः उभयप्राप्तौकर्मणी-
त्यपवादः प्रकाकारयोःस्त्रीप्रत्यययोर्योगेनेतिवक्तव्यमि-
तितदपवादः तथाचमुमुक्षोर्ब्रह्मणोजिज्ञासेत्यत्रापवादा-
पत्रादेशुनरुत्सर्गस्थितेःकर्तृकर्मणोःकृतीत्यनेनैवषष्ठी-
तथाचकर्मणीचेतिनिषेधाः प्रसराद्ब्रह्मजिज्ञासेतिकर्मष-
ष्ठीसमासःसिद्धोभवति कश्चित्तस्मादेवविधेर्मोक्षज्ञान-
कर्मणोःसमुच्चयइतिप्रलयति तत्रयुद्धसेत्यतोमोक्षस्यज्ञा-
नकर्मसमुच्चयसाधत्वाःप्रतीतेः विस्तरेणचैतदग्रेभगवा-

ह्रीतावचनविशेषेनैव निराकरिष्यामः ॥

~~नित्यत्वस्य नाशिनो धर्मास्तदेहयुक्तस्य चात्मनः १ दृश्यत्वेन
दृशः प्रोक्ताः प्रकृतिभिर्ब्रह्मवादिभिः नित्यत्वस्य च नाशस्य द्विः
विधत्वा जयोर्यथा ३ भस्मीभूतोऽस्तो देहो नष्टश्चादर्शनगतः
तद्वाह्यत्वं मत्रोक्तं नित्यस्येति शरीरिणः ४ यथा व्याध्यादि
भिर्भूतो देहो नष्ट इतीर्यते तन्निवृत्त्यर्थं मत्रोक्तं मनाशिन इति
स्फुटं ५ अन्यथा परिणामेव नित्यः क्षित्वा दिवद्भवेत् नित्यः
कृतस्य प्राप्तेति सिद्धमित्याशयो हरेः ६ नन्वेतादृशचिद्वृत्ते
मानमास्ति न वास्ति चेत् भास्यत्वेन जडत्वे स्यात्तर्ह्यस्यापि चटा
दिवत् ७ नास्ति चेत् तर्ह्यलीकत्वं त्वपुष्पादेरिवा स्य च इत्यत्रा
हा प्रमेयस्यापरिच्छेद्यस्य वस्तुनः ८ स्वप्रकाशस्य चिदात्मोमी
नापेक्षा स्वभासते नास्ति सर्वावभासस्य मानं तेनावभासते ९
स्वभानार्थं स्वभास्यस्यापेक्षानैवोपपद्यते स्वप्रकाशस्वभाव
स्य मानाभावेऽपि न क्षतिः १० मानाभावेऽलीकत्वं नियमोऽ
स्ति जडेक्षरे अन्यथा स्यादलीकत्वं मानस्याप्यवभासिनः ११
मात्रमानप्रमेयाणां योगपद्येन भासकः साक्षी तत्र प्रमाण
स्याकाक्षा स्यादित्यहो भ्रमः १२ प्रमाणमप्रमाणं वा प्रमाभा~~

सदानंदी टीका ॥

नासतो विद्यते भाव इत्येतद्विदुर्लोत्पजः स्वप्नमायाशरीरादि
वदेते कल्पिता जडाः १ देहाविनाशिनः सर्वदेवतिर्यङ्गराद-
यः नित्यस्यानाशिनो धर्मास्तदेहयुक्तस्य चात्मनः २ दृश्यत्वेन
दृशः प्रोक्ताः प्रकृतिभिर्ब्रह्मवादिभिः नित्यत्वस्य च नाशस्य द्विः
विधत्वा जयोर्यथा ३ भस्मीभूतोऽस्तो देहो नष्टश्चादर्शनगतः
तद्वाह्यत्वं मत्रोक्तं नित्यस्येति शरीरिणः ४ यथा व्याध्यादि
भिर्भूतो देहो नष्ट इतीर्यते तन्निवृत्त्यर्थं मत्रोक्तं मनाशिन इति
स्फुटं ५ अन्यथा परिणामेव नित्यः क्षित्वा दिवद्भवेत् नित्यः
कृतस्य प्राप्तेति सिद्धमित्याशयो हरेः ६ नन्वेतादृशचिद्वृत्ते
मानमास्ति न वास्ति चेत् भास्यत्वेन जडत्वे स्यात्तर्ह्यस्यापि चटा
दिवत् ७ नास्ति चेत् तर्ह्यलीकत्वं त्वपुष्पादेरिवा स्य च इत्यत्रा
हा प्रमेयस्यापरिच्छेद्यस्य वस्तुनः ८ स्वप्रकाशस्य चिदात्मोमी
नापेक्षा स्वभासते नास्ति सर्वावभासस्य मानं तेनावभासते ९
स्वभानार्थं स्वभास्यस्यापेक्षानैवोपपद्यते स्वप्रकाशस्वभाव
स्य मानाभावेऽपि न क्षतिः १० मानाभावेऽलीकत्वं नियमोऽ
स्ति जडेक्षरे अन्यथा स्यादलीकत्वं मानस्याप्यवभासिनः ११
मात्रमानप्रमेयाणां योगपद्येन भासकः साक्षी तत्र प्रमाण
स्याकाक्षा स्यादित्यहो भ्रमः १२ प्रमाणमप्रमाणं वा प्रमाभा

व्य

उभयानु
पक्षे

ह्य

आत्मनो

गी.
टी.
हि.

सत्येवच ऊर्वेतेवप्रसोयत्रतदसंभावनाकृतः १३ इत्युक्ते
संप्रदायैर्वातिके श्रीसुरेश्वरैः ननुव्यर्थस्तदाशास्त्रारंभोमा
नानपेक्षणे १४ शास्त्रयोनित्वसूत्रस्यैवैयर्थ्यं चेति चेन्नहि ।
कल्पिताज्ञानतत्कार्यनिवृत्त्यर्थमपेक्ष्यते १५ कथितं मान
मेतेन स्वप्रकाशस्य काक्षतिः कल्पितमेव साजात्यात्कल्पि
तस्य विरोधिता १६ विरुद्धयोरधिष्ठानभूतस्य न विरोधिता ।
तथाच कल्पितमेवाज्ञानादेर्विनिवर्तकः १७ वृत्तिभेदस्तदु
त्पत्तेशास्त्रारंभोपिसार्थकः तस्य तत्त्वमसीत्यादिवाक्याधी
नतयेवच १८ शास्त्रयोनित्वसार्थकं तस्मात्सच्चित्सुखात्म
नः सर्वदाभासमानत्वात्सतः सिद्धस्य भासतः १९ सर्वाधि
ष्ठानभावेन तच्छब्देन निराकृतं यस्मात्पूर्वाक्करीत्यास्तिचि
दात्मा व्यापकोच्यतः २० सर्वदैकरसो नित्यस्ततस्तत्राशंश
कया स्वधर्मेशाकप्रवृत्तस्य युद्धे तस्मात्तवायुना २१ न यु
क्तोपरतिस्त्वैवमाह युद्धाभ्यनुज्ञया युध्यसेति विधिर्नाय
पूर्वशामात्रवादतः २२ ॥ १६ ॥

नीलकण्ठी टी. ॥

एवं सतश्चात्मनो नित्यत्वं प्रसतो देहादेरनित्यत्वं चोक्तमुपसं
हरन् एनं युद्धाभिमुखं करोति अतएव तदिति यद्यपि नासतो
विद्यते भाव इति प्रसतो देहानां कालत्रयेऽपि सत्त्वं नास्तीति प
रमार्थदृष्ट्या उक्तं तथापि तोदृष्टिमप्रतिपद्यमानस्य नरका
दिभयमनुसूयमानस्य व्यवहाराभिप्रायेण नित्यानित्यवि
भागमभिप्रेत्य देहानां सतवत्त्वमुच्यत इति न दोषः नित्यत्वं
कालापरिच्छेद्यत्वं तच्च व्यवहारे न भसोपस्तीत्यत उक्तं अ
नाशिन इति नाशः प्रदर्शने तद्वानुहि प्राकाशः न भस्रात्म
निलीयत इति स्मृतेः अयं तु न तथेत्यनाशी सर्वदैवप्रका
शमान इत्यर्थः एतदपि न घटादिव दृश्यत्वेनेत्याह अप्रमे
यस्येति तथाच श्रुतिरात्मनोऽप्रमेयत्वमाह एतदप्रमयं ।

अवमिति अप्रमेयमित्यस्याप्रमेयमित्यर्थः एतच्चात्मनि
 प्रमाणप्रसङ्गेन तथाचक्रतिः येनेदेसर्वविजानातिने।
 केनविजानीयाद्विज्ञातारमरेकेनविजानीयादिति प्रसिद्धि
 स्तस्यप्रत्यगात्मत्वादेव यत्साक्षादपरोक्षाद्वस्यशात्मासर्वो
 तरइतिश्रुतेः उक्तं च प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभासस्तथैव।
 च यत्प्रसादात्प्रसिध्यति तदसंभावनाकुतइति तस्माद्युः
 थस्वभारत भीष्मादिदेहानामिच्छात्वादित्यत्वाच्च स्वयमे
 वनष्टप्रायतयाहननात्रिहृत्यात्वयास्वधर्मो ननाशनीयइ।
 तिभावः ॥ १६ ॥

शानेदी टीका

अप्रमेयस्य देशकालादिभिरनवच्छिन्नस्यातएव नित्यस्य शरीरिणः शरीरसमवे तस्यात्मनः इमेपुरास्थिताभीष्मादिदेहाः
 अतवन्तः देशकालादिभिरवयवविभागदर्शनाद्विनश्यग
 दृष्टाः तस्माद्भीष्मादिजीवात्मनामविनाशित्वाद्युधसेत्यर्ज
 नेस्वधर्मात्रिहृतेषां नः प्राप्तेन नियोजयति भगवान् ॥ १६ ॥

+ सत्स्वरूपं प्रतिपद्या सत्स्वरूपं प्रतिपादयितुं रामकंदी टीका ॥ १६ ॥

+ सर्वशरीरेषु सर्वावस्थासु चाविलम्बोपलब्धत्वमात्रेकलक्ष
 + एतात्रिणाविनाशिनस्तथादेहादिभिरवच्छेत्तमशक्यत्वा
 दप्रमेयस्येयत्तादिकलनाविषयभूतस्य शरीरिणश्चात्मान
 इमेयत्वादेहास्तद्विलक्षणान् अन्योन्यभिन्नागमापायिधर्मक
 तादिनाशिनो विनश्यत्स्वभावत्वात्तथादेशकालादिपरिच्छे
 दत्वात् अतवन्तइयत्तादिकलनाविषयभूतावेयत्वमात्रे।
 एसंबद्धा इति देहरूपस्य वस्तुनः परमाण्वविनश्यत्स्येय
 त्वमात्रादिना हेतुनात्मसंबद्धस्य विनाशे सत्त्वात्मनोपि वि
 नाशप्रतिपत्तिरविद्याविज्ञेभित्तं तच्च त्वयि नोपपन्नं अतोय
 थाप्रतिपादितात्मतत्त्वप्रतिष्ठिताहंकारोवत्प्रमाणयोप
 पत्त्यादृष्टपरिहरेस्वकमीनुति एन्युद्वास्वप्रस्तुते समरक
 र्म समाचरेति अथ युद्धेनामपरहननरूपतया हिंसात्मकं

गी.
टी.
हि.

कर्म तत्कथमहं प्रकृतायादिव पल्लवोद्योरेकर्मणि प्रवर्त
य इति यन्मन्यसे तदेतदात्मस्वरूपानभिज्ञत्वजनितमोहवि
लसितमेव युक्तः १८ ॥

लासिकी टीका

अथासत्त्वभावमाह अनेति प्रतिज्ञायाः प्रमाणान्तराणां
प्रमाणान्तराणां सर्वदेकरूपस्य
आध्यात्मिकसंबन्धेन शरीरवतः देशतः कालतोपरि विविक्तस्य
वस्तुतश्च युज्यसेति हि सात्मके कर्मणि प्रवर्तयतीति यन्म
न्यसेतदज्ञानविलसितमित्याह य इति एतद्विलक्षणो देश
कालादियरिद्विजः कश्चिदर्थः ईश्वरो वा देहदिव्यप्रायः युक्तः
१८ ॥

नित्यस्य
आत्मनः
नाशिनो

अप्रमेयस्य प्रतिज्ञादि
प्रमाणैर्देहादिवदपरि
कृत्यस्य तदुक्तम् स्वपदा
स्वशिरकाया यदुल्लंघि
तमीदृते पादोद्देशे शिरो
नस्यात्तथेयं देवीकलेति
इमे सुखदः स्वादि धर्मकादे
हा प्रतिज्ञा एव मवस्थान्तर
भाक्तात्प्रमाणेनान्वतः
स्वप्रमाया देहादिव त्राश
युक्ताः अत आत्मतत्त्वप्र
तिष्ठा माश्रित्य

पंचोली टीका

यच्च असत्त्वरूपे स्वात्मसत्ताव्यभिचारिसामान्येनोक्तं तदपि वि
शेषतो दर्शयति अंतर्वंत इति हे भारत इमे देहाः नित्यस्य अ
विक्रियस्य अविनाशिनो विनाशरहितस्य अप्रमेयस्य प्रमाणा
तीतस्य शरीरिणः आत्मनः अंतर्वंतः अंतो नाशो येषां तेषां तं
तः नाशोऽपि लोके द्विविधः यथा देहो भस्मीभूतप्रदर्शनगतो
नष्ट उच्यते विद्यमानोऽपि यथा अन्यथा परिणेतो व्याध्यादियु
क्तो नष्ट उच्यते तत्र अस्य आत्मनः अविनाशिनः नित्यस्य द्विविधे
नापि नाशेन संबंधो नास्ति १८ ॥

रणवीरसमिद्धो धिनी ॥

एवं सद्रूपं निर्णीया सद्रूपं प्रतिपादयति अंतर्वंत इति नित्य
स्य सर्वप्रारंभेषु सर्वावस्थासु वा विसृज्य प्रमादतमात्रैकलक्षण
स्यात्तयवानाशिनः प्रागभावधुं सोभया प्रतियोगिनो न यवा प्र
मेयस्य देशकालादिभिः परिच्छेज्य मशकत्वादियत्ता कलना
विषयभूतस्य शरीरिणो देहिन आत्मन इमे सुखदः स्वादि धर्मक
स्तद्विलक्षणो देश अंतर्वंतो धुं सप्रतियोगिनः अत एव प्रागभाव

प्रतियोगिनोपि प्रागभूतस्यैव विनाशशालित्वात् एवं वा तन्नो
नित्यत्वे देहादेरवश्यं विनश्यत्वे वा तन्नित्यत्वे च संभावन
मयैषां नुभवविज्ञं भित्तं तदनुयय च मिति भावः तस्मात्
यथोपपादितदेहदेहा विनाशिनित्यत्वं ज्ञानवान्वक्ष्यमाणो
ययत्याहुष्यदिदेहस्य कर्मानुतिष्ठत्युद्यस्वप्रसूतं समरकर्मसं
माचरेति १८ ॥

मधुभाष्य

अंतवंत इति प्रसूतर्हिर्दृष्टानां प्राप्तिर्विवनाशवदात्मना
प्राप्त्यत आह नित्यस्येति प्राप्तिरिति इतीश्वरव्यावृत्तये न
वनैमित्तिकनाशमित्याहुः प्रनाशिन इति कुत प्रमेयेषु
रसद्रूपत्वात् न सुपाथिविवसान्निध्यनाशे प्रतिविवनाशः
सति च प्रदर्शके स्वयमेवावदर्शकः चित्वात् नित्यस्योपाधिः
कश्चिदस्ति प्रतियतौ विमोक्षस्य नित्योपाध्यासद्रूपया
चिद्वयया युतो जीवः केषां च प्रतिबिम्बक इति भगवद्ब्रुव
नात् व्यवहारस्तु भ्रान्त इत्याह १८ ॥

भाषा प्रवृत्ति

उत्पत्ति विनाश धर्म विशिष्ट देहादि की अनित्यता देखावते
हैं कि नित्य अर्थात् सदा एक रूपसे स्थित और इसीसे अ
विनाशी और अपरिमेय जानने जाग नहीं ऐसा देही कहे
आत्मा है और सख डख आदि धर्म विशिष्ट नश्वर विनाशी
यह देह है ऐसा तत्वज्ञानी कहते हैं इसीसे जो स्वरूपसे
आत्माका विनाश या सख डख आदिका सम्बन्ध नहीं है
तो मोह जनित शोक को परित्याग करिके युद्ध में प्रवृत्त
होउ और अपना सत्रीका परम धर्म जो युद्ध में कष्ट को
डना नहीं १६ ॥

दीर्घ॥

अंत वंत कदि देह यह जीव नित्यकी यह अविनाशी अ
प्रमाराकी पार्थिव कर्मता तेह १७॥

2015年12月15日

यपनेवेतिहन्तारे यच्चैनमन्यतेहतम् उभौ
तौनविजानीतो नायंहन्तिनहन्यते ॥ ॥

शंकरभाष्ये ॥

शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रेनप्रवर्तक
मित्येतत्पार्थस्य साक्षीभूतेऽष्टावानिनाय भगवान्यत्तम
न्यसे युद्धे भीष्मादयो मयाहन्यन्ते अहमेव तेषां हनेत्येषा
बुद्धिर्मुषेव तेकथं यपनमिति यपनं प्रकृतं देहिनेवेति
विजानाति हन्तारे हननक्रियायाःकर्तारं यच्चैनमन्योमन्य
ते हतं देहहननेन हतोहमिति हननक्रियायाःकर्मभूतं
तावुभौन विजानीतो न ज्ञानवन्तौ अविवेकेनात्मानमहं प्र
त्ययविषयं हन्ताहं हतोऽस्यहमिति देहहननेन आत्मानं
योविजानीतस्त्वावात्मस्वरूपानभिज्ञावित्यर्थः यस्माद्यमात्मा
हन्तिनहननक्रियायाःकर्ता भवति न चहन्यते न चकर्म
भवतीत्यर्थः अविक्रियत्वात् ॥ ॥

आनंदगिरिकृतटीका ॥

अविनाशितं तद्विद्धीत्यत्र पूर्वोद्धेनतत्पदार्थसमर्थनमुक्त
राद्धेन निरीक्षरवादस्य परिणामवादस्य वा निराकारणमा
त्मनि जन्मादिप्रतिभानस्योपचारिकत्वप्रदर्शमन्तवन्तइत्या
दिवचनमिति केचित् अस्तु नामायमपिपण्याः पूर्वोक्तस्य
गीताशास्त्रार्थस्योत्प्रेक्षा मात्रमूलत्वे निराकर्तृमेवद्वयं भग
वानानीतवानिति श्लोकद्वयस्यसङ्गतिदर्शयति शोकमो
हादीति तत्रप्रथममेवस्यसङ्गतिमाह यत्त्विति प्रत्यक्षनि
बन्धनत्वादमुष्णबुद्धेर्दृष्टात्वमयुक्तमित्यादिपति कथा
मिति प्रत्यक्षस्याज्ञानप्रसूतत्वेनाभासत्वात् तत्कृताबुद्धि
र्नप्रमेति परिहरति यपनमिति य हन्ता चेन्नन्यते हन्तं ३

गी.
टी.
दि.

त्याद्यामृचमर्थतोदर्शयित्वा व्याचष्टे यएनमिति हन्तारं हन्तं च
त्मानं मन्यमानस्य कथमज्ञानमित्याशङ्क्याह हन्ताहमिति ।
हन्तृत्वादज्ञानमज्ञानमित्येव हेतुमाह यस्मादिति आत्मनो
हननं प्रति कर्तृत्वकर्मत्वयोरभावे हेतुं दर्शयति अविक्रिय
त्वादिति ॥ १५ ॥

सामिहृतटीका ॥

तदेवं भीष्मादिमृत्युनिमित्तः शोको निवारितः यच्चात्मनो हेतु
त्वनिमित्तं दुःखमुक्तं एतावत् हेतुमिहामितदपि तद्वदेव निर्नि
मित्तमित्याह यएनमिति एनमात्मानं हननक्रियायाः कर्ता
रं कर्मभूतं च वेति कर्मत्ववत्कर्तृत्वमपि नास्तीत्यर्थः तत्र हेतु
नीयमिति ॥ १५ ॥

पिशाचभाष्यम् टी. ॥

यएनमिति यएनं प्रकृतं देहिने वेति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हन्तं
देहहनने हतोयमिति हनक्रियायाः कर्मभूतमात्मानं ताव
भौनविजानीतः अविवेकेन आत्मानमहं त्ययविषयः यो विजा
नीतस्तावभौचात्मसंरूपानभिज्ञावित्यर्थः यस्मान्नायमात्मा
हेति हननक्रियायानकर्तानहन्त्यते न च कर्मभवतीत्यर्थः
अविक्रियत्वात् ॥ १५ ॥

रामानुजभाष्यम् टी.

एवमुक्तस्वभावमात्मानं हननहेतुं यो मन्यते यश्चैनं केनापि
हेतुना हन्ते मन्यते उभौ तौ न विजानीतः उक्ते हेतुभिरस्य नि
त्याद्यादयं न हननहेतुर्न हेति एवं च आत्मानहन्त्यते हेति या
तोरप्यात्मानकर्मतु शरीरवियोगकरणवाची न हि स्यात्सर्व
भूतानीति बाष्पणेन हेतव्य इत्यादीन्यपि शास्त्राणि तत्र
शरीरवियोगकरणविषयाणि उक्तेरेव हेतुभिर्नित्यत्वादपरिमि
त्यादात्मनो जन्ममरणद्वयः सर्वपवाचेतनयर्मानसेतीत्युच्य
ते ॥ १५ ॥

रण

अभिनवग्रन्थतटी. ॥

एनमात्मानं देहं च यो हंता रं हंतं च वेति तस्याज्ञानं अतएव
संबद्धः ॥ १५ ॥

परमार्थप्रपाटी.

अथ एतान्न हंतुमिच्छंतीत्यादिना यच्चात्मनो हंतृत्वनिमित्तं
उःखमुक्तं तदपि निर्निमित्तमित्याह यमिति एवमात्मनो
हननक्रियायां कर्मत्वं कर्तृत्वमपि नास्ति यद्वद्वदेनैव यद
स्फोटने तदंतर्गता काशस्य कर्मकर्तृभावो नास्ति तत्र हेतु
माह नायमिति ॥ १५ ॥

वनमालीटी. ॥

ननु बंधविच्छेदतिमित्तकशोकेपनीतेपितृद्वयकर्तृकत्व
निमित्तकं पापं स्यादेव शोकाभावात्पापभावे वै पित्राक्षण
वधाच्छोकाविषयात्पापानापत्तेरतो हं वयं कर्तृत्वं प्रेरक
इति द्वयोरपि हिंसानिमित्तकपापापत्तेरित्याशंक्यकारक
वाक्येन परिहरति यदित्योमीमांसकादिरेनं जीवं हंता रं
संततं हतनक्रियाकर्तारं यश्च लोकायतिकादिहंतं हनन
कर्ममन्यते तौ बुभोतत्सूरूपं न जानीतो येन कंचित्संतत्रो
हंति परेशाधीतत्वात् ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे र्जनतिष्ठ
ति भ्रामयन् सर्वभूतानि यंत्रारूपाणि माययेति वक्ष्यमाण
त्वात् उक्तरीत्या नित्यत्वेन हननकर्मता संभवात् अयं भा
वः उक्तरीत्या नित्यत्वात् स्पृशेन्न हननकर्मत्वं पराधीनमपि
कर्तृत्वं स्वाभाविकं नास्ति किं त्वनाद्यविद्यावशादेहंतः
करणादावहं ममेत्यभिमानाद्बुद्धिस्थकृत्पादिना हं करो
मीति कर्ता भवति तत्र तत्फलभोगाय सदस्यो निषु संस
रति न चैवं कर्तृत्वं जीवे मृष्टा स्यात्तथा च कर्ता शास्त्रार्थवत्ता
दिति जीवस्य कर्तृत्वबोधकं सूत्रं विरुद्धं तापसिद्धं तच्च स्या
दिति वाच्यं बुद्ध्या उत्पन्नस्यापि कर्तृत्वादेविद्यासहकृतस्वामि

यथा हि पुरुषस्य देहित्वं न तु ह्यस्य तथा अविद्यासहकृतस्वामित्वादिसंबन्धेन जीवस्य कर्तृत्वं
 दुःखित्वादिकं तेन संबन्धेन +

गी.
 टी.
 हि. ६

तसंबन्धेन वास्तुस्यैव जीवे सत्त्वात् तद्वत्त्वोत्पन्नदंडेन केनचित्सं
 बन्धेनैव प्रकर्तृत्वं तस्यैव संसारमोक्षादिकं तत्र दृष्टादौ जीव
 स्य संबन्धिनि यामकेत्यानाय विद्याप्रयुक्तो देहादावुक्तोभि
 मान एव अत एव विद्याभिमानस्ततो दृष्टादिसंबन्धस्त
 तः सत्यमेव कर्तृत्वं ततः सत्यमेव दुःखाद्यनुभवरूपः संसा
 रः साभिमानस्य तत्रियस्य स्वाचित्युद्धात्य कर्माजुष्टानात्र
 पापं किं तस्वर्गादिकं भवति त्वं तमुपसुरतोभिमानं विहाय
 फलेद्धारहितं स्वधर्मयुद्धमाचरेति ॥ १५ ॥

कसुमवेजयनी टीका ॥

एवं शरीरे वर्तमानस्यात्मा नो नित्यत्वादप्रेमे यत्वाच्चा विना
 शित्वमुक्तमिदानीं मे ता त्रहेतुमिच्छामि त्रतोपि मधुसूदेन
 तस्योत्तरं वदन् तस्य देहवियोगस्य निमित्तत्वं हेतुर्थातोः क
 र्मत्वं च वारयन्नाह य एनमिति यः कश्चित्त्वत्सदृशो मोहयु
 क्तः प्रमान् एनं देहिने हेतारं हनननिमित्तं वेति जानाति य
 स्य पुनः केनापि शास्त्रादिनिमित्तं नैव मविनाशिनं हेतुं नाश
 प्राप्तं मन्यते बुध्यते तौ मोहाविष्टावुभौ द्वावपि न विजानीतः
 आत्मानित्योऽविनाशीत्येवं विशेषेण न जानीतः यतो यं श
 रीरी न हेति कस्यापि देहवियोगं न करोति न हन्यते स्वयम
 पिकेनाप्युपायेन न वध्यतेऽतो हेति क्रियायाः कर्मापि न भव
 तीति भावः न न्वयमेनं हन्यने नाये हत इति लोकप्रसिद्धत्वे
 न न हिंसात्सर्वाणि भूतानि ब्रह्मणेन हेतव्य इति वेदप्रसिद्ध
 त्वेन चात्मानो हेतुत्वस्य हनेः कर्मत्वं च दृष्टव्यं तत्त्वा
 त्कथमात्मा विनाशीति चेन्न लोके वेदे च हनेः प्रयोगस्य देह
 वियोगपरत्वादात्मा विनाशीत्यर्थः । ॥ १५ ॥

मधुसूदनी टीका

+ एनं प्रकृतं देहिने प्रदृष्टत्वादिगुणकं यो हेतारं हननक्रिया
 याः कर्तारं वेति अहमस्य हेतु इति विजानाति यश्चान्य एनं मन्य

+ नन्वेवमशोचानन्वशोचस्त्वमित्यादिनाभीष्मादिबंधुविकेदनिबंधने शोके पनीतेपितृद्वयकर्तृत्वं
 निबंधनसपापस्य नास्ति प्रतीकारः न हि यत्र शोको नास्ति तत्र पापं नास्तीति नियमः द्वेषवाद्यण
 वधेशोकाविषये पापाभवप्रसंगात् अतो हेतुर्त्वं प्रेरक इति द्वयोरपि हिंसा निमित्तपातकापत्ते
 रवक्रव्यमिदं वचनं तस्माद्युद्यमभारतं त्याग्य कदाह कपटितयात्र वा परिहरति भगवान् +

तेहतेहननक्रियायाः कर्मभूतं देहहननेनहतोहमिति विजा
 नाति यत्तन्मपनमन्यतेहतेहननक्रियायाः कर्मभूतं देह
 ताबुभौदेहाभिमानित्वादेनमविकारिणमकारकसंभाव
 मात्मानेनविजानीतो नविवेकेनजानीतः शास्त्रात्कस्मात्
 यस्मात्तायंहेतिनहन्यतेकर्ताकर्मचनभवतीत्यर्थः अत्र
 यपनंवेतिहेतारेहतेचेत्येतावतिवक्तव्येपदानामाहनिर्वा
 क्पालंकारार्थी अथवायपनंवेतिहेतारेतार्किकादिरात्मनः
 कर्तृत्वाभ्युपगमात् तथायस्येनमन्यतेहतेचार्वाकादिराः
 त्मनोविनाशित्वाभ्युपगमात् ताबुभौनविजानीतइतियोज्य
 वादिभेदात्वापनायपृथगुपन्यासः अतिपूरातिकान्तविष
 यतयावापृथगुपदेशः हेताचेन्मन्यतेहेतुंहेतुस्येन्मन्यतेह
 तमितिपूर्वार्थे श्रोतृपाठः ~~इत्येतावन्मन्यतेहेतुंहेतुस्येन्मन्यतेह~~
~~तमितिपूर्वार्थे श्रोतृपाठः~~

॥ १५ ॥ सदानंदी टीका ॥

ननुत्वडक्तरीत्येत्यंमास्तुशोकस्तथापिमे भीष्मादिवधक
 र्त्तृत्वनिमित्तेनोडुरुद्धरे १ कर्ताहेतुप्रेरकस्त्वचहिंसायापातकं
 द्वयोः युध्यस्वेतिवचस्तस्मादयुक्तमितिचेच्छृणु २ यपनंदे
 हिनेषुद्धमक्रियेनिष्फलपरं हननाद्यक्रियायाश्चकर्तारंवे
 तिसूक्ष्मीः ३ अस्पृहंताहमित्येवेयस्येनमन्यतेहते हतोहं
 ताक्रियायाश्चकर्मन्येवेहिताबुभौ ४ देहाभिमानिनोवेनं
 नजानीतोविवेकतः यतोयंताक्रियायानोकर्तानैवास्तिक
 र्मेवा ५ कर्मनंवेतिचार्वाकोदेहमात्रात्मविज्ञः बुद्ध्यादि
 गुणमात्मानेकर्तारंवेतितार्किकः ६ इत्येवादिभिदासम्पक
 त्वापनायपृथगुपनः उपन्यासः पदानांवापूरादिवापनाय
 वा ७ अतश्चार्वाककाणादपक्षत्यक्तातिहरतः वेदान्तमतमा
 श्रित्ययुध्यस्वेत्याशयोहरेः ८ ॥ १५ ॥

गी.
टी.
दि.

नीलकंठी टीका

ननु नासतो विद्यते भाव इति न्यायेनासतो मात्रादेर्मिथ्यात्वेन
निःस्वरूपकत्वात्कर्तृत्वेन संभवति अतः सत एव कर्तृत्वं
यमोक्षभाक्त्वं च वाच्यं अतः सतः करणे बंधात्मनश्च मोक्ष
इति तयोर्वैयर्थ्याधिकरणं स्यात् तथा येन सर्वमिदं तत्तमिति स
तो देहाद्युपादानत्वं चोक्तं तथा च हननक्रिया प्रत्येकस्यैव क
र्तृत्वं कर्मत्वं चापतति तच्च विरुद्धं स्वात्मनि स्वभावापाशयोगा
त् न हि वद्विर्वद्विंदहतीति युक्तमित्याशंक्याह यप न मि
ति यश्च तार्किकादिरेन मात्मानं हंतां हननक्रियायाः क
र्ता रं मन्यते यश्च चार्वाकादिरेन हंतां हननक्रियायाः कर्माभू
तं मन्यते तावु भावपिनजानीतः आत्मतत्त्वमिति शेषः यस्मा
त्तनायं हंति न हन्यते न हियः कर्ता स आत्मा नापि देह आत्मा
तयोः प्रागेवानात्मत्वावधारणात् अयं भावः यथायः पिंडेव
द्विसंबंधादेव दग्धत्वं न त्वसतः एवं मात्राद्युदयसमनियतः
कर्तृत्वं मात्रादिधर्म एव नात्मनः आत्मनि त्वकर्तृत्वप्रतीति
मात्रादिसंबंधादेव अतो मात्रादिविशिष्टस्यैव बंधो न केव
लस्य मोक्षश्च मात्रावियोग एवेति न बंधमोक्षयोर्वैयर्थ्याधिक
रणं न च मात्रादेर्निःस्वरूपत्वमस्ति सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्व
चनीयस्य व्यवहारयोग्यस्य ब्रह्मज्ञानैकवाधस्य स्वममाया
गंधर्वनगरादितुल्यस्य तत्स्वरूपस्याभ्युपगमात् तस्मात्त्र क
र्तृत्वमात्मधर्मः यथोक्तं आत्मा कर्त्रादिरूपश्चेन्माकांक्षीस्त
र्हि मुक्तता न हि स्वभावो भावानां व्यावर्तते तौ स एव इति
किंच कर्तृत्वं रागद्वेषादिविकारवत्त एव संभवति तद्वाच्यं उ
त्तीति आत्मनो नुभूयमानं साक्षित्वं वाच्यते यथोक्तं न तं स्या
द्विक्रिया उः त्वी साक्षिता का विकारिणः धीविक्रिया सह स्वा
णा सात्त्वतो ह मविक्रिय इति न च सतो देहाद्युपादानत्वेन ह
ननक्रिया कर्मत्वं संभवति विवर्तवादाभ्युपगमात् न स्या
स्तस्य धर्मैरधिष्ठाने विकारो दृश्यते यथोक्तं भाष्ये यत्र यद

अस्मत्कृतेन गुणेन दोषेण वा एवमात्रेणपि न संवध्यत इति विदुर्न चैतद्दुःखं न हि भूमि रूष रवती मृगा लज्जलवाहिनी सरित सुबुद्धि मृगा वारि पुरपरि पुरवती न नदी तथो घ रभुवं स्पृशतीति एतेन कर्तृत्व कर्मत्वयोरनात्म्यमन्वादात् नात्मनश्चानेक रूपत्वादेकत्रात्मनित्तु भयविरोधोद्भावना मपि निरस्तं वेदितव्यं एवं चार्वाक तार्किकाभिर्मते देहात्म कर्त्रात्मवादौ हेताच्चेन्मन्यते हेतुं हतश्चेन्मन्यते हतं उभौ तौ न विजानीतो नायं हेति न हन्यत इति काटकोक्तेन मंत्रेण पूर्वार्थे पादभेदात्पठितेन परिहृतौ वेदितव्यौ ॥ १५ ॥

आर्कटी टीका

एनमिति

यत्तमन्यसे एतेषां हननेन नरकपातः स्यादिति तदपि मृषेत्याहुः अनवच्छिन्नस्य निरवयवस्य नित्यस्यात्मनो विनाशाभावात् स हननक्रियायां कर्तृत्वकर्मत्वं च न संभवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

रामकंटी टीका

यतः— यो मायावशादत्यन्तनिर्विकारपरमार्थसन्तमात्मानमप्रत्यक्षं धिरोपेण देहमेवात्मत्वेन मन्यमानो हननादिदेहधर्मा धिरोपेण एनेमथमात्मानं हननारं हननक्रियाकर्तारं वेति प्रति पद्यं ग्रहप्रसक्तसम्पत्तौ न जानीतः सत्यस्यात्मनः स्वरूपेन बुद्ध्या ते यतो ये परमात्मा सर्वमेवेदं परमनिर्विकारचिन्मात्रस्वभावः स्वात्मतया सर्वदा विमृषन्नहन्ति न च हन्यते हेतुतानि बन्धने हननक्रियाकर्तृत्वेन प्रतिपद्यते नापि हन्यतानि बन्धने हननक्रियाकर्मत्वमेतद्विविकल्पविपर्ययज्ञानात्म कव्यवहाराणां तत्रज्ञानां मेव संभवन्ति न परमात्मनः ॥ १५ ॥

व

ते यश्चेन मेव प्रतिपादितं लक्षणं मविनाशिनमात्मानं विनाश लक्षणं देहधर्मा धिरोपेण हतं हिंसितं मन्यते तावुभावपि मोहवशादनात्मन्यात्माभिमाने +

लासिकी टीका

अत्यन्तादिप्रमाणैर्देहादिवदपरिच्छेदस्य तदुक्तं सुपदास्तु रव्यायो यदहं चित्तम् हते पादो देहादिहान्या नयं यदेव कलायतो यमात्मा हननक्रियायां न कर्तारो नापि कर्मभूतः अविक्रियत्वात् ॥ १५ ॥ युध्यतेति हिंसात्मके कर्मणि प्रवर्तयतीति यन्मन्यसे तदज्ञानविलसितमित्याह येनात्मता एव मुक्तलक्षणमात्मानं हननारं हननक्रियाकर्तारं वेति यश्चेन हननक्रिया कर्मभूतं वेति तावुभावविद्यायुक्तौ शास्त्रादात्मस्वरूपं न विजानीतो यतो यमात्मा हननक्रियायां न कर्तारो नापि कर्मभूतः अविक्रियत्वात् अविक्लि यत्तद्व्यापि तावदज्ञानेन प्रवर्तयतीति

गी.
टी.
दि.

पंचोली टीका

यच्च प्रात्मनो हेतुत्वनिमित्ते भीष्मादीनां हन्यमाननिमित्ते दुः
खमुक्तं एतावत्तु मिश्रामीत्यादिना तदपि प्रात्मविनाशादिहे
तुकशोकमोहवन्निर्मूलमेवेत्याह यएनमिति यः पुमान् एनं
देहिनं हेतुं हननक्रियायाः कर्तारं वेति जानाति च पुनः यः
पुमान् एनं देहिनं हतं हननक्रियायाः कर्मभूतं मन्यते तावुभा
वपिनविजानीतः देहं द्रियादिसेवातएव हेतुं हन्यते इति तौ
उभौ न विज्ञातवन्तौ अविवेकेनात्मानमहे प्रत्ययविषये हेतु
हेतुहेमिति देहहननेन प्रात्मानं यो विजानीतः तौ प्रात्मस्वरू
पानभिज्ञौ इत्यर्थः यस्मात्त्रायमात्मा हेति न हननक्रियायाः क
र्तानच हन्यते न च कर्मभवतीत्यर्थः अविक्रियत्वात्कथमवि
क्रियप्रात्मा इति द्वितीयो मंत्रः **यः प्रात्मा कतिपयं यदेतदहं**
दा १५ ॥

रागवीरसमिहोधिनी ॥

नत्वेवमणोच्यानत्वणोचस्त्वमित्यादिना भीष्मादिवंधुविच्छेद
निमित्तः शोकौयनीतो भवता तस्मात्पुष्टसुभारतेति प्ररगं तपु
क्तं परदननरूपतया हिंसात्मकं कर्म हि युद्धं तत्कथमदंशुरुजा
शदिवधनिबंधनपापस्य प्रतीकारमसंभावयस्तत्र चोदकर्मणि
प्रवर्तये येनादेकताप्रेरकश्च तद्वावपि पापभागिनो स्यातामिति
यत्तन्यसेतदेतदात्मस्वरूपात्तानननितमोदविलसितमेवेति
प्रतिपादयन्नादययनमिति यो मोदवश्यादप्रत्यवसृष्टाविकारि
परमार्थसदात्मलक्षणसुहिभिन्नं शरीरमेवात्मतया भिमन्य
मानोदननादितदुर्माधारायरोनेन प्रकृतं सत्यरूपं देहिनं हेतु
ं हननक्रियायाः कर्तारं वेति अदमस्य देहेति प्रतिपद्यते य
द्यान्ययनमेव प्रतिपादितलक्षणमविनाशिनं शरीरिराविना
शालक्षणं शरीरधर्माधरोपरो न दत्तं हननक्रियायाः कर्मभू

ते मन्यते देहद्वयमेव दत्तोयमिति प्रतीयते तावुभावपिमो
 दवशादनात्मन्यात्माभिमानप्रदप्रसूययार्थानुभवौ न विजानी
 तः सत्यस्यात्मनः स्वरूपेन विवेके न बुध्यते यतोयं परात्मान
 दंति दंतानि बंधनं दननक्रिया कर्तृत्वं न प्रतीयते न च दन्त्य
 ते दंतव्यतानि बंधनं दननक्रियायाः कर्मत्वं च न प्रतीयते इति
 दंतानि बंधनं यापयं न स्येवेति भावः तथा च कादकश्रुतिः दं
 ताचेत्मन्यते दंतं दत्तं चैव मन्यते दंतं उभौ तौ न विजानीता नायं
 दंति न दन्त्यत इति ॥ १५ ॥

मधुभाष्य

यपनमिति कृतः उक्तदेतुभ्यो नायं दंति न दन्त्यते न हि प्र
 तिबिंबस्य क्रिया सद्विबिंबक्रियैव क्रियावान् ध्यायती
 वेति श्रुतेषु अत्र मंत्रवर्णोपसृतीत्याह ॥ तज्जायत इति
 न चेश्वरज्ञानवद्भूता भवि

[Faint, illegible handwritten text in Devanagari script]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्
 श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्
 श्रीगणेशाय नमः ॥

भाषा अनुवाद

भगवान की इस बातसे महात्मा भीष्मपितामहादिकके मृत्यु
हेतुक जो अर्जुन को शोक आयके प्राप्त भयाथा सो हर ।
भया अब कृष्णके वध करनेवाले हमहूँ यह उक्त प्रथम
अध्यायके ३४ श्लोकमें कहाहै सो उस उक्तके उत्पन्न होनेमें
कोई हेतु नहीं है यह प्रतीति कराते हैं कि यह आत्मा न
किसीसे मरता और न किसीको मारताहै और जो इसको
हन्ता जानता और इसको हत मानता वे दोनों ऊँछ भी
नहीं जानतेहैं ॥ ॥

दीक्षा ॥

जो शब्द मारणद्वारा जानहिं मरणद्वारा जो जान नायदमा
रत नहिमरत दोउ सो अज्ञान ॥ ॥

129

✓
न जायते म्रियते वा कदाचि ज्ञाये भूत्वा भ
विता वा न भूयः अजो नित्यः शाश्वतो यं पुरा
णो न हन्यते हन्यमाने शरीरे १० ॥

शंकरभाष्य टी० ॥

कथमविक्रियः आत्मेति द्वितीयो मन्त्रः न जायते नोत्पद्य
ते जनिलक्षणवस्तुविक्रिया नात्मनो विद्यत इत्यर्थः
तथा न म्रियते वा तत्र वा शब्दार्थे न म्रियते चेत्पन्थाविना
शलक्षणविक्रिया प्रतिषिध्यते कदाचिच्छब्दः सर्वविक्रि
या प्रतिषेधैः संबध्यते न कदाचि ज्ञायते न कदाचि म्रिय
त इत्येवं यस्मादयमात्मा भूत्वा भवनक्रियामनुभूय पश्चाद
भविता अभावे गन्तान् भूयः पुनस्तस्मात्प्रम्रियते यो हि भू
त्वा न भविता स म्रियत इत्युच्यते लोके वा शब्दात्तत्र शब्दाच्चाः
यमात्मा भूत्वा वा भविता देहवन्न भूयः पुनस्तस्मात्प्रजायते
योऽस्य भूत्वा भविता स जायत इत्युच्यते नैवमात्माऽतो न जाय
ते यस्मादेवं तस्मादजो यस्मात्प्रम्रियते तस्मान्नित्यश्च यद्यप्या
द्येतयोर्विक्रिययोः प्रतिषेधे सर्वा विक्रियाः प्रतिषिद्धा भव
न्ति तथापि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां तदर्थैः स्वशब्देरेव
प्रतिषेधः कर्तव्य इत्यनुक्तानामपि यो वनादिसमस्तवि
क्रियाणां प्रवेधो यथा स्यादित्याह शाश्वत इत्यादिना शाश्व
त इत्यपक्षयलक्षणविक्रिया प्रतिषिध्यते शाश्वद्वचः शा
श्वतो नापक्षीयते स्वरूपेण निरवयवत्वात्त्रिगुणत्वाच्च नापि
गुणक्षयेण पक्षयः अपक्षयविपरीतापि वृद्धिलक्षणा वि
क्रिया प्रतिषिध्यते पुराण इति योऽस्य वयवागमेनोपक्षीयते
सर्वज्ञतेऽभिनव इति चोच्यते अयं तात्मानिरवयवत्वात् पुरा
णपिनव एवेति पुराणो न वर्द्धत इत्यर्थः तथानहन्यते न

गी.
टी.
दि.

विपरिणम्यते हन्यमाने विपरिणम्यमाने पिशरीरे हनिरत्र
विपरिणमार्थे द्रष्टव्योऽपुनरुक्ततायेन विपरिणमत इत्यर्थः
अस्मिन्मंत्रे षड्भावविकारालौकिकवस्तुविक्रिया आत्मनि प्र
तिष्ठत्यने सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थः यस्मा
देवं तस्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वोक्तमंत्रेणास्पृशेवत्यः २

आनंदगिरिकृतटी. ॥

तदेव साधयितुं न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादिमन्त्रात्
रमवतारयति कथमिति सर्वविक्रियारहित्यप्रदर्शनेन हे
तुं विशदयन् मन्त्रमेव पठति न जायत इति जन्ममरणविक्रि
याद्वयप्रतिषेधं साधयति नायमिति अयमात्मा भूत्वा न भ
वावितानं भूत्वा भूयो भवितेति योजना न केवलं विक्रियाद्वयमे
वात्र निषिध्यते किन्तु सर्वमेव विक्रिया जातमित्याह अज इ
ति वाच्यमर्थमुक्त्वा विवक्षितमर्थमाह जनितस्तत्तेति विक
ल्पार्थत्वं व्यावर्तयति वेति निष्पात्रमर्थं निर्दिशति नेत्यादिना
सम्बन्धमेवाभिनयति न कदाचिदिति अन्यविक्रियाभावे हे
तुत्वेन नायमित्यादिना व्याचष्टे यस्मादिति उक्तमेव व्यनक्ति
योहीति आत्मनि त भूत्वा पुनरभवनाभावाच्चास्ति मृत्युरित्य
र्थः आत्मनो जन्माभावेऽपि हेतुविरहेऽविवक्षित इत्याह वाशब्दा
दिति अभूत्वेति हेतुः देहवदिति व्यतिरेकोदाहरणं उक्तमे
वार्थं साधयति योहीति जन्माभावे तत्पूर्विकास्तित्वविक्रि
यापि नात्मनो स्तीत्याह यस्मादिति प्राणवियोगादात्मनो मृ
तेरभावे सावशेषनाशाभाववन्निरवशेषनाशाभावोऽपि सि
ध्यतीत्याह यस्मादिति ननु जन्मनाशयोर्निषेधे तदनन्तरा
त्तानो विक्रियान्तराणामपि निषेधसिद्धेस्तन्निषेधार्थं नष्ट
यक यतितवमिति तत्राह यद्यपीति स्वशब्देर्मध्यवर्तिवि
क्रियानिषेधव्याचकैरित्यावत् आर्थिकेऽपि निषेधे निषेध

स्पष्टितया शास्त्रोनिषेधो नष्ट्यगर्थवानित्याशङ्क्याह अत्र।
 कानामिति नित्यशब्देन शास्त्रतशास्त्रस्यैव नरुक्तं परिहरन्त्या
 करोति शास्त्रतइत्यादिना अपक्षयोहिस्वरूपेण वा स्याद्गुणप
 चयतोवेति विकल्पक्रमेण दृष्टयति नेत्यादिना पुराणपदस्या
 गतार्थत्वं कथयति अपक्षयेति तदेव स्फुटयति योहीति नमि
 यतेवेत्यनेन चतुर्थपादस्यैव नरुक्त्यमाशङ्क्याचष्टे तथे।
 त्यादिना ननु हिंसार्थो हानिः सूर्यते तत्कथं विपरिणामो नि
 विध्यते तत्राह हानिरिति हिंसार्थत्वसंभवे किमर्थान्नरह
 नेरिष्यते तत्राह अपुनरुक्तताया इति हिंसार्थत्वेऽस्ति निषे
 धेन योनरुक्तं स्यान्नविषेधार्थं विपरिणामार्थत्वमेष्टवमि।
 त्यर्थः पूर्वावस्थात्यागेनावस्थान्तरावतिविपरिणामः तदः
 र्थेऽपेक्षदत्र हानिरिष्यते तदनिष्यन्नमर्थमाह नेति न जायते
 इत्यादिमत्रार्थमुपसंहरति अस्मिन्निति घटाविकाराणामा
 त्मनि प्रतिषेधे फलितमाह सर्वेति आत्मनः सर्वविक्रियारा
 हित्येपि किमायातमित्याशङ्क्याह यस्मादिति १ ॥

स्वामिहृतटीका ॥

न हन्यतइत्येतदेव घटविकारभूतत्वेन दृढयति नेति
 न जायतइति जन्मप्रतिषेधः नम्रियतेवेति विनाशप्रतिषेधः
 वाशब्दोच्चार्येन चायं भूत्वा उत्पद्यमाना भवति अस्तित्वं भज
 ते किं तत्रागेव स्वतः सङ्गपइति जन्मानंतरास्तित्वलक्षणदि।
 तीयविकारप्रतिषेधः तत्र हेतुः यस्मादजः यो हि जायते स
 जन्मानंतरमस्तित्वं भजते न तु यः स्वयमेवास्ति स भूयोपि अ
 न्यदास्तित्वं भजतइत्यर्थः नित्यः सर्वदैकरूपइति हृदि प्रति
 षेधः शास्त्रतः शास्त्रद्वयइति अपक्षयप्रतिषेधः पुराणइति।
 विपरिणामप्रतिषेधः पुरापिनवपवनतुपरिणामतो रूपी।
 तदप्राप्य न वो भवतीत्यर्थः यद्वा न भवितेति न तस्यानुषंगं
 कृत्वा भूयः अधिकं यथा भवति तथान भवितेति हृदि प्रतिषे

गी.
टी.
हि.

यः प्रजो नित्य इति चोभयं हृद्भावे हेतुरित्यप्येन रुक्तं तदे
वैजायते प्रसिद्धं विपरिणमते पक्षीयते विनश्यति इत्येवं
यास्कादिभिरुक्ताः सद्भावविकारा निरस्ताः यदर्थमेते विकारा
निरस्ता ते प्रसक्तं विनाशाभावश्च संहरति न हन्यते हन्यमा
ने शरीरे इति १ ॥

न जायते ३

पिशाचभाष्य टी. ॥

कथं **पिशाचभाष्य** ति द्वितीयो मंत्रः न जायते नोत्पद्यते जनन
स्य न कर्ता जनितलक्षणवस्तु विक्रियात्मनो न विद्यत इत्य
र्थः तथा येन प्रियते न कदाचिदुत्पत्तिक्रियायाः सतामनुभ
वति उत्पत्तेस्तानुभवस्य मरणव्यभिचारादुत्पत्तेः स नोत्प
द्यते जननस्य न कर्ता जननलक्षणवस्तु विक्रियानविद्यते
उत्पत्तेस्ततामनुभवप्रियत इत्युच्यते ततोऽस्ति लक्षण
भावविक्रियात्मनो न विद्यत इत्यर्थः वाशब्दाच्चाप्ये कदाचि
च्छब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः संबध्यते न कदाचि जायते
न कदाचि प्रियत इति सर्वत्र योज्यं अयं भूत्वा भवितावान
भूयः अयमात्मा भूत्वा उत्पत्तिक्रियामनुभूय भूयो भविता
न अत्र वस्यतरे न प्राप्नोति न विपरिणमत इत्यर्थः विपरिण
मलक्षणभावविक्रियात्मनो न विद्यते इत्यर्थः अजः अवय
वोपचयरूपेण नोपधीयते हृदिलक्षणभावविक्रियानवि
द्यत इत्यर्थः प्रजो नित्यः प्रपक्षयलक्षणभावविक्रियात्मनो
न विक्रियते हन्यमाने विक्रियमाणे पिशाचरीरे अस्मिन्मंत्रे सद्
भावविकारो लौकिकावस्तु विक्रियात्मानि प्रतिषिध्यते
सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थः यस्मादेवं त
स्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वोक्तमंत्रेण स्पष्टं संबध्यः १

अत्र स्थानं प्राप्य

रामानुजभाष्य टी. ॥

तत्र न जायते प्रियत इति वर्तमानतया सर्वेषु देहेषु सर्वे
नुभूयमाने जन्ममरणे कदाचिदात्मानं न स्पृशतः नायं भूत्वा

भवितावानभूयः अयंकल्पादोभूत्वाभूयः कल्पातेचनभवि
ताइतिनकेषुचित्प्रजापतिप्रभृतिदेहेष्वगमेनोपलभ्यमान
कल्पादोजननकल्पातेचमरणमात्मानंनस्पृशतीत्यर्थः अ
तःअजःसर्वदेहगतआत्मातएवनित्यःशाश्वतःप्रकृतिवत्स
दसत्परिणामैरपिननीयते अतःपुराणःपुरापिनवःसर्वदा
नपूर्ववदनुभावइत्यर्थः अतःशरीरेहन्यमानेपिनहन्यते
यमात्मापि १ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी. ॥

एतदेवस्फुटयति नायंभूत्वेति अयमात्मानंनभूत्वाभवितापि
तभूत्वेवअतो नजायते नचम्रियते यतोभूत्वा नभविता
पितुभवितैव १ ॥

परमार्थप्रपाटी. ॥ २०

अथनहन्यतइत्यनेनात्मनःषड्भावविकारसूयत्वंयड्कृतं
देवप्रकटयन्नाह नजायतइति तत्रषड्विकारास्तु जायतेः
स्तिवर्धतेविपरिणामते अपक्षीयते नश्वतीति एतान्क्रमे
एनिषेधयतिनजायतेइतिजन्मनिषेधः वाशब्दश्चात्र्येन
चायंभूत्वात्ययभविताभवति अस्तित्वंभजते किंतुप्रागेव
स्वतःसद्वृत्तिजन्मांतरास्तित्वलक्षणद्वितीयविकारनि
षेधः अत्रहेतुः यस्मादजः योहिजायतेसएवजन्मानंतरम
स्तित्वंभजते नित्यःसर्वदेकरूपइतिबुद्धिप्रतिषेधः शाश्वत
इतिअपक्षीयतानिषेधः निवयवत्वाविशेषात्त्रिगुणात्वा
च्च पुराणइति विपरिणामप्रतिषेधः पुरापिनवएव नतप
रिणामतो रूपंतरंप्राप्यनवोभवतीत्यर्थः यद्वा नभवितेत्य
स्यानुषंगंरूपाभूयप्रधिकंयथाभवति तथानभवितातिह
द्विप्रतिषेधः अजो नित्यइतिचोभयंह्यायभावहेतुरिति नपौ
नरुक्तं एवंयदर्थंवेदवादिभिरुक्ताःषड्विकारानिरस्तास्तं प्र
स्तुतंविनाशाद्यभावमुपसंहरति नहन्यतेहन्यमानेशरीरेइ
ति अत्रार्थकदशात्वीयाश्रुतिश्चजायतेम्रियतेवाविपक्षिन्नाः

माणा

गी.
टी.
दि.

ये कृतश्चित्रवध्वकश्चित्प्रजोतो नित्यः शाश्वतो यं पुराणेन ह-
न्यते हन्यमाने शरीरे हेता चेन्मम ते हेतुं हतश्च मन्यते हतं उभो
तौ न विजानीतो नायं हेति न हन्यते अशरीरं शरीरेषु अन-
वच्छेद्यवास्थितं महान्ते विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचतीति ग-
तार्थेयं प्रतिः १ ॥

वनमालीटीका ॥

नन्वात्मानं हननक्रियायाः कर्मकर्ता च कृतो न भवति अविक्लि-
यत्वादित्याह न जायत इति द्वितीयमंत्रेण जायते स्तिवर्द्धते वि-
परिणमते पक्षीयते विनश्यतीति यद्विकारास्तत्राद्यंतो निधि-
धेते न जायते प्रियते वेति वा सप्रसन्नार्थः न जायते न प्रियते
चेत्यर्थः कृतो नोत्पद्यते यतो यमात्मा कदाचिदपि काले न भू-
त्वा प्रभूत्वा प्राकभूय पुनरपि भवितान्न पोद्य भूत्वा भवति स कु-
त्पतिरूपो क्रिया मनु भवति अयेतु प्रागपि सत्त्वाद्यतो तेनो-
त्पद्यते प्रतो जः तथा यमात्मा भूत्वा प्राक कदाचिद्भूयः पुनर्न
भवितान्न वा शाब्दाद्व्यविपरिवर्तिः यो हि प्रागभूत्वा तरेका-
ले च न भवति स्तिरूपो क्रिया मनु भवति अयेतु तरेकाले
पि सत्त्वाद्यतो न प्रियते नित्यो विनाशयोगः शाश्वतः सदैक-
पः अवयवाद्यभावात्तद्वद्विरित्याह पुराण इति पुरापि न व-
करूपो न त्वधुना नूतनां कांचिदवस्थां प्राप्नोति यो हि नूतना-
मवस्थां प्राप्नोति सदैव तद्वत्सुच्यते अस्तित्वविपरिणामात्तज-
न्मविनाशात्तर्ह्यतत्त्वान्नष्टकनिधिदो यस्मादेवं सर्वविका-
रस्य न्यात्मा तस्माच्छरीरे हन्यमाने तत्संबद्धोपिकेनाप्युपा-
येन न हन्यते न हेतुं शक्यत इत्यर्थः १ ॥

ऊरुमवेजयनीटी ॥

कस्मादयं न हनिकस्माद्धान हन्यते इत्यपेक्षा यो न हन्यते
इत्यस्योत्तरं वदन्नात्मनो जन्मादिषड्विकारस्य न्यत्वे दशयत्राह
न जायते इति अयमात्मा कदाचित्कस्मिन्नपि काले न जायते ज-
न्मना प्राप्नोतीत्यनेनास्य जन्मरूपविकारोऽप्यस्तीति वाच्यं

२१ नरपिकदाचिदयं न प्रियते स्तु न प्राप्नोतीत्यनेनाप्यस्य मरण
 रूपविकापिहरीकृतो भवति द्वितीयो वा शब्दोऽर्थे हि यस्मा
 हेने जन्म मरणेन स्पृशतस्तस्मादयं कदाचित् स्तुष्टा दोषपिभूत्वा
 उत्पद्यभूयः पुनरपि स्तुष्टं तेन भविता न भविष्यतीति न किंतु
 प्रागुत्पद्यभूते भविता भविष्यतीत्यनेनास्यास्तित्वलक्षणवि
 कारोपि निराकृतः यस्य स्वरूपगुणदयः पूर्वकाले भूत्वा कं
 चित्कालं स्थित्वा पश्चाद्विनश्यंतितं स्पेवास्तित्वरूपविकारः
 संभवति ~~यस्य~~ ~~अस्य~~ ~~सत्~~ ~~संदे~~ ~~शते~~ न कालत्रयेऽपि स्वरूपगुणा
 दीनास्यति विनाशा सम्भवादस्तित्वरूपविकारस्याप्यसंभ
 वइति भावः ननु यद्ययं न जायते न प्रियते नास्ति चेति विका
 रत्रयरहितः स्यात्तर्ह्यस्य वंध्या पुत्रस्यैव जन्माद्यभावेन देहश
 म्यभावात्कथं देहिनस्तथा देहोतराभिः शरीरिण इमे देहा
 इति पूर्वोक्तः संवटतेति चेन्न ब्राह्मं अजइति अजतिगच्छती
 त्यजः सर्वशरीरगतः ब्रह्मादिपि पीलिकायं तेषु देहेषु भिन्न
 भिन्नरूपेण प्राप्त इत्यर्थः यद्वाऽजतिस्तिपतीत्यजः स्वस्वविष
 येष्विन्द्रियप्रेरकः ननु स्वतंत्र ईश्वरः सवस्यैव यति जीवस्तु पर
 तंत्रः प्रेरकस्तस्य कथं प्रेरकत्वं संभवतीति चेत्स त्वं ईश्वरस्यैव
 स्य सर्वप्रेरकत्वा सम्भवेऽपि तत्प्रेरणायी न प्रेरकत्वमस्ति न स्व
 तंत्रतया ~~ना~~ ~~सम्भवो~~ ~~भवती~~ ~~त्यर्थः~~ नन्वात्राजइत्यनेन जन्मा
 भावत्वस्य बोधो जायते न गतिक्षेपणयोरिति चेन्न न जायते
 इत्यनेनैव तज्ज्ञाने जाते पुनः पाठस्य पुनरुक्तिदोषवत्त्वाद्
 जगति क्षेपणयोरित्यस्यैव रूपं न जनी प्रादुर्भाव इत्यस्यैव
 नन्वयं सर्वदेहगतश्चेत्तर्ह्यपचयापचयात्मकेन देहेन सहा
 स्यात्पुपचयापचयो भवत इति चेन्न ब्राह्मं नित्य इति नित्यः सर्व
 कालैकरूपः देवतिर्यगादिदेहप्राप्नोपि कालप्रयुक्तस्तु खडुः
 त्वादिभिर्मोपचीयते नापचीयते चेत्पर्थ इत्यनेन वृद्धापक्षयो
 निरस्तोक्तपदेयतः शाश्वतः शाश्वदावरूप इत्यनेनाप्यप

गी.
टी.
दि.

विणमविकारित्वाभावोपि सूचितः अतएव पुराणः प्राचीनः
यथादेहः कालावस्थापरिणामादिभिरयं नूतनोयं प्राचीन
इत्यादि शब्दवाच्यतां भजते तथायं नयतो नित्यः शाश्वतस्त
स्माद्विकारात्मिकेशरीरेह न्यमानेपि शस्त्रादिभिः शुकली
भावे प्राप्तेनपि न हन्यते केनाप्युपायेन हेतुं न शक्नोति भवतीत्य
र्थः १ ॥

+ कस्मादयमात्मा हननक्रियायाः कर्ता
द्वितीयेन मंत्रेण ॥ +

मधुसूदनी टीका ॥ कर्मचन भवति अविक्रियत्वादित्याह

+ जायतेः स्तिवर्धते विपरिणमते पक्षीयते विनश्यतीति षड्भा
वविकारा इति वर्षायणिरिति नेरुक्ताः तत्राद्यंतयोर्निषेधः क्रि
यते न जायते प्रियते वेति वा शब्दः समुच्चयार्थो न जायते प्रि
यते चेत्पर्यः कस्मादयमात्मानोद्यते यस्मादयमात्मा कदाचि
त्कस्मिन्नपि कालेन भूत्वा प्राग्भूय पुनरपि भवितानयोऽभूत्वा
भवति स उत्पत्तिलक्षणं विक्रियामनुभवति अयं तु प्रागपि
सत्त्वाद्यतो नोत्पद्यते अतो जः तथायमात्मा भूत्वा प्राक् कदाचि
तभूयः पुनर्न भविताना शब्दाद्वाक्यविपरिवृत्तिः यो हि प्राग्भू
त्वा उत्तरकालेन भवति स उत्पत्तिलक्षणं विक्रियामनुभवति
अयं तु उत्तरकालेपि सत्त्वाद्यतो न प्रियते अतो नित्यः विनाशः
योग्य इत्यर्थः अत्र न भूत्वेत्यत्र समासाभावेपि नानुपपत्तिः ना
नुयाजे धितिवद्भगवत्पाणिना महाविभाषाधिकारेन ज्ञ
समासणात् यत्तु कात्यायनेनोक्तं समासनित्यत्वाभिप्रा
येण वाचनानर्थक्यं चेति तद्भगवत्पाणिनिवचनविरोधात्
दनादेयं तदुक्तं आचार्यशवरस्वामिना असहादीहिकात्या
यन इति अत्र न जायते प्रियते वेति प्रतिज्ञा कदाचिन्नायं भूत्वा
भवितवान् भूय इति तदुपपत्त्यादेन प्रज्ञेनित्य इति तदुपसं
हार इति विभागः आद्यंतयोर्विकारयोर्निषेधेन मध्यवर्तिवि
काराणां तद्वाप्यानां निषेधे जातोपि गमनादिविकाराणां अ
नुक्तानामप्युपलक्षणयाः पक्षयश्च हृदि सुखशब्देनैव नि

राक्रियते तत्र कृदस्य नित्यत्वादात्मनो निर्गुणत्वाच्च न स्वरूप
 तोयणतो वाऽपक्षयः संभवनीत्युक्तं शास्त्रत इति शास्त्रसर्व
 दा भवति नापक्षीयते नापक्षीयत इत्यर्थः यदि नापक्षीयते
 तर्हि वर्धतामिति नेत्याह पुराण इति पुराणि न वपक रूपो
 नत्वधुना नूतनां काचिदवस्थामनुभवति यो हि नूतनां को
 चिदपचयावस्थामनुभवति सर्ववर्धते इत्युच्यते अयं तस्य सर्व
 ३१ दैकरूपत्वात्त्रापक्षीयत इत्यर्थः असित्वविपरिणामो जन्म
 विनाशो तर्धूतत्वात्पृथक् न निषिद्धो यस्मात्सर्वविकारसू
 न्यप्राप्ता तस्माच्छरीरे हन्यमाने तत्संबद्धोपिकेनापुण्येन
 न हन्यते न हंते शक्यते इत्युपसंहारः नायं हेति न हन्यत इति
 उपपादितं इति नानासाध्यापमादत्तं

२॥

सदानेदी टीका ॥

हननाद्यक्रियायानो कर्तात्मानैव कर्मवा कृत एव मपेक्षा
 यामविकारितयोच्यते १ न जायते यतो नायमभूत्वा भविता पु
 नः यो ह्यभूत्वा भवत्येनामुत्पत्तिं भजते स च २ यतोयं सत्य ए
 वास्तिततो नोपपद्यते स जः कालत्रयेऽपि सत्यत्वाज्जनिर्नैवास्प
 युज्यते ३ तथात्मापेक्षभूत्वा प्राक्पुनर्न भवितेति न यो हि भूत्वा
 पुरापश्चात्र भवत्येव सत्यभाक् ४ अयं तत्परकालेऽपि सत्त्वात्त्र
 प्रियते यतः अतो नित्यो न नाशार्हः कदाचिदपि विद्धनः ५ न
 जायते प्रियते वा प्रतिज्ञावाक्यमिष्यते कदाचिदितितस्येवा
 पपादनमिहोच्यते ६ अतो नित्य इतीहोपसंहार इति भागः
 शः आद्यंतयोर्निषेधेन निषेधो मथावर्तिनां ७ विकाराणां
 स्वतः सिद्धेण यद्वा हृद्यपक्षयोः स्वशब्देन निषिध्यते शास्त्रतः
 श्रुत्यपक्षयः ८ पुराणि न वपवासो ततो नायं विवर्द्धते अवस्था
 नूतनां यस्तयातिवर्द्धत एव सः ९ अयं सदैकरूपत्वात्त्रापक्षीय
 तश्चांतरः असित्वविपरिणामो जन्मोत्पत्तिर्गतो यतः १० निषि

गी.
टी.
दि.

ज्ञेय एष क्रमात्पट्टिकारविवर्जितः आत्मानशक्त्येहेतुं ह
न्यमानेशरीरके ॥ १॥ १॥

नीलकंठी टी.

नी

नायेहेति न ह न्यत इत्युक्तं तत्र न ह न्यत इत्येतदुपपादयति त-
त्र स्थेनैव द्विद्येन मंत्रेण न जायत इति अयमात्मा कदाचिन्न जा-
यते अभिनवो नोत्पद्यते न वा प्रियते निरन्वयो न नश्यति तार्कि-
काभिमतवदवत् तत्र क्रमेण हेतुद्वये अजो नित्य इति अजत्वा
त्र जायते नित्यत्वाच्च न वा प्रियत इत्यर्थः अस्तु तर्हि क्षणिकवि-
ज्ञानधारारूपः तस्या विज्ञानवादिभिरजत्व नित्यत्वाभ्युपगमा-
दित्याशंकाह भूत्वा भवितावानभूय इति अयमित्यनुवर्तते अ-
ये भूत्वा भूयो भवितानभूयोऽसकृत् भूत्वा भवितेति भवनक्रिया
द्वयस्याप्युक्त्योक्तं समानकर्तृत्वे धारैक्याभिप्रायेण भूत्वेव
भवितान न भूत्वा स्थित्वा विनश्यति तार्किकाणां हि विज्ञानेऽप्य-
तिस्थितिनाशसत्तत्वापि त्वात्रिज्ञाणवस्थायि विज्ञानवादिनां
तत्पूर्वस्य नाशसत्तत्वाप्युक्त्यनिरासः स एव तस्यास्थितिस्त-
एवेति क्षणिकत्वाद्विज्ञानानो भवनक्रियाद्वयस्यावधाना-
द्भूत्वा भवितेत्युक्तं तादृशोऽप्ययं नयतः शाश्वतः शाश्वदेकरूपः
यो हेतुर्वात्पितरावन्वभूवं सो हेतुस्तथा विरेप्रणमूननुभवामोतिवा-
त्पस्या विरयोरात्मैक्यप्रत्यभिज्ञानात् न च सादृश्यात् तस्य त्वभि-
ज्ञानं सादृश्यप्रहीतः स्थिरस्याभावात् जन्ममरणहीनोऽपि धर्मा-
तरविशिष्टः पूर्वभूत्वा पुनर्धर्मान्तरविशिष्टो भविता इत्यपि न भू-
त्वेव भवितानत्वभूत्वेति योजना आर्हता हि शरीरपरिमाणमा-
त्मानमभ्युपगच्छन्तो नित्यस्यैवात्मनः क्रमेण व्युत्क्रमेण वामश-
कमनुजमते गजशरीरप्राप्तौ परिमाणभेदे मन्यमाना भूतस्यैवा-
त्मनो विशेषणी भूतपरिमाणभवनादौ पचारिकं भवनमभ्युपग-
च्छन्ति तदपि न शाश्वतत्वादेव उपचयापचयवतो मध्यमपरिमा-
णस्य वस्तुनो नित्यत्वायोगात् अनेनैव सत्त्वः त्वादियर्मात्तरो-
त्पत्त्यात्मनो कं भूत्वा भवनं प्रत्याख्येयं न हि तः त्वादियर्माणः स्व

यद्वा

नाशमन्तरेणात्यंतिकडः खोच्छेदः संभवति चटादोयावद्भूषणा
 शादर्शनात् नन्वजत्वेनित्यत्वं शाश्वतत्वं चाकाशेऽप्यस्ति अतश्चा
 ह **पुराण इति** पुराविद्ययादिः स्मृष्टः प्रागपि नव एव एतेन अ
 पक्षयादिधर्मराहित्यान्मुखमजत्वादिकं आत्मन एव वियदादेः
 ह्युत्पत्तिरिति दर्शितं अतएव शरीरे हन्यमाने न हन्यते **भाष्ये**
तवाशब्दस्यार्थे न जायते प्रियते चेत्पर्थः तत्रोपपत्तिः अयं न भू
 त्वा अनुत्पद्यत भविता चटादिव दतो न जायते अथवा न जः पूर्वा
 न्वयित्वं न जायते न वा प्रियत इति यतो भूत्वा अभविता चटवदि
 नाशी न अतो न प्रियत इति शाश्वतः पुराण इत्येताभ्यामुपचया
 पचयो निविद्येते इति न हन्यते न विपरिणाम्यत इति च व्याख्यातं
 केविदेवमाहुः न जायते प्रियत इति प्रतिज्ञा कदाचिदित्यादिना
 तस्या उपपादनं अजत्वादिरूपसंहार इति १ ॥

अत्रोपपत्तिमाह

आनेदी टीका

न जायते प्रियते वेति जन्ममरणयो रभावहेतुमाह कदाचि
 ज्ञायं भूत्वा अयं भीष्मादिर्जीवगणः कदाचि ज्ञात्वपि प्राग्भूत्वा
 न न कदा कर्तव्यतया प्राग्भूत्वे वा स्तीत्यर्थः ततश्चातीतकाल
 स्थित्यापि भूत्वा भावित्वलक्षणं जन्म नास्तीत्यर्थः तथेह भूत्वा
 भूयः पुनर्भविष्यतिकाले भविता न भविष्यतेत्येवमर्थः अतए
 वाज उक्तलक्षणाजन्महीनः अजत्वा त्रित्यः नित्यत्वाच्चाश
 तस्संदेकरूपः अतएव पुराणः चिरन्तनः सर्वोत्तरकोटिरहि
 तः इत्युत्तरात्तरं कारणमाला अथवा न शास्त्रसिद्धा जायते अ
 स्ति विपरिणामे तवर्धते उपक्षीयते विनश्यतीति षड्भावविका
 राः प्रतिषिध्यते न कदाचि ज्ञायते इति जन्माख्यस्य विकारनि
 षेधः वाशब्दस्यार्थे न कदाचि ज्ञायते चेत्पत्पस्य विनाख्यस्य विका
 रस्य शाश्वत इति संदेकपत्वाद्भूताभावित्वपर्यायस्यास्ति त्वस्या
 पक्षयाख्यस्य च विकारस्य पुराण इति नायं चंद्रकलावदपक्षीय
 नवीभूत उपक्षीयते इति ह्यदिनाज्जो विकारस्य न हन्यते हन्यमा
 न शरीरे इत्यवस्थान्तराग्निरूपस्य विपरिणामाख्यस्य विकार

स

मि

प्रा

गी.
टी.
हि

स्यप्रतिषेधः १० ॥

आत्मा, रामकंदी टी.

अथप्रकृतलक्षणदेशकालाकारवस्याद्यवच्छेदरहितमिन्द्रियात्र
स्वरूपत्वात्त्रजायतेनचात्मघते नित्यमुत्पन्नरूपत्वात्त्रापिप्रियेत
विनश्यति नापिजन्ममरणान्तरालवर्तिस्थित्यवस्थारूपेभाव
विकारमनुभवति तेहेजन्मस्थितिविनाशात्मकाप्रवस्थाभे
दादेहाद्यनित्यभावाप्रयाःतेहिभावाः प्रभूतपूर्वधर्माविर्भावे
जाताइत्युच्यते भूतपूर्वधर्मतिरोभावेचविनष्टइत्युच्यते तद
नारालेचतत्तत्प्रत्ययप्रवाहसादृश्यप्रमास्थिताइत्युच्यते सदा
तेषामपुनर्भवीभावःआत्मनस्तसदाभूतस्याभावासंबन्धः
सदेकलक्षणव्यभिचाराच्च नधर्मानन्तराविर्भावतिरोभावोवे
ति जन्मस्थितिविनाशलक्षणवस्यात्रयप्रतिषेधोऽस्यानेनज्ञे
केनप्रतिपादितः इदानीमेतएवभावविकारविशेषणेरस्यप्र
तिषेधने तत्रायमात्मानजायते नोक्तेनक्रमेणेत्युच्यते इत्य
जोजन्मलक्षणानित्यभावविकाररहितः तथानित्यःसदेक
स्वभावावियुक्तइत्यनेनास्यप्रतिक्षणधर्मानन्तराविर्भावतिरोभा
वलक्षणविपरिणामाद्योविकारःप्रतिषिध्यते शाश्वतःशाश्व
त्संपूर्णनस्वरूपेणयुक्तइत्यनेनवृद्धिलक्षणेविकारोस्यप्रति
षिध्यते नस्ययमनित्यभाववत्पूर्वमुपचितोभूतोपचयरूपेवि
कारमापद्यतेतथापुराणः पूर्वकोटिरसंभवात्सतमेवचिर
त्तनइत्यनेनापक्षयलक्षणेविकारःप्रतिषिध्यते नस्ययमुचि
तोभूत्वापुनरपचीयते देहादिभाववत् तथाशरीरेहन्यमाने
नायमात्महन्यते शरीरेस्पृशानित्यत्वाज्जन्माद्यवस्याजुषोवि
नाशावस्यापिसंभवति नतनित्यस्यात्मनइत्यनेनविनाशलक्ष
णेविकारोस्यप्रतिषिद्धः प्रतित्वलक्षणरूपेणविकारः शा
श्वत्वावस्यात्रयमध्येभूत्वाभावशब्देनप्रतिपादितइति अथनो
क्तोयदिवाकेचिदस्त्वित्वविकारत्वेनेनन्यनीतिनोक्तः

१० ॥

न जायते इति जन्मप्रतिषेधः न म्रियते चेति
विनाशप्रतिषेधः वाशब्दो नार्थः न चायं

लासिकी टीका

अविक्रियत्वे षड्भावविकारेण दुष्यति नेति भूत्वा उत्पद्य भू
यः पुनर्भवता भवति अस्तित्वे भजते किं तत्रागेव सतः सिद्धः
सङ्गपश्चिजन्मा नरास्तित्वलक्षणद्वितीयविकारप्रतिषेध
यः सर्वदेकरूप इति वृद्धिप्रतिषेधः तदेवं जायते स्तिवर्थे
विपरिणामेन अपदीयते न श्यतीत्येवेयास्कादिभिरुक्ताः ष
ड्भावविकारानिरस्ताः यदप्यमेते विकारानिरस्तास्तं प्रसूते
विनाशभावेऽप्यसंहरति नेति २ ॥

पंचोली टीका

अविक्रियत्वात् न न क्रियायाः कर्तानवहम्यते न च कर्म भवतीत्यु
क्तं पूर्वस्मिन्नेतदेव अविक्रियत्वे हेतुभूतं षड्भावविकारराहित्येन सा
धयति न जायते इति अथमात्मा कदाचिन्नोत्पद्यते वा कदाचिन्नम्रिय
ते वा अथवा अथमात्मा भूत्वा भूयः अभविता न जायते यस्मादेवं तस्माद
जः न जायते इति अनेन षड्भावविकाररहित्यमुक्तं जायते अस्ति विपरि
णामेनैव ईते अपदीयते विनश्यति इति षड्भावविकारः न जायते सि
धते इति आद्येनैव विकारो निरस्तो शाश्वतः निरवयवत्वात् न स्वरूपेण
अपदीयते निर्गुणत्वात् गुणायतने अपदीयत इति अपक्षयरहित
पुराणः निरवयवत्वात् अवयवोपचयलक्षणवृद्धिर्नास्ति अतएव प
राणः नूतनत्वाभावः पुराणयते न वृद्धिलक्षणविकाररहितः न ह म्यते
न विपरिणाम्यते हेति रत्रविपरिणामार्थः तेन विपरिणामलक्षणा वि
क्रियानिषिध्यते जन्मनिमित्ता अस्तित्वानास्तित्वेन षड्भावविकाररहितः

रावीरसमिद्धोधिनी ॥

ननु कस्मादस्मादंतदंतव्यतालक्षणादीन इत्याशंकामयनेन
जायते स्तिवर्थे विपरिणामेन अपदीयते विनश्यतीति षड्भाववि
कार इति वास्यानयने कषड्भावविकारदी तासात्मन उपपाद
यन्नाह न जायत इति अथ सक्तलक्षणमात्मान जायते नोत्पद्यते

शाश्वतः शाश्वद्वच इत्य
पक्षयप्रतिषेधः पुराण
इति विपरिणामप्रतिषेधः
पुरापिनवपवनपरिणाम
मते रूपान्तरप्राप्य नवो
भवतीत्यर्थः यद्वा न भवि
ते तस्यानुषंगकता भूयो
धिकं यथा भवति तथान
भवतीति वृद्धिप्रतिषेधः
अजो नित्य इति बोधयं
वृद्धाभावे हेतुवितिन
पुनरुक्तं

२०

अतः इत्येतादृशमाह यतोयंकदाचित्कस्मिंश्चिदधिकालेन न भू-
त्वा भवितापि न भूतैव भविता योदि प्रागभावप्रतियोगी सपक्वा

त्ययत इति व्यवह्रियते अयं न तथेति न जायत इत्यतो जोजन्म
लक्षणाविकारदीनः वा याहः समुच्चये अयमात्मानं प्रियते न
विनश्यति धंसप्रतियोगी न भवतीति यावत् अतः इत्येतादृशमाह
ह यतोयं पूर्वभूत्वा कदाचिदपि भूयः पुनर्न भवितापि न भवि-
तैव योदि प्रागभावप्रतियोगी उत्तरकाले च न भवति स धंसप्र-
तियोगी भवति न चायं तथेति न विनश्यतीत्यतो नित्यो विना-
शयोग्यः यद्वानित्यः सदैकस्वभाव इति नास्य प्रतिक्षणार्थमान-
राविर्भावलक्षणो विपरिणामः इत्यंजन्म विपरिणामविनाश
लक्षणाविकारवयरादित्यं प्रतिपाद्यापक्षयह हितक्षणा त...
यरादित्यं च दर्शयति प्राश्रुतोयं पुराण इति अयमात्मा प्राश्रुतः
प्राश्रुत्सर्वदा भवति नापक्षीयत इति तथा पुराणः पुरापिनव
एक रूपो न पुनः संप्रतिकामपि नवीनामवस्थामनुभवति इ-
ति न वर्धते नूतनोपचयावस्थानुभवो दिव्यदृष्टिग्राहे नोच्यते य-
द्वा प्राश्रुतः प्राश्रुत्संपूर्णो न नृपेण पुनरुत्त इति न वर्धते योदि विक-
लः सपक्वसाकल्यरूपो हृदि मनुभवतीति पुराण इति पूर्वकोदे-
रसंभवात्सततमेव विरेतन इति नापक्षीयते यस्यैवोपचयः प्राग-
भावप्रतियोगी सपक्वापक्षीयत इति पंचभावविकारासंभवप्रा-
प्तविषयः साक्षादुपपादितः षष्ठस्त्वस्ति तलक्षणो विकारय-
केषां मतेनास्तीति न प्रतिपादितः येषां तु सोस्ति तेषां मपि जन्म
लक्षणाविकारांतर्भूततया पृथक्प्रतिपादनं नादेतीति चित्तेयं
प्रयत्नायं दंतिन दन्त्यते इति सामान्येन प्रतिज्ञातयोर्दं दंतव्यता
प्रतियोगित्वयोर्मध्ये दंतव्यता प्रतियोगित्वविशेषेनादं न दन्त्य-
त इति पारीरेदन्त्यमानेयमात्मानं दन्त्यते दंतन क्रियायाः कर्म

अतः इत्येतादृशमाह यतोयंकदाचित्कस्मिंश्चिदधिकालेन न भू-
त्वा भवितापि न भूतैव भविता योदि प्रागभावप्रतियोगी सपक्वा
त्ययत इति व्यवह्रियते अयं न तथेति न जायत इत्यतो जोजन्म
लक्षणाविकारदीनः वा याहः समुच्चये अयमात्मानं प्रियते न
विनश्यति धंसप्रतियोगी न भवतीति यावत् अतः इत्येतादृशमाह
ह यतोयं पूर्वभूत्वा कदाचिदपि भूयः पुनर्न भवितापि न भवि-
तैव योदि प्रागभावप्रतियोगी उत्तरकाले च न भवति स धंसप्र-
तियोगी भवति न चायं तथेति न विनश्यतीत्यतो नित्यो विना-
शयोग्यः यद्वानित्यः सदैकस्वभाव इति नास्य प्रतिक्षणार्थमान-
राविर्भावलक्षणो विपरिणामः इत्यंजन्म विपरिणामविनाश
लक्षणाविकारवयरादित्यं प्रतिपाद्यापक्षयह हितक्षणा त...
यरादित्यं च दर्शयति प्राश्रुतोयं पुराण इति अयमात्मा प्राश्रुतः
प्राश्रुत्सर्वदा भवति नापक्षीयत इति तथा पुराणः पुरापिनव
एक रूपो न पुनः संप्रतिकामपि नवीनामवस्थामनुभवति इ-
ति न वर्धते नूतनोपचयावस्थानुभवो दिव्यदृष्टिग्राहे नोच्यते य-
द्वा प्राश्रुतः प्राश्रुत्संपूर्णो न नृपेण पुनरुत्त इति न वर्धते योदि विक-
लः सपक्वसाकल्यरूपो हृदि मनुभवतीति पुराण इति पूर्वकोदे-
रसंभवात्सततमेव विरेतन इति नापक्षीयते यस्यैवोपचयः प्राग-
भावप्रतियोगी सपक्वापक्षीयत इति पंचभावविकारासंभवप्रा-
प्तविषयः साक्षादुपपादितः षष्ठस्त्वस्ति तलक्षणो विकारय-
केषां मतेनास्तीति न प्रतिपादितः येषां तु सोस्ति तेषां मपि जन्म
लक्षणाविकारांतर्भूततया पृथक्प्रतिपादनं नादेतीति चित्तेयं
प्रयत्नायं दंतिन दन्त्यते इति सामान्येन प्रतिज्ञातयोर्दं दंतव्यता
प्रतियोगित्वयोर्मध्ये दंतव्यता प्रतियोगित्वविशेषेनादं न दन्त्य-
त इति पारीरेदन्त्यमानेयमात्मानं दन्त्यते दंतन क्रियायाः कर्म

नभवति शरीरस्यैवानित्यत्वाज्जन्मायवस्थाभाक्तेन विनाशसंभ-
वो न पुनरात्मन इति विनाशलक्षणविकारराहित्यप्रतिज्ञातं दृ-
ढीकृतं २॥

मधुभाष्य

न जायत इति न चेश्वरत्तानवद्भूता भविता तद्विदेक्षत
देशतः कालतोयो साववस्थातः स्वतो न्यतः अवित्तमाव
बोधात्मेत्यादि श्रुतिस्मृतिसिद्धमूकतः अजादिलक्ष-
णोऽसद्वृत्तत्वात् शास्वतः सदेकदृष्टः पुरंदेहमराती-
ति पुराणः तथापि न दन्यते दन्यमानेपि देहे २०॥

स्वभाव

भाषा अनुवाद

आत्माका नाश नहीं यह बात सदाभाव विक्रिया कहे वि
कारका प्रभाव कथनके द्वारा दृढ करतेहैं कि आत्मा
का जन्म होता नहीं अर्थात् उसका जन्म रूप विकार
नहीं और कभी मरताभी नहीं अर्थात् विनाश रूप विका
र नहीं और आत्मा उत्पन्न होके विद्यमानहै यह भी नहीं
अर्थात् वर्तमान रूप विकार नहीं जो जन्मे सोई वर्तमान
होता यह तो अज अ पूर्वसे सदा सर्वदा विराजमानहै
इसका फेरि जहले विद्यमान होना असंभवहै और यह
नित्य सदा एक रूप अर्थात् इसका बुद्धिरूप विकार नहीं
और यह शाश्वत अर्थात् क्षय रहित और पुराण अर्थात्
इसका परिणाम नहीं परिणाम कहते रूपान्तर होने
को आत्मा पुरातन होके भी नयासा होता देखो परिणत
होकेभी रूपान्तर को प्राप्त नहीं होताहै ज्योंका त्योंही
रहता औरभी कहते कि पहले नहींथा अब भया और
बढताहै यह ऊछ बात भी आत्मामें नहींहै इस अर्थ
में भी बुद्धिरूप विकार रहित होताहै इस विषयमें अज
और नित्य ये दोनो शब्दोंके रहनेसे और ऊछ कहनेका
प्रयोजन नहीं इसी प्रकार आत्माका जन्म विद्यमानता
बुद्धि परिणाम अपक्षय और विनाश ये छ विकारों का
प्रभाव सांख्य शास्त्रमें निर्णय कियाहै अब जोवाकी
सो कहतेहै कि शरीर हत होनेसे भी आत्मा हत होता
नहीं जिससे वह अविनाशी है २ ॥

ऊँउलीया॥

ना यदजन्मे कदाचित् नादिमरे कवि जोय एवमभयो
नदोपगो आगेवापुनसोय आगेवापुनसोय अजदेति।
त्यनिरंतर पुरुषपुराणादि जानवसें समवट अंतर यह

नहिदोवे दननदे याकोयदीस्वभाव दन्यमानमेदेदमे
जानोयमप्रभाव २०॥

ज्ञानोपरमप्रभाव २०॥

168

[The page contains dense handwritten text in Devanagari script, which is mostly illegible due to extreme blurring.]

1. 凡在本行存款，利息按日计算，按月结息。
 2. 本行提供多种理财产品，满足不同客户的需求。
 3. 本行设有多个服务网点，方便客户办理业务。
 4. 本行实行严格的保密制度，保障客户的资金安全。
 5. 本行提供24小时在线客服，随时解答客户疑问。

वेदाविनाशिनमित्ये यएनमजमवये क
थंसपुरुषः पार्थ केचातयतिहेतिके २॥

शंकरभाष्य टी॥

यएनेवेतिह नारमित्यनेन मंत्रेण हननक्रियायाः कर्ता।
कर्मच नभवतीतिप्रतिज्ञाय नजायतइत्यनेनाविक्रियत्वेहे
तुमुक्ताप्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति वेदाविनाशिनमिति वेद
विजानाति अविनाशिनमन्यभावविकाररहितं नित्यं वि-
परिणामरहितंयोवेदेतिसम्बन्धः एनेपूर्वेणमंत्रेणैकलक्ष-
णमजे अवयवे उपजनापक्षयरहितं कथंकेनप्रकारेणस
विद्वान् पुरुषोऽधिकृतोहन्ति हननक्रियां करोतिकथंवा
चातयतिहनारं प्रयोजयति नकथञ्चित्कंचित्हन्तिन।
कथंचित्कंचित् चातयतीत्युभयत्राक्षेपपदार्थः प्रश्नार्थासं-
भवात्हेत्वर्थस्य अविक्रियत्वस्यचतुल्यत्वाद्विडम्बः सर्वकर्म
प्रतिषेधएवप्रकरणार्थोभिप्रेतोभगवता हनेत्त्वाक्षेपउदा-
हरणार्थत्वेनविडम्बः किंचित्कर्मासम्भवेहेतुविशेषेपश्यन्
कर्माण्यसिपति भगवान्कथंसपुरुषइति ननुक्तमेवशा-
त्मनोऽविक्रियत्वे सर्वकर्मासंभवकारणविशेषः सत्यमुक्ता
नतुसकारणविशेषेऽन्यत्वाद्विडम्बोऽविक्रियत्वादात्मनइति
नन्वविक्रियंस्याणंविदितवतःकर्मनसंभवतीतिचेन्नविडम्ब
आत्मत्वात्त देहादिसंघातस्यविद्वत्ताश्रितःपारिशेष्यादसंज्ञत
आत्मा विद्वानविक्रियइतितस्यविडम्बः कर्मासंभवादाक्षेपो
युक्तः कथंसपुरुषइतियथाबुद्ध्याद्याहृतस्य शब्दाद्यर्थस्या
विक्रियएवसन् वृद्धिहृत्यविवेकविज्ञानेनाविद्ययोपलब्धा
आत्माकल्पतेएवमेवात्मानात्मविवेकज्ञानेनबुद्धिहृत्यावि-
द्यया असत्परूपयेवपरमार्थतोऽविक्रियएवात्माविद्वानुच्य-
तेविडम्बः कर्मासम्भववचनात् यानिकर्माणिशास्त्रेणविधी-

गी.
टी.
दि.

यने तान्यविडघोविहितानीति भगवतो निश्चयो वगम्यते ननु
विद्याप्यविडघपवविधीयते विदितविषयपिष्टपेषणवद्विद्या
विधानानर्थक्यात् तत्राविडघः कर्माणि विधीयन्ते न विडघ इति
विशेषो नोपपद्यते इति चेन्नानुष्ठेयस्य भावाभावविशेषोपपत्तेर
ग्रिहोत्रादिविध्यर्थज्ञानोत्तरकालमग्रिहोत्रादिकर्मानेकसाथ
नोपसंस्कारपूर्वकमनुष्ठेयं कर्तारं मम कर्तव्यमित्येवं प्रकारवि
ज्ञानवतोऽविडघो यथानुष्ठेयं भवति नत तथा न जायत इत्या
त्मसरूपविध्यर्थज्ञानोत्तरकालभावि किंचिदनुष्ठेयं भवति
किंतु नाहं कर्ता न भोक्ता त्वाद्यात्मैकत्वाकर्तृत्वादिविषयज्ञाना
दन्यत् नोत्पद्यत इत्येव विशेष उपपद्यते यः पुनः कर्ता ह मिति
वेत्त्यात्मानं तस्य ममेदं कर्तव्यमिति श्रवणं भाविनी बुद्धिः स्यात्
दोषेक्षया सोधिक्रियत इति तं प्रतिकर्मणि सम्भवन्ति सचावि
द्वा नु उभौ तौ न विजानीत इति वचनात् विशेषितस्य च विडघः
कर्माक्षेपवचनात् कथं स पुरुष इति तस्याद्विशेषितस्य श्रुति
क्रियात्मदर्शिनो विडघोऽनुष्ठेयं सर्वकर्मसंन्यास एवाधि
कारोऽतएव भगवान्नाशयणः सांख्यानविडघोऽविडघश्च कर्मि
णः प्रविभज्यहे निष्ठेया हयति ज्ञानयोगेन सांख्यानो कर्मयो
गेन योगिनामिति तथाच पुत्राया ह भगवान् वासो द्वाविमा
वथपन्यानावित्यादि तथाच क्रियापथश्चैव परस्तात् पश्चा
त्संन्यासश्चेत्येतमेव विभागं पुनः पुनर्दर्शयिष्यति भगवान् श्रु
तत्त्वविदं हंकारविमूढात्मा कर्ता ह मिति मन्यते तत्त्ववित्तना
हं करोमीति तथाच सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्त इत्यादि
तत्र केचित्पण्डितं मन्यावदानि जन्मादिषड्भावविक्रियारहितो
विक्रियो कर्ते को ह मात्मेति न कस्यचित्ज्ञानप्रत्ययते यस्मिन्
ति सर्वकर्मसंन्यास उपदिश्यते तत्र न जायत इत्यादि शास्त्रोप
देशानर्थक्यप्रसंगात् यथाच शास्त्रोपदेशसामर्थ्याद्धर्माधर्मा
स्तित्वविज्ञानं कर्तृसंवेदना रसम्बन्धिज्ञानं चोत्पद्यते तथाच शा

का

स्वात् तस्यैवात्मनोऽविक्रियत्वाकर्तृत्वैकत्वादिविज्ञानेकस्यात्रोप
 पद्यते इति प्रष्टव्यास्ते करणगोचरत्वादिति चेन्न मनसैवानुदृष्ट
 व्यमिति श्रुतेः शास्त्राचार्योपदेशजनितशमदमादिसंस्कृतं म
 नश्चात्मदर्शनेकरणं तथाच तदधिगमायात्रमानेश्चागमेच
 सतिज्ञानेनोत्पद्यते इति साहसमात्रमेतत् ज्ञानं चोत्पद्यमा
 नंतद्विपरीतमज्ञानं अवश्यं बाधत इत्यभ्युपगन्तव्यं तच्चाज्ञाने
 दर्शितं हेताहं हतोस्मीत्युभेतौ न विजानीत इत्यत्र चात्मनो ह
 ननक्रियायाः कर्तृत्वं कर्मत्वं हेतुकर्तृत्वं ज्ञानकृतं दर्शितं
 तच्च सर्वक्रियास्वपि समाने कर्तृत्वादेरविद्याकृतत्वमविक्रिय
 त्वादात्मनः विक्रियावानहिकर्तात्मनः कर्मभूतमन्यं प्रयोज
 यति ऊर्विति तदेतदविशेषेण विडम्बः सर्वक्रियास्तु कर्तृत्वं
 हेतुकर्तृत्वं च प्रतिषेधयति भगवानुविडम्बः कर्माधिकाराभा
 वप्रदर्शनार्थं वेदाविनाशिनं कथं स पुरुष इत्यादिना कृपुनर्वि
 डम्बोधिकार इत्येतदुक्तं पूर्वमेव ज्ञानयोगेन सांख्यानमिति त
 थाच सर्वकर्मसंन्यासंवत्स्यति सर्वकर्माणि मनसैत्यादिना न
 नु मनसैति वचनात्तत्र वाचिकानां कायिकानां च सञ्चास इति चे
 तन्न सर्वकर्माणीति विशेषितत्वात् मानसानामेव सर्वकर्मा
 णामिति चेन्न मनोवापारपूर्वकत्वाद्वाक्कायवापाराणां मनो
 वापाराभावे कर्मानुपपत्तेः शास्त्रीयाणां वाक्कायकर्मणां का
 रणानि मानसानि मनोवापाराणिवर्जयित्वा न्यानि सर्वक
 र्माणि मनसा सञ्चस्पृश इति चेन्नैव ऊर्वत्र कारयन् इति वि
 शेषणान्न सर्वकर्मसंन्यासोऽयं भगवतोक्तो मरिष्यतो न जीवत
 इति चेन्न नवहारे पुरे देही आस्ते इति विशेषणानुपपत्तेः नहि
 सर्वकर्मसंन्यासेन मृतस्य तदेहे आसनं सम्भवत्यऊर्वतोऽका
 रयतश्च देहे संन्यसेति सम्बन्धो न देहे आस्त इति चेन्न सर्वत्रा
 त्मनोऽविक्रियत्वावधारणात् आसनक्रियायाश्चाधिकारणाः
 पेक्षत्वात्तदनपेक्षत्वाच्च संन्यासस्य संपूर्वस्य न्यासशब्दोऽत्र न्या

गी.
टी.
दि.

गार्थोननिक्षेपार्थः तस्माद्गीताशास्त्रे आत्मज्ञानवतः संन्यासप
वाधिकारो न कर्मणीति तत्र तत्रोपरिष्ठादात्मज्ञानप्रकरणे
दर्शयिष्यामः ३१ ॥

आनंदगिरिकृतटी. ॥

पूर्वश्लोकार्थस्येवोत्तरत्रापि प्रतिभानात् पौनरुक्त्यमाशंक्य ।
ह्यज्ञानवादपूर्वकसुतरश्लोकमवतारयति यपनमित्यादिना
कर्तृत्वाद्यभिमानविरोधाद्वैतकूटस्थान्मनिश्चयसामर्थ्यात् प्रा
प्तविडम्बः संन्यासं विद्यापरिपाकार्यमभ्यनुजानातिवेदेति पद
द्वयस्य पूर्वमेव पौनरुक्त्यमाह अविनाशिनमित्यादिना प्रश्नो
पि सम्भवति किमिति तत्र उल्लेखेन व्याख्यायते तत्राह उभयत्रे
ति उत्तरत्र प्रतिवचनादर्शनात् तत्र प्रश्नः सम्भवतीत्यर्थः विवक्षि
ते प्रकरणार्थं निगमयति हेतुर्थस्येति अविक्रियत्वं हेतुर्थः
स्तस्य विडम्बः सर्वकर्मनिषेधे समानत्वादित्यावत् यदि विड
म्बः सर्वकर्मनिषेधो भिन्नतरुर्हि किमिति हन्त्यर्थपवाक्षिप्यते त
त्राह हनेरिति उक्तं हेतुमात्रेणैव कृतिविडम्बइति अभिप्राय
मप्रतिपद्यमानो हेतुविशेषं पूर्वोक्तं स्मारयति नन्विति उक्त
मंगीकृत्याक्षिपति सत्यमिति विडम्बो विज्ञानात्मनो ब्रह्मणश्च
वेद्यस्य विरुद्धधर्मत्वेन दहनतद्गिहिनवद्वित्रत्वादिविडम्बः सर्वक
र्मत्यागेन असौ कारणविशेषः स्यादित्याह अन्यत्वादिति अविक्लि
यत्वादिति छेदः तथापि कूटस्थमविक्रियं ब्रह्म प्रतिपद्यमानः
स्य कृतो विक्रिया सम्भवेत् ब्रह्म प्रतिपत्तिविरोधादित्याशङ्क्याह
नन्विति अयमात्मा ब्रह्मेत्यादि कृत्या समाधत्ते न विडम्बइति किं
च विद्वन्नाविशिष्टस्य वा केवलस्य वा नाद्यो विशिष्टस्य विद्वन्नायां
विशेषणस्यापि तद्ब्रह्मसंगतं च विशेषणीभूतसंज्ञातस्याचेत
नत्वादिविद्वन्नायुक्तेत्याह न देहादीनि द्वितीयेषु जीवब्रह्मविभागा
सिद्धिरित्याह अतइति किं च प्रामाणिकविरुद्धधर्मवत्त्वस्यासि
द्धत्वात् प्रातिभासिकस्य च बिम्बप्रतिबिम्बयोरनेकान्याद्भेदा

उमानायोगात् जीवब्रह्मणोरभेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्यफलितमा
 ह इतित्येति नन्वविक्रियस्य ब्रह्मरूपतया सर्वकर्मासम्भवे
 विडषोविद्वत्तापिकथं संभवति नहि ब्रह्मणोऽविक्रियस्य विद्या
 लक्षणविक्रिया स्वीक्रिया भवितुमर्हति तत्राह यथेति अहं
 ऐन्द्रियादिसहकृतमन्तःकरणे प्रदीपप्रभावद्विषयपर्यन्तं
 परिगतं बुद्धिहतिरुच्यते तत्र प्रतिबिंबितं चैतन्यं अभिव्यञ्ज
 कबुद्धिहन्तविवेकाद्विषयज्ञानमिति व्यवह्रियते तेनात्मा
 पलव्याकल्प्यते तच्चाविद्याप्रयुक्तमिष्टासम्बन्धनिबन्धनं त
 थैवाध्यासिकसम्बन्धेन ब्रह्मात्मैक्याभिव्यञ्जकवाक्येन बु
 द्धिहतिद्वारा विद्वानात्मा व्यपदिश्यते न च मिष्टासम्बन्धेन
 पारमार्थिकाविक्रियत्वं विहतिरस्तीत्यर्थः अहं ब्रह्मेति बु
 द्धिहतेर्मीक्षावस्थायामपि भावादात्मनः सविशेषत्वमाशं
 क्य तस्य यावदुपाधिसत्त्वं भवेत्त्याह असत्येति ननु कूटस्थ
 स्यात्मानो मिष्टाविद्यावत्त्वेऽपि तस्य कर्माधिकारनिवृत्तौ कस्य
 कर्माणिविधीयन्ते नहि निरधिकाराणां तेषां विधिरित्याशंका
 ह विडषइति कर्माण्यविडषोविहितानीति विशेषमाह
 पति नन्विति कर्मविधानमविडषोविडषश्च विद्याविधान
 मिति विभागोक्तान्निरित्याशंकाह विदितेति विद्ययाविदि
 तत्वं लब्धत्वं कर्मविधिः अविडषोविद्याविधिरिति विभागा
 सम्भवे फलितमाह तत्रेति धर्मज्ञानानन्तरमनुष्ठेयस्य भा
 वात् ब्रह्मज्ञानोत्तरकालं च तदभावात् ब्रह्मज्ञानहीनस्यैव
 कर्मविधिरिति समाधत्ते नानुष्ठेयस्येति विशेषोपपत्तिमेव
 प्रपंचयति अग्निहोत्रादीति ननु देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानं
 विना पारलौकिकेषु कर्मसु प्रवृत्तेः कारणं ननु पपत्तेस्तथावि
 धज्ञानवता कर्मानुष्ठेयमिति चेत्तत्राह कर्ताहमिति आत्म
 निकर्ताभोक्तेर्येवं विज्ञानवत्त्वेऽपि ब्रह्मज्ञानविहीनत्वेनाविड
 षोऽनुष्ठेयं कर्मार्थः देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानवद्ब्रह्मज्ञानमपि

गी.
टी.
दि.

ज्ञानत्वाविशेषात्. कर्मप्रवृत्तौ उपकरिष्यतीत्याशङ्क्याह न
त्विति अनुष्ठेयनिरोधित्वादविक्रियात्मज्ञानस्येतिशेषः ननु
ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानादुत्तरकालमपि कर्ताहमित्यादिज्ञानोत्प
न्नो कर्मविधिः सावकाशः स्यादिति नेत्याह नाहमिति कार
णभावादितिशेषः कर्तृत्वादित्ज्ञानमन्यदित्युक्तं अनुष्ठाना
ननुष्ठानयोरुक्तविशेषादविडुषोनुष्ठानेविडुषोनेत्युपसं
हरति इत्येष इति नन्वात्मविदो न चेदनुष्ठेयं किंचिदस्ति क
थं तर्हि विद्वान्यजेतेत्यादिशास्त्रान्तं प्रतिकर्मणि विधीय
नेत आह यः पुनरिति आत्मनिकर्तृत्वादित्ज्ञानापेक्षया क
र्मसधिकृतत्वज्ञाने तथाविधे पुरुषे प्रतिकर्माणि विधीयन्ते
सच प्राचीनवचनादविद्वानेवेति निश्चीयते नावल्ल कर्तृत्वा
दित्ज्ञानवत्तत्त्वादिपरीतकर्तृत्वादित्ज्ञानद्वारा कर्मसु प्रवृत्ति
रित्यर्थः कर्मासंभवे ब्रह्मविदो हेत्वन्तरमाह विशेषितस्ये
ति वेदाविनाशिनमित्यादिनेतिशेषः यद्यपि विडुषोनास्ति
कर्म तथापि विविदिषोः स्यादित्याशङ्क्याह तस्मादिति विद्य
याविरुद्धत्वादित्ज्ञानमात्रमोक्षप्रतिपत्तत्वाच्च कर्मणामित्यर्थः
यद्यपि पुमुहोराश्रमकर्मण्यपेक्षितानि तथापि विद्यातत्
फलाभ्यामविरुद्धान्येव तान्यभ्युपगता न्यन्यथा विविदिषा
संन्यासविधिविरोधादित्यभिप्रेत्योक्तेर्ये भगवतो नुमतिमाह
अतएवेति विडुषो विविदिषोश्च संन्यासेधिकारोऽविडुषस्तु
कर्मणीति विभागस्येष्टत्वादित्यर्थः अधिकारिभेदेन निष्ठाद्व
ये भगवता वेदव्यासेनापि दर्शितमित्याह तथाचेति अथाय
नविधिना स्वाध्यायपाठे वैवर्णिकस्य प्रवृत्त्यनन्तरं तत्र क्रि
यामार्गो ज्ञानमार्गश्चेति द्वौ मार्गौ अधिकारिभेदेनावेदितावि
त्यर्थः आदिशब्दादयत्र वेदाः प्रतिष्ठिता इत्यादिगृह्यते उक्त
यो मार्गयोस्तत्पत्तां परिहर्तुमुदाहरणान्तरमाह तथेति उ
द्दिष्टाद्विद्वद्द्वारा कर्मतत्फलयोर्वैराग्योदयात् पूर्वकर्ममार्गो वि

हितो विरक्तस्य पुनः संन्यासपूर्वको ज्ञानमार्गो दर्शितः सचेतरः
 स्मादतिशयशालीति श्रुतमित्यर्थः उक्तविभागेषु नरपि वाक्य
 शेषानुक्तलमादर्शयति एनमेवेति अहंकारविमूढान्मनस्य
 व्याख्यानं प्रतत्त्वविदिति तत्त्ववित्त्विति श्लोकमवतार्यतात्पर्यं
 र्थसंगृह्णाति नाहमिति पूर्वैण क्रियापदेनेति शब्दः सम्बध्यते
 विरक्तमधिकृत्य वाक्यान्तरं पठति तथा चेति आदिशब्दस्त-
 म्येव श्लोकस्य शेषसंग्रहार्थः अविक्रियात्मज्ञानात् कर्मसंन्या-
 से दर्शिते मीमांसकमतमुत्थापयति तत्रेति आत्मनो ज्ञानक्रि-
 याशक्त्याधारत्वेनाक्रियित्वाभावादक्रियात्मज्ञानं संन्यासका-
 रणीभूतं न सम्भवतीत्यर्थः यथोक्तज्ञानाभावो विषयाभावा-
 द्वा मानाभावाद्देति विकल्पार्थं हृषयति नेत्यादिना न तावद-
 विक्रियात्माभावो न जायते प्रियते वेत्यादिशास्त्रस्यापि वाक्य-
 तथा प्रमाणस्यान्तरेण कारणमानर्थकायोगादित्यर्थः द्वि-
 तीयं प्रत्याह यथा चेति पारलौकिककर्मविधिसामर्थ्यसिद्धे-
 विज्ञानमुदाहरति कर्तुं श्वेति कर्मकांडादज्ञाने धर्मादौ विज्ञा-
 नोत्पत्तिवत् ज्ञानकाण्डादज्ञाने ब्रह्मात्मनि विज्ञानोत्पत्ति-
 रविरुद्धा प्रमात्वाविशेषादित्यर्थः ज्ञानस्य मनःसंयोगज-
 न्यत्वादात्मनश्चक्रत्या मनो गोचरत्वनिरासात् ज्ञात्मज्ञाने सा-
 धनमस्तीति शंकेते करणेति श्रुतिमाश्रित्य परिहरति न-
 मनस्येति तत्त्वमस्यादिवाक्योऽप्यमनोहृत्येव शास्त्राचार्योप-
 देशमनुसृत्य द्रष्टव्यं तत्त्वमिति श्रुयते स्वरूपेण स्वप्रकाशमा-
 पि ब्रह्मात्मवस्तु वाक्योऽत्यबुद्धिहृत्यभिव्यक्तं सविकल्पकव-
 वहारावलम्बनं भवतीति मनो गोचरत्वापचारादसिद्धं कर-
 णगोचरत्वमित्यर्थः कथं तर्हि ब्रह्मात्मनो मनो विषयत्वं नि-
 षेधश्रुतिरित्याशंक्या संस्कृतमनोहृत्य विषयासेति मन्वानः
 सन्नाह शास्त्रेति सत्यपि श्रुत्यादौ तदनुग्राहकाभावात् त्रास्माक-
 मविक्रियात्मकज्ञानमुत्पन्नमहंतीत्याशंक्याह तथेति तस्या-
 विक्रियस्यात्मनोऽधिगत्यर्थम् विमनो विकारो नात्मधर्मो वि-

गी.
टी.
टि.

कारत्वाडुभयाभिमतविकारवदित्यनुमाने पूर्वोक्तश्रुतिरूप
निरूपागमेव सत्येव तस्मिन्नेत्यर्थात् ज्ञानमिति वचः साह
समात्रं सत्येवमानेमेयं नभातीतिवदित्यर्थः ननु यथोक्तं
ज्ञानमुत्पन्नमपि हानायापादानाद्यवानभवतीति कुतोऽस्य फ
लवत्त्वं तत्राह ज्ञानं चेति अवश्यमिति प्रकाशप्रवृत्तेस्तु मो
निवृत्तिरितिरेकेणाप्यपत्तिवदात्माज्ञाननिवृत्तिमन्तरेणा
त्मज्ञानोत्पत्तेरप्यपत्तेरित्यर्थः नन्वज्ञानस्य ज्ञानप्रागभाव
त्वात् तत्र निवृत्तिरेव ज्ञानं न तत्र तत्रिवर्तकमिति तत्राह तच्चेति
कथं पुनर्भगवतापि ज्ञानाभावातिरिक्तमज्ञानं दर्शितमि
त्याशंक्याह अत्र चेति विमतं ज्ञानाभावो न भवत्सुपादानत्वा
नृदादिवदिति भावः ननु हननक्रियायाश्च नहिं स्यादिति
निषिद्धत्वात् तत्कर्तृत्वादेरज्ञानकृतत्वेऽपि विहितक्रिया
कर्तृत्वादेर्न तथात्वमिति नेत्याह तच्चेति न तावदात्मनि
कर्तृत्वादिनित्यत्वं अशुक्तिप्रसंगाच्चानित्यमपि निरूपादाने
भावकार्यस्योपादाननियमात्रचानात्मा तदुपादानमात्म
नि तत्प्रतिभानात्र चात्मेव तदुपादानं कृतस्य स तस्याविद्या
विना तदयोगादित्याह अविक्रियत्वादितिकर्तृत्वाभावेऽपि
कारयितृत्वे स्यादित्याशंक्याह विक्रियावानिति आत्मनि
कर्तृत्वादिप्रतिभानस्यानाद्यनिर्वाच्यज्ञानमुपादानं तत्र निवृ
त्तिश्च तत्त्वज्ञानादित्युक्तमिदानीं कर्तृत्वकारयितृत्वयोरवि
द्याकृतत्वे भगवतोऽनुमतिं दर्शयति तदेतदिति विदुषो य
दिकर्माधिकाराभावो भगवतोऽभिमतः तर्हि कुत्र तस्य जीव
तोधिकारः स्यादिति पृच्छति कुत्र नरिति ज्ञाननिष्ठाया मित्यु
क्तं स्मारयति उक्तमिति तदङ्गभूते सर्वकर्मसंन्यासे च तस्याः
धिकारोऽस्तीत्याह तथेति वक्ष्यमाणे वाक्ये सर्वकर्मसंन्यासो
न प्रतिभाति मानसानामेव कर्माणां विशेषणवशात् त्यागा
वगमादिति शङ्कते नान्विति विशेषणान्नरमाश्रित्य दूषयति
न सर्वेति मनसेति विशेषणान्नानसेषेव कर्मेषु सर्वशब्दः सं

कुचितः स्यादिति शङ्कते मानसानामिति सर्वात्मना मनोव्या
 पारत्यागे व्यापारान्तराणामनुपपत्तेः सर्वकर्मसंन्यासः सिध्य
 तीति परिहरति नेत्यादिना मानसेषपि कर्मसु संन्यासे संको
 नु चान्न वागादिव्यापारोपपत्तिरिति शङ्कते शास्त्रीयानामिति शु
 न्यानीत्यशास्त्रीयाणि मानसानि तानि च सर्वाणिकर्माणीत्यर्थः
 वाक्यशेषमादाय दृष्टयति न नैवेति नहि विवेकबुद्ध्या सर्वा
 णिकर्माणि अशास्त्रीयाणि संन्यस्यति एतीति युक्तं नैव ऊर्ध्व
 त्रित्यादिविशेषणस्य विवेकबुद्धेः सर्वत्यागहेतोस्तुल्यत्वा
 दित्यर्थः भगवदभिमतसर्वकर्मसंन्यासस्यावस्थाविशेषसंको
 चं दर्शयन्नाशङ्कते मरिष्यत इति संन्यासो जीवदवस्थायामे
 वात्र विवक्षित इत्यत्र लिंगदर्शयन्नुत्तरमाह न न वेति अनुपप
 त्तिमेव स्फोरयति नहीति अन्वयविशेषा व्याख्यानेन लिंगासि
 द्धिचोदयति अऊर्ध्वत इति विवेकवशाद्विशेषाण्यपि कर्माणि
 देहे यथोचिते निःक्षिप्या ऊर्ध्वत्रकारयंश्च विद्वानवतिष्ठते तथा
 च देहे कर्माणि संन्यास्य ऊर्ध्वतोऽकारयन्तश्च सखमासनमिति
 सम्बन्धसंभवात् विशेषणस्य सति देहे कर्मत्यागविषयत्वात्
 भावा जीवतः सर्वकर्मत्यागो नास्तीत्यर्थः अथवा ऊर्ध्वत इत्या
 दि पूर्वत्रैव सम्बन्धनीयं लिंगासिद्धिचोद्यन्त देहे संन्यासेत्याह
 भ्यात्रेयं आत्मनः सर्वत्राविक्रियत्वं निर्द्वारणदेहसम्बन्धमन्त
 रेण कर्तृत्वकारयितृत्वाप्राप्तेरप्राप्तप्रतिषेधप्रसंगपरिहारा
 र्थमस्मदुक्त एव सम्बन्धः साधीयानिति समाधत्ते न सर्वत्रेति
 श्रुतिश्रुतिप्रवेत्यर्थः किंच सम्बन्धस्याकांक्षासन्निधियोग्य
 ताधीनत्वादाकांक्षावशादस्मदभिमतसम्बन्धसिद्धिरित्याह
 आसनेति भवदिष्टस्तु सम्बन्धो न सिध्यत्याकांक्षाभावादित्या
 ह तदनपेक्षत्वाच्चेति संन्यासशब्दस्य विक्षेपार्थत्वात्तस्य चाऽ
 धिकरणसापेक्षत्वादस्मदिष्टसम्बन्धसिद्धिरित्याशङ्क्याह सं
 पूर्वस्मिति अन्यथोपसर्गवैयर्थ्यादित्यर्थः मनसा विवेकवि
 ज्ञानेन सर्वकर्मापरित्याग्यास्ते देहे विद्वानित्यस्यैव सम्बन्धस्य

यवाक्कायकर्म
 कारणान्यशास्त्री

गी.
टी.
टि.

साधुत्वे मत्वापसंहरति तस्मादिति सर्वव्यापारोपरमात्मनः स
र्वकर्मसंन्यासस्याविक्रियात्मज्ञानो विरोधित्वात् प्रयोजकज्ञान
वतो वैधे संन्यासेऽधिकारः सम्पगज्ञानवतस्त्वैधे स्वाभाविके फ
लात्मनीतिविभागमभ्युपेत्योक्तेर्ये वाक्यशेषात्रुगुणं दर्शयति
इति तत्र तत्रेति ॥ १॥

स्वामिभूतटीका ॥

अतएवाहं हत्वाभावोपि पूर्वोक्तः सिद्ध इत्याह वेदेति नित्यं वृ
द्धिः सून्यं प्रवयमपक्षयः सून्यमजमविनाशिनं च यो वेद स पुरु
षः कं हेति कथं वा हेति एवं भूतस्य वधे साधनाभावात् तथा
स्यं प्रयोजको भूत्वा अन्तेन कं वा तयति कथं वा चातयति न क
थं चिदपीत्यर्थः अनेन मय्यपि प्रयोजकत्वदोषदृष्टिमाकांक्षी
रित्युक्तं भवति ॥ १॥

पिशाचभाष्य टी. ॥

यएनं वेति हेतारमित्यनेन मंत्रेण हननक्रियायाः कर्ता कर्मच
न भवतीति प्रतिज्ञाय न जायत इत्यनेना विक्रियत्वं हेतुमुक्त्वा
प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति वेदाविनाशिनमिति वेदविज्ञाना
तिप्रविनाशिनं प्रसक्तभावविकाररहितं नित्यं विपरिणामरहितं
यो वेदेति संबंधः एवं पूर्वोक्तमंत्रेण उक्तलक्षणमजं जनन
क्रियारहितं प्रवयमपक्षयरहितं कथं केन प्रकारेण स विद्वा
न्युरुषो धिक्कृतः हेति हननक्रियां करोति कथं वा चातयति हे
तारं प्रयोजयति न कथं चित्वा तयति उभयत्राक्षय एवार्थः प्र
ज्ञासंभवाद्देत्वर्थस्य च तत्पत्वादि उघस सर्वकर्म प्रतिषेध एव प्र
करणार्थो भिहितो भगवता हेते स्वाक्षेप उदाहरणार्थत्वेनो
क्तः विडुषस सर्वकर्मासंभवे कं हेतुविशेषं पश्यन्कर्माणां हि
पतिभगवान् कथं स पुरुष इति ॥ १॥

रामानुजभाष्य टी.

एवमविनाशित्वेनाजत्वेन व्ययानर्हत्वेन च नित्यमेमात्मानं यः
पुरुषो वेदतिर्यकस्यावरशरीरावास्थितेषां तस्य कर्मणात्मानं

कथं वा तयति कं वा कथं हंति कथं नाशयति कथं वा तत्प्रयो
जको भवतीत्यर्थः एतानात्मानो वा तयाम्पहमित्यनुशोचन
मात्मस्वरूपाज्ञानमूलमेवेत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी. ॥

यएनमात्मानं प्रबुद्धत्वा ज्ञानातिनसहंतिनसहस्यते इति तस्य
कथं वेद्यः ॥ ११ ॥

परमार्थप्रपाटी. ॥

अतएव हंत्वमपि न युज्यत इत्याह वेदाविनाशिनमिति नि
त्यं ब्रुहि शून्यं अथ यमपचयशून्यं अजं जन्मशून्यं एभिस्त्रिभि
र्विकारैरेनमात्मानमविनाशिनं यो वेद ज्ञातवान् सर्वं पुरुषं वा
तयति च स्वयं हननक्रियाप्रयोगत्वात् किंच प्रयोजके पितृये
व अनेन मयापि प्रयोजकत्वं दृष्टिमाशुस्तीत्युक्तं तदुक्तं सुद्धो
निरंजनो नैतो बोधो हं प्रकृतेः परः चेष्टमानमिदं देहं पश्याम्य
न्यशरीरवदिति ॥ ११ ॥

वनमाली टी. ॥

जीवस्थानित्यत्वे मन्यमानो मिथ्या ज्ञानीत्युक्तं ज्ञानी तु नैवं मन्य
त इत्याह वेदेति यएनमविनाशितं घटविकाररहितं विकृतज
डेदेहादिविलक्षणसच्चिदानंदस्वरूपं वेदसपुरुषो देवमनुष्यप
श्चादिदेहेषु नायविद्याहेतुका हं ममेत्यभिमानितत्वेन कर्मफ
लभोगार्थवर्तमाने सात्मसुकमप्यात्मानं कथं हंति कथं नाश
यति कथं वा तत्प्रयोजको भवतीत्यर्थः अविनाशिनं नैमिति
कनाशशून्यं स्वाभाविकनाशशून्यं अजमुत्पत्तिशून्यं अचयं स्व
रूपविकारशून्यं यद्वा विनाशिनं शरीरपायादिशून्यनित्यं स्वरूप
त अजं घटविकारशून्यं अचयं नित्यगुणकसत्तत्त्वं वै तं श्रीह
रियो वेद साक्षात्करोति स तत्प्रसादा त्रिहृता विद्यो निहृततदे
तुकाभिमानो तो निहृत सर्वकर्मधिकारश्राविर्धृतविदानंद
संदोहस्वरूपः कं वा तयति कं वा हंति कथं वेत्यर्थः ॥ ११ ॥

गी.
दि.
टी.

ऊसुमवेजयनी टी.

एवमात्मनः षड्विकारसूत्रत्वादनेर्न हन्यते इत्युक्ता इदानीम
पस्याविकारित्वेन नायं हनीत्युपपादयन्निवृत्तं साधयति देवे
ति अविनाशिनं मरणान्मकान्पविकारसूत्रस्य भावं नित्यं वृद्ध
पक्षयरहितं अजं जन्मरूपविकारसूत्रम् अयं परिणामा
स्तित्वविकाररहितं एवं षड्विकारास्पृष्टस्वरूपगुणादिकं आत्मा
नेयः वेदशास्त्राचार्योपदेशादिना जानातिसः निर्विकाराय
मात्मा इति ज्ञातवान् पुरुषः पुरिषायानः कमलरं पुरुषं क
थं हंति कं कथं वाचा तयति न केन प्रकारेण हंति या तयति वे
त्यर्थः अत्रायं भगवतोभिप्रायः यथा हं सर्वज्ञोऽपि यदि स्वस्वरू
पगुणादीनामंतरहितानामज्ञं न जानाति तर्हि मम सर्वज्ञता
याहानिर्न स्यात् यदि तु अन्तवतोपदार्थानामज्ञं न जानाति
तर्हि वत स्याहानिर्भवेत् तथायमात्मापि यदि विनाशरहि
तानामात्मस्वरूपगुणादीनां नाशं न करोति तस्मात्तमनः कर्तृ
त्वादिकस्य हानिर्न भवति किंतु नाशवतो देहादिपदार्थानां
नाशं न करोति चेत्तर्हि तत्कर्तृत्वादेही निर्भवेत् तत्त करोत्येव
तस्मात्कर्तृत्वाद्यनेकधर्मी अये मयी सरे जीवात्मनि च कर्तृ
त्वाद्यभावशंको माह्वयाः यस्मादहमीश्वरो युष्माकं कर्म
कारयामि यूयं च सर्वं कर्म ऊरुषे त्येवं भगवदाभिप्रायानभि
ज्ञात्वा एते एवात्मनः कर्तृत्वादिषून्मत्वं वदंति कर्ता शास्त्रा
र्थवत्वादिति सूत्रकारस्याप्याशयेन जानंति ह्येव जल्पंती
त्यर्थः २१ ॥

मधुसूदनी टीका ॥ इदानीं न हंतीत्युपपादयन्नुपसंह

रति न विनष्टं शीलं यस्य तमविनाशिनं अंत्यविकाररहितं तत्र हेतुः
अयं न विद्यते व्योः वयवाः पचयो गुणं पचयोः वा यस्य त
मवयं अवयवापचयेन गुणं पचयेन वा विनाशदर्शनात् तद
भयरहितं न विनाशः संभवतीत्यर्थः ननु जन्मत्वेन विनाश
त्वमनुमास्यामहेनेत्याह अजमिति न जायत इत्यजमाद्यवि

काररहितं तत्र हेतुः नित्यं सर्वदा विद्यमानं प्रागविद्यमानस्य
हि जन्मदृष्टं न तत् सर्वदा सत् इत्यभिप्रायः अथवा अविनाशन
मवाधे सत्यमिति यावत् नित्यं सर्वव्यापकं तत्र हेतुः अजम
वयं जन्मविनाशसून्यं जायमानस्य विनश्यतस्य सर्वव्याप-
कत्वसत्यत्वयोरयोगात् एवं सर्वविक्रियासून्यं प्रकृतमेत-
देहिने स्वमात्मानं यो वेद विजानाति शास्त्राचार्यो पदेशाभ्या
साक्षात् करोति अहं सर्वविकारसून्यः सर्वभासकः सर्वद्वैतर-
हितः परमानंदबोधरूप इति स एवं विद्वान्युरुषः पूर्णरूपः
कं हेति कथं हेति किं शब्द आक्षेपेन कमपि हेति न कथमपि
हेतीत्यर्थः तथा कं ज्ञातयति कथं ज्ञातयति कमपि न ज्ञात-
यति कथमपि न ज्ञातयतीत्यर्थः न हि सर्वविकारसून्यस्या
कर्तृत्वं न नाक्रियायां कर्तृत्वं संभवति तथा च प्रतिः आ-
त्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः किमिच्छन्कस्यका
मायशरीरमनुसंचरेदिति शुद्धमात्मानं विदुषस्तदज्ञान
निबन्धनायासनिवृत्तौ तन्मूलरागद्वेषाद्यभावाकर्तृत्वः
भोक्तृत्वाद्यभावं दर्शयति अयमत्राभिप्रायो भगवतः वस्तु-
गत्या कोपिन करोति न कारयति च किंचित् सर्वविक्रियासू-
न्यस्वभावतात्परं तत्सु प्रज्ञाविद्यया कर्तृत्वादिकमात्मन्य-
भिमन्यते मूढः तदुक्तं उभेतौ न विजानीत इति प्रतिशु-
धायती वेदविद्ययादीः अतएव सर्वाणि शास्त्राण्यविद्व-
दधिकारिकाणि विद्वान्समूहायासवाधानात्मनिकर्तृ-
त्वादिकमभिमन्यते स्यात्सर्वरूपं विद्वानिवचौरत्वं अतो वि-
क्रियारहितत्वाद्वितीयत्वाच्च विद्वानकरोति कारयति वेत्सु-
च्यते तथा च प्रतिः विद्वान्निभेति कुतश्चेति अर्जुनो हि-
स्वस्मिन्कर्तृत्वं भगवति च कारयितृत्वमथ स्पृहिसानिमि-
तैरोषमुभयत्राणाशंशं के भगवानपि विदिताभिप्रायो हं
निज्ञातयतीती तदुभयमाचिक्षेप आत्मनिकर्तृत्वं मयि च
कारयितृत्वमारोप्य प्रत्यवायशंका माकाधीरित्यभिप्रायः

55

५
च

सदानंदी टीका ॥

ना

नः कर्तृत्वं स्वस्मिन्विस्मोप्रेरकात्तथा आरोप्यचोभयत्रापि
दोषं हिंसानिमित्तकं १३ आशशंकेषु भगवांज्ञाताभिप्रायई
श्वरः हेतिज्ञातयतीत्येवमावित्तेपद्वयेहितत् १४ आत्मन्या
रोप्यकर्तृत्वं प्रेरकत्वं मयीश्वरे साकारधीर्दोषशंकोत्वमित्यः
भिप्रायईशितः १५ ॥ ११ ॥

नीलकंठी टीका

नायेहेतीत्येतदुपपादयति वेदेति विनृष्टमदर्शनेन गंतुं शील
मस्येति विनाशिरजूरगतल्यमुपाधि त्रयस्य लसूत्रमकारण
प्रारीक्षात्ततो न्ये प्रविनाशिनः अतएव नित्यनाशहीने तत्र हे
तः अजं जन्मवान्निश्चयनित्यः अयेतु अजत्वा त्रित्यस्येत्यर्थः ननु
विनाशिनः स्वकार्यापेक्षया अन्यत्वमजत्वे नित्यत्वं च सांख्या
भिर्मते प्रधाने तार्किकाभिर्मते न प्रसिद्धास्ति अत उक्तं प्रवच
मिति नयेति पूर्वावस्थां प्रजतीव्ययमपरिणामि प्रधानं तच्च
लेण एव हतमिति न्यायेन गुणसांख्यवस्थाया मपि परिणामः
माणमेव सर्वदा स्तीति तेषामभ्युपगमात् आकाशस्यापि त
स्माद्वाप तस्मादात्मन आकाशः संभूत इति उत्पत्तिश्च वणादज
त्वाभावादेव नावयत्वं तादृशं आत्मानं यो वेद प्रपरोक्षी करो
तिसमुमानूक्यं केन प्रकारेण कमन्ये चातयति हननं कि
यायां प्रवर्तयति केवाहेति न केनचित्प्रकारेण कमपि चात
यति न वा हेतीत्यर्थः हेताभावात्तथा हि प्रकृतिविद्यावस्थायां
सर्वकारकव्यापारं निषेधति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन
के पश्येदित्यादि अविद्यावस्थायां मेव च सर्वकारकव्यवहारे
दर्शयति यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यादि
एतेन सर्वकारकोपमर्दिन्या विद्यायाः सर्वकारकस्यापेक्षैः क
र्मभिः सह समुच्चयो निरस्तः परस्परविरुद्धस्वभावत्वेन शी
तोऽस्य यो रिव द्योरेककार्यकारित्वस्य रथाश्वन्यायेना संभवा
दित्यत्र विसरः मादृशानां ज्ञानानां युक्त्या न काले अविद्याले
शा नुवृत्त्या चातयितृत्वादेः प्रसक्तावपि विद्यया तस्य वाधि

गी.
टी.
दि.

तत्वादागामिकर्मणामशेषाच्च न दोषः तथा च वक्ष्यते इत्या-
पि स इमं लोकात्रहंति न निबध्यते इति ॥

आनेदी टीका

एवंप्रतिज्ञार्थमयमुपसंहरति यः पुरुषपदमुक्तलक्षणमा-
त्मानमविनाशिनमन्यविकारहीने अजमाद्यविकारशून्यम्
अयमपक्षयद्विपरिणामास्ति त्वशून्ये वेदजानाति स पुरु-
षः केन प्रकारेण कंचातयति परेण हन्यमाणे प्रयुक्ते स्वयम्
पिचकं हन्ति एवं निर्विकारमात्मनः केन चिदपि प्रकारेण
नाशेन संभवतीत्यर्थः अथ च भीष्मादीनां शिखिआदिभिः
चातने वक्ष्यमाणेन दोषयेत्यापासूत्रितम् ॥

रामकंदी टीका

एवंप्रतिपादितस्वरूपमविनाशिनमात्मानेयः पुरुषः प्रमा-
तानित्येवेदजानाति सतदभिन्नमात्माने प्रतिपद्यमानः क-
थं केन प्रकारेण हन्यते विनश्यते हन्ति वा परे विनाशयति
हननक्रियाकर्तृकर्मभावो यं शरीरमात्रप्रतिबद्धात्माभिमा-
नेष प्रतिबद्धे प्रत्येकसंघे ववास्थितः

नानिहोति नानिहोति नानिहोति नानिहोति नानिहोति
नानिहोति नानिहोति नानिहोति नानिहोति नानिहोति
नानिहोति नानिहोति नानिहोति नानिहोति नानिहोति
नानिहोति नानिहोति नानिहोति नानिहोति नानिहोति ॥

लासिकी टीका

अविनाशिनमपक्षयशून्ये न कंचिदपीत्यर्थः हन्ति चात्र य-
त्किंच कंच वा कंचात्मा कंचात्मा ॥

पंचोलेटीका

यप न वेति हंतारमित्यनेन आत्मनो हननक्रियाप्रतिकर्मत्वकर्तृत्वाभा-
वे प्रतिज्ञायत इति अनेन अविक्रियत्वे हेतुसाययित्वा तदर्थमुपसंहर-
ति वेदाविनाशी वेद इति यः प्रमानपदं आत्मानमविनाशिनं नित्यं अजम-
त्यं वेदजानाति हेतुार्थमपुरुषः कथं केन प्रकारेण कंच पुरुषं चातयति
कंच पुरुषं हन्ति हि नस्ति आत्मनः पञ्चावविकाररहितत्वात् हंतं न शक्यते ॥

आत्मा

इत्यर्थः

अतएव हन्ताभावो
पूर्वोक्तः सिद्ध इत्याह
नित्यं दृष्टिस्तु मय्यस्य
दायशून्यं अजमविर्नाश-
नमेव यो वेद प्रबुद्धता
जानाति स पुरुषः कंच इति
कथं वा हन्ति एवं भूतस्य
वधे साधनाभावात् तथा
संयोजको भूत्वा अने-
न कंचातयति कथं वा चा-
तयति न कंच चिदपीत्यर्थः
अनेन मय्यपि प्रयोजक-
त्वाद्दोषदृष्टिमाकाशीरि-
त्युक्तं भवति

भाषा अनुवाद

पूर्व श्लोकमें आत्माको छड़विकार रहित कहा इससे आत्मा हनन किया जो मारना इसका कर्ता कहे करने वाला नहीं यह बात अस्वी प्रकार सिद्ध भई सोई कहते हैं कि जो कोई इस आत्माको छटने बढने से रहित तथा जन्म हीन और अविनाशी जानते हैं हे अर्जुन वे किस वाले किसीको मारेंगे कारण यह कि आत्मा अविनाशी के बधकी उपाय नहीं है और आप प्रेरणा करि और किसीसे किसीको भी किस लिये घात करवेंगा इससे श्री कृष्णजी की यह अभिप्राय जानी गई कि भीष्म आदिके वधमें प्रयोजक रूप दोष हमें कभी दीजो नहीं अर्थात् हमारे कहनेसे यह काम हमने किया है कहियों नहीं ॥

टीका

जो अविनाशी नित्यको इदृजाने अज अव्यय पार्थ कैसे पुरुष सो कि हमारे मारवें अहं ॥

157

[The page contains faint, illegible text impressions.]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

रणवीरसमिद्धोयिनी॥

अथ न दंतीति विशेषेण दृढयति वेदेति ययनं प्रतिपादितत्वं
दूयमात्मानमविनाशिनं नित्यं सदैव जानाति तत्र हेतुः अथ
यमिति अवयवापचयहीनमिति अवयवापचयेनैव दिवि
नाशः संभवति अविनाशित्वे हेतुमाह ममिति अजं प्रागभावा
प्रतियोगिनं योदि पूर्वमवियमानः स जायते यश्च जायते स
एव विनश्यतीति न चायं तथेत्येवं विदुः ज्ञानन्यः पुरुषः पुरुष
लक्षणयुक्तः सकथं केन प्रकारेण कंचातयति हन्यमानं संपा
दयति हंतं वा प्रयुंक्ते कंच दंति हननक्रिया कर्मतां प्रापयति
कथमपि कमपि न दंति न वाचातयति परस्परको भवतीति हं
तत्त्वतस्तेरकत्वं निबन्धनं पापं नास्मान्नाशयेदिति भावः एते
न च धनं जयाशंका परास्ता २१॥

मधुभाष्य

अतो ययवं वेद सकथं कंचातयति दंति वा अविनाशिनं नै
मितिक नाशरहितं नित्यं स्वाभाविकविनाशरहितं अथ
वा अविनाशिनं दोषयोगरहितं नित्यं सदा भाविनमिति स
र्वत्र विवेकः दोषयुक्तपुरुषादिषु नष्टाह प्रयोगदर्शना
त् देहात्मविवेकानुभवार्थं दृष्टान्तात्माह २१॥

वासंसिजीर्णनियथाविहाय नवानिगृह्णा
तिनरोपराणि तथाशरीराणिविहायजीर्ण
न्यन्यानि संयाति नवानिदेही ११ ॥

श्रीकरभाष्य टी.

प्रकृतन्यवस्थामः तत्रात्मनोऽविनाशित्वं प्रतिज्ञातं तत्किं
मिवेत्युच्यते वासंसीति वासंसिवस्त्राणिजीर्णानि उर्बलतां
गतानि यथा लोके विहाय परित्यज्य नवान्यभिनवानिगृह्णा
त्युपादत्तेनरः पुरुषोऽपराण्यन्यानि तथा तद्वदेव शरीरा
णिविहाय जीर्णन्यन्यानि संयाति संगच्छति नवानि देहात्मा
पुरुषवदविक्रिय एवेत्यर्थः ११ ॥

आनंदगिरिकृतटीका ॥

आत्मनोऽविक्रियत्वेन कर्मसंभवं प्रतिपद्याविक्रियत्वेहेतुः
समर्थनार्थमेवोत्तरग्रन्थमवतारयति प्रकृतंत्विति किं तत्प्रकृतं
तमिति शं कमानं प्रत्याह तत्रेति अविनाशित्वमित्युपलक्षण
मविक्रियत्वमित्यर्थः तदेवदृष्टान्तेन स्पष्टयितुमुत्तरश्लोक
मुत्थापयति तदित्यादिना आत्मनः स्वतोविक्रियाभावेपि
रातनदेहत्यागे नूतनदेहोपादाने च विक्रियावत्वभोव्यादवि
क्रियत्वमसिद्धमिति चेन्नत्राह वासंसीति शरीराणिजीर्णानि
वयोहानिगतानि त्वग्वलीपलितादिसंगतानीत्यर्थः वासंसो
परातनानां परित्यागेनवानांचोपादाने त्यागोपादानकर्तृभूत
लौकिकपुरुषस्यापि अविकारित्वेनैकरूपत्ववदात्मनोदेह
त्यागोपादानयोरविरुद्धमविक्रियत्वमिति वाक्यार्थमाह
पुरुषवदिति ११ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

ननुआत्मनोविनाशोपि तदीयशरीरनाशोपर्यालोच्यशोचामी
तिचेत् तत्राह वासंसीति कर्मनिबन्धनानां नूतनानां देहाता
मवशंपभावित्वात्रजीर्णदेहनाशोशोकावकाश इत्यर्थः ११ ॥

गी.
टी.
दि.

पिशाचभाष्यं टी.

आत्मनो नित्यत्वं प्रतिज्ञातं तत्कथं शरीरेषु नृपास्ति तत्राह वासां
सीति यथा नरो जीर्णनिवासं सि विहाय नवानि वस्त्राणि गृह्णा-
ति स्वयं विद्यमान एव तथा जीर्णनिशरीराणि सयाति देहं स्वयं स-
र्वदेहविनाशेऽप्यविक्रियो विनाशरहितः ॥ ३१ ॥

रामानुजभाष्यं टी.

यद्यपि नित्यानामात्मनां शरीरविच्छेदमात्रं क्रियते तथापि रमणी-
यभोगसंयनेषु नृपास्तु तद्विद्योगरूपं शोकनिमित्तमस्यैवेत्यत-
श्चाह वासांसीति धर्मयुद्धे शरीरादधिकतमकल्याणशरीरग्रह-
णं शास्त्रादवगम्यत इति जीर्णनिवासं सि विहाय नवानि क-
ल्याणानि वासां सि गृह्णातामिव हर्षनिमित्तमेवात्रोत्पद्यते ॥

अभिनवगुप्तकृतटी. ॥

यथा वस्त्राच्छादितस्तद्वत्स्वनाशेऽसमुचितवस्त्रांतराहृतो न विन-
श्यति एवमात्मा देहान्तराहृतः ॥ ३१ ॥

परमार्थप्रणा टी. ॥

नन्वात्मनः अविनाशित्वं निरूप्यमेव परंतु तदधिष्ठितदेहव-
धताभये न शोक इति चेन्न तत्राह वासांसीति उत्पत्त्यमानवृत्त-
नदेहानां कर्मनिबन्धनत्वेनावशभावाज्जद्येव जीर्णदेहनाश-
पीति न दोषावकाशः ॥ ३१ ॥

वनमाली. टी.

ननु जीवो नित्यस्तस्य देहयोगवियोगो देहे को मारादिवदित्यु-
क्तं तत्र को मारादेर्देहादनतिभिन्नत्वात् तस्मिन् देहात्मनो विवेकः
स्फुटतरं भवतीत्यतो देहात्मनो विवेकं वस्त्रदृष्टान्तेनोपपाद-
यति वासांसीति यथा नरो नयासेन विक्रियारहित एव जी-
र्णनिवासं सि विहाया पराणि नवानि गृह्णाति जीर्णनीत्युप-
लक्षणां निरूप्येन्न तन्मपि विहायोत्कृष्टं वृत्तनं गृह्णाति ता-
द्या जीर्णनिवयसो च कृशानि उत्कृष्टभोगाक्षमाणि भीष्मादि-
शरीराणि विहायाऽप्यानि देवादिशरीराणि सर्वोत्कृष्टानि चि-

न च देहान्तरगमनमस्या
पूर्वं संयाति देहान्तरं गच्छ-
ति तेन सम्बध्यते इत्यर्थः

सधुभाष

वासंभीति स्वतः प्रयोनिमित्तैश्चाविनाशिनोपिकेनचि।
त्रिमितविशेषेणस्यात् ककच्छेदवदित्यतोविशेषनि
मित्तानिषेधति २२॥

रणवीरसमिद्धोयिनी॥

अथ न दंतीति विशेषेण दृढयति वेदेति ययनं प्रतिपादितत्वं
तृपमात्मानमविनाशिनं नित्यं सदैव जानाति तत्र हेतुः अव्य-
यमिति अवयवापचयहीनमिति अवयवापचयेनैव दिवि-
नाशः संभवति अविनाशित्वे हेतुमाह नमिति अजं प्रागभावा-
प्रतियोगिनं यो हि पूर्वमवियमानः स जायते यश्च जायते स-
पवविनश्यतीति न चायं तथेत्येवं विदुः ज्ञानन्यः पुरुषः पुरुष-
लक्षणयुक्तः सकथं केन प्रकारेण कंचातयति दन्यमानं संपा-
दयति ह्यंतं वा प्रपुंक्ते कंच दंति दननक्रियाकर्मतां प्रापयति
कथमपि कमपि न दंति न वाचातयति परस्परको भवतीति दं-
तत्वं तस्मै रक्तत्वं निबन्धनं पापं नास्मानाश्रयेदिति भावः एते
न च धनं जयाशंकापरास्ता २१॥

मधुभाष्य

अतो ययवं वेद सकथं कंचातयति दंति वा अविनाशिनं नै-
मित्तिकनाशरहितं नित्यं स्वाभाविकविनाशरहितं अथ-
वा अविनाशिनं दोषयोगरहितं नित्यं सदा भाविनमिति स-
र्वत्र विवेकः दोषयुक्तपुरुषादिषु नष्टाह प्रयोगदर्शना-
त् देहात्मविवेकानुभवार्थं दृष्टान्तमाह २१॥

28
17

वासंसिजीर्णनियथाविहाय नवानिशुक्ला
तिनरोपराणि तथाशरीराणिविहायजीर्ण
न्यन्यानिसेयातिनवानिदेही ११ ॥

श्रीकरभाष्य टी.

प्रकृतनववस्थामः तत्रात्मनोऽविनाशित्वं प्रतिज्ञातं तात्कि
मिवेत्युच्यते वासंसीति वासंसिवस्त्राणिजीर्णानि दुर्बलतां
गतानि यथालोकेविहाय परित्यज्य नवान्यभिनवानिशुक्ला
त्पदादन्तेनरः पुरुषोऽपराण्यन्यानि तथा तद्वदेव शरीरा
णिविहाय जीर्णन्यन्यानि सेयाति संगच्छति नवानि देहात्मा
पुरुषवदविक्रिय एवेत्यर्थः ११ ॥

आनंदगिरिकृतटीका ॥

आत्मनोऽविक्रियत्वेन कर्मासंभवे प्रतिपद्याविक्रियत्वेहेतुः
समर्थनार्थमेवोत्तरग्रन्थमवतारयति प्रकृतंत्विति किं तत्प्रकृतं
तमितिशंकमानं प्रत्याह तत्रेति अविनाशित्वमित्युपलक्षण
मविक्रियत्वमित्यर्थः तदेवदृष्टान्तेनस्पष्टयितुमुत्तरश्लोक
मुत्थापयति तदित्यादिना आत्मनः स्वतोविक्रियाभावेपिपु
रातनदेहत्यागे नूतनदेहोपादानेचविक्रियावत्त्वधोव्यादवि
क्रियत्वमसिद्धमिति चेन्नत्राह वासंसीति शरीराणिजीर्णानि
वयोहानिगतानि त्वग्बलीपलितादिसंगतानीत्यर्थः वासंसो
परातनानां परित्यागेनवानांचोपादाने त्यागोपादानकर्तृभूत
लौकिकपुरुषस्यापि अविकारित्वेनैकरूपत्ववदात्मनोदेह
त्यागोपादानयोरविरुद्धमविक्रियत्वमितिवाक्यार्थमाह प
रुषवदिति ११ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

ननुआत्मनोविनाशोपितदीयशरीरनाशोपर्यालोच्यशोचामी
तिचेत् तत्राह वासंसीति कर्मनिबन्धनानांनूतनानांदेहाता
मवशंभावित्वात्रजीर्णदेहनाशोशोकावकाश इत्यर्थः ११ ॥

गी.
टी.
टि.

पिशुचभाषं टी.

आत्मनो नित्यत्वं प्रतिज्ञाते तत्कथं शरीरेषु नृपस्त्वित्यत्र वासां
सीति यथानरो जीर्णनिवासं सि विहाय नवानिवस्त्राणि गृह्णा-
ति स्वयं विद्यमान एव तथा जीर्णनिशरीराणि सयाति देहं स्वयं
वदेहविनाशेऽप्यविक्रियो विनाशरहितः ३१ ॥

रामानुजभाषं टी.

यद्यपि नित्यानामात्मनो शरीरविच्छेदमात्रं क्रियते तथापि रमणी
यभोगसंयनेषु नृपस्तु तद्विद्योगरूपं शोकनिमित्तमस्यैवेत्यत
आह वासांसीति धर्मयुद्धे शरीरादधिकतमकल्याणशरीरग्रह-
णं शास्त्रादवगम्यत इति जीर्णनिवासं सि विहाय नवानि क-
ल्याणनिवासं सि गृह्णातामिव हर्षनिमित्तमेवात्रो लभ्यते ३१

अभिनवगुप्तकृत टी. ॥

यथा वस्त्राच्छादितस्तद्वत्स्वनाशेऽसमुचितवस्त्रांतराहृतो न विन-
श्यति एवमात्मा देहान्तराहृतः ३१ ॥

परमार्थप्रपा टी. ॥

नन्वात्मनः अविनाशित्वं निरूप्यते मेव परंतु तदधिष्ठितदेहव-
धताभयेन शोक इति चेन्न आह वासांसीति उत्पत्त्यमानवृत्त-
नदेहानां कर्मनिबन्धनत्वेनावशभावाज्जैव जीर्णदेहनाश-
पीति न दोषावकाशः ३१ ॥

वनमाली. टी.

ननु जीवो नित्यस्तस्य देहयोगवियोगो देहे को मारादिवदित्यु-
क्तं तत्र को मारादेर्देहादनतिभिन्नत्वात् तस्मै देहात्मनो विवेकः
स्फुटतरं भवतीत्यतो देहात्मनो विवेकं वस्त्रदृष्टांतेनोपपाद-
यति वासांसीति यथानरो नायासेन विक्रियारहित एव जी-
र्णनिवासं सि विहाया पराणि नवानि गृह्णाति जीर्णनीत्युप-
लक्षणे निरूप्यते नमपि विहायोत्कृष्टं वृत्तनं गृह्णाति ता-
द्या जीर्णनिवयसो च कृशानि उत्कृष्टभोगां क्षमाणि भीष्मादि-
शरीराणि विहायाः स्यान्निदेवादिशरीराणि सर्वोत्कृष्टानि चि-

नचेदेहान्तरगमनमस्या
पूर्वं संपाति देहान्तरगच्छ-
ति तेन सम्बध्यते इत्यर्थः

मधुभाष्य
वासंसीति स्वतः प्रयोनिमित्तैश्चाविनाशिनोपिकेनचि।
त्रिमितविशेषेणस्यात् ककच्छेदवदित्यतोविशेषति
मित्तानिषेयति २२॥

160
[Faint, mostly illegible text in Devanagari script, possibly a title or header section.]

[Large block of extremely faint, illegible text in Devanagari script, likely the main body of the document.]

7
[Faint, illegible text in Devanagari script, possibly a concluding section or footer.]

भाषा अनुवाद

जो कहो कि आत्मा अविनाशी भी है पर तो भी उसकी स्मृ
ल इस देह का नाश देव कर हम शोच करते हैं तो देवों
जैसे मनुष्य जीर्ण कहे पुराने वस्त्र परित्याग कहे उत्तार ।
कर और नये कपड़े धारण करते अर्थात् पहिरते हैं तैसे ही
आत्मा पूर्व प्राचीन शरीर कहे देह छोड़ कर और नूतन कहे
नई देह ग्रहण करता है इससे कर्म के अनुसार देह का अ-
वश होन हार जो जन्म और नाश तिसमे शोच करना त-
म ऐसे को उचित नहीं है ३१ ॥

चौपई

जैसे वस्त्र जीर्ण को कोई त्यागे और छोड़े नर सोई जीर्ण देह
त्याग्यों देही नूतन और देह धर लेही ३२ ॥

[Faint, illegible handwritten text]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः १३

शंकरभाष्य टी.

कस्मादविक्रिय एवेत्याह नैनं छिन्दन्तीति एनं प्रकृतं देहिने
न छिन्दन्ति शस्त्राणि निरवयवत्वात्त्रावयवविभागं कुर्वन्ति
शस्त्राण्यस्यादीनि तथानैनं दहति पावकोऽग्निरपि न भस्मी
करोति तथानचैनं क्लेदयन्त्यापोऽपाहि सावयववस्तुनः
आर्द्रभावकरणेन अवयवविस्फेषापादने सामर्थ्यं तत्र निरव
यवप्रात्मनिसंभवति तथान्नेह वत् द्रव्ये स्नेहशोषणेन ना
शयति वायुरेनं त्वात्मानेन शोषयति मारुतोपि १३ ॥

आनंदगिरिकृतटीका ॥

एधियादिभूतचतुष्टयप्रयुक्तं विक्रियाभाक्तादात्मनोऽसिद्ध
मविक्रियत्वमिति शंकरे कस्मादिति यतो न भूतान्यात्मानं गो
चरयितुमर्हन्त्यतो युक्तमाकाशवत्तस्याविक्रियत्वमित्याह
आहेत्यादिना १३ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

कथं हंतीत्यनेनोक्तं वयसायनाभावं दर्शयन् अविनाशित्वमा
त्मनः स्फुटीकरोति नैनमिति आपो नैनं क्लेदयन्ति मृदूकरणे
न शिथिलं न कुर्वन्ति १३ ॥

पिशुचभाष्य टी.

कथं पूर्वं न विक्रियते इत्युक्तमत आह नैनं छिन्देतीति एवं प्र
कृतं देहिने न छिन्दति निरवयवत्वात्त्रावयवविभागं कुर्वन्ति
शस्त्राणि वा स्यादीनि तथानैनं दहति पावकः अग्निरपि न भस्मी
करोति तथानचैनं क्लेदयन्त्यापः आपाहि सावयववस्तुनि
आर्द्रभावकरणेनावयवविस्फेषापादने सामर्थ्यं न निरव
यवप्रात्मनिसंभवति तथान्नेह द्रव्ये स्नेहशोषणेन शोषयति

गी.
टी.
दि.

वायुः एवं चात्मानमस्त्रेहवंतं न शोषयति मारुतोऽपि १३ ॥

रामानुजभाष्यम् टी. ॥

पुनरप्यविनाशितं तद्विद्विद्येन सर्वमिदं ततमिति पूर्वोक्तमवि
नाशितं स्वग्रहणाद्येन जयन् इत्युच्यते शस्त्राणां वायुच्छेद
न क्लेदनशोषणाद्यात्मनः एनेप्रतिकर्तुं न शक्नुवतीति सर्वगत
त्वादात्मनः सर्वतत्त्वव्यापकस्य भावतया सर्वभ्यः सूक्ष्मत्वादस्य
तेत्यात्मनर्हेत्याप्यकर्तव्यत्वाच्च छेदनदहनक्लेदनशोषणा
नां ॥ १३ ॥

प्रभिनवग्रहकृत टी. ॥

नास्य नाशकारणं शस्त्रादि किंचित्करं विदेकस्य भावस्य नाश
तस्य निरंशस्य स्वतंत्रस्य स्वभावोत्तरापत्त्याश्रयविनाशावय
वविभागविरोधिषाडुर्भावादिप्रक्रमेण नाशयितुमशक्यत्वा
त् ॥ १३ ॥

परमार्थप्रण टी. ॥

नेनमिति क्लेदनं नाम मृडत्वहेतोः शिथिलीकरणं तथा वियो
न भवति १३ ॥

वनमाली टी.

ननु शरीरनाशो सकृत्तो न नश्यतीत्याशंका मया कर्तुं नाशसा
मग्रभावमाह नेनमिति १३ ॥

ऊरुमवैजयन्ती टी. ॥

एवं शरीराणां संयोगे चात्मानो नित्यत्वं दर्शितमिदानीं ये उपा
याः शरीरवियोगं कुर्वन्ति ते हेनं विनष्टं न शक्नुवन्तीति दर्शय
न्त्युनरप्यस्य नित्यत्वं इत्युच्यते नेनमित्यादिभिः नेनमि
ति शस्त्राणां एव हीन्यतीत्यपि पुनमात्मानं न छिन्दतीति
हि भागं कर्तुं न शक्नुवन्ति पावको न लोऽस्य गता योऽपि एनेन द
हति भस्मीकर्तुं न शक्नोति मारुतः संशोति वेगवत्तरोऽपि ए
नेन शोषयति शुष्कं कर्तुं न शक्नोति यतः एते हेतवो ऊटिति

च पुनः आपोत्यागधवेन वन्योऽपि एनेन क्लेदयति आर्द्रीकरणेन शिथिलीकर्तुं न शक्नुवन्ति ॥

रोषार्जितधर्मफलभोगाय संयाति सम्पदगर्भवासक्रेसेविने
वप्राप्नोति देही प्रकृत्य धर्मनुष्ठाताभीष्मादिरित्यर्थः अन्यत्र
तरे कल्याणतरे रूपं कुरुते पितृवर्गं यववोदैवं वा प्राजापत्यं
वा ब्राह्मणेत्यादि श्रुतेः ३२ ॥

ऊरुमेवैजयन्ती दीः

न न्यात्मनो नित्यत्वादजन्मादव्ययत्वाच्चाविनाशित्वं स्यात्तदस्य
परं तत्पूर्वजन्मार्जितपुण्यं जैर्लब्धं तत्कर्मनीयरूपस्य नाना-
भाग्यस्य दस्यापि प्रियतरस्यैवं भूतभीष्मादिदेहस्य विनाशक-
यं करिष्यामीत्याशं काया मुत्तरमाह वासांसीति यथा जीर्ण-
निपुरातनानि वासांसि वस्त्राणि विहाय परित्यज्य अविश्रित्य
वनरोममुष्यः अपराणि त्यक्तवस्त्रादधिकतराण्यन्यानि न वा-
नि नूतनानि गृह्णाति यः करोति तद्यथा जीर्णानि वयस्त्वपोभा-
मनि कृशानि निरुह्यानि वा शरीराणि गात्राणि विहाय त्यक्त्वा
देही स्वधर्मनुष्ठानाय देहवान् जीवः अन्यानि त्यक्तदेहादस्य त-
त्कृष्टापराणि नवानि निर्जराणि नित्यप्राप्तयो वनानीत्यर्थः सं-
याति सम्पदप्राप्नोति अयं भावः प्राजन्म स्वधर्मनुष्ठानपरा-
भीष्मादयः पापाचरणतत्परा डुर्योधनादयश्चोभयेऽपि पुण्य-
पुण्यकर्तारो यदि धर्मयुद्धे स्वस्वकले वरं त्यजन्ति तर्हि सर्वसु-
कृतिनो भूत्वा त्यक्तदेहादधिकतमं दिव्यमंगलरूपं देहं दिवा
भोगे च प्राप्नोति देवगणैः सह दिवि मोदिष्यन्ते यदि तु युद्धवतिरि-
क्ते यत्र कुत्रचित् कुदेशादौ देहान् ह्रास्यन्ति तर्हि भीष्मादयः पु-
ण्यवन्तोऽपि आलापागात्रसंस्पर्शाग्निष्वासान् सह भोजनात् सं-
घ्नन्ति च पापानि तैलविण्डुविवाग्भक्षीति वचनात् डुर्योधना-
दि संसर्गदोषवशात्पतिष्यन्ति डुर्योधनादयस्तु निश्चयेन नि-
रयमेव गमिष्यन्ति तस्मात्तु क्रमेण तदनुसंधायैतेषां युद्धे वि-
नान्यपापनिवृत्त्युपायो नास्तीति निश्चित्य अहो वत महत्याप-
कर्तृव्यवसिता वयमिति स्वास्मिन्पापप्राप्तिभयरूपबुद्धिभ्रमं
त्यक्त्वा दुर्गतिनिवृत्तये पुण्यफलं भोगप्राप्तये च त्वमेतेषां कुरु-

गी.
टी.
दि.

स्मितशरीरवियोगंकारयित्वाऽतिरमणीयदिव्यमंगलशरीरसं
योगंकारयतंवेतेनमहदुपकारकत्वंभविष्यति यद्यपकारक
त्वभ्रान्तायुद्धंनकरिष्यतितर्हेतेषांसकृतभोगस्यविघ्नकर्त्तात्व
मेवभविष्यसिमहोत्सवस्थानेशोककारणमहदनुचितमिति २२

+ ननुवमात्मनोविनाशित्वेपिदेहानांविनाशिमधुसूदनी टीका ॥ त्वयुद्धस्यचतत्राशकत्वात्कथंभीष्मा
दिदेहानामनेकसकृतसाधनानामयायुद्धेनविनाशः
कार्यइत्याशङ्क्याहउक्तं
३॥+

जीर्णनिविहायवस्त्राणिनवानिपृच्छातिविक्रियायुन्यापवन
रोयथेत्येतावन्तेवनिर्वाहे अपराणीतिविशेषणमुत्कर्षातिश
यात्वापनार्थेतेनयथानिकृष्टानिवस्त्राणिविहायोत्कृष्टानि
जनोपहृतातीत्योचित्यापातं तथाजीर्णनिवयसातपसाचक्र
शानिभीष्मादिशरीराणिविहाय युन्यानिदेवादिशरीराणिस
र्वोत्कृष्टानिचिरोपार्जितथर्मफलभोगसंन्यातिसम्पदगर्भवासा गा
दिक्लेशव्यतिरेकेणप्राप्नोतिदेहीप्रकृष्टधर्मनुष्ठातृदेहवान्
भीष्मादिरित्यर्थः अन्यत्रवतरेकल्याणतरेरूपंजुरुतेपिअं
वागंधर्ववादेववाप्राजापत्यवाबाह्वेत्यादिश्रुतेः एतदुक्तं
भवति भीष्मादयोहियावजीवेधर्मानुष्ठानक्लेशेनेवजर्जर
शरीरावर्तमानशरीरपातमंतरेणतत्फलभोगायासमर्था
यदिधर्मयुद्धेनस्वर्गप्रतिबंधकानिजर्जराणिशरीराणिपात
यित्वादिव्यदेहसंपादनेनस्वर्गभोगयोग्याःक्रियंतेत्वयातदा
त्यंतमुपकृताएवते उर्योधनादीनामपिस्वर्गभोगयोग्यदे
हसंपादनात्तमहानुपकारएवतथाचात्यंतमुपकारकेयु
द्धेऽपकारकत्वभ्रमंमाकर्षीरिति अपराण्यन्यानिसेयाती
तिपदत्रयवशाद्गवदभिप्रायएवमभूदितः अनेनहृष्टां
तेनाविकृतत्वप्रतिपादनमात्मनःक्रियतइतितुप्राचीत्या
ख्यानमतिस्पष्टं

सदानेदी टी. ॥

ननुमास्मात्मनोनाशस्तथाप्येषांमहात्मनां कथंभीष्मादि
देहानांनाशःकार्यमयेतिचेत् १ त्वत्काजीर्णनिवस्त्राणि

न्याय्य

यद्वात्पर्विक्रियः जनो नवानिष्टेष्टानिजीर्णनिवयसा तथा
भीष्मादिकशरीराणित्यक्ताभीष्मादिदेहिकः सर्वोत्कृष्टानिदे
वादिशरीराणिप्रयात्यसे ३ यावज्जीवंहिभीष्माद्याधर्मानुर्धन
विदतः जर्जरीभूतदेहास्तेसर्वेसर्गाभिलाषिणः ४ जर्जराणि
शरीराणिपातयित्वा रणेभवान् दिव्यदेहप्रदानेनतेषामुप
कृतिपरो ५ करोत्येवंहिद्युद्धेस्मिन्धर्मसर्वोपकारिणि माका
धीर्दोषबुद्धित्वमित्यभिप्रायदेशितः १ ॥ २१ ॥

नीलकण्ठी टीका ॥

ननु ब्राह्मणो यजेत जातपुत्राः कृष्णकेशग्रीवादधीतेति आत्मा
नेव यौवर्णादि विशेषणवन्तमेवाधिकृत्य कर्मविधयः प्रवर्तते
तेन नीलाडुत्यलमिव देहादन्य आत्मावधारयितुं न शक्यत इ
त्याशंक्याह वासांसीति देहीप्रेषानन्वाहेति देउस्य विशेषण
त्वेपिनप्रेषानुवक्तृस्वरूपां तर्गतं त्वं एवं ब्राह्मणत्वादेरपिनस्व
र्गकामस्वरूपां तर्गतं त्वमिति वस्त्रदेवदत्तयोरिव जडाजडयोर्दे
हात्मनोरत्यंत विलक्षणमस्तीति वस्त्रनाशेन देवदत्तनाशेन
न्यानसेव तव देहनाशादात्मनाशेन न्यानस्यात्यंतमौघं स्पष्ट
मिति भावः स्पष्टार्थश्च श्लोकः ॥ २१ ॥

ब्रह्मनेदी टीका

नायं भूत्वा भवितेत्यादिव्याख्यातार्थप्रसंगादात्मनो नित्यस्य शक्य
तकर्मभोगार्थं पूर्वपूर्वदेहत्यागेन तरोत्तरदेहग्रहणं सोपपत्तिक
माह स्पष्टार्थमिदं पद्यम् २१ ॥

रामकण्ठी टीका

यथा कश्चित्पुरुषो जीर्णान्युपशुक्तानिवस्त्राणित्यक्ता स एव स
न्नन्यानि नवानि उपभोगक्षमाणि यद्वात्पुनरुत्पन्न इत्येव न जन्मा
दिविविधविकाराक्रान्तनानाशरीरसंयोगवियोगवशात् त्राम
तत्संवेदितृत्वमात्रैकलक्षणवियोगइति नित्यपवायमनित्यैः
शरीरधर्मैर्मनागण्य संस्पृष्टो यतः २१ ॥

लासिकी टीका

ननु देहनाशे आत्मनश्चेतनधर्मोत्पलभात् कथमविनाशित्वमि

यथाकृच्छ्रिजीर्णसुपभोगक्षमाणि वस्त्राणि
त्यक्त्वा स एव सन्न्यानि नवानि उपभोगक्षमा
णि गृह्णाति

गी.
टी.
टि.

निदृष्टं तेन दृढयति वासंसीति तया देही अयमात्मा करण
भूतशरच्चकर्मक्षयेण जीर्णसुपभोगक्षमाणि विहायान्यानि
नवानि उपभोगक्षमाणि संयाति शोभाति कर्मनिबन्धनानां नृ
तनानां देहानां प्रवर्णभाविता जीर्णनाशे शीकावकाशः
त्यर्थः ३१ ॥

पंचोलीटीका

आत्मनः प्रतिपादितमविनाशित्वं दृष्टं तेन दृढयति वासंसीति नरः
पुरुषः यथा येन प्रकारेण लोके जीर्णानि दुर्बलगतानि वासांसि वस्त्राणि
विहाय परित्यज्य अपराणि अन्यानि नवानि नूतनानि गृह्णाति उपादते दे
ही आत्मा तया तेन प्रकारेण जीर्णानि शरीराणि विहाय अन्यानि नवा
नि संयाति देही आत्मा पुरुषवत् अविक्रियपदेत्यर्थः ३१

रामवीरसमिद्धेयिनी ॥

नन्वस्तु देहस्यैव विनाशस्तथापि तत्सत्त्वे चेतनत्वाच्च यत्नं भाक्
यमात्मनो न विनाशित्वमिति व्यामोहनिवर्तनाय सदृष्टं तं पुन
रपि नित्यत्वमस्य दृढयति वासंसीति यथा चिरकालाच्छादन
वशेन जीर्णस्य वस्त्रस्य त्यागे समुचितं नूतनस्य तस्या वरणे च
न कश्चिद्दिनं प्रयति यवमात्मापि वयस्य प्रादिना कृष्णानि देहानि
त्यक्त्वा विरोपार्जितसुकृतफलभोगक्षमानि नानि नूतनानि देवा
दिप्राणीनां गृह्णन् विनश्यतीति भीष्मादिदेहानां सुकृतसाधना
नां पुद्गेन कथमहं विनाशं कुर्यामित्यर्जुनाप्रोक्तं तस्मात्प्रशयं भ
गवदभिप्रायः पुद्गेन भीष्मादीनां प्राणी विनाशनेनोपार्जितसुकृ
तभोगाभावेन नाप्यकारः स्यात्पुनस्तथा वजीवधर्मवृष्टान्ते प्रोक्तं
प्रीभूतदेहानां मेतस्यासुपार्जितसुकृतफलभोगापाकृतया तस्या
तयवप्रोपानिति पुद्गेन तानि पातयित्वा कल्याणफलभोगक्षम
समुचितदेहं तस्य पादनेन मदानुपकारयवकृतः स्यादिति पुद्ग
स्य महोपकारकत्वेन पुण्यतेयकारभ्रमेण पापशंका माकाशीरि
ति ३२

विशिष्ट

शरीराद्यचेतनद्रव्यनाशकरणाय समर्था अपि चेत्तनात्मस्य
रूपगुणादिविनाशकरणाय प्रभवो न भवेति तस्यादेनमवि
नाशिनं विद्धीति भावः २३ ॥

+ ननु देहनाशे तदभ्यन्तरवर्तिनश्चात्मनः कृतो मधुसूदनी टी. ॥ न विनाशो गृहदाहे तदंतर्वर्तिषु रुधवदित्यत आह +

+ शास्त्रान्पस्यादीन्यतितीक्ष्णान्यपि एनं प्रकृतमात्मानं न छिन्द
न्निप्रवयवविभागेन द्विधा कर्तुं न शक्नुवंति तथा पावकोऽग्नि
रतिप्रज्वलितोऽपि नैनं भस्मीकर्तुं शक्नोति न चैनमापोऽप्यंतं वे
गवत्योऽपि प्राद्वीकरणेन विस्मिष्टावयवं कर्तुं शक्नुवंति मारु
तो वायुरतिप्रबलोऽपि नैनं नीरसं कर्तुं शक्नोति सर्वनाशकादौ
पे प्रकृतं युद्धसमये शास्त्रादीनां प्रकृतत्वादवयवत्वात् उवादेनोप
न्यासः पृथिव्यग्नेर्जो वायुना मेव नाशकत्वं प्रसिद्धे स्तेषामेवो
पन्यासो नाकाशस्य

न विनाशो गृहदाहे तदंतर्वर्तिषु रुधवदित्यत आह २३ ॥

सदानंदी टी. ॥

ननु देहविनाशेन कृतो नाशो न चात्मनः गृहदाहे यथादाहस्त
दभ्यन्तरवर्तिनः १ तथेत्याशंक्य भगवानाह सर्वज्ञ ईश्वरः शा
स्त्राण्यंगविभागेन द्विधा कर्तुं विदात्मकं २ न शक्नुवंति वह्निर्नो
भस्मीकर्तुं क्षमो विधुं न चाद्वीकरणेनापः शक्नुवंत्येनमातरं
विस्मिष्टांगकमात्मानं कर्तुं तद्वन्न मारुतः आत्मानं नीरसं क
र्तुं शक्नोति बलवत्तरः ४ प्रसिद्धा नाशका एते प्रभवन्ति न चात्म
विच पृथिव्यपि वायुना नाशकत्वं प्रसिद्धितः ५ तेषामप्या
नरोऽस्यात्मा तं विना ते मृषात्मकाः ६ २३ ॥

नीलकंठी टी. ॥

कीदृशो मोदेहीत्यत आह नैनमिति एनं शास्त्राणि ना छिन्द
न्ति न द्वेधा कर्तुं नि अस्य लत्वात् तर्हि पार्थिवपरमाण्ववत्पा
कजरूपाद्याश्रयो भविष्यन्ति इत्याशंक्याह नैनं दहति पावक
इति अनणत्वात् आपश्चैनं न क्लेदयति अस्पर्शत्वात् स्पर्शव
द्दिद्रव्यमद्भिर्गर्भीकर्तव्यं न तस्पर्शं न शोषयति मारुतः अस्ते

गी.
टी.
दि.

हत्वात् एतेन अदीर्घमस्य लमन एव अशब्दमस्य शर्म रूपमव
यं तथाऽरसेनित्यमगंधवच्चयदिति श्रुतिप्रसिद्धानामदीर्घ
त्वाशब्दत्वादीनामपि संग्रहोक्तयः ३३ ॥

अनेदी टीका

उत्सृज्य सशरं चापमित्यादिना यदपि शस्त्रास्त्रादिकमेतेषां हन
नोपकरणत्वया संभावितं तेनापि देहस्येव छेदादिननुजीवस्ये
त्याह पावकेत्यादिना ग्रेयवारुणवायव्यास्त्राणां दाहोदः कार्य
स्योक्तिः ३३ ॥

रामकंदी टीका

एनमात्मानं शस्त्राणि खड्गादीनि शरीरमिव नार्द्धं दंति न द्विधा
ऊर्वन्ति तेषां वाग्निर्न न दहति नापः क्लेदयंति न च मारुतः शोष
युपनयति छेदादिभिर्विक्रियमाणे शरीरे न तस्य निसर्गनिर्वि
कारस्य विकारसंस्पर्शः ३३ ॥

लासिकी टीका

ननु देहनाशो तदंतर्वर्तिनश्चात्मनोऽपि नाशप्रसंगो गृहदाहे तद
नंतर्वर्तिपुरुषवदित्यत आह नेनमिति ३३ ॥

पंचोली टीका

विनाशहेतुभावादविनाशीत्याह नेनमिति शस्त्राणि अस्यादीनि पनं
आत्मानं नार्द्धं दंति निरवयवत्वात् अवयवविभागं न ऊर्वन्ति तथा पाव
कोऽग्निरपि पनं न दहति न भस्मीकरोति च पुनः आप पनं आत्मानं न क्ले
दयंति आर्द्धभावेन नशीर्णयंति अयोहि सावयवस्य वस्तुन आर्द्धभाव
करणेनावयवविशेषाया ईने सामर्थ्यं न तं निरवयवात्मनिसंभवति
मारुतः वायुरपि पनमात्मानं न शोषयति शुष्कं न करोति ३३

रामदीपसमिद्धोपिनी

ननु दग्धे वेप्रमनितदभ्यंतरवर्तिनां पुरुषाणां दोहायथा भवति एवं दे
हविनाशो तदंतर्वर्तिनो देहिनोऽपि विनाशः ऊतो नेत्याशंक्य एषिव्य
मेजोवायुना विनाशकत्वेन प्रसिद्धानामशङ्करिरिति देहपदार्थनेनो

५ शस्त्राणि एनमात्मानं शरी
रवन्नर्द्धं दंति एनं पावको
न दहति एनमापो न क्लेद
यन्ति विशिष्टावयवं न ऊ
र्वन्ति एनं मारुतो न शोष
यति निरवयवत्वात् पृथि
व्यप्रेजोवायुनामेव नाश
कत्वप्रसिद्धे स्तेषामेवोपत्त्या
सो नाशकस्य

नरयति नैनमिति प्राप्ताणि खड्गदीति पार्थिवान्यवयवविभाजका
नि एनमात्मानं न हि दंति अवयवविभागेन हि धाकर्तुं न प्रकुर्वन्ति
तथा पावको वह्निरेनं न ददति भस्मीकर्तुं न भवति तथैनमापो
जलानि न क्रीदयंत्याद्रीकरणेन न विस्मिष्टावयवकर्तुं प्रकल्पन्ते
तथातिप्रचंडोपि मारुतो वायुरेनं न प्रोचयति नीरसं कर्तुं न क्षमते
२३ ॥

मधुभाष्य

नैनमिति वर्तमाननिषेधात्स्यादुत्तरत्रेत्यत आह २३ ॥

भाषा अनुवाद

१॥ श्लोकमें कहा जो आत्माके वधकासाधना भाव कहे नि
रुपाय अर्थात् किसी प्रकारसे आत्माका वध नहीं होसक
ताहै यह देखाय करि अब अविनाशीहै इसको दृढ करते
है कि सकल अस्र शस्त्र इस आत्माको छेदन नहीं करिस
कते और अग्नि भी इसको दग्ध करनेको समर्थ नहीं जल
इसको आर्द्र करे गीला नहीं करि सकता और वायुभी इस
को सुखाय नहीं सकती है को कि यह अवयव रहितहै
और इन सबको सामर्थ्य अवयव सहितमें है अर्थात् भौति
क वस्तुमें कहे पंचभूत निर्मित वस्तुमें इनकी सामर्थ्यहै १॥

दोहा

यदमक्लेदमदादहै मरु मक्लेदमप्रणोष नित्यसर्वगत
स्थायदहै मचल सनातन तोष २॥

167

ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕ

ਜੀ ਸ੍ਰੀਮਤਿ ਹਰਿਮਤਿ ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ ॥
ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ ॥
ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ ॥
ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ ॥
ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ ॥
ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ ॥
ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ ॥
ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ ॥

ਨਾਨਕ

ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ

ਨਾਨਕ

ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਨਕੁ ਜੀ ਸਤਨਾਮੁ

अच्छेद्योयमदाहोय मल्लेद्योशेषपवच
नित्यःसर्वगतःस्थाण रचलोयंसनातनः ३४

शंकरभाष्य टी. ॥

यतएवं तस्मात् अच्छेद्योयमिति यस्मादन्योन्यनाशहेतुः
निभूतानि एनंश्रुत्मानं नाशयित्वंनोत्सहन्ते तस्मिन्निष्ठा
नित्यत्वात्सर्वगतः सर्वगतत्वात् स्थाणरित्येतत् स्थिरत्वाद
चलोयमात्माऽतः सनातनश्चिरन्तनो न कारणात्कृत
श्चित्रिषत्रोऽनिलवदित्यर्थः न तेषांश्लोकानांपोनरुक्तं
चोदनीयं यतः एकेनैव श्लोकेनात्मनो नित्यत्वमविक्रिय
त्वेचोक्तं न जायते प्रियते वा इत्यादिना तत्र यदेवावियं किं व
चिड्यते तदेतस्मात् श्लोकार्थात्रातिरिच्यते किंचिच्छब्दतः
पुनरुक्तं किंचिदर्थत इति उर्वोयत्वादात्मवस्तुनः पुनः पु
नः प्रसंगमापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवा
न्वा सदेवः कथं तु नाम संसारिणं असंसारित्वं बुद्धिगोच
रतामापन्नं सदव्यक्तं तत्वं संसारनिवृत्तये स्यादिति किंच
अव्यक्तोयमिति अव्यक्तः सर्वकारणविषयत्वाच्च व्यज्यते इ
ति अव्यक्तोयमात्मप्रतएवाचिन्पोयं बुद्धीन्द्रियगोचरं वस्तु
तच्चिन्नाविषयत्वमापद्यते अयंत्वात्माऽनिन्द्रियगोचरत्वा
दचिन्पोत्तएवाविकार्यो यथाक्षीरं दधादिनाविकारिन त
था अयमात्मा निरवयवत्वाच्चाविक्रियो न हि निरवयवं किं
चिद्विक्रियात्मकं दृष्टमविक्रियत्वादविकार्योयमात्मा च
ते ३४ ॥

आनंदगिरिकृत टी. ॥

एथिवादिभूतप्रयुक्तच्छेदनाद्यविक्रियाभावे योग्यताभा
वं कारणमाह यत इति पूर्वार्द्धं पुनर्गर्ह्य हेतुत्वेन योजयति

गी.
टी.
टि.

यस्यादिति नित्यत्वादीनामन्योन्यं हेतुहेतुमद्भावे सूचयति
नित्यत्वादिना नचमित्यत्वं परमाणुप्रत्यभिचारादसाधकं
सर्वगतत्वेत्येति वाच्यं तेषामेवाप्रामाणिकत्वेन व्यभिचारा
नवतारात्रचसर्वगतत्वेपिविक्रियाशक्तिमत्त्वमात्मनोऽस्ती
तियुक्तं विधुत्वेनाभिमतेन भसि तदनुपलंभात्र विक्रियाश
क्तिमत्त्वेत्येयमास्यातंशकं तथाविधस्य नृदोदेरास्थिरत्वद
र्शनादित्याशयेनाह स्थिरत्वादिति स्वतो नित्यत्वेपि कारणा
त्राशसंभवाडत्यतिरपि संभवितेति कृतश्चिरत्तनत्वमित्या
शंकाह नकारणादिति आत्मनोऽविक्रियत्वस्य न जायते
प्रियते वेत्यादिना साधितत्वात्तस्यैव पुनरभिधाने पुनरुक्ति
रित्याशंकाह न तेषामिति अनाशंकनीयस्य चोद्यस्य प्रसंगं
दर्शयति यत इति अतो वेदाविनाशिनमित्यादौ न शंकते पो
नरुक्तमिति शेषः कथं तत्र पो नरुक्त्याशंका सश्रुमिषति
तत्राह तत्रेति वेदाविनाशिनमित्यादिश्लोकः समम्यापरा
नृपते श्लोकशब्देन न जायते प्रियते वेत्यादिरुच्यते नन्वि
ह श्लोके जन्ममरणाद्यभावोभिलष्यते वेदेत्यादौ पुनरप
क्षयाद्यभावो विवक्षते तत्र कथमर्थान्तिरेकाभावमादाय
पो नरुक्त्यं चोद्यते तत्राह उर्वोथत्वादिति पुनः पुनर्विधान
भेदेन वस्तुनिरूपयतो भगवतोभिप्रायमित्याह कथं न्वि
ति त्वंपदार्थपरिशोधनस्य प्रकृतत्वात्तत्रैव हेतुत्वनरमा
ह किंचेति आत्मनो नित्यत्वादिलक्षणस्य तथैव प्रथाकि
मिति न भवति तत्राह अव्यक्त इति मातर्हि प्रत्यक्षत्वं भूद
नुमेयत्वं तस्य किं न स्यादित्याशंकाह अत एवेति तदेव प्र
पंचयति यद्वीति अतीन्द्रियत्वेपि सामान्यतो दृष्टविषय
त्वं भविष्यतीत्याशंक्य कृदस्येनात्मना व्यपिलिङ्गाभावो मे
वमित्याह अविकार्य इति अविकार्यत्वेत्यतिरेकदृष्टान्तः
माह यथेति किंचात्मानविक्रियते निरवयवद्रव्यत्वात् च

किंचिदिति कथं तर्हि पो नरुक्तं
न चोदनीयमिति मन्यसे तत्रा
ह +

निरवयवत्वाच्चेति.

द्वदिति वातिरेका नुमानमाह. निरवयवत्वेपि विक्रियावत्वेका
क्षतिरित्याशङ्काह नहीति सावयवत्वेव विक्रियावत्त्वदर्शनात्
विक्रियावत्वेनिरवयवत्वा नुपपत्तिरित्यर्थः यद्वि सावयवस
क्रियेक्षीरादितद्व्यादिनाविकारमापद्यते न च आत्मनः श्रुति
प्रमितनिरवयवत्वस्य सावयवत्वमतोऽविक्रियत्वाच्चायं वि
कार्यो भवितुमलमिति फलितमाह अविक्रियत्वादिति ३४ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

तत्र हेतूनाह अहेद्यश्चादिसार्थेन निरवयवत्वात् अहेद्योयं
अहेद्यश्चात्तत्त्वात् अदायः इवत्वाभावादशोषश्च इति इतश्च
हेदादियोग्येन भवति यतो नित्यः अविनाशी सर्वत्रगतः स्या
एतः स्थिरस्वभावः रूपोतरापत्तिश्च न्यः अचलः पूर्वरूपः परित्या
गी सनातनः अनादिः ३५ ॥

पिशाचभाष्य टी. ॥

यत एव तस्मादमीनां शहेतुभूतान्यात्मानेनाशयितं नोत्सहं
ते तस्मात्त्रितोयेनित्यत्वात् सर्वगतसर्वगतत्वात्स्या एरिव स्या
लतात् एतादचलोचं नाततः विरेतनः नकारणात्कृतश्चित्रिष्यत्रो भि
नव इत्यर्थः कथंचनामसंसारिणो बुद्धिगोचरतामापन्नसंसा
रनिमित्ताभावादिति पुनः पुनरुच्यते ३६ ॥

रामाचुजभाष्य टी. ॥

अत आत्मनित्यं स्या एरचलोये सनातनस्थिरस्वभावो प्रकणः
अरातनश्चेदनादियोग्यानि वस्तुनियेः प्रमाणे ते ते रात्मान
व्यज्यते इत्यव्यक्तः अतश्चेद्यादिविसजातीयः ३७ ॥

अभिनवगुप्तकृत टी. ॥

न च देहांतरगमनमस्या पूर्वदेहांतरे गच्छति तेन समन्य
देरत्यर्थः ३८ ॥ पूर्वश्लोकीकृतार्थान्तरात् पूर्वश्लोकी
परमार्थप्रणा टी. ॥

अहेद्यश्च इति निरवयवत्वादमूर्तत्वादवत्वात्तथाविधो न भव

नित्यं

गी.
टी.
टि.

इत्या
निच्छेद्यत्वादिदेहगतमात्मन्यारोपते ह तदुक्तं अथःपिंशुग
तेवज्ज्ञेयो लोहाकारश्च ताडने आरोप्यते तथा लोहे दाहकत्वादि
वद्विजमिति अत्रेपिते ये वास्तीत्याह नित्य इत्यादि नित्यो अवि
नाशी सर्वगतोऽपि रिच्छित्रः स्यात्तः स्थिरस्य भावः रूपांतरस्य न्यः
अचलः पूर्वरूपापरित्यागी सनातनः अनादिः ॥ १४ ॥

वनमाली टीका ॥

शस्त्राय नाशपत्वमुपपादयति अच्छेद्य इति निरवयवत्वादच्छे
द्यः अतएवादास्यः अमृदत्वात् निरवयवत्वाच्चाक्षेयः अद्रवत्वा
दशोषः सर्वेषु देशेषु कालेषु जाग्रत्समसु सुषुप्तवस्थासु नित्यं
निरंतरंगच्छतीति नित्यः सर्वगतः नित्यत्वसर्वगतत्वयोः पृ
थगविशेषः त्वेतयोः पूर्वमुक्तत्वात्सु नरुक्तिः स्यात्तस्याः
कृदस्यो निर्विकारः अचलो बाल्पाद्यवस्थासूयः सनातनः
सर्वविकारात्प्रागेवैकाकारेण विद्यमानः ॥ १४ ॥

ऊरुमेवैजयन्ती टी. ॥

नन्वतितीव्रशस्त्रानलादयः क्रतो नैनं विनाशयंतीत्यपेक्षा
या हेतुमाह अच्छेद्योऽयमिति एवकारोऽवधारणार्थकस्तेना
न्ययोगोऽवच्छिद्यते च शब्दः समुच्चयार्थकः यस्मादयमा
त्माः छेद्य एव छेदनान्न हं एव भवति तस्माच्छस्त्राण्येन न छि
न्देति यस्माच्चायमदाह एव दहनान्न हं एव तस्मादेनं पावको
न दहति यस्माच्चायमक्षेद्य एव क्षेदनान्न हं एव तस्मादेनमा
षो न क्षेदयति यस्माच्चायमशोष एव शोषणान्न हं एव त
स्मादेनं मारुतो न शोषयति नन्वस्याच्छेद्यत्वादय एव क्रतुः
त्यपेक्षायां क्रमेण चत्वारि हेतवर्गमिति विशेषणान्प्राह यतो नि
त्यः सर्वकालैकरूपः अतोऽच्छेद्यः सर्वगतः सर्वेष्ववस्थादिपदा
र्थेषु गतः प्राप्तः यतस्तेभ्योऽधिकतरातिरूपरूपोऽयमनस्त
दनवर्त्यपि तेन विक्रियते अतो दाहः ननु सर्वतश्चेत्किं वि
श्वरूपकोऽयमित्याशंकायामाह स्यात्तदिति तिष्ठतीति स्थः

स्थाना सावणः सस्याणः स्थिर^{स्व} भावोः अपरिमाणक इत्यर्थः
 स्यात्त्वादयमक्लेशः यः पदार्थोऽप्यणकाद्यवयवान्मपवजल
 संयोगेन शिथिलीभावं प्राप्नोति अयं तस्यिराणरूपकत्वेन नि
 रवयवतस्मादक्लेशः इत्यनेनात्माविभुरिति शंका दूरतो नि
 रस्ता आत्मनः उपाधिकृतमणत्वं वारयत्र शोषते हेतुमाह
 प्रचल इति स्वस्वरूपगुणादिभ्यो न चलतीत्यचलः यः पदा
 र्थो निजस्वरूपादिकं त्यक्त्वा रूपान्तरं गच्छति स पदवातेन शो
 षो भवति अयं तु बंधमोक्षाद्यवस्थाप्राप्नोति कुदाचिदपि स्वा
 भाविकाणरूपं तात्त्विकादीन् गुणंश्चात्पजने वा स्थितस्त
 स्मादचलत्वान्मारुतेन न शोषः औपाधिकाणवादे तु बुद्धे
 र्गुणेनात्मगुणेनैव वशात्मात्रः पुरुषोऽपि दृष्टः अणुर्गोष्ठ
 आत्मा चेतसा वेदितव्यः बालाग्रशतभागस्पशतथा कल्पित
 स्पच भागोजीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते इत्यादीना
 मात्मनः स्वाभाविकाणरूपकत्वप्रतिपादनपराणां श्रुती
 नाविरोधस्तस्मादयं यत्तौ दूरतोऽनादरणीयः यस्मादेवेतस्मा
 त्सनातनः पुरातनः १४ ॥

+ शास्त्रादीनां तत्राशकत्वाऽसमर्थे तस्य तज्ज मधुसूदनी टीका ॥ नितनाशनहृत्वे हेतुमाह +

+ यतो ह्येयो यं अतो नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि अदास्येयं यतोऽतो
 नैनं दहति पावकः यतोऽक्लेशो यं अतो नैनं क्लेशो दयेत्यापः यतोऽ
 शोषो यमतो नैनं शोषयति मारुत इति क्रमेण योजनीयं एव
 कारः प्रत्येकं संबध्यमानोऽह्यत्वाद्यवधारणार्थः वः समुच्चये
 हेतौ बाह्ये दाद्यनहृत्वे हेतुमाहोत्तरार्थेन नित्योयं पूर्वापरको
 टिरहितो तोऽनुत्पाद्यः असर्वगतत्वेन नित्यत्वे स्याद्यावद्विका
 रं तु विभागे इति न्यायात् पराभ्युपगतपरमाणादीनामनभ्यु
 पगमात् अयं सर्वगतो विभुरतो नित्य एव एतेन प्राप्यत्वं परा
 कृतं यदि वा ये विकारी स्यान्तदा सर्वगतो न स्यादयं तु स्यात्
 रविकारी अतः सर्वगत एव एतेन विकार्यत्वमपाकृतं यदि

* लोकि

गी.
टी.
हि.
देवंतस्मा

चायंचलः क्रियावान्पातदाविकारी स्यात्तद्यदादिवत् अयं च
चलो तो न विकारी एतेन संस्कार्यत्वे निराकृतं पूर्वावस्थापरि
त्यागेनावस्थातरापत्तिविक्रिया अवस्थेकोपिचलनमात्रं
क्रियेति विशेषः यस्मात्सनातनोयं सर्वदैकरूपः न कस्या
अपि क्रियायाः कर्मत्वर्ये उत्पत्तिविकृति संस्कार्यत्वात्तरक्रि
याफलयोगे हि कर्मत्वं स्यात् अयं तु नित्यत्वाच्चात्पाद्यः अ
नित्यस्यैव च दौर्देहत्वाद्यत्वात् सर्वगतत्वाच्च प्राणः परिच्छि
न्नस्यैव पयश्चादेः प्राणत्वात् स्थाणत्वादकार्यः विक्रियाव
तो च दौर्देहेव विकार्यत्वात् अचलत्वादसंस्कार्यः सक्रियस्यै
व दर्पणादेः संस्कार्यत्वात् तथा च श्रुतयः आकाशवत्सर्व
गतश्च नित्यः हृत्तइव स्तब्धोदिवितिष्टत्येकः निष्कलं नि
ष्क्रियं शान्तमित्यादयः यः पृथिव्योतिष्ठ न पृथिव्या अंतरो यो
पुतिष्ठ त्रज्ज्योतरो यस्तेजसितिष्टे तेजसोतरो यो वा योतिष्ठ
त्वा यो रंतर इत्याद्या श्रुतयः सर्वगतस्य सर्वोत्तरी मितया त
दविषयत्वं दर्शयति यो हि शस्त्रादौ न तिष्ठति तं शस्त्रादयः
छिन्दन्ति अयं तु शस्त्रादीनां सत्ता स्फूर्तिप्रदत्वेन तत्प्रेरक
स्तदंतर्यामी अतः कथमेनं शस्त्रादीनि स्वव्यापारविषयी
कुर्युरित्यभिप्रायः अत्र येन हर्यस्तपतितेजसे दृश्यत्वादि श्रु
तयोनुसंधेयाः सप्तमाध्याये च प्रकटीकरिष्यति श्रीभगवा
नितिदिक् ।

३४ ॥

सदानंदी टीका ॥

शस्त्रादेरात्मनो नाशसामर्थ्ये हेतवोऽहमी अवेद्यत्वादयस्ते
न नित्यप्राप्तात्तरोवयः १ अतो न्यनाशकान्येव भूतान्यात्मा
नमांतरे नोत्सहंते यतो हंतं नाशशंका मतस्तज २ नित्यत्वा
त्सर्वगो व्यापी व्यापित्वात्स्याण्डवास्थिरः स्थिरत्वं च क्रियासु
न्यस्तस्मादात्माचिरंतनः ३ नित्यत्वाच्चायमुत्पाद्यो न प्राणः ४

सर्वगोचरः स्यात्त्वादविकार्योयमसंस्कार्योचलत्वतः ४
 संस्कारस्तुगुणानंदोषापनयनंचवा निर्गुणचगुणधा
 नंस्वतः शुद्धेनचापरः ५ सत्तास्फूर्तिप्रदातास्तिशस्त्रादीना
 मयंयतः येतर्थामितयाशास्त्राकथमेनमिमानिच ६ श
 स्त्रादीनिप्रकृत्युल्लंख्यापारेकगोचरे १ २४ ॥

नीलकंठी टी. ॥

ऊतोहेतोरस्यशस्त्रादीनिछेदादीन्प्रकुर्वतीत्याशंक्यतस्य
 छेदाद्ययोग्यत्वादित्याह अच्छेद्योयमिति अत्राच्छेद्यत्वादौ
 पूर्वोक्तान्येवप्रसूलादीनिकारणानिज्ञेयानि एवमच्छे
 द्यत्वादिनासूलादीनभावरूपानुगुणानुक्ताभावरूपान
 पिगुणानाह नित्यइति सर्वैर्विशेषणैराविंडैकरसस्यैवव
 स्तुनोलक्ष्यत्वादनित्यत्वादिभिरुत्पाद्यत्वादिकंनिराक्रि
 यते यतो नित्यः अतोद्यदवदनुत्पाद्यः यतः सर्वगतः अतो
 ग्रामवदप्राप्यः यतः स्यात्तः पूर्वरूपापरित्यागेनास्थिरस्व
 भावः अतः तीरादिवदविकार्यः अचलः यथादर्पणः स्वतः
 स्वाच्छादप्रच्युतोपिमलरूपेणावरणेनस्वाच्छात्प्रचाव
 ते एवैस्वयंस्यात्परिग्रहसंयोगाच्चाचल्पमशुवीतसच
 दोषापकर्षणलक्षणं संस्कारमपेक्षते अयं तच्चलत्वात्
 तथा एवं च उक्त्यामिविकृतिसंस्कृतिरूपं च त्रिविधं क्रिया
 फलमात्मनि न संभवतीत्युक्तं तत्र हेतुः सनातनइति सना
 इत्यवयवैर्नैरंतर्यं तच्च देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छेदरा
 हित्ये परमते परमाणुना कालतः परिच्छेदाभावोपि देश
 तः परिच्छेदोस्ति आकाशस्य तडभयाभावेपिवस्तुतः परि
 छेदोस्ति सोपित्रिविधः सजातीयविजातीयस्वगतभेदरू
 पः यथा वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादितः वृक्षा
 नरात्मजातीयो विजातीयः शिलादितः ततश्च सना नैरं
 तर्थात् त्रिविधपरिच्छेदराहित्येन भवति अस्तीति सनातनो
 विंडैकरसोयस्मान्मात्रोत्पाद्याश्रयइत्यर्थः २४ ॥

गी.
टी.
दि.

आनेदी टीका

एतदेवनिगमयति यस्माद्वेद्योयेनिरवयवस्यावयववि
भागोनसंभवत्यतोनेनेच्छिन्नीत्यादिपूर्वश्लोकेनास्यार्थस्य
संबन्धः नित्यः पूर्वापरकोटिरहितोतपवसर्वगतः स्यात्
स्यात्परिवर्तिविकारः अचलः स्वभावादप्रच्युतः सनातनश्चि
रकालीनः कारणहीनः १५ ॥

रामकंदी टीका

तथाहि-अयमात्मावेदादिक्रियाविकार्योनभवति पूर्वोक्तस्यैवनि
र्वचनमेतत् तथानित्यइत्यादीनि विशेषणान्यविनाशित्वा
द्यानिपरस्परसहायभूतानिप्रतिपत्तिदार्ढ्यायबह्विप्रयु
क्तानिवेदितव्यानि १५ ॥

लासिकी टीका

अद्वैतयोगमलेयश्चापू तत्रहेतूनाह निरवयवत्वात् एवमिदमेतन्नामेवना
तत्ताददाह्य अ इवता प्राक्तनप्रसिद्धलेखामेवोपन्यासोनाकतस्य नित्यइत्यादी
भावादशोषा इतिभावः निपकार्यानपिबह्विनिविशेषणानिप्रतिपत्तिदार्ढ्यायभग
कृतश्चिद्वेदादि योगो वतासहोच्चारितानि १५ ॥
न भवति यतो नित्यो वि
नाशो सर्वगतः स्थिर
स्वभावादुपानरपत्तिनस्य
न्यः अचलः पूर्वरूपाप
रित्यागी सनातनो, नादिः

पंचोलीटीका

अविनाशीहेतत्वाभावेसाधितेसिद्धमविनाशितमनुवदति अ
द्वैतयोगमिति अयमात्माअद्वैतः हेतुमशकाः अयमात्माऽदा
सः दग्धुप्रशकः अद्वैतः आर्द्रभावेनशीर्णयितमशकाः वपुन
अशोषः शोषयितमशकाः नित्यः अविनाशीसर्वगतः सर्वव्यापी
स्यात्स्थिरः चलनरहितः विरेतनः १५

रामवीरसमिद्धोधिनी ॥

ननु कथं नशस्त्रादीनामेतत्कर्मकच्छेददौ प्राप्तिरित्यत्र हेतुमा
दच्छेद्य इति च प्राप्तेहेतोयस्मादयमात्माच्छेदयनं देयवतस्मा
च्छस्त्रादीनि नैतच्छेदप्रतियोगिनंसंपादयितुं प्रभवन्तीति योज

ना तत्रापि देतमाह नित्यश्रुत्याद्यर्थेन उत्पत्तिप्राप्तिविकृति संस्कृत्य
 न्यतमक्रियाफलयोगप्रतियोगिकर्मेतिसिद्धंतः नचायं तादृशः
 क्रियाफलभागितिनास्यच्छेदादिक्रियायाः कर्मत्वोचितीतयादि
 यतोयं नित्यः पूर्वापरकोटिरहितः अतोद्यदादिवन्तोत्पाद्यः यतः
 सर्वगतो विभुविति नित्यत्वेदेतकथने नतश्चनप्राप्यः अवच्छि
 न्नस्यैव जलादेः प्राप्तिविषयत्वात् यतश्चायं स्यात्परविकारीतिस
 र्वगतत्वेदेतः ततपवद्वृत्तादिवन्नविकार्यः यतश्चायमवलोचदा
 दिवन्नक्रियावानित्यस्यात्परत्वेदेतः ततश्च दर्पणादिवन्नसंस्कार्यः
 यस्मादेवं तस्मात्सनातनोयं सर्वदैकस्वरूप इति भावः २५॥

मधुभाष्य

अक्षेय इति वर्तमानदर्शनायुक्तमयोग्यत्वमिति सूचयति
 वर्तमानापदेशेन कृतो योग्यता नित्यसर्वगतादिविशेषणो
 म्परस्वरूपत्वात् शासत इति एकरूपत्वमात्रमुक्तं स्यात्पर
 ह्येन नैमित्तिकमन्यथात्वं निवारयति नित्यत्वं सर्वगतत्वं वि
 शेषणं अन्यथा पुनरुक्तेः ऐकोक्तावस्युक्तविशेषणोपा
 दानात्तैस्परैकोपुनरुक्तिः युक्ताश्च विवक्ष्यमाः प्रतिबिंबे
 विरोधे तत्र च रूपं रूपे प्रतिरूपो बभूव आभासपवचेत्यादि
 शुतिसूतिसिद्धा नचांशात्विरोधः तस्यैवांशात्वात् नचैक
 रूपवांशात् प्रमाणं चोभयविधवचनमेव नचांशास्यप्र
 तिबिम्बत्वं कल्प्यम् गाथ्यादिष्वंशाबाहुर्दृष्ट्या दृष्टेरितरत्रा
 दृष्टेः स्यात्परत्वेप्येदं तेत्याद्यविरुद्धमीश्वरस्य उभयविध
 वाक्यादचित्यशक्तेश्च नवमाययैकं त्वमीश्वरे ब्रह्मणि नो
 विरुध्यते नयोगित्वादीश्वरत्वात् चित्रतत्वेतत्त्वयिकार्य
 कारण इत्याद्यैस्पर्येणैव विरुद्धयर्माविरोधोक्तेः मदात्ता

172
 तर्थाच्च मोक्षोद्दिमदापुरुषार्थः तत्रापिमोक्षपदार्थः अन्तेषु रेमि
 रेथीरानतेमथ्येषु रेमिरे अन्तर्गामिसुखं प्रादुर्भूतः स्वमन्तरमन्तयोः
 पुण्यवित्तोलोकदीयतश्चादिश्रुतिस्मृतिभ्यः सवविस्मयप्रसा
 दादेवसिद्ध्यति वासुदेवमनाराध्यकोमोक्षसमवासायात् नु
 ह्येतन्नकिमलभ्यमनंतर्द्वयो तत्प्रसादादवाप्तोतिपरांसिद्धिं न
 संशयः यथास्यवभगवान्दययेदन्तः सर्वात्मनाश्रितप
 दोयदिनिर्व्यलीकं तेवैविंदसतितरतिवदेवमायां नैवांमिमा
 दमितिथीः अस्मिन्महद्वये तस्मिन्सन्नेकिमिदात्स्यलक्ष्यं
 मर्षकाभैरलमत्यकालं ऋतेयदस्मिन्भवद्दृष्टाजीवास्ताप
 त्रयेणोपदत्तामशर्म आत्मलभन्त ऋतेभवत्प्रसादादिकस्य
 मोक्षोभवेदिदं तमेवविद्वानित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः सवोक्तं
 ज्ञानादेवभवति लोकप्रसिद्धेः लोकसिद्धमविरुद्धमशङ्क्यं
 गीकार्यं प्रदत्ताजारतायपिदोषकृतोपितेनबहुतरोलेप
 आसीदित्युक्तंमेववक्ति बहूनरकफलोपसौ तस्यनलो
 मवदीयतश्चादिश्रुत्यन्तराच्च योमांमेवमसंसृजो जानातिपु
 रुषोत्तममिति तदुक्तेषु सत्यं सत्यं पुनः सत्यं श्रुतं श्रुतिपिको
 दिभिः विस्मयादात्स्यलेशस्यविभक्तस्यवकोटिथा पुनश्चा
 नन्तथातस्यपुनश्चापिसन्तथा नैकांशसममादात्स्याः श्रीः
 प्रोषवत्स्रंकराश्चिन्नारदीये अन्योक्तंयैकं च तथैवसर्वं
 स्रुमदाभारतमुत्तमं कोसत्यः पुंडरीकाक्षमाभारतकृ
 द्देवदित्यादि ग्रंथांतरसिद्धोक्तंमदाभारतविरुद्धं तत्रदि
 नास्तिनारायणसमन्भूतं नभविष्यति पतेनसत्यवाक्येन
 सर्वांसाधयास्यदं यस्यप्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्चक्रोथसंभ
 वः २४॥

भाषा अनुवाद

इसका कारण यह कि आत्मा अस्त्र सस्त्र से छिन्न भिन्न किं
वा आग से दग्ध और जल से धाँसे और वायु से सूष भी नहीं
सकता है इसीमें आत्मा नित्य और अविनाशी तथा सर्वत्र
विद्यमान है और स्थिर स्वभाव अवलम्बनादि है २४ ॥

टीका

आस्त्र न छेदत जादिकी अग्नि न दह को दाद जल न हिंस
सको भिज सकें वायु न घोषे जाद २४ ॥

173

अथ क्रोयमचिन्तोय मः विकार्योयमुच्यते
तस्मादेवंविदित्वेन नात्र शोचितमर्हसि ॥

शंकरभाष्य टी. ॥

तस्मादेवं यथोक्तप्रकारेण न मात्मानं विदित्वा त्वं नात्र शो
चितमर्हसि हन्ताहमेषामयेते हन्त्यने इति ॥

आनंदगिरिकृत टी. ॥

आत्मयाथात्म्योपदेशमशोचानन्वशोचस्त्वमित्युपक्रम्य वा
त्मानमुपसंहरति तस्मादिति अथ कृत्वा चिन्त्यत्वा विकार्य
त्वनित्यत्वसर्वगतत्वादिरूपे यस्मादात्मानिर्द्धारितस्तस्मात्
थैव ज्ञातुमुचितस्तत्तज्ज्ञानस्य फलवत्त्वादित्यर्थः प्रतिषे
धमत्र शोकमेवाभिनयति हन्ताहमिति ॥

सामिकृत टीका ॥

किंच अथ कुरुति अथ कुरुत्तराद्यविषयः अचिन्तोमनसोऽप्य
विषयः अविकार्यः कर्मेन्द्रियाणामपि अगोचर इत्यर्थः उच्यते इ
ति नित्यत्वादाय भिद्युक्तोक्तिप्रमाणयति उपसंहरति तस्मादि
ति ॥

पिशाचभाष्य टी. ॥

किंच अथ क्रोयमिति सर्वेन्द्रियाणि विषयत्वात् त्रय्युत्पत्तय
क्तः अथ क्रोयमात्मा अतएवाचिन्तोयं यद्विद्यगोचरः स विष
यत्वमापद्यते अयंत्वात्मानिरेन्द्रियगोचरत्वादचिन्तोऽविका
दिः योयं यथादृष्टान्ते दुःखादिना न तथात्मानिरवयवत्वादविक्रि
यः न हि निरवयवत्वं विक्रियात्मकत्वं च दृष्टमविक्रियत्वा
दविकार्योयमात्मा च्यते तस्मादेवं यथोक्तप्रकारमेव न मात्मा
नं विदित्वा नात्र शोचितमर्हसि हन्ताहमेषामयेते हन्त्यने
इति ॥

रामानुजभाष्य टी.

अचिन्त्यश्च सर्ववस्तुसजातीयत्वेनैतत्संभावयुक्ततया चिं

गी.
टी.
हि.

तयित्तमपि नार्हः अतश्चाविकार्यः विकारानर्हः तस्मादुक्त
लक्षणमेवमात्माने विदित्वा तत्कृतेनानुशोचितमर्हसि ३५
अभिनवशुभ्रकृत टी. ॥

देहस्य लक्षणमात्रमप्यनवस्थायित्वात् एवंभूतं विदित्वेनमा
त्मानं शोचितं नार्हसि ३५ ॥

परमार्थप्रणा टी. ॥

अथ देहात्मनोः सादृश्यदर्शनादेहेन सहजसमरणमंसी
कस्यापि शोको न कार्य इत्याह एवंभूतस्यैक्यं नानुभूयत
इत्याह अथ कश्चित् चक्षुराद्यविषयः मनसा ज्ञातव्य इति चेद
चित्त्यः अतएव देहादिभिरविकार्यः विकारेण प्राप्यते अथ
पसंहरति तस्मादिति तस्मात्कारणदेवममुना प्रकारेण
निरूपितमेवमात्मानं विदित्वा अनुशोचितं नार्हसि ३५

वनमाली टी. ॥

अथेष्टत्वादौ हेतुमाह अथ कोयमिति हेतुनिवस्तुनिधेः
प्रमाणैर्ब्रज्यते तैरात्मानव्यज्यत इत्यवक्तुः अतः हेत्यादिवि
लक्षणः अचित्त्यः सर्ववस्तुविलक्षणस्वभावत्वेनेतरस्वभाव
युक्ततया चिंतयित्तमपि नार्हः अतएवाविकार्यः विकारा
नर्हः तस्मादुक्तलक्षणमेवमात्मानं विदित्वा शोचितं
नार्हसि ३५ ॥

ऊरुमवैजयन्ती टी. ॥

किंच अथ कोयमिति अथ क्तः ननु चक्षुरादीन्द्रिये
न व्यज्यते इत्यवक्तुः पंचज्ञानेन्द्रियागोचरोऽयम् अथ च अ
चित्त्यः चिन्तनाविषयोऽयं सर्ववस्तुविलक्षणत्वादितरव
स्तुवच्चिंतयित्तमयोग्य इत्यर्थः अतोयमविकार्यः कर्मेन्द्रि
येर्विकारायोग्यः पदत्रयेनास्पवासान्तराणां विषयत्वाद
पिच्छेदनादेरभावत्वं सूचितम् उपसंहरति यस्माच्छ्रुतिभि
रच्छेद्यत्वादिगुणविशिष्टोयमात्मेत्युच्यते तस्मादेवमुक्तल

क्षणमेवमात्मानं विदित्वा चेत्तना चेत्तन वस्तुमात्रेणाप्यव
 र्थेयमिति ज्ञात्वा तदर्थे शोचितं स्वजनं हि कथं हत्वा स्वावि
 नः स्वाममायवेत्यादिरूपं शोकं कर्तुं तत्राहं सियोगो न भ
 वसि ३५ ॥

+ छेद्यत्वादिग्राहकप्रमाणभावा मधुसूदनी टी. ॥ २॥ इति तदभावमुत्पाह अयक्तोयमित्युर्थेन +

+ योहीद्रियगोचरो भवति सप्रत्यक्षत्वाद्यक्तत्वाच्च ते अयं तस्य
 पादिहीनत्वाच्च तथाः तोनप्रत्यक्षं तत्र छेद्यत्वादिग्राहकमित्य
 र्थः प्रत्यक्षाभावेऽप्यनुमानं स्यादित्यत आह अचित्ते यंचित्ते
 नुमेयस्तद्धित्तणेयं क्वचित्प्रत्यक्षो हि वद्वादिर्गृहीतया
 मिकस्य धृमादेर्दर्शनात् क्वचिदनुमेयो भवति अप्रत्यक्षे त
 व्यामिग्रहणा संभवाच्चानुमेयत्वमिति भावः अप्रत्यक्षस्याः
 पीन्द्रियादेः सामान्यतो हृष्टानुमानविषयत्वे हृष्टमत आह
 अविकार्योयं यद्विक्रियादिमञ्जुत्तरादिकं तत्सकार्यान्पथा
 नुपपत्त्या कल्पमानमर्थो पत्तेः सामान्यतो हृष्टानुमानस्य
 च विषयो भवति अयं तन्विकार्यो न विक्रियावानतो नार्थो
 पत्तेः सामान्यतो हृष्टस्य वा विषय इत्यर्थः लौकिकशब्दस्या
 पि प्रत्यक्षादि पूर्वकत्वात् तन्निषेधेनैव निषेधः ननु वेदेनैव त
 त्र छेद्यत्वादिर्गृहीत इत्यत आह उच्यते वेदेन सोपकर
 णेन अछेद्यावक्तादिरूपपवासाय सच्यते तात्पर्येण प्रति
 पाद्यते अतो न वेदस्य तत्प्रतिपादकस्यापि छेद्यत्वादिप्रति
 पादकमित्यर्थः अत्र नेने छिंदेति इत्यत्र शस्त्रादीनां तत्राश
 क्तसामर्थ्याभाव उक्तः अछेद्योयमित्यादौ तस्य छेदादिक
 र्मत्वायोग्यत्वमुक्ते अयक्तोयमित्यत्र तच्छेदादिग्राहकमा
 नाभाव उक्त इत्यपौ न रुक्मं दृष्टव्यं वेदाविनाशिनमित्या
 दीनां तस्योक्तानामर्थतः शब्दतश्चपौ न रुक्मं भाष्यकृद्भिः
 परिहृतं उच्यते यत्वादात्मवस्तुतः पुनः पुनः प्रसंगमापाद्या
 पाद्यशब्दोत्तरात् तदेव वस्तु निरूपयति भगवानुवाच देवः
 कथं तन्नाम संसारिणा बुद्धिगोचरमापन्नं तत्संसारनि

गी.
टी.
दि.

हृत्तये स्यादिति वदद्भिः एवं पूर्वोक्तयुक्तिभिरात्मनो नित्यत्वे
निर्विकारत्वे च सिद्धे तव शोको नोपपन्न इत्युपसंहरति तस्या
दित्यर्थेन एतादृशात्मस्वरूपावेदनस्य शोककारणनिवर्त
कत्वात्तस्मिन्मतिशोको नोचितः कारणभावे कार्यभावस्या
वश्यकत्वात् तेनात्मानमविदित्वा यदन्वशो च स्तुमुक्तमेव
आत्मानं विदित्वा तु नानुशोचितमर्हसीत्युपप्रायः [एवमा
त्मनो निर्विकारत्वेनाऽशोच्यत्वमुक्तमिदानीं तु विकारवत्त्व
मभ्युत्पापि श्लोकद्वयेनाशोच्यत्वं प्रतिपादयति भगवानुतत्रा
त्मात्मानस्वरूपः प्रतिलक्षणविनाशीति सौगताः देह एवात्मा
स चासिरोऽप्यनुत्तरेण परिणामी जायते न प्रपत्ति चेति प्रत्यक्ष
सिद्धमेवैतदितिलोकायतिकाः देहातिरिक्तोऽपि देहे न संदे
व जायते न प्रपत्ति चेत्तस्यैव सर्गाद्यकाल एवाकाशवजायते
देहभेदेऽप्यनुवर्तमान एवाकल्पस्थायी न प्रपत्ति प्रलय इत्य
परे नित्य एवात्मा जायते म्रियते चेति तार्किकाः तथाहि प्रे
त्यभावो जन्मसचा पूर्वदेहेन्द्रियादिसंबन्धः एवं मरणमपि
पूर्वदेहेन्द्रियादिसंबन्धः एवं मरणमपि पूर्वदेहेन्द्रियादिवि
च्छेदः इत्येवोभयं यथार्थमनिमित्तत्वात्तदाधारस्य नित्यस्यैव
सुखं अनित्यस्य तु कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसंगेन यथार्थ
माधारत्वाच्च उपपत्तेर्न जन्ममरणे सुखे इति वदंति नित्यस्या
प्यात्मनः कर्णशक्तीजन्मनाशकाशस्यैव देहजन्मनाज
न्मतत्वात्तच्च मरणं तदुभयमोपाधिकमसुखमेवेत्यन्ये
तत्राऽनित्यत्वपक्षेऽपि शोच्यत्वमात्मनोऽसिद्धमिति ३५ ॥ नि

सदानंदी टी. ॥

मानातीतं यतो ब्रह्मवस्तु उर्वोऽयमद्वयं तस्मात्प्रसंगमापा
द्यते देवाह पुनः पुनः १ कथं नु नाम जीवानां मृशानां शो
कसागरे बुद्धिगोचरतापन्नं तत्त्वं बंधादियुक्तये २ स्याद
वं भगवान्सीयं कपालं त्वं न तजः पौनरुक्त्यमतो नैवा
स्त्रोकानां शब्दोत्तरार्थतः ३ इन्द्रियैर्विज्यते स्थूलदेहादिविक्त

उच्यते आत्मारूपादिहीनत्वात्रायंप्रत्यक्षगोचरः ४ प्रत्यक्षेण
 गृहीतोर्थो नुमेयः स्यात्सर्वेकाचित् नाप्रत्यक्षे नुमेय
 त्वमचित्तेतींद्रिये भवेत् ५ रूपादिभानकार्येण चित्ताहो
 लिंगदेहकः चक्षुरादिसमूहात्मा तद्विज्ञेयमिहायवा ।
 नवासामान्यतो दृष्टानुमानविषयोऽप्ये निर्यर्मकतया वा
 चामगोचरतया तथा ७ यद्विक्रियावदत्पादितदर्थोपनि
 गोचरः अयंतविक्रियाशून्यो नार्थापत्त्यादिगोचरः ८ वे
 देनापि स आत्मा यमव्यक्तादिस्वरूपतः प्रतिपादितशब्दो
 धेतात्पर्येण नशक्तः ९ विकारेऽसूलसूक्ष्माख्यकार्य
 भावादवस्थिते अहंतीति विकार्यवास्तुज्ञाने त्रिगुणात्मके १०
 कारणान्विशरीरं यत्सुप्तो साक्षेकगोचरः तदन्यः प्रत्यगा
 त्मा यमविकार्य उदाहृतः ११ एवं देहत्रयादन्यमात्मनंस
 र्वसाक्षिणं ज्ञात्वा नेवं मृषाशोकं कर्तुमर्हसि बोधवान् ॥ १२ ॥

नीलकण्ठी टीका ॥

एवं ज्ञेयं वस्तु कृतं तच्च तत्राद्यस्तदेहत्रयनिरासे नैपरोक्षीक
 र्त्तव्यमित्याह अयक्तोयमिति व्यक्तं सूलशरीरं प्रत्यक्षगम्यं त
 दन्योन्यं प्रत्यगात्मा तथा अचित्तेत्यर्थं चित्तं चित्तो योगं रूपा
 दिप्रकाशकार्येणानुमेयं चक्षुरादिसमूहायात्मकं लिंगश
 रीरमप्रत्यक्षततोऽप्यन्योयं तथा अविकार्योयं विकारेऽसूल
 सूक्ष्मकार्यभावेनावस्थानमर्हतीति विकार्यं त्रिगुणात्मकं
 मूलाज्ञानकारणशरीरं सुप्तोऽस्थितस्य न किंचिदवेदिषामि
 ति परामर्शदर्शनादहं न जानामीत्यनुभावाच्च साक्षेकग
 म्यंततोऽप्यन्योयं उच्यते व्यक्तादिनिषेधमुखेन न तद्वृत्तं ग्रा
 हिकयाऽयमेवंविध इति विधिमुखेनोच्यते यस्मादेवमयमु
 च्यते तस्मादेनं विदित्वानानुशेषचित्तमर्हसि तदतिशोक
 मात्मविदिति श्रुतेरात्मविद्वत्त्वाबंधुवियोगजं शोकं माका
 षीदित्यर्थः उक्तं चात्मनो वस्थात्रयातीतत्वं स्वमनिशायता

गी.
टी.
दि.

वायोप्राज्ञस्त्वसमनिद्रया ननिद्रो नैव च स्वमेतुर्थे पश्येति
निश्चिता इति ३५ ॥

आनेदी टीका

अव्यक्तः कस्यापीन्द्रियसंगोचरः अतएवाचिन्तो बुद्धेरण्यगो
चरः अविकार्यः केनापि प्रकारेण विकारेनेतन्मशक्यः ३५

रामकंटी टीका

शब्दादिव्यक्तार्थविषयाणामेवात्रादीनामिन्द्रियाणामविष
यभूतत्वादयमव्यक्त इत्युच्यते तथा वेदके कस्य भावत्वादे
तः करणेनापीदं नया विषयीकर्तृमशक्य इत्यचिन्त्यचित्त
नक्रियाया अगोचरः तथा सर्वदा चेतन्यमात्रातिरिक्तधर्मा
तरासंस्पर्शादविकार्यो विक्रियेनेतन्मशक्यः तस्मादेवमु
क्तेन प्रकारेण सर्वतः सर्वेन्द्रियगोचरादर्थोदत्तं तदतिरि
क्तं वेदकत्वेन सर्वार्थव्यापकमेवमात्माने बुद्धाशरीरविनाशे
न तद्विनाशप्रमाणेन मनुष्यावित्तमर्हसि ॥

एतत्पादिना प्रत्येन वित्तमप्रतिपादि

३५ ॥

लासिकी टीका

तदेवमात्मनो जन्मविनाशाभावाच्चाको न कार्य इत्युक्तम्
कर्मिन्द्रियाणामप्यगोचरः उपसंहरति तस्मादिति उच्यते इ
ति निमित्तत्वादाय भिद्युक्तेति न्यायस्तथति ३५ ॥

पंचोली टीका

यस्मादयमात्मा अव्यक्तः इन्द्रियैः न अभिव्यज्यते अचिन्त्यः बुद्धीन्द्रि
यगोचरः निरवयवत्वात् अविकार्यः विक्रियारहितः अविना
शित्वेन प्राप्तेशोकाभावं उपसंहरति तस्मादेवमितितस्मात्
पुनरात्मानं प्रक्षेप्य प्रदाय प्रक्षेप्य प्रशोष्य नित्यं सर्वव्यापिने
स्थिरं अवलं सनातनं अव्यक्तमचिन्त्यं अविकार्यं पदे विदित्वानशो
चित्तमर्हसि ३५

३५
३

अस्मात्तज्ज्ञानस्य शरीरशरीरविद्यते के
पपत्तिप्रतिपादनत्वात् प्रथमं भूमिका
एतत्तज्ज्ञानं प्रतापान विरोधावसे
एतत्तज्ज्ञानं प्रतिपद्य

किंच अव्यक्तप्रकाराय
विषयः अचिन्तो मनसोप
विषयः अविकार्यः कर्मिन्द्रि
याणामप्यगोचरः उच्यते इति
नित्यत्वादाय भिद्युक्तेति प्रमाण
यति उपसंहरति तस्मादिति

असंगत्वात्

रत्नवीरसमिद्धोधिनी॥

अथ प्रत्यक्षादिप्रमाणविरहादपि न ह्येवमर्थ इति प्रतिपत्तिरार्थी
यादृ प्रत्यक्षोयमिति अथ मात्मा व्यक्तेरूपादिहीनतया वक्ष्यतादी
न्द्रियो गोचर इति न प्रत्यक्षेण तच्छेयत्वादिकमुपलभ्यते तथा यम
चित्तो मनो विषयो ननु मेयः प्रत्यक्षस्यैव व्याप्तिप्रदणसंभवादिति
तथा यमविकार्यः विक्रियाहीन इति नार्थापत्तिविषयो विक्रिया
वक्ष्यतादिकं हि स्वकार्यान्यथा नुपपत्त्या कल्पमानमर्थोपपत्तेः सा
मान्यतो दृष्टानुमानस्य च विषयो भवति यता दृष्टाश्चायमुच्यते शु
त्यातात्पर्येण प्रतिपाद्यते इति न वेदस्यापि तच्छेयत्वापादकत्वमि
ति भावः उपसंहरति तस्मादेवमिति तस्मादेवमुक्तेन प्रकारेणैव
मात्मानमविनाशिनं बुद्ध्यापारीरविनाशेन तद्विनाशप्रभुमेण ना
नुपपत्तेर्विषयमर्थं अयं भावः पूर्वमविदितात्मविषयनित्यताकस्य
तवानुपपत्तेर्ननुपपत्तेमेव संप्रति तद्विदुषस्तव तत्र नार्हतीति २५॥

मधुभाष्य ॥

न त्वत्समाख्यादिषु साधारणप्रभावसरपवमदांतमुत्कर्षविलो
र्वक्ति अन्यत्र यत्किंविदुक्तावप्यसाधारणोवावसरे तर्ह्यस्या
देवपिवेदादावस्ति तमग्रे इन्द्रो ह्यमः सतामसित्वं विसुरुक
गायो नमस्यः विसृष्टादिद्वयं तत्र इत्यादिषु तद्व्यं विरोधाच्च
तथा हि स्कांदे प्रोवे यदंतरे व्यावृत्तरीत्योर्वने यदंतरे मेरुमि
रीद्विषयोः यदंतरे सूर्यसुखेद्विषयोस्तदंतरे रुद्रमहेंद्रयो
रपि यदंतरे सिंदगजेंद्रयोर्वने यदंतरे सूर्यप्राणांकयोर्दिवि यदं
तरे जाद्रविसूर्यकन्ययोस्तदंतरे ब्रह्मगिरीशयोरपि यदंतरे प्र
लयजवाग्विसृष्टोर्दंतरे स्तंभद्विरापगर्भयोः सुलिंगसंव
र्तकयोर्दंतरे तद्वतरे विसृष्टिरापगर्भयोः प्रनतत्वात्सदावि
त्तास्तदंतरे मनंतकं मादात्म्यसूचनार्थाय सदाहरणमीरितं

तत्समोऽधिकोऽपि नास्तिकश्चित्कदाचन यत्नेन सत्यवाक्येन
तमेव प्रविशाम्यदमित्याद्याह तत्रैव शिवप्रतिमाकंदेयवचनं
संसारार्णवनिर्मग्नइदानीं मुक्तिमेषसीत्यादिपाद्ये शोवेमाकं
देयकथाप्रबंधशिवाभिषिध्यविसारेवमुक्तिमाह अहंभोगप्र
दावत्समादादश्च जनादेन इत्यादिसमब्रह्मविरोधाच्च वेदश्चेति
दासाय नुरोधेन योज्यः यदि विद्यादित्यादिवचनात् अनिरा
याच्चेंद्रादिशोकयान्यथा तत्रापीष्टसिद्धिर्नामवैशेष्यात् अतो
भगवदुक्तं यवसर्वागमानां मदात्तात्पर्यं तथापि स्वतः प्रामा
ण्यात्सन्नेवाच्यते अविरोधात् न च प्रमाणसिद्धस्यान्यत्रादृष्टं
स्यापह्नवोऽयुक्तः धर्मवैविश्यादधीनां स्वतः प्रामाण्यान्गीकारे
च मानोक्तावदोषत्वं च साधयेदित्यतिप्रसंगः अनन्यापेक्षया
च तत्परत्वं सिद्धमागमानां नाशयणपरावेदाः सर्वे वेदायत्त
दमामनंति वासुदेवपरावेदा इति न चैतद्विरुद्धं ईश्वरनियम
नात् अनादौ च तत्सिद्धं इव्यं कर्मवकालश्रेत्यादौ प्रयोजकत्वं
प्रयोजकत्वं सर्वोक्तन्यायेन अतः सिद्धमेव तत् तच्चानन्यापे
क्षावित्यशक्तिरप्यवयुक्तं अतो न मायामयमेकं अवलम्ब्य प्र
दुर्धमनानंदमदः स्वमसुखेन प्रज्ञं प्रसहा इत्यादिवत् क्रियादृ
ष्टः तपो मेरुदयसाक्षात्तनुर्विद्याक्रियाकृतिरित्याद्युक्तेः अतश्च
न मायामयसर्वं पेष्यथादिवा विभग्याहृतेनैव संबोधादिनाच्च
तत्त्वाभगेत्यादौ स्वतृपत्वान्न मायामयत्वं युक्तं विज्ञानशक्ति
रदमासमनंतशक्तेः मय्यनंतगुणो नंतगुणतो नंतविग्रहे
परास्वशक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च
त्यादिवचनात् अतएवाव्यक्तादिरूपः अस्तेव मात्मनो नित्य
त्वं तथापि देदसंयोगवियोगात्मकजनिमृतीतवेत्याह
२५॥

भाषा अनुवाद

यह आत्मा अव्यक्त अर्थात् चक्षुरादिकर्म इंद्रियोंका विषय
नहीं यह कह चुके हैं और अचिन्त्य अर्थात् मनका भी अ-
गम्य ध्यानसे बाहर है और अविकारी अर्थात् जन्मनाश
अथवा छोटा बड़ा नया पुराना किसी रूपमें बदलता नहीं
ऐसे ही तत्त्वज्ञानी लोग कहते हैं इससे जान हुआ कर तम
जन्मनाश शून्य कहे रहित आत्माके स्वरूपको अच्छी तर-
ह जान हुआ कर तम इस फूटे शोकको परित्याग करो ॥

दीक्षा

व्यक्ति हीन चिंतन रहित अविकारी कर्मों सोय तार्ते ये
में जानि इह प्रोचदियोग्यन तोय ॥

13d

अथैवेनैतत्पजाते नित्येवामन्यसेमृते तथा
पित्वमहाबाहो नैवंशोचितमहंसि ३६ ॥

शंकरभाष्य टी. ॥

आत्मनोऽनित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते अथैवेनमिति अथ
चेत्यभ्युपगमार्थः एनंप्रकृतमात्मानं नित्यजातं लोकप्रसि
द्धाप्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिं जातोजातइति वा मन्यसे तथाप्र
ति तज्जहिनाशंनित्यं वा मन्यसेमृते मृतोमृतइति तथापि
भावित्यपि आत्मनित्वमहाबाहो नैवंशोचितमहंसि जन्मव
तोनाशो नाशवतो जन्मचेत्येताववशंप्रभाविनाविति ३६ ॥

आनंदगिरिकृत टी. ॥

आत्मनो नित्यत्वस्य प्रागेव सिद्धत्वाऽनुत्तरश्लोकाऽनुपपत्तिरित्या
शंकाह आत्मनइति अनित्यत्वमिति चेदः शक्यानां लोका
यतानां वा मतमिदमापराहृषते श्रोतृर्जुनस्य पूर्वोक्तमा
त्मयाथात्म्यं श्रुत्वापि तस्मिन्निर्द्वैतसिद्धेर्द्वयोर्मतयोरन्य
तरमताभ्युपगमः शक्तिरस्मदर्थो निपातद्वयप्रयोगइत्याह
अथचेति प्रकृतस्यात्मनो नित्यत्वादिलक्षणस्य पुनः पुनः
जातत्वाभिमानोमानाभावादसंभावीत्याह लोकेति नित्य
जातत्वाभिनिवेशं पौनःपुन्येन मृतत्वाभिनिवेशोवाहतः
स्यादित्याशंकाह तथेति परकीयमतमनुभाषितमभ्युपे
त्याहो वत महत्पापं कर्तव्यवसितावयमित्यादेस्तदीयशे
कस्य निर्वकाशत्वमित्याह तथापीति एवमर्जुनस्पृष्टश
मानमनुशेकप्रकारं दर्शयित्वा तस्य कर्तव्यमयोग्यत्वे हेतु
माह जन्मवतइति जन्मवतोनाशो नाशवतश्च जन्मेत्ये
ताववशंप्रभाविनौमिथोवाप्रावितियोजना ३६ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

गी.
टी.
दि.

तदेव आत्मनो जन्मविनाशभावात् न शोकः कार्य इत्युक्तम्
इदानीं देहे नमहात्मनो जन्म तद्विनाशेन च विनाशमंगीकृ-
त्वापि न शोकः कार्य इत्याह अथ चेति अथ यद्यपि एनमात्मा
न नित्यं सर्वदा तत्तद्देहे जाते जाते मन्यसे तथा तद्देहे मृते स्म
तं मन्यसे पुण्यपापयोक्तृफलभूतयोश्च जन्ममरणयोरात्म-
गामित्वात् तथापि त्वं शोचितं नार्हसि ११ ॥

पिशाचभाष्य टी. ॥

आत्मनस्तद्देहनमभ्युपगमे तदुच्यते अथ चेति नमिति अथ
चेत्पभ्युपगमार्थं प्रकृतमेतन्नित्यजातं लोके प्रसिद्धं नित्यं
जातं नित्यं जातं नित्यं वास्तवं मन्यसे तथाप्येवमपि त्वं महा-
बाहो एवमात्मानं शोचितं नार्हसि जन्ममरणयोरस्य स्व-
भाविकत्वात् ११ ॥

रामानुजभाष्य टी.

अथ नित्यजातं नित्यमृते देहे मेवेन मात्मानं मन्यसे न देहा-
ति रिक्तमुक्तलक्षणं तथापि एवमतिमात्रं शोचितं नार्हसि
परिणामस्वभावस्य देहस्योत्पत्तिविनाशयोरवर्जनीय-
त्वात् ११ ॥

अभिनवगुप्तकृत टी. ॥

अथाप्येवं देहं मन्यसे नित्यजातं प्रवाहस्याविनाशात् तथा
पि न शोचता ह्यणिकप्रक्रियया वा नित्यविनाशिनं तथा
पि काशोचता एवं यथात्मनस्तद्देहयोगवियोगाभ्यां नित्यं
जातत्वं नित्यमृतत्वं वा मन्यसे तथापि सर्वथा शोचने प्रा-
माणिकानामयुक्तम् ११ ॥

परमार्थप्रपा टी.

अथ देहात्मनोः साहचर्यदर्शनाद्देहे न सह जन्ममरणमंगी-
कृत्यापि शोको न कार्य इत्याह अथ चेति नमिति अथ यद्यपि
नित्यं सर्वदा एनमात्मानं तद्देहे न सह जातं मृतं वा मन्यसे

यतः प्रणपापयोक्तफलभुतयोजनमरणयोरात्मगामि
त्वात्तथापिनत्वंशोचितमहंसि २६ ॥

वनमाली टी. ॥

आत्मनो नित्यत्वेनाशोच्यत्वमुक्तेदानीं विकारवत्त्वमुपेत्या
पिश्लोकद्वयेनाशोच्यत्वं प्रतिपादयति अथेति तत्रात्मज्ञान
स्वरूपप्रतिक्षणविनाशीति सौगताः देह एवात्मा सवस्थिरो
प्यनुक्षणपरिणामी जायते नश्यति चेति लोकायतिका इ
ति पक्षांतरे अथ शब्दो महाबाहो पुरुषधौरेयेति सोप
हासं एतादृशी बुद्धिस्तवनयुक्ता तथा हि क्षणिकत्वपक्षे
देहात्मपक्षे च अहोवतमहत्पापं कर्तव्यवसितावयमि
त्येवंशोचितं नाहंसि एतन्मते जन्मांतराभावेन पापासंभ
वात्पापभयेनैव हित्वंशोचसि तच्चैतादृशदर्शनेन संभ
वतीत्यर्थः क्षणिकत्वपक्षे च दृष्टमपि दुःखादिकं न संभव
ति बंधुविनाशदर्शित्वाभावादित्यर्थः २६ ॥

ऊरुमवेजयन्ती टी. ॥

एवमात्मनो नित्यत्वेन जन्ममरणाभावत्वात्तथाशोको न क
र्तव्य इत्युक्तमिदानीं मस्य देहजन्माधीनं जन्म देहमरणाधीनं
मरणं च मत्वापि यदि शोकं करोषि तथापि शोककरणम
उचितमित्याह अथैवेनमिति अथ शब्दो यद्यर्थे चेत्पण्यर्थे
यद्यपि देवदत्तस्य पुत्रो जातो देवदत्तो मृतस्तु तिलोके देहस्यो
त्पत्तिविनाशो च दृष्टो देह एवात्मा इति बुद्ध्या एनं देहातिरिक्तमु
क्तलक्षणमात्मानं नित्यजानं नियत एवायमुक्त्यत्रो भवतीति
वा शब्दश्चार्थे नित्यं मृतं च नियत एवायमृतो भवतीति च म
न्यसे लोकदृष्टात्मा निजन्ममरणे कल्पयसि तथापि हे म
हाबाहो पुरुषाग्रगण्य एवंशोचितं अहोवतमहत्पापं कर्तं
व्यवसितावयमित्यादिरूपकं शोकं कर्तुं तत्राहंसि योगो
न भवसि परिणामात्मकस्य देहस्य जन्ममरणयोरनिवा

गी.
टी.
दि.

यत्नादवशं तद्भवत्येव तदर्थं शोककरणं चार्थं आत्मनोऽपि तद्वि
लक्षणत्वेन जन्मनाशभावोक्तो भाव इत्याशयः ॥ १६ ॥

मधुसूदनी टी. ॥

अथेति पक्षांतरे चोपपत्त्यदि उर्वोच्यतादात्म्यवस्तुनोऽसकृद्व
वणेऽप्यवधारणसामर्थ्यान्मडकपक्षानं गीकारेण पक्षांत
रमभ्युपेक्षितत्राप्यनित्यत्वपक्षमेवाश्रित्य यद्येनमात्मानेनि
त्यं जाते नित्यं मृतं वा मन्यसे वा शब्दः चार्थोक्तानि कत्वपक्षे नि
त्यं प्रतिक्षणं पक्षांतरे प्रावश्यकत्वात् नित्यं नियतं जातोऽयं मृतो
यमिति लौकिकप्रत्ययवशेन यदिकल्पयसि तथापि महा
बाहो पुरुषयोर्येति सोऽप्यसंक्रमताभ्युपगमात्त्वयेतादृशी
ऊट्टादिर्न संभवतीति सात्रुक्तं पंचा पंचं अहोवतमहत्त्वाप
कर्तव्यवसितावयमित्यादियथाशेषं च सि पर्वप्रकारं अत्र
शोकं कर्तुं स्वयमपित्वं तादृशपवसत्राहं सियोगो न भव
सि क्षणिकत्वपक्षे देहात्मवादपक्षे देहेन सह जन्मविना
शपक्षे च जन्मांतराभावेन पापभयांसंभवात् पापभयेनै
व त्वत्त्वमनुशोचसि तच्चैतादृशो दर्शनेन संभवतीत्यर्थः
क्षणिकत्वपक्षे च दृष्टमपि दुःखं न संभवति बंधुविनाशाद
र्शित्वाभावादित्यधिकं पक्षांतरे दृष्टदुःखं निमित्तं शोकम
भ्युपजातमेवंकारः दृष्टदुःखं निमित्तं शोकसंभवेऽप्यदृ
ष्टदुःखं निमित्तः शोकः सर्वथा नोचित इत्यर्थः प्रथमश्लोक
स्य ।

॥ १६ ॥

सदानंदी टी. ॥

इत्यात्मनो विकारित्वादशोच्यत्वमुदाहृतं स्वीकृत्यापि विका
रित्वमुच्यते शोचतायुना । यदि उर्वोच्यमात्मानं श्रुत्वा त्वमनु
त्वादपि नावबोद्धं समर्थोऽसि स्वीकरोषि मत्तांतरे । जाते प्र

नित्यं न संमन्यसे सौ गता नुगः जातो यं वा विनष्टो यं म
न्यसे लौकिका नुगः ३ तथापि नोचितः शोकः किं पुनर्वै
दिके मते त्वयीदृशी कृदृष्टिर्न संभवेत्सुरुषर्षभ ४ सौ
गते चाथ चार्वाके मते जन्मांतरं न हि कृतस्ते पापभीतिः
स्यादृष्टुः खं न सौ गते ५ यदीदृशे मते डष्टे नैव शोकस्त
वोचितः किं पुनः श्रौतसिद्धांतविदस्ते शोकिता न हि ६ १६
नीलकंठी टीका ॥

एवं तत्त्वदृष्ट्या शोको नोचित इत्युक्तं इदानीं शाक्यतजनदृ
ष्ट्यापि शोको नोचित इत्याह अथ चेदिति नित्यं नियमेन
जाते नित्यजातमिति चार्वाकपक्षः नित्यं सर्वदा जातमि
ति क्षणिकविज्ञानवादिपक्षः नित्यश्चासौ प्रपूर्वदेहेंद्रिय
संबंधा जातश्चेति तार्किकादिपक्षः एवं नित्यं वामन्यसे
मृतमित्यपि योज्यं पक्षत्रयेपि शोको न युक्तः महाबाहो
इति युद्धार्थं प्रस्ताहयति १६ ॥

ग्रान्दी टीका

एवं जीवात्मनो निर्विकारत्वादशोच्यत्वमाह स्पष्टार्थः १६

+ एवं तं मातुषेणेत्यादिना प्रयेन वितत्य प्रति रामकंठी टीका पादितामपि सकलप्रकरणप्रतिपाद्यस्य ब्रह्मादेतज्ज्ञानस्य
+ अथ वामन इति पदोपपत्तिक्रमेण यथाक्रमं प्रतिपद्यमा नहूपां प्रथमा भूमिकां सप्त
नस्तमेन मात्माने नित्यजाते नित्यं वामन्यसे मृतं तथापि तेनात्मनिर्मलप्रज्ञावधान विशेष
पिप्रकारेण नैने विनाशित्वेन शोचितमहंसि इदमत्र तात्प्रावसेयत्वात्सप्रत्यप्रतिपद्य
यम् आत्मविषयाद्वयी प्रतिपत्तिः संभाव्यते नित्योवास्यादमानमर्जनेमन्वानो भगवान्
नित्योवात्ततीयः पक्षान संभवति तत्र नित्यत्वप्रतिपत्त्यायवपक्षांतरोक्षेण बोधयित
येने नित्यजातमेव सदैवात्म्यं विनाशरहितं मन्यसे तथा माह +
पस्या विनाशित्वात्काकस्य को वसरः अथ विनाशप्रतिपत्त्या
नित्यमेव मृतं सत्तारहितं मेने मन्यसे तथापि नित्यविनष्ट
त्वादस्य शोचनीयत्वाभावः अन्ये त्वेव वाच्यते यथेन मा
त्माने नित्यं सदैव जन्ममरणभ्यामनुषक्रमनित्यत्वात्मन्य
से तथाप्येने शोचितं नाहंसि

दे

गी.
टी.
टि.

३६ ॥

लासि की टीका

मन्यसे आपाततोङ्गी कुरुषे
नत तात्पर्येण

जन्मविनाशोदेहसंबन्धादेगीकृत्वापिशोकोनकार्यइत्या
ह अथेति तत्तदेहेजातेजातेतथातदेहेमृतमृतमन्यसे
प्राणपापयोस्तत्फलभूतयोश्चजन्ममरणयोरात्मगामि-
त्वात् तथापित्वेशोचितेनार्हसि ३६ ॥

पंचोलीटीका

देहादीनांविनाशोपिआत्मनोऽविनाशित्वात्शोकमोहोत्र-
कार्येइतिउक्तंइदानींदेहविनाशेनआत्मनोपिविनाशमंगीकृ-
त्याह अथचेनेइति एवंतदनेगीकारे एनमात्मानेनित्यजा-
तेशरीरेणसहसर्वदाजायमानेअथवानित्यमृतमन्यसेतथा
पिहेमहाबाहोत्वपवंशात्मानंशोचितंनअर्हसि ३६

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

एवमशोच्यानन्वशोवस्तुमित्यादिप्रत्येनप्रतिपादितांशरीरया
रीविव्यतिवेकोयपतिदर्शनपुरःसरंशोकानार्हतीयुक्तिमप्रति
पद्यमानमर्जुनंमन्वानोभगवान्देहेनेवसदात्मनोजन्मदर्श-
नातद्दिनाप्रोचात्मविनाशमर्जुनाशोकितावयंगीकार्यताकम-
भुपेत्यापिशोकानार्हतीमेवशोकद्वयेनोपपादयति अथचेनमि-
ति अथचेतिपक्षांतरे अथचयद्यपिमउपदिष्टोपपत्तिक्रमेण
यथोक्तमर्थमनुपपद्यमानस्तमेनंदेहिनंनित्यजातंनित्यसर्व-
दाजातंदेहेनविनाशरामव्यस्यितेस्ततदेहजन्मसमकालीन
जन्मानंमन्यसेभ्युपैषि वाशब्दःसमुच्चयेनित्यमृतंच तत्तदेह
विनाशकालीनविनाशविशिष्टंमन्यसेदेहानांजन्ममरण-
धर्माणांसंबन्धेनात्मनोपितदुर्मतंप्रवादवदविच्छिन्नमिति
मोहविजृम्भितंयद्यपिभवद्दुहोयाथाप्यभमेणाभूदंभवति
तथापिहेमहाबाहोपुरुषयोरयत्वंमोहावेषणयोग्ययवमहोवत
मदत्तायकतंव्यवसितावयमित्यायुक्तप्रकारेणशोचितंनार्हसि

इति ३६ ॥

मधुभाष्य
अथेतिक्तोशोकः नियतत्वादित्याह २६॥

1954年11月15日

১৭৭৭ খ্রিঃ ১৭৭৭ খ্রিঃ ১৭৭৭ খ্রিঃ ১৭৭৭ খ্রিঃ ১৭৭৭ খ্রিঃ

182

भाषा अनुवाद

विचारि करि देखी जबकि आत्माके जन्म तथा नाशका अ
भावहै तो फेरि आत्माके अर्थ शोक करना उचित नहीं है
यह बात निर्धार कर दहलाई गई अब जो देहके जन्म और
नाशसे आत्माका जन्म नाशहै ऐसा अंगीकार करि माने
तोभी शोक करना अनुचितहै यह कहतेहै कि अणु औ
र पाप तथा तत्फल सब डाल और जन्म नाश इन सबका
आत्माके साथ सम्बन्ध रहनेसे यद्यपि देहके जन्म होनेसे
आत्माका जन्म और देहके नाशसे आत्माका नाश इस री
तिसे जन्मनाश को नित्य माने तो भी सो जन्मनाश अव
श्यभावी अर्थात् निश्चय होने वालाहै फेरिभी उसके अ
र्थ तमको शोकना योग्य नहीं है १६ ॥

दोहा

नित्यजन्में अथवा मरें नित्यदि मानत जोदि तोभी ऐसे
महाभुज तोदि न शोचत सोदि १६ ॥

23

5015

[Faint, illegible handwritten text]

जातस्य हि भुवो मृतस्य भुवं जन्म मृतस्य च तः
स्मादपरिहार्येयं न त्वं शोचितमर्हसि ११ ।

शंकरभाष्य टी. ॥

तथा च सति जातस्येति जातस्य हि लब्धजन्मनो भुवोऽव्य-
भिचारी मृत्युर्मरणं भुवं जन्म मृतस्य च तस्मादपरिहार्यं
यं जन्ममरणलक्षणार्थस्तस्मिन्नपरिहार्येयं न त्वं शोचि-
तमर्हसि ११ ॥

आनंदगिरिकृत टी.

तयो रवणकता वत्त्वे सत्यनुशोकस्याकर्तव्यत्वे हेत्वन्त-
रमाह तथा चेति ११ ॥

स्वामिकृत टीका ॥

ऊत इत्यत आह जातस्येति हियस्माज्जातस्य सारं भक्तक-
र्मक्षये मृत्युः भूवो निश्चितः मृतस्य तज्ज्ञेहेन कृतेन कर्म-
णा जन्मापि भवमेव तस्मादेवमपरिहार्यं प्रवृत्तं भावि-
निजन्ममरणलक्षणार्थत्वं विद्वान् शोचितं नार्हसि योगेण
न भवसि ११ ॥

पिशुनभाष्य टी. ॥

तदेव दर्शयति जातस्येति जन्मवतो नाशः नाशवतो ज-
न्मस्वाभाविकश्चेदपरिहार्योयं तस्मादपरिहार्येयं न त्वं
शोचितमर्हसि ११ ॥

रामानुजभाष्य टी.

उत्पन्नस्य विनाशो भुवः प्रवर्जनीय उपलभ्यते तथा वि-
नष्टस्यपि जन्मावर्जनीयं कथमिदमुपलभ्यते नष्टस्याप्य-
तिरिति सत एवोत्पत्तिरुपलब्ध्या प्रसक्तस्यानुपलब्धेः स-
त्वं उच्यते उत्पत्तिविनाशादयः सतो द्रव्यावस्था विशेषाः
तत्प्रभृतिद्रव्याणि संत्येव रचना विशेषयुक्तानि पटादी-

गी.
टी.
हि.

न्युच्येते असत्कार्यवादिनां चैतदेवोपलभ्यते न हितत्रतंतु सं
स्थानविशेषातिरेकेणान्यत्पदार्थान्नरेप्रतीयते कारकव्यापा
रनामांतरभजनव्यवहारविशेषाणामेतावन्तेवोपपत्तेः न
च द्रव्यानंतरकल्पनायुक्ता अतः उत्पत्तिविनाशादयः सतो द्रव्य
स्यावस्थाविशेषाः उत्पत्त्याव्यामवस्थामापन्नस्य द्रव्यस्य तः
द्विरोधवस्थांतराप्रामिर्विनाशस्तु चैते मृदू द्रव्यस्य पिंडत्व
च दत्तकपालत्ववूर्णत्वादिवत्परिणामपरंपरावर्जनीया
तत्र पूर्वावस्थ द्रव्यस्योत्तरावस्थाप्रामिर्विनाशः सैव तदव
स्थास्योत्पत्तिः एवमुत्पत्तिविनाशाव्यपरिणामपरंपराप
रिणामिनो द्रव्यस्यापरिहार्येति न तत्र शोचितुमर्हसि ११

अभिनवगुप्तकृत टी.

न चैतदन्यथानित्यत्वानित्यत्वमुपपत्तिमतयतः जन्मं न
वानन्तरनाशे नाशादनंतरं जन्मेति चक्रवदयं जन्मम
रणसंतानइति किंपरिमाणं शोच्यतामिति ११ ॥

परमार्थप्रणा टी. ॥

ऊतश्चाह जातस्येति ह्रियस्याजातस्य स्वारेभककर्मक्षये
मृत्युर्ध्वो निश्चितः मृतस्य च तद्देहकृतेन कर्मणा जन्मापि
अवमेव तस्मादेवमपरिहार्येर्ध्वं अत्र पुंभाविनि जन्मम
रणलक्षणैर्ध्वं विद्वान् शोचिते नार्हसि ११ ॥

वनमाली टी. ॥

नन्वात्मनः स्यादित्यपत्तेरुद्घाट्टः एतत्संभवात् कथं न शो
चामीत्यत आह जातस्येत्यतः जातस्य स्वकृतकर्मवशा
त्तद्व्यदेहेन्द्रियादिसंबंधस्य स्थिरस्यात्मनो भवत्वावशको
मृत्युस्तच्छरीरादिविच्छेदः तथा मृतस्य विगतदेहेन्द्रियसं
बंधकस्य भुवं जन्मप्राक् देहकृतकर्मफलभोगार्थं सानु
शयस्यैव संसारिणः प्रसृतत्वाजमुक्तेषु व्यभिचारः तस्मा
देवमपरिहार्येर्ध्वं परिहर्तुं मशक्यं जन्ममरणदिरूपेर्ध्वं

दिविच्छेदस्तद्वेतोः कर्मणः क्षये तथा मृतस्य प्राग्देहकृतक
 मफलस्य च ३ भोगार्थं स्याद्भुवं जन्मदेहि नोऽज्ञस्य संसृतो
 परिहर्तुमशक्योऽस्मिन्मृत्युजन्मादिगोचरे ४ तस्मादेवं विजा
 नंस्ते कथं शोचितमर्हसि जीवेयुश्चेत्सं देवते हन्यमानास्त-
 यारणे ५ तदा युद्धाय शोकस्तयो गपः स्यात्तन्निवृत्तये एते स
 ये मरिष्यन्ति यदा कर्म क्षये तदा ६ अवश्यं भावि निश्चये नैव
 शोकस्तवोचितः १ २१ ॥

नीलकंठी टीका ॥

शोचितं नार्हसीत्युक्तं तत्र हेतुमाह जातस्येति भुवोः परिहा
 र्यः मृत्युर्मरणं अपरिहार्यं अर्थे मरणस्य त्वद्व्यागं विनापि
 अवश्यं भावि निविषये न त्वं शोचितमर्हसि वक्ष्यति च मये
 वेते निरुताः पूर्वमेवेति २१ ॥

शान्दी टीका

अत्रोपपत्तिमाह स्पष्टम् २१ ॥

+ एतेमेव जन्ममरणप्रवाहाविच्छेदं केचिद गमकंठी टीका नित्यत्वेनावगम्यमानस्यात्मानः प्रतिपादयितुमा
 ह +

+ हि शब्दो हेतो यस्मात् जातस्य जन्मलक्षणविकारभाजो देहस्य
 वात्मत्वेन प्रतिपन्नस्य भवो अवश्यं भावी मृत्युर्विनाशाव्योवि-
 कार एवमेव मृतस्य विनष्टस्य जन्मावश्यं भावीति कस्यैव ज-
 न्ममरणविकारलक्षणयोग इति तत्त्वमविचारयतोऽपि लो-
 कस्यायं प्रवादः स्थित एव जातोऽप्रियते मृतो जायत इत्येवे वि-
 यस्तस्मात्प्रवाददृष्ट्यापि शोकस्यानुपपत्तेरेव

विचार्य शोकपरिहाराय २१ ॥

लासिकी टीका

मृतस्य न

जातस्य सारं भ
 कर्मक्षये मृत्युः
 भूवो

कृत इत्यत आह यस्मान्निश्चितः ~~कर्मक्षयः~~ न दे
 हेतुतेन कर्मणा जन्मापि भवमेव अपरिहार्यं अवश्यं भावि
 निश्चये जन्ममरणलक्षणार्थं त्वं प्रबुद्धः शोचितं नार्हसि यो
 ग्येन भवसि २१ ॥

तस्मात्

पंचोली टीका

गी.
टी.
दि.

तत्रापि हेतुमाह जातस्येति द्वियस्माज्जातस्य तस्य लब्धजन्मनः
अवग्रथ्यभिचारी मृत्युः च पुनर्मृतस्य अवग्रथ्यभिचारी जन्मतस्मा
च्चमपरिहार्येयं अनिराकरणीयेयं न मात्मानं शोचितं न ग्रह
सि २१

३१ वीरसमिद्धो धिनी ॥

ऊतो न मम षोचनानां दर्शनीत्यपेक्षायां हेतुमाह जातस्येति द्विय
स्मात् जातस्यादृष्टवशात् लब्धदेहसंबंधस्य देहिनो मृत्युस्ततदे
हवियोगस्तदांभककर्मक्षयनिमित्तो भुवो निश्चितः संयोगस्य
वियोगपर्यवसायित्वात् संयोगविप्रयोगांता इति न्यायात् तथा
मृतस्य पूर्वदेहविपुक्तस्य देहिनो दृष्टवशादेव ततदेहान्वयकर्म
फलभोगार्थं जन्मदेहांतरसंबंधो भुवं निश्चितं यस्मादेवं तस्माद
परिहार्येव प्रपञ्चभावित्वात् परिहर्तुमशक्नोति न च जन्ममरणद्वये
विषये तमेवं वस्तुयाथास्त्यवेता शोचितं नादसि अयमभिप्रा
यः देहिनः पूर्वदेहवियोगदेहांतरसंयोगयोरवश्यंभावादेते
पि भीष्मादयो देहिनो भवतां सानुकं येन स्वकर्तृकवथ कर्मता
मनापाद्यमाना अपि कर्मक्षयात् स्वयमेव देहवियोगप्रतियो
गिनो भवंतीति तत्परिहाराशक्तस्य तव शोको नोचित इति २० ॥

मधुभाष्य

जातस्येति तदेव स्पष्टयति २० ॥

भाषा अनुवाद

काहेसे शोचना योग्य नहीं है इसका हेतु कहते हैं कि जिसलिये जो वस्तु जन्म ग्रहण करती है उसके आरब्ध कर्मके लय होनेसे निश्चय उसकी मृत्यु अर्थात् नाश होता है ऐसेही मरेकाभी पूर्वदेहका कर्मवशते फेर अवश्यही जन्म होता है इसीसे एवंभूत अनिवार्य अवश्य भावी कहे होने वाले जन्म और मरणके विषयमें तमको शोच करना योग्य होता नहीं क्योंकि तम विद्वानकहे पंडितहो पंडितका अर्थ यह है कि सत असत की विवेकिनी कहे विचार करने वाली बुद्धिको पंडा कहते हैं सो जिसको होय सो पंडितहो आत्मासे भिन्न जो ऊह सो असत सत एक आत्माही है २१ ॥

टीका

जो जन्में सो निश्चय मरें मरें सो निश्चय जात ताते जन्म न अर्थको तुं तिर शोचन तात २॥

अव्यक्तादीनिभूतानि व्यक्तमथानिभारत अ
व्यक्तनिधनान्येव तत्रकापरिदेवना ३५ ॥

शंकरभाष्य टी.

कार्यकारणसंज्ञातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोकोनयुक्तः
कर्तुं यतः अव्यक्तादीनीति अव्यक्तादीन्यव्यक्तमदर्शनमनु
पलब्धिगदिर्येषां भूतानां पुत्रमित्रादिकार्यकारणसंज्ञातात्म
कानां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि प्रागुत्पत्तेः उत्पन्नानि च प्रा
कर्मरणादव्यक्तमथान्यव्यक्तनिधनान्येव पुनरव्यक्तमदर्श
नं निधनं मरणं येषां तानि अव्यक्तनिधनानिमरणरूढं म
व्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः तथा चोक्तं अदर्शनादापत्ति
तः पुनश्चादर्शनं गतः नासौ तदन तस्यत्वं दृष्टाकापरिदेव
नेति तत्रकापरिदेवना कोवा प्रलापः अदृष्टदृष्टप्रनष्टा
निभूतेष्वित्यर्थः ३५ ॥

आनंदगिरिकृत टी. ॥

आत्मानमुपदिष्टानुशोकस्य कर्तृमयोग्यत्वेपि भूतसंज्ञाता
त्मकानि भूतान्युद्दिश्य तस्य कर्तृव्यत्वमाशङ्क्याह कार्येति
समनन्तरं श्लोकस्तत्र हेतुरित्याह यत इति चाक्षरदर्शनमा
हृतिं व्यावर्तयति अनुपलब्धिरिति नहि यथोक्तिसंज्ञातह
पाणि भूतानि पूर्वमुत्पत्तेरुपलभ्यन्ते तेन तानि तथावपदे
शभाजि भवन्तीत्यर्थः किं तन्मथेयदेष्टाव्यक्तमिष्यते तदा
ह उत्पन्नानीति उत्पत्तेरूढं मरणञ्च पूर्वव्यावहारिकं सत्त्वं म
थमेष्टाव्यक्तमिति तथोच्यते जन्मानुसारित्वविलयस्य युक्त
मिति मत्वा तात्पर्यार्थमाह मरणमिति उक्तेः र्थे पौराणिक
कसम्मतिमाह तथा चेति तत्रैतत्सार्थमाह अदृष्टेति पूर्व
मदृष्टानिसन्नि पुनर्दृष्टानितान्येव पुनर्नष्टानि तदेवं भ्रान्ति
विषयः तथा चटिकायंत्रवच्चक्रीभूतेषु भूतेषु शोकनिमित्त
तस्य प्रलापस्य नावकाशोस्तीत्यर्थः ३५ ॥

गी.
टी.
दि.

स्वामिकृत टी. ॥

किंचदेहानां च स्वभावं पर्यालोच्य तदुपाधिके आत्मनो जन्ममरणो
शोको न कार्य इत्याह अयक्तादीनीति अयक्ते प्रथानं तदेवादिः
उत्पत्तेः पूर्वसंप्रयेषां तानि अयक्तादीनि भूतानि शरीराणि कार-
णान्मनास्थितानां मेवोत्पत्तेः तथा अयक्ते मभियक्ते मध्यजन्ममर-
णान्तरालस्थितिलक्षणं येषां अयक्ते नियनं लयो येषां तानि र-
मान्येवं भूतान्येव तत्र तेषु कापरिदेवनाकः शोकनिमित्तो वि-
लापः प्रतिबुद्धस्य स्वप्नदृष्टवंधुष्विव शोको न युज्यत इत्यर्थः २५

पिशाचभाषं टी. ॥

कार्यकारणयर्मव तोपि पता न हि श्प शोको न युक्तः कर्तव्यतः
अयक्तादीनीति अयक्ते मदर्शनमनुपलब्धिर्येषां भूतानां ता-
न्ययक्तादीनि प्रागुत्पत्तेः उत्पन्नानि च प्राक् विनाशात् अयक्ते
मथानियक्तांतरालानि अयक्ते नियनान्येव पुनः पुनरप्य-
दर्शनं मरणं येषां तानि अयक्ते नियनानि मरणान्तरमयक्ते
मेव प्रतिपद्यंते इत्यर्थः तथा चोक्ते अदर्शनादिहायातः पुन-
श्चादर्शनं गत इति तत्र कापरिदेवनाको वा विप्रति तापः दृष्ट-
नष्टं प्रतिभूतेषु भूतेष्विवेत्यर्थः २६ ॥

व. रामानुजभाषं टी.

सतो द्रव्यस्य पूर्वास्याविरोधवस्थांतरप्राप्तिदर्शने यो ल्पीयान्
शोकः सोपि मनुष्यादिभूतेषु न संभवतीत्याह मनुष्यादिभू-
तानि संत्येव द्रव्याण्यनुपलब्धपूर्वावस्थान्यनुपलब्धां तावस्था-
नितेषु तेषु स्वभावेषु वर्तते इति न तत्र परिदेवनानिमित्तमस्ति २७

अभिनवगुप्तकृत टी. ॥

अपि च नित्याः संतत्वनित्यावा यस्तावदस्य शोचकस्तं प्रत्येषा
दावयक्तेः अंते चावयक्तेः मध्ये तस्य अयक्ताविकार इति प्रत्यु-
त विकारे शोचनीयं न स्वभावे किंच यत्तन्मूलकारणं किंचि-
दभिमतं तदेव यथाक्रमविचित्रस्वभावतया स्वात्ममथादर्शित-
तत्तदनंतदृष्टिस्थितिमं हति वैचित्रं नित्यमेव तथा स्वभावेति

सं

कम्पशोचाता २५ ॥

परमार्थप्रपाटी ॥

अथ देहस्य गतिरज्ञानमूलिकेति पर्यालोचन उपधिकः शो
कोपज्ञानकृत इत्याह अयक्तादीनीति अयक्तं प्रधानं तदेवा
दिरुत्पत्तेः पूर्वरूपं येष्वातानि अयक्तादीनि भूतानि शरीराणि
कारणरूपास्थितानामेवोत्पत्तेः तथा अयक्तमभिव्यक्तं मध्यं
जन्ममरणान्तरास्थितिरूपं येष्वा अयक्ते निधने लयो येष्वा
मेवं विधाना मज्ञानरूपादि मध्यावसानानां नाशका परिदे
वना किं दुःखं स्वप्ने विनष्टभावे वदित्यर्थः एवं स्वप्नशोको
पगमे जाग्रतेव प्रतीकारः तद्वत्साज्ञानोत्पत्तेशोके तावदा
त्मज्ञानमेव प्रतीकारः २५ ॥

वनमाली टी. ॥

नत्वात्मनामशोचात्पि भूतसञ्जातशरीराण्युद्दिश्य शोचामीत्य
तत्राह अयक्तादीनीति अयक्तं प्रधानमादिरुत्पत्तेः पूर्वरूपं
येष्वातानि पानी दृशानि तेषु का परिदेवना कः शोक निमित्तक
प्रलापः शरीराणि प्रकृतेरवस्थानरूपाणि कारणवशात् तत्रै
वाभिव्यज्यते कदाचिदनूयक्ती भवन्ति यथा दंडादिना मृत्ति
उत्पाद्यावस्थाभिभूयते चटत्वाद्यवस्थाभिवाज्यते सत्कार्यवा
द्रेद्रव्यनाशाभावात् तथेमे देहा अतः परमानंदस्वरूपा विभी
वलक्षणमोक्षहेतु भगवदापरोक्षसाधनस्वधर्मात् प्रचा
वकं शोकं कर्तुं त्वं नार्हसीति भावः २५ ॥

ऊरुमवैजयन्ती टी. ॥

एवमुत्पत्तिविनाशानर्हस्यात्मनस्तदहंस्पदेहस्य च सर्वथा
शोककरणमयोग्यमित्युक्तमिदानीं देहस्यादि मध्याताव
स्यादर्शयंस्तस्याशोचात्त्वमाह अयक्तादीनि एवकारस्त्रि
भिर्विशेषणैस्सह संबध्यते हे भारत भूतानि शरीराणि अय
क्तादीन्येव अयक्तः प्रधानं आदिः कारणं येष्वातानि उत्पत्तेः
शाककार्याणिसकारणरूपेणैव तिष्ठतीत्यर्थः पुनः अयक्त
मध्यान्येव अयक्तं स्फुटं मध्यं जन्ममरणान्तरास्थितिरूपं

तथा अयक्तमभिव्यक्तं
मध्यं जन्ममरणान्तरा
स्थितिरूपं येष्वा
तानि अयक्तमध्यानि
अयक्ते निधने लयो ये
ष्वातानि

भि.

व्यं

गी.
टी.
दि.

येषां तानि पुनरपि अवक्तुं निधनान्येव अवक्तुं स्वकारणम्
पेप्रधाने निधने लयो येषां तानि एवमवस्थात्रयं भवनम्
भावकानि यानि सन्ति तत्र मनुष्यादिभूतेषु परिदेवनाका
शकनिमित्तको विलापः कः न कोपीत्यर्थः स्यैवं भूतदे
हविवेको नास्ति स एव तदज्ञानकृतमोहेन शोचति तेव
त्वेवं शोककरणमनुचितमिति भावः ॥ १५ ॥

+ तदेवं सर्वप्रकारेणात्मनोः शोचत्यनुपपादितं मधुसूदनी टी. ॥ अथेदानीमात्मनोः शोचत्येपि भूतसेवनात्म
कालिशरीराणि उद्दिश्य
शोचामीत्यर्जुनाशंकी
मपउदतिभगवान् +

आदौ जन्मनः प्राक् अवक्तुं न्यनुपलब्धानि भूतानि पृथिव्या
दिभूतमयानि शरीराणि मये जन्मानंतरं मरणान्तरं प्राक्
वक्तुं न्यनुपलब्धानि सन्ति निधने पुनरवक्तुं न्येव भवेति
यथा स्वप्ने जालादौ प्रतिभासमाना जीवनानि शुक्तिरूपा
दिवत् तज्ज्ञानात्पार्थिवस्थितानि दृष्टिस्तथाभ्युपगमात्
तथा चादावन्ते च यत्रास्ति वर्तमाने पितृत्वेति न्यायेन म
येपि न संत्येवेतानि नासतो विद्यन्ते भाव इति प्रागुक्ते ए
वं सति तत्र ते पुमिष्या भूतेषु तत्तत्कृतेषु भूतेषु का परिदे
वना को वाडुः ख प्रलापः न को अचित इत्यर्थः न हि स्वप्ने
बद्धविधान्वं भूतपुलभप्रतिबुद्धरूढिहेतुन शोचति पृथ
ग्जनेऽपि एतदेवोक्तं पुराणे अदर्शनादापतितः पुनश्चाद
र्शने गतः भूतसंघ इति शेषः तथा च शरीराण्युद्दिश्य शो
को नोचित इति भावः आकाशादिमहाभूताभिप्रायेण वा
सोको योज्यः अवक्तुं न्यनुपलब्धतमविद्योपहितं चेतन्यमा
दिः प्रागवस्था येषां तानि तथा वक्तुं नामरूपाभ्यामेवा
विद्यकाभ्यां प्रकटीभूतं न तस्मै न परमार्थसदात्मना मया
स्थित्यवस्था येषां तादृशानि भूतान्याकाशादीनि अवक्तुं
निधनान्येव अवक्तुं स्वकारणम् एदीव चरादीनां निधने प्र
लयो येषां तेषु भूतेषु का परिदेवनेति पूर्ववत् तथा च प्र
तिः तदेतदेतदव्याकृतमासीत् तत्रामरूपाभ्यामेव व्याक्रिय
तेत्यादिरवक्तुं पादान्तां सर्वस्य प्रपंचस्य दर्शयति लय
स्थानत्वेन तत्सार्थसिद्धं कारण एव कार्यस्य दर्शनात् यं

वा

शांतरेचविल्लरः तथाज्ञानकल्पितत्वेनतुल्याकाशादीनि
भूतान्यसुदृश्यशोकोनोचितश्चेतत्कार्याएदृश्यनोचितइ
तिकिप्रवक्तव्यमितिभावः अथवासर्वदातेषामव्यक्तरूपेण
विद्यमानत्वादविकेदाभावेनतत्रिमितः प्रलापोनोचितइ
त्यर्थः भारतेत्यनेनसंबोधयन् सुद्वंशोद्भवत्वेनशास्त्रीय
मर्थप्रतिपत्तमहंसि किमितिप्रतिपद्यसेइतिस्मयति १५ व

ननुमिदंसाधयद्वयः शोचतितादृशमात्रफलमस्य अन्य
मेवकरेवहितमाजंश्रेयसात्मनस्तुभूतइतिन्यायान्न त्वद
दनायोप्रतिरुद्धिममनदोषः तत्रान्येषामपितवेनात्मापरि
शान्तोदयशोकाः आत्मप्रतिपादकशास्त्रार्थप्रतिपत्तिस्तु
दावेयामिवसाशयदोषादितिनेकदोषद्वयमितिभिद्वे
तात्मनोडयितेयतामाह १५ ॥

सदानंदी टी. ॥

तदेवमात्मनोयुक्ताः शोचात्वंप्रतिपादितं अथेदानीमशो
चात्वेष्वात्मनोभौतिकानिमान् १ देहादृश्यशोचामीत्या
शंकाहास्युतोर्जनं जन्मनः प्राक्शरीराणिभूतकायाणिस
र्वथा २ अदृष्टानितयामथेजनेहर्द्धंस्तेः पुरा उपलब्धानिसं
त्येतेष्वदृष्टानिभवंतिच ३ यथास्वप्नेद्रजालादौप्रतिभासस
मानिवे भूतानीहतथाज्ञानात्पादुर्जनस्थितानिच ४ आदावं
तेचयत्रास्तिवर्तमानेपिततथा इतिन्यायेनमथेपिनसंत्येता
निसर्वशः ५ तथाचात्वंतत्तुल्येषुतेषुतत्त्वविदस्तव कोवाडः
त्वप्रलापोयंनकोपीहोचितस्तव ६ नहिस्वप्नेस्वप्नादीनुप
लभ्यस्यगजनः प्रबुद्धस्तद्वियोगेनशोचतित्वंकिमप्यहो ७
अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनेगतः नासौतवनतस्यत्वे
दृष्टाकिंपरिदेवना ८ सुद्वंशोद्भवत्वेनशास्त्रीयंज्ञानमा
हंसि प्राप्तित्वमत्रभगवानाहभारतशततः १॥ १५

नीलकंठी टी. ॥

अस्वात्मनोः शोचात्वंतथापिइष्टदेहविनाशजः शोकोभवत्ये

गी.
टी.
दि.

वेत्ताशोकसकारणस्पदेशोदेर्मिष्णात्वेसाथयति अयक्तादीनी
ति भूतानिविद्यदादीनितद्विकारभूतानिजरायुजादीनिच न
व्यक्तमव्यक्तंमज्ञानंआदिर्येषांतथाविधानि व्यक्तःस्पष्टःमथः
उत्पत्तिमारभ्यमरणत्यागवस्थायेषां अव्यक्तेपवनियनंल
योयेषामिति अयमर्थः रज्जुरगादिकारणमज्ञानंनरज्जव
त्तुडरगवद्वाव्यक्तमस्ति परीक्षमाणंचनदृष्टिपथमवतर
ति अतस्तदव्यक्तं ततउत्पन्नःसर्पस्तत्रैवलीयतेनरज्ज्वा एवं
आत्मनिकल्पितानांभूतानांआदिरंतश्चाव्यक्तमेव तेनआ
दावंतेचयत्रास्तिवर्तमानेपितत्तथेतिन्यायेनमथेभासमा
नान्यपितानिरज्जुरगवत्प्रसंत्पेव एवंविधेतत्रतस्मिन्वि
षयेकापरिदेवनाकोवाविलापः नहिमरुमरीचिकाद्भेदो
नष्टइतिकश्चित्तत्त्वविद्धि लपति अतएवभूतानांरज्जुरगादी
नामिवप्रतीतिसमकालिकीरूढिमभिप्रेत्यकोषीतकिञ्चास
णेस्वापप्रबोधयोर्नगह्ययोदयोपक्षेते सयदास्वपितितेदेने
वाक्त्तर्वैर्नामभिःसहायेतिचक्षुःसर्वैरूपैःसहायेतिश्रोत्रं
सर्वैःशब्दैःसहायेतिमनःसर्वैरर्थानैःसहायेतिसयदाप्रबुध्य
तेःयेतस्मादात्मनःसर्वेप्राणायथायतनंविप्रतिष्ठंतेप्राणभ्यो
देवादेवेभ्योलोकावृत्ति प्राणाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि देवास्त
दनुगारुकाःसूर्यादयःलोकाःरूपादयः नन्विहान्यत्रच
आत्मेवसर्वभूतानालयोदयस्थानमित्युच्यतेनान्यत् तत्क
थमेवामव्यक्तंलयोदयस्थानमित्युच्यते सत्यं अज्ञानाप्रय
त्वाद्भ्रमणितथात्वव्यपदेशोनवस्तुगत्या नहिप्रपरिणामि
नःकूटस्थस्यमृद्वत्कार्यप्रविलयोदयस्थानत्वंसंभवति य
थोक्तं अस्पष्टैर्तेजजालस्ययडपादानकारणं अज्ञानंतडपा
श्रित्यव्यक्तकारणमुच्यतेइति २५ ॥

आनेदी टीका

अपिच अव्यक्तःसर्वमदृष्टआदिर्येषांतानिभूतानिप्राणिनःप्र
दर्शनादपतितःअनश्चादर्शनेगतः नैषादिवैत्तिनत्वनेकस्मि

किमनुशोचसि इतिस्मृतिवाक्यार्थानुसारेण्येयमर्थः प्र
 यच्च अथक्तेपंचानाभूतानां सूत्मावस्थाप्रकृतिसत्तादिर्ये
 धामिति वक्ष्यमाणः प्राकृतसर्गापि सूत्रितः २५ ॥

+ अन्यमपि प्रकारं शोकपरिहाराय ह रामकंदी टीका

+ एधिद्यादिभूतसन्निवेशविषयशरीरात्मकत्वात्सर्वप्राणभू
 तोभूतशब्देनात्रोच्यते तान्येतानिभूतानि अथक्तादीनि अप्र
 त्यक्षसर्वरूपाणि तथैवाव्यक्तनिधनानि परोक्षपर्यन्तानि न
 स्तेतानि सर्वमेवंविधान्यासन्मुनेष्वेवंविधानि भविष्यन्तीति ज्ञा
 यते ततो ह्येवोरणे तयोः काष्ठयोः तान्यशोचानि यदपि व्य
 क्रमध्यानियक्तातेन तेन रूपेण वेद्यमाना मथावस्थाजन्मवि
 नाशोत्तरालवर्तिनी दशायेषां तथा विधान्यशोचान्येव व्य
 क्तावस्थाया मेघादिभ्रममात्रमेव स्थैर्यप्रतिपत्तिः एतानि हि
 येन येन प्रकारेण कल्पन्ते तेन तेन विनश्यता एवैतानि का
 निवाभवन्त परिणामित्वादाविर्भवन्ति तिरोभवद्दमोक्रोता
 निवाभवन्त सर्वथा विकल्पा मानान्येकस्यास्थिरस्वरूपस्यासं
 भवादशोचान्येवेति देहात्मकभूतसन्निवेशमात्रेण प्रति
 पन्नेषुकः परिदेवनावसर इति (इदानीं च प्रकाशेण यमर्थो
 तिरोभीरत्वात्त्यावस्थावधारयितुमवृत्तात्वाच्च यद्वदत्यर्चन
 र्थेन तदर्थविषयमनुब्रूयवसायं परिहर्तुं प्रह्लादप्रयत्नप्रतिप
 न्नवत्तायेत्यदशोचितं नार) २५ ॥

मस्या

लासि की टीका

प्राणिनो नित्याः संतनित्यावायस्तावदेषां शोचकस्ते प्रत्येका
 मशोचन्ते इत्याह अथक्तादीनीति अथक्तामदर्शनमनुपल
 खिरादिर्येषां तानिभूतानि एधिद्यादिभूतसंचातात्मकाः प्रा
 णिनः प्राणत्वेन प्रत्यक्षसर्वरूपाणि तथा व्यक्रमध्यानिसा
 क्षरणाद्यक्तातेन तेन रूपेण वेद्यमाना मथावस्थाजन्मम
 रणान्तरालमध्यवर्तिनी येषां तानि अथक्ता निधनान्येव प
 रोक्षपर्यन्तानि मरणार्थमव्यक्तामेव प्रतिपद्यन्ते तथा
 चेकं अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शने गतः नत्वा सो वेद

गी.
टी.
टि.

तत्र का परिदेवना कः शोकनिमित्तो
विलापः प्रतिबुद्धस्य सप्तदृष्टव्युषिव
शोको न युज्यते इत्यर्थः आदावनेव यत्रा
ति वर्तमानोपि तत्तथेति
त्यायात्

नत्वेनेकः सन्कमनुशोचसीति २५

पंचोलीटीका

यद्यपि आत्मानिशोको न युक्तस्तस्यापि देहेन्द्रियादिभूतसंज्ञातमु-
द्दिश्य शोको युक्त इत्याशङ्क्याह अव्यक्तेति हेभारतभूतानि अव्य-
क्तादीनि व्यक्तमर्थानि अव्यक्तनिधनानि मरणादनेतरैश्च दृश्यानि
तत्र का परिदेवना को वा क प्रलापः २५

रणावीरसमिद्धोधिनी॥

पुनरपि शोक परिहारप्रकारमेवाद अव्यक्तादीनीति हेभारतेति
पुनर्विशोचन्नेन पास्त्रीयार्थप्रतिपत्त्यर्होपि तं किमिति न प्रति-
पद्यसे इति स्मारयितुं संबोधने भूतानि पृथिव्यादिभूतमयानि श-
रीराणि अव्यक्तादीनि न व्यक्तः प्रत्यक्ष आदिः पूर्वदृश्येषां तानि
तादृशान् भवन्ति तथा व्यक्तेतेन तेन रूपेण वेद्यमानं मध्यं जन्मानंतरं
प्राप्तरणार्हत्मानं को मारय वस्यास्वरूपं येषां तानि तादृशानि भ-
वन्ति तथा व्यक्तनिधने पर्यंतो येषां तानि तादृशान्येव भवन्ति पूर्वमे-
वं विधान्येताभ्यामन्ये चैवं प्रकाराणि भविष्यन्तीति न केनापि ता-
यन्ते इत्याद्यन्तयोः परोक्षता मध्ये तु स्वमेदं जालवदृष्टानामेतेषां
का स्थिरतेति भावः एवं च निर्णये जाते तत्र तेन नित्येऽदेदेऽक-
परिदेवना अपि तन्न कोपि दुःखप्रलापः अन्यथा स्वमेदं दृष्टानां
धुना संयोगस्य सति प्रबोधे विच्छेदादपि शोच्यता स्यात् न च तत्र
प्राक्तनोपि शोचन् दृष्टः का कथा भवादृशस्येति देहाभ्युदितप्रपन्नो
चितस्तव शोक इत्यभिप्रायः २६ ॥

मधुभाष्य

अव्यक्तादीनीति देहयोगवियोगस्य नियतत्वादात्मनश्चेत्सु-
स्वरूपत्वात्सर्वथा नानाशान् शोकः कार्य इत्युपसंदर्भमेष्वरं
सामर्थ्यं पुनर्दर्शयति २६ ॥

भाषा अनुवाद

और जो कहे कि देहादिका स्वभाव जो जन्म मरण आदि तडपायिक आत्माका जन्म मरण विचारि करि शोचते है तो भी शोच करना न चाहिये इसपर कहते है कि अव्यक्त आदि अर्थात् अव्यक्त कहे प्राणियोंकी उत्पत्ति का मूल कारण जो प्रकृति माया सो प्राणियोंकी उत्पत्तिके पूर्व कारण रूप सब जीवों को अपने भीतर लीन करके अव्यक्त कहै प्रकट रहती है और व्यक्त मध्य अर्थात् जन्म मरण के मध्यमे सकल प्राणी वर्तमान अवस्थामे विराजमान रहते है और अव्यक्त निधन अर्थात् अन्तमे स्वकारण जो माया तिसमे सब प्राणी लीन होके रहते इससे है अर्जुन ऐसे रहने वाले प्राणियोंकी मृत्युमे किसी तरह शोच करना न चाहिये जैसे जगे ऊये मनुष्यको स्वप्नमे देखी भई वस्तुके अर्थ शोचकरना अयोग्य है जैसे यह भी जानो ॥

होहा ॥

भारत आदि अव्यक्त यद्भूत मध्यमे व्यक्त अव्यक्त अंत में होत पुनर्वा प्रलाय तदां सक्त २८॥

192

आश्चर्यवत्पश्यतिकश्चिदेन आश्चर्यवद्दद-
 तितथेवचान्यः आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणो-
 ति कृत्वापेनवेदनचैवकश्चित् १५ ॥

शांकरभाष्यटी.

उर्विज्ञेयोयं प्रकृतआत्मा किं त्वामेवैकं उपालभेत्साधा-
 रणे श्रुतिनिमित्ते कथं उर्विज्ञेयोयमात्मेत्यत आह आश्च-
 र्यवदिति आश्चर्यवदाश्चर्यं दृष्टपूर्वमद्भुतमकस्माद्
 पश्यमानं तेन तुल्यमाश्चर्यवदाश्चर्यमिवैनमात्मानं पश्य-
 ति कश्चिदाश्चर्यवदेन वेदति तथेवचान्यः आश्चर्यवच्चैन-
 मन्यः शृणोति कृत्वा दृष्टोक्तात्मात्मानं वेद नचैवकश्चि-
 दथवा योयं आत्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यायो वेद-
 ति यच्च शृणोति सोनेकसहस्रेषु कश्चिदेवभवत्यतोऽ-
 र्थोयमात्मेत्यभिप्रायः १५ ॥

आनंदगिरिकृत टी. ॥

अर्जुनं प्रत्युपालमंदरीयित्वा प्रकृतस्यात्मनोऽुर्विज्ञेय-
 त्वान्नं प्रत्युपालमो न संभवतीति मन्वानः सत्राह उर्विज्ञे-
 य इति तथाचात्माज्ञाननिमित्तविप्रलम्भस्य साधारणत्वा-
 दसाधारणोपालम्भस्य निरवकाशतेत्याह किं त्वामेवेति
 अहंप्रत्ययवेद्यत्वादात्मनोऽुर्विज्ञेयत्वमसिद्धमिति शङ्कते
 कथमिति विशिष्टस्यात्मनोऽहंप्रत्ययस्य दृष्टत्वेऽपि केवल-
 स्य तदभावादास्ति उर्विज्ञेयतेति श्लोकमवतारयति आ-
 हेति आश्चर्यवदिति आद्येन पादेनात्मविषयदर्शनस्य
 दुर्लभत्वं दर्शयत्वा दृष्टदौर्लभ्यमुच्यते द्वितीयेन च तद्वि-
 षयवदन्यस्य दुर्लभत्वोक्तेस्तदुपदेष्टुं तत्त्वकथ्यते त-
 तीयेन तदीयश्रवणस्य दुर्लभत्वद्वारा श्रोतुर्विरलतावि-
 वक्षिता श्रवणदर्शनेऽस्तीनाभावेऽपि तद्विषयसाक्षात्का-

गी.
टी.
दि.

रस्यात्मनायासलभ्यत्वं चतुर्थेनाभिमतमिति विभागः आत्म
गोचरदर्शनादिर्दुर्लभत्वद्वारा उर्वोयत्वमात्मनः साधयति ।
आश्चर्यवदिति संप्रत्यात्मनिदृष्टवत्कः श्रोतः साक्षात्कर्तृश्च
दुर्लभत्वाभिधानेन तदीयं उर्वोयत्वं कथयति अथवेति
व्याख्यानद्वयेपि फलितमाह अत इति १५ ॥

सामिक्तत टी. ॥

किंचिदेहानां च स्वभावोपरीलोच्यत उपाधिके आत्मज्ञाने
मरणेऽपि कोनकार्य इत्याह अथकादीनीति अथकं प्रधानं
तदेवादिः उत्पत्तेः पूर्व रूपं येषां तानि अथकादीनि भूतानि श
रीरानि कारणात्मजा मेवोत्पत्तेः तेषां अकृतमभिव्यक्तं मध्य
जन्ममरणान्तरालादिति लक्षणं येषां अथकेन नियनेन
देहेषां तानि इमान्येव भूतान्येव तज्जु कृतस्तर्हि विद्वांसो
पिलोके शोचन्ति आत्माज्ञानादेव त्वाशयेनात्मनोऽविज्ञे
यतामाह आश्चर्यवदिति कश्चिदेनमात्मानं शास्त्राचार्यो
पदेशाभ्यापपन्न आश्चर्यवत्पश्यति सर्वगस्य नित्यज्ञाना
नेदस्वभावस्यात्मनो लौकिकत्वादेर्द्विजालिकवदद्यत्मा
नेपश्यन्निवविस्मयेन पश्यति असंभावनाभिभूतत्वात् त
था आश्चर्यवदेतान्येव दति पृणोति चान्यः कश्चित्पुनः विपरी
तभावनाभिभूतः श्रुत्वापि नैव वेदवशाद्वा उक्तापि दृष्टापि न सा
म्यकवेदेति द्रष्टव्यम् १५

पिशाचभाष्यम्

उर्वोयोयं प्रकृत आत्मात्मा किं त्वामेवैकमुपालभेसाधारणो भ्रा
तिनिमित्ते कथं उर्विज्ञेय आत्मेति तत्राह आश्चर्यवदिति आश्चर्य
वदाश्चर्यमद्भुतं स्वार्थवति प्रत्ययः आश्चर्यमेव आश्चर्यवत् अदृष्टम्
मा ननु भूतमकस्मादृष्टमानश्चर्यमेनमाश्चर्यमेनमात्मानेकश्चित्प
श्यतीत्याश्चर्यतयेव नमात्मानमनः कश्चिददतीत्येतदाश्चर्यं श्रुत्वा
द्वा उर्वोयमेन नैव वेदेत्याश्चर्यमतो उर्वोय आत्मेति अभिप्रायः १५

रामानुजभाष्य टी.

एवंशरीरात्मावादेपि नास्ति शोकनिमित्तमित्युक्ताशरीराति
रिक्तप्राप्तिर्यस्य रूपप्राप्तिरिति दृष्टावन्ताश्चेताश्च वणा यन्मा
निष्पद्येडर्लभत्प्राह एवमुक्तस्वभावंसेतरसमस्तवस्तु
विसृज्यतीत्यतयारम्भे वदवस्थितमनंतेषु जंतुषु महता
तपसास्ती एषा पण्डितपुण्यपुण्यविधः कश्चित्पश्यति
तथाविधः कश्चित्परस्मैवदति एनेकश्चिदेवपुण्येति श्रुत्वा
येनैयथावदास्थितं तत्त्वतो न कश्चिद्देवकाराद्देवक
श्चेत्पश्यति तत्त्वतो दर्शनं तत्त्वतो वदनं तत्त्वतः श्रवणं डर्ल
भमित्युक्तं भवति २५ ॥

अभिनवयसकृत टी. ॥

एवंविधं च प्राप्तिर्यवत्पश्येति ननु यद्येवमयमात्मा विनाशी
किमिति सर्वेण तथैव नोपलभ्यते यतोऽनुतवत्कश्चिदेव
पश्यति श्रुत्वापि न कश्चिदेव जानाति न वेति २५ ॥

परमार्थप्रपाटी. ॥

तच्चातिदुर्गममित्याह प्राप्तिर्यवदिति अनादिजन्मकोटिषु
दृश्यजातदर्शनसंनिविष्टदृष्टिः प्रमान्कस्माच्छास्त्राचार्यो
पदेशात्रिराकाराद्वैतविदेकरसमात्मानमाप्तिर्यवत्पश्य
ति यतः प्रागननुभूयतवस्तुदर्शनप्रवणवाप्राप्तिर्यजन
कं भवति दृष्टांताभावानुसमान इत्यर्थः तथान्यायः क
श्चिदनभिज्ञातात्मतत्त्वः शास्त्रश्रुतेन शब्दमात्रेण वदति
सोऽप्याप्तिर्यवत् ततः श्रोतापितथैवा एवमुक्तेषु त्रिषु पिक
श्चिदप्येनमात्मानं न वेद तथात्वमपि संनिरूपितमात्मानं
प्राप्तिर्यवत्तत्त्वादृश्यदृष्टाभिति विशेषेण यत्किंचिद्दृष्टं त्रिरूप
णोसावधानं तथा भवति तद्यमित्यर्थः प्रथेतदर्थं सर्वशास्त्रा
याकृतिरपि श्रवणयापि बह्मभिर्योनलभ्यः श्रुत्यैवैतैपि व

तस्मादस्मिः

गी.
टी.
टि.

हवोयंनविद्युः आचार्यैर्वर्तुः कशलेस्मलव्यावाचार्योज्ञाता ऊ
शलानुशिष्टइति भाष्यं यः परमात्मा सदाचार्यादपि अवगाय
अवगार्येव ब्रुभिर्नलभ्यः ब्रूनां सुलभो न भवति किंतु देव
वशात्कस्यापीत्यर्थः तथा परमात्मानं पृथक्तेपि बहवः न वि
द्युः नाविदन् किंतुकश्चिदेव तथा स्यात्मानो लब्धो अकलशावा
यं आश्चर्यो भवति मुसति तथा अकलशलानुशिष्ट उपदिष्टो ज्ञा
ता शिष्याणां आश्चर्यो भवति १५ ॥

वनमाली टीका ॥

ननु विद्वांसोऽपि ब्रूत एव शोचंति तत्कृतो वक्तुः ज्ञाता तत्रो
त्तर्मायादिष्वयस्यात्मनो दुर्ज्ञेयत्वा हेत्याशं काया मात्मनो दु
र्ज्ञेयत्वमाह आश्चर्यवदिति एनेदेहिनेदेहेन्द्रियादावनाद्यवि
वशादेहे ममेत्यभिमानिने कश्चिदाचार्यो पदेशलज्जविवेकः
आश्चर्यवत आश्चर्यं पश्यति विधिवत्कृतमिति वत्स्वार्थेव
तिः तादृश एव कश्चिदन्योन्यस्मै वदति सोऽप्याश्चर्येव त आ
श्चर्यः दुर्लभ इत्यर्थः अन्यः कश्चिद्यदेनेष्टुलोति सोऽप्याश्चर्येव दा
श्चर्यः दुर्लभः श्रुत्वापि शममादि साधनं संपत्तिहीनः श्रुत्वाप्येने
वेद अत्र वक्तुर्देष्टरपेक्षया न न्यत्वमपि नृपय कज नोपेतया
यदाश्चर्यवत्सर्वत्र दर्शनादिक्रियाविशेषणं कर्तृकर्मणो
अविशेषणं आत्मा तज्ज्ञानं तज्ज्ञानावेत्येतत्त्रितपमाश्चर्यं अ
नाद्यविद्यावशादहेन्द्रास्मणो हेतुत्रिय इति देहादि संवलितज
पादसमागमस्य सादलव्यसिवेकं पिता कथं त्वं सम्पत्कजाती
याः इति भावः १५ ॥

ऊरुमवेजयती टी. ॥

नन्वेवं चेत्तस्मात्मानं ज्ञात्वा सर्वे पि शोकं कृतो न त्यजंतीत्याशं
काया मात्मज्ञानस्य दुर्लभत्वमाह आश्चर्यवदिति देहेन्द्रिया
द्यचेतनवस्तुविजातीयमुक्तसंभावकमेनमात्मानं सर्वेषु प्रा

लिमात्रेण मध्येऽनेकजन्माजितप्रणयुजैरवाप्तसहंश
 सत्संप्रदायसंख्यासहस्रिकः सदाचार्यवान्यः कश्चि
 दनिर्दिष्टः पुरुषः प्राप्स्यत्यवश्यमिति विस्मयेन वेत्तते य
 स्मादात्मनो नित्यज्ञानानंदस्वरूपत्वेन जन्मादिविकारमू
 ल्यत्वेन च सर्वव्यप्यतां चेतनपदार्थभ्यां विलक्षणत्वम
 स्ति अथ च तद्रूपः पुरुषस्यानाविद्यादृष्टतत्त्वज्ञानत्वेन विप
 रीतबुद्धित्वमप्यस्ति तस्मात्किमिदं रूपमिति विस्मयेन वे
 तत इत्यर्थः तथैव च तथाविधमेव न मात्मानं तथाविधोयः
 कश्चिदप्यपि प्राप्स्यत्यवश्यमिति एनं प्रत्येककश्चित्प्रमाण
 ति शास्त्राचार्यादिभ्यो यथावेदं न श्रुत्वापि यथार्थनः क
 श्चित् न वेद न जानाति च शब्दात्मस्वरूपप्रणयिनिष्ठये
 द्रष्टव्यं श्रोतव्यमिति दुर्लभत्वं दर्शितम् ॥ १५ ॥

+ ननु विद्वांसोऽपि बहवः शोचन्ति तस्मिन् मामेव प्रमथुं सूदनी टीका ॥ नः उनेरवमुपालभसे प्रमथवत्करोवहिति ज्ञाञ्ज्यो

+ एनं प्रकृतं देहि न माप्स्ये एतादृतेन तुल्यतया वर्तमानमाविद्यकानां वि
 यविरुद्धयर्थं तथा संतमप्यसंतमिव स्वप्रकाशचेतन्यरूपः पतिरपि मम दोषः तत्रा
 मपि जडमिवानंदजनमपि दुःखिनमिव निर्विकारमपि सः नैषामपि तवेवात्मा परि
 विकारमिव नित्यमप्यनित्यमिव प्रकाशमानमप्यप्रकाश ज्ञानादेव शोकः आत्मप्रति
 मानमिव ब्रह्माभिन्नमतद्भिन्नमिव शुक्तमपि वज्रमिवादि पतिस्तु तवान्येषामिव सा
 तीयमपि सद्वितीयमिव संभावितविचित्रानेकाकारप्रती शयदोषादिति नोक्तदोष
 ति विषयं पश्यति शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामाविद्यकसर्वद्वे दयमित्यभिप्रेत्यात्मनो
 तनिषेधेन परमात्मस्वरूपमात्राकारायां वेदान्तमहावाक्य उर्विज्ञेयतामाह +
 जन्मायां सर्वसंस्कृतफलभूतायामंतःकरणहृत्तौ प्रतिफ
 लितं समाधिपरिणामेन साक्षात्करोति कश्चित् शमदमा
 दिसाधनसंपन्नचरमशरीरः कश्चिदेव न तु सर्वः तथापि
 कश्चिदेन यत्पश्यति तदाश्चर्यवदिति क्रियाविशेषाणां आ
 त्मदर्शनमप्याश्चर्यवदेव यत्स्वरूपतो मिथ्याभूतमपि सत्य
 स्पष्टं जकमाविकमप्यविद्याविद्यातिकं अविद्याप्रपन्नं

गी.
टी.
दि.

चिन्नादि

ब्रूयात्

तत्कार्यतया स्वात्मानमप्युपहंतीति तथायः कश्चिदेने
पश्यति स आश्चर्यवदितिकर्तृविशेषणं यतो सो निवृत्ता
विद्यातत्कार्योपि शारब्धकर्मप्रावल्यानन्तानि व्यवहरति
सर्वदा समाधिनिष्ठोपि युतिष्ठति युत्थितोपि पुनः समाधि
मनुभवतीति शारब्धकर्मवैचित्र्यचरितः प्राप्तुं प्रापज्ञान
त्वात्सकललोकसुहृणीयोऽत आश्चर्यवदेव भवति तदे-
तत्त्वयमप्याश्चर्यमात्मा तत्तज्ज्ञानं तत्तज्ज्ञाता चेति परमदुर्वि-
ज्ञेयमात्मानं त्वेकथमनायासेन जानीयादित्यभिप्रायः
एवमुपदेष्टुरभावात्प्राप्तादुर्विज्ञेयः यो ह्यात्मानं जानाति
स एव तमन्यसे ब्रूयात् अज्ञस्योपदेष्टुत्वासंभवाज्ज्ञानं स्तु-
समाहितचित्तः प्रायेण कथं ब्रवीत् युत्थितचित्तोपि परे
एज्ज्ञातमशक्यः यथा कथंचित् ज्ञातोपि लाभपूजाख्या-
त्यादिप्रयोजनानपेक्षित्वात्र ब्रवीत्येव कथंचित्कारुण्य-
मात्रेण ब्रूवंस्तु परमेश्वरवदत्यंतदुर्लभमेवेत्याह आश्चर्य-
वद्वदति तथैव चान्य इति यथा जानाति तथैव वदति एनमि-
त्यनुकर्षणार्थः चकारः स चान्यः सर्वाज्ञजनविलक्षणः न
तु यः पश्यति ततो न्य इति व्याख्यातान् तत्रापि कर्मणि क्रिया
यां कर्तरि चाश्चर्यवदितियोज्यं तत्र कर्मणः कर्तृश्च प्रागाश्च-
र्यवत्त्वात्प्राते क्रियायास्तु व्याख्यायते सर्वशब्दावाच्यस्य
शुद्धस्यात्मनो यद्वदने तदाश्चर्यवत् तथा च श्रुतिः यतो वा-
चो निवर्तते तेषां प्राप्य मनसा सहति केनापि शब्देनावाच्यस्य
शुद्धस्यात्मनो यद्वदने तदाश्चर्यवत् तथा च श्रुतिः यतो वा-
चो निवर्तते विशिष्टशक्तेन पदेन जहदजहत् स्वार्थलक्ष-
णया कल्पितसंबन्धेन लक्ष्यता वच्छेदने तरेणैव प्रतिपाद-
नं तदपि निर्विकल्पकसाक्षात्काररूपमप्याश्चर्यमित्यर्थः
अथवा विनाशकिं विना लक्षणं विना संबंधांतरं सप्रमो-
त्यापकवाक्यवत्तत्त्वमस्यादिवाक्येन यदात्मतत्त्वप्रतिपा-

व

क

नतदाश्चर्यवच्छब्दशक्तेरचित्पत्वात् नचविनासंबंधवोधने
 तिप्रसंगाः लक्षणपक्षेपितृपत्वात् शक्यसंबंधस्यानेकसा
 धारणात्वात् तात्पर्यविशेषात्रियमइतिचेत् तस्यापिसर्वान्
 प्रत्यःविशेषात्काश्चिदेवतात्पर्यविशेषमवधारयतिनसर्वइ
 तिचेत् हेततर्हिपुरुषगतएवकश्चिद्विशेषोनिर्दोषत्वरूपो
 नियामकः सचास्मिन्पक्षेपिनंदंडवारितः तथाचाद्यादृश
 स्पष्टज्ञातःकरणस्यतात्पर्यानुसंधानपुरःसरंलक्षणयावा
 क्यार्थभोयोभवद्विरंगीक्रियाते तादृशस्यैवकेवलःशब्दः
 विशेषोऽखंडसात्वात्कारंविनापिसंबंधेनजनयतीतिकिम
 नुपपन्नं एतस्मिन्पक्षेशब्दहृत्यविषयत्वाद्यतोवाचोनिवर्त
 तइतिस्मृतराशुपपन्नं अयंचभगवदभिप्रायोवर्तिककोरैप्र
 पंचितः उर्बलत्वादविद्यायाश्चात्मत्वाद्दोयरूपिणः शब्दश
 क्तेरचित्पत्वादिद्वयसंमोहहानितः प्रगृहीत्वैवसंबंधमभि
 धानाधेययोः हित्वानिर्दोषप्रबुध्यतेसुप्रमेवोधितःपरैः जा
 यद्वन्नयतः शब्देसुप्रमेवेतिकश्चन धृतेतोज्ञानतोप्रज्ञाने
 ब्रह्मास्मीतिभवेत्फलं अविद्याद्यातिनःशब्दाद्याहंब्रह्मेतिथी
 भवेत् नशून्यविद्ययासार्थंरुत्वारोगमिवोषधमित्यादिना
 ग्रंथेन तदेवं कर्मणोः वचनक्रियायाश्चात्प्राश्चर्यरू
 पत्वादात्मनोऽविज्ञानत्वमुक्त्वा श्रोतुर्दुर्मिलत्वादपितदाह
 आश्चर्यवच्चैनमन्यःपृणोतिश्रुत्वापेनंवेदेति अन्योदृष्टवत्क
 श्चमुक्त्वादिलक्षणमुमुक्षुर्वक्तांब्रह्मविदेविधिवडपरत्य
 एनंपृणोतिप्रवणाख्यविचारविषयीकरोति वेदोतवाक्य
 तात्पर्यनिश्चयेनावधारयतीतियावत् श्रुत्वाचैनंमनननि
 दध्यासनपरिपाकाद्वेदापिसाक्षात्करोत्यपिश्राश्चर्यवत् त
 थाश्चर्यवत्पशुनिकश्चिदेनमितिवात्वात् अत्रापिकर्तरा
 श्चर्यरूपत्वंअनेकजन्मानुष्ठितसुकृतक्षालितमनोमलत
 याडुर्लभत्वात् तथाचवक्ष्यतेमनुष्माणंसहस्रप्रकश्चिद्यत
 तिसिद्धये यतनामपिसिद्धानांकाश्चिन्मोवेनितत्वतइति अ

५ मि

५ वचनविष
५ यस्या

वक्तु

५ वा

५ ति

1916

7

ज्ञानमुक्त
यत्ते पुंसां क्ष

सदानंदी टी. ॥

उर्विज्ञेयोयमात्मा किं त्वामेवैकमुपालभे साधारणे हि विभ्रान्तिनि
मित्तसु त्रुडः त्वदे मृणुत्वमात्मतत्त्वस्य दर्शयत्वमिहोच्यते एनं
प्रकृतमात्मानमाश्चर्येणानुतेन हि १ तत्त्वमायाविपर्यासक
ल्पनाधारमज्ञतं शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां सर्वद्वैतनिषेधतः २
वेदोतवाक्यजन्यायाधीष्टौ प्रतिविंबितं समाधिपरिपाकेन
काश्चिच्छात्पादिसंयुतः ४ पश्यत्येनेन सर्वोपि दोर्लभ्यतत्त्वदर्शि
नः यत्पश्यति तदाश्चर्यवदित्येवं क्रियान्वयि ५ तथात्मदर्शनं
यच्च तदप्याश्चर्यवद्यतः यत्स्वरूपांस्तेषां भूतं सत्यस्यैव जकं वि
भोः ६ यः पश्यति सग्राश्चर्यवत्त्रिरीत्यो मुमुक्षुभिः यतोसौ तत्त्व
विद्वास्तीक्ष्णतोप्यज्ञवदेव च ७ सदाचारे प्रवृत्तः सन्देहवानिवल
त्यते आत्मा तद्विद्यतज्ञानमेतदाश्चर्यवत्तये ८ उर्विज्ञेयमतो
मेनेजानीयाः कथमंजसा तथोपदेष्टुं दोर्लभ्यात् उर्विज्ञेयश्चो
पसौ ९ यथात्मानं विजानाति स ब्रह्मात्रे तरो जनः यतोऽज्ञः
सोपदेष्टुं त्वां संभवो भ्रान्तिशालिनः १० जानीयस्तु समाधिस्थः
सकथं शायशो वदेत् व्यथितोपि परिणमो ज्ञातुं शक्यः कथं
सुधीः ११ यथा कथं चिन्तातोपि मृजात्वात्पादिके फले निःस्पृ
हत्वा च न ब्रूयात्कथं चित्करुणावशात् १२ ब्रुवतीशवदेवाः
सौदेशिकोत्पत्तुर्लभः यथावेति तथावक्तिय एनेसादि एणं परं १३
सर्वज्ञजनभिन्नोसौ सग्राश्चर्यवदेव हि अनिर्देशस्य सुदृश्य
निर्विकल्पस्य सादिताः १४ आत्मनो वचनं यत्प्राप्तदाश्चर्यवदे
व च विनाशक्यादिना तत्त्वमादिवाक्यैः प्रबोध्यते १५ यदेदं तत्ता
त्मतत्त्वस्य तदाश्चर्यवदित्यहो शब्दशक्तेरचित्पत्वात्कृत्वा
विद्वद्भैरः १६ उर्बलत्वादविद्याया आत्मत्वाद्वा यत्पिणः श
ब्दशक्तेरचित्पत्वाद्द्विगुणं मोहज्ञानतः १७ अगृहीत्वैव सर्वं यं
मभिधानाभिधेययोः हित्वानिद्राप्रबुध्यते सुषुप्तेर्वीथिताः प
दैः जाग्रदव्रयतः शब्दसुषुप्तेवेति कश्चन धृतेतो वचसा ज्ञा
ने ब्रह्मास्मीति भवेत्फलं १८ अविद्यायातिनः शब्दायाद्देवसे

गी.
टी.
दि.

तिथीर्भवेत् नृशतृविद्यया साहजं हत्वारोगमिवौ सिधं १ एवं
वक्तव्यमात्मायवक्ताचवचनक्रिया त्रयमाश्चर्यवद्यस्मादुर्वि
ज्ञेयइतोपिसः ११ अन्तोमुमुक्षुर्वक्तायथाशास्त्रमुपेत्ययः
वेदांतवाक्यतात्पर्यनिश्चिनोति विचारतः १२ आत्वाचैनेतथा
मत्वा निदिध्यास्य निरेतरं साक्षात्कारोति त्रयं संतदाश्चर्यव
दित्यपि १३ श्रोतव्यं श्रवणं श्रोताचैतदाश्चर्यवच्चयं गुरोः शृणो
नियंश्चेनेमनुतेषा यतीहयः १४ संवेदात्मानमित्यत्र किमा
श्चर्यमिवेति चेत् कश्चिदेनेमुमुक्षुर्हि श्रवणादिपरोपिसन्
प्रतिबंधवशाच्चैनेवेदस्वात्मानमद्भुतं ननु तर्हि न कोप्येनेजा
नीयादिति चेन्न हि १५ जायते तत्त्वविज्ञाने श्रवणादिप्रकृवं
तां प्रतिबंधत्वादेव तदुक्तं वार्तिके स्फुटे १६ कृतस्तद्भान
मिति चेत् तद्विबंधपरित्यागः असावपि च भूतो वा भावी वा वर्त
ते यवा १७ भूतो हिरण्यगर्भस्य वामदेवस्य भावयं वर्तते स
तकेतोः श्रुतत्वात्तयोपति दुर्लभः न चैव कश्चिदित्यस्य सर्वत्रैवा
न्ययोस्तु वा कश्चित्पश्यति नो वक्तिकश्चित्पश्यति वक्तिक ३
कश्चिच्छृणोति तद्वाक्यं तदर्थं वेति तत्त्वतः कश्चिच्छ्रुत्वापि नो
वेति काश्चित्सर्ववहिष्कृतः ३१ एवं पंचप्रकाराश्च श्रोक्ता भ
गवता स्फुटे ३२ ३४ ॥

नीलकंठी टी. ॥

ननु वज्रपंजरतल्पस्य सर्वप्रमाणसिद्धस्य वियदादिप्रपंचस्य
कथं रज्जुरागादिवदज्ञानप्रभवत्वेनात्यंततच्छ्रुत्वमुच्यते कथं
वा कर्मज्ञानकांडापेक्षितमात्मनो यज्ञादिकर्तृत्वं श्रवणादिक
र्तृत्वं चापनूयत इत्याशं क्वाह आश्चर्यवदिति कश्चित्ज्ञातात्म
तत्त्वपनेषतीतानंतरस्त्रोकोक्तं भूतग्रामे आश्चर्यवत् आश्चर्यं अ
द्भुतं स्वप्रमायेदं जालादिकं तेन तत्त्वं आश्चर्यवत् तथा भूतं प
श्यति तथा कश्चिदेन माश्चर्यवद्वदति सत्त्वेन असत्त्वेन वा निर्व
क्तमशक्यमपि अनिर्वचनीयेनेव लोकाप्रसिद्धेन रूपेणोपा
पादयति तथाहि रज्जुरागवत्प्रपंचः संश्लेषेनेह नानालिङ्गिकं च

नेति श्रुत्या न वायेत असंशयप्रतीयेन तस्मादनिर्वर्तनीयो
यमिति तदिदं सर्वव्यावहारदस्यापि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वाप
पादनमत्याश्चर्यमित्यर्थः तथा पुनः प्रपञ्चं प्रत्यक्षाश्चर्यव
तश्च एवेति इमे लोका इमे देवा इमे वेदा इदं सर्वं यदयमात्मे
ति प्रत्यक्षेणानुनात्मतया उपलभ्यमानस्यापि प्रपञ्चस्य यत्
प्रत्यगभिन्नत्वेन प्रवर्णितं तदन्तमाश्चर्यं न हीयेत्कतिर्यज
मानः प्रस्तर इत्यादिवहुपचरितार्था प्रपञ्चस्यात्मनः एव
के आत्मनो वाच्येरेदृशीनेन प्रवर्णेन मत्वा विज्ञानेनेदं स
र्वं विदितं भवतीत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपरोधा
पत्तेः न च प्रतिज्ञाप्योपचारिकी प्रदेशांतरेषु तस्य यथासौ
मेकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृत्मायं विज्ञातं स्यादिति दृष्टान्तस्य
परोधापत्तेः तस्मात्प्रतिज्ञादृष्टान्तनिगमनानामेकवाक्य
त्वात् न प्रपञ्चस्यात्मान्यत्वं तच्च भेदग्राहिप्रत्यक्षविरोधादा
श्चर्यमिव शृणोति तथा काश्चिदेन प्रपञ्चं प्रत्यगनन्यत्वेन श्रुत्वा
अपिशब्दात् उक्तास्वप्नादिदृष्टान्तेरुपपाद्यदृष्टाधानेन च साक्षा
त्कृत्वापि तत्त्वतो न वेदनजानाति तथाहि श्रामादिप्रज्ञातीव
विज्ञेयतः परिहीयत इति वक्ष्यति तस्मादात्म्येक्यात्संभवत्येव
प्रपञ्चस्परज्ज्वरगादितल्पत्वेन तच्छब्दे यद्वा एनमात्मानं क
त्तु भोक्तृत्वदः वित्वानित्यत्वजडत्वसंगित्वपरिछिन्नत्वादि
धर्मवत्तया प्रसिद्धमपि तत्त्वमसीत्यागमोत्थया ब्रह्माकारांतः
करणवृत्त्या ब्रह्मविद्याव्याश्रयकर्तारमभोक्तारमानंदजनं
सत्यचिद्रूपमसंगमनंतमपरोक्षीकरोतीति महदाश्चर्यं य
त्पश्यति तदाश्चर्यवदितिक्रियाविशेषणं वा आविद्यकम
पिदर्शनमविद्यां स्वात्मानं च कतकरजौवत्रिवर्तयतीति
यद्वायः पश्यति स आश्चर्यवदितिकर्तृविशेषणं यत एक
एव विद्वान्समाधिव्युत्थानयोः परस्परविरुद्धमात्मनो ब्रह्म
भावं जीवभावं च यावदारब्धकर्मक्षयमनुभवतीति तथा
वाङ्मनसातीतमप्यात्मानं यद्वाचा वदति तदप्याश्चर्यं शृणु

गी.
टी.
दि.

हीतसंगतिकेनापिशब्देनयथासुमःप्रबोध्यतेतद्वत् यथा
क्तवार्तिके अष्टहीनैवसंबंधमभिधानाभिधेययोः हित्वा
निर्ज्ञप्रबुध्यतेसुप्रमेवोचिताःपरैः जायद्वत्रयतःशब्दसु
प्रमेवेनिकश्चन धस्तेतोज्ञानतोज्ञानेब्रह्मास्मीतिभवेत्क
ले अविद्याद्यातिनःशब्दाद्याहंब्रह्मेतिधीर्भवेत् नशपत्यः
विद्ययासाईहत्वारोगमिवोषधमिति तथायःपुणोतिस्म
पिआश्चर्यवत् प्रतिडर्लभइत्यर्थः अवणयापिवद्भूमिर्यो
नलभ्यइतिश्रुतेः पुण्वतोपिवहवोयत्रविधुरितिश्रुति
द्वितीयपादार्थसंसृज्ज्ञानि श्रुत्वापेनमिति आश्चर्योवक्ता
ऊशलोसलव्याआश्चर्योज्ञाताऊशलेनाउशिष्टइतिउत्त
राईसुस्लोकपूर्वादेनसंसृहीतइतिज्ञेयं उर्विज्ञेयोयमा
त्मातस्तंतज्ञानार्थयतस्वेतिभावः २५ ॥

आनेदी टीका

अर्जनमेवेदेहिदेहयोर्निर्त्यानिपत्यविचारेप्रप्रतिप्रश्ना
भावादनवधानेमत्वारुधितइवसापालेभमाह एवेनह
न्यतेहन्ममानेशरीरेइत्यादियुक्तिदर्शितस्वरूपमपिभीष्मा
दिजीववर्गे कश्चिदेहाहंभावनावाननात्मज्ञाजनः आश्च
र्यवदसंभावमिवपश्यति सतिदेहेउपलभ्यते देहनाश
तनोपलभ्यते इतिदृश्यस्पदेहस्यश्रुत्यातत्वेनविमृष्टतौ
त्यर्थः अन्योवक्तामद्विधःसर्वज्ञःपरमेश्वरः एनमुक्तसर्व
ज्ञजीववर्गमाश्चर्यवदसंभावोवक्तिकिकाका युक्ति
संभावमेववक्तीत्यर्थः चपुनःएनमन्यःअर्जनादपरःकिं
माश्चर्यवद्भूणोति आमोक्तेःसत्यतयासंभावमेवप्राणो
ति यथायमर्जनःएनमविनाशिनंश्रुत्वापिनेवावधार
यति तथाश्रुत्वापेनेकिंनवेद अपितु सर्वपवाभासेन
यतमानोवेदेति प्रकृतोपयोगात्सहृदयंगमोयमर्थोर्ज
नावधानार्थम् यस्त्वत्रापीपादेरर्थोव्याख्यातस्तस्मैदानी
मत्रत्यत्रदृढबोधोजनोपदेशविषयइतिसहृदयाःप्रमा
ते

+ इदानीं बहुप्रकारेण यमर्थेति गंभीरत्वात्मायावधारयितुमनुष्टातं चाशक्यं इत्यनुनयेन तदर्थं विषयमनुव्यवसायेपरिहर्तुं प्रकृतप्रयत्नप्रतिपत्तयामस्यार्थस्य दर्शयितुमाह +

एवम् ३५ ॥

रामकंदी टीका

+ एनमात्मानं यथाप्रतिपादितस्वरूपं कश्चिन्मनुष्यसहस्रेषु मध्ये प्रकृतप्रणपरिपाकवशाद्भूतं न जन्मना मेते पश्यति तत्त्वतः प्रत्यभिज्ञानेन साक्षात्करुते योपि पश्यति स प्राश्न्यैव यथाश्चर्यं कश्चिदहहृष्टं सर्वमदुते कदाचित्कथं चित्त्वाणमात्रं पश्यति तद्वदेन कश्चित्कृतप्रणः क्षणमात्रं पश्यति तथैवाहुतरूपमिव प्रतिभासमानं कश्चिदेव तथा विधेयं नेवदति परप्रबोधनायाचष्टे तथैव कश्चिन्नाहृष्टपवपरेण प्रतिपद्यमाणं शृणोत्यवधारयति कश्चित्संप्रति भगवानुग्रहेण न विहितं तत्त्वादविद्योपहतोतः करणपेन यथाप्रतिपादितस्वरूपमात्मानं श्रुत्वापि कुतश्चित्प्रतिपादनं कुशलादाकर्ण्यपि न वेदतः त्वतो न जानाति स च तथा विद्योनुपदेशपवत्वं पुनर्भक्तिश्रद्धादिगुणसूचितं भगवदनुग्रहत्वात्प्रात्रमेवैतत्तत्त्वोपदेशोऽप्यत्रोद्युक्तो भवेत्यर्थः किमनुतात्पर्यम् अस्यात्मनो गुरुशिष्यक्रमेण स यमनुभवेन वा संतज्जातुकेचित्पुण्यभाजः प्रतिपत्तारः किंतु निरोत्तराभासपरिशीलनविशीर्णकल्पसकलविकल्पावरणानां विनैव वैमल्येन सर्वकालमाश्रितया चास्पतिपतिपात्रमिति विरलविरलोल्लेखः कश्चिदेव चरमजन्मा भवेदित्यथोक्तेन क्रमेण सम्प्राप्तवधारणीये

३५ ॥

लासि की टीका

ऊतस्तर्हि विद्वांसोपिलोके शोचन्निष्प्रार्थज्ञानादेवेत्याशयेनात्मनो दुर्विज्ञेयत्वमाह प्राश्न्यैवदिति प्राश्न्यैवमहहृष्टमदुतमस्माकं दृश्यमानं तेन तत्त्वोपदेशाभावात्पश्यति साक्षात्कराति नित्यज्ञानानंदसंभावस्यात्मनो लौकिकत्वादिद्वज्जालमिवाद्यमानं पश्यन्निव विस्मयेन पश्यति अस्मभावनाभिभूतत्वात् श्रुत्वाप्येनैश्वरात्तुग्रहभाजनः कश्चिदेव

अनेकसहस्रेषु कश्चिदहहृष्टप्रणः एनमात्मानमाश्चर्यवत्

तुक्लं श्रीकुलपुत्रो आत्मा चैवात्मना ज्ञातो यदा भवति साधकैः तदा विस्मयमात्मा वै आत्मन्येव प्रपश्यति तथैनमन्यः परप्रबोधनाय आश्चर्यवद्भवति तथा न्यः परेण प्रबोध्यमान एनमाश्चर्यवद्भूत एति तथा चोक्तं शिवस्त्रेषु विस्मयो योगभूमिकेति

तथाचक्रतिः यमेवैषवृणतेतेनलभ्यति

गी. टी. दि. * कश्चिर्विपरीतभावनाभिभूतः श्रुत्वाट्टोक्तापि न संस्यवेद ३५
पंचोलीटीका

न केवलं तं वैव विडुषामपि आत्मा परिजानात् शोकमोहौ भवतः
आत्मपरिज्ञानं च उर्विज्ञेयत्वादात्मन इत्यभिप्रेत्योक्तं येन उर्विज्ञे
यत्वमात्मन ग्राह आश्चर्यवदिति कश्चित्पुनश्चात्मानं आश्चर्य
वत्प्रवृत्तं पूर्वमद्भुतमुच्यमानं यथातद्वदिति च पुनः पुनमा
त्मानमन्य आश्चर्यवत्प्रवृत्तं पूर्वमद्भुतं प्रयमाणं यथातद्वत्प्र
णोतिट्टोक्ता श्रुत्वापि पुनमात्मानं कश्चित्प्रवेद ३५

शांवीरसमिद्धोधिनी॥

ननु यदि शरीरो देहो नापि न शोको चिती तर्हि किमिति विडुषा
मपि तदभिभूतत्वं दृश्यत इत्यर्जुनाभिप्रायमप्रांश्यात्मतत्त्वं
स्य उर्वोध्यतां देहत्वेन प्रतियादयति आश्चर्यवदिति कश्चिदे
नं प्रतियादितं स्वतृपमात्मानमाश्चर्यवददृष्टवत्त्वादद्भुतेन त
त्त्वं पश्यति प्रास्ताचार्योपदेशाभ्यामवदमानमिव विस्मयेन
साक्षात्करोति तथाप्यः सर्वविलक्षणपवंतयेव वदति परात्मा
ययित्वं कथयति तथैवान्यो गुरुमुपसृत्य तत्प्रतियादितमेन।
मात्मानमाश्चर्यवदसंभाव्यमानमिव प्रणोति श्रुत्वापि चेति
चकारो दर्शनवचने समुच्चिनोति श्रुत्वाट्टोदित्वापि कश्चिद
पि पुनमात्मानं संस्य द्रुवेदेत्यात्मनो ल्यप्रयत्नेन उर्वेयत्वादि
दानीं तज्ज्ञाने प्रयत्नबाहुल्यस्यानुपयोगित्वमेवेति मातृदेह
विनाशो नास्मिन् विनाशसंभाव्यशोकाविशेषभूरिति तात्पर्यम् ३५

मधुभाष्य

आश्चर्यवदिति उल्लभत्वेनेत्यर्थः तस्याश्चर्यलोके उल्लभापीष
स्वतृपत्वात्सूक्ष्मत्वाच्चात्मनस्तदृष्टा सांख्यज्ञानं शुद्धात्मतत्त्वं
विज्ञानसांख्यमित्यभिधीयत इति भगवद्वचनाद्व्यासस्मृतौ

योगउपायः दृष्टायोगः प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रयः प्रसिद्धय
इतिवचनाद्गवते नेतरौ सांख्ययोगौ उपादेयत्वेन विव
क्षितौ कृत्रचित्तामस्येन कर्मयोगइत्यादिप्रयोगाच्च
निंदितत्वाच्चेतययोर्मोक्षार्थमेषुभिन्नमतत्वमुक्तापंचरा
त्रसूक्त्या वेदानां त्वेकार्थत्वाविरोधः पार्थक्यं त्रसांख्याय
पेक्षया युक्तं तत्रैव चित्रशिखंडीप्रकाशे पंचरात्रमूले वेदे
कोक्तेश्च एवमेव सर्वत्र सांख्ययोगाच्च उपादेयवाच
को वर्णनीयः युक्तेषु ज्ञानं हि पूर्वजैवमुक्तं उपायश्च व
क्ष्यते बुध्यते अनयेति बुद्धिः सांख्ययोगाच्च उपादेयवा
चको वर्णनीयः युक्तेषु विषयो यथा वाचा बुध्यते सा ग
मिदितेत्यर्थः योगइमां बुद्धिं पृथिव्युक्तम् बहुधा हि बु
द्ध्योमतभेदान् तत्कथमेकत्र निष्ठाकरोमीत्यत आह

206

भाषा अनुवाद

तो फेरि बडे विद्वान लोग जो शोक करते चले आते है
 सो केवल आत्मा विषयक अज्ञानता ही से होता इस
 अभिप्रायमे आत्मा की दुर्ज्ञेयता कहे ज्ञान कठिनता का
 निरूपण करते है कि कोई तो शास्त्र आलोचना करिके
 इस आत्माको जानिके भी आश्चर्य प्रसा जानते अर्थात्
 सर्वगत नित्य ज्ञान और आनंद स्वरूप आत्माके प्रलौः
 किकत्वसे असंभव जो इंद्रजालिक कौतुक निसके स
 मान देखि आश्चर्यसे बबडायकर विस्मययुक्त होते है ।
 और कोई आश्चर्यके नाई कहते कोई आश्चर्यके तत्त्व
 सुनते और कोई आत्मज्ञानरूप विपरीत कहे उलटी
 भावनासे अभिभूत होके इस आत्माका तत्व सुनिके भी
 जानि सकते नही अर्थात् बहुत देखि सुनिके भी ।
 प्रची तरहसे आत्मा का जानना अति कठिन है १५ ॥

टीका

कोई अवयवत देखें यदकहे अवयवत आन और अवय
 वत यद सुने अवयवकर भी न जान ॥ १५ ॥

50622-50623

[The text in this block is extremely faded and illegible.]

四

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

देहीनित्यमवधायं देहे सर्वस्य भारत तस्मा
सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितमर्हसि ३. ॥

शंकरभाष्य टीका ॥

अथेदानीं प्रकरणार्थमुपसंहरन् ब्रूते देहीति यस्मिं देही
शरीरे नित्यं सर्वावस्थासवधो निरवयवत्वान्नित्यत्वाच्च त
त्रावधायं देहे शरीरे सर्वस्य सर्वगतत्वात् स्यादरादिषु स्थि
तोऽपि सर्वस्य शणिजातस्य देहे वध्यमानेऽपि अयं देही न व
धो यस्मात्तस्माद्भीष्मादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न त्वं शो
चितमर्हसि ३. ॥

आनंदगिरिकृत टीका ॥

श्लोकान्तरमुत्थापयति अथेति आत्मनो उत्तीर्णत्वप्रदर्शना
नन्तरमिति यावत् वस्तुवृत्तापेक्षया शोकमोहयोरुक्तत्वं
त्वं प्रकरणार्थः देहे वध्यमानेऽपि देहिनावध्यत्वाभावे फलि
तमाह यस्मादिति हेतुभागं विभजते सर्वस्येति फलितप्र
दर्शनपरं श्लोकादर्थं व्याचष्टे तस्माद्भीष्मादीनीति ३. ॥

सामिकृत टीका ॥

तदेवं दुर्बोधमात्मतत्त्वं संक्षेपेणोपदिशन्न शोचत्वमुपसंहर
ति देहीति ३. ॥

पिशुचभाष्य टीका ॥

अथेदानीं प्रकरणमुपसंहरति यते देहीति तस्माद्भीष्मादीनि
सर्वाणि भूतानि उद्दिश्य न त्वं शोचितमर्हसि ३. ॥

रामानुजभाष्य टीका ॥

सर्वस्य देवादिदेहिना देहे वध्यमानेऽयं देही नित्यमवध्य
मिमंतव्यः तस्मात्सर्वाणि देवादिस्थावराणि भूतानि विष
माकाराण्युक्तेन स्वभावेन स्वरूपतः समानानि नित्यानि
च देहस्तत्त्वैषम्यं ततो देवादि सर्वाणि भूतानि उद्दिश्य न शो
चितमर्हसि न केवलं भीष्मादीन्यति ३. ॥

गी.
टी.
टि.

अभिनवप्रसक्त टी. ॥

अतो नित्यमात्मनो विनाशित्वम् ॥ ३. ॥

परमार्थप्रका टी.

अथ प्रकृतमनुसरति देही नित्यमिति देही शरीरचालकश्चा
त्मनित्यं निरंतरमवधाय वधाहो न भवतीति नित्यत्वं शोकेन ए
क एव सर्वस्य भूतजातस्य देहे वर्तत इति व्यापकत्वं शोकेन तस्मा
त्कारणात् सर्वाणि भूतानि भ्रातृन्सहृदादीनि शोचितं नार्ह
सितं निमित्तं शोको व्यर्थः अथ देहनिमित्तं चेन्नर्हितस्मादधि
करणी भूतात्मादात्मनः सकाशात् सर्वाणि भूतान्याविर्भ
वंतीति देहानामप्यासत्वरूपत्वं निरूपितं एतदेव बृहदार
ण्यकेणाग्राते सयथोर्णनाभिस्तत्तु नोच्चरेद्यथा येऽत्रावि
स्फुलिङ्गाद्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वलोकाः सर्वदेवाः
सर्वाणि भूतानि सर्व एतद्वात्मनो व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सा
त्यस्य सत्यमिति प्राणवत्सत्यं तेषामेव सत्यं भाष्ये पूर्वश्र
तौ अथ यदा सृष्टुमो भवति न कस्यचन वेदेत्यादि श्रुत्या स
ष्टुमो मनसि परमात्मनिर्लीनसति तत्काल्पितः स्थूलसूक्ष्म
प्रपञ्चोऽपि लीनो भवेदिति प्रतिपादितं अथ पुनर्जागरावस्था
या मनसि बहिर्भवे जाते सति प्राक् संस्कारे यथा पूर्वमनः प्रपञ्च
आविर्भवति धाता यथा पूर्वमकल्पयदिति श्रुतेः एवं सृष्टुमो
प्रपञ्चलये जागरे पुनराविर्भावे च दृष्टान्तमाह सयथेति उर्णा
सूत्रविशेषो नाभो यस्या सावर्णनाभिः कीटविशेषः सयथा पू
र्वे स्वेत्यादितेन पुनर्ग्रस्यमानेन तं तना उच्चरेत् ऊर्ध्वं चरेत् ।
यावत्सर्वतं तर्ग्रसो भवति तद्वन्मनः सर्वसंस्काररूपे तं तं प्रसि
त्वा स्वयमपि लीने भवति अथ पुनः प्रपञ्चोदये दृष्टान्तमाह
यथेति यथा हन्यमाना डल्मुका येः सकाशात् सुगपदेव सृष्टा
लक्ष्मीयांसः सहस्रशो विस्फुलिङ्गाग्रयिकणा व्युच्चरन्ति उद्ग
च्छन्ति एवामेवास्मात्प्रबुद्धात्मनो मनसः सकाशात् सर्वसूक्ष्म
प्रपञ्चरूपाः प्राणरूपाः स्थूलपञ्चरूपाः सर्वभूर्भुवः स्वराणां

दा

प्र

लोकाः सर्वदेवाश्चादयः सर्वाणि भूतानि स्यावरजं गमात्म
 कानि सर्व एते आत्मनो देहाद्युच्चरंति निर्गच्छन्ति तस्य परमात्म
 न उपनिषत्ज्ञानं सत्यस्य सत्यमिति वदंति एतदेव प्रकटी
 करोति वैश्वानरं नव्यवहारे प्राणा सुखप्राणा दयो हिरण्य
 गर्भाद्याः सत्यं तेषामपि एष आत्मा सत्यं सैव सत्यत्वमर्थादेत्य
 र्थः एवं सुभययापि शोका उदय इत्यर्थः तदुक्तमथात्म
 मीमांसायां इंद्रेन्द्राणीरतांते प्रविशति मनसीरेतसासाक
 मेतद्दृष्टं तद्विज्ञातं स सकलकरणेन गर्भं दधाना साव
 केलीयमाना पुनरुदयमिता जागरादौ प्रसूते कीर्तिवोर्णा
 मिवासावुत हुतवहतोनिः सरंति स्फुलिगा इति ३ ॥

वनमाली टीका ॥

उपसंहरति देहीति सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमाने ण्यं
 देही जीवो वध्यो न भवतीति नित्यं नियतं यस्मात्तस्मात्सर्वाणि
 भूतानि स्थूलानि सूक्ष्माणि तन्म आदिभावाद्यन्तानि शोचिंतं
 नार्हसि स्थूलदेहस्याशोचत्वमपरिहार्यत्वात् लिङ्गदेह
 स्याशोचत्वमात्मवदेवावध्यत्वादिति न स्थूलदेहस्य लिङ्गदे
 हस्य वा शोचत्वमुक्तमिति भावः ३ ॥

ऊरुमवैजयन्ती टी. ॥

एवमात्मज्ञानस्य उर्लभत्वमुक्ते दानीमात्मनोऽवध्यतयाऽ
 शोचतां वदन् उपसंहरति देहीति हे भारत सर्वस्य ब्रह्मादि
 स्यावरांतस्य देहिनः केनाप्युपायेन वध्यमाने पि देहे देही जी
 वः यतो नित्यः सर्वकाले करसस्वरूपस्वभावस्ततोऽवध्यः
 वध्य नर्ही भवति यस्मादेवं तस्मात्सर्वाणि ब्रह्मादिपि पीलि
 कां तानि न केवलं भीष्मादीनि देहस्वभावेन स्थूलसूक्ष्मादि
 विषमाकाररूपाण्यपि स्वस्वरूपेण समानानि भूतानि ससु
 हिष्य शोचिंतं शोकं कर्तुं त्वं नार्हसि न योगो भवसि ३ ॥

+ इदानीं सर्वप्राणि साधारण भ्रमनिवृत्ति मयुसूदनी टी. ॥ साधनमुक्तं उपसंहरति +

+ सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमाने ण्यं देही लिङ्गदेहोपाधिरा

नियतं^१

गी.
टी.
दि.

१०३
त्मावधो न भवतीति नित्यं यस्मात्तस्मात्सर्वाणि भूतानि स्थूला
निष्ठत्वाणि च भीष्मादिभावापत्रासु हि शपत्वं न शोचितं मह
सि स्थूलदेहस्याशोचत्वमपरिहार्यत्वात्सिंहादेहस्याशोचत्व
मात्मवदेवावधत्वादिति न स्थूलदेहस्य लिङ्गादेहस्यात्मनो वा
शोचत्वं युक्तमिति भावः तदेव स्थूलरूपं शरीरं ह्यतत्का
रणादिना ह्येवमिदं विवेकेन निश्चितं तस्मात्पि संसारस्य
सत्यत्वात् सधर्मत्वादिप्रतिभासं सर्वं प्राणिनाधारणम्
उक्तं सधर्मं निराकर्तुं न्यायिनः विवेकेन न सत्यं न नि
हितत्वात् संनित्युद्वाये सधर्मं हि सादिवाहस्येनाधारितं
प्रतिनासद्वयमर्जुनस्यैव कर्तृणादिदोषनिर्वहणस्य
रथं धर्मं निराकर्तुं हि सादिमतेऽपि युज्यते सधर्मत्वेन धर्म
त्वाभावे बोधयति भगवान् ३. ॥

सदानंदी टी. ॥

इदानीं सकलप्राणि समानस्य धर्मस्य च निवृत्तिसाधनं प्रो
क्तं उपसंहरतीत्यर्थः १ सर्वस्य प्राणिजातस्य वधमानेपि दे
हे के देही न वधते यस्मात्त्रियते शुद्धवंशज २ तस्मात्सर्वाणि
भूतानि भीष्मादीनि मम त्वतः उद्दिश्य त्वं न योगोसि शोचितं
मूढबुद्धिवत् ३ नाशस्यापरिहार्यत्वात् स्थूलस्याशोचनेरि
ता लिङ्गस्याशोचतावात्मवदवधत्वे हेतुना ४ आमोक्षं न
विनाशोऽस्य लिङ्गादेहस्य संभवेत् सधर्मो प्रलये चास्य स्वरूप
रूपेण संस्थितिः ५ न स्थूलस्य न सूक्ष्मस्य नात्मनो वास्ति शो
चता अतो निरास्य देशो को न कार्यः स विवेकिभिः ६ तदे
व स्थूलसूक्ष्माभ्यां तादात्म्यायां सतो नृणां मिथ्याभूतोऽपि सं
सारः सत्यवद्भासते भ्रमात् ७ अविकारणं वर्तते सर्वानर्थं
कबीजभूः सर्वसाधारणं प्रति रज्जनं स्यापि बोधतः ८ निरा
कार्या ते तांस्तदेव देहत्रयविवेकतः आत्मत्वे हि भगवानुक्त
वान् स्वकृपावशात् ९ ३. ॥

तं

नीलकंठी टीका

प्रकृतमर्थमुपसंहरति देहीति सर्वाणिभूतानिकथमे
तेदीनाप्रत्यवलाबलवन्तरेणमयाहंतव्याः कथमेवां
त्रादयपैतेर्विनाजीविष्यति कथंवाहंभीष्मादिभिर्गुरुभि
र्विनाजीविष्यामीतिशोचितंनार्हसीत्यर्थः ३ ॥

शानेदी टीका

एवमुपालंभसर्वमुपदेशमृदयेसन्निवेशायात्कापिप्रकृत
तमेवोपसंहारार्थमाह यतएवतस्माद्भीष्मादीननुचित्यना
नुशोचितमर्हसि ३ ॥

नतमन्दोत्साहेनात्रयोगेनापिभवताम

रामकंठी टीका

वितवम् यदयमत्रनिश्चयइत्याह +

+ अयेसमनेतरप्रतिपादितदेहादिसमस्तवेद्यपदार्थात्मनव
तिरिक्तवेदकत्वमात्रेकलक्षणोदेहीदेहस्यवद्यत्वमात्रेण
स्वस्यवेदकत्वमात्रेणस्वामीपरःप्रमाता सर्वस्यदेहमात्रमे
वात्मत्वेनाभिमन्यमानस्यमायीयस्यप्रमातृजन्यजातस्यत
त्रतत्रनानाहोपेक्षितदेहशरीरएकएववापकतयातिष्ठति
त्येतत्तमेवावयोहंतंविनाशयितुमशक्यः नद्यागमाणा
यथर्मकानोनानाविधानांसर्वदेवद्यत्वमात्रस्वभावानोश
रीराणोविनाशे तद्यापकस्यैकस्यानवच्छिन्नमहिस्रोवेदक
त्वमात्रावभिचार्यैकलक्षणस्यसत्यस्यात्मनोविनाशःसंभ
वति यतएवमतस्तस्याविनाशित्वेननित्यस्यानुशोचित्वेता
वत्रास्तेवतस्माद्विनाशेकस्वभावानिभूतानि एषिव्यादिसंभूतः
त्रिवेशविशेषात्मकानिशरीराणोवशरीरत्वेनप्रतिपन्नानि
विनश्यन्ति पश्यन्ननुशोचितंपरिदेवित्वेनार्हसि नष्टस्या
शोविवेकिनःकःशोकस्यावसरइत्यर्थः

यस्यनानाविधानांसर्वदेवद्यत्वमात्रस्वभावानोशरीराणोविनाशःसंभवति यतएवमतस्तस्याविनाशित्वेननित्यस्यानुशोचित्वेतावत्रास्तेवतस्माद्विनाशेकस्वभावानिभूतानि एषिव्यादिसंभूतः त्रिवेशविशेषात्मकानिशरीराणोवशरीरत्वेनप्रतिपन्नानि विनश्यन्ति पश्यन्ननुशोचितंपरिदेवित्वेनार्हसि नष्टस्याशोविवेकिनःकःशोकस्यावसरइत्यर्थः ३ ॥

लासिकी टीका

तदयमत्रनिश्चयइत्याह देहीति देहेवथमानेपिजीवन्तः

* सर्वस्य मायीयस्य प्रमातृः प्राणिजातस्य

यतः एवं तस्मात्सर्वाणीति

देही

तितं

गौ.
टी.
हि.

प्रमातः हे भारत माता ज्ञानस्य ननु परः प्रमाता त्मां प्र-
वयो हन्तमशकः विवेकित्वादिति भावः ३. ॥

पंचोलीटीका

यस्मादात्मनोऽविज्ञेयत्वात् आत्मा ज्ञानकृतो सर्वस्य शोक-
मोहो निर्मूलो विवेकिनानकर्तव्या वित्यभिप्रायेण अशोच्यानि
त्यादिप्रकरणप्रतिपादितमर्थमुपसंहरति देहीति हे भारत-
अयं देही सर्वस्य देहे हन्यमानेऽपि नित्यमवध्यस्तस्मात्सर्वाणि-
भीष्मदोषादीनि भूतानि उद्दिश्य शोचितं नार्हसि ३.

रणवीरसमिद्धो धिनी ॥

आस्तां पारीरवादी विव्यतिवेको यपति प्रदर्शनादिपुरस्कारेण
तन्नित्यत्वनित्यत्वप्रतिपादनत उर्जेयतादि युक्तिप्रदर्शनं
इदं तावदत्र वस्तुतत्त्वमिति संक्षिप्य वदन्नुक्तमेवाप्रोच्यते मु-
पसंहरति देहीति देहे पारीरे वध्यमानेऽपि अयं प्रतिपादित
स्वरूपो देही नित्यं नियतं सर्वदा वध्यो न हन्यत इति तस्मात्स-
र्वाणि भूतानि भीष्मादिपारीराणित्वेऽप्रोचितं नार्हसि योग्यो
न भवसीत्यर्थः ३. ॥

मधुभाष्य

३. ॥

॥

भाषा अनुवाद

इस प्रकार आत्मा का उर्विज्ञेय सभाव अर्थात् बड़े क
एसे भी उसका जानना कठिन यह संक्षेपसे उपदेश
करिके अब शोक न करना इस विषयमें कहते हैं कि
जैसे सब प्राणियों की नश्वर कहे नाश होने वाली देह
में वर्तमान यह देही कहे आत्मा देह नाश होनेसे भी
इसका नाश नहीं कों कि सो आत्मा नित्य और अव्यय
है इसीसे भूत जो प्राणी तिनकी देह नाशके अर्थ तम
को शोक करना उचित होता नहीं ३. ॥

टीका

भारत जीव अव्यय सर्वदेहमें यह ताते भूतसमस्त
को तृनदियोग्य संदेह ३. ॥

203

Handwritten text in Devanagari script, appearing as bleed-through from the reverse side of the page. The text is arranged in approximately 10 lines.

Handwritten text in Devanagari script, appearing as bleed-through from the reverse side of the page. The text is arranged in approximately 10 lines.

स्वधर्ममपि चावेत्त्यनविकंपितमहंसि धर्मोऽदि
युद्धाद्धेयो न्यत्तत्रियस्य न विद्यते ३॥

शंकरभाष्यं

इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोको वा मोहो वा न संभवतीत्युक्तेन के
वलं परमार्थतत्त्वापेक्षायां मेव किंतु स्वधर्ममिति स्वधर्ममपि स्वाध
र्मः तत्रियस्य धर्मः युद्धं तमप्येव तत्त्वेन विकम्पितं प्रचलितं प्रहेसि
तत्रियस्य स्वाभाविकाद्धर्मादात्मस्वाभाव्यादित्यभिप्रायः तच्च युद्धं
पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं चेति धर्मादनपेक्षं परं ध
र्मं तस्मात्तथस्मात् युद्धात्तत्रेयो न्यत्तत्रियस्य न विद्यते हियस्मात् ३॥

आनंदगिरिकृतटीका

श्लोकांतरमवतारयन् हुते कीर्तयति इहेति सर्वश्लोकः सप्तमर्थः
यत्पारमार्थिकं तत्त्वं तदपेक्षायां मेव केवलं शोकमोहयोरसंभवा
न भवति किंतु स्वधर्ममपि चावेत्त्येति संबन्धः स्वकीयेत्यात्र धर्ममनु
संधाय तत्तत्पुलनं परिहर्तव्यमित्यर्थः यद्धि तत्रियस्य धर्मादनपेक्षं
श्रेयःसाधनं तदेव मया तदवर्तितव्यमित्याशङ्क्या ह धर्मोऽदिति जा
तिप्रयुक्तं स्वाभाविकं स्वधर्ममेव विशिनष्टि तत्रियस्येति पुनर्नका
रोपादानमन्वयार्थं प्रचलितमयोग्यत्वे प्रतियोगिनं दर्शयति स्वा
भाविकादिति स्वाभाविकत्वमशास्वीयत्वमिति शंको वारयितुं
तात्पर्यं माह आत्मनि आत्मनः स्वस्याजेन स्य स्वाभावे तत्रियस्य भा
वप्रयुक्तं वर्णाश्रमादितं कर्म तस्मादित्यर्थः धर्मार्थं प्रजापरिपाल
नार्थं च प्रयतमानस्य युद्धादपरिरेसा अज्ञातव्येत्याशङ्क्या ह तच्चे
ति ततोऽपि श्रेयस्करं किंचिदनुष्ठानं युद्धादपरतिरुचिते तस्याशं
क्या ह तस्मादिति तस्मात्तु युद्धात्प्रचलनमनुवितमिति शेषः ३॥

स्वामिकृतटीका

यच्चोक्तमर्जनेनेवेपयुश्च शरीरे मेरोमहर्षश्च ज्ञायते इति तदपि यु
क्तमित्याह स्वधर्ममिति आत्मनो नाशाभावादेवेतेषां ह ननेपि वि
कंपितं नाहंसि किंच स्वधर्ममपि प्रवेत्त्य विकंपितं नाहंसीति संब
न्धः यच्चोक्तं न च श्रेयोऽनुपश्रुणामि ह त्वास्मिन्नमाह वेद इत्यादितत्रा

गी.
टी.
टि.

हथर्मादिति धर्मादतपेता आयातयुद्धादन्वत् श्रेयः तत्रियस्य न
विद्यते ३१ ॥

पिशाचभाष्ये ॥

परमार्थतत्वापेक्षया शोकमोहानुसंभवत इत्युक्तं न केवलं परमा
र्थतत्वापेक्षया शोकमोहयोरकर्तव्यता साधते तत्राह स्वधर्ममि
ति स्वधर्ममपि स्वधर्मः तत्रियस्य युद्धं तदप्यवेत्यत्वे विकंपितेना
हंमि प्रचलितं नार्हंमि स्वाभाविका युद्धात्सधर्मस्तत्रियस्य न विद्य
ते हि यस्मात् ३१ ॥

रामानुजभाष्ये ॥

अपि चेदं प्रारब्धयुद्धं प्राणिमारणमपि अग्निषोमीयवत् स्वधर्ममवे
त्यनविकंपितमहंमि धर्मा आयातः प्रवृत्तात् युद्धादन्वत् तत्रि
यस्य श्रेयो विद्यते शौर्यं तेजो धृतिर्दास्यं युद्धे वाप्यपलायनं दानमी
श्वरभावश्च तत्र कर्म स्वभावजमिति वक्तव्यं अग्निषोमीयादिषु
च न हि सायशोहीनतरङ्गागादिदेहपरित्यागपूर्वककल्याणदेह
स्वर्गप्राप्तकृत्येतेषु संज्ञपनस्य न वा उपपन्नं तत्रियस्य न मरिष्यसि देवा
उपेक्षिष्यसिभिः सुगोभिः यत्र येति सुकृत्सि नोपि दुष्कृतस्तत्र त्वा
देवः सविता दधात्विति श्रूयते इह च युद्धे मृतानां कल्याणतरदेहा
दिप्राप्तिरुक्ता वासांसि जीर्णीनीत्यादिना अतश्चिकित्सकशाल्या
दिकरणमात्ररसेवास्परतणमेवाग्निषोमीयादिकर्मसंज्ञप
नं ३१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी. ॥

स्वधर्मस्य चानपहार्यत्वाद्युद्धविषयः कम्प्योनयुक्तः ३१ ॥

परमार्थप्रणाटी. ॥

अथास्मात्तव सत्यत्वाभिमतानुष्ठानेन हि त्वया पिशाचो न युज्यते इत्या
ह स्वधर्ममपीति स्वधर्मं प्रति स्मृतिसिद्धं तत्र धर्ममेव त्वसम्पत्ति
चार्यविकंपितं भयं प्राप्ते नार्हंमि अथ त्वमेव धर्मं कथयेत्प्राह धर्मा
दिति तत्रियस्य धर्म आयागता युद्धादन्वत् न हि सायनुष्ठानं श्रे
यो जनकं न विद्यते अथ प्रागर्जुनोपक्रान्तश्चेत्स्मात्पर्यप्रतिपा
दिकाश्रुतिः तत्रैवो रूपमप्यस्जतधर्मं तदेतत् तत्रियस्य तत्रैव
धर्मस्तद्धर्मोत्प्रेरनास्त्ययोऽवलीयावलीयोऽसं समाशंसते धर्मं
यथागोसेवेयो वै सधर्मः सत्यं वै तत्तस्मात्सत्यं वै दत्तमाहुः धर्मं वै दत्ती

निधर्मं वा वदन्ते सत्यं वदतीति पतञ्जलैव तदुभयं भवतीति भाष्यं ततस्मा
दनन्तरं श्रेयोरूपं धर्मस्य सृजतातिरूपे स्थानीयमसृजतं तदेतद्
त्यमाणा तत्किं तत्र सत्ता त्रियजाते तत्रेतात्रलक्षणधर्मस्तस्माद्भर्मा
त्परशुक्लं नास्ति यतः धर्मेण कृत्वा अवलीया दुर्बलोऽपि बलीया
संसमर्थमपि समाशंसते सम्पत्त्यकारेणातिपति यथा राज्ञा सर्वश
न कृत्वा दुर्बलोऽपि समर्थमर्थमाह्वयति तथेत्यर्थः एवं वै इति नि
श्चयेन पूर्वोक्तो धर्मस्य सत्यं सत्यस्य प्रापकः तत्तस्मात्कारेणात्स
त्यं वदन्तं पुरुषं धर्मं वदन्तीत्याहुः वा इत्यथवा धर्मं वदन्तं पुरुषं स
त्यं वदन्तीत्याहुः रेवं सत्यधर्मयोरेकार्थवाचकत्वमस्तीत्युक्तेऽस्तीति
निश्चयेनैतद्धर्मसत्याभियानमुभयतो भवति ब्रह्मरूपं भवति त
त्त्वमसि तत्सद्ब्रह्मेति श्रुतेः ॥ ३१ ॥ इति परमार्थप्रणयिका ॥

11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 1040 1041 1042 1043 1044

一

五

द्वय

五

ध्यात्वा॥

१५

मधुसूदनीटीका

नदेवैस्सलसूक्ष्मशरीरद्वयतत्कारणाविद्याख्यापाधिप्रयाविवेकेनमि
ष्टाभूतस्यापि संसारस्य सत्यत्वात्तथर्मत्वादिप्रतिभासत्त्वं सर्वप्राणि
साधारणमर्जनस्य भ्रमं निराकर्तुं मुपाधिप्रयविवेकेनात्मसत्त्वं पमभि
हितं चात् संप्रति युद्धाख्ये स्वयं मे हिंसादिवाङ्मतेनाथर्मत्वप्रतिभासत्त्वं
पमर्जुनस्यैव करुणादिदोषनिवृत्त्यनमसाधारणं भ्रमं निराकर्तुं हिंसा
दिमत्तेऽपि युद्धस्य स्वयं मे तेनाथर्मत्वाभावं बोधयति भगवान् न केवलं
परमार्थतत्त्वमेवावेक्ष्य किंतु स्वयं मे मपि क्षत्रियधर्ममपि युद्धाः परं मु
खेन च रूपमवेक्ष्य शास्त्रतः पर्यालोच्य विकल्पितं विचलितं धर्मोदधर्म
त्वभ्रान्त्या निवर्तितं नार्हसि तत्रैवं सति यद्यप्येतेन पश्यंतीत्यादिना
नरके नियतं वा सो भवतीत्यंतेन युद्धस्याप्यपहेतुत्वं त्वया यदुक्तं कथं
भीष्ममहं संख्य इत्यादिना च गुरुव्यवसायवधापाकरणं यदभिहितं त
त्सर्वधर्मशास्त्रापर्यालोचनादेवोक्तं कस्मात्तद्विषयस्मादुद्घोषात् अपरां
मुखत्वं धर्माय नपेता युद्धादत्यन्तत्रियस्य श्रेयः श्रेयः साधनं न विद्य
ते युद्धमेव हि दृष्टिर्वीजयद्वारेण प्रज्जारत्नरात्रात्तत्त्वमुद्घोषादिना च

[illegible]

देहत्रयविवेकेन सर्वसाधारणो भ्रमः निराकृतोऽप्युदात्तेऽस्य धर्मोऽप्य
 मता भ्रमे १ अर्जनस्य निराकर्तृमसाधारणमीश्वरः स्वधर्मत्वेन यु
 द्धसाधर्मत्वाभावमाहवे २ वस्तुतत्त्वमवेक्षेव कार्यं युद्धं न केवलं
 किंतु युद्धादवैमुख्यं तात्र धर्मो हि शास्त्रतः ३ पर्यालोच्य स्वधर्मत्वेन नि
 वर्तितुमर्हसि यस्माद्द्रष्टव्यं तदवैमुख्यधर्मं युक्तात्रयस्य च ४ तत्र यः
 साधनं सम्यग्विद्यते तस्य हि शास्त्रतः जयद्वारेण संग्रामः प्रजारत्त एतत्तु
 या ५ विप्रभक्त्या यतः तात्र धर्मनिर्वाहको भवेत् तथोक्ता मनना
 धर्मो राज्ञो युद्धादिलक्षणाः ६ समोत्तमा धर्मो राजा चाहूतः पालयन्
 जाः तन्निवर्तेत संग्रामात्तात्र धर्ममनुसरन् ७ न च श्रेयो न पश्यामी
 त्येते नैव निराकृते ८ ३१ ॥

अर्जनस्य सुतात्मनि देहे आत्मधीरूपो मोहो निवारितः इदानीं स्व
मेघदेवप्रथमधीरूपं मोहं निवारयति स्वथर्ममपीत्यादिना प्रवृत्तः

यस्य स्वयं तमवेत्तापि विकल्पितं चलितं नार्हसि हियस्मान्धर्म्यान्धर्म्या

दनपेतां पुद्गादमन्त्रत्रियस्य श्रेयः प्रशस्ततरं नास्ति ३१ ॥

शान्दी टीका

एवं देहिदेहयोर्भेदज्ञापनेनात्र शोच्यते प्रतिपाद्येदानीं स्वधर्मयु
देयधर्मत्वमारोपितं तन्निरसितं यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रह्मिणः
नैव त्रिगुणैर्गुणैर्न च वक्तुं प्रसक्तोति धर्म्याद्धर्मशास्त्रादिष्णात्
अन्यत्वेन न भिन्ना चरणादिश्रेयोनिः श्रेयसकरं न ज्ञानं कर्म
च सप्रसूतं श्रेयस्करमित्यप्याह त्रितमम् ३१ ॥

+ अथ प्रतिपादितोपपत्त्या तात्त्विकमात्मस्वयं यज्ञात्प्रवृत्ताभिमानात् पनयव श्वात् **रामकंदी टीका** रूपं प्रतिपत्तमशक्तमर्जुनं मन्यमानो भगवान् तत्रि
हये स्वकर्मणि प्रवर्तयितुमाह +

+ स्वधर्ममपि चावेत्त्यादिश्लोकसमकमेतन्निगदव्याख्यातम् ३१

वलेपरतं **लासिकी टीका** विकल्पितमर्हसि धर्मस्यानपरिहार्यत्वात् यतो धर्म्याद्धर्मा
हयेवंग + तत्रियस्य स्वधर्मयुद्धमवेत्त न **ननु के मनुना** समोत्तमाय मेराजावाहृतः पालयन्मजाः न निव
नैतसंग्रामात्तात्रेयधर्ममनुस्मरन् संग्रामेषु निवर्तितं प्रजानां च
वपालनम् अश्वघात्राक्षणां चरातः श्रेयस्करं परं राजात्
त्रियः ३१ + एवं मको मेरपित्तत्रियैर्गुहं स्वर्गहेतुत्वात्तन्नाजं **पंचोली टीका** त्रितमोपदिष्टविवेकस्येनाह +

न केवलं परमार्थदृष्ट्या शोको युक्तः स्वधर्मदृष्ट्यापि शोको न युक्तः
इत्याशयः स्वधर्ममपीति च पुनः स्वधर्ममपि तत्रियस्य स्वकीये
पुद्गलत्वात् धर्मप्रवेत्तविचार्य विकल्पितं प्रचलितं न अर्हसि हिया
स्मात् तत्रियस्य धर्म्यात् पुद्गात् धर्मादनपेतात् संग्रामात् अन्यतश्चैयः
न विद्यते ३१

शाखीरसमिद्धो धिनी ॥

एवं देहिनो बध्यतया शोकानर्दतां प्रतिपाद्यदिसा प्रायत्वा पुद्गसा
धर्मत्वाभिमान निबन्धनं वेपपुष्पशरीरे मेरोमदवेषु जायते इत्या
दिना प्रकाशितं देहकं पादिकं निराकर्तुं पुद्गस्य स्वधर्मत्वेनाधर्म
त्वाभिमानं बोधयति स्वधर्ममपीति न केवलं देहिनो बध्यत वि
वेकेनैव तव के पानर्दता किंतु स्वधर्ममपि पुद्गापरां मुखता लक्ष
णां तत्रियजात्युचितधर्ममपि चावेत्त्य शास्त्रतः पर्यालोच्य विकं
पिते धर्मधर्मतथात्मा तस्मादिचलितं नार्हसीत्यर्थः यतेन च यय

एतेन पश्यंतीत्याभ्यनरके नियतं वा सो भवतीत्यनुशुमेत्यंते
 नश्येन सामान्यतः कथं भीष्ममहं संख्येऽत्यादिना विधिः
 एतत्तु च गुरुवधादिनिबंधनं युद्धस्य पापदेतत्तमाशंकितमपा
 स्तं ननु यमोत्तराणामपि श्रेयः साधनत्वेन प्रसिद्धानां सत्वेऽतो
 युद्धपवनि योजयसीत्यत आह धर्म्यदिति हियस्मात्तत्रियस्य ध
 र्म्यदपरो मुखत्वं लक्षणा धर्मादनयेतादिसा प्रायादपि युद्धद्वय
 ददिसा मयं मपि भेदा चर्यादिकेन श्रेयः श्रेयः साधनं न विद्यते त
 द्यावपराशरः क्षत्रियोदिप्रजापत्यस्य पाणिः पदं यन् निजि
 त्यपरसैन्या निदिति धर्मेण पालयेदिति मनुष्ये समोत्तमाथ
 मेराजा वाहृतः पालयन् प्रजाः न निवर्तेत संश्रामात्तां धर्ममनु
 स्मरति तथा संश्रामेष्वनिवर्तितं प्रजानां चैव पालनं शुश्रूषा
 ब्राह्मणानां च शत्रुः श्रेयस्करं परमिति राजा चात्र क्षत्रियजातिकः
 सामान्यतः उच्यते यतेन च न च श्रेयो नु यपयामि हत्वा स्वजनमा
 हव इत्यर्जुनाशंका निरस्ता ३९॥

मधुभाष्य

३१॥

इदानीं यद्येते न पश्यन्तीत्यादिना नरके तिष्ठते वा सो भवतीत्यनेन यत्पापहेतुत्वं युद्धस्यार्जुनेनोक्तं यच्च
कथं भीष्ममहं संख्ये शत्रुगुरुवथ ब्रह्मवथाद्यु करणमभिसंधितं तत्सर्वमेक प्रहारेणेव परिहरति भगवान्

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका

स्वधर्ममपि चावेक्ष्येति अपि च स्वधर्ममुद्धलक्षणमवेक्ष्य तत्संख्यत
त्वतो ज्ञात्वा विकल्पितं युद्धाच्चलितं नार्हसि अनवेदितं युद्धं संख्ययव
दृष्ट्या नरकपाता युद्धादयसीत्यर्थः अयं भावः युद्धशब्दस्य संप्रहारार्थ
ज्ञातो निर्दिष्टत्वात् संप्रहारशब्देन च सम्यग्वैरिप्राणवियोगातिः प्रहा
रः संप्रहार इति व्युत्पत्त्या वैरिप्राणवियोगात् प्रहारप्रक्रियाप्रतीतिरेव
व्युत्पत्त्यनंगीकारेपि वा युद्धशब्दस्यास्मिन्नेवार्थे स्फुटं यथा हवे युद्धं
तेभ्यस्पर्शमपराद्यात्वाः अकूटैरायुधैर्योतिते सर्गयोगिनो यथेति
याज्ञवल्क्यवचने संप्रामे प्रहृजानां विजयितो भूम्पादिकलं हतानां त
योगिवत्सर्गपवकलमित्युक्तेर्विजये मरणे वा वैरिमरणदधिकस्य प्र
हारकरणकवैरिमरणत्तकस्य युद्धाख्यस्य कर्मण्येहिकामुष्मिकभि
न्नफलत्वदर्शनाद्वैरिहिंसाफलकसंप्रहारमात्रस्य युद्धत्वाभावात्साध
नां प्राप्तिरित्याह हिंसायाश्च विधिस्पष्टतया परिहृत्य च विशेषविषये सा
मान्यप्रवर्तत इति न्यायेन न हिंसात्सर्वभूतानि न ब्राह्मणो हंतव्य इत्यादि
निषेधाविषयत्वात् फलोपेया हिंसा वैदिकी सानिषिध्यत इति भट्टोक्ते
असाधनां प्राप्तिरित्याह हिंसाया निषेधाविषयत्वप्रतीतिर्न कर्मसंख्योक्तः
पातिनी हिंसा नरकादिहेतुः अन्यथा अग्निष्टोमीयं यश्चर्मलभेत ब्र
ह्मणे ब्राह्मणमालभेतेत्यादि हिंसा नामपि नरकादिकलहेतुत्वे गतेषु
वर्तते त्रेण श्वेनादीनां फलो हिंसा फलोपेयविधेरत एव कत्वाभावात्
षेधप्रवृत्तिरिति भवत्तु सानरकादि साधनमिति यत्तु गौतमवचने न
दोषो हिंसाया माहवेत्यत्र मुषसारथ्यनायुधकृतोजलिप्रकीर्णकेशप
रादुरेखापविष्टसूलहस्तास्तु गोब्राह्मणगवादिभ्य इति यच्च
शंखचनेन पानीयं पिबेते न भुंजाने नोपानहौ संचेते न चर्मणो न म
वमाने न सियं न करेण न वाजिने न सारथि न सूते न दूते न ब्राह्मणे
न राजानमौ हत्यादिति तत्तद्वृत्तगवादिप्राणपाठादत्र वृत्तिब्रा
ह्मणविषयः किंच दात्रेण कर्मण जीवेद्विष्णो वाष्पापदिहिजः इत्या
युद्धमंतया ब्राह्मणस्य युद्धं प्राप्तं तत्र यदि दात्रधर्मेण विवर्तमानो ब्रा
ह्मणोऽवधः स्यात्तर्हि दात्रियैर्ब्राह्मणसैन्यमेव संपाद्येयं राजयः कर्तव्य

210

(No value)

भाषा अनुवाद

प्रथम अध्यायके २५ श्लोकमें अर्जुनने कहा है कि हमारी शरीर का पत्ती और रोम खटे होते हाथसे धनुषबाण गिरे पड़ते हैं सो यह भी अयोग्य असंभव है जिसहेतु स्वधर्म जो तिस संग्राममें प्रवृत्त हो के भीष्म पितामह आदिके हनन करनेसे अविनाशी आत्मा का विनाश मानि तमारा डरना और कांपना यह युक्तिसे सिद्ध होता नहीं और ३१ श्लोकमें कहा है कि ये अपने जनकों का नाश करि हम श्रेय कहें कल्याण नहीं देखते उसपर कहते हैं कि धर्म युक्त जो न्याय युद्ध तिसकी सपेक्षा अर्थात् उससे बढिकर द्रवियों को और कौन कल्याण करनेवाला कर्म है अर्थात् कोई भी नहीं ३१॥

टीका

धर्म ही अपने देखके नहि तवेय युयोग युद्ध धर्मसे श्रेय है य और न द्रविको लोग ३१॥

यद्वय्याचोपपन्नं स्वर्गद्वारमपाहते सखिनः
तत्रियाः पार्थलभन्ते पुडमीटशम् ३१ ॥

शंकरभाष्यं

कृतञ्चतपुडं कर्तव्यं इत्युच्यते यद्वय्येति यद्वय्या चाप्रा
र्थितमागतमप्यपन्नं स्वर्गद्वारमपाहन्तमुदादिनं ये पतदीटशं
पुडं लभन्ते तत्रियाः हे पार्थ किन्न सखिनस्ते ३१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

पुडस्य गुर्वाद्यनेकप्राणिहिंसात्मकस्याहिंसा शास्त्रविरोधान्ना
स्ति कर्तव्येति शङ्कते कृतञ्चेति सुगतीषोमीयहिंसावपुडमपि
तत्रयस्य विहितत्वादनुष्ठेयं सामान्यशास्त्रतो विशेषशास्त्रस्य
वलीयत्वादित्यह उच्यते इति तथापि पुडे प्रवृत्तानामेहिका
मुष्मिकस्यापि सुखाभावादुपरतिरेव ततोयुक्ता प्रतिभातीत्या
शोकाह यद्वय्येति विरेण चिरतरेण कालेन च यागाद्यनुष्ठा
यिना स्वर्गादिभाजो भवन्ति पुडमानास्तत्रिया वहिर्मुख
ताविहीनाः सहमेव स्वर्गादिसुखभोक्तास्तेन तव कर्तव्यमेव
पुडमिति आख्यातेन स्पृष्टयति यद्वय्येत्यादिना इहामत्र च भवि
सुखवतामेव तत्रियाणां स्वधर्मभूतपुडसिद्धेस्तदर्थेनोत्पाने
शोकमोहो हिता कर्तव्यमित्यर्थः ३१ ॥

स्वामिकृतटीका

किंच महति श्रेयसि स्वयमेवोपागते सति कृतो विकल्पसे इत्याह यद्वय्य
येति यद्वय्या अप्रार्थितमेवोपपन्नं प्राप्तामीटशं पुडं सखिनः सभाग्णा
पवलभन्ते यतो निरावारणं स्वर्गद्वारमेवेतत् पुटायपवविधेयं पुडं
लभन्ते तपवसखिन इत्यर्थः पतेन स्वजने हि कथं हत्वा सखिनः स्याम
मायवेति यडकैतन्निरस्तं भवति ३१ ॥

पिशुनभाष्यं

इतश्च पुडं कर्तव्यमित्युच्यते यद्वय्याचोपपन्नमागतं ३१ ॥

रामानुजभाष्यं

यद्वय्याचोपपन्नमिति प्रयत्नायनीतमिदं निरतिशयसखिपायभू
ते निर्विप्रमीटशं पुडं सखिनः पुण्यवतः तत्रिया लभन्ते ३१ ॥

अथ प्रत्यक्षमेव दृष्टी कुर्वन्नाह यद्वृत्तेति भाग्यार्थ ईदृशं जयानया द्युभिनिवेशादितयुद्धं
 सखिनः सहतिनः त्रिविया लभन्ते अशास्य उल्लभतामाह स्वर्गेति पुनः कीदृशं स्वर्गद्वार
 मया वृत्ते निरावरणं यद्वृत्त्या अप्रार्थनया उपपन्नं सिद्धं भवतीति ॥ ३१ ॥

गी.
टी.
डि.

अभिनवगुप्तटीका

अन्येपि ये काममयाः त्रिविया सैरपीटशं युद्धं स्वर्गहेतुज्ञानात्प्राप्तं
 किंपुनर्यस्यैटशं ज्ञानमुपदिष्टमिति तात्पर्यम् न पुनः स्वर्गपर्यवसायी
 श्लोकः ३१ ॥ परमार्थमपाटीका

अथ निपते दोषनाह अथ चेदित्यादितः श्लोकवत्तुष्टयेन अथेत्यने
 तरेण दुःकृतमनाकार्णवधर्मसाधकसंज्ञां विन कदिप्रसितर्हि
 स्वर्गहेतुहेतुखे भूतानां यारह लोकलाघवीयं कीर्तिवहित्वा
 परलोकप्रतिवेयं कंमवाहति अनेन काममेवात्रयेदलानिक्त
 ज्ञानपरितारः स्तुतिना ३२ ॥

वनमालीटीका

किंच महति श्रेयसि स्वयमेव लब्धे विलेवो न कार्य इत्याह यद्वृत्तेति
 यद्वृत्त्या केनापि भागेनाप्राप्य तप्राप्ते सकामाना मया हते निरावर
 णं स्वर्गस्य द्वारं निःकामस्य मोहोपयुक्तं सखिनो भाग्यवतः त्रिविया
 ईदृशं युद्धं लभन्ते ३१ ॥

ऊरुमवैजयन्तीटीका

किंच ईदृशः स्वयमेव भूतो युद्धं स्तुतिरनिशयप्रणवद्विरेव त्रिवियैर्ल
 भन्ते ननु सवैर्लप्य प्रणवद्विरित्याह यद्वृत्तेति यद्वृत्त्या अथ
 त्रेन उपपन्नं प्राप्ते स्वर्गद्वारं स्वर्गप्राप्ते रूपाय भूते अयं के विज्ञरु
 पकयादायावरणरहिते ईदृशं पदं प्रकारकं युद्धं च शब्दोऽवधा
 रणार्थकः सखिनः यवप्रणवन्नयं सखस्य प्रणवकलरूपत्वात्
 लसाधनयोरेकभावेन सद्यग्रहणेन प्रणवग्रहणं नाप्यर्थमि
 त्यभिप्रायः त्रिवियाः लभन्ते प्राप्ते न त्वप्रणवं त इत्यर्थः ३२ ॥

मधुसूदनीटीका

ननु यद्वृत्त्येकत्रयत्वेपि न भीष्मदोषादिभिर्गुरुभिः सह तत्कर्ममुचि
 तमिति गर्हितत्वादित्याशङ्क्याह यद्वृत्त्या स्वप्रयत्नव्यतिरेकेण चैव
 धारणे अप्रार्थनयैवोपस्थिते ईदृशं भीष्मदोषादिवीरपुरुषप्रति
 योगिवत् सकीर्तिराज्यलाभदृष्टफलसाधने युद्धे ये त्रिवियाः प्रतियो
 गित्वेन लभन्ते ते सखिनः सखभाजपवतये सत्यनायासेनैव यश
 सो राज्यस्य चलाभात् पराजये चातिशीघ्रमेव स्वर्गस्य लाभादित्या
 ह स्वर्गद्वारमपाहृतमिति अप्रतिवद्धं स्वर्गसाधनं युद्धं अथवा

धानेनैव स्वर्गजनकं ज्योतिष्मादित्त्वं चिरंतरेण देहपातस्य प्रतिबंधाभा
 वस्य चापेक्षणादित्यर्थः स्वर्गद्वारमिति तेन शेषे तादिवत्प्रत्यवायशंका
 परिहृता शेषनादयो विहितान्मपि फलदोषेण दुष्टाः तत्फलस्य शत्रुवथ
 सन्नहिंसात्सर्वभूतानि ब्राह्मणं न हंत्यादिशास्त्रनिषिद्धस्य प्रत्यवायजन
 नकत्वात् फले विद्यभावाच्च न विधिसृष्टे निषेधानवकाश इति न्या
 यावतारः कष्टस्यैकैर्दिले स्वर्गः सच न निषिद्धः तथा च मनः ग्राह
 वेष्टुमिष्टोऽन्योन्यं जिघांसेतो महीहिताः कष्टमानाः परं शत्रुणा स्वर्गं
 १ योत्स्य परं सर्वं इति कष्टं तन्मैषो मायालं भवद्विहितत्वात् न निषेधेन
 सृष्टं प्राकृते षोडशगुहणादिवत् ग्रहणाग्रहणयोस्तत्त्ववत्त्वव
 लनया विकल्पवत्सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण संकोचसंभवात्
 तथा च विधिसृष्टे निषेधानवकाश इति न्यायो युद्धेन प्रत्यवायजनकं
 नापि भीष्मद्रोणादिगुरुब्राह्मणादिव्यतिमित्रोदोषः तेषामातता
 यित्वात् तदुक्तं मनना गुरुं वा जहदौ वा ब्राह्मणं वा वदुः शतं अतः ॥ १ ॥
 तापितमायां ते हत्यादेवा विचारयन् आततापिनमायां तमपि वेदोत
 गेरणे जिघांसेते जिघांसीयात्र तेन ब्रह्महा भवेत् जिघांसीयादिति जि
 घांसी सन् इत्यादित्यर्थः नाततापि वधे दोषो हेतुर्भवति कश्चनेत्यादि
 ननु सत्योर्विरोधेन्यायस्तत्त्ववान् व्यवहारतः अर्थशास्त्रान्तवत्त्व
 द्धर्मशास्त्रमिति स्थितिरित्याह वत्कावचनात् आततापि ब्राह्म
 णवधेऽपि प्रत्यवायोऽस्यैव ब्राह्मणं न हत्यादिति हिट्टप्रयोजना
 नपेक्षताद्धर्मशास्त्रं जिघांसेते जिघांसीयात्र तेन ब्रह्महा भवेदिति
 च स्वजीवनार्थत्वादर्थशास्त्रं अत्रोच्यते ब्रह्मणे ब्रह्मणमालभत इ
 ३ तिवं युद्धविधायकमपि धर्मशास्त्रमेव सखडः तेषामेकैस्तेष्वप्यत्र दृष्ट
 प्रयोजनानपेक्षतस्त्ववत्प्रमाणत्वात् यावत्स्ववचनेन दृष्टप्रयोज
 नोद्देशककूटाफादिकृतवधविषयमित्यदोषः मिताहाराकारस्तथ
 मार्यसन्निपाते र्थगारिण्यतरेवेति द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तस्यैतद्वद्व
 परामृष्टस्यापस्तवेन विधानां मित्रलब्धाद्यर्थशास्त्रानुसारेण च तस्या
 द्यवहारे शत्रोरपि जये धर्मशास्त्रातिक्रमो न कर्तव्य इत्येतत्परं वचनमे
 तदित्याह भवत्वेन नो हानिः चतुष्पाद्यवहारो यथा प्रतिस्थितो

गी.
टी.
डि.

नं०

यतो लेख्ये यथा वेदितमर्थना समामासतदहो नामजात्यादिविदि
ते अत्रास्योत्रे लेख्ये पूर्ववेदकसन्निधौ ततो धीलेखयेत्तथाः प्रतिहा
तार्थसाधने तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमथोपस्थाः चतुष्पाद्य
वहारोपे विवादे प्रपदर्शितः प्रतिवादिनोपे वादिनानि वेदितसार्थस्य
संवत्सरादिविहने न लेखने भाषाप्रतिज्ञापत्तइत्येकः पादः यथा सवर्ग
शतमये मेधारयति इति प्रतिज्ञायोनाहं धारयामीत्युलेखने द्वितीयः
पादः ततः प्रतिज्ञायोसार्थप्रथमवादीलेखयेत् तिरिवने साहीचम
मवर्त्तने इति तृतीयः पादः ततो वायुक्तस्पतिरिवनादिप्रमाणस्य सि
द्धिश्चतुर्थः पाद इति विवादे पुचतुष्पाद्यवहारोपमं शास्त्रे प्रदर्शितः
तदेवं पुढकरणे सुखोक्तेः स्वजनैहिकये हत्वा सखिनः स्यामसाधवे
त्यर्जुनोक्तमया कृतं ३२ ॥

सथानेदीटीका

ननु भीष्मादिभिः साहं गुरुभिर्नोचितोरणः सथमोप्यतिनिघत्वादि
त्याशेकाहकेशवः १ सप्रयत्ने विनैवेत्येभीष्मादिप्रतियोगिके की
र्त्यादि साधने पुढे प्रतियोगितया चये २ लभेते त्रिवियासे वै भवन्ति
सखभागिनः प्रतिबेधे विनासर्गे हेतुर्बुद्धिर्देयतः ३ आततायितया
नेषां भीष्मादीनो वयेतव तदोषोस्मितदेवोक्ते मनुनाथर्मभास्वता ४
गुरुवावाल हृदंवा ब्राह्मणे वा वहुकृतः आततायिनमायोतं हत्या
देवाविचारयन् ५ आततायिनमायोतमपि वेदांतपारगे जिघोसेते
जिघोसीयात्रतेन ब्रह्महाभवेत् ६ नाततायिवयेदोषोहेतुर्भवति क
श्चन गुरुणा ब्राह्मणेनापि वहु ज्ञेन महर्षिणा ७ भीष्मस्याप्यभवपु
ढं जामदग्नयेन ते गुरोः अतस्त्वपि शास्त्रेण पुढं कार्यतयेष्यते ८ ३२ ॥

नीलकंठीटीका

किंच यद्वचयाप्रार्थितमप्युपपन्नमुपस्थितं स्वर्गद्वारं प्रया
हन्तमहादितं येन त्रिपालभंते ते सखिनोपन्या भवन्तीति संवयः ३२ ॥

शानेदी टीका
यदृच्छयायत्नेविनोपपन्नम् स्वर्गद्वारमपाहतमुद्धाटितम्
सुखिनः भाग्यवन्तः ३१ ॥

रामकंदी टीका
एवंस्वर्गादि अनित्यफलप्राप्तिहेतुः प्रवृत्तिलक्षणधर्मसमा
श्रयणेनापि ३१ ॥

लासिकी टीका
यदेकस्मिन्नेति निर्दिष्टं नित्यं यदेकस्मिन्नेति निर्दिष्टं नित्यं
यदेकस्मिन्नेति निर्दिष्टं नित्यं यदेकस्मिन्नेति निर्दिष्टं नित्यं
ने तएव सुखिनः भविष्यन्स्वर्गसुखभाज इत्यर्थः ३१ ॥

पंचोली टीका
स्वधर्मलक्षणेयुद्धकरणेकारणांतरमाह यदृच्छेति हेतुार्थ ईदृ
शंयुद्धं सुखिनः पुण्यवन्तः क्षत्रियालभन्ते कीदृशं प्रपादन्तं स्वर्गद्वारं
उद्धाटितकपाटं स्वर्गद्वारमित्यर्थः च पुनः यदृच्छया उपपन्नं प्रप्रा
प्यितमागते ३१

राजवीरसमिद्धो धिनी ॥

ननु नमयापुहं सर्वथा प्रत्याख्यायते न्ययासादावेवो योगस्यानारं
भणीयते वस्यात् किंतु भीष्मद्वारादि पुरुप्रतियोगिकं तदकीर्ति
निरयगतिनिमित्तत्वादौ हिका सुत्रिको भयप्रत्यवायजननादति
गर्हितं कथमोचित्येन कृतव्यता विषयः स्यादित्याशंक्यानेकप्र
यत्नप्राप्येपिमहाश्रेयसित्यतिरेकेनैवोयगतीकथं उर्भास्य
वान्यथावभासो धर्मतत्त्वज्ञान उपेक्षसंशतिप्रतिपादयन्नाह य
दृच्छेति चोवधारतो यदृच्छाव विनैव प्रार्थनादेव वशेनेति
यावत् उपपन्नमुपस्थितमीदृशं भीष्मद्वारादि महावीरपुरु
षप्रतियोगिकं पुहं समरकर्म सुखिनः सुखं विद्यते भावितेन
येषां तेषां दृष्टाः सुखप्रसुरयतिविशिष्टा प्रवृत्तं देवानुपुदीता

किंतुवोपदिष्ट विवे
कस्येत्याह

यदृच्छया प्रार्थितमेवो
पनतं प्रार्थमीदृशं युद्धं
सुखिनः सभागाएव ल
क्ष्यालभन्ते यतो निराव
रणं स्वर्गद्वारमेवेतत्

स्वर्गद्वार
मिदं तत्

भाग्यवंतयवनपुनर्विधिवंचिताः क्षत्रियाः प्राबुद्धननप्रजापा-
 लनधर्माः पुरुषवीरालभंतेप्रतियोगितयाप्राप्तुवंति यतप
 तदपाहृतमप्रतिबहुमविलंबेनप्रवेष्टादायिनंस्वर्गद्वारं स्वर्गस्य
 द्वारमिवप्रवेष्टासाधुनीभूतं नपुनः प्रत्यवायजनकं फलस्यस्वर्ग
 स्य आदवेषुमिथोन्योन्यं जिघांसंतोमदीक्षितः पुष्टमानापरा
 त्तास्वर्गंयान्त्यपरास्तुखा इत्यादिनामन्वादिभिर्विदितत्वात्
 निषिद्धफलजनकमेवद्विकर्मतजनकं नचभीष्मद्वारादिपु
 रुषास्मरणादिवधनिमित्तदोषजनकतयातत्त्वमस्येवेतिवाच्यं॥
 पुंश्चालहृद्वाब्राह्मणंवाबहुश्रुतं आततायिनमायातंदन्या
 देवाविचारयन् आततायिनमायातंमपिवेदांतगंरणे जिघां-
 संतंजिघांसीयान्तेनब्रह्मरुभवेत् नाततायिवधेदोषोद्वेष्ट
 भवतिकश्चनेत्यादिनातेरेवतदभावस्यप्रतिपादनात् नापिस्म-
 त्योर्विरोधेन्यायस्तुवलवान्यवद्वारतः अर्थप्राप्तात्तुवलवद्वर्म
 प्राप्तामितिस्थितिरेतियाजवत्त्वस्मृतेर्ब्राह्मणंनदन्यादितिधर्मा
 नुप्राप्तममेव विधेयंनपुनजिघांसंतमित्यर्थप्राप्तदृष्टप्रयोज
 नार्थत्वात्तस्येति प्रत्यवायजनकत्वस्यतादवस्यमिति स्वतःखे
 समेकतेत्यनुपदेवत्यमारापुकारेणदृष्टप्रयोजनानुदयोनेव
 विदितस्यपुष्टस्यविधिविषयतयाजिघांसंतमित्यस्यधर्मानुप्रा
 सनत्वाद्यभिवारात् इत्येवदृष्टास्यपुष्टस्यसतिजयेराज्यकीर्त्या
 देवेदिकस्यपराजयेवास्वर्गदेरासुत्रिकस्यफलस्यसुखदायिनः
 सत्तेकथंदृष्टादृष्टोभयफलंतद्भवते नरोचते इतिमापापाय
 कीर्तिभ्रमेरातद्विसुखोभूरितितात्पर्यं यतेनचस्वजनंदिकथं
 दत्तासुखिनःस्याममाधेयर्चनोक्तिर्निरेस्ता ३१

मधुभाष्य

रामचंद्रसरस्वतीटीका

यद्वयेति यद्वयाः प्रार्थितं मेव केन चित्ति मितेनोपपन्नं च
कारपर्वार्थे यत्र पापिनः प्रत्यर्थितो वपे भूयात्प्रचारः एवंविधं मर
णं मुपाहृतं तदितं सर्गद्वारे सर्गफलकमित्यर्थः एवंविधमेतद्युहं
नः क्षत्रिया अस्मदर्थितकायवाक्केतसो ये क्षत्रिया स्नेहपार्थलभेते
नायेतस्मात्त्रवेष्टयुहं सफलमिति भावः त्रिविदेकलसा
धनं ग्रहं वैदिकमासधिकं फलने ज्ञामितं कंते विजयं कृत्स्नमपि
त्रैलोक्यराज्यस्येत्तु कृत्यात् कथं मम कर्तव्यतयोपरि श्यते इत्या
शंकाकरणो दोषमाह ॥ २ ॥

विजयेति त्रिविदेकलसा
भोगादिफलनेनास्येति स
विद्वेदिकफलसाधनमित्यर्थः

215

22

भाषा अनुवाद

और जो कहो कि गुरु आदि अनेक प्राणियों की हिंसा युद्ध में हो
 यगी औ शास्त्र में अहिंसा परम धर्म कहा है इससे युद्ध कर
 ना प्रति अतिवृत्त है इसपर कहते कि जैसे वेद विहित जो जल
 में हिंसा से हिंसा नहीं है तैसे शास्त्र संमत जो क्षत्री का परम ध
 र्म युद्ध निस में हिंसा औ पाप की कल्पना हुआ करते हो औ
 २ परम श्रेय रूप महाफल आपसे आय तम को उपस्थित क
 रे प्राप्त भया है इससे अब तम किस कारण कर्म मानते हो
 यह कहते हैं कि हे अर्जुन वे मांगे वे यत्न किये आपसे प्राप्त
 परम श्रेय कहे कल्याण का साधन युद्ध जिससे परम कल्याण
 सिद्ध होय ऐसा युद्ध प्रति भागवान् क्षत्री लोग पावते हैं क्योंकि
 इससे स्वर्ग का द्वार वे रोंक टोंक खुला रहता है अथवा जो इस
 प्रकार का युद्ध पावे सोई सुखी है इस श्लोक से प्रथम अर्था का
 क्षत्री सवां श्लोक कहा गया कि किस तरह आत्मीय जनो को ना
 श करि सुखी होंगे इसी बात का भगवान् ने उत्तर दिया है ३१॥

हेरा॥

पुले पाट प्रापत भयो स्वर्ग द्वार अने पास पार घ पेसे युद्ध
 को लहें क्षत्री सुखी दास॥ ३२॥

अथ चेत्तमिमेधर्मसंग्रामेन करिष्यसि ततः
स्वधर्मकीर्तिञ्च हित्वा पापमवाप्स्यसि ३३ ॥

शंकरभाष्यं

यत्वं कर्तव्यताप्राप्तमपि अथेति अथ त्वमिमेधर्मं धर्मादनये
तं विहितं संग्रामे पुद्गेन करिष्यसि चेत् ततस्तदकरणत् स्वध
र्म कीर्तिञ्च महादेवादिसमागमनिमित्तो हित्वा केवले पाप
मवाप्स्यसि ३३ ॥

आनेदगिरिकृतटीका

स्वधर्मस्य पुद्गलस्य अड्याकरणे स्वर्गादिमहाफलप्राप्तिं प्रद
श्यं तदकरणे प्रत्यवायप्राप्तिं प्रदर्शयन्नुत्तरश्लोकगतार्थशङ्कायं
कथयति एवमिति विहितत्वं फलवत्त्वमित्यनेन प्रकारेण
त्यर्थः अन्वेद्येदित्यनूपने महादेवादीत्यादिशब्देन महेन्द्रादयो
गृह्यन्ते ३३ ॥

यार्थेन

स्वामिकृतटीका

विपक्षे दोषमाह अथ चेत्तमिति ३३ ॥

पिशाचभाष्य

कर्तव्यतया प्राप्तमपि अथेति धर्म्यधर्मानयेत् ३३ ॥

रामानुजभाष्य

अथ तत्रियस्य स्वधर्मभूतमपि समारब्धे संग्रामे मोहान्न करिष्यसि चे
न्नतः प्रारब्धस्य स्वधर्मस्याकरणात् स्वधर्मफलनिरातिशयसखे वि
जयेन निरतिशयो कीर्तिञ्च हित्वा पापे निरतिशयमवाप्स्यसि ३३ ॥

अभिनवगुप्तटीका

भद्रयाच भवानुहान्निवर्तेत तदेव शान्तशाखमुपनिषत्तिष्ठानि भ
वत इत्याह ३३ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ विपक्षे दोषमाह अथ चेदित्यादितः श्लोकचतुष्टयेन अथेत्यनंतरम
उक्तमनाकार्णिकधर्मधर्मसाधकसंग्रामत्वेन करिष्यसि तर्हि स्वधर्मवहि
र्भूतो भूत्वा तथा इहलोकस्त्राचनीयां कीर्तिञ्च हित्वा पापं परलोकप्रति
बंधं मर्कमवाप्स्यसि अनेन पापमेवाश्रयेदस्मा नित्युक्तस्य परिहारः
स्त्वितः ३३ ॥

॥

॥

२ रि

गी.
टी.
डि.

यं प्राप्नोति जीवतो मरणसमययवडः खं भवति अकीर्त्तं स्तु
मरणानंतरमपि भवतीत्यर्थः ३६ ॥

वनमालीटीका

पुडाकरणो दोषमाह अथेति प्रारब्धस्य नित्यत्वात् प्रागेपायमवा
प्ससीत्यर्थः ३३ ॥

ऊसमवैजयंतीटीका

यस्य गोत्रवयरूपपापस्य भयात् पुढेन करोषितत्वायेन पुडा
करणादेव भविष्यतीत्याह अथ चेदिति अथ च इमे मंसविषये
धर्मस्तत्रियस्य धर्मरूपे संग्रामे पुढे चेत् यदि पापमयान्न क
रिष्यसिततस्तर्हि स्वधर्मस्तकीयधर्मस्य सगं व्यापिनी कीर्त्ति
वह्नितापरित्यज्य पापं अवाप्ससि स्वकीयसनातनपुडरूप
धर्माकरणादधर्मोद्भवैरतिशये पापं प्राप्ससीत्यर्थः ३३ ॥

मधुसूदनीटीका

ननु नाहं पुढफलकामः न कांते विजयं कस्य अपि त्रैलोकारा
ज्यस्य पुढत्वात् न कथं मया कर्तव्यमित्याशङ्क्याः करणे दोषमाह
अथेति पसंतरे इमे भीष्मद्रोणादिवीरपुरुषप्रतियोगिके धर्म
हिंसादिदोषेण पुढे सतो धर्मान्न अतपेन वा सच मननादर्शि
तः न कूटैरायुधैर्हन्त्याद्युद्यमानोरणे रिपुन् न करिष्ये भिर्नापिदि
गैर्नाग्निज्वालितनेज्रैः न च हन्यात् स्थलाच्छूढं न क्लीवं न कृतं
जलिं न मुक्तकेशं नासीनेन तवास्मीति वादिने न स्वप्नेन विस
न्नाहं न नग्नेन निराकथं नाकथ्यमानेन पश्यंते न परेण मागतं स
नाकथय्य सना प्राप्तं नातेनातिपरितिते न भीतेन पराहते सतो
धर्ममनुस्मरन्निति सतो धर्ममुल्लेख्य कथ्यमानो हि पापी यान्
स्यात् त्वं न परैराहूतोऽपि सदमो येन मपि संग्रामे पुढे न करिष्य
सि धर्मतो लोकतो वा भीताः पराहतो भविष्यसि चेत् ततः इति
निर्जित्य परसेन्या निहिति धर्मेण चालयेत् इत्यादि शास्त्रतो वि
हितस्य पुढस्याकरणत्वं धर्महिताः ननु ह्ययं कीर्त्तिचमहादे
वादि समागमनिमित्तं हिता न निवर्त्तेत संग्रामादि शास्त्रनि
विदसंग्रामनिवृत्त्या न चरणजये पापमेव केवलमवाप्स

सि ननु यमकीर्तित्यभिप्रायः अथवाऽनेकजन्माजितेयमैतत्कारा
 वा १ अकृतेपापमेव प्रसीत्यर्थः यस्मात्तत्पराहृतमेतेदृष्टाश्रयंति शब्दनि
 मृतः पराहृतः सन् विरेणाजितनिजसकृतपरित्यागे नपरो
 पार्जितउद्धृतमात्रभागाभूरित्यभिप्रायः तथाचमनुः यस्तुभी
 तः पराहृतः संग्रामेहस्यतेयैः भर्तृयउद्धृतेकिंचित्तत्सर्वप्रति
 पद्यते यच्चास्यसकृतेकिंचिदमुत्रार्थमुपार्जिते भर्तृसर्वमाद
 तेपराहृतहतस्यतिनि याज्ञवल्केर्पिराजासकृतमादतेहताउ
 पार्जिते भर्तृतत्सर्वमादतेपराहृतहतस्यतिनि याज्ञवल्केर्पि
 राजासकृतमादतेहतातोविपुलायिनामिति तेनयउक्तेपाप
 मेवाश्रयेदस्मान्ब्रह्मैतानाततायिनः पतान्नहंतमिच्छामिब्रह्मो
 पिमधुसूदनेनितन्निराकृतेभवति ३३ ॥

सदानंदीटीका

ननुपुष्टकलेनारमाकोहेतन्मयाकथं पुष्टकार्यं हृथेत्येवमाणं
 क्पाहात्रहृषणं १ यदिधर्ममिमंभीष्मद्रोणादिप्रतियोगिकं आ
 हतोपिपरैरेवेसंग्रामेनकरिष्यसि २ भविष्यसिपराहृतोभीतोयम
 त्सयेतदा ब्रह्मजन्माजितेयमैतत्काकीर्तिचप्राश्रंती ३ तनि
 वर्तेतसंग्रामादिनिशासनिवेधतः विहिताचरणात्यागात्तेहिपाप
 मवाप्स्यसि ४ यस्मान्नेतोपराहृतं हनिष्यंतेवशत्रवः स्वधर्मत्याग
 तस्तस्मात्मात्वेदं कृतभागभव ५ ३३ ॥

नीलकंठीटीका

पुष्टत्यागेऽष्टनाशोनिष्टप्राप्तिश्चभवतीत्याह अथचेदिति ३३ ॥

आनेदी टीका

युद्धस्माकरणेप्रत्यवायेदर्शयति उभयोरेवलोकयोःप्रत्यवाय
इत्यर्थः ३३ ॥

रामकंदी टीका

स्पष्टार्थः ३३ ॥

लासि की टीका

अपेक्षेदोषमाह

कीर्तिमहादेवादिसमागमनिमित्तो तथाचमनुः यस्तुभीतः
पराहृतः संशामाद्वन्यतेपरेः भर्तृयदुष्कृतं किंचित्तत्सर्वप्र
तिपद्यते यच्चास्पृशकृतं किंचिदमुत्रार्थमुपार्जितं भर्तातत्स
र्वमादत्तेपुराहतिहृतस्यतइति ३३ ॥ नमस्तुभ्यं परित्रागपत ॥

हित्वापापमवाप्सि+

पंचोली टीका

स्वयंमकरणेदोषमाह अथचेदिति हेअर्जनअथचेत्तदमेध
र्म्ययर्मादनपेतं संशामं युद्धं न करिष्यसिततः स्वयंमहात्रियस्वयंम
चपुनः कीर्तिमहादेवादिसमागमनिमित्तात्प्राप्तिरहित्वापापमकी
र्तिचप्राप्सि ३३

रामवीरसमिद्धोधिनी॥

ननु पूर्वमेव नकांदीविजयंकुसमप्रपिबैलोक्यराज्यस्येत्यादिना
युद्धफलंमयाप्रत्याख्यातं तकिमिति तदेवोदिप्रपभूयोपिमां प्रव
र्तयसीत्याशंकु तदननुष्ठानेदोषमाह अथचेदिति अथेतिप
क्षांतरे इममितिभीष्मादिमहावीरपुरुषप्रतियोगिकं धर्म्य
मिति नक्तैरायुधेर्दैन्यायुध्यमानोरगोविपुन नकर्त्तिभिर्ना
पिदिग्येनाभिजलिततेजनेः नचदन्त्याकुलाहंनल्लोचन
कृतांजलिं नमुक्तकेषां नासीनंनतवासीतिवादिनं नसमंन
विसन्नादंननग्रंननिरायुधं नायुध्यमानं पप्रपंतंनपरेणस
मागतं नायुधव्यसनप्राप्तंनार्तेनातिपरिज्ञतं नभीतंनपरा
हृतंनसतांथर्ममनुस्मरन् इतिननुशोक्तात्सुहृर्मादनपेतं संशामं

पुढं तं परैराहृतोपि सतां पुण्येपि न करिष्यसि नावृष्टास्यसि लो
 कायर्माभ्यांभीतः सन्यराहृतोभविष्यसि चेत् ततः निर्नित्यपर
 सन्यानिचितिं धर्मेण पालयेत् इत्यादिना पराशरादिभिः प्रास
 विदितस्य संग्रामस्याकरणात् स्वधर्मे रित्वा कीर्तिं च महादेवादि
 भिः सह संग्रामकरणेनार्जितां समतां च हि सा केवलं पापं न नि
 वर्तेत संग्रामादित्यादिना मन्वादिभिर्निविद्धसंग्रामनिवृत्त्या च
 राजन्यं किं त्विदमेवावाप्यसीति भावः अथ वा पापमिति
 यस्तु भीतः पराहृतः संग्रामे दन्यते यः भर्तृर्यदुक्कृतं किंचि
 त्सर्वं प्रतिययते यच्चास्य सुकृतं किंचिदमुत्रार्थमुपाजितं भु
 र्जातत्सर्वमादत्ते पराहृत्य दत्तस्य तु राजा सुकृतमादत्ते दत्तानां
 विपलायिनामित्यादिना मनुयात्तवत्त्वादिभिः प्रतियादितं स्वी
 य सुकृत्यागपूर्वपरार्जितदुक्कृतं यमित्यर्थः एतदुक्तं भवति
 यदि त्वं पुढात्परावर्तसे तदवश्यमेतेतां दनिष्यति ततश्च बहु
 जन्मार्जितस्वकीयसुकृतिपरित्यागेन परोपार्जितदुक्कृतभा
 ग्भूयति यत्नेन च पापमेवाप्रयदस्मान् यतान्नदंतमिच्छा
 मीत्यादि निराकृतं भवति ३३ ॥

मधुभाष्य

३३ ॥

रामचंद्रसरस्वतीटीका

२३

अथचेदिति इममितिगुणानुवादः यस्मिमितिचपापमवाप्स्यसीति
 राजासकृतमादत्तइतिगर्होस्मतेरित्यर्थः यवमिष्टभृशोनिष्टप्रा
 मिश्रदक्षिणा^१मुनिर्ष्टगापिप्रहृत्यर्थदर्शयतिभगवान् अकी
 तिचापीतिविभिः विंशत्याभिरुत्तरेणैकैक्याशमतिनिर्गदिते
 स्वमुभयविधयुक्तविरक्ते आयाततमायतानमुत्तेप्रतिफलमि
 त्तानात्तद्वत्तदेहपात्रेनिर्दिष्टतत्रेयोनितासमस्तस्यविशेषतश्चा
 त्तानात्तद्विवेकयुग्मदिष्टः देवादिनाशिनमित्यादिनामनताल
 द्वाणामोहतउद्धृष्टोक्तनिरासकृताः अस्तत्वाययत्तनरतिनि
 दित्तत्रेयो^२यायातातउक्तेविशेषनश्चवत्यानाः यदेतानि^३तत्तद्वत्तान
 मांतेनालेवसेवेत्यभिप्रायतापभगवानायेकर्तयमुमदिष्टा
 ति २३ ॥

भाषासुनुवाद

और जो यह स्वधर्मरूप संग्राम न करोगे तो केवल फलप्राप्ति न होगी यही नहीं है और उलटा प्रत्यवायक हे स्वधर्म भी होगा सोई दोष कहते हैं कि जो तम इस धर्म जनक उपस्थित कहे प्राप्त भये पुढ करने में प्रवृत्त होउगे तो तम अपना धर्म ओ कीर्तिके त्याग करने से अवश्य पापके भागी होउगे ३ समे सन्देह नहीं है ३३ ॥

दोहा

और जुतं यह धर्म को पुढ को नादिकरेग तो निज धर्म कीर्तिको तजके पाप लभेग ३३ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

271

मीमांसक उपनिषद् विहितमनुसारेण प्रवृत्तिरुक्तमस्ति इति
विहितमनुसारेण प्रवृत्तिरुक्तमस्ति इति विहितमनुसारेण प्रवृत्तिरुक्तमस्ति
मन्वीर्य कर्मणि साधु विहितमनुसारेण प्रवृत्तिरुक्तमस्ति इति
प्रवृत्तिरुक्तमस्ति इति विहितमनुसारेण प्रवृत्तिरुक्तमस्ति इति
इति विहितमनुसारेण प्रवृत्तिरुक्तमस्ति इति विहितमनुसारेण प्रवृत्तिरुक्तमस्ति
॥ ३३ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

मन्वीर्य कर्मणि साधु विहितमनुसारेण प्रवृत्तिरुक्तमस्ति इति
॥ ३३ ॥

अकीर्तिज्ञापिभूतानिकथयिष्यन्ति तेऽवयवो
सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणदतिरिच्यते ३४

शांकरभाष्य

न केवलं स्वयमकीर्तिपरित्यागः अकीर्तिमिति अकीर्तिं वा
पि युद्धे भूतानिकथयिष्यन्ति तेन वाक्ये दीर्घकालो धर्मा
त्मा स्र इत्येवमादिभिर्गुणैः सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणद
तिरिच्यते सम्भावितस्य चाकीर्तेर्विर मरणमित्यर्थः ३४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

युद्धाकरणे तत्रियस्य प्रत्यवायमासुषिकमापाद्य शिष्टगर्हा
लक्षणं दीर्घकालभाविनमैहिकमपि प्रत्यवाये प्रतिलम्भयति
न केवलमिति युद्धे स्वमरणसन्देहान्तरिहारार्थमकीर्तिरपि
सोढव्या स्वात्मसंरक्षणस्य श्रेयस्करत्वादित्याशङ्क्य धर्मात्मेति
मात्यानामकीर्तिर्भवति मरणदपि दुःसहेति तात्पर्यार्थमाह
सम्भावितस्येति ३४ ॥

स्वामिकृतटीका

किं चाकीर्तिमिति अवयवोऽशाश्वती संभावितस्य वृद्धानि तस्या कीर्ति
र्मरणदतिरिच्यते अधिक भवति ३४ ॥

पिशाचभाष्य

न केवलं स्वयमकीर्तिपरित्यागः संभावितस्य धर्मात्मा स्र इत्यादिगुणैः
संभावितस्या कीर्तेर्विर मरणमित्यर्थः ३४ ॥

रामानुजभाष्य

न केवलं निरनिशयसुखकीर्तिहानिमात्रं पार्थो युद्धे प्राप्ते यत्नायत इत्य
वयं सर्वदेशकालव्यापिनी मकीर्तिवसमर्थान्यमर्थानि सर्वाणि भू
तानिकथयिष्यन्ति ततः किमिति चेत् शौर्यवीर्यपराक्रमादिभिः स
र्वसंभावितस्य तदियं वयानुष्टान्ता कीर्तिर्मरणदतिरिच्यते एवं वि
धाया अकीर्तिर्मरणमेव श्रेय इत्यर्थः ३४ ॥

स

रा

गी.
टी.
दि

अभिनवगुप्तदीका ^{नास्ति} ३४॥
परमार्थप्रपाटीका

किंच अकीर्तिमिति भूतानिलोकास्ते अवयवामाकल्पस्यायिनी मकी
तिमपपशः कथयिष्यति यतो यादृशतादस्य अकीर्तेयं नास्ति संभा
वितस्यात्वात्तस्य पुरुषस्य अकीर्तिमरणदपि अतिरिच्यते अतिशयेन
प्रोति जीवतो मरणसमय एव उः त्वं भवति अकीर्तेस्तु मरणानंतरमपि भवती
त्यर्थः ॥ ३४

वनमालीटीका

यवकीर्तिधर्मयोरिष्टयोरप्राप्तिरवनिष्टस्य च पापस्य प्राप्तिर्युद्धपरित्या
गे दर्शिता तत्र पापाख्यमनिष्टं यवधाने कलदमामुत्रिकत्वात् शिष्ट
निंदा रूपमनिष्टमासत्रकलमत्तस्य मित्याह अकीर्तिमिति भूता
निदेव हि मनुष्यादीनि ते व अययोदीर्घकालान्धर्मोत्थायेन शूरो
यमित्येवं रूपं कथयिष्ये त्वं कथाप्रसंगे ननु युद्धे स्वमरणसंदेहात्
परि हारार्थमकीर्तिः सोदव्या आत्मरक्षणस्यापेक्षितत्वात् उक्तं च
शान्तिपर्वणि संवादानेन भेदेन समस्तैरुत वाष्टयक विजेते प्रयत्ने
तारी नृपुट्येत कदाचन अनित्यो विजयो यस्मादृश्यते युध्यमानयोः
पराजयस्य संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्ता
नाम संभवे तथाप्येतस्य पत्रो विजयेत रिरूपमथेति तत्राह सवित
स्येति अनन्तलभ्यगणस्य पुरुषस्याकीर्तिमरणदधिका भवति ३४॥

असमवेजयंतीटीका

किंच न केवलं स्वधर्मकीर्त्तः परित्यागात्तव पापमेव भवेत्तत्तस्य सारेऽकी
र्तिरपि भविष्यति सा तत्रेष्टस्य मरणदप्यधिकतरा भवतीत्याह अकी
र्तिमिति ते तव अययो चिरकालस्यापि नी अकीर्तिं अर्जनेन महान्तमारंभे
कृत्वा किंचिदपि पुरुषाद्येन कृतो न धर्मवानयं यतोऽनेन तद्वियधर्म
स्य क्रूरत्वे वै भूतो अकीर्तिं अप्रपशो भूतानि सरासरनरादीनि कथयिष्य
ति प्रवदिष्येति तनुमरणभया हर्मकीर्त्यादिकं सर्वं त्यजामीति चेन्न
आह संभावितस्य शत्रुमित्रो दाशीना नो सर्वे यो मथो प्रतिष्ठितस्य लो
कत्रयविजयसामग्रीसंपन्नस्य तव अकीर्तिः निंदात्मिका जनवाणीम
रणस्य आत्मा गान् अतिरिच्यते अधिकतरा भवति शरीरयातादन्तर

य

मपि व्यासादि कृतप्रबंधद्वारा परिमितयुगपर्यन्तं स्यात्स्यतीति भावः ३४॥

मधुसूदनीटीका

पवं कीर्तिधर्मयोरिष्टयोरप्रतिष्ठस्य च पापस्य प्राप्तिर्यदपरित्यागे
दर्शिता तत्र पापाख्यमनिष्टं व्यवधानेन दुःखफलदमासुत्रिकत्वात्
शिष्टगर्हलक्षणं त्वनिष्टमासन्नफलदमस्य सत्यमित्याह भूतानि दे-
वार्थमनुष्णादीनि तेन वसुधयोर्दीर्घकालामकीर्तिनयर्मात्मा येन स-
रोयमित्येवं रूपो कथयिष्येत्यन्योन्यकथाप्रसंगे अत्र प्राप्तीति पातौ की-
र्तिधर्मनाशसमुच्चयार्थेन केवलं कीर्तिधर्मो हितापापे प्राप्स्यसि अ-
पित्वकीर्तिं च प्राप्स्यसि न केवलं त्वमेव तौ प्राप्स्यसि अथित भूतान्यपि
कथयिष्येतीति वानियातयोरर्थः तत्र कहे समरणसंदेहात् तस्मिन्
हारार्थमकीर्तिरपि सोढव्या आत्मरक्षणस्यात्येतायेति हितत्वात् त-
था चोक्ते शोतिपर्वणि सास्त्रादानेन भेदेन समेतेरुत वाष्टकं विजेते
प्रयते तारीत्रयुद्धेन कदाचन अतित्यो विजयो यस्याः पश्यते पुण्यमा-
नयोः पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धे विवर्जयेत् त्रयाणामप्युपायानो-
द्धर्तुं क्लान्तमसंभवे तथा युद्धे तस्य त्रयो विजयेतरि ह्यन्यथेति पवमे-
वमन्नायुक्ते तथा च मरणभीतस्य किमकीर्तिदुःखमिति शंका
मपनुदति संभावितस्य धर्मात्मा सरश्चेवमादिभिरनन्यलभ्यैर्गुणैर्ब-
हुमतस्य जनस्याकीर्तिर्मरणदण्डतिरिच्यते अधिका भवति चोद्गीतो
यवं यस्मात्प्रतोः कीर्तिर्मरणमेव वरं सूतत्वात् त्वमप्यति संभावितो
सि महादेवादिसमागमेन प्रतोना कीर्तिदुःखं सोढुं शक्नोसीति भि-
प्रायः उदाहृतवचनं तर्थाश्रयत्वात् त्रिर्वर्तत संग्रामादित्यादि धर्मशा-
स्त्रे उर्वलमिति भावः ३४ ॥

सदानंदीटीका

पवं युद्धपरित्यागादधर्मत्यागज्ञानियरो उक्ते दानी सतो निदा कलेडः
सहस्यते १ देवर्षादीनि भूतानि दीर्घकालमनर्थदा नयर्मात्मा
न सरोयमित्येवं हि परस्परं २ अकीर्तिकथयिष्येति गुणैः संभावि-
तस्य ते ननु समस्य संदेहाद्रणेन हर्जनाय च ३ अकीर्तिरपि सोढव्या
पिय प्राणादिदेहिना तथा च मृत्युभीतस्य किमकीर्त्येति चेद्गुण ४
यस्मात्मा सरश्चेवमादिभिः प्रवरैर्गुणैः लोकचहुं तस्याः स्यादधिक्यकी-
म

गी.
टी.
दि.

निर्मितेरपि ५ महादेवादिसंग्रामेत्वेवसेभावितोयतः प्रतोयकी
निजं दुःखं जातसोऽहं न शक्यसि द ३४ ॥

नीलकंठीटीका

प्रययादीयेकालो ३४ ॥

३३

अनेदी टीका
अवयवमनवच्छिन्नादीर्घकालात् संभावितस्पर्शोर्थादिगु-
णवत्तेनात्माक्षितस्याकीर्तिर्मरणवरमित्यर्थः ३४

रामकंदी टी.

स्पष्टार्थः ३४

॥ लासिकी टीका

ननु मरणादकीर्तिरेव वरेनेत्याह संभावितस्पर्शोर्थादिगु-
णवत्तेनात्माक्षितस्याकीर्तिर्मरणवरमित्यर्थः ३४
दतिरिच्यते अधिका भवति ३४ पंचोली टीका

न केवलं प्रत्यवायपव भवेत् अकीर्तिरपि स्यादित्याह अकीर्तिचा-
पीति च अपरं भूतान्यपि ते तव अवयवादीर्घकालात् अकीर्तिकथयि-
ष्यंति च पुनः संभावितस्य धर्मतः पूर्य मरणात् अतिरिच्यते अ-
धिका भवति ३४

रामावीरसमिद्धोधिनी ॥

अथ च कीर्तिधर्मयोरिष्टयोर्निवृत्तिरिति स्य च पापस्यापत्तिर्गु-
णकरीण फलदर्शितं पुनरप्यनिष्ठांतरमत्यसं दर्शयति अकी-
र्तिमिति न केवलं कीर्तिधर्मोपरि ह्यपापमेवावाप्यसि किंतु
कीर्तिनायं धर्मात्मानायं पूर्यत्यादिगुणो गद्गदाणां चापि प्राप्यसि
किं पुनर्भूतानि देवास्तु मनुष्यादीनि चापि ते तव तामव्यया-
माकल्पस्यायिनी कथयिष्यंति वदिष्यंति ननु सान्नायनेन भे-
देन समस्तैरथवापृथक् विजेतुं प्रयतेतारी ननु पुष्टो त कदाचन
अनित्यो विजयो यस्मादृष्यते पुष्टमानयोः पराजयश्च संग्रामे
तस्मादुद्विग्नयेत् त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभ-
वे तथा पुष्टो तसं पन्नो विजयेत रिसुन्ययेत्यादिशास्त्रा पुष्टेस्व-
मरणास्य संदिग्धत्वात् तस्मिन् अत्यंतं रक्षणीयत्वादकीर्तिरपि

224

3811

212

भाष्यामृतवाद

और जो कहो कि स्वधर्म औ कीर्ति जाय हम हिंसा न करेंगे तो
 पुढन करने से केवल स्वधर्म औ कीर्ति ही का त्याग नहीं है और
 भी है सो कहते हैं कि पुढ छोड़ने से लोग तुमारा अग्रण कहेंगे
 औ निन्दा करेंगे और वह अग्रण विरकाल कहे बज्रतदिनों
 तक संसार में रहेगा और तम क्षत्रियों के बीच पुढ करने में प्र
 सिद्ध वीर हो देखो जो जिस बात में ख्यात कहे नामी हैं औ लो
 क उसको प्रतिष्ठित वश करि जानते हैं तो केरि उसका उसी
 बात में अग्रण यह मरने से भी अधिक है और सब पाप औ दोषों
 का दादा है इसको अन्वी तरह विचार कर देखो ३४ ॥

दोहा

निंदतेरी अखंड जन कर देनादि संदेह अग्रय प्रामाणी पु
 रुष को मृत्यु अधिक कसो पद ३५ ॥

295

第

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुदेवे नमः ॥ श्रीगुरुदेवे नमः ॥

भयादण्डपरतेमंस्येतेत्वांमहारथाः येषांच
तेवद्भमतोभूतायास्पसिलाचवे ३५ ॥

शंकरभाष्य

किंचभयादिति भयात् कर्णादिभ्योरणान् युद्धादुपरते निवृत्ते
मंस्येते चित्तयिष्यन्तिनरूपयेति त्वां महारथा उर्योधनप्रभृतयः
के मंस्यन्ते इत्याह येषांचते उर्योधनादीनां वद्भमतो वद्भभिर्गणै
र्मुक्तश्चेवं वद्भमतो भूतापुनस्तं यास्पसि लाचवे लघुभावे ३५॥

आनंदगिरिकृतटीका

इतश्चत्वयायुद्धं कर्तव्यमित्याह किंचेति प्राणिषु रूपयानाहेयुद्धे
करिष्यामीत्याशंक्याह भयादिति महारथानेव विशिनष्टि येषा
ंचेति उर्योधनादिभिरुपहास्यतानिरसनार्थं संग्रामे प्रवृत्तिर
वपस्माविनीत्यर्थः ३५ ॥

स्वामिकृतटीका

किंचभयादिति येषांचवद्भगणानेनत्वेष्टवंसमतोभूः तपवभयेतसंग्र
मात्तत्वांनिवृत्तेमत्पेरन् ततश्चसर्ववद्भमतोभूतालाचवेयास्पसि ३५ ॥

पिशाचभाष्य

भयात्कर्णादिभिःरणयुद्धादुपरतेनिवृत्तेकेमंस्येतेचित्तयिष्येति नक्त
पयेतित्वांमहारथाःउर्योधनप्रभृतयःकेमंस्येतरत्पत्राह येषांचउर्योधना
दीनांतेवद्भमतःभूतापुनयास्पसिलाचवेनलघुभावेतेमंस्येते ३५ ॥

रामानुजभाष्य

वंधुस्नेहात्कारुण्यञ्चनिवृत्तस्यपुरुषस्यममाकीर्त्तिःकथमागमिष्यतीत्य
त्राहयेषांकलह कर्तुंउर्योधनादीनांमहारथानामितःसर्वेस्नेहोवैरी
तिवद्भमतोभूताइदानींयुद्धेसमुपस्थितेनिवृत्तव्यापारतयालाचवेसंग्र
हतरयास्पसितेतेमहारथास्त्वाभयात्पुद्गादुपरतेमंस्येतेसुराणोहिवैरि
णांशत्रुभयादतेवंधुस्नेहादिनायुद्धादुपरतिर्नोपपद्यते ३५ ॥

अभिनवगुप्तटीका ^{नास्ति} उपक्रम ३५ ॥

परमार्थप्रयाटीका

अथसंभावितत्वमेवाह भयादिति तेमहारथास्त्वाभयात्रिमितभूतादणान्तं
ग्रामादुपरतेपराहतेमंस्येतेमन्यतरन् नत्वस्मत्कृपयेति तेकेयेषांवीरा

गी.
टी.
दि

एतत्तु बह्वर्थं भवति तथामतः संमतो भूत्वा लाघवं लघुत्वे यास्यः
सि प्राप्नुमिच्छसि ३५ ॥

वनमालीटीका

ननु मत्प्रभावमजाने तो मोतिदिन भीष्मादयो ज्ञात मत्प्रभावाकरुणया
निवृत्तौ युद्धादनेयमिति स्तोष्यं तीत्यनग्राह भयादिति कर्णादिभ्यो भ
यात्रिहृत्तो न कृपयेति त्वो मे स्पेते भीष्मादयो यथा दयो महारथः कथमन
ग्राहयेषामेव भीष्मादीनां त्वं बहमतो बहभिर्गणैर्युक्त्रो यमित्येवं मतः
तपवत्तो भयादुपराडपरतं मे स्पेते अतो भूत्वा युद्धाडपरत इति शेषः ला
घवं मनादरविषयत्वे यास्यसि सर्वेषामिति शेषः पक्षमेव ते प्राग्वहमत
मतो भूत्वेषामेव तादृशो भूत्वा लाघवं यास्यसीति वा ३५ ॥

ऊरुमवैजयेतीटीका

ननु वं युवधरुणाय र्मभयां युद्धाडपरतस्य ममाकीर्तिमधार्मिकाः क
र्णदुर्योधनादयः कथयिष्येति चेत् कथयन्त्यथ र्मज्ञा भीष्मादयस्तु मम आ
द्यामेव करिष्येति न त्वकीर्तिमिति चेत् न ग्राह भयादुपराडिति महारथश
ब्दोऽतिरथादीनामुपलक्षणं महारथाः भीष्माचार्यदयोपि भयात् सुह
मर्जतमेव वधिष्यामि ननु युधिष्ठिरादीनित्येवं रूपाकारं प्रति तो शास्त्रा
मरणभयात् न तु पापभयात् स्नेहकारुण्यपादाराणां संग्रामात् उपरते
निवृत्तं त्वो मे स्पेते रास्येति तेषां स्नेहजयविजयकरोऽयमस्याग्रे कोपिन
स्यास्यसीति वदतो विग्रहाग्रहवतो सराणो भीष्मादीनां मध्ये वहमतः व
हभिः शौर्यवीर्यधैर्यादिगुणगणैः संमतः माननीयो भूत्वा भूयश्च पुन
रपि ते लाघवं त्वत्वे यास्यसि प्राप्नुमिच्छसि ३५ ॥

मधुसूदनीटीका

ननु दासीनां जनानां मोतिदं जनानां भीष्मादोणदयस्तु महारथाः कारणा
कत्वे न स्तोष्यं तिमामित्यनग्राह कर्णादिभ्यो भयात् युद्धात्रिहृत्तो न कृ
पयेति त्वो मे स्पेते भीष्मादोणदुर्योधनादयो महारथाः ननु ते मो वहम
त्यमानाः कथं भीतं मे स्पेते इत्यनग्राह येषामेव भीष्मादीनां त्वं बहमतो
वहभिर्गणैर्युक्त्रो यमर्जतः इत्येव मतः तपवत्तो महारथाभयाडपरतं मे
स्पेते इत्यन्वयः अतो भूत्वा युद्धाडपरत इति शेषः लाघवं मनादरविष
यत्वे यास्यसि सर्वेषामिति शेषः पक्षमेव ते प्राग्वहमतो भूः तेषामे

स५

वताटशोभूत्वालाद्यवयास्यसीतिवा ३५ ॥

सदानंदीटीका

ननुतिदेतमंलोकाउदासीनाः पृथग्जनाः भीष्मद्रोणादयस्सरास्त्रोऽपि
स्वेवेतिचेष्टा १ शल्पकर्णादिसर्वेभ्योभयायुद्धात्पराङ्मुखं मेस्येतेतो
नक्षययाभीष्मद्रोणादयोपिते २ वदमस्यतपतेमोजिस्वभीष्मादयो
तो कथंभीतंरिमेस्येतेइत्याशंक्याहकेशवः ३ येष्टोत्तंभीष्ममुख्यानां
गौराक्षतमेमतः अभूस्तेषांपरावृत्तोलुब्धतामेवयास्यसि ५ ३५ ॥

नीलकंठीटीका

अकीर्तिमेवाह मयादिति त्वंब्रमतोभूत्वास्तपवस्यतिस्त्राच्यावृ
त्तः सत्त्वाद्यवैलुभावं कातर्याख्येष्टोपुरतोयास्यसितेमहारा
यास्तोभयाद्रणदुपरतमेस्यंतइतियोजना ३५ ॥

22

224

शानेदी टीका

स्पष्टम् ३५ ॥

रामकंठी टीका

स्पष्टार्थः ३५ ॥

लासिकी टीका

नन्वेजनामोनिदन्तमहारथास्तु कर्मणिकतामालस्यलो
षान्तिमामित्यत आह भयादिति पूरुषवभयेन संशामात्वा
निवृत्तमनोरन् नतकपयाततश्च पूर्व बहुमतो भूत्वा लाञ्छनं या
स्पष्टि ३५

येषां भीष्मादीनां
वहुगुणत्वेन पूर्व
संभूतो

पंचोलीटीका

तदेव विवृणोति भयादिति पुनर्महारथाः डुर्योधनकर्णादयः
त्वारणात् उपरतं निवृत्तं मंस्यंते चिंतयिष्यति तपुनः येषां डुर्योध
नादीनां बहुमतो भूत्वा वहुभिर्गुणैर्युक्त इत्येवं मतो भूत्वा लाञ्छनं
यास्यसि प्राप्स्यसि ३५

रामवीरसमिद्धोधिनी ॥

ननु निदंतनाम प्राकृता जनामहारथास्तु वंत्येवेत्यत आह
भयादिति महारथाभीष्मद्वोणादयस्तो कर्णादिभ्यो भयाहेतो
रणादुपरतं परावृत्तं मंस्यंते किं हेष्टारो महारथाः परावृत्तं मंस्यं
ते किं हेष्टारो महारथाः परावृत्तं मंस्यंते नेत्याह येषामिति ये
षां च महारथानां भीष्मादीनां त्वं बहुमतो सितेपिन पुनरद्विता
पवेत्यर्थः पंचावृत्त्या पूर्व त्वं बहुमतो भूत्वा लाञ्छनं तिरस्कार
यात्र त्वया स्यसि ३५

मधुभाष्य

३५ ॥

928

1872
 1873
 1874
 1875
 1876
 1877
 1878
 1879
 1880
 1881
 1882
 1883
 1884
 1885
 1886
 1887
 1888
 1889
 1890
 1891
 1892
 1893
 1894
 1895
 1896
 1897
 1898
 1899
 1900
 1901
 1902
 1903
 1904
 1905
 1906
 1907
 1908
 1909
 1910
 1911
 1912
 1913
 1914
 1915
 1916
 1917
 1918
 1919
 1920
 1921
 1922
 1923
 1924
 1925
 1926
 1927
 1928
 1929
 1930
 1931
 1932
 1933
 1934
 1935
 1936
 1937
 1938
 1939
 1940
 1941
 1942
 1943
 1944
 1945
 1946
 1947
 1948
 1949
 1950
 1951
 1952
 1953
 1954
 1955
 1956
 1957
 1958
 1959
 1960
 1961
 1962
 1963
 1964
 1965
 1966
 1967
 1968
 1969
 1970
 1971
 1972
 1973
 1974
 1975
 1976
 1977
 1978
 1979
 1980
 1981
 1982
 1983
 1984
 1985
 1986
 1987
 1988
 1989
 1990
 1991
 1992
 1993
 1994
 1995
 1996
 1997
 1998
 1999
 2000
 2001
 2002
 2003
 2004
 2005
 2006
 2007
 2008
 2009
 2010
 2011
 2012
 2013
 2014
 2015
 2016
 2017
 2018
 2019
 2020
 2021
 2022
 2023
 2024
 2025
 2026
 2027
 2028
 2029
 2030
 2031
 2032
 2033
 2034
 2035
 2036
 2037
 2038
 2039
 2040
 2041
 2042
 2043
 2044
 2045
 2046
 2047
 2048
 2049
 2050
 2051
 2052
 2053
 2054
 2055
 2056
 2057
 2058
 2059
 2060
 2061
 2062
 2063
 2064
 2065
 2066
 2067
 2068
 2069
 2070
 2071
 2072
 2073
 2074
 2075
 2076
 2077
 2078
 2079
 2080
 2081
 2082
 2083
 2084
 2085
 2086
 2087
 2088
 2089
 2090
 2091
 2092
 2093
 2094
 2095
 2096
 2097
 2098
 2099
 2100
 2101
 2102
 2103
 2104
 2105
 2106
 2107
 2108
 2109
 2110
 2111
 2112
 2113
 2114
 2115
 2116
 2117
 2118
 2119
 2120
 2121
 2122
 2123
 2124
 2125
 2126
 2127
 2128
 2129
 2130
 2131
 2132
 2133
 2134
 2135
 2136
 2137
 2138
 2139
 2140
 2141
 2142
 2143
 2144
 2145
 2146
 2147
 2148
 2149
 2150
 2151
 2152
 2153
 2154
 2155
 2156
 2157
 2158
 2159
 2160
 2161
 2162
 2163
 2164
 2165
 2166
 2167
 2168
 2169
 2170
 2171
 2172
 2173
 2174
 2175
 2176
 2177
 2178
 2179
 2180
 2181
 2182
 2183
 2184
 2185
 2186
 2187
 2188
 2189
 2190
 2191
 2192
 2193
 2194
 2195
 2196
 2197
 2198
 2199
 2200
 2201
 2202
 2203
 2204
 2205
 2206
 2207
 2208
 2209
 2210
 2211
 2212
 2213
 2214
 2215
 2216
 2217
 2218
 2219
 2220
 2221
 2222
 2223
 2224
 2225
 2226
 2227
 2228
 2229
 2230
 2231
 2232
 2233
 2234
 2235
 2236
 2237
 2238
 2239
 2240
 2241
 2242
 2243
 2244
 2245
 2246
 2247
 2248
 2249
 2250
 2251
 2252
 2253
 2254
 2255
 2256
 2257
 2258
 2259
 2260
 2261
 2262
 2263
 2264
 2265
 2266
 2267
 2268
 2269
 2270
 2271
 2272
 2273
 2274
 2275
 2276
 2277
 2278
 2279
 2280
 2281
 2282
 2283
 2284
 2285
 2286
 2287
 2288
 2289
 2290
 2291
 2292
 2293
 2294
 2295
 2296
 2297
 2298
 2299
 2300
 2301
 2302
 2303
 2304
 2305
 2306
 2307
 2308
 2309
 2310
 2311
 2312
 2313
 2314
 2315
 2316
 2317
 2318
 2319
 2320
 2321
 2322
 2323
 2324
 2325
 2326

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुन उवाच ॥ द्रुपदमुनि-
 शिष्यं त्वत्पुत्रं त्वया मे वक्ष्यामि ॥

॥३॥ श्रीगुरुदेवकी जयति ॥ ॥३॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
 कुरु मे प्रसादात् सदा यथाज्ञानं चित्तम् ॥
 तस्मात्तु मे भक्त्या योगोपायस्तदात्मनः ॥
 अथैकाग्र्ययोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

2018年12月

44 202

भाषाश्रुतवाद

भगवान् कहते हैं कि अर्जुन तमको अवगुड करना ही उचित है की
कि तम तो यह जानते हो कि प्राणियों के उपर कृपा करि हम संग्राम
को उते परम हारणी वीर तमको भयसे गुड विमुख जानैगें जो तमको
पूर्व कहि पहिले सकलगुण संपन्न कहे गुन जानते थे वे लोग अ
ब तमको करण अदिक योद्धों के भयसे गुड विमुख मानैगे देखो
जिन डरप्रायण आदिकों की तम वज्रत कहे माय रहे उनके निकट
अब तम कैसे लखु कहे हलके होउगे तो रस हंसी के उरसे गुड कर
ना अवश्य है ३५ ॥

होहा ॥

रग विमुख भयो रास ते मदारणी मान दितोहि जिन मदि
ते बहू मानीयें तिनमे लखुता होहि ३५ ॥

[illegible]

1157

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अवाच्यवादोऽवबहन्वरिष्येति तवाहिताः निरु
तस्तव सामर्थ्यं ततोऽः खतरं न किं ३८ ॥

शोकरभाष्य

किंच अवाच्यवानिति अवाच्यवादान् अवक्तव्यवादान् अवबहन्
नेकप्रकारान् वरिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवः निरुतः कुत्सयेतस्त
व त्वदीयं सामर्थ्यं निभृतकववादियुद्धमिति तस्मात्ततो निरु
प्राप्तेऽः खान् उः खतरं न किंततः कष्टतरं उः खेनास्तीत्यर्थः ३८ ॥

ग्रानरुगिरिकृतटीका

इतश्च त्वं युद्धादपरमे माकाधीरित्याह किंचेति ननु भीष्मदोणादिव
थमयुक्ते कष्टतरं उः खमसहमानो युद्धान्निवृत्तः स्वसामर्थ्यनिन्दादि
शत्रुकृते सोऽहं शङ्कामीत्याशेषाह ततश्चेति ३८ ॥

स्वामिकृतटीका

किंच अवाच्येति अवाच्यवादान् वचनान् शब्दान् तवाहितास्तत्र
दो वरिष्यन्ति ३८ ॥

विष्णुभाष्य

किंच अवाच्यवादान् अवक्तव्यवादोऽवबहन् नेकप्रकारान् वरिष्यन्ति तवा
हिताः शत्रवः निन्देताः कुत्सयेताः तव सामर्थ्यं निवानकववादिजयसाम
र्थ्यनिर्मिते ततः तस्मात्त्रिंशदाप्रामासाऽः खतरं न किंततः कष्टतरं नास्ती
त्यर्थः ३८ ॥

रामानुजभाष्य

किंच सराणामस्माकं सन्निधौ कथमये पार्थस्यान्तं शत्रुयादस्तन्नि
धानादन्यत्र यस्य सामर्थ्यमिति तव सामर्थ्यं निन्देताः सराणामग्रे अवाच्य
वादोऽवबहन् वरिष्येति तव शत्रुवोपार्त्तं राष्ट्राः ततोधिकतरं उः खे किंतव
३० पर्वतवाच्यश्रवणमरणमेव श्रेय इति त्वमेव मन्यसे ३८ ॥

अभिनवगुप्तटीका उपक्रमे ३८ ॥

परमार्थप्रपाटीका

किंच अवाच्यवानिति तवाहिताः सिद्धैरिणोदायोदाः अवाच्यान्
च नाहीन्वादानपवादान् वरिष्यन्ति किंभूताः तव सामर्थ्यं निन्देतास्ततोऽः ख
तरं किंच ३९ ॥

गी.
टी.
हि

वनमालीटीका

ननु इयो धनादयो मां नो ह्येते युद्धातिष्ठते स्मृदिष्टत्वादत आह अवाचे
ति अहिताशत्रुवो इयो धनादयस्त्वसामर्थ्यं निंदतः वृहनवाचा वृत्त
यिवक्तुमयोग्यं न शास्त्रादिव्यतिरिक्ततः शत्रुनिंदाजन्यं उखादधिकेडः
खे किं न किमपीत्यर्थः ३६ ॥

ऊसमवैजयंतीटीका

नको वल्ले युद्धाकरणात्ते लाघवं यास्यसि अथ शत्रुभिर्गीयमाने निजा
सामर्थ्यं युक्तामहं उः खमपि प्राप्समीत्याह अवाचेति तव निवातक
वादि वयेने नु सहाय रूपं खाण्डवारण दाहेना खे उलोभिमानभ
गकरं चेतेवमादिसरासरादिलोकत्रयप्रसिद्धे सामर्थ्यं निंदतः विरा
टातः पुरेऽवरोधवन्ति ताजनायेगीतवाघनन्यादिश्रेवाये सरः युद्धे श
स्त्रासविधावेत्तुणो वीराणां मस्माकमप्येस्यातमपि नाशक्रोदितेवेति
दो कुर्वंतस्मत्तस्मादहितास्त्वशत्रुवो इयो धनकर्णशत्रुन्यादयो वह
ननेकान् अवाच्यवादान् लीवकातरादिरूपान् वदित्यति यस्परं स
राणां मध्ये कथयिष्येति ततस्तस्मा उः खतरं उः खाति शयंत इति वि
ज्जके किमस्ति न किमप्यस्तीत्यर्थः ३६ ॥

मधुसूदनीटीका

ननु भीष्मादयो महारथानवहन्त्येतां इयो धनादयस्त्वशत्रुवो वृ
मे स्पेते मां युद्धनिवृत्त्या तदुः पकारितादि
त्यनग्राह तवाः साधारणं यत्सामर्थ्यं लोकप्रसिद्धं तन्निंदन्तव शत्रुवो इ
यो धनादयोः वाच्यान्वादान् वचनाः न हांशोऽतिलादिनूपा नेव श
स्त्राववहन्त्येकप्रकारान् वदित्यति ननु वृहमे स्पेतरं तन्निप्रायः यु
थवातव सामर्थ्यं स्तुति योग्यं तव निंदेतोः हिता अवाच्यवादान् वदित्य
तीत्यन्वयः ननु भीष्मदोणादिवधयुक्ते कष्टतरं उः खमसहमानो युद्धा
निवृत्तः शत्रुकृते सामर्थ्यं निंदनादि उः खे सोऽंशक्रोमीत्यन्वयाह ततः
तस्मान्निंदाप्रामि उः खा किं त उः खतरं ततोधिकं किमपि उः खे नास्तीत्य
र्थः ३६ ॥

सदानंदीटीका

ननु भीष्मादयोः सराः सामर्थ्यतो गौणं पुनं शत्रुवो वृहमे स्पेते मां त उ

योधनादयः १ यतोयुद्धनिवृत्तैषां प्राणरतेति चेच्च ॥ तदलोकप्र
सिद्धयत्सामार्थ्यं शत्रवस्तव २ निदंतस्तेवदिष्टोतिवहं शत्रोश्च निदि
तान् यतेष्वंतिलायवमादीन् वक्तुमयोग्यकान् ३ किं ते ततोधिकेडः
खमिहलोकैपरत्रवा ४ ३६ ॥

नीलकंठीटीका

किंच अवाच्यवादानवक्तुमयोग्यान् शत्रुत्वं छतिलोर्जन इत्यादीन् सा
मर्थ्यं निदंतः धिगस्पर्शो र्येयो भीष्मादिभ्यान् पलायित इति ३६
वचने मरणदयधिकेडः ख इतोऽन्यदुःखतरमधिकेडः ख किं
न किमपीत्यर्थः ३६ ॥

231

आनेदी टीका
नुकिमिति वितर्के प्रतो नान्पडुः खमित्यर्थः ३१ ॥

गमकेटी टीका
सुगमोर्थः ३१

लासिकी वसुपुत्री टीका

*वध

ननुभीष्मादयो न बह्वमन्यन्ता इर्योथनादयः शात्रवो युद्धनि
हत्या तदुपकारित्वाह्वमन्येते शयत आह प्रवाच्येति निंद
या दुःखतरं दुःखेनास्ते वेत्यर्थः "ननुभीष्मादिदुःखान्निदा
दुःखे सोऽप्युशक्यमित्यत आह ततो दुःखतरमिति ततो ॥ ३६ ॥

शात्रवो इर्योथनादय
स्त्वसामर्थ्यं निन्दन्ता
वहुवचनान्हीन्व
हूनपप्रह्वान्चदिष्यन्ति

पंचोली टीका

वयं परंतव अहिताः तव अरयः बहून् अनेक प्रकारान् अवाच्यवा
दान् अवाक्यविवादान् वदिष्यति किं ऊर्वतः तव सामर्थ्यं निंदंतः ऊ
त्सयंतः ततो निंदा नूपातदुःखान् नुइति प्रस्ये किं अस्मत्तदुःखतरं ३ ६

रणावीरसमिद्धो धिनी ॥

किंच प्रवाच्येति तवासाधारणं सामर्थ्यं स्तुतियोग्यं निंदंत
स्तवाहिता इर्योथनादयो बहून् अनेकविधानवाच्यवादान्
च नानर्हन् प्रोक्तिलादिनूपात्तपवादान् वदिष्यति ततस्त
स्मादपरं किं नुदुःखतरं ततो धिकं किमपि दुःखेनास्तीति भा
वः ३६ ॥

मधुभाष्य

३६ ॥

॥ १६ ॥ अथ सिद्धिः शुद्धात्मासिद्धिर्हि हीनीसीसीह

तद्वि चिन्तामय

१६ ; अथिह

॥

तद्वि विद्वत्तमय चिन्तामय

३
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
सर्वभूतहितं कुरु सर्वदा
सर्वदुःखहर्त्रा सर्वपापहर्त्रा
सर्वकलहहर्त्रा सर्वमोक्षदहर्त्रा

॥ ३६ ॥ तद्वि विद्वत्तमय चिन्तामय
तद्वि विद्वत्तमय चिन्तामय
तद्वि विद्वत्तमय चिन्तामय
॥ ३६ ॥ तद्वि विद्वत्तमय चिन्तामय

तद्वि विद्वत्तमय

तद्वि विद्वत्तमय चिन्तामय
तद्वि विद्वत्तमय चिन्तामय
॥ ३६ ॥ तद्वि विद्वत्तमय चिन्तामय

॥ तद्वि विद्वत्तमय चिन्तामय ॥

तद्वि विद्वत्तमय चिन्तामय
तद्वि विद्वत्तमय चिन्तामय
तद्वि विद्वत्तमय चिन्तामय
तद्वि विद्वत्तमय चिन्तामय

॥ ३६ ॥

तद्वि विद्वत्तमय

॥ ३६ ॥

भाषा अनुवाद

इससे प्रबल म युद्ध से निवृत्त न होउ जो कहती कि भीष्म तथा द्रोणा
आदिका वध वरा कष्ट है तो देखो तुमारे शत्रुगण तुमारी सामर्थ्य
को निन्दा करते हूये तुमारे प्रति अनेक अनेक अयोग्य दुर्बल क
हेंगे तो इससे और डर कौन है यह कष्ट से भी महा कष्ट है ३६ ॥

दोहा

कहि न योग्य न वाद बहु कथहिं गे तब बैरि ताते को डःख
अधिक है पौरुष निंदत तेरि ३६ ॥

इति

॥ अथ विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम् ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

हतोवाप्राप्सिस्वर्गं जित्वावाभोत्पसेमही तस्मा
उत्तिष्ठकौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ३० ॥

शांकरभाष्य

पुद्गे पुनः क्रियमाणे कर्णादिभिः किं हतोवेति हतोवाप्राप्सिस्व
र्गं हतः सन् स्वर्गं प्राप्स्यसि जित्वा कर्णादीन् शरान् भोत्पसेम
ही उभयपथापि तव लाभ एवेत्यभिप्रायः यत एव तस्मादुत्ति
ष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः जेष्यामि शत्रून् मरिष्यामिवे
ति निश्चये कृतेत्यर्थः ३० ॥

शानन्दगिरिकृतटीका

नहि पुद्गे गवादि वयवशान्मथस्या निन्दा ततो निवृत्तौ शत्रुनिरे
सुभयतः पाशरज्जरित्याशंक्याह पुद्गे पुनरिति जये पराजये च
लाभप्रौढादयुद्धार्थमुपानमावश्यकमित्याह तस्मादिति नहि प
रिशङ्कलस्य युद्धायोपक्रमस्य तस्मादपरमः साधीयानित्याह कौ
न्तेयेति जये पराजये चेत्पेन उभयथेत्सुच्यते जयादिनियमाभावेपि
लाभनियमे कलितमाह यत इति कृतनिश्चयत्वमेव विषदया
ति जेष्यामीति ३० ॥

स्वामिकृतटीका

यद्योक्तं न वै तद्विद्यः कतरन्नो गरीयो यद्वा जये मयि दिवानो जये पुरिति
तत्राह हतोवेति पक्षद्वयेपि तव लाभ एवेत्यर्थः ३० ॥

पिशुचभाष्य

पुद्गे पुनः कर्णादिभिः क्रियमाणे हतोवेति जित्वा जयं प्राप्स्यसि भोत्पसे
मही पुंसी उभयपथापि ते लाभ इत्यभिप्रायः यत एव तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय
कृतनिश्चयः जेष्यामि परां मरिष्यामि निश्चयं कृतेत्यर्थः ३० ॥

रामानुजभाष्य

अतः शरेणात्मना परेषां हतनात्मनो वा परैर्हतनमुभयमपि श्रेयो भव
तीत्याह यमं पुद्गे परैर्हतं चेत्तत एव परमनिश्चयं प्राप्स्यसि परात्वा हत्वा
येदिकं राज्यं भोत्पसे पुनर्भिर्हतकलस्य युद्धारम्भस्य परमनिः श्रेय
सोपायत्वाच्च परमनिः श्रेयं प्राप्स्यसि तस्माद्युद्धायो योग्यं परप्राप्ता
र्थलक्षणमोक्षसाधनमिति निश्चित्य तदर्थं मुनिमुक्ता प्रवृत्तस्य तथैव यु

वेति

गी.
टी.
दि.

क्रमित्यभिप्रायः ३० ॥

अभिनवगुमटीका

श्लोकपंचकमिदमभ्युपगम्यवादत्रुपमुच्यते यदि लोकि केन व्यवहारेण
संभवोक्त्या व्यवशानष्टेयमेतत् ३० ॥

परमार्थप्रणीटीका

ननु मरणे मरणवत्पवस्वर्गप्राप्तिश्च वणात्रनुजयत्वं तो जीवः
तद्व्याहृत इति रणेऽस्तस्य स्वाराज्यं जीवतः सा प्राज्यमित्यर्थः
३१ ॥ ३१ ॥ ३१ ॥ ३१

वनमालीटीका

यउक्तेन वैतदिग्रइत्यादितत्रपत्तदयेपिमहालाभइत्याहृत इति
शत्रुनृजेष्वाभिमरिष्वाभिवेति कृतनिश्चयः पुढायेतिष्ठ ३० ॥

उसमवैजयेतीटीका

नवहंयतिपुदंकरिष्वाभितर्हि मम गोत्रादिवधजन्यपापं भविष्यति न
करिष्वाभिवेत्स्य मम हातिर्लोके निन्दा च भविष्यतीत्येवं कृतेपि दोषो
कृतेपि दोषस्तत्र हयोर्मये मम त्रेयस्करः को भवेदित्याशं वपाकरणात्
रणमेवेहामुत्रलोके च कल्याणकरमित्याहृतोवेति द्वाभ्यां वेत्यवया
रणो शत्रुभिरेतैर्दुर्गो यनादिभिस्तु हतश्चेन्न हि स्वर्गमेव स्वस्वर्गवतीति
स्वर्गो देवेंद्रस्तमेव प्राप्स्यसि तवेदं शतेनोद्भवतात्पुनरपीन्द्रभावमेव
गमिष्यसि नतस्य भिवया वत्पुण्येतावत्सर्लोकं भुक्त्वा पुनः पतिष्य
तीति भावः यदा स्वर्गमेव स्वर्लोकमेव प्राप्स्यसि ततोत्रवधजन्य
पापात्रिरयादिकमित्यर्थः वाः यवाजित्वा यतान् शत्रून् विजित्य दे
हारो गेण स्यात्स्यसि चेत्तर्हि मही समुद्रमेव खलो यरात्वं भोत्ससे भो
गं करिष्यसि यस्मात्स्य मम भूतसंग्रामकरणेनैवेहामुत्रवतवपरम
सखलाभो भविष्यति तस्मात्कृतनिश्चयस्तत्र ममायमेव परमनिश्च
यसो मार्गो नास्ति इति रटविश्वासस्तु प्रतोममेसरस्य पैतृष्टेयत्वेन न
वैत करणेनातिप्रयास इति मध्यमपुष्पैकवचनप्रयोगेण तवैवपौ समुपनाभि
त्रादयो यरा राजं करिष्येति पुथिष्टिरादीनामपि न दुर्गो यनादीनां न भोदयसे

सुदाय संग्रामं कर्तुं मुनिवृत्तवचादिकं परिधाय सजीकृतं चापमायाय शत्रुभिमुखो
भवयतस्तं कुन्ती पुत्रासि ५

मधुसूदनीटीका

ननु तर्हि युद्धे गुरोर्दिव्यवशात्तथैव कृतानिदा ततो निवृत्तौ तत्र
 उक्तानि देवभयतः पाशरज्जु रित्याशं कजये पराजये च लाभप्रोवाद्
 युद्धार्थमेवोत्पन्नमावश्यकमित्याह स्पष्टं पूर्वार्थे यस्मादुभयथापि ते
 लाभः तस्माज्जेष्वा मिश्रात्रुत्तरिष्वा मिवेति कृतनिश्चयः सत्यं कदापि
 एव न तत्र फलसंदेहेऽपि युद्धकर्तव्यताया निश्चितत्वात् यत्नेन चैतद्दि
 यः कतरन्नो गरीय इत्यादि परिहृतम् ३० ॥

सदानंदीटीका

ननु तर्हि कृते युद्धे निदाश उक्तता भवेत् कृते मध्यस्थे निदास्या
 द्वीष्मादीनां वधादपि १ इत्येवं स्यादुभयतः पाशरज्जुर्ममेति चेत् सधर्म
 करणान्निदानमध्यस्थकृता भवेत् २ न हि सधर्मनिष्ठानां निःकुत्रापिका न्दा
 दचन जये पराजये वा ते लाभप्रोवाद् दणयमोः ३ उत्पन्नमुचिते तस्मा
 उत्तिष्ठन् वनेति जेष्वा मिवा मरिष्वा मीत्येवं कृता विनिश्चये ४ ३० ॥

नीलकंठीटीका

यदा जये मय दिवानो जये गुरित्पुके तत्राह हतो वेति रणे स्थितस्य स्वर्गो
 वाराज्यं वा सिद्धमस्तीति पक्षद्वयमपि हितावहमित्यर्थः ३० ॥

935

ਅੰਤਿਮ ਸ਼ਬਦ

ਪ੍ਰਭੂ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਦਿਖਾਏ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰੀ ਬੰਨ੍ਹ ਹੈਂ
ਮੇਰਾ ਮਨ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ
ਮੇਰਾ ਮਨ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ
ਮੇਰਾ ਮਨ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ
ਮੇਰਾ ਮਨ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ
ਮੇਰਾ ਮਨ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ
ਮੇਰਾ ਮਨ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ
ਮੇਰਾ ਮਨ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ

॥ ੮॥ ਮੇਰਾ ਮਨ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ

ਅੰਤਿਮ ਸ਼ਬਦ

ਪ੍ਰਭੂ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਦਿਖਾਏ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰੀ ਬੰਨ੍ਹ ਹੈਂ
ਮੇਰਾ ਮਨ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ
ਮੇਰਾ ਮਨ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ
ਮੇਰਾ ਮਨ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ
ਮੇਰਾ ਮਨ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ
ਮੇਰਾ ਮਨ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ
ਮੇਰਾ ਮਨ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ
ਮੇਰਾ ਮਨ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ

ਅੰਤਿਮ ਸ਼ਬਦ

ਪ੍ਰਭੂ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਦਿਖਾਏ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰੀ ਬੰਨ੍ਹ ਹੈਂ
ਮੇਰਾ ਮਨ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ
ਮੇਰਾ ਮਨ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ
ਮੇਰਾ ਮਨ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ
ਮੇਰਾ ਮਨ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ
ਮੇਰਾ ਮਨ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ
ਮੇਰਾ ਮਨ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ
ਮੇਰਾ ਮਨ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ

आनेदी टीका

युद्धेत्क्रियमाणे गणपदे भवेत्प्राह ३१ ॥

शमकंदी टीका

~~सर्वप्रकारं लक्षणं कर्मणां यथास्थिते निरतिशय नित्यफलमाप्ति
हेतुनिमित्तलक्षणं यन्मत्तमात्रेणैव नैतदपरित्यागे को दोष इ
ति न ह्यतमे च ज्ञानोपदेशे पुनरपि सिद्धान्ती जयन्माह ३२ ॥~~

लासिकी दण्डवती टीका

अतो यथा कथंचिद्युद्धमनुष्ठेयमेवेत्प्राह हत इति जेषामिषा
मुन्मरिषामिवेति निश्चयं कृत्वा पक्षद्वये पितृवलाभपदेत्यर्थः
३१ ॥

पंचोली टीका

युद्धे क्रियमाणे जये अजयेपि संदिहानस्य प्रवृत्तिरिति द्वयर्थ उभयत्र
लाभमाह हतो वेति हे अर्जुन अथवा त्वंहतः सूनृ स्वर्ग प्राप्स्यसि वा अ
रीन् शत्रून् जीत्वामंही भोक्ष्यसे हे कौंतेय तव पवतस्मात्कृतनिश्चयो
जेषामिषा च मरिषामिवेति निश्चयं कृत्वा युद्धाय उतिष्ठ ३३

रणवीरसमिद्धो धिनी ॥

पवंच युद्धानुष्ठाने सर्वथा लाभपदेत्याह हतो वेति निगदव्या
ख्यातमिदं किंतु यस्मात्पक्षद्वये पितृवलाभस्तस्मात्कृतनिश्च
यो वषयं पुष्टं कर्तव्यं सर्वथा फलवत्तादिति दृढीकृतचित्तो युद्ध
योतिषेषु कौमवेति ३० ॥

मधुभाष्य

३० ॥

936

विषय विवरण

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
विषय विवरण

विषय विवरण
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
विषय विवरण

विषय विवरण
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
विषय विवरण

विषय विवरण
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
विषय विवरण

विषय विवरण

विषय विवरण
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
विषय विवरण

विषय विवरण

॥ ॐ ॥

भाषाप्रवृत्ति

तोयुद्धकरि गुरुआदिके वयसे निन्दाओ संग्राम छोडनेसे शत्रुनिन्दा
करैंगे इसडविधा चित्राके उपर कहतेहैं और हमारे ग्रन्थायके बृ
ह स्पोकमे जोअर्जुनने कहाकि इनको हममारैयायेई हमै जय करि
लेय इसकाभी उत्तर श्रीकृष्ण करतेहैं किजय करैगया पराजय
पाविंगे इसकीनिश्चय करिके उवो जो कहैकि इसदैव आधीनजय
पराजय कावना निश्चयहै तोइस युद्धमे जो तुमारीमृत्यु होयगीतोस
गैवासपावोगे और जोशत्रुवोंको जीतोगेतो पृथ्वीका राज्य ओ भो
ग करोगे तिससे हेकौतेय अर्जुन युद्ध करनेकीनिश्चय करिके उ
ओ तुमारे दोनो हाथलडुआहैं ३० ॥

दोहा

मरे त्रपावें स्वर्गको जीतें भोगहुंगो मही भोग ताते उद ऊ
ति तनय कर निश्चय युद्धयोग ३०॥

57563-10154

[illegible]

56

॥ १ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

सखडःखेसमेकृत्वालाभालाभोजयाजयो ततो
युद्धाययुज्यसन्नेवपापमवाप्सि ३८ ॥

शोकरभाषा

तत्रयुद्धं स्वधर्म इत्येवं युध्यमानस्य उपदेशमिमं शृणु सखडः
खेइति सखडःखेसमेकृत्वा रागदेवावप्यकृतेत्येतत् न
याच लाभालाभोजयाजयो चसमौकृत्वा ततोयुद्धाययुज्यस
वटस्यनैवयुद्धं कृत्वा पापफलमवाप्सि इत्येष उपदेशः प्राप्ते
गिकः ३८ ॥

ग्रानन्दगिरिकृतटीका

पापभीरतया युद्धाय निश्चयेकृत्वा तोष्याते शक्नोमीत्याशंक्याह
तत्रेति युद्धस्य स्वधर्मतया कर्तव्यते सतीति यावत् सहजीवन
मरणादिनिमित्तयोः सखडःखयोः समताकरणे कथमिति तत्राह
रागदेवाविति लाभः तत्रकोषादिप्राप्तिः शुलाभस्तद्विपर्ययः न्याये
न युद्धेनापरिभूतेन परस्य परिभवो जयस्तद्विपर्ययस्य जयः न
योःलाभालाभयोर्जयाजययोश्च समताकरणे समानमेव रागदेवा
वकृतेत्येतददर्शयिते तथेत्सुक्तेयथोक्तोपदेशवशात् परमार्थं दर्श
नप्रकरणे युद्धकर्तव्यतोक्तेः समञ्चयपरत्वे शास्त्रस्यप्राप्तमित्याशं
क्याह पक्षइति तत्रियस्य तवधर्मभूतयुद्धकर्तव्यतानुवादप्रसङ्गात्
तत्वादस्योपदेशस्य नानेन मिथेन समञ्चयः सिध्यतीत्यर्थः ३८ ॥

स्वामिकृतटीका

यदयुक्तेपापमेवाश्रयेतस्मादितितत्राह सखडःखइति सखडःखेसमे
कृत्वातथातयोःकारणभूतोलाभालाभावपि तयोरपिकारणभूतो ज
याजयावपिसमौकृत्वा यतयोःसमतेकारणेद्वयविषादराहित्येयुज्यस
सन्नडोभवसखाभिलाषेरित्वा स्वधर्मयुद्धाययुध्यमानः पापेनप्राप्स्यतीत्यर्थः
पिशाचभाषा

ततः स्वधर्मइत्येव युद्धस्य उपदेशमिमं शृणु सखडःखेसमेकृत्वाला
भालाभोजयाजयो चसमेकृतेत्येष उपदेशः प्रोचनार्थः प्राप्तेगिकः

३८ ॥

कंयनुदे लौकिकन्यायः स्वधर्ममपि चावेक्षेत्याद्ये लोके दत्तः न ताव
येण परमार्थदशनमिदं प्रोक्ते ३८ ॥

समुत्तोर्युद्धान्प्रकारमाहयच्छेदं हतिरिक्तमसृष्टसमस्तदेहस
भावेनित्यमात्मानं सात्तामुदेनावर्जनीयशसुपातादिनिमित्तसुखडः
स्वार्थलाभालाभजययराजपेसुविकृतबुद्धिं स्वर्गादिफलभिर्साधितै
तः केवलकार्यबुद्ध्यामुदमारभस्वयं कृत्वा एतेन पापमवाप्स्यसि पापं सु
खडः स्वसुखं संसारं वेदान्मोक्षसत्यर्थः ३८ ॥

नवत्तुस्वयमेतयैवकर्माणि कुर्वतो न कदाचित्पापमेवं यः ॥

अथ धर्मयुद्धस्वरूपमाह स्रवडः खड्गति स्रवडः खेसमेकत्वा
तथा तयोः कारणीयभूतो लाभालाभोजयाजयौ च समोक्तत्वा
हर्षविषादरहितो भूत्वा युष्मत्सेत्पर्यः एवममुना प्रकारणयु
द्धे कृत्वा पापं न प्राप्स्यसि ३५ ॥ ॥

ममतोः तत्रियस्य पुद्गलानुष्ठानप्रकारमाह सखेति सखेति धिनीसख
 दुःखेलाभालाभोजयाजयो समेमया लक्ष्म्या सहिते हरो कृत्वा तदधी
 नेतात्वा तदधी देवात्मा यदा वैषयिकं सुखं दुःखं वसमे अस्वाभाविक
 त्वो मोक्षोपाय विरूढत्वाच्च हेयत्वेन समेतल्ये कृत्वा तात्ता तत्साधनेन
 यादौ हर्षविषादादिरहितः स न पुद्गलयुज्य स स न दोभव दहादि
 व्यतिरिक्तो ताना तदसंख्यः श्रीह विप्रेरितो हं तत्प्रीत्यर्थं स्वविहितं क
 र्मे करिष्य इति संचितं यत् अविद्या सह कृतं स्वामित्वं संप्रयेन पुद्गलानु
 लक्ष्मिमानपि पापे तत्फलार्थं देहादिसंसारनावाप्स्यसि किंतु मुक्त्य
 व भविष्यतीत्यर्थः ३८ ॥

ऊसमवैजयेतीटीका

किंच सखडः खरतिडः सखडः खेरिपूणे वये सखेमित्राणे वये डः खेवने
 हेसमेकृता नयोः पुण्य पुण्य कर्मजनितत्वेनावप्रभाविता दागमापायि
 ताञ्चे तेव विचारेण न लोकात्ता प्रयेव लाभालाभोत्तरा ज्ञादेर्ली भक्तदला
 भक्तनयोरपि दुवार्जनादौ विपरीतदर्शनेन साधीनता भावात्तावपि समो
 कृता नयेवेजयाजयो सवलेः शत्रूणे जयः परवले च स्ववलस्या जयस्यो
 रपि देवाधीनता तावपि समो कृता यवमेतदयच्च सर्वमीश्वररूपयेव सिर
 द्यातिनतपराधीनसममवलपौ रूपादिनेति निश्चित्य ततो तत्र रेखा सा
 धारण्यमभूता यद्युदायपुज्यस्य अंगरत्नकवचादीन् परिधाय बद्धक
 तं सन्नते पुद्गलभस्य पवमोक्षपर्यन्तकलाभिका इतो हित्वा स्वधर्मवु
 द्यापुद्गलकमिष्यसि चेन्न हि स्वपरगोत्रादिवधनं यायेता वास्यसि न प्राप्स्य
 सि ३८ ॥

मधुसूदनीटीका

नत्वेवं सर्गमुद्दिश्य फट् करणेन स्य नित्यत्वात्तानः राज्ञमुद्दिश्य
 पुद्गलकरणेन च शास्त्रादर्मशास्त्रापेक्षया दोर्वल्यस्यात् न तच्च काम्य
 स्थाकरणेन कृताः कापेक्षया स्य गुरुवालाणां दिव्यस्य कृतोपम्यत्वम् न
 याचायवेति श्लोकार्थो यादृशेति चेन्न तत्र समताकारणो गगद्वेसराहि
 त्संखेतत्कारणे लाभेन कारणे जये च गगमकृता यवेडः खेतहेताः व
 वेदे लाभेन हेताः वजयेषमकृता ततो पुद्गलपुज्यस्य सन्नदोभव यवेसख
 कामनाः डः खनिहृत्त्रिका मनावाविहाय सधर्मवुद्गलपुज्यमानो गुरुवा
 लाणां दिव्यनिमित्तं नित्यकर्मकरणनिमित्तं च पापेन प्राप्स्यसि यस्तु क
 स लकामनया करोति गुरुवालाणां दिव्यनिमित्तं पापेन प्राप्स्यति योवानक
 रोति स नित्यकर्मकरणनिमित्तं अतः फलकामनामेतरेण ऊर्वन्
 उभयवियमपि पापेन प्राप्स्यति प्रागेव व्याख्यातोऽभिप्रायः हतोवाप्रा
 प्स्यसि सर्गे जितावाभोत्पसेमहीमिति त्वानुसंगिकफलकथनमिति न
 दोषः तथाचापस्तेवः स्मरति तद्यथा मेकलार्थे निमित्ते वा पापे यश्च
 नूत्ययेते पवेधर्ममपि चर्यमाणमथां नूत्ययेते तोचेद नूत्ययेते न
 यर्महानिर्भवतीति अतो पुद्गलशास्त्राभावात्पापमेवाश्रयेदस्मानिति
 निराकृतं भवति ३८ ॥

स्वार्थशास्त्रं

गी.
टी.
दि.

सुरानंदीटीका

तत्र स्वयं मर्म इत्येवं युज्यमानस्य ते परं उपदेशोऽष्टा तन्मे सखडः खेसमे
इति १ सखेतकारलोलाभेतन्निमित्ते जयेष्व प्रकृत्यारागमेव च डः खे
तकारलोत्तौ २ तन्निमित्ते जयेष्व प्रकृत्या देवततः परं युदायभव
सन्न हो नैवं पापमवाप्स्यति ३ कलाभिलाषया कुर्वन् गुरुविप्रवया
दिकं प्राप्नोति किं लिख्यते तन्निमित्तमयं पुमान् ४ विना कलाभिलाषं
तु यमं इत्येवमाचरन् नैवं पापमवाप्नोति महेष्वाज्ञानुयासनात् ५
हृत्तो वेत्यादिना प्रोक्तं कलेन चानुसंगिकं न काम्यं कर्म संग्रामः किं तमि
त्यं स्वयं मर्मतः ६ ॥ ३८ ॥

नीलकंठीटीका

स्वयं मर्मस्य पुट्टस्या करणे यमं कीर्त्योर्नाशः पापावामिच्छा यवेदिति श्लो
केन भगवता यद्यप्युक्ता तथापि पुट्टस्य मर्जनाभिमतं काम्यं तपस्ते महेव
तमहत्यापे कर्तव्यं वसितावये यद्यप्यमुखलोभेन हंतं स्वजनमुपताड
नित करणे पापसक्तिरस्ति तानि वारयितुं सिद्धयोः समत्तलत्वायोगमा
ह सखडः खे इति समेकत्वा सखडः खयो सहेतोः राज्ञा भालाभ
तो यो सखडोऽजयजययोः रागद्वेषावकृतेत्यर्थः केवलं स्वयं मर्मो यमिति मत्वा
पुदाय युज्यस्व चटस्य पवं कुर्वन् स्वपापं नावाप्स्यति यस्तु राज्ञो भेन
सह दयं करोति तस्यास्ते वपापमिति भावः कथं तर्हि स्वयं मर्मत्वेनानु
ष्ठितेऽपि पुट्टे हृत्तो वा प्राप्स्यति स्वर्गमित्यादिकलस्मरणं आनुसंगिक
मिनिहूमः तथाचापस्तंबः तयथा स्त्रे फलाद्यनिर्मिते च्छाया गंधश्च
नृत्ययेते पवं यमं चर्यमाणं मर्षां अनृत्ययेते तथं मर्हानिर्भवतीति आ
मनिदर्शनेन प्रतिपादयति ३८ ॥

आनेदी टीका

रामकंदी टीका

+
प०
एवमनेन प्रकारेण वर्तमानः पोंपं ज्ञानिवथादितः संभाव्यमा
नेकिल्लिखेनावस्यसिलस्यमेकथंवर्तमानः प्रयमेतावद्यथो
परिहार्थनिःसंशयप्रतिपत्तिप्ररूढनिष्क्रमप्रज्ञाप्रतिभिज्ञा
तसमस्तग्राणभृत्सर्वावस्थायापकसामान्यसंविन्मात्रस्वः
भावेनित्पनिरुत्तरानंदनिर्भरतयास्वरूपव्यातिरिक्तग्राणप
दार्थान्नरेषाविरहितेतस्यैखात्मन्यहुत्रिमामात्माभिमान
मास्थाय मायार्थमोहनितेदेहाद्यनात्मभूतभावात्मग्रन्थ
यलक्षणविपर्ययज्ञानैः सर्वग्राणिभिरुपादेयतयाहेयतया
चपरिकल्पितभेदेप्रतिक्षणाविनश्येरस्रखडः खड्गविधा
दौसमेद्रष्टयात्मनिदृश्यतामात्रेणसम्बद्धमात्रेत्वादनुपज
नितविशेषात्मकविकारतयानिर्विशेषकल्या सम्प्रक्रातिप
त्यासंपाद्य एवमेवतेइतभूतो राज्यादिलिप्तितार्थलाभालाभा
तयोरपिहेतुभूतोजयपराजयो तथैवसमौनिर्विशेषौसंपाद्य
तन्नतोयथावस्थितेनरूपेणनिश्चितेत्यर्थः एतेहिस्त्रखडः खाद
योवेद्यत्वमात्रेणसंबद्धाः वेदकस्यात्मनोनकिंचिद्विकारलेशो
संपादयितुंक्षमाः यथानीलपीतादयः प्रकाशत्वमात्रेणसंब
द्धः प्रकाशस्याकलोकात्मनकाचिद्विशेषनीलपीतादिकमुन्मे
षयितुंशक्ताः केवलंप्रकाशत्वमात्रेणेकेनरूपेणतत्रसंबद्धाः
तदेतत्खादादीनांसमीकृत्य ततएतत्समाधिप्रतिपत्तेरनन्तर
मेतत्समाधिसप्तप्रतिष्ठितमतिर्घृष्टशब्दोपलक्षितायस्वकर्म
णोयुज्यस्वसम्बध्यस्व यथोक्तज्ञाननिष्ठतयास्वकर्मात्तुतिष्ठ
त्यर्थः

४५ वेद्युत्तमात्रहंपसामं पंस्त्रिखादीनि

गी.
टी.
हि.

३५ ॥

लासिकी ~~दलपती~~ टीका

ननु गुरुब्राह्मणवधात्पापमेवाश्रयेदित्यत्रोपदेशोऽष्टिवत्पाह
सुखडः खेति सुखाभिलाषेहित्वा स्वधर्मबुद्ध्यायुज्यमानः
पापेन प्राप्स्यसीत्यर्थः ३५ ॥

पंचोलीटीका

गुर्वीदीनां अपि वधे यथा पापसंबंधो न भवति तं प्रकारमाह सुखडः
खेति सुखडः खेतशालाभालाभोजयाजयो समेतल्लोकत्वात् तत्र
रागद्वेषौ अकृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व च तस्य पवंपापेन प्राप्स्यसि
सुखे रागोऽखे द्वेषरहितः तथा हृदि न योजयाजयो समेतल्लोकात् प
वंपुं ऊर्ध्वं न पापफलं न प्राप्स्यसि इत्यर्थः ३५

रणवीरसमिद्धो धिनी ॥

ननु स्वर्गोद्देशेन क्रियमानत्वा युद्धस्य काम्यत्वेनार्थशास्त्रांतर्गत
तं गुरुब्रह्मणो दिव्यादिरूपस्य तस्याननुष्ठानं च धर्मशास्त्रांत
र्गतं तथा चार्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिरित्याज
वत्कास्मृतेः संग्रामाकरणात् धर्ममेव न पुनः पापापादकमिति
कथमथ चेत्तमिमं धर्ममिति श्लोकार्थसंगतिरित्याशङ्क्याह
सुखडः खेति एतेषां सुखडः खेदीनां समवेकारणेति रंतस्व
धर्मपरमार्थावष्टंभेन हर्षविषादरादित्यं ततश्च वीरवर्षा निष्ठत
या स्वकर्मनुतिष्ठेदिति तव तस्वधर्मतयैव कर्माणि कुर्वतो न पा
पसंबंध इति भावः ३६ ॥

मधुभाष्य

३६ ॥

रामचंद्रसरस्वतीटीका

१६

अथोक्तिरिति चेत् किं वा साभिस्तत्र ह च नैस्त्वाशामतिद्वेषादिसेपुक्तं
 ममभयविधयफलविरक्तं प्रापाततस्यात्मज्ञानयुतं प्रतिज्ञातं भिक्षामा
 त्रकृतदेहयात्रेति स्थितं श्रेयोजिज्ञासमालक्ष्यविशेषतश्चात्मानात्म
 विवेकमुपरिष्टः वेदाविनाशिनमित्यादिनाममतालक्षणमोहतुरस्य
 शोकनिरासः कृतः श्रुततत्वाय कल्पत इति निश्चितं
 श्रेयोप्यायातं तदुक्तं विशेषतश्च वक्ष्यामः पदसहिततत्त्वज्ञानमार्गेणा
 लंबसेवेत्यभिप्रायत्वात् भगवानाद्ये कर्तव्यमुपदिशति ॥
 सखडुखइति यदिहा नमार्गमवलंबसे तर्ह्येवं कृत्वा युद्धाय युद्धं
 कर्तं युज्यस्व चटस किं कृतेत्यत आह सखडुः खेसमेकतेति यथा
 डुःखेहेयं एवं सखमपि हेयं कृतेत्यर्थः एवंलाभालाभजयाजयेषु
 पि व्याख्येयं निष्कामपदे मेधर्ममनुतिष्ठेति भावः ननु ज्ञानमार्गात्
 तत्तेन कर्म कस्मात्कर्तव्यमत आह नैवमिति एवमनेन प्रका
 रेण कर्मण कृते पापं पापाकारमेतः करणपरिणाममसेभावा
 वनादिना वाप्यसि सुद्धांतश्चरण एवमविष्यसीत्यर्थः ३८ ॥

भाषा अनुवाद

जो कदाचित् बधहेतुक पापही की निश्चय करि उसके डरसे यु-
द्धमे निश्चय करके नहीं उठि सकने यह कहो तो सहृद मित्रों के जी-
वन औ मरण निमित्तक सुख औ दुख की समान कहते हैं कि प्रथ-
म सुख औ दुख तथा लाभ औ हानि जय पराजय इनको समान
करि औ प्रीति विरोध को भी त्याग करिके तब युद्धमे प्रहत्त होउ
इस प्रकारसे युद्ध करनेमे पाप न प्राप्त होयगा अर्थात् नलगेगा ३७॥

दोहा

लाभ अलाभ सुख दुःख सम कर जीत अजीत दिं दोष तिस
तैं युद्धको युगत दो पाप न पेसैं दोष ३८॥

241

॥ ३३ ॥

पद्यातेऽभिहितसंख्ये बुद्धिर्योगेति मोक्षाय बुद्ध्या
युक्ताय पापार्थकर्मवन्धप्रहास्यसि ३५ ॥

शांकरभाष्य

शोकमोहापनयनाय लौकिको न्यायः स्वधर्ममपि चावेत्येत्याद्यैः
श्लोकैरुक्तेन तन्नात्म्येण परमार्थदर्शने निरुपहृते तच्छोकमुपसं
द्वियते पद्यातेभिहितेति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय इह हि दर्शने
पुनः शास्त्रविषयविभागे उपरिष्ठात् ज्ञानयोगेन साख्यानो कर्मयोगेन
योगिनामिति निष्ठाद्वयविषये शास्त्रसखे प्रवर्तिष्यति श्रोतारश्च विष
यविभागेन सखे ग्रहिष्यन्तीत्यत आह पद्यातेति पद्यातेतभ्यहितोक्ता माम्
सौख्ये परमार्थवस्तुविवेकविषये बुद्धिं लीने साक्षात् शोकमोहादिसंसा
रहेतुदोषनिवृत्तिकारणं योगेन तन्नाश्रयाये निसेगतया हृदप्रहरण
सर्वकमीश्वराय नार्थं कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे च इमा
मनन्तरमेवोचमानो बुद्धिं शृणोतां च बुद्धिं स्तौति प्ररोचनार्थं बुद्ध्याय पा
योगविषयया युक्ता रे पाथं कर्मवन्धकर्मैव धर्मा धर्माख्यावन्धः क
र्मवन्धः न प्रहास्यसीश्वरप्रसादतिमित्रज्ञानप्राप्तेरित्यभिप्रायः ३५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

ननु स्वधर्ममपि चावेत्येत्यादि श्लोकैर्न्यायावष्टम्भेण शोकमोहापनय
स्य तात्पर्येणोक्तत्वात् तस्मिन्नुपसंहर्तव्ये किमिति परमार्थदर्शनमुप
संद्वियते तत्राह शोकेति स्वधर्ममपीत्यादिभिरतीतश्लोकैः शोकमो
हयोः स्वजनमरणगर्वादिबधुशोकानिमित्तयोः सम्पन्नज्ञानप्रतिव
न्धकयोरपनयार्थं वर्णाश्रमवन्तं धर्ममनुतिष्ठतः स्वर्गादिसिध्यति
नात्यथेत्यन्वयमतिरेकात्मको लोकप्रसिद्धो न्यायो यद्यपि दर्शितस्तथा
पि नास्तौ तात्पर्येणोक्त इत्यर्थः किं तर्हि तात्पर्येणोक्तं तदाह परमार्थेति
न त्वेवाहे जाननासमित्यादि समस्य परामुपपत्ते उक्तेन जायते म्रियते वा
कदाचित् त्वेत्यादिनोपपादितमित्यर्थः उपसंहारप्रयोजनमाह शास्त्रेति
तस्य वस्तुदाग विषयो निष्ठाद्वयं तस्य विभक्तस्य तेनैव विभागेन प्रद
र्शनार्थं परमार्थदर्शनोपसंहार इत्यर्थः ननु किमित्यत्र शास्त्रस्य विष
यविभागः प्रदर्शने उन्नरत्नैव तद्विभागप्रवृत्तिप्रतिपत्त्योः सम्भवादि
ति तत्राह इह हीति शास्त्रप्रवृत्तेः श्रोतृप्रतिपत्तेषु सौकर्यार्थमादौ

गी.
टी.
हि

विषयविभागसूचनमित्यर्थः उपसंहारस्य फलवत्त्वमेवमुक्त्वा तमे
वोपसंहारमवतारयति अत आहति परमार्थात्मतत्त्वविषयो ज्ञान
निष्ठासुक्तामुपसंहृत्य वक्ष्यमाणं संगृह्णाति योगेति तन्नामेव बु
द्धिं विशिष्टकलवत्त्वेनाभिष्टेति बुद्धेः ततोपसंहारभागे विभ
जते यथेत्यादिना बुद्धिषा ह्यस्यान्तराकरणविषयत्वं ब्रवीत्येति क
नमिति तस्य सहकारिनिर्पेक्षस्य विशिष्टकलवत्त्वमावष्टे साक्षादि
ति शोकमोहौ रागद्वेषौ कर्तृत्वं भोक्तृत्वमित्यादिरनर्थं संसारस्तस्य
हेतुर्दोषः स्वाज्ञाने तस्य निवृत्तौ निरपेक्षकारणं ज्ञानमज्ञाननिवृत्तौ
ज्ञानस्यान्तयव्यतिरेकसमधिगतसाधनत्वादित्यर्थः योगेति मामित्या
दिव्या कुर्वन् योगशब्दस्य प्रकृते चित्तवृत्तिनिरोधविषयत्वं व्यवहृ
ति तस्यामीति प्रकृतमुक्त्युपयुक्तं ज्ञाने तत्पदेन परामृश्यते ता
नोदयोपायमेव प्रकटयति निःसंगतयेति कलाभिसन्धिचैधुर्यं
निःसंगत्वं बुद्धिस्तुतिप्रयोजनमाह प्ररोचनार्थमिति अभिष्टतादिव
द्धिः अज्ञानव्याप्त्यनष्टातारमधिकरोति तेन स्तुतिरर्थवतीत्यर्थः
कर्माज्ञानविषयबुद्ध्या कर्मवन्धस्य कुतो निवृत्तिर्न हितत्त्वज्ञान
मन्त्रेण समूले कर्महाते शक्यमित्याशङ्क्याह ईश्वर इति ३५ ॥

स्वामिकृतटीका

उपदिष्टं ज्ञानयोगमुपसंहृत्य तत्साधनकर्मयोगे प्रस्तौति यथेति
सम्यक्त्वायते प्रकाशने वस्तुतत्त्वमनयेति संख्या सम्यक्ज्ञाने तस्मिन्
प्रकाशमानमात्मतत्त्वं सारं तस्मिन् करणीया बुद्धिरेवातवाभिहि
ता यवमभिहितायामपि सारं बुद्धौ तत्त्ववेदात्मतत्त्वमपरोक्षेन सं
भवति तर्हेनः करणबुद्धिद्वारात्मतत्त्वापरोक्षार्थकर्मयोगेति मो बुद्धि
ष्टेण यथा बुद्ध्या युक्ता परमेश्वरार्पितकर्मयोगेन शुद्धातः करणं स न
तत्प्राप्तं प्राप्तापरोक्षज्ञानेन कर्मात्मकं वंथं प्रकर्षणं हास्यासित्यस्य ३५ ॥

विष्णुचभाष्य

तच्चोक्तमुपसंहरति यथेति यथा तेन म्यमभिहिता उक्ता सांख्यपरमा
त्मवस्तुविवेकविषये बुद्धिः ज्ञाने साक्षात् शोकमोहादि संसारनिवृत्ति
कारणं योगे तस्याप्युपाये निःसंगतया हेतुप्रसरणपूर्वकमीश्वराय
नार्थकर्मज्ञाने समाधियोगे च इमा मनेतरे मयो च मानो बुद्धिश्च ए

तां बुद्धिं स्तोति श्रोतॄणां प्ररोचनार्थं बुद्ध्या यथा योगविद्युयायुक्तः हे
पार्थ कर्मवैयः कर्मवैयर्मयर्मोखवैयः तं प्रहास्यसि ईश्वरप्राप्तिनिमित्त
ज्ञाने प्राप्स्यसीत्यभिप्रायः ३५ ॥

रामानुजभाष्य

यवन्मात्मायात्मात्मानमुपदिष्टतत्त्वैकं मोक्षसाधनभूतकर्मयो
गेवक्तुमारभते सैख्या बुद्धिः प्रावधारणीयमात्मतत्त्वं सौख्ये ज्ञातव्ये
प्रात्मतत्त्वे तज्ज्ञानाय या बुद्धिरविषेयानत्वे वा ह मित्यारभ्यतस्मात्सर्वोक्ति
भूतानीत्येतेन समभिहिता आत्मज्ञानसर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मो
प्राप्ते यो बुद्धियोगो वक्तव्यः स इह योगशब्देनोच्यते हरेण ह्यवैककर्मबुद्धि
योगादिति वक्ष्यते अत्र योगे या बुद्धिर्वक्तव्या तामिमां अभिप्रेक्ष्यमानोक्तं य
या बुद्ध्या युक्तः कर्मवैयं प्रहास्यसि कर्मणां वैयः कर्मवैयः संसारइत्यर्थः ३५ ॥

शुभिनवगुमटीका

पञ्चावतवसौख्ये सम्प्राप्ते बुद्धिर्निष्प्रयामिकोक्ता यथैव च यथा योगे
कर्मकोशले युज्यते तथैव यथा यथा बुद्ध्या कर्मणां वैयकत्वं त्यक्तं न हि
कर्मणि स्वयं वृत्तिर्जडत्वात् अतः स्वमात्मा कर्मभिर्वा सनात्मकैरात्मा
नैव प्राप्ति ३५ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथोपदिष्टज्ञानयोगसुपसंहरन् स्वधर्ममयोत्पत्तत्वात्कर्मयो
गं प्रशंसन्नाह एवेति सम्पक्त्वापत्ते प्रकाशते आत्मतत्त्वमन
येति संख्यासम्पक्त्वात् तस्मिन् प्रकाशमानमात्मतत्त्वसौख्ये तत्र
साधनीभूताया बुद्धिः एषा तैरिति त्रयमभिहिता कथिता एवं क
थितायामपि सौख्यबुद्धौ तव चेदात्मतत्त्वमपरोक्षं न भवति तं
तः करणबुद्धिद्वारात्मतत्त्वमपरोक्षं कर्तुं कर्मयोगविमोचश्च
माणं बुद्धिं शृणु पापबुद्ध्या कर्मात्मकं बंधं प्रहर्षं प्रहास्यसित्य
त्यसि ३५ ॥ ३५ ॥ ३५ ॥

॥

वनमालीटीका

उपदिष्टज्ञानोपसंहारसर्वकं ज्ञानोपायविहितसत्कर्मसमाधिरूपं च
नै प्रतिजानीते एष निसर्गस्वायते ज्ञायते यथा सा सैख्या बुद्धिः तथा

गी.
टी.
दि.

वधारणीयमात्मतत्त्वं सार्वभौमं तस्मिन् सार्वभौमे तज्ज्ञानावयाभिधेयं सानवेवा
 हमित्यभिमतस्मात्सर्वणि भूतानीत्येतेनाभिहितं आत्मयाथातम्यानुसे
 धानपूर्वकानि कामकर्मात्रवित्रैकाग्रत्वहेतुत्वायुज्यते चित्रमेकाग्रं क्रियते
 तेनेति सुखत्यायोगेदेनोच्यते अत्र योगेयावक्तव्या बुद्धिस्तस्मिन्मात्रमभिधी
 यमानोऽहं यथा बुद्ध्या युक्तः कर्मवंधे कर्मरूपो प्रवाहो नाद्यामविद्यो प्रहा
 स्यसि मदीयमिदं कर्माहं कर्तव्यमिति भावः सून्यः कुरुत्वो वितसक्त
 मीनश्चानेततो मय्यवलाभं क्रिस्ततो मदापरोक्षं ततो मन्महा प्रसाद
 स्ततो विद्यानिवृत्तिर्पूर्वकानेदाविर्भावो मोक्ष इति भावः ३५ ॥

ऊसमवेजयंतीटीका

पवेदेहादिव्यतिरिक्तमात्मतत्त्वमुपदिश्येदानीन्तु यसंहरन्मोक्षोपायभू
 ते कर्मयोगमुपदेश्य कामो भगवोऽस्मैव प्रसौति यथा तद्विज्ञेयं स
 म्यकर्त्तव्यं ते निश्चीयते तत्त्वत्रयं यथा सा संख्या बुद्धिः उपनिषदात्तया देहे
 दियाद्यवेतनवैलक्षण्येन निश्चीयमानं यदात्मतत्त्वं तत्संख्येतस्मिन् सार्वभौ
 म्यात्मतत्त्वं तत्स्वरूपादिविज्ञानाय बुद्धिः कर्तव्या भवेत्सा यथा बुद्धिस्ततो
 प्रतिमयाऽभिहितं कथितार्कः तत्वेवाहमित्यादिभिर्देहीनित्यमवयवो
 यमवयवो ममित्यत्रैकोनविंशतिस्तोत्रैः यदि मउक्तसंभावेऽनितरस्त
 स्वरूपके आत्मतत्त्वे तव बुद्धिः स्मिरान भवेत्तर्हितं पुनः योगे कर्मयोगेया
 बुद्धिः करणीया भवेत्तामिसंमया वत्समाणां बुद्धित्वेऽप्युक्तसावधाने
 न मनसा त्वं स्वर्णं कुरु कर्मयोगविषयिरायाः बुद्धेः फलदा तत्त्वेन प्र
 सौति हे पार्थ कर्मयोगे निश्चयात्मकया यं बुद्ध्या युक्तं कर्मवंधे जीवा
 नो कर्मणां वंधो यस्मिन्सः कर्मवंधः संसारं तं प्रहास्यसि प्रवर्षेण त्व
 द्वासि मृनादिकर्मनिमित्तको यसंसारस्तं स्वयं भूतेन युद्धादिकर्मणा
 सिधिलंकरिष्यसि चेत्तर्ह्येवं मोक्षं प्राप्स्यसीत्यर्थः ३५ ॥

मधुसूदनीटीका

ननु भवतस्वयं बुद्ध्या युज्यमानस्य पापभावः तथापि मोक्षप्रतिपद
 कर्तव्यतोऽपदेशस्तु चितः ययनेवेति हं तारमित्यादिना कथं सपु
 रुषः पार्थ कं चानयति हेति कमित्येतेन विदुषः सर्वकर्मप्रतिहेपात्
 नद्याः कर्त्तुं भोक्तुं मुदस्वरूपो हं मस्मीति मुदं कृता तत्कलभोत्पत्तिवत्ता
 ने संभवति विरोधात् ताने कर्मणाः समुच्चया संभवात्तुकाशतमसोरिव
 अयं चार्जुनाभिप्रयोज्यायसी चेदित्यत्र अत्रोभविष्यति तस्मादेकमेव मो

243

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
प्रतिपादम्

प्रतिज्ञानस्य कर्मणा शोयदेशो नोपपद्यते इति चेन्न विद्वदविद्वदवस्था
भेदेन ज्ञानकर्मोपदेशोपपत्तेरित्याह भगवान् **प्रमाणत्वेवाहमित्या**
येकोनविंशतिस्तोत्रैः तेन भूमभिरिता सोमे सम्पक्खायते सर्वो
पापि स्वयत्तया प्रतिपाद्यते परमात्मतत्त्वमनयेति सेख्योपनिषत्
तथैव तात्पर्यपरिसमाप्त्या प्रतिपाद्यते यः संसारः ज्ञेयनिषदः पुरुष
इत्यर्थः तस्मिन् बुद्धिस्तन्मात्रविषयज्ञाने सर्वानर्थनिवृत्तिकारणतो प्र
तिमयोक्तं तेनाह शतानुवतः कुचिदधिकमोच्यते तस्य कार्येन विद्यते
इति वक्ष्यमाणत्वात् यदि पुनरेवंमयोक्तेऽपि तवैषा बुद्धिर्नोदेति वि
ज्ञदोवात् तदा तदप्यनयेनात्मनस्तत्तात्काराय कर्मयोगपवात्तया
नष्टेयः तस्मिन् योगे कर्मयोगेन करणीयामिमां सखडः खेसमेकत्वे
त्यत्रोक्तो कलाभिसंधित्या गलत्तां बुद्धिर्विस्तरेण मया वक्ष्यमाणं शु
ण तशब्दः पूर्वबुद्धेर्योगविषयत्वमतिरेकसूचनार्थः तथाच शुद्धांतः
करणं प्रतिज्ञानोपदेशः शुद्धांतः करणं प्रतिकर्मोपदेश इति कृतः समु
द्युक्तां कयाविरोधावकाश इत्यभिप्रायः योगविषयो बुद्धिकलकथनेन
ज्ञाति यथा व्यवसायात्मिकया बुद्ध्या कर्मसमुक्तं कर्मनिमित्तं वंथं
आशयात् शुद्धिलक्षणं ज्ञानप्रतिबंधं प्रकर्षेण पुनः प्रतिबंधात् प्रतिरूपे
ण हास्यं त्यक्तं स प्रयत्नः कर्मनिमित्तो ज्ञानप्रतिबंधः कर्मणो वथमो
खेनापनेतुं शक्यते धर्मेण पापमपनुदतीति कृतेः अवगणदिलक्षणो
विचारस्तु कर्मात्मकप्रतिबंधरहितस्याः संभावनादिप्रतिबंधं दृष्टद्वारे
णापनयतीति न कर्मप्रतिबंधनिराकरणा योपदेशे शक्यते प्रतोः सत
मस्तिनोतः करणत्वाद् द्विरंगसाधनं कर्मैव त्वया तुष्टेयं नाधुना अवग
दियोग्यतापितवजाताहरेत्तज्ञानयोग्यं तेति तथाच वक्ष्यति कर्मण्येवा
धिकारस्ते इति पत्तेन सांख्यबुद्धेरंतरंगसाधने अवगणदिविहाय द्विरंग
साधनं कर्मैव भगवता किमित्यर्जनायो यदि प्रपत इति निरस्तं कर्मवंधं
संसारमीश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्त्या प्रहास्यसीति प्राचो व्याख्यानेन
व्याहारदोषः कर्मपदवैयर्थ्यं च परिहर्तव्यं ३५ ॥

॥ ति

सदानंदीटीका ३

ननु धर्मधिया मास्तु पुण्यमानस्य मे शुभं तथापि पुंकार्यतोपदेशस्तेन मो

गी.
टी.
दि

प्रति १ योग्योयस्मात्पुनरास्तस्य कर्मदेयस्योदितः नस्य कर्तृत्वरूपोहमिति
ज्ञाने पुनर्भवेत् २ पुनर्कृत्वा फलं भोत्येति ज्ञाने विरोधतः तस्मात्त्रेयौ गण
येन मां प्रतिज्ञानकर्मणोः ३ उपदेशः कथं योग्यः स्यादित्यत्राह माधवः सा
नकर्मोपदेशः स्यादवस्थाभेदतोयतः ४ यत्कं प्रत्यपि शास्त्रीयोऽवस्था
एतर्जनं तत्वेवेत्यनारभ्यतुभ्यमेवापुरोदिता ५ तत्तत्संख्यायते सर्वो
पाधिस्यत्यनयानया संख्योपनिषदे तस्या प्रतिपाद्यः परः प्रमान् ६ सोऽख्य
स्तत्रात्र विषयज्ञानमज्ञाननाशकं मयोक्ते त्वां प्रतीयेवं ज्ञानिनः कर्मनो
ते ७ यद्येवं ते मडक्तेर्ये चित्तदोषात्रयीर्भवेत् तदा तदोषनाशार्थं नत्वं
ज्ञानोदयाय च ८ कर्मयोगोऽनष्टेयस्त्वया सुदिकारकः तस्मिन् यो
गे तु कर्तव्या मिमोनेष्वा मशालिनी ९ सर्वत्र समतारूपो बुद्धिते
विस्तराद्बुद्धिर्ना बुद्धेः पुरोक्ता या भेदे स्याः सूच्यते धियः १० तेन
श्रुद्धि यो ज्ञाने कर्मोऽश्रुद्धि यः स्मृतं ययानि सुय रूपिणा बुद्ध्या
पुक्तः स्वकर्मसु ११ वेधं कर्मनिमित्तं त्वमाशयाश्रुद्धिलक्षणं प्रतिवेधं
निजज्ञाने प्रकर्वैतौ वहास्पसि १२ यमीयमोऽख्य कर्मैव वेधं ते त्वं प्रहा
स्पसि ईश प्रसादतस्तत्त्वज्ञानलाभसुखेन वा १३ ॥ ३५ ॥

नीलकंठीटीका

पदमर्जनस्य सर्वोक्तौ द्वावपि मोहावपनीतौ तत्र कं चानपतिहंति
कमिति कर्तृत्वकारयितृत्वात् तयोरात्मन्यसंभव उक्तः ततोऽपुदायपुज्य
सेति नियोगश्चात्र नस्य कर्तृत्वाकाशवत्सर्वगतस्य नियोज्यत्वं संभव
तीति यस्मिन् व्याहृतमेतद्वितीमा माशं कोऽधिकारिभेदेन उभयेष्व
वस्थापयन् परिहरति पृष्टाते इति पृष्टाते तु भ्यमभिहिताश्रुणोऽप्यन
नुशोचंस्त्वमित्यादिना स्वयं मपि चावेत्येतः आकृतेन संदर्भेण उक्ता
साख्ये सम्यकरूपाय ते प्रकथ्यते वस्तुतत्त्वमनयेति संख्योऽपनिषत्
तत्र विदिते साख्येऽपि निषेदे ब्रह्मण विषये बुद्धिर्ज्ञानं संसारनिवर्तकं
पृष्टाते साख्ये बुद्धिरभिहितेति संबन्धः योगे सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा
समत्वे योग उच्यते इति वक्ष्यमानलक्षणे विषये तत्राहः सर्ववैलक्ष
ण्यो न नार्थः वक्ष्यति वक्ष्यत कर्मनिष्ठयोर्विमित्राधिकारित्वं लोके स्मि
न्निविधानिष्ठा पुरा प्रोक्ता मया तच्च ज्ञानयोगेन साख्यानां कर्मयोगेन

योगिनामिति यत्नेन ज्ञानकर्मणोः समुच्चयशोकाप्यपास्ता इमो स्वयं
ममपि चावेत्येत्यादिनाः तैतरेष्वेतेनोक्ता मपि विसरेणाभिधीयमानो
ह्यस्य इमामेव बुद्धिं सौति सार्थेन बुद्धौत्यादिना ननु कर्मबंधप्रहा
णमात्मज्ञानेनैव श्रूयते तपसैवात्मपदैविदित्वा तल्लिप्यते कर्मणाप
यकेनेति श्रुतेः कर्मयोगस्तु कर्मबंधोऽस्तीति करिष्यते वेति कथमुच्यते
कर्मबंधप्रहास्यसीति चेत् श्रुतिवलादिति श्रुमः तथा हि ईशावास्यमिदं
सर्वं यत्किंचिजगत्पूजगत् तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यचिदने
कुर्वन्नेवेदकर्मणि जिजीविषे ह्यनेन समाः पवंतयिना त्वयेतोस्तितक
र्मलिप्यते तरेति श्रुतिरीश्वरीश्वरेणोदे सर्वं स्नेहितमस्तीति न कश्चि किं
चित्स्वेच्छया कर्तुं प्रभवति अतः सर्वत्र समताहीनः सत्तमोऽकृतकर्तृत्वा
भिमानत्यागेनैव भोगान्भुङ्क्त कर्मणि च कुरुष्वेदं कुर्वतित्वधिकर्मलोपोना
स्ति इतोऽप्युपायो तरेव नास्तीति वदति तस्मिन् कनककालायासादिवत्
केनचिद्विशेषरूपोणोपेतं कर्मैव सजातीयोद्भूतमिति मित्रं भविष्यतीति
युक्तमुक्ते कर्मयोगेनापि कर्मबंधप्रहास्यसीति ३५ ॥ ॥

शानेदी टीका

यदिनिष्कामतया नृपेयस्यास्य फलं किमपि न शब्दं न चार्थमेत
दनुष्ठानमिति शोकापनोदायज्ञानसमुच्चितकर्मो नृपेयस्य
यः प्राप्तिरेव फलमित्युपदेशो देहि देहयोर्निर्त्यानित्यविचार
णयाज्ञानविषयमिति मुदिष्टकर्मविषयलक्षयितुमुपक्र
मते सांख्यसम्पदेहि देहयोर्निर्त्यानित्यविचारणद्वेदेन व्याप
नेज्ञानेपषाबुद्धिस्तुवाक्तातु पुनः योगेयुक्तो कर्मणः करणप्र
कारेफलाकांक्षाविना नुष्ठानेयया योगबुद्ध्या युक्तसमुच्चि
तः कर्मणां संबंधेयकत्वं तत्प्राप्ति फलाकांक्षाविनावश्यकं
कर्मकृतं बन्धकं न भवतीत्यर्थः ३५ ॥

प्रवेक्षानक्रियासमुच्चयमेवोपदेशतया वि शानेदी टीका निश्चितज्ञानविषयमिति युक्तकल्पामत्वा तां क्रियाविष

इदमात्मादिसत् इदं देहादिषु सत् इति हेयोपादेयपदार्थपरि यावत्तु उपक्रममाणस्त
गणना संख्यातामधिकृत्य कृतं शास्त्रमन्वर्थतया सांख्यसांख्य पवज्ञानकर्मणी सांख्यो

मिहोच्यते तद्वत्कं ज्ञानमपि सांख्येन तु कपिलादिप्रणीतं
तस्य नानात्ववादपरमार्थत्वात् तस्मिन्सांख्ये विषये एषा प्रवृत्ति
न प्रतिपादिता बुद्धिः प्रज्ञातवोपदिष्टा यथा प्रज्ञया तस्मात्सांख्ये
सम्पद्युज्यते बुध्यते वा उक्तज्ञानसमधिगम्येन परमार्थलक्षणे
नार्थसंबंधो योगः तद्वत्तत्वात्कर्मैव योगशब्देनेहोक्तम् नहि
केवलस्य ज्ञानस्य योगार्थसंबंधे हेतुत्वं संभवति किंतु तदनुग
तस्य कर्मण एवेति प्रबन्धेन वक्ष्यते इत्येवं विधे योगे कर्मणी मा
वक्ष्यमाणो बुद्धिश्च एव प्रवधारय यथा कर्मैव तत्त्वतो मोक्षकारण
तथा विज्ञायते त एवाह यथा वक्ष्यमाणया बुद्ध्या युक्तः संबद्धस्त
कर्मकृतं ज्ञानमूल्यजनविषयं बन्धमस्त्वामं प्रज्ञास्य सित्यस्य
सि

~~यथा वक्ष्यमाणया बुद्ध्या युक्तः संबद्धस्त कर्मकृतं ज्ञानमूल्यजनविषयं बन्धमस्त्वामं प्रज्ञास्य सित्यस्य~~
~~यथा वक्ष्यमाणया बुद्ध्या युक्तः संबद्धस्त कर्मकृतं ज्ञानमूल्यजनविषयं बन्धमस्त्वामं प्रज्ञास्य सित्यस्य~~
~~यथा वक्ष्यमाणया बुद्ध्या युक्तः संबद्धस्त कर्मकृतं ज्ञानमूल्यजनविषयं बन्धमस्त्वामं प्रज्ञास्य सित्यस्य~~

लोसिली वक्ष्यणी टीका

शोकापनयनाय स्वयं मपि चावेक्ष्यादिभिः श्लोकैः प्राप्तिगि
को लौकिको न्याय उक्तो नततात्पर्येणेति प्रकृतं परमार्थद

गी.
टी.
हि.

श्रीने उपसेहरत्त कर्मयोगोऽप्रमोति पक्षेति कर्मकृतं बोधयत्
न्यजनविषयं बंधमस्वातेऽं प्रहास्य सित्यक्षसि तादृशं कर्मा
नुष्ठानमिहोपदेक्षते येन सकलमूढजनबन्धहेतोरपि क
र्मणो मोक्षहेतुत्वमेव पर्यवस्येत् यत इह बोधक्रिया समु
च्चयस्यैवोपदेष्टुं शक्यत्वात् योगोपरमात्म समाधानेऽमात्र
द्विवक्ष्यमाणं बोधयत् ३५ ॥

पंचोलीटीका

सांख्ययोगमुपदिष्टमुपसेहरत् तत्साधनकर्मयोगेऽधिकरोति
पक्षात इति हेतुर्जनपक्षाते तु भंडुर्दिज्ञानं सांख्ये परमार्थवस्तुविवे
कविषये अभिहितं ततः पुनः योगे ईश्वराय नार्थकर्मनुष्ठानेऽमात्र
समाणा बुद्धिं शृणु हेतुर्नार्थयया योगविषयया बुद्ध्या कर्मबंधयर्माः
धर्मलक्षणं प्रहास्य सित्यक्षसि ३५

रागवीरसमिद्धो धिनी ॥

पक्षेति संख्याति संकलयति शौर्यमिति संख्यं पुंश्रुं श्रातश्चोपस
र्ग इति सूत्रेण कः तत्र च दीयते कार्यं भववदित्यधिकारे बुद्धि
भ्योऽपि ति सूत्रेण एव प्रत्यया ततया सांख्यसामानुषाय च तत्कं
दादिस्थापनात् तत्र बुद्धिर्निश्चयात्मिकोक्ता पक्षे वचयथा योगे क
र्मकौशले बुद्धादिस्थापनादप्युच्यते तथैव सावधानवितोभ
ववया बुद्ध्या कर्मणां च वध्यत्वात् कभावाभिमानेन क्रियमाणं
नांबंधं गुरुन हत्वादिमदानुभावानित्यादिरूपं विरतिसंघादके
न उत मिव तंत्यस्य सीत्यर्थः ३५ ॥

मधुभाष्य

३५ ॥

रामचंद्रसरस्वतीटीका

पश्चात्तस्मिन् सम्यक्ख्यायते प्रकाशयते स गेगात्मतत्त्वमनयेति संख्यात
 त्वत्तानेन तत्सर्वं धीसांख्यः प्रत्यगात्मा तद्विषया बुद्धिरेषा वेदाविना
 शितेनित्येयं नमजमवयव मित्यादिभिरभिहिता इदानीं योगेन क
 र्मे योगेन त्वेति तेन संभावना विपरीतभावो यत्ततोतः करणमुप
 यमिमिमो निष्कामतया कर्मणि कृते प्राशयमुद्दिष्टतोत्तानेन मुक्तिरिति
 मो मुदसंवेधितया इदानीं मुक्ता बुद्धिं शुणमुवधारयेति व्याख्येयता मे
 व प्रधानफलसंबंधे तस्मात्तु बुध्येति यथा नया बुध्या युक्तः सकलकर्म
 रूपेण प्रहास्यसि अनया बुध्या कर्मणि कृते जाता यामाप्ता यमुद्दोष
 न्यन्नादात्मतत्त्वानामोतो भविष्यतीत्यर्थः सर्वेषां कर्मणां विना
 नो न्यत्रो विविदिषो न्यतो वा संयोग एव कृते न विनियुक्तत्वात् तत्र वाशय
 मुद्देरेव द्वारत्वादिति भावः ननु कर्मजन्मासा यमुद्दिः स यवती भवेत्
 ततश्च तत्तयेत निमित्ते तानमपि न भवेत् कर्त्रादि वैगुण्येपि वा प्रत्येवा
 येतः कर्मस्यात् न च सा कल्पेनाहं कर्माण्यनुष्ठानं तमश्न्याशंकाह

1955年10月15日

[The text in this image is extremely faded and illegible.]

भाषाग्रनवाद

सर्वकथितज्ञानयोग उसकोकरिकरि अबउसका साथनजो कर्मयो
गसोकहतेहैंकि वस्तुओं तत्वको प्रकाशकरनेवाला सांख्यनामक तत्त्व
ज्ञान तमसेकहागया अर्थात् तत्त्वज्ञानके विषयमेजोबुद्धिसोमैने त
मकोकहाहै इससेजोतमारेतत्त्वज्ञानका बोधनहोय तोफिरचित्रसहि
केद्वारा तत्त्वज्ञान उत्पन्नहोनेकेअर्थअवयवह कर्मयोग अर्थात् कर्मयो
गकेविषय कीबुद्धिहमकरतेहैं सोसावधानहोसनेकिहे अर्जनजिस
से ईश्वरार्पित कर्मकेद्वाराचित्रकी शक्तिहीकर ईश्वरकेप्रसादसे प्रत्य
क्ष ज्ञानकोप्राप्तकरि अर्थात्पापकरिइस बन्धसे अनायास अर्थात्सर
जमेवृत्ति जाउगे ३५ ॥

दोहा

यद कहीतोमति सांख्यमे योगविषे सुखायादि पार्थजिह
बुद्धिपुक्ततुं कर्मबंधतजगादि ३६॥

247

॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥

नेहाभिक्रमनाशोऽस्तिप्रत्यवायोनविद्यते सत्यम
पस्यथर्मसात्रायतेमहतोभयात् ६० ॥

शंकरभाष्य

किंवाचनेहभीति नेहमोक्षमार्गे कर्मयोगे अभिक्रमनाशोऽभिक्र
मणामभिक्रमःप्रारम्भः तस्यनाशोनास्तियथाकृष्यादेर्योगविसये
प्रारम्भस्य नानैकान्त्रिकफलत्वमित्यर्थः किञ्चनापिचिकित्साव
स्यप्रवायोविद्यते किन्तुभवतिसत्यस्य योग्यधर्मस्यानुष्ठितेत्राय
ते रक्षिते महतःसेसारभयात् जन्ममरणदिलक्षणत् ६० ॥

ग्रानन्दगिरिकृतटीका

ननु कर्मानुष्ठानस्यानैकान्त्रिकफलत्वेनाकिञ्चित्करत्वादनेकानर्थ
कलुषितत्वेन दोषवत्त्वाच्च योगबुद्धिरपिनश्वरेयेति तत्राह किञ्चेति
अन्यच्च किञ्चिदुच्यते कर्मानुष्ठानस्यावश्यकत्वे तत्कारणमिति
यावत् कर्मणासह समाधेरनुष्ठानमशकत्वादनेकान्तरायस
म्भवात्तत्फलस्यच साक्षात्कारस्य दीर्घकालाभ्याससाध्यस्यैकस्मिन्
जन्मन्यसम्भवादर्थोयोगी भ्रंशेतानर्थेच निषेतेदित्याशङ्क्याह ने
हेति प्रतीकत्वेनोपात्तस्यनकारस्य नरत्त्वयानुगणत्वेन नास्तीत्यन
वादः यत्तु कर्मानुष्ठानस्यानैकान्त्रिकफलत्वेनाकिञ्चित्करत्वमुक्ते
तत् हृषयनिययेति कृषिवाणिज्यादेरारम्भस्या नियतफले स
म्भावनामात्रोपनीतत्वात् तथा कर्माणि वैदिके प्रारम्भस्यफलम
नियते युज्यतेषास्त्वविरोधादित्यर्थः यत्तुक्रमनेकानर्थकलुषितत्वे
न दोषवदनुष्ठानमिति तत्राह किञ्चेतिइतोपि कर्मानुष्ठानमावश्य
कमिति प्रतिज्ञाय हेत्वन्तरमेवस्फुटयति नापीति चिकित्सायोरि
क्रियमाणयो व्याप्तिरेको वामरणे वाप्रत्यवायोपि सम्भाव्यते
कर्मपरिपाकस्य दुर्धिवेकत्वात् तथा कर्मानुष्ठाने दोषोस्तिवि
हितत्वादित्यर्थः संप्रतिकर्मानुष्ठानस्यफलेष्टञ्चेति किञ्चित्ति उ
त्तरार्द्धे व्याकुर्वन्विवक्षितं फलं कथयतिसत्यमपीति सम्पत्
तो नोत्पादनद्वारेण रक्षणं विवक्षितं सर्वपापप्रसक्तोपि ध्याय
न्निमिषयुते भूयस्तपस्वी भवति पंक्तिपावन इतिस्मृतेरित्यर्थः ६॥

पावन

सामिहताटीका

गी.
टी.
टि.

ननकुष्यादिवत्कर्मणां कदाचिद्विद्युत्वाङ्गत्वेन फलस्य भिद्यमानं मे
त्रायेगवैगुणेन च प्रत्यवायसंभवात्कृतः कर्मयोगेन कर्मवैधुप्रहाणं
न ज्ञाह नेहेति इह निष्कामकर्मयोगे अभिक्रमस्य प्रारंभस्य नाशो निष्क
लत्वे नास्ति प्रत्यवायश्च न विद्यते ईश्वरोद्देशेनैव विद्यते वैगुणादिसंभ
वात् किं वा स्य धर्मस्य स्वल्पमपि उपक्रममोत्रमपि कृतं महतो भयात्
संसारान्त्रायते रत्तति न त्वकाम्यकर्मवत् किंचिदैगुणादिना नैक
ल्पमस्येत्यर्थः ४० ॥

पिशाचभाष्य

किंच नेहेति इह मोक्षमार्गं अभिक्रमनाशः अभिक्रमणमभिक्रमः प्रा
रंभस्तत्राशो नास्ति यथा कुष्यादेः मोक्षविषये प्रारंभस्य नाशो नैको नैक फ
लत्वमित्यर्थः किंचिद्विद्विन्सावत्प्रत्यवायो न विद्यते किंतु भवति स्व
ल्पमप्यस्य धर्मस्य मोक्षसाधनानुष्ठिते त्रायते रत्तति संसारभयात्तु न मर
णादिलक्षणात् ४० ॥

रामानुजभाष्य

वक्ष्यमाणबुद्धियुक्तस्य कर्मणो माहात्म्यमाह इह कर्मयोगेनाभिक्रमना
शो नास्ति अभिक्रमप्रारंभः नाशः फलसाधनभावनाशः आरब्धस्य समाम
स्य विद्विन्नस्यापि न निःफलत्वे आरब्धस्य विच्छेदे प्रत्यवायो न विद्यते अ
स्य कर्मयोगाख्यस्य सधर्मस्य स्वल्पोऽपि महतो भयात्संसारान्त्रायते
अपमर्थः पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते इत्युत्तरत्र प्रपंचयिष्य
ते अन्यानि हि लौकिकानि वैदिकानि च साधनानि विच्छिन्नानि न
हि फलप्रसवाय भवन्ति न प्रत्यवायाय च भवन्ति ४० ॥

अभिनवगुप्तटीका

प्रसंगो बुद्ध्यावति क्रमेणापराधेन प्रमादेन नाशो न भवति प्रमादस्याभा
वात् यथा च परिमितेन श्रीखंडकणेन ज्वालायमानोऽपि तैलकुटाहः
सद्यः शीतो भवति यवमनया स्वस्थयापि योगबुद्ध्या महाभयं संसार
रूपं विनश्यति ४० ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ परमेश्वरार्पणतया कर्मणि क्रियमाणे इडादिभ्यां विद्येनास्तीत्याह ने
हाभिक्रमेति इह निष्कामकर्मणि अभिक्रमस्य कर्मप्रारंभस्य विद्यादिभिर्नाशा
नास्ति यतस्तत्रैश्वर्यविविधहर्ता तदुक्तं त्वंसेवतां चरकृता बहवोतरा

याः शिवाको विलेख्यजनतां परमपदंते नान्यस्य बहिर्विबलिंदतः समा
ययायने पदे तमविनायादे विमृष्टि इत्युक्तत्वात् अथ हिंसाप्रधाने क
र्मणि कथमीश्वरादर इत्याह प्रत्यवाय इति प्रत्यावायः पापनास्ति अग्राधो
मीयं पशुमालतेनेत्यादिवाक्यैर्वैधवाधितत्वात् किंच अस्पपरमेश्व
रः वृत्ततया हस्तस्य वनमालीटीका स्वधर्मस्य स्वल्पमपि कृतं महतो भयात् संसारात् जायते रति
ननु काम्यकर्मदियतः पुण्य
तये पुनः संसारप्रवणत्वं ॥

ननु कर्मकरणे विव्रवाङ्मये न फलाभावप्रत्यवाययोः प्रसेगस्तत्राह
नेहेति रहतिः कामकर्मणि शुभिक्रमस्योपक्रमस्य नाशो निष्फलत्व
योनास्ति प्रारब्धस्यांगवैकल्यादिना विवेकप्रत्यवायश्च न विद्यते स्वल्प
मप्यस्य धर्मस्यानुष्ठाने महतो भयात् संसारात् जायते अयं भावः ब्रह्मा
र्पणपूर्वकनिःकामस्य कर्मणा भिन्नकर्मते कर्मणारभ्यते यत्कलेतस्य
नाशः न पश्येह कर्मचितो लोकः यवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः दी
यत इत्युक्तो न भवति निःकामकर्मफलस्यातः करणश्रद्धेः पापक्षय
स्य नाशासंभावात् अंगवैगुण्यहेतुकवैगुण्येतहेतुकप्रत्यवायश्च न
विद्यते तमेतदेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविधैति यहेन दानेन तपसा
नाशकेनेति कृत्या नित्यानामेव विविधोक्तानेवोदिश्य इति तत्तयद्वारा
विहितत्वेन तत्र च सर्वो गोपसंहारनियमाभावात् काम्यानामपि संयो
गपृथक्कृत्या येन विनियोग इति पक्षेऽपि फलाभिसेधिरहितत्वेन ते योति
त्यतल्यत्वात् दध्राजहोतिदध्रेति यकामस्येत्यादौ संयोगस्य दध्नेति
त्यतल्यत्वात् तत्कामस्य तयोर्विधायकस्य शासस्य पृथक्तेन भिन्नत्वेन दध्नेति
तत्काम्यत्वं च यथा तदिति हन्यायार्थः नहि काम्यनिष्पाग्निहोत्रयो
स्तु कश्चिदिषोषोलिकलाभिसेधितदभावाभ्यामेव तत्काम्यत्वं नि
त्यत्वव्यपदेश इति ४० ॥

ऊसमवैजयंतीटीका

ननु गभेगायने कदोषव्याप्तानां सुरासुरादिरूपानंतविब्रयुक्तानां कर्म
णां समासभावत्वेन फलाभावत्वात् कथं कर्मयोगेन संसारनिवृत्तिः प्र
त्युत्तारव्याप्त्या समासि श्चेति प्रत्यवायदोषपवभवेदित्याशंकायां का
म्यनिषिद्धाभ्यां विरहितस्य निष्कामस्य कर्मणाः श्रेष्ठत्वमाह नेहाभि
क्रमनाश इति इह भगवद्वारा यनरूपे फलानुसंधानरहिते कर्मयो
गे शुभिक्रमनाशः शुभिक्रमते क्रियया प्रारभ्यते यत्कले सोऽभिक्रमः त

गी.
टी.
दि.

स्यनाशः कलाभावो नास्ति यथेह कर्मचितो लोकः तौ यते यवमेवामुत्र
पुण्यजितो लोकः तीयतश्चादिश्रुतिवाक्यं तीणे पुण्ये मृत्युलोके वि
शतीत्यत्रैव वक्ष्यमाणं यथा कर्मणः फलक्षयः श्रुयते तथा नि
ष्कामस्य फलनाशो नास्तीत्यर्थः अथ च कदाचित् केनापि दिव्यादिनाऽ
स्य कर्मयोगस्य विचित्रत्वेऽपि इह प्रत्यवायः मन्त्राद्योगभग्ननिमित्तको
दोषविशेषो न विद्यते यतो स्य निष्कामत्वेन भगवदाराधनविषयत्वे
न च सर्वदोषोपशमनकत्वम् यस्मादेवं तस्मादस्य भगवत्परिच
र्यात्मकस्य धर्मस्य सत्यमपि श्रुतिलेशात् तस्मिन्मन्त्रोभयान्
गर्भजन्मजरायुवस्पोद्भवानेकविधाधियाधियज्यऽः खपुंजक
पसंसारान् त्रायते रतति यथा ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिदेवोपासकास्तत्र लो
कावामये महता कष्टरूपेण यत्तापनुष्ठानेन तौ स्नानाग्राह्ययदि
तत्तपनुष्ठानस्य देशकालमन्त्रद्वयापह्नानो निर्विघ्नेन परिसृतो स्यात्
हिनन्ति न हि तन्निहितं त्रूलोकं प्राप्य पुनः पुण्यफलक्षये सति तत्तत्ततो नि
यतन्ति यदि च तस्य देशादङ्गपूर्तिरस्य तर्हि ते प्रत्यवायदोषभागिनो
भवन्ति तथाः स भगवद्दर्शनं स्नानं ह्यतारो न भवन्ति तेष्वामारब्धस्यास
मामस्यापि कर्मणः फले भवत्येव अथ च कदाचित् देशाद्युद्गाभावेऽपि
महदमीश्वितत्वे ततोऽपि प्रत्यवायदोषोऽपि न भवेदिति भावः ४० ॥

मधुसूदनीटीका

न तत्र ते ते वेदानुवचनेन ब्रह्मणा विविदिषंति यत्ते न दानेन तपसा
नाशकेनेति श्रुत्या विविदिषोक्ताने चोदिश्य संयोगपृथक्कृत्यायेन स
र्वकर्मणां विनियोगात् तत्र चोक्तः करणमुद्देहोरत्वात् नो प्रतिकर्मानु
ष्ठाने विधीयते तत्र तद्यथेह कर्मचितो लोकः तीयते यवमेवामुत्र पु
ण्यजितो लोकः तीयतश्चादिश्रुतिवो धितस्य फलनाशस्य संभवान्
स्ताने विविदिषो चोदिश्य क्रियमाणस्य यत्तादेः काम्यत्वात् सर्वयोगोपसं
हारेणानुष्ठेयस्य यत्किंचिदंगाः संपन्ना वपि वैगुण्योपपत्तेः यत्तेनेत्या
दिवाक्यविहितानां च सर्वेषां कर्मणामेकेन पुरुषायुषपर्यवसानेऽपि
कर्तुं मशकत्वात् कृतः कर्मवंधे प्रहास्यसीति फले प्रत्याशेत्यत्र
ह भगवान् अभिक्रमते कर्मणा प्रारभ्यते यत्फले सोऽभिक्रमः तस्य
ताशस्तपथे हेत्यादिना प्रतिपादितः इह निःकामकर्मयोगेनास्ति

पतकलस्य शुद्धेः पापक्षयरूपत्वेन लोकशास्त्रवाच्यभोग्यत्वाभावेन च त-
 याः संभवात् वेदनयर्थेतायावविविदिषायाः कर्मफलत्वादेरनस्य
 चावधानेनाज्ञाननिवृत्तिफलजनकस्य फलमजनयित्वा नाशसं-
 भवादिरहकलनाशोनास्तीति साधुक्ते तउक्ते तद्यथेहेति यानि दासा
 फलेन न कर्मणि फलेनोत्परित्यज्य कृतं कर्म विशुद्धिर्हृदि न
 याप्रत्यवायः संगवैगुणनिवृत्त्यर्थं वैगुणमिह न विद्यते तमिति
 वाको न नित्यानामेवोपात्र उरित्तयद्वारेण विविदिषा यो विनियोगा-
 त् तत्र च सर्वगोपसंहारमिदमाभावात् काम्यानामपि संयोगश्च
 कृत्यायेन विनियोग इति पक्षेऽपि फलाभिसंधिरहितत्वेन तेनो नित्यत-
 ल्यत्वात् न हि काम्यनित्यातिरोत्रयोः स्वतः कश्चिद्विशेषोऽस्ति फ-
 लाभिसंधितदभावाभ्यामेव तु काम्यत्व नित्यत्वव्यपदेशः इदं च
 पक्षद्वयमुक्तं वार्तिके वेदानुवचनमैकात्म्यज्ञानेन तेन तेन मिवाको न न जन्म
 न नित्यानां वस्तुते विधिः यदा विविदिषा र्थत्वं काम्यानामपि कर्मणि
 तमेतमिति वाको न संयोगस्य पृथक्कृत इति तथा च फलाभिसं-
 धिना क्रियमाणोऽवकर्मणि सर्वगोपसंहारनियमाज्ञादिलक्षणेषु
 चार्थकर्मणि प्रतिनित्यादिना समाप्ति संभवानां गवैगुणनिमित्तः
 प्रतिवायोऽस्तीत्यर्थः तथा स्य शुद्धयर्थस्य यर्मस्य तमेतमित्यादिवाक्य-
 विहितस्य मयेऽल्पमपि संख्येति कर्तव्यतया वा यथा शक्तिभ-
 गवदाराधनाय किंचिदप्यनुष्ठितं सन्नहनः संसारभयात्त्रायते भ-
 गवत्पसादसंपादेनानुष्ठानारंभेन सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्नि-
 मिषमुच्यते भूयस्तपस्वी भवति ये क्रिया वनपावन इत्यादिस्तुतेः
 तमेतमिति वाको समुच्चयविधायकाभावाच्च शुद्धितारतम्या
 देवानुष्ठानतारतम्योपपत्तये युक्तमुक्तं कर्मवैयं प्रहास्यसीति ६०॥

नादी

सुधानेदीटीका

अत्रापि तमेतमित्यादिगिरा विविदिषाधियो उभे उदिश्य संयोगश्च
 कृतस्तवैकर्मणो विनियोगः कृतस्तत्र धीशुद्धेर्द्वारभावतः तया
 माप्रत्यनुष्ठाने कर्मणो च विधीयते न यथेहिति वाको न फलना-
 शस्य संभवात् पुभत्सादि फले कर्म काम्ये सर्वगोपसंयुते र्मुनये
 च यत्किंचिदंगा संपन्निहेतुके स्थापनस्तत्र वैगुण्यं किंचैकेन नरेण च
 यत्नेनेत्यादिवाको न विहितानां हि कर्मणो सर्वेषामाशुषोतेषु शक्यं

गी.
टी.
दि.

त्वात्कर्तृमेव च ५ वंथं प्रहास्यसीत्येवं कलस्याशङ्कतो मम ३
त्याशङ्काह भगवान्नायण उदारणीः ६ इह निष्कामकर्मोत्प्रे
यो मार्गे सनिश्चिते अभिक्रमः कर्मफलकर्मणा रम्यते यतः ७ तय
ये हेति वाको न तस्य नाशो न हीरितः यतः कुलस्य पीशु हे मोग्य
त्वाभावतोपि च ८ तय ये हेतियानि दासा फलेन तत्कर्मणा फले
त्वात्परित्यज्य कृतं कर्म विमुक्तिरुत ९ प्रत्यवायौ गवैगणपहेतु
वैगणमत्र तु तमेतमिति वाको न नित्या नो विनियोगतः १० बुभु
त्सो प्रतिहेतुत्वे काम्यानामपि कर्मणा संयोगस्य पृथक्त्वाच्च फलसंग
विवर्जनान् ११ एकस्य नूभयार्थत्वे स्यात्संयोगस्य कृतः कृत्य
स्य च प्रपञ्चमर्थत्वे यथेष्टते १२ न हि कश्चिदिदं शेषोक्तिका म्पनि
निहोत्रयोः स्वतः किंतु फले चायाभावाभावकृताभिदा १३ इदं पत
द्वयं सत्त्वार्तिके श्रीसुरेश्वरैः वेदानुवचनादीनामैकान्त्यज्ञानजन
ने १४ तमेतमिति वाको न नित्या नो वस्यते विधिः यदा विविदिषार्थ
त्वे काम्यानामपि कर्मणा १५ तमेतमिति वाको न संयोगस्य पृथक्कृतः
तथा च काम्यकर्मोपि सर्वो गैः संप्रतेयतः १६ फलाभिसेधनाकार्येन तु
निष्कामबुद्धिना एवं सत्यं गवैगणपहेतुकः प्रत्यवायकः १७ नास्ते वा
स्येश्वरार्थस्य कर्मणाः शुद्धिकारिणः शुद्ध्यर्थस्यास्य धर्मस्य सत्यमप्ये
षुकर्मस १८ तमेतमिति वाको न विहितेष्ट्यनुष्ठितं यथा शास्त्रीस
रार्थं सत्त्वाय ते संसृते भयात् १९ हरिप्रसादसे सिद्धाकर्तारपरिरत
ति सर्वपापप्रसक्तोपि ध्यायन्निमिषमच्युते २० भूयस्तपस्वी भवति
पेक्तिपावनपावतः इत्युक्तत्वादतो हेतोः कर्मवंधं प्रहास्यसि २१ ॥ ४० ॥

नीलकंठीटीका

पतरेवोपपादयति नेहेति इह कर्मवंधं प्रहाणार्थं कर्मयोगे नुष्ठीयमाने
अभिक्रम्यते व्यापन इत्यभिक्रमः कर्मोत्प्रेभः कर्मवधानस्य नाशो नास्ति
अन्यत्र फले दत्तानपुपतिनतिदामिष्ट फलस्याजननात् न चेतस्या
पिका म्पानतः पातिनयानित्या करणजनितः प्रत्यवाय उच्यते तत्सक्त ५८
दनुष्ठितसंबंधं प्रहाणप्रत्यवायपरिहाणस्य फलदयहेतुत्वायो
गादित्याशङ्काह प्रत्यवायो न विघ्नतरति तमेतं वेदानुवचनेन का
लणाविविदिषेति यत्तेन दानेन तपसा नाशकेनेति श्रुत्या संयोगस्य
कृत्यायेतदर्थे द्वियकामस्य जह्यादित्यनेन नित्यस्य दशो वीर्यार्थं त

त.

आनेदी टीका ।

इहावशकेकर्मणिफलाकांक्षाविनाक्रियमाणेभिक्रमस्या
 नुष्ठानस्यनाशेनिष्फलत्वेनास्ति पुननुष्ठानाद्विप्रत्यवायः
 विहिताकरणोद्भवोभोक्तप्रामिप्रतिबंधकोविज्ञानविद्यतेन
 जायते यतः प्रत्यक्षकर्मोनुष्ठानस्यस्वल्पमपिलेशोपिमहः
 तोभयादनवरतेजन्ममरणादिसंसारणभयाद्वृत्ति प्रमेप
 देशसर्वज्ञानकर्मसमुच्चयेवाचकश्रुतिस्मृतीनां प्रालि
 वितानां सर्वा सामर्थ्यानुसन्धेयः ४० ॥

+ तादृशं हि कर्मोनुष्ठानमिहोपदेत्येते येन सक रामकंदी टीका लसंख्यजनबंधहेतोरपि कर्मणोभोक्तहेतुत्वमेव पर्य
 वस्यत्यतएवास्मकर्मयो
 + इहोक्तं प्रक्रान्ते कर्मयोगे चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगवद गस्यचित्तवृत्तिनिरोधल
 भिक्रमनाशेनास्ति सहियथोपदिष्टक्रमस्वभूतसमस्तभू लक्षणयोगातिरिक्तशक्ति
 मिकाभिर्निर्वर्त्यस्वरूपत्वात् पूर्वपूर्वभूमिकानामनवाप्तावु तोप्रतिपादयितुमाह +

तरोत्तरभूमिकानोद्धाररूपक्रमालचनलक्षणेति क्रमे सति
 विनश्यति स्वरूपमेव न लभते सतादृशो विनाश इह योगस
 मनन्तरवत्त्वमाणोपपत्त्या न विद्यते तथा तत्र तत्तदेगवेकः
 ल्यादसम्पगनुष्ठितो व्याख्यादिर्वर्तमानशरीरा नुभवनीयः पु
 नर्गर्भवाससखडः खादिर्भविष्यच्छरीरा नुभवनीयः प्रत्यवा
 योनष्टयोगः संभवति इह तत्पूर्ववत्सोपिन विद्यते यतोऽस्य
 धर्मस्य यथोक्तज्ञानपूर्वकतया शास्त्रचोदितस्वकर्मोनुष्ठा
 नसमाधिरूपस्य सदाचारविशेषस्य संबन्धिस्वल्पमपि परिमि
 तकाललवानुभूते स्वरूपे महतः समस्तभयहेतोरनात्मन्या
 त्मप्रत्ययलक्षणद्वयात्साधुसादनुष्ठानां योगिने प्रायते परि
 रक्षति पुनस्तत्तत्संबन्धेति रक्षतेतीत्यर्थः अत्र हि धर्मसत
 तमनस्तमितसमस्तवस्तुप्रथेकहेतुसामान्यसंविद्रूपपरः
 प्रकाशो कलक्षणस्वात्मप्रत्ययमधो निरुत्तरः समाधिः सक
 दिभातत्वेनैव निर्वर्त्य संसर्गस्वरूपो विधीयते सच विभातमा
 त्रः संसर्गफलसंपादयति तथा च वक्ष्यति शिवास्मा मेतका
 लेपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ततोऽमिन्पूर्वापरक्रमाभ्यस्तभूः
 मिकाः संपाद्य चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगवद्विनाशप्रत्यवा

गी.
टी.
टि.

यौनसंभवतः नचास्पप्रस्तुतस्य कर्मयोगलक्षणस्य धर्मस्य
प्रकर्षप्रतिपादनादिशेषयोगस्य सर्वात्मनापरिहारेवगं
तथाः सम्यक्प्रवृत्तत्वादि क्रियाविशेषवत्सर्वापरसमादि
नियतकालावृत्तेयतयानियतेति कर्तव्यताकोतर्भवत्ये
व

~~नचास्पप्रस्तुतस्य कर्मयोगलक्षणस्य धर्मस्य~~
~~प्रकर्षप्रतिपादनादिशेषयोगस्य सर्वात्मनापरिहारेवगं~~
~~तथाः सम्यक्प्रवृत्तत्वादि क्रियाविशेषवत्सर्वापरसमादि~~
~~नियतकालावृत्तेयतयानियतेति कर्तव्यताकोतर्भवत्ये~~
~~व~~

लासिकी टीका

अस्य कर्मयोगस्य चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगातिरिक्तशक्ति
नाप्रतिपादयति नेति चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगवदभि
क्रमेणातिक्रमेण प्रमादेन नाशश्चात्मनो दर्शने परामर्शाभा
वो नास्ति अन्यत्र योगे चित्तवृत्तिनिरोध एवमस्ति स्वात्म पराम
र्शो नान्यस्याह नौ ध. ॥

पंचोली टीका

अत्र फलव्यभिचारप्रत्यवायादिकमपि वैगुण्यकृतं न संभावितं कृषि
यागादिवदित्याह नेहाभिक्रमेति इह मोक्षमार्गे कर्मयोगे अभिक्रमः
प्रारंभः तस्य कृष्यादिवन्नाशो नास्ति तथापि विकित्सावत् इह मोक्षमा
र्गे कर्मयोगे प्रत्यवायो न विद्यते नास्ति अस्य योगधर्मस्य स्वल्पप्रपि अ
नुष्ठितं महतो भयात् संसारभयात् रक्षति ध.

रागवीरसमिद्धो धिनी ॥

नेदेति इहास्यां पूर्वनिवृत्तितायां बुद्ध्यावपि क्रमेण संबन्धि बांधव
दननदृष्ट्यापराधेन प्रमादेन नाशो नास्ति प्रमादस्याभावात्
तथा प्रत्यवायः प्राबुबलोक्योपि नास्ति मदनुग्रहादिति शेषः
एवमनया एवमात्रया सदसद्विवेकशक्तिरप्यबुद्ध्या मदाभयं परक
तद्वदप्रविप्रपकं भेत्स्यामीति चिंता कृतं विनश्यति बुद्धिगुणे
नातिउर्भेद्यानामपि बुद्ध्यानां भेदस्य स्वरत्वात् ४॥

मधुभाष्य

४. ॥

रामचंद्रसरस्वतीटीका

नेहेति अभिक्रम्यते प्रारभ्यते यत्कर्मणा तस्य नाशो यस्तथाप्येहेत्यनेनो
क्तः सरहनालिलो कशहवाच्ययोग्यताभावाच्चिन्त्यते अतो ज्ञानोद्देशेन क
र्मविधानाद्यथा नृपपत्यावातरव्यापाररूपकल्पमात्रातः करणशुद्धिः
कथं सकार्यावाप्तये गच्छेदिति भावः ननु ते सर्वे राचार्यैः नृप्येहे
नियानि दासाकलेन नृकर्मणि फले ज्ञातुपरित्यक्तकर्मविशुद्धि
कृदिति प्रत्यवाय्येति काम्ययवकर्मणि सकलोगोपसेहाराउक्तः न
तस्यत्रेति भावः न च साकलेन कर्मणा शयच्यै कर्तव्यो नीतिनियमो
स्तीत्याह स्वल्पमपीति अस्य कर्मात्मकस्यापि धर्मस्य यत्स्वल्पमपि कर्म
रूपे संख्येति कर्तव्यतया वा तन्महतो भयान् संसारसर्वसमुत्पादत्राय
ते अतो न सर्वा कर्माणां वश्यं कर्तव्या नीति भावः ननु यथा कर्मजैः
जनानां कर्मणि क्रिये तथा ज्ञानार्थिभिरपि क्रियेतां तथा च यज्ञेन दाते
नेत्यादि दर्शयति यस्यैते ह्यवर्तमानास्तस्मात् स्यात् अभिक्रम्यते इत्याशेषा
ह ॥ ११ ॥ ॥ ॥

एषेव

५३

भाषा अनुवाद

और जो कहो कि जैसे खेती औ वनिज वैपार आदिकमें जो कदाचित् कहें
 कर्म कर्म विघ्न की वास्तविक कहें ब्रह्मायन से फल के हानि की भी सम्भा
 वना है अर्थात् निष्फल परिश्रम भी होता है और मंत्र अनुष्ठान कहें जय
 यज्ञ आदिकमें भी विघ्न अथवा अद्भुत विकल होने से प्रत्यक्ष कहें दोष
 औ कर्म निष्फल होता है तैसे जो यह कर्म जो विघ्न के मारे पूरा न हो उठे
 तो कैसे कर्मवन्ध की हानी कहें जाश होगा और उलटा दोष लगने का
 डर है इस वासे भगवान् कहते हैं कि यह निष्काम कर्मयोग का आरम्भ
 करने से जो पूरा न भी हो उठे तो भी निष्काम कर्म निष्फल होना न
 ही और इसमें दोष पाप भी नहीं लगता है जिस हेतु ईश्वर को उद्देश्य
 करि अर्थात् ईश्वर के अर्थ किये कर्ममें विघ्न होते हन ही और ईश्वर आ
 यन के अर्थ इस धर्म कि छोटे आचरण से भी बड़े भयानक संसार से रक्षा
 होती है अर्थात् ईश्वरार्पित कर्म रक्षा करता है इससे वह काम्य कर्म की
 तरह कुछ अद्भुत विकल होने से भी निष्फल नहीं होता है नातर यह
 कि ईश्वरार्थ कर्म करने से जो दोष न लगे और महत् फल है तो साक्षात्
 त ईश्वर की प्राप्ति करने में का कहना है ४० ॥

टीका

नादियादिक मना पादें विघ्न न व्यापे कोय लेश भी यादि य
 मकारक्षत बहु भय सोय ४० ॥

252

陽陽

240

अवसायात्मिकाबुद्धिरेकेहकुरुनन्दन वज्रशा
खासनेताश्चबुद्धयोऽवसायिनो ४१ ॥

शंकरभाष्य

येयं सोखे बुद्धिरुक्ता योगेव वक्ष्यमाणलक्षणसा अवसायेति अवसाया
त्मिकानिश्चयस्वभावा यकैव बुद्धिरितरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य सम्प
क प्रमाणजनितत्वादित्थं श्रेयोमार्गेहेकुरुनन्दन याः पुनरितराबुद्धयो या
सा शाखाभेदप्रचारवशादनन्तोऽपरोऽनुपरतः संसारोपि नित्यप्रततो वि
स्तीर्णो भवति प्रमाणजनितविवेकबुद्धिनिमित्तवशाच्चोपरतास्तनत्र
भेदबुद्धिषु संसारोऽनुपरमते ताबुद्धयो वज्रशाखा वक्ष्याः शाखायांसा
तावज्जशाखा वज्रभेदा इत्येतत्प्रतिशाखाभेदेन सनेताश्च बुद्धयः केषामव
वसायिनो प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानो इत्यर्थः ४१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

ननु बुद्धिद्वयातिरिक्तानि बुद्ध्यन्तराण्यपि कालादादिशास्त्रप्रसिद्धानि वि
द्यन्ते तथाच कथं बुद्धिद्वयमेव भगवतोऽपदिष्टमिति तत्राह येयमिति नै
वेका प्रमाणभूता बुद्धिरित्याह अवसायात्मिकेति बुद्ध्यन्तराण्यविवे
कमूलाय प्रमाणान्त्याह वज्रशाखाहीति अवसायात्मिकाया बुद्धेः श्रे
योमार्गे प्रवृत्त्या विवर्तिते फलमाह इतरेति प्रकृतबुद्धिद्वयापेक्षया
इतरा विपरीताश्चाप्रमाणजनिताः स्वकपोलकल्पिता या बुद्ध्यस्तासां
शाखाभेदः संसारहेतुस्य बाधकेति यावत् तत्र हेतुः सम्पत्ति
निर्दोषवेदवाक्यसमन्वितमुपायोपेयभूतं बुद्धिद्वयं साक्षात् पारम्पर्या
त्वं संसारहेतुबाधकमित्यर्थः उज्जगर्दं बाधयेयाः पुनरिति प्रकृतबुद्धिद्व
यार्थान्तरत्वमितरत्वं तासामनर्थहेतुत्वं दर्शयति यासामिति प्रमाणानि
कबुद्धीनां प्रसक्तानुप्रसक्ता जायमानानामतीव बुद्धिपरिणामविशेषः
शाखाभेदास्तेषां प्रचारः प्रवृत्तिः तद्वशादित्येतत् अनन्तत्वं सम्पत्तान्तम
न्तरेण निवृत्तिविरहितत्वं अपरत्वं कार्यस्यैव सत्ता वस्तुभूतकारण
विरहितत्वं अनुपरतत्वं स्फोरयति नित्येति कथं तर्हितनिवृत्त्या पुरुषा
र्थपरिसमाप्तिस्तत्राह प्रमाणेति प्रत्ययान्तिरेकात्पेनानुमानेनागमेन
च परार्थपरिशोधनपरेण परिनिष्पन्ना विवेकात्मिका या बुद्धिस्तो निमि
तीकृत्य समुत्पन्नसम्पत्तौ पातरोधानं प्रकृताविपरीतबुद्धयोऽववर्त्तने

गी.
टी.
दि.

तास्वसंख्यातासु व्यावृत्तांषु निरालम्बनतया संसारोपि स्यात्तुमशक्त
वन्नुपरतो भवतीत्यर्थः याः अनरित्युपक्रान्ता तत्त्वज्ञानायनोद्या संसा
रास्पदीभूता विपरीतबुद्धिरनुक्रामति तावुदयति बुद्धीनो हस्तस्येव कु
तो ब्रह्मणारिवत् तत्राह ब्रह्ममेव इत्येतदिति एकैका बुद्धिप्रति शरत्
भेदोवात्तरविशेषेन बुद्धीनामसंख्यते प्रख्यातमित्याह प्रतिशब्देति
बुद्धीनामान्नप्रसिद्धिप्रयोनार्थोद्दिशद्दः सम्प्रगज्ञानवतां यथोक्त
बुद्धिभेदभाक्तमप्रसिद्धमित्याशंक्यत्वाह केषामित्यादिना ४१ ॥

स्वामिहृतटीका

ऊनरित्यपेक्षायामभयोर्वैषम्यमाह व्यवसायेति इह ईश्वरायनलक्षणे
कर्मयोगे व्यवसायात्मिकापरमेष्ठरभक्तौवतरिष्णामीति श्रुत्यात्मिकाय ति
कैवैकनिष्ठैव बुद्धिर्भवति प्रव्यवसायिनो न बुद्धिर्भुवनो कामिनो कामा
नामान्त्वादनेतास्त्रापिहिकर्मफलगणकलादिभेदान् ब्रह्मणारवा
श्रुतयो भवेति ईश्वरायनार्थोद्दिशित्यनैमित्तिककर्मकिंचिदगवैग
रेषेनापिन नश्यति यथाशक्त्यात् तथा ऊर्योदिति हितद्वितीयतेन
च वैगुण्ये ईश्वरोद्देशेनैव गुणोपरमात् नतनथाकाम्येकर्मप्रतोमह
द्वैषम्यमिति भावः ४१ ॥

विश्वभावभाष्य

व्यवसायात्मिकानि श्रुत्यात्मिका बुद्धिः सोऽयमयोगे व्यवसायिनो पुरुषा
र्थसाधिका प्रव्यवसायिनो बुद्धयो ब्रह्मणा ब्रह्मसंस्था अनेता भवेति ता
नताः पुरुषार्थे प्रतिसाधनमित्यभिप्रायः ४१ ॥

रामानुजभाष्य

काम्यकर्मविषयाणां बुद्धेर्भोतसाधनभूतकर्मविषयो बुद्धिर्विशिनष्टि इ
ह शास्त्रीये सर्वे स्मिन्कर्मणि व्यवसायात्मिका बुद्धिरेका समुच्चरणमत्
ष्टेयेकर्मणि बुद्धिर्व्यवसायात्मिका बुद्धिः व्यवसायेति श्रुयः सोऽदि बु
द्धिरात्मयाथात्म्यनिश्चयपूर्विका काम्यकर्मविषया बुद्धिरेव व्यवसायात्मि
का तत्र हिकामनाधिकारे देहातिरिक्तात्मतत्त्वज्ञानमात्रमपेक्षितं ना
त्मस्वरूपयाथात्म्यनिश्चयं स्वरूपयाथात्म्यनिश्चये सति स्वर्गादिकला
र्थितनत्साधनानुष्ठानतत्त्वज्ञानभवनानामसंभवान् विरोधाच्च सेये
व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकफलसाधनविषयतयैकायकस्मै भोतफल
यस्य सर्वे सर्वाणि कर्माणि विधीयन्ते अतः शास्त्रार्थस्यैकत्वात् सर्वकर्म

विषयाबुद्धिरेकैव यथैकफलसाधनतया प्रेयादीनां धर्मेति कर्त्तव्य
 ताका नामेकशास्त्रार्थं नयान्द्विषयाबुद्धिरेकातद्द्वित्यर्थः अथवमा
 धिनोत्तसर्गपुत्रपञ्चरायादिकलसाधनकर्मोपिकृतानां बुद्धयः फला
 नेत्यादनेताः तत्रापि वद्गशाखाः एकस्मै फलाय बोधिते पिरप्राप्तमा
 सादौ कल्पे आपुराणाले सुप्रजास्तमाशास्त्रस्यायवगतावोतरफलभेदे
 न वद्गशाखात्वं च विद्यते अतोऽवसायिना बुद्धयोनेता वद्गशाखा अथत
 उक्ते भवति नित्यपुने मित्रिके पुकर्मसप्रधानफलान्यवोतरफलाचयानि
 श्रूयमाणानि तानि सर्वाणि परित्यज्य मोक्षैकफलतया सर्वाणि कर्मणि
 कशास्त्रार्थं नयान्द्वेयानि च सर्वान् अमोचिना नित्यकलानि परित्यज्य
 मोक्षसाधनतया नित्यनैमित्रिकैरेकीकृत्य यथावलमनष्टेयानि ४१॥

नि०

काम्यानि

अभिन्नवगुमटीका

नचैषा बुद्धिरसर्वानीयते किं तर्हि अवसायान्तिका सर्वस्यैकैव सहजायीः
 निश्चेतव्यवशानुवद्गत्वे गच्छति ४१ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ तदेव प्रकटयति अवसायेति इह परमेश्वराय नरूपे कर्मयोगेव
 वसायान्तिका परमेश्वरभजनानुवृत्त्यैव ध्रुवं तरिष्यामीति निश्चयान्ति
 काया बुद्धिः सा तदेकैव एकनिष्ठैव भवति अथ अवसायिनां कामा
 त्मानां या बुद्धयस्तावद्गशाखाः कामात्कामांतरजनका भवन्ति
 कामानामनतेत्वात् जायामे स्यादथ प्रजाये पापवित्तं मे स्यादित्या
 दिश्रुतेषु ४१ ॥

वनमालीटीका

तमेतमिति वाक्यविहितानां साधनानामेकार्थकत्वमाह अवसायेति
 हे ऊरुनंदन इह श्रेयो मार्गे अवसायान्तिका सांख्यविषया योगविषया
 च बुद्धिरेकैव फलसमो रूपस्यैकत्वात् अथवसायिनां सकामानां बुद्ध

५ आत्मतत्तनिश्चयान्तिका

योनेताः तत्राः पिवद्गशाखाः पशुपुत्रसर्गादियल्लानंभेदात् ४१ ॥
उसमवैनयेतीटीका

उत्समवैजयंतीटीका

[illegible]

मधुसूदनीटीका

विष्णु नन्दन

पतउपपादनायतमेतमितिवाक्यविहितानामेकार्थत्वमाह इहप्र
योमार्गेतमेतमितिवाक्येवाव्यवसायात्मिकाग्रात्मतत्त्वनिश्चयात्मिका

बुद्धिरेकैव चतुर्णामाश्रमाणां साध्याविवक्षिता वेदावचनेनेत्यादौ त्रि
 तीयाविभक्ता प्रत्येकं निरूपेत् साधनत्वबोधनात् भिन्नार्थत्वे समञ्च हि
 यः स्यात् एकार्थत्वेऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यामिति वत्तद्वत्समासेन यद
 ग्रहे च प्रजापतये चेति वच्च शब्देन न तथा त्रिकैवित्यमोमस्तीत्यर्थः सा
 ख्यविषयायोगविषया च बुद्धिरेकफलत्वादेकाग्रवसायात्मिका सर्व
 विपरीतबुद्धीनां बाधिका निर्वोदवेदवाक्यसमस्यत्वादितरास्तव्यवसा
 यितो बुध्योवाध्या इत्यर्थ इति भाष्यकृतः अन्ते तु परमेश्वरायनेनैव सं
 सारेतरिष्णामीति निश्चयात्मिका एकनिष्ठैव बुद्धिरिह कर्मयोगे भव
 तीत्यर्थमाहुः सर्वथा पितृज्ञानकोटानुसारेण स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य
 ज्ञायते महतो भयादित्युपपन्नं कर्मकोटेषु नः बहूणां अनेकभेदाः
 कामानामनेकभेदत्वात् अनेताश्च कर्मफलगुणकलादिप्रकारोप
 शाखाभेदात् बुद्धयो भवत्यवसायिनो तत्फलकामानो बुद्धीनाम
 नेत्यप्रसिद्धिस्तत्रार्थो हि शब्दः अतः कामकर्मोपेत्यामहद्वैलक्ष्य
 णं अर्थकर्मणो इत्यभिप्रायः ४१ ॥

मदानेदीटीका

पतन्निष्ठार्थमादेशस्त्वमेतमिति वाक्यतः विहितानां फलैकत्वे कर्मणो
 मुद्धारिणो १ श्रेयोमार्गेण वा वाक्ये तमेतमिति वैदिके बुद्धिरेकै
 वसाध्यासितत्वे निश्चयरूपिणी २ चतुर्णामाश्रमाणां च सैव साध्या
 विवक्षिता एकैव सांख्ययोगे च फलैक्या निश्चयात्मिका ३
 सा विपरीतबुद्धीनां बाधिका वेदवाक्यज्ञा ईश्वरायनेनैव तन्निष्ठा
 मीह संसृति ४ इत्येकैवास्ति वा बुद्धिर्भक्तानो निश्चयात्मिका इतरा
 स्तथियोवाध्यामिष्णान्नानवतो नृणां ५ कामभेदात्तथाशाखाभेदा
 न्नानाभिदायुताः संसारानेत्यहेतत्वादनन्तामूर्छचेतसां ६ ४१ ॥

नीलकंठीटीका

गी.
टी.
दि.

नन्वेवं सांख्ययोगयोर्महाभयाज्ञाणहेतुत्वं चेत्को न यो विशेषः १
शंकासाख्यानां पातशंका नास्ति योगिनो तु यावद्दिदेहकैवल्यं पा
तशंकास्तीत्याह व्यवसायान्तिकेति व्यवसायस्तत्तन्निश्चयस्तदा
न्मिकान्तराकारावुद्दिरेतः करणवृत्तिः अहंब्रह्मास्मीति वाक्यज
न्या ब्रह्माकारोतः करणवृत्तिर्ब्रह्मविद्याभिधाना समस्तवृत्त्यंतर
वाधेन सम्पगभुदिनापकायकैव सकृदि भातो सेव ब्रह्मलोक
इति श्रुतेः ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इह ब्रह्मैव न हि सकृत्तत्ता ते
स्मृतिज्ञानयुक्तं यं वा किंचिदवशिष्यते कृतकृत्यत्वाद्ब्रह्मविरो
ऽतोऽस्य पातशंका नास्ति अथ व्यवसायिना मत्तानि नो तु बुद्धयो न ताः
नास्य मत्ते केवज्ज्ञाया इति इदमेव मम श्रेय इति निश्चयस्य उल्लेभ
नात्कराचिदश्रेयस्य पि श्रेयो बुद्धौ सत्यो पातशंकास्तीति महोक्तयो
र्विषये इति भावः ४१ ॥

तस्मात्समुच्चितयोः ज्ञानकर्मणोरेकस्यैव फलस्य निःश्रेयस
 स्मारंभकत्वात् बुद्धिरपि समुच्चयामिकाद्यैकैवेत्याह हेऊरु
 नेदन उक्तप्रकारेण समुच्चिताभ्यां ज्ञानकर्मभ्यां निःश्रेयसं प्रा
 प्यमिति निश्चयामिका बुद्धिरेकैव अथ वसायिनो निश्चया
 भावाज्ञाने विना कर्मैकान्तरतानाम् तथा कर्मसंन्यस्य केव
 लं ज्ञानमेवाभ्यास्यतां बुद्धयः बहुशाखासंशयविपर्ययादिभि
 र्वद्भ्यप्रकारैर्भिन्नाश्च न वस्त्रिन्ना भवेति धां ॥

+ अस्मिन् विष्णुभक्तिश्रद्धादिगुणवर्जित रामकंठी टीका विवेकजज्ञानविर्भावोभवाद्दशोपि कृतः न सर्वः

व्यवसायो निश्चयः स प्रात्मा स्वरूपे यस्याः सा तथा रूपसंभाव
नो बुद्धिरेकलक्षणो व निश्चय प्रात्मादि सदर्थ विषयोऽपि संभ
वति देहाद्यसदर्थविषयोऽपि संभवति अत्र यो सदर्थविषयः
स निश्चयाभासो निश्चय एव न भवति अतः सदर्थविषयसुख
व्यवसायरहितानामव्यवसायिनां बुद्धयो बद्धा एवाप्येकमि
त्रणर्थं नानाविकल्पजालात्तापर्यवसिताश्च

५२ = ५२

॥ लासिकी वलयकी टीका

शुद्धसदृशात्मनिष्ठयस्य भावाः अस्मिन्योगे भवादृशे लब्धात्मवे
धाधिकृतो न सर्वः कश्चिदित्याह व्यवसायेति ब्रह्मशास्त्रांस्
न्यदेहप्राणादिष्वभिमानानोनानात्वात् ब्रह्मादिकीटपर्यन्तेषु
कैवविपरीतभावनाया बाधितत्वात् ध॥ ॥

पंचोलीटीका

सांख्ययोगबुद्धेः इतरस्याः काम्यकर्मबुद्धेश्चैवेलक्षणमाह व्यवसा
यात्मिकेति हेऊरुनेदनइहश्रेयोमार्गेव्यवसायात्मिकानि श्रय

गी.
टी.
हि.

समावाबुद्धिः पक्वेवहियस्मात् अव्यवसायात्मिकानां अनिश्चित
बुद्धीनां बुद्ध्यः बहुशाखाः बहुभेदभिन्नाः च पुनः बहुशाखाभेदेन
अनेताः अतस्तूत्याः ४१

रावीरसमिद्धोपिनी

तामेव बुद्धिं विधिनष्टिव्यवसायेति ऊरुनंदनेति संवोधनपद
द्योत्यायमर्थः फलितः कोटंकाक्रियामनोवितेति विवेकशक्ति
शीमतिरेकैव अथवा उत्साहो व्यवसायः स्यादिति कोशान्त्वकलो
चितोद्यमलक्षणबुद्धिरेकैव सदज्ञा फलानंत्यप्रदेत्यर्थः अथ
वसायिनांसदसहिचैक निश्चयदीनानामनिश्चितमतीनांदैवः
पराणांच बुद्ध्यः स्वनिश्चितानिततत्पुण्यावरकमिकीरपतं
गादिजनिप्रशानि अतएव स्वजात्युचितोद्यमकान्भवेति तात्पर्य
र्थः ४१॥

मधुभाष्य॥

व्यवसायात्मिका बुद्धिरिति सम्यग्युक्तिनिर्णितानां मतानामे
कमेवेत्यर्थः स्युर्वैदिकानि मतान्यव्यवसायात्मिकानि न
तु वैदिकानि तेपिदिकेचिकर्माणि स्वर्गादिफलान्यादुरित्य
तस्मात् ॥ ४१॥

रामचंद्रसरस्वतीटीका

व्यवसायान्तिकेति हेतुनन्दनमूर्जनरहसानमार्गे व्यवसायान्तिकान्
तत्त्वनिष्ठ्यात्मिका एकाचतुर्णांमात्रमाणांसाध्यानांन्यायानांन्याय
मपिविविच्यसाध्यातत्रैकस्याभ्यस्त्यातभ्यस्त्यवादित्राणांवाउपयो
गेसमानेकिंसर्गानुष्ठानेनमन्यथायदिवेन रथात्रस्तचर्यादेवप्रव
जेदितिस्तलवारिणोपिप्रवज्याश्रुतेस्तस्याहिताग्निसाध्यकर्मभावेनवि
विदिषासन्नासोनस्यादिकं कर्मकांशानेवैषम्यमाह बहूशाखाश्चि
प्रव्यवसायिनांबुद्ध्योऽनेताकलानांबहूषीत्रतन्नायनतामपि
तत्रज्ञा खोक्रानांबहूत्वादितिमरुद्वैषम्यमितिभावो नित्ययदि
कर्मसत्त्वमुद्दिहारात्मतत्त्वान्तिकोबुद्धिजनयति कुतस्तर्हि सका
मेरपिक्रियमाणोस्वसामर्थ्यप्राप्तोसत्त्वमुद्दिहारातादृशीबुद्धिने
षामपिजनयतिनहिगृहकामेनतिसोप्रिर्गहंदहनूपिस्त प्रका
शकतोजहातीत्याशंक्याह ॥

निति

न

那也作一四四四四四四四

॥ १४ ॥

भाषाग्रनवाद

जो कहो कि कणाद आदि आचार्यों के मत में ज्ञान कर्म उपसन्नारूप
अनेक प्रकार की बुद्धि की है और आचार्यों के ज्ञान योग रूप में कर्म
रूप दो ही प्रकार बुद्धि के कहा सो कैसे संभव होय इस अभिप्राय पर उ
त्तर दोनो के भी विपरीत कहे उलटा भिन्न प्रकार कहते हैं कि हे
कुरुनन्दन अर्जुन यह ईश्वर आराधन रूप कर्म योग में अवसायान्ति
का अर्थात् भगवद्भक्तिके द्वारा अवश्य ही उबार होगा ऐसी निश्च
यात्मिका कहे निश्चय रूप बुद्धि की तिष्ठा एक ही है और अवसा
यी अर्थात् आराधन के बहिर्मुख कामी कहे सकाम कर्म करने वा
लो की अनन्त वासना से अनेक प्रकार की बुद्धि होती है और उसमें
भी कर्म का फल और अस्वमेय राजसूय आदि यज्ञ का अद्भुत दिग्वि
जय की भांति गुण कला आदि नाना प्रकार बृद्धन शाखा प्रशाखा
विशिष्ट बुद्धि उत्पन्न होती है परन्तु भगवत् आराधन के अर्थान्तर
कर्म यानैमित्तिक कर्म कुल अद्भुत विकल कहे अक्षरा भी होने से नष्ट
नहीं जाता है यथा साध्य कहे जितना या जैसा अपने से हो सके उतना
ही और वैसा ही करो यही उस धर्म की विधि है ईश्वरार्पित कर्म वि
द्य और दोष को शान्त कर देता इससे उसके करने में कदाचित् वै
गुण्य नहीं होती अर्थात् उसको विगुण नहीं कह सकते हैं और
काम्य कर्म तैसा नहीं इससे दोनो के बीच बड़ा अन्तर है सो एक
बुद्धि हो के रहो ४१ ॥

दोहा

बुद्धि जो उत्साहनी कुरु नन्द एक कदंत अनड्यमी की
बुद्धियां प्राप्ता बृद्धत अनंत ४१ ॥

四

किं निपातः सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः
 ॥१॥ सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः

यामिमोपुष्पितोवाचं प्रवदेत्यविपश्चितः वेद
वादरतापार्थनान्यदस्तीतिवादिनः ४२ ॥

शंकरभाष्य

येषां व्यवसायान्तिका बुद्धिर्नास्ति तेषां यामिमामिति यामिमो व
त्समाणां पुष्पितोपुष्पित इव वृत्तः शोभमानो श्रूयमाणरमणीयो
वाचं वाक्यलक्षणं प्रवदंति केऽप्यविपश्चितः प्रत्यक्षमेव सोऽविवे
किन इत्यर्थः वेदवादरता इति वेदवादरताः बहुर्थवादफलसा
धनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रता हेतुार्थनान्यत् स्वर्गपशवादिक
लसाधनेभ्यः कर्मभ्योऽस्तीत्येवंवादिनो वदन्शीलाः ४२ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

यदि सारव्ययोगरूपैकैव प्रमाणभूता बुद्धिरस्ति सैव सर्वेषां चिन्ने कि
मिति स्थिरानभवति तत्राह येषामिति तेषामिमोपुष्पितोवाचं प्र
वदंति तयापह्ननचेतसो कामिनो कामवशान्निश्चयात्मिका बु
द्धिर्न प्रायः स्थिरा भवतीत्याह यामिति इमामित्यथ यत्र विधुषा
त्वेन प्रसिद्धत्वे कर्मकारणरूपया वाचोविवक्षते वत्समाणां त्वे
क्रियाविशेषबहुलामित्यादौ द्रष्टव्यं किं श्रुकोहि पुष्पशाली
शोभमानोऽनुभूयते तदुतः रूपभोग्यफलभागी लक्ष्यते न ये यम
पि कर्मकारणान्तिका श्रूयमाणदशायां रमणीया वागुपलभ्य
ते साध्यसाधनसम्बन्धप्रतिभातान्न तेषां निरतिशयफलभागी
नीभवति कर्मानुष्ठानफलस्यातिसत्त्वादिति मन्वाह पुष्पितामि
ति वाक्यत्वेन लक्ष्यते अर्थवत्प्रतिभा तादस्तत्तत्तत्वाक्यमर्थो
भासत्वादित्याह वाक्यलक्षणमिति प्रवक्तृणां वेदवाक्यतात्पर्य
परितानाभावं सूचयति अविपश्चित इति वेदवादावेदवाक्यानि
तानि च बहुतामर्थवादानां फलानां साधनानां च विधिप्रोक्षाणां
प्रकाशकानि तेऽतिरिक्तानि सन्निष्ठत्वे तद्वत्तमपि तेषां विशेषण
मित्याह वेदवादेति कर्मकारणनिष्ठत्वे फलकथयति नान्यदिति ई
श्वरोवा मोक्षोवा नास्तीत्येवं वदन्ना नास्तिकाः सम्प्रज्ञानवन्तानभवन्तीत्यर्थः ४३ ॥

सामिहृतटीका

गी.
टी.
दि.

ननु कामिनोपि कष्टात्कामार्थानुविहाय व्यवसायात्मिका मेव बुद्धिं
किं न ऊर्ध्वेति तत्राह यामिमोमिति पुष्टितो विषयतावदापातर
मणीयो प्रकृष्टो परमार्थफलपरा मेव वदन्ति वाचं स्वर्गादिकलश्रुतिं
येनेद्योतया वाचा प्रवृत्तचेतसो व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न विधीयते समाधौ
इति तृतीयेनान्यः किमिति तथा वदन्ति यतः प्रविपश्चितो मूढा
स्तत्रैतदेवेदेवादाग्र्यवादाः अतयेहिवैचानमोस्ययाजि
तः सकृन्भवति अयामसोमममृताप्रभमेत्याद्यास्तेष्वेव
ताः प्रीताः अतयवातः परमन्यदो अतस्तेनास्तीतिवदनशी
लाः ४२ ॥

पिशाचभाष्य

यामिमो वैदिकी वेदभवान्द्रव्यगुणकर्मणो स्वर्गादिकलोत्पार
न समर्थानो फलपूर्वभावित्वात् पुष्टमिव पुष्टानि च पुष्टिता
नियमां पुष्टितानो प्रतिपादिका वागपि पुष्टितानो वाचं वदन्ति अवि
पश्चितप्रपंडिताः वेदस्यवादो वदन्ते वेदवादाः तत्र रतास्सक्राः
वेदवादर्ताः वेदवाक्यप्रतिपादितस्वर्गादिकलाशापाशवदाः
स्यः स्वर्गादिकलादयवर्गाख्यं सखेनास्तीतिवादिनः वेदवदनशी
लाः ४२ ॥

रामानुजभाष्य

अथ काम्यकर्मधिकृतानि दनियामिमो पुष्टितो पुष्टमात्रफलामापा
तरमणीयो वाचमविपश्चितो ल्यताभोगे श्रयं गतिं प्रतिवर्त्तमानो
प्रवदन्ति वेदवादर्ताः वेदेषु स्वर्गादिकलवादास्तेषु सक्राः नाम
दस्तीतिवादिनः तत्संगतिरेकेण स्वर्गादेवधिके फलनाम्नद
स्तीतिवदन्तः ४२ ॥

अभिनवगुप्तटीका

परमार्थपदाटीका

अथैकोमिनोपेता व्यवसायबुद्धिं कथं नानुतिष्ठेत्तत्प्राह यामि
ति यथा लोके पुष्टां हि फलोद्गमं सूचयति एवं पुष्टितो फलाभि
संधिं सूचयंतौ वेदवाचं अविपश्चितस्तत्तात्पर्यमजानंतौ वदन्ति

अथैकोमिनोपेता व्यवसायबुद्धिं कथं नानुतिष्ठेत्तत्प्राह यामि
ति यथा लोके पुष्टां हि फलोद्गमं सूचयति एवं पुष्टितो फलाभि
संधिं सूचयंतौ वेदवाचं अविपश्चितस्तत्तात्पर्यमजानंतौ वदन्ति

समर्थयेति कथेनान्यदस्तीतिवादिनः पतञ्जलिरेकेणान्यद्वारेतितात्पर्येनास्तीत्यभिनिवेशेनः अतएतेवादेप्रथेवादेरतास्तत्रेवतात्पर्यमवधारयंतः यद्वा अथेत्वाचरतिमाययेषवाचं सप्रवामफलामपुष्पामिति श्रुतौ पुष्पफले हि देवधात्मे इति निरुक्ता क्रैः पुष्पस्थानीयदेवतोपासनाविषयावाचं वेदवाणी प्रवदंतीति ४२ ॥

वनमालीटी.

अथ व्यवसायिनामपि व्यवसायामिका बुद्धिः कृतो न भवति प्रमाणस्य सर्वसाधारणत्वादित्याशंक्यप्रतिबंधकसद्वावाच्यभवतीत्याहयामिति त्रिभिः यामिमावाचं वदंति तथापेक्षतसाव्यवसायामिका बुद्धिर्न भवतीत्युत्तरेणान्वयः इमामथयनविधुपातत्वेन प्रसिद्धा पुष्पिता पुष्पितापलाशवदापातरमणीयो निरतिशयफलाभावात् कृतः यतो जन्मकर्मफलप्रदो जन्मपूर्वशरीरसंबन्धः तदधीनं च कर्म तत्तद्वर्णप्रमाभिमाननिमित्तं तदेतत्कफले पुत्रपुत्रसुखगादिकं न सरे तान्मुच्यनीचानि कृपाजलाहारकचदीयेत्रवदविक्लेदेन ददातीति तथाता कृतएवमत आह भौगैस्य गतिं प्रतिक्रियाविशेषबहुला अमृतपानावेषी विहारपरिजातपरिमलादिनिबंधनोयोभोगस्तत्कारणं च ये देस्यर्थं देवादिसामित्वे तयो गतिं प्राप्तिं प्रतिसाधनभूता ये क्रियाविशेषादर्शपूर्णमासादयस्ते बहुला अतिबाहुल्येन भोगादिफलाय क्रियाकलापप्रतिपादिकावाचं वदंति अविपश्चितविचारजन्यमात्पर्यवीतसून्यः अतर्क्यैवानुर्मास्ययाजितासकृते भवतीत्यादिषेदेयेवादीस्तपुरताः अयमेवावेदार्थ इति मिथ्याविश्वासेन संतप्ताः स्वर्गादेरन्यत्ज्ञानमोक्षादिकं फलं नास्तीति वादिनः ४२ ॥

ऊरुमेवेजयंती टी. ॥

न च व्यवसायिनो बुद्धयः कृतो हेतोरनंता बहुशाखाश्च भवन्ति तेषां व्यवसायामिका बुद्धिः कस्मादन भवतीत्याशंकाया त्रिभिस्तैरेकारयामिमामिति इमामतर्क्यैवानुर्मास्ययाजिनः सकृते भवन्ति अपामसोमममृता अभूमेत्येवरूपं पुष्पितां शिशया पुष्पवदापातरमणीयावाचं ये वदंति ते यावावाच्य इतचेतसांतेषामव्यवसायिनो व्यवसायामिका बुद्धिः समाधौ न विधीयत इति तृतीयेनान्वयः

गी.
टी.
दि.

पवंयेवदंतितेकेइत्यपेक्षायामाह अविपश्चितःचेतनाचेतनेश्वरस्य
रूपादिज्ञानहीनासुखाइत्यर्थः अतएववेदवादरताःवेदेषुवेदांतर्ग
तेषुसर्गादिफलप्रतिपादकेषुवाक्येषुवादाः सतिरूपार्थवादास्ते
धेवरताः प्रीतियुक्ताएवमेववेदस्यार्थः इत्येवमुक्तं राग्रहेण अडापश
वस्तेषतिशयसक्ताइत्यर्थः अतएवमपियेतानान्यदस्तीतिवादि
नः पारिजातादिजुसुमामोदेनन्दनाद्यमरवनेउर्वश्यादिसर्वश्या
भिः सहविहारोऽमृतपानमित्येवमादिसर्गभोगादिसुखादन्यत्किं
अपिभोक्तादिफलनास्तीतिवदनसमावाः ४१ ॥

मधुसूदनी टीका ॥

अथवसायिनामपिअवसायात्मिकाबुद्धिः अतो न भवति प्रमाणस्य
तुल्यत्वादित्याशंक्यप्रतिबंधकसद्भावाच्च भवतीत्याह त्रिभिः यामि
मांवाचंवेदंतितयावाचाः पृष्टतचेतसामविपश्चितोअवसायात्मि
काबुद्धिर्नभवतीत्यर्थः इमामथयनविद्युपातत्वेनप्रसिद्धोपधि
ताप्रथितपलाशवदीयातरमणीयोसाधसाधनसंबंधप्रतिभाना
त्रिरतिशयफलाभावाच्च अतो निरतिशयफलत्वाभावस्तदाह जन्म
कर्मफलप्रदो जन्मवासर्वशरीरेंद्रियादिसंबंधलक्षणं तदधीनंच
कर्मतद्दृष्टांशमाभिमाननिमित्तं तदधीनंचकल्पुत्रपशुसर्गादि
लक्षणं विंतेस्वरंजातिप्रकर्षणचदीयत्रवदविकेदेनददातीति त
थांता अतएवमतश्चाह भोगेश्वर्यगतिंप्रति क्रियाविशेषवद्बला
यमृतपानोर्वशीविहारपारिजातपरिमलादिनिबन्धनोयोभोग
स्तत्कारणंचतदैश्वर्यं देवादिस्वामित्वं तयोगतिंशान्तिंप्रति साधनश्च
तायेक्रियाविशेषा अग्रिहोत्रदशासुरमासजोतिष्णामादयस्तेवद्ब
लाविरुता अतिबाहुल्येन भोगेश्वर्यसाधनक्रियाकलापप्रतिपा
दकामितियावत् कर्मकांडस्यज्ञानकांडापेक्षया सर्वत्रातिविरु
तत्वंप्रसिद्धं एतादृशीकर्मकांडलक्षणंवाचंवेदंतितप्रकृतोपरमा
र्थसर्गादिफलामभ्युपगच्छेति केयेअविपश्चितः विचारजन्यतात्प
र्यपरिज्ञानसून्याः अतएववेदवादरतावेदेयेसेतिवादाअर्थवादाः
अतयेहवेवातुमोसियाजिनः सुकृतेभवतीत्येवमादयस्तेधेवर
तावेदार्थसत्यत्वेन एवमेवेतदिति मिथ्याविश्वासेन संतुष्टाः हेया

र्थं अतएव नान्यदस्तीति वादिनः कर्मकांडोपेतया नास्त्यन्य
 ज्ञानकांडे सर्वस्यापि वेदस्य कार्यपरत्वात्कर्मफलोपेतया च
 नास्त्यन्यत्रित्यनिरतिशयं ज्ञानफलमिति वदनशीलाः म
 हताश्रयेन ज्ञानकांडविरुद्धार्थभाषिण इत्यर्थः ऊतो मोक्षहे
 षणस्ते यतः कामात्मनः काम्यमानविषयशताकुलचित्तत्वे
 न काममयाः एवं सति मोक्षमपि ऊतो न कामयन्ते यतः स्व
 र्गपराः स्वर्गपदोर्वेश्युपेतत्वेन परउत्कृष्टो येषां ते तथा स्व
 र्गातिरिक्तः पुरुषार्थो नास्तीति श्राम्यनो विवेकवैराग्याभा
 वान्मोक्षकथामपि सोढुमत्तमा इति यावत् तेषां च सर्वोक्त
 योभोगैश्चर्ययोः प्रसक्तानां क्षयित्वादिदोषादर्शनेन निवेष्टा
 नः करणानां तथा क्रियाविशेषबहुलाया वाचा पट्टतमा
 द्वादि तेषां विवेकविज्ञाने येषां तथा भूतानां अर्थवादः
 स्तुत्यर्थः तात्पर्यविषये प्रमाणेन रात्रा धिते वेदस्य प्रामा
 ण्यमिति तत्र प्रसिद्धमपि ज्ञातुमशक्तानां समाधावन्तः करणे
 व्यवसायामिका बुद्धिर्न विधीयत न भवतीत्यर्थः समाधिवि
 षया व्यवसायामिका बुद्धिस्तेषां न भवतीति वा अधिकरेण
 विषये वा समम्यास्तुल्यत्वात् विधीयत इति कर्मकर्तृरिलकारः
 समाधीयते अस्मिन्नेति व्युत्पत्त्या समाधिर्देवः करणं वा पर
 मात्मावेति ता प्रसिद्धार्थकल्पनं अहं ब्रह्मेत्येव स्थाने समाधिस्त
 त्रिमिते व्यवसायामिका बुद्धिर्नोत्पद्यत इति व्याख्याने तदुक्ति
 रेवाहता अर्थभावः यद्यपि काम्यन्यग्रिहोत्रादीनि शुद्ध्यर्थं भो
 गविशिष्टेन तथापि फलाभिसंधिदोषात्राशयशुद्धिसेवाद्
 यन्ति भागानुगुणं बुद्धिर्न ज्ञानोपयोगिनी एतदेव दर्शयि
 तं भोगैश्चर्यप्रसक्तानां इति पुनरुपात्तं फलाभिसंधिसेतरेण
 तदुक्तानि ज्ञानोपयोगिनी शुद्धिमादधतीति सिद्धं विपश्चि
 दविपश्चितोः फलवेलक्षणां विस्तरेण वैतदग्रे प्रतिपाद
 यिष्यते ४४ ॥

गी.
टी.
दि.

सदानेदीटी.

यानिश्चयवतोनानाप्रतिबंधवशात्तस्मा व्यवसायामिका
बुद्धिर्भवतीत्याहमापत्तिः १ यामिमोवक्ष्यमाणोहिवाचं
श्रवणशोभना प्राणतरमणीयांचप्रपुष्टितपलाशवत्
देहेन्द्रियादिसंबंधरूपंजन्मददातिया तदधीनंचयत्कर्म
तदधीनंफलंतथा ३ ददातीतिचटीयंत्रवदविच्छेदतश्च
तो सधापानोर्वशीक्रीडासंगेधादिनिबंधनः ४ भागस्तुडे
तुरैस्वर्यदेवादिसामितातयोः शान्तिप्रतिक्रियाभेदाःसाधन
त्वनयेमता ५ तैर्विरुक्तोकर्ममयीप्रवदेत्यविपश्चितः विवा
रजन्यतात्पर्यज्ञानशून्यःसुरागिलाः ६ येथवादाःश्रुतौसं
तिरोचनार्थाहिकर्मणो अस्त्यत्येहेवेवातुमोस्ययाजिनइ
त्यपि ७ तेष्टेववेदतात्पर्यमिति विष्णुसतत्यराः पशुपुत्रादि
हेतुभ्यःकर्मभ्योनान्यदस्तितत् ८ ज्ञानेनतत्फलदानक
तेःकर्मपरत्त्वतः प्रतिबंधातरत्येवंविरुद्धार्थकभाषिणः ९
विषयाकुलचित्तत्वात्सदाकाममयाःशदाः स्वर्गपवपरोयेषां
पुरुषार्थतयामतः १० वैराग्यादिवहिर्यत्वात्तुलामोदकयाम
पि नक्षमेतेतत्तत्तेषांभोगादौलप्रचेतसां ११ तयापूर्वाक्रया
वाचायेषामाद्यादितेमनः समाधिविषयाबुद्धिर्नोत्पेष्टांनि
श्चयामिका १२ अहंब्रह्मेत्यवस्थानेसमाधिरुद्रिवन्धना
व्यवसायामिकाबुद्धिस्तेषांनोत्पद्यतेत्यवा १३ ४१ ॥

नीलकंठीटीका

उत्तरार्थमेवविहृणोति यामिमामित्यादिनायं पुष्टितोपुष्टित
दुमवहरतो रमणीयं वाचं अतयेदवैवातर्मास्ययाजिनः सकृ
ते भवति यथा मसो मम मृता आभूमेत्येवं रूपो प्रवर्तते अविपश्चि
तः अथ वसायिनो मूढाः यतो वेदवाद रताः वेदोत्तर्गतेषु अ
थं वादेषु यस्य परमं मयी जहृर्भवति न पापं श्लोकं शृणोतीत्येव
मादिपुरताः वदस्यदाः अतएव कर्मणोऽन्यत् आत्मज्ञानेन तत्क
ले मोक्षश्च नास्तीति वादिनो वदनशीलाः ४२ ॥

[Faint handwritten Devanagari script]

+ यतः सर्वाभिकांतापरिहयैकहेतोः परमार्थसत्यात्मनि ब्रह्मबुद्धिप्रतिष्ठा इदं प्राप्यमिदं प्राप्यमित्यनित्य
मर्थं प्राप्य तया लब्धमानानकविद्धि श्रान्तिलभंत इत्येवंविधानोपहृष्टाणां स्वर्गादिभोगमात्रं परत्वेन प्रति
पन्नानां बुद्धिः सावक्तं प्रकृतं परस्मिन्धर्मन नियुज्यते इत्याह +

आनेदी टीका

तत्र कर्मिणो केवलं दर्शयति वेदानोवादेऽप्युपादमात्रेऽप्युपराताः
परमार्थतात्पर्यानभिज्ञाः अतएव नान्यदस्तीति वादिनः याः
वज्जीवमग्निहोत्रं जडयात् स्वर्गकाम इत्यादि श्रुतेः ४१ ।

रामकंदी टीका

+ सैषा व्यवसायामिका निश्चयसंभावा बुद्धिर्भोगैश्चर्यप्रसक्तानां
पुंसां समाधौ आत्मलक्षणपरमार्थतत्त्वविषये प्राणिधानेन न वि
धीयते नावशिष्यते तस्यास्तदर्थं प्रतिपत्तियोग्यत्वाभावात् ये
हि भोगानामिष्टानां विषयानामेव स्वयं स्वार्थं प्रकर्षेण वस्तुनार
परिहाररूपेणानि शयेनासक्तानि वस्तुनारपवतेषां भोगा
सक्तानां भोगात्मकानि त्ववस्तु व्यवसायामिका बुद्धिः समाधि
विषयं व्यवसायेनालम्बते एव कीदृशानोतेषां भोगैश्चर्यप्रसक्ता
नां समाधौ बुद्धिर्न विधीयते तया वाचा पट्टतवेतसां स्वीकृतः
मानसां कथावाचा यामिमोऽप्युचितो परमार्थबोधलक्षणफ
लरहितत्वात् भोगरूपपुष्पमात्रसंयुक्तो प्रसिद्धावाचवेदवा
दरता अविपश्चितो वदेति वाचस्तत्वे वेदशब्दाच्च ज्ञानसून्यक्रि
या मात्रविधायकवेदेकदेशवचनो वगतव्यः तस्या तथाविधः
स्य वेदस्य वादोऽभिधाने परंप्रकृतं देवतत्वं मेघोतेतथोक्ताः
अतएव नान्यदस्तीति वादिनः स्वर्गादिफलप्राप्तिहेतुभूतानां
क्रियाविशेषाणां विधायकाद्देहादृतेन्यच्छास्त्रेनास्तेवेति वद
नशीलाः अतएवाविपश्चितः यज्ञादिक्रियाफलभूतानि त्वा
अविस्मृतिशयभोगमात्ररूपमर्थं पुष्पां फलत्वेन प्रतिपन्नाः
संतो न विद्वांसो येन विनाशि विमुञ्च निरातिशयमात्मतत्त्वल
क्षणमेतद्विपरीतमर्थफलत्वेन प्रतिपाद्यन्ते ते विपश्चित्वेभ
जन्ते ४१

लासिकी वस्तुपरी टीका

स्वर्गादिभोगमात्रं परत्वेन प्रतिपन्नानां व्यवसायिनां बुद्धिः प्र
कृतं परस्मिन्धर्मन नियुज्यते इत्याह यामिति यामिमो वेदवा
चैकर्मका उल्लक्षणं अविपश्चितो विवेकिनः प्रबोधसून्या वेद
वादरता वेदेयैवादाः अतएव हेतुवात्तुमां स्याजिनः सक्त

भवति अणमसोममस्तुअधुमेत्याद्यालेखरताः प्रीताः नान्य
त्याणमीश्वरतत्त्वमिति वदन्शीलाः ४२ ॥

सांख्ययोगबुद्धौ प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमितरस्यां कामकर्मबुद्धौ प्रवर्तमाना
नां सांख्ययोगबुद्धिप्राप्त्यभावलक्षणं दोषमाह यामिमामिति हेपा
र्थवेदवादरता अर्थवादफलसाधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रताः
अविपश्चितः अविवेकिनः यामिमो पुष्पिता पुष्पितवृक्ष इव शोभनां
वाचं प्रवदन्ति स्वर्गपञ्चादिकलसाधनेभ्यो कर्मभ्यो अन्यतनास्तीति
वादिनः ४१

अनिश्चितमतीनां भ्रंशमाह यानिमानिति त्रिभिः पांवाचं वेदल
क्षणां प्रथितां प्रभो स्थित प्रथिता वत्प्रथिता मापातमात्रमणी
पांवेदवादयताः वेदात्तां वादेमर्थवादयताः प्रथवादश्चेत्यं प्राशस्त्य
निदान्यतरवाक्यमर्थवादः सच विधिप्रोषो निषेधप्रोषश्चेति पुन
रपि त्रैथा गुणवादवत्वादभूतार्थवादभेदात् प्रमाणांतरविरोधे स
त्यर्थवाद्ये गुणवादः प्रमाणांतरावगतार्थबोधको नुवादः प्र
माणांतरविरोधतत्प्राप्तिरदितार्थबोधको भूतार्थवादः तथाच
प्राभाकराः विरोधे गुणवादः स्यादनुवाधोवयादिते भूतार्थवाद
स्तदुनादर्थवादस्थितामनश्चिन्ति तथाच वायव्यं चेतमजमान
भेदेति विधिवाक्यं वायुर्वेदे पिष्ठादेवतेति निषेधवाक्यमित्याद्य
र्थवादात्परं वेदेष्टु नान्य किंचित्प्रयोजनमस्तीत्येवंवादिनस्ते मू
र्खा यवेत्यर्थः ४२॥

यामिमामिति यामाहुस्तयेत्यन्वयः मोक्षफलपेक्ष्यस्वर्गादि
पुण्यपुक्तावाचप्रवदन्ति वेदवादरताः कर्मादिवाचकवेद
वादरताः वैदयन्मुखतउच्यन्ते तत्रैवरताः नान्यदस्तीतिवादि

नः परोक्षविषयावेदाः परोक्षप्रियाइवदिदेवाः मां वि
यतेभि यते मामित्यादिभिः परोक्षेण प्रायो भगवंतं व
दंति भोगैश्चर्ययति प्राप्तिं प्रति तत्प्राप्तिफलपववेदाइ
ति वदंतीत्यर्थः तेषां सम्यग्युक्तिनिर्णयामिका बुद्धिः
समाधौ समाधयेन विधीयते सम्यग्निर्णीतार्थानां दीप्त
रमनः समाधानं सम्यग्भवति तद्विमोक्षसाधनं उक्तं चेत्
दन्यत्र न तस्य तत्र प्रदणाय साक्षाद्दरीयसीरपि वाचः स
समासनं स्वमेनिरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं न यस्य देवानुमि
तं स्वयं स्यात् इति तां योगबुद्धिमाह वैगुण्यविषयावेदाइ
त्यादिना इतरदपोय वेदानां परोक्षार्थत्वाविगुणसंबंधि
स्वर्गादिप्रतीतोर्थइव भाति परोक्षवादी वेदोयमिति सुक्तम्
अतः प्रातीतकैर्ध्यातिमा ऊर्वित्यर्थः वादो विषयकत्वं
मुखतो वचनं स्मृतमित्यभिधानात् न त्वेदपक्षो निषि
ध्यते वेदेण मायणे चैव पुराणे भारते तथा प्रादावन्तेवम
ध्ये च विस्तुः सर्वत्र गीयते सर्ववेदाय त्वदमामनंति वेदो वि
लोयममूलं स्मृतिप्रणीते च तद्विदं प्राचारश्चैव साधुना मा
त्मनस्तुष्टिरेव वेदप्रणिहितो धर्मो स धर्मस्तद्विपर्यय
इति वेदानां सर्वात्मनाविस्तुपरत्वोक्तेः तद्विहितस्य तद्वि
रुद्धस्य धर्मा धर्मत्वोक्तेः तथापि काम्यकर्मिणां फलं
ज्ञानिनानां न भवतीति साम्यमेवेत्यत आह ४२॥

[The text in this block is extremely faded and illegible.]

रामचंद्रसरस्वतीटीका

यामिमामितिभिः अत्रयामि तत्रैतिगविभक्ति विपरिणामे तयेत्य
 भित्तेयं तयेत्यत्रापि तेनैव प्रकारेण तेवामितिनेये कर्मणां प्रकृतता
 कर्मभिरिति शेषोत्तेयः ततश्चायमन्वयः तया उक्त्या अपहृतचेतसा
 तेषां मुक्तानां कर्मभिर्यवसायात्मिका बुद्धिर्न विधीयत इति अपहृत
 चेतसामिति वशीकृतचेतसामित्यर्थः तया कथा तेषां केषामित्यपेक्षा
 यामेवं योज्यं यामिमोवाचे पुष्टितां भोगैश्चर्यगतिं प्रति ये प्रवदन्ति
 मामिति पुरोवर्ति तव द्वापदेशेन तस्या वाचः अद्याहृतप्रसक्तं चो
 तयति पुष्टितामिति पुष्टवत्तया तादात्मिकरमणीयो वदन्कलो
 त्यत्रैरपूर्वरूपाया अनुष्ठानसम्यपेक्षतया अवहिततां तदुपयोग्य
 स्वच देशांतरकालांतरभावितया अवहिततरतामाह यथा पुष्टो
 ह्यमात्कालांतरे कलंत उपभोगस्तु यवहितस्तद्वज्जोगै नैश्चर्यं क
 माधिकारलक्षणं तस्य गतितानं यथा वाचामित्यर्थः प्रतिलक्षण
 र्थं कर्मप्रवचनीयः ततश्च वाग्लक्षणं प्रवदतो विपश्चितो लक्ष्यस्य
 धिकारमात्रेणैव तत्रैव बोधिकावाचं प्राप्य वदन्तीति प्रामि कि
 या जनितो लक्षणभावः प्रवदन्तीति प्रामा. स्म. इदानीं स्वर्गमित्या
 दिप्रकर्षेण वदन्तीत्यर्थः अत्रापि यव स्वर्गं प्राप्ते सुखे मम्यत इति अ
 विपश्चितश्चक्रे अविपश्चिते को हेतुस्तत्राह वेदवादरता इति वा
 दशब्देन अर्थवादाः भामाशब्देन सत्यभामायाश्चार्थवादानां ग्रहणं त
 या च वेदसंबन्धि नोर्थवादास्तैरताः प्रामि प्रामा वेदग्रहणे मिथ्यात्वप
 रिहाराय सपवयत्तापु धेयजमानों जसा स्वर्ग लोकमेतीत्यादयो
 वर्तमानत्वेन स्वर्गप्रामि बोधका वैदिका अर्थवादा कर्षं मिथ्यास्तु
 स्मात्प्रामा यवयवे स्वर्गमिति मन्माना अविपश्चितो भवेतीत्यर्थः त
 त्वर्थवादास्तस्यार्थ इति चेदाद्योषं किं न शृण्वन्तीत्याशंका विनिन
 हि तात्पर्यदलीति यथा मर्थवादानामभिधेयांतरं प्रयोजनानेतरं
 तात्पर्यास्तीति वेदप्रदावशादद नशीलाः ४१॥

भाषा अनुवाद

जो कहो कि सोखयोगरूप बुद्धियुक्ती प्रमाण भूत है तो फेरि
वही सबके विषयमें वही स्थिर होती अर्थात् जो सकाम मन
वा है वे भी ये कष्टरूप सकल कामना त्याग करि भगवत् भक्ति ३
हीमें मग्न होयगे ऐसी निश्चयरूप बुद्धि काहे से नहीं करते
हैं तिसपर कहते हैं कि विषयलता इन्द्रस्त की तरह अति
सुंदर यह जो उत्तम स्वर्ग आदि फल सनावने वाली अति कहे
वेदवाक्य जिसको कामी कहे सकाम मनव्य सब कहते हैं
सोई स्वर्ग आदि फल अति रूप वेदवाक्यसे विचार सत्य मनव्य
को अर्थात् विष्वास करनेवालोंको भगवद्भक्तिसे निश्चय
मग्न होयगे ऐसी बुद्धि उत्पन्न नहीं होती है इस श्लोकके आगे
वाले तीन श्लोकोंके साथ इस श्लोककी अन्वय है जो कहो कि वे
मनव्यमें से काहे लिये करते हैं तो उनका सिद्धांत कहते हैं
कि जिसलिये वे सब लोग अति मूढ़ अज्ञानी हैं उनके अज्ञान
में हेतु करते हैं कि वेदके बीचमें जो सब वाक्य है सो केवल प्रसे
सा पाक है अर्थात् चतुर्मास या जीयोको अत्यंत स्वर्ग होता औ
यस शेषमें सोमलता पीकरि सुमरते हैं इत्यादि जो पलास
पुष्पके समान पुष्पित वेदवाक्य है निर्गन्ध फूलके तुल्य इन्हीं
वेदवाक्योंसे काम्य कर्मसे वे लोग निरत हैं इससे कहते कियह
वेदोक्त स्वर्ग आदि फलको छोड़कर और ईश्वर तत्त्व प्राप्त करने को
अवसर कुछ नहीं है इसी मतको वे कहते हैं ४२ ॥

दोहा ॥

जो इदं पुष्पित वाणी को कदित प्रयं डित वीर वेदवादमें
पार्थिवत कदें याते सारन और ४३ ॥

[illegible][illegible]

1155

[Faint handwritten text at the bottom of the page]

कामात्मनःसर्गपराजन्मकर्मफलप्रदो क्रियावि-
शेषवद्भलोभोगैश्वर्यगतिंप्रति ४३

शांकरभाष्य

तेचकामात्मेति कामात्मानः कामस्वभावाः कामपराइत्यर्थः स्व
र्गेति सर्गपराःसर्गःपरः पुरुषार्थो येषोते सर्गपराः सर्गप्रथा
नाः जन्मकर्मफलप्रदो कर्मणःफलकर्मफलं जन्मैव कर्मणः
फले जन्मकर्मफले तत्प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदातो वा
चं प्रवदन्तीत्यनुषज्यते क्रियाविशेषवद्भलो क्रियाणोविशेषाः
क्रियाविशेषाः तेवद्भला यस्योवाचितो सर्गपशुपुत्राद्यर्थाः
यथावाचावाद्भलेन प्रकाशयन्ने भोगैश्वर्यगतिंप्रति भोगश्च
पशुर्प्यश्च भोगैश्वर्यं तयोर्गतिः प्राप्ति भोगैश्वर्यगतिः तोंप्रति
साधनभूतास्तेक्रियाविशेषाः तदद्भलोतोवाचं प्रवदन्तोमूढाः
संसारं परिवर्तन्त इत्यभिप्रायः ४३ ॥

ग्रान्तगिरिकृतटीका

प्रकृतान् प्रवक्तुंनविवेकिनोऽप्यवसायान्मिकाबुद्धिभाक्तासम्भ
वसिद्यर्थं विधान्तरेण विशिनष्टितेचेति तेषां संसारपरिवर्त
मानपरिदर्शनार्थं प्रस्तुतो वाचमेव विशिनष्टिजन्मेति तनुपे
सां कामस्वभावत्वमपुक्ते चेतनस्यैवावतस्तदात्मत्वानुपपन्ने
रिति तत्राहकामपराइति तत्परत्वं तत्रतुफलार्थित्वेन तत्रउपा
येषु कर्मस्त्वेव प्रवृत्ततया कर्मसंन्यासपूर्वकात् तानादित्म
स्त्वेन ननु कर्मनिष्ठातामपि परमपुरुषार्थोपेतयामोतोपाये
ज्ञाने भवत्याभिमुख्यमिति तेन्याहसर्गेति तत्परत्वं तस्मिन्नेवास
क्ततयातदतिरिक्तपुरुषार्थराहित्यनिश्चयवत्त्वं उच्चावचमध्यमरे

गी.
टी.
हि.

हप्रभेदग्रहणे जन्मवाचोययोक्तफलप्रदत्वमप्रामाणिकमित्याशंका
नुष्ठानद्वारा तदपपत्तिरित्याह क्रियेति क्रियाणामनुष्ठानानां या
गरानादीनां विशेषा देशकालाधिकारिप्रयुक्ताः समाह्वानेकार
लक्षणालेखलस्यो वाचिप्रचुर्येण प्रतिभांतीत्यर्थः कथंयथो
क्ताया वाचिक्रियविशेषाणां वाङ्मयेनावस्थानमित्याशंका प्रका
श्यतेतैतद्विशदयति स्वर्गेति तथापि तेषां मोहोपायतोपपत्ते
स्तन्निष्ठानां मोहाभिमुर्यं भविष्यति नेत्याह भोगेति यथोक्ता
वाचमभिवदतो पर्यवसाने दर्शयति तद्वद्भला मिति ४३ ॥

स्वामिकृतटीका

अतएवकामात्मानरुति कामात्मानःकामाकुलचित्तः अतःस्वर्ग
पवपरःपुरुषार्थेयेषांतेजन्मवतत्रकर्मणिघतत्फलानिचप्रदराती
तितथातोभोगैश्चर्ययोगतिप्रप्तिप्रतिसाधनभूतायेक्रियाविशेषा
स्तेवद्भलायस्योतोप्रवदेतीत्यनुषंगः ४३ ॥

पिप्पलाचभाष्य

कथंभूतास्तेप्रविपश्चित्तइत्यत्र कामात्मानःकामिनःस्वर्गपराःस्वर्ग
प्रयाताः जन्मकर्मफलानिचजन्मकर्मफलानिप्रद रतीतिजन्मक
र्मफलप्रदातोवाचेक्रियाविशेषवद्भलाः क्रियाणोविशेषाःक्रियावि
शेषाःपाकयत्नादयः चद्भनर्थावलातीतिप्रतिपादयतीतिवद्भलाः
क्रियाविशेषवद्भलाः तोभोगैश्चर्यगतिभोगःशब्दादिविषयलाभः
येश्चर्यमणिमादिभोगैश्चर्ययोगतिः तोप्रतिनल्लक्षणंभोगैश्चर्य
गतिशब्दादिविषयलाभगतिमानुभूतामित्यर्थः तोवाचंत्यज
नदर्थेपुरुषार्थवृद्धिमाकांक्षीरित्यर्थः तथाचक्रतिःस्ववाप्तेनेप्र
दद्यापत्तत्रपाप्रष्टादशोक्तमवश्येपुर्कर्मत्यादि कस्मात्स्वावागुत्ता

जेत्वा हयदिमावाक प्रमाणत्वेन उपादीयते तदनुष्ठानेन त
त्फलप्राप्तौ च प्रसक्तिः स्यात् ४३ ॥

रामानुजभाष

कामात्मानः कामप्रवणमनसः स्वर्गपरा स्वर्गोपायणा स्वर्ग
दिफलावसाने पुनर्जन्मकर्मोत्पलप्रदं क्रियाविशेषबहुलां
तत्त्वज्ञानरहिततया क्रियाविशेषप्रवृत्तिं भोगेश्वर्यप्रसक्ता
नामलोपचारानुत्पद्यते ४३ ॥

श्रुतिनवगुमटीका नाति

प्रत्ययदजन्मनः कर्मैव फलनिर्दिष्टेति चेन्न विदितः नेत्यत एव
स्वयंकल्पितया वेदया वा पश्यन्ति तत्त्वसाधनं पुनर्जन्मं अपि न
साधयेत् ॥ तत्र फलनिश्चयत्वादिति चेन्न यत्तत्त्वसाधनं ४३ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथेतत्त्वकटयन्नाह कामात्मान इति कामात्मानो अभिलाषाज
लचिन्ताप्रतपवस्वर्गपराः स्वर्गपदपरं उत्कृष्टयेषां तेन जन्मकर्म
फलप्रदं जन्मचतत्राकर्मच फलच प्रददाति तां भोगेश्वर्यगतिं प्र
वदन्ति भोगो रंभादिपेश्वर्यं देवाधिपतिं तयो रं गतिः प्राप्तिस्तं किंभूता
क्रियाविशेषबहुलां भोगेश्वर्यप्राप्तिं प्रतिसाधनभूता ये क्रियावि
शेषास्ते र्वबहुलां सुखीं प्रतिप्रयाससाधाम् ४३ ॥

यत्नमालीटीका

कामात्मानः कामाहलितचित्राः संप्रवपराः पुरुषार्थ इति ज्ञाने
येषां ते ४३ ॥

ऊसमवैजयंतीटीका

किंच पवमपि कुतः यतः कामात्मान इति कामात्मानः पुत्रकल
त्ररूपराज्यागोण्याने कविधरूपेण कामे पुत्रात्मानः मनोमिये
षां ते तथा नानाविधवित्तिप्रमत्तयश्चर्यः ननु ते यथेतद्वि
षया कामयन्ते तथा सर्वेश्वरं त्वामपि कुतो न कामयन्ति चेत्त्रा
ह स्वर्गपरा इति स्वर्गपदपरः परमः सर्वोत्कृष्टो येषां ते तथा का
माकांतचित्तत्वेन सर्वेष्वादि विनिष्ठात्सर्गादि सुखादयो सर्वपरं

268

三

हाचत्वारिंशे उत्तार्ये

242

कोशमेतयानास्त्यन्यत्रानां कौंडे सर्वस्य विवेदस्य कार्यपरत्वात्
कर्मफलापेक्षया तत्त्वान्यनिरीक्षयेत्तानां यत्नोक्तिः इदं न शीलाः
न हता प्रवर्धयेत्तानां कौंडे विवेदस्य कार्यपरत्वात् अतो मोक्षहेति
गालेयतः कामात्मनः काम्यमानविषयशताकुलचित्रतेन कामम
याः प्रवर्धयेत्तानां कौंडे विवेदस्य कार्यपरत्वात् अतो मोक्षहेति
वर्षा पुष्ये तत्तेन परा उत्प्लुष्टो येन तेन यास्वर्गातिरिक्तः उरुधार्यो ना
स्तीत्यत्र भाष्येती विवेकवैराग्याभावात् मोक्षकयामपि मोक्षमत्त
माश्रित्यावत् ४३ ॥

सदानंदीटीका षावत्वारिंशेऽक्षरार्थे

ज्ञानेन तत्कलेवानयेतः कर्मपरत्नतः प्रतिबंधात्तत्र इत्येवेविरु
द्धार्यकभाषिणः ५ विषया उल्लिखित्वा तदा काममयाः प्रा
प्ताः स्वर्गपर्वपरोपेयोः पुरुषार्थनयामतः १० इत्येवमिदं
भूतान्मूला मोक्षकयामपि ननु मे तेन तत्त्वोपाभोगादौ लग्नवै
तस्यो ११॥४३॥

नीलकंठी का

तथा भोगश्चैश्वर्यं च तयोर्गतिः प्राप्तिस्तौ प्रतिनदर्थमित्यर्थः
 कामात्मानः कामयस्तु चित्ताः अतएव स्वर्गपराः कीदृशी भोगे
 श्वर्यगतिं जन्मकर्मफलप्रदौ प्राप्तभोगैश्चैश्वर्यो हि पुरुषस्तदा स
 नावाप्तिः पुनर्भोगैश्चैश्वर्यप्राप्तये जन्मलभते तदर्थं कर्माणि च
 कुले कले च ततो भोगादिकं प्राप्तोतीति चक्रमनिशमावर्तते
 तेन निश्चयतश्च्युतो भवतीत्यर्थः किंच क्रियाविशेषेण ब्रह्मलोक
 या यथा वित्तव्यायासाध्याधिकं तथा तथा भोगैश्चैश्वर्यप्राप्तेरप्या
 धिका मित्यर्थः एतेनात्येतायाः साध्याप्येष्टपिकर्मसफललोभात्स
 तेनैतत्सुक्तं भाष्ये भोगैश्चैश्वर्यगतिं प्रति साधनभूताः यैः क्रियाविशे
 षा अग्निहोत्रादयः तद्ब्रह्मलोकजन्मरूपं यत्कर्मफलं तत्प्रदो ववा
 चमेवेति व्याख्याते ४३ ॥

आनेदी टीका

केवलेन कर्मणा स्वर्गशब्दवाच्येनिरतिशयेन सखमेव प्राप्ये
ततो ज्ञानप्राप्यमपवर्गात्वं फलेनास्तीति विवादशीलाश्च
तएव कामात्मनः प्रशान्तप्रसक्तकामः तस्मिन्नात्मा मनोयेषां
अतएव जन्मना देवलोकादाद्युत्पत्त्या कर्मणा फलप्रदा तथा
क्रियाणां काम्ययज्ञविधीनां विशेषेभेदेः बहुलानानाविधा
भोगे प्रशान्तानां विषयाणां मास्वादेष्वर्थसामर्थ्येन स्पष्टगतिः
तिदेवादिजन्मना विषयास्वादप्राप्त्यर्थं स्वर्गपरपरावपरशुल्क
होभिलवणीयोयेषाम् धर ॥

+ अतएव विपश्चित्प्रतिपादकानि तेषां विशेषा रामकंदी टीका एणह +

++ तथाच कामात्मनः कामाः प्रियाः शब्दादयः स्वर्गस्वभूतत्वादा
त्मायेषामतएव कामात्मत्वात् स्वर्गपराः उत्तमभोगाधिकरणं
स्वर्गः प्राप्यत यापरः प्रकृत्योयेषां ते तथाविधः तथा जन्मक
र्मफलेष्ववः भोगप्रत्यये वशं भाव्यजन्मकृच्चिदपियो न्यन
रे संभवति यस्मिंश्च सति धर्माधर्मात्मकं कर्म तस्मिंश्च सति सु
खादिलक्षणं फलमित्येतान्प्राप्तुमिच्छवः अतएव भोगे स्वयं
स्पष्टविषयाधिपत्यस्य गतीर्विविधमार्गान्फलभूतान्प्रति त
त्साधनभूताः क्रियाविशेषाः नानाविधयस्तदानंतपः प्रभूत
यः कर्मभेदाः बहुलाभ्यां सोयेषां न केवलं नित्यं नैमित्तिक
क्रियामात्रसक्ताः यावत्काम्या नपि क्रियाविशेषान्वितार
यन्तः इत्येवंविधाः प्रवक्तारो वाचं वदन्ति धर ॥

लासिकी दलपत्नी टीका

कामाविषया आत्मवत्परप्रेमास्पदत्वादात्मायेषां ते अतएव
स्वर्गपराः स्वर्गपराः पुरुषार्थोयेषां ते प्रथितं भविष्यत्स्वर्ग
फलेन यामावदन्ति कीदृशी तौ जन्मकर्मफलप्रदा जन्मयो
न्यतरे संचारः कर्मधर्माधर्मात्मकं फलं सुखदः खेता प्रददा
तीति तथाविधाम् धर ॥

पंचोली टीका

तेव कामात्मानः कामपराः स्वर्गपराः पुरुषार्थोयेषां ते स्वर्गपराः

रामचंद्रसरस्वतीटीका

ननु सा तैव कर्म कुर्वतां शास्त्रज्ञानं कथमीदृशी अद्यावत्त
 उक्तं कामात्मन इति काम्यमात्रमात्रासक्तानः करणः शास्त्र
 साग्रपि नार्थवादादिविवेकं सहेतु इत्यर्थः तथा च तारदीये
 ग्रहोद्दिवाकोचतरतरे देवपुण्य स्थपायस्य निरातभूते उच्चारण
 देवतृणो मुनी दानायायणेति नार्थवादाः ननु काम्यमात्रं मो
 क्षफलमपि फलतीत्यत आह स्वर्गपरा इति स्वर्गः पर उक्तं श्रेये
 क्षोतथाभूताविवेक विरक्तभावान्न मातृकयामपि सहेतु इति
 भावः ननु तर्हि स्वर्गस्या तय फलत्वादस्तस्यैव किं मुक्ताश्रुतो
 वावेविशिनष्टि जन्मेति जन्मैव यत्कर्म फलेन तत्प्रामिति न
 याता तय त्वेन स्वर्गो रिवोच्यते तोः वश्यं भावि पुनर्जन्मेति भावः
 ननु तर्हि स्वर्गभोगकालस्य को वधिरित्यतस्त्वामेव विशिनष्टि
 क्रियाविशेषेति क्रियाविशेषाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाज्यो
 तिष्ठो मादयस्तेर्बहुलात्प्रकटनादिसुरतेत्यर्थः एवं च फलस्य
 कर्मनिष्पत्तेरिति सायेन फलकालावधिः संकल्प इति भावः ४३
 भवते तत्सर्वं कृतं तत्तेषां सत्त्वमुद्धिसमहिमैव किमिति न क
 रोतीत्यत आह ॥

11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847

[The image shows a page from an ancient manuscript with dense, handwritten text in a script that appears to be Devanagari or a similar South Asian script. The text is arranged in horizontal lines across the page. There are some markings that look like small circles or dots interspersed among the letters, possibly indicating specific phonetic values or serving as decorative elements. The ink is dark, and the paper has a slightly aged, yellowish tint.]

11-23 星期五

भाषाग्रनवाद

अतएव कामात्मा कहे कर्म बुद्धीसर्गादि फल प्राप्तिरूप कामना
ही है परमपुरुषार्थ जिनके मतमें ऐसे जो मूछ हैं तेई जन्मकर्मन
या स्वर्ग आदि फल देनेवाली जो वेदवाक्य सब हैं और भोग ऐश्वर्य
प्राप्त होने के अर्थ साधन भूत जो वेदोक्त कहे वेदविहित अनेक अ
नेक क्रियोंकी आधिका कहे ब्रह्मायतन हैं जिनसे मूछजन ऐसे
वचन बोलते हैं अर्थात् जन्म ही है कर्मका फल निसके देनेवा ॐ
ली वाक्योंको कहते हैं ४३ ॥

दोहा

जो अभिलाषी स्वर्ग पर जन्मकर्म फल देत किया कर्म सो
बढ़करें भोग ऐश्वर्य गति देत ४३ ॥

3/15/55 19/74

[Faint handwritten Devanagari script]

保正

॥ ३३ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तथापहतचेतसां व्यवसा-
यामिकाबुद्धिः समाधौ न विधीयते ४४ ॥

शांकरभाष्यं

तेषां च भोगेति भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगः कर्तव्यपेक्षर्येति
भोगैश्वर्ययोरेव प्रवणवतां तदात्मभूतानां तथाक्रियाविशेषव
द्वाया वाचापहतचेतसामाद्यादितिविवेकप्रज्ञानां व्यव-
सायामिका सांख्ययोगेवायाबुद्धिः समाधौ समाधीयतेऽस्मि
न्पुरुषोपभोगाय सर्वमिति समाधिरत्नः करणबुद्धिः तस्मि
न्समाधौ न विधीयते नास्ति निर्भवतीत्यर्थः ४४ ॥

आनेदगिरिक्तटीका ॥

ननु कर्मकांडनिष्ठानां कर्मानुष्ठायिनामपि बुद्धिबुद्धिद्वारेणा-
न्तःकरणे साधसाधनभूतबुद्धिद्वयसमुदायसंभवादत्ततो मो-
क्षो भविष्यति नेत्याह तेषां चेति तदात्मभूतानां तयोरेव भोगै-
श्वर्ययोगात्मककर्तव्यत्वेनारोपितयोरभिनिविष्टे चेतसि तादात्म्या-
यासवतो बहिर्मुखत्वाणामित्यर्थः तथापि शास्त्रानुसारिणा
विवेकप्रज्ञया व्यवसायामिकाबुद्धिस्तथासुदेष्टव्यतीत्याशंका
ह तयेति ननु समाधिः संप्रज्ञाताभेदेन द्विधोच्यते तत्र बुद्धिद्व-
यविधिरप्रसक्तः सत्कथं निविध्यते तत्राह समाधीयते ।
इति ४४ ॥

स्वामिक्तटीका ॥

ततश्च भोगैश्वर्येति भोगैश्वर्ययोः प्रसक्तानामभिनिविष्टानां
तथापुषितया वाचापहतमाहृष्टचेतो येषां तेषां समाधिशि-
नैकाग्र्यं परमेश्वरैकाग्र्याभिप्रायत्वं तस्मिन्निश्चियामिकाबु-
द्धिर्न विधीयते कर्मकर्तृप्रयोगः नान्यद्यते इत्यर्थः ४४ ॥

पिशुचभाष्यं ॥

गी.
टी.
दि.

ततश्च भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगैश्वर्ययोरेव प्रणयवतां तथावाचा
अपहृतचेतसां आह्लादितविवेकप्रज्ञानां व्यवसायामिकासां
योगेष्टाबुद्धिस्माथोपरमात्मावबोधद्वयमेव बुद्धिः परमापुरु
षार्थतया कर्तव्येनैवं निश्चिता सा बुद्धिस्तु गलत्तणोत्पादयितुं
शक्यते तस्मादियं वाक् परमपुरुषार्थविरोधित्वात्प्राज्ञेयमभिप्रा
यः ४४ ॥

रामानुजभाष्यटी.

तेषां भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तस्योवाख्यानु रूपया भोगैश्वर्यविषय
या तथावाचापहृतात्मज्ञानानां यथोदिता व्यवसायामिका बुद्धिः
समाधीयते सिन्नात्मज्ञानमिति समाधिर्मनः तेषां मनस्यात्मनि
श्रयपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मविषया बुद्धिः कदाचिदपि नो
त्पद्यत इत्यर्थः अतः कामेषु कर्मसु सुसुत्तणानसंगे कर्तव्यः
४४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी.

स्पष्टार्थः ४४ ॥

परमार्थप्रपाटीका

भोगैश्वर्यप्रसक्तानामिति भोगैश्वर्ययोः प्रसक्तानां तथापुष्पित
वदवाणा अपहृतं चेतो येषां तेषां पुरुषाणां तथैव वाणा समा
थोपरमेश्वरार्थनैकाग्र्ये व्यवसायामिका बुद्धिर्न विधीयते नोत्प
द्यते तदुक्तं सोहं चिन्मात्रमेवेति चिंतनं ध्यानमुच्यते ध्यानस्याः
विस्मृतिः सम्पक्वमाधिरभिधीयत इति ४४ ॥

वनमाली टी.

तथावेदवाचा अपहृतचेतसां प्राकृष्टमनसां भोगैश्वर्ययोः प्रस
क्तानां तेषां बुद्धिः व्यवसायामिका सती समाधौ पकाग्रताया
न विधीयते ४४ ॥

कृतमवेजयन्ती टी. ॥

अतोहेतोस्तेषांभोगेश्वर्यप्रसक्तानांभोगेश्वर्ययोःस्वर्गान्तपा-
 नत्वस्वामित्वयोरेवप्रकर्षणसक्तानिविष्टास्तेषांयद्येहकर्मवि-
 तोलोकःतीयतेएवमेवात्रपुण्यजितोलोकःतीयतेइत्यादिवा-
 क्यानवलोकनेनतयोर्निर्वेदाद्यभावत्वात्तेषांभगवत्प्राप्त्यभाव-
 इतिभावःअतएवतथावाचाप्रपहतचेतसांअपहतमाकृष्ट-
 चेतोयेषांतेषामव्यवसायिनांकामिनांव्यवसायिनांकामिना-
 व्यवसायात्मिकाबुद्धिःसमाधौसम्पगाधीयतेआत्मस्वरूपेय-
 मित्रितिसमाधिर्मनस्तस्मिन्मनसिनविधीयतेनोत्पद्यतेतेषां
 निरतिशयप्रबलप्रचंडप्रज्वलितकामानिलमित्रतमायसक-
 दाहसमानमानसेपीयूषवह्नीतल्यामृतैकोपायभूतात्मतत्त्व-
 निश्चयपूर्वकभगवत्परिचर्यात्मिकानिष्फलकामिकाबुद्धिर्न
 प्ररोहतीत्यभिप्रायः ४४ ॥

मधुसूदनीटी ॥
 द्वाचत्वारिंशोऽकार्ष ४४

सदानंदीटीका द्वाचत्वारिंशोऽकार्ष ४४

274

नीलकंठीटीका

भोगेति तयापुष्पितयावाचाग्रहतचेतसंबुद्धिःसमाधौसमाध् पुंसां
नृष्टानकालेयवसायात्मिकायवसायोक्तानेनदात्मिकाशुद्धिचिन्मात्रा
कारणविधीयतेनभवति कर्मकर्त्रिलकारः विरक्तस्यहिवुद्धिःसमा
धौचिन्मात्राकाराभवतिनतभोगायासक्तस्येतिस्पष्टमेव भाषेतसमा
धौश्रुतःकरणेयवसायात्मिकावुद्धिर्नभवतीतिव्याख्याते यदासमा
ध्मनृष्टानार्थमेवनिश्चयात्मिकातेषांबुद्धिर्नभवतीतिव्याख्येये ६६॥

205

ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ - ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ - ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ
ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ - ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ - ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ
ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ - ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ - ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ
ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ - ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ - ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ
ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ - ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ - ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ
ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ - ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ - ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ
ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ - ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ - ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ
ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ - ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ - ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨੀ

आनेदी टीका

इष्टशाः अविपश्चितः विशेषेण पशुनीतिविषयः परमार्थदृ
ष्टिः तद्वदाचरन्त इति विचिन्ति विचविपश्चिते चेतयनी
तिवितश्चते विपश्चित इति युक्त्यनुगमात् परमार्थविशेषम
पशुन्तः विचारहीनाः यामिमो प्रसिद्धावाचं वेद्यात्मिकाप
रमेश्वरवाणी प्रथितो परमार्थफलानवेक्षया दृष्टकृतमोत्रे
देवमनोहरेस्त्वन्नपानाद्यैः विषयेरेव पुष्टोर्विकसितो प्रवदेति
सर्गादियज्ञफलतात्पर्येव श्रुतिरिति प्रलपन्ति तथावाचाः
पहृतचेतसां विचारहीनानाम् अतएव हि भोगेश्वर्यप्रसक्ताः
नानिष्पद्यात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते उक्तवत्पमाणप्र
काराज्ञानकर्मसमुच्चयान्मुक्तिरित्यस्मिन्समाधाने विषये स्थि
तिं न करोति विधीयते इति कर्मकर्तरि यक ४४ ॥

रामकंदी टीका

तथा वर्जितचित्तानां भोगासक्तानां बुद्धिः समाधौ न विधीयते इति
संबन्धः इदमत्र तात्पर्यम् ये स्वयमेव प्रबोधसूत्रात्वाद्भागमात्र
परास्तेनोक्तस्तथा विधेरेव धर्मप्रशंसद्भिः परिपोषमाणतादृक्
कल्पाः परमार्थशान्तिवसायाद्वरमपहृष्यन्त इति तथा वि
धानां बुद्धिः कथं समाधौ विधीयतामर्हति

लासिकी टीका

भोगेश्वर्यचक्रकर्षणनिष्ठेतया सद्वृत्तनरपरिहारेण सक्तानां
लीनचित्तानां वेदवाचां आवर्जितमनसामविपश्चितोः प्रत्यगा
त्मसमाधानविषयाः कर्मण्यप्यत्र विहितसकाशं नैतद्वत्समु
द्धानम् ४४ ॥

पंचोली टीका

तेषां च भोगेश्वर्ययोः प्रीतिं प्रति तथावाचाद्यादितविवेकबुद्धीनां
सांख्ययोगे वा बुद्धिर्भवसायात्मिका समाधौ चित्तेन विधीयते न जा
यते कर्मकर्तृप्रयोगः नोत्पद्यत इत्यर्थः ४४

न

तमेवा

तथा

त्य

ध
समाधौ कर्मण्यपि मध्ये

अपहृतचेतसां
व्यवसायात्मिका बुद्धिः
न विधीयते न निपुन्यते मद्यातम्

२१० वीरसमिद्धोधिनी॥

तथाविषयबुद्ध्याविगलितवित्तानां व्यवसायामिकाः उद्योग
लक्षणमतिःसमाधौ सम्यगासमेताद्वीयतेगभीक्रियते
स्त्रादिव्यवस्थायत्रेति समाधिप्राप्तेनयनुर्वेदविद्याचोद्यते
तत्रनविधीयतेनोत्पद्यते कर्मकर्तृप्रयोगः ४४॥

सुधुभाष्य॥

४४ ॥

रामचंद्रसरस्वतीटीका

भोगैश्वर्यप्रसङ्गानामिति भोगोरेभतिलोत्रमालिङ्गतादिजः पेश्वर्ये
देवादिसाम्येन प्रकर्षेण सङ्गतः करण इत्यर्थः श्रयेभावः यद्यप्य
नेक फल के कर्म तथापि यस्मिन् योगे यदर्थतया संकल्पः क्रियते त
देव फले ददाति न हि सर्वे भोज्येति श्रेयमिति विनियोगेऽपि कुरु
न हि सर्वफलसाधनतात्पर्यं सिद्धं तत्र सार्येण बुद्ध्या कामिभिः क
मेणामकृतत्वात् न सत्त्वशुद्धिद्वारा यवसायात्मिका बुद्धिर्ज्ञेय इति न ४४
ननु मास्तु ते सोऽयवसायात्मिका बुद्धिः मम पुनस्तारुण्यं कर्म कु
र्वन् कर्मसाभाषादेव स्वर्गोदि प्राप्नोति तस्मीत्याशङ्क्याह ८८ ॥

[The page contains faint, illegible markings or bleed-through from the reverse side.]

भाष्यानुवाद

भोग औ पेश्वर्यमे आसक्त तथा ऊपर लिखी विष लताके त
त्त्व सत्तर वेदवाक्यमे आकृष्टकहे हरि गयाहै चित्रजिनका
उनकी समाधि अर्थात् चित्रकी पकायता रूप परमेश्वरमे जो
एक निष्ठा तिसमे निश्चयात्मिका बुद्धिहोती नही इससे कर्मरू
पजो बुद्धि उसमे कर्तृत्व रूप अहंकार अर्थात् हमकर्ताहै इस
वासनाके मारे उनविचारोंकी ऐसी एक निष्ठा निश्चयात्मिका
बुद्धि आपसे उत्पन्न कैसे होय यह कहा ४४ ॥

दोहा

भोगपेश्वर्य लंपटसदा तेदिं बुद्धि दरेचित तिनकि मतिव्य
वसायनी होत समाधि न स्थित ४४ ॥

त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्येभवाजु
न निर्द्वंद्वोनित्यसत्त्वस्थानिर्योगक्षेत्रात्म
वान् ४५ ॥

शंकरभाष्ये

येष्वेविवेकबुद्धिरहिताः तेषां कामात्मनो यत्फलं तदाह
त्रैगुण्येति त्रैगुण्यविषयाः त्रैगुण्यं संसारो विषयः प्रका
शयितव्यो येषां ते वेदास्त्रैगुण्यविषयास्तन्नु निस्त्रैगुण्येभ
वाजं न निष्कामो भवेत्यर्थः निर्द्वंद्वः सखडः खहेतू सप्रतिप
क्षौ पदार्थौ द्वन्द्वशब्दाच्चौ ततो निर्गतो निर्द्वंद्वो भवत्वेनित्य
सत्त्वस्थः सत्त्वगुणाश्रितो भवतथा नियोगक्षेत्रमोतुपात्रस्योपाज्ञे
ने योगउपातस्य रक्षणहेतुः योगक्षेत्रप्रधानस्य श्रेयसिप्रवृत्ति
ईकारादित्यतो नियोगक्षेत्रमोभवात्मवान् प्रमत्तश्च भव पञ्चतवोप
देशः स्वधर्ममनुतिष्ठतः ४५ ॥

ग्रानंदगिरिकृतटीका

अविवेकिनामपि वेदाभ्यासवतो विवेकबुद्धिरुदेव्यतीत्याशंकाह
यपवमिति तर्हि वेदार्थतया कामात्मना प्रशस्येत्याशंकाह निस्त्रै
गुण्येति भवेति पदं निर्द्वन्वादिविशेषणेष्वपि प्रत्येकं सम्बध्यते
त्रयाणां सत्तादीनां गुणानां पुण्यपापकामिष्यकर्मतत्फलसम्ब
न्धलक्षणः समाहारस्त्रैगुण्यमित्यंगीकृत्य यावच्छेसंसारश्चेति वेदश
ब्देनात्र कर्मकारणमेव गृह्यते नदभ्यासवतो नदर्थानुष्ठानद्वारा
संसारश्रेयान्न विवेकावसरोः स्वीत्यर्थः तर्हि संसारपरिवर्जनार्थं विवे
कसिद्धये किं कर्तव्यमित्याशंकाह त्वेति कथं निस्त्रैगुण्येभवेति
गुणत्रयस्वरहितत्वं विधीयते नित्यसत्त्वस्थो भवेति वाक्यशेषवि
रोधादित्याशंकाह निष्कामश्चेति सप्रतिपक्षत्वं परस्परविरोधि
त्वं पदार्थाशीतोष्णादिलक्षणं निष्कामत्वं द्वंद्वान्निर्गतत्वं शी
तोष्णादिसहिष्णुत्वं हेतुमुक्त्वा तत्रापि हेतुपेक्षायां सदा सद्गुणा

अतएव हेतुमाह नित्येति योगक्षेममाह नवेतसो रजसमोभ्याम
संस्पृष्टे सत्त्वमात्रे समाश्रितत्वमशकमित्याशङ्काह तथेति योग
क्षेमयोर्जीवनहेतुतया पुरुषार्थसाधनत्वात्त्रियोगक्षेमोभवेति कु
तो विधिरित्याशङ्काह योगेति योगक्षेमप्रधानत्वे सर्वस्य स्वारसिक
त्वमिति ततो निर्गमशकमित्याशङ्काह आत्मवानिति अग्रमा
क्षेमोभ्यामसो विषयपारवश्यसम्बन्धे अथ यथोक्तोपदेशस्य समुत्त
विषयत्वादर्जनस्य समुत्तत्त्वमिह विवर्तितमिति नेत्याह पक्षनिर्दिष्टम् ॥

तत्र यदि स्वर्गादिकं परमं फलेन भवति तर्हि विमिति वेदैस्तत्साधनत
या कर्माणि विधीयन्ते तत्राह त्रैगुण्येति त्रिगुणात्मकाः सकामा ये पि
कारिणस्तद्विषयास्तेषां कर्मफलसंबन्धप्रतिपादका वेदाः तन्तुनिर्मेग
एषो निष्कामो भवतत्रोपायमारु निर्वेदः सखडः खशीतोऽस्मादियुग
स्तानि द्वेष्टानि तद्विहितो भवताति सहस्रेत्यर्थः कथमित्यत आह नित्य
सत्त्वस्यः सत्त्वैर्यमचलं यैत्यर्थः तथानिर्योगक्षेमप्रप्राप्तीका
रो योगः प्रामपरिपालने क्षेमस्तद्विहितोऽस्मात् सर्वत्र विहितोऽस्मात् प्रमत्तः त
द्विष्टं द्वाजलस्य योगक्षेमव्याप्तवित्तस्य प्रमादित्तस्यैगुण्यति क्रमः सं
भवतीति ४५ ॥

केनोपायेन सावाक्यज्यत इत्यत्राह वैगुणैर्निर्गुणगुणसैर्गुणैः स
त्वरजस्तमोसितत्कार्यत्वादागद्वेष्टोत्रैर्गुणैर्वैतौतोविषयौयेष्टोनेवेदा
सैर्गुणविषयानि सैर्गुणविषयानि सैर्गुणैर्भवउपायैः ॥ तिनराग प्रव
द्वेष्टोभवेत्यर्थः निर्गतशोतोस्मादिः नित्यसत्त्वस्यः सदासत्त्वगुणप्र
धानस्तथानिर्योगहेमोमनुपात्रस्योपादानेयोगउपात्रस्यारक्षणहेमः
योगहेमप्रसक्तस्यश्रेयसिप्रवृत्तिर्दृष्ट्येत्यतो निर्योगहेमोभवयस
तवतस्यावाचस्यागोपदेशः ॥ ४५ ॥

यवमत्येताल्पफलानि पुनर्नैकप्रसवानिकर्मणि प्राप्तापि न सह्ये

भोपिवत्सलतरतयात्मापजीवनेप्रवृत्तावेदाः किमर्थंवेदतिकथं
 कवेदोदितोनित्यरूपाज्यतयोच्यतेइत्यत्राह त्रयोगुणैस्त्रैगुणैःसत्
 रजस्तमोसिसत्वरजस्तमप्रचुराः पुरुषोस्त्रैगुणशब्देनोच्यतेत
 द्विषयावेदाः तमःप्रचुराणोरजःप्रचुराणांसत्प्रचुराणांचव
 त्सलतयेवहितमवबोधयंतिवेदाः यस्तेषांस्वगुणानुगुणेन
 स्वर्गादिसाधनमंबहितेनावबोधयंति तदेवतेरजस्तमः प्रचुर
 यासान्त्विकफलमोक्षविश्रुताः स्वापेक्षितफलमज्ञानतः का
 मप्रावर्णविवशाप्रचुरपायेऽपायप्रोत्थाप्रणष्टाभवेयुः अतस्त्रै
 गुणविषयावेदास्तत्रनिस्त्रैगुणोभवइदानींसत्प्रचुरस्तेतदे
 ववर्द्धयतअन्योन्यसंकीर्णगुणत्रयप्रचुरोभवनतत्प्राचुर्यवर्द्ध
 येत्यर्थः निर्वहः निर्गतसकलसंसारिकस्वभावः नित्यसत्
 सः गुणद्वयरहितनित्यप्रवृद्धसत्त्वस्थोभवकथमितिचेतनि
 योगः क्षेमः आत्मस्वरूपतत्पलापायवहिर्भूतानामर्थानांयो
 गंप्राप्तनाचक्षेमपरित्यज्यात्मवान्भवआत्मस्वरूपान्वेषणपरो
 भव एवंवर्तमानस्परजस्तमः प्रचुरतानश्रुतिसत्त्वचवर्द्धते ४५

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥

अतएवच वेदास्त्रैगुणैःनकरणेनविशेषणसिन्वेतिबध्नेति न
 त्वेवथकाः यस्मात्सत्त्वः त्वमोहबुद्ध्याकर्माणिवेदिकानिक्रि
 यमाणानिवंधकानि अतस्त्रैगुणैकामरूपंत्वाजं यदितवेद
 दृष्टणपरमेतदभविष्यत्कृतंयुद्धकरणव्यचक्षित वेदाद
 न्यस्यस्वधर्मनिश्चायकत्वभावात् येषांत्वफलाभिलाषोविग
 लितस्तेषांनवेदाबंधकाः ४५ ॥

परमार्थप्रपाटी

ननुयदिस्वर्गादिकंफलंतस्यातर्हिवेदैस्तत्साधनभूतानिकर्मा
 निकथंविधीयतइत्याशंक्यतद्विधायकश्रुतिवाक्यानामन्यत्वा
 त्पर्यमस्तीत्याह त्रैगुणैपिति अथकेवलंवेदानांत्रैगुणविषयत्वे
 सिद्धेप्रकृतंभगवदुपरिष्णमानस्यनिस्त्रैगुणस्यवेदासूलकत्वे
 नोपदेशानर्हत्वा तस्माच्छास्त्रप्रमाणेन तथावेदैश्चसर्वैरहमेव

गी.
टी.
दि.

वेद्योऽत्यतो भगवतैव प्रतिपादनादतो न्यथा व्याख्यायते यथाः
धिकारे सत्त्वादि त्रिगुणसंबन्धियत्फलं तत्रैगुणं पतदेव विषयो
निरूपणीयत्वेन प्रामोयेषु तथा विधा वेदाः संतित्वेन सात्विक
फलेनित्यसत्त्वस्यः सत्रिगुणो भवति त्वं शुद्धं च तस्य च तत्रस्य
स्तत्रिष्टः स नूतेन तत्त्वज्ञानोत्पन्नो गुणत्रयातीतो भव शुद्धसामा
न्यतः सत्त्वस्वरूपं त्रिगुणसनायां पदं च कत्वं वाक्कायचित्तेषु त
देव सत्त्वमित्युक्ता देवेनोपासनायां शबलशुद्धत्वभेदेन द्विध्याम
त्वं निरुक्तमस्ति तत्रैकं स्वर्गं स्वर्गप्रापकं मन्यतत्त्वज्ञानं पतदेव भ
गवताप्येति निरूपयिष्यते तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्पकाशकमनाम
यं सुखसंगेन बभ्राति ज्ञानसंगेन चानघेति श्रुतिरपि तैत्तिरीयो
पनिषत्सु वेदांतविज्ञानसु निश्चितार्थः स आसयोगायतयः शु
द्धसत्त्वाः ते ब्रह्मलोके उपरांतकाले पराहतात्परिमुच्येति सर्वे
इति ब्रह्मलोकः ब्रह्मलोकः शेषस्यै तथा च शुद्धसत्त्वे रजस्त
मश्चाभिभूय तथा तत्त्वज्ञानोत्पन्नो गुणफलन्यायेन सत्त्वोपरमोपि त
तो निरुद्धे गुणत्वमेव पर्यवसन्नमित्यर्थः यद्वा त्रैगुणमेव विषयं
त्रैगुणविषयं तथाप्येति तिरस्कुर्वेति तत्रैगुणविषयाः एवं वि
धाये वेदाः प्रथमे निरूपितमपि त्रिगुणसंबन्धिसर्वगोदि फलं त्रैगु
णं तद्विषयघातके जन्ममरणाय मावसायित्वेन बंधहेतुत्वात्
पुनरुपनिषद्भिर्भागेस्तथाप्येति दृष्टयंति ते तथा श्रुतिरपि शा
तपथी पुत्रैषाणाया लोकेषाणायाश्च सुत्यायाश्चायुत्यायाश्च भि
क्षाचर्ये वरतीति नत्वेवं श्रुत्वापि कथं तेषां विधानमिति चेन्न त्रिगु
डजिहिका न्यायेन कर्मप्रवृत्तौ प्रलोभनपात्रत्वात् प्रथमं श
रीरोपेतद्वयव्यंयेरतिक्लेशसाधेषु कर्मसहस्रमाप्रवृत्तिर्न भ
वति प्रतोरोचनार्थाफलश्रुतिरुक्ता यथारोगार्तः शिशुर्मुख
कडुभेषजेन नष्टह्लाति तत्र शर्करानिति मास्तीति मात्राप्रलोभि
तः शर्करामाभुर्यं ह्यया गृह्णाति मातृत्वात्पर्यमारोगेपतद्वत्
अतस्त्वनिरुद्धे गुणो भवेत्त्रैगुणतिरस्कारकवेदार्थं भजप्रयत्नं
रेकमुत्वेन त्रैगुणस्य विषयरूपत्वमाह निर्द्वंद्वत्वादि द्वंद्वानि

शीतोष्णदीनितदसहिस्तुतं तथाप्रशमस्यप्रामिर्योगः प्रामस्य
संरक्षणंक्षेमः तथासावधानत्वेपतानिडः खहेतुनित्रैगुणवि
षयेसंभवतीतिविषयरूपत्वनिर्णयगुणेततदभावइति नित्यस
त्वस्याथैर्यवान्प्राप्तवान्सावधानः ४५ ॥

बलमालीटी.

प्रतिज्ञातायोगेबुद्धिमाह सप्तसमाप्तेः ननुपरमाप्तेनिकारुणि
कोवेदः स्वभावादेवविषयभोगजलेपटं जीवंसकामेत्यंतडः खप्र
चुरसंसृतिदेहकर्मणिकथंप्रवर्तयतिकथंवावेदिकोवेदोक्तं क
र्मपरित्यजेदित्यतश्चाह त्रैगुण्येति त्रैगुणाः सत्वादयः तेषां स
बंधिस्वर्गादितेदेवविषयप्रायाततः प्रतिपाद्यफलंयेषांतेत्रैगुण
विषया वेदाः सत्वादिकार्यस्वर्गादिप्रतिपादकाः त्वेतिनिर्णयगुण
तत्रैगुणविषयात्स्वर्गादेर्निर्गतोभवमुत्पत्त्यात्यर्थेणस्वर्गादिपर
त्वेवेदस्यमाविर्जीत्यर्थः सर्वेवेदापत्यदमामनेतीतिश्रुतेः वेदैश्च
सर्वैरहमेववेद्यतीहापिवक्ष्यमानत्वेनसुखवेदार्थस्त्रैगुणर
हितोमोक्षमेवतत्परोभववेदा बहिर्मुखानांफलश्रुत्याकर्मणि
विश्वासायपश्चादनित्यत्वादिवोधनेनतांत्वान्ययित्वापूर्णसच्चिदा
नंदवनश्रीहरिप्रीतिसाधननिष्कामकर्मप्रतिपादनद्वारामोक्ष
प्रापयति यतोतत्त्वमप्यापातार्थं त्यक्त्वा सुखार्थं परोभवयथा
बालानार्तिवारणयोषधंपापयितुं गुणदिकं प्रदर्शयतिविश्वा
सायददातिचनतगुडभक्षणोतात्यर्थं तथाबहिर्मुखान्यथमंनि
ष्कामकर्मणिप्रवर्तयितुमनुद्यततोमोक्षमार्गं प्रवर्तयितुं क
र्माणाहवेतदस्मात्पर्यंतमोक्षतत्रनित्यसत्त्वस्यः नित्येविशुद्धस
त्वे श्रीहरौस्थितोभवमनसातत्रिष्टोभवेत्यर्थः प्रशमलाभोयो
गः प्रशमरक्षणंक्षेमः ताभ्यारहितः इतिनिर्वाहानिरिक्तस्ययत्ने
माकांक्षीरित्यर्थः आत्मवान्स्वामीपरमात्मास्यास्तीतिज्ञान
वान् ४५ ॥

गौ.
टी.
हि.

२११

ऊरुमवेजयन्ती टी.

ननेवेचेत्सकललोकहितायप्रवृत्तावेदानिष्कामान्येवकर्म
णिकथंनवदंतिकथंवासभावतोविषयप्रवणवृत्तीवानुश्च
नेकस्वर्गादिसुखरूपाणिकाम्यकर्माणिप्रदर्शयित्वातान
नेकडःस्वरूपेसंसारेपातयंतियतस्तेऽहिताइववदन्त्य
तस्तेषांवेषम्यनैर्हृण्णादयोऽनेकदोषाभवं
त्येवेत्याशंक्यते यथाधिकारमेवोप
दिशंतिननुसर्वात्यतिसर्वकर्माण्ये
वेत्याह त्रैगुण्यविषयाइतित्र
याण्युणानां सत्त्व ॥

राजसमसां प्राचुर्यं ये पुने सकामाः पुरुषसै गुणशब्देन कथ्यन्ते तय वि
 षया ये चांते त्रैगुणविषया वेदः भवन्ति सात्त्विका बुद्धिः द्रादी राजसा यत्तर
 तसा दीन नामसा भूतप्रेतपिशाचा दीनतन्मयी नृद्रादी शुभजे पुरि
 त्वेवं सात्त्विकं राजसतामसा पुरुषानुदिष्टतत्तदधिकारानुसारेणैव तत्र
 उचितं कर्तव्यं परिशतितनसर्वां प्रति सर्वकमेयतत्रे सात्त्विका देवान्
 यत्तरतो सिराजसा भूतप्रेतपिशाचा दीनयजत्रेतामसा जना इत्यादिना
 सात्त्विकादिब्रह्मावतारदेवादियजनप्रकारं वसने स्वयमेव यतो वेदाय स्य
 यस्य पुरुषस्य यस्मिन् यस्मिन् कर्मण्यधिकारं तेन पुरुषे ततदेव कर्मो
 परिशतितो वेदानां वैषम्यादिदोषो न भवतीति भावः ननु यद्येवं तर्हि गु
 णत्रयाणामप्येकस्मिन् गुणे ममाधिकारोः स्त्रीत्यपेक्षायामाह निसे गुण
 इति हेतुं न तत्र निसे गुणे भव त्रैयाणो राजसमसां कीर्णरूपाणो गु
 णानां भावसै गुणैर्निर्गतं त्रैगुण्यस्मात्सतयात्वं भवराजसतामसा
 सां कीर्णपुरुषविषयकानि वाक्यानि परिश्रज्य केवलानि सात्त्विकवा
 क्यान्तेव गृहीतेत्यर्थः ननु निसे गुणस्येति परसत्त्वसत्त्वादिरुण त्र
 याभाव रूपपदार्थो लोके प्रसिद्धस्तत्तत् राजसमसां कीर्णरूपगुत्रैया
 भावरूपोऽर्थस्तथा कस्मान् भवतेऽयं केवलस्य सत्त्वगुणस्यैव गृहण
 मपि कस्मात्क्रियते इति शंका निवारणाय विशेषणमाह निर्देद इति
 निर्गते हेतुभेराजसतामसा पुरुषविषयके वाक्ये यस्मात्त्रया सत्तत्तदा क्वा
 नां विषयस्यैवा भवेत्यर्थः इत्यनेनैव सां कीर्णवाक्यमपि निरस्तं यदि सत्त्वे
 राजसतामसेन सत्त्वसिंहां कीर्णस्यैवा तैत्यर्थः ननु सत्त्वे स्थितस्यैव मम
 किं फलं भविष्यतीत्यपेक्षायामाह नित्यसत्त्वस्य इति यदित्यत्र नित्यमेवेष्टा
 निष्टफलप्रदेऽसर्वे पुकालेष्टे वेदियविषयसंसर्गनिमित्तकामक्रोधादीन्
 विषयसत्त्वे सत्त्वगुणे स्थितो भविष्यति तर्हि प्राप्नुवानपि भविष्यति प्राप्ता
 स्ते त्रतस्तस्य सत्त्वगुणादिविचारवानपि भविष्यति यदा प्राप्ता मम सत्त्व
 दियते यस्य सत्त्वं विषयकामादित्यागेन वशीभूतमना भविष्यति न तत्र
 ति प्रवर्त्तयित्वा वजं नीयविषयविहृषितचित्तस्य मम कथं मात्मसंरूपा
 देविचारः कथं वामनसः स्थायीनता भवेदिति चेन्न ब्राह्मणिर्योगक्षेत्र
 ति सप्रामाणा मात्मसंरूपादि प्राप्नुयादविरोधितो शब्दादिविषयानां
 स्वीकारो योगक्षेत्रां प्रामाणां पालनं च तेमः निर्गती योगक्षेत्रमौयस्मात्सत

अ

क

म

गी.
टी.
हि.

याभूतस्तस्मैव यथैर्लभाः पदैतेः शीममैव संति यतेषोपालकश्चा
हमेव नाथ इत्येवमभिनिवेशेतेषु प्रत्यक्षसिद्धेति चेन्नैव निर्विषयकाम
मनास्सन्नात्सखरूपादिविचारयोगो भविष्यति तामथमभिप्रायः ॥ ४५ ॥

मधुसूदनीटीका

ननु सकामानो माभूदाशयदोषं च वसायात्मिका बुद्धिः निःकामानो
नयवसायात्मिका कया ~~निः~~ बुद्ध्या कर्म ऊर्वतो कर्मस्वाभावात्सर्गादि
फलप्राप्तौ ज्ञानप्रतिबंधः समानश्चाशंकाह त्रयाणां गुणानां क
र्मत्रैगुणैकाममूलाः संसारसयवप्रकाशत्वेन विषयो येषां तादृशाः
कर्मकांशतमकाः यो यत्फलकामस्तस्यैव नत्फलं बोधयंतीत्यर्थः नहि
सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति योगेऽपि सकृदनुष्ठातात् सर्वफ
लप्राप्तिर्भवति तत्र कामनाविरहात् यत्फलकामतया नृतिष्ठति तदे
व फलेन तन्मयोग इति स्थितं योगसिद्धधिकरणे यस्मादेवं कामनाविर
हदे फलविरहः तस्मात्तेनैव गुणैर्निष्कामो भवति अर्जुन यतेन क
र्मस्वाभावात्संसारो निरस्तः ननु शीतोस्मादिदं दप्रतीकाराय वसाय
पेक्षणात्कृतो निष्कामत्वमनमार निर्देहः सर्वत्र भवेति संवध्यते
मात्रास्पर्शास्ति त्पुत्रत्वायेन शीतोस्मादिदं दसहिस्मृत्वा स ~~सं~~ संदः
खेकथं वा सो दयमित्यपेक्षायमाह नित्यसत्त्वस्यः नित्यमचंचलं
यत्सत्त्वं येषां परयया यंतस्मिंस्तिष्ठतीति तथा रजस्तमोभ्यामभिभूत
सत्त्वो हि शीतोस्मादिपीडयामरिष्यामीति मनोऽप्यमोहिमुखो भवति ता
जं त्वं रजस्तमसौ अभिभूय सत्त्वमात्रावलंबनो भव ननु शीतोस्मादिस
हनेऽपि तत्पिपासादिप्रतीकारार्थं किंचिदनुपात्रं संपात्रं च रत्नणीय मुपादेय
मिति तदर्थं यत्ने क्रियमाणे कृतः सत्त्वस्य त्वमित्यत आह नियोगते
मः प्रलब्धत्वाभो योगः सत्यपरितृप्तं ते मः तद्विभवचिन्तवित्तेय ता
कारिपरिग्रहरहितो भवेत्यर्थः न चैवं विता कर्तव्या कथमेवं सति जी
विष्यामीति यतः सर्वान्तर्यामी परमेश्वरपुत्रयोगक्षेमादिनिर्वाहयि त्व
यतीत्याह तात्त्वान् आत्मा परमात्मा ये यत्नेन योगक्षेमादिनिर्वाह
कत्वेन चर्तते यस्य स आत्मवान् सर्वकामनापरित्यागेन यमेश्वरराध मा
मात्रं यतो मम सयवदेहयात्रां मपेक्षितं संपादयिष्यतीति निश्चित्य निश्चितो
भवेत्यर्थः आत्मवान् प्रसन्नो भवेति वा ॥ ४५ ॥

दिनि

ज

मात्र

त्वा

मुपादेय

ता

त्व

मा

सदानंदीटीका

ननुमाभूत्सकामानोव्यवसायान्मिकामतिः निष्कामानोतयावुद्या
नित्यकर्मोदिकुर्वतां १ स्वर्गमौकर्मसामर्थ्यात्पुनर्विध्यः समोभवेत् तेषां
मप्यात्मवित्तानेष्ट्याणोकाह सर्वभूः २ गुणानो कर्मसंसारसुखाणांका
ममूलकः सप्रकाशतयायेवविषयस्तादृशासुखः ३ कर्मकांडात्त
कावेदास्तनत्कामानुसारतः बोधयेनियलेकामाभावेनिष्कामताप
राः ४ अवदाततयात्वेननिष्कामोभवसर्वदा यत्नेनकर्मसामर्थ्यात्सं
सारोस्तीत्ययाकृतं ५ ननुद्वेष्टप्रतीकारसिद्धयेपेत्पतेरिवलं वसाश
नादिचेतर्हिकथंनिष्कामतेतिचेत् ६ मात्रास्पर्शास्तुहेतुक्रत्यायेनै
वविवेकतः भवद्वेष्टसहितस्तुमालेयासंगसाक्षिणं ७ सोढुंवा
कथं दुःखमसत्यमितिचेत्तु यत्तत्त्वमचलेयैर्येनदालेवीसंभव दा ८
अलथलाभोयोगः स्यात्तत्तमोलथस्पर्शतः तच्चन्योभवपीडितिवि
क्षेपकमलेत्यज ९ जीविष्यामिकथंनैवेच्छिंताकार्योयतोहरिः सर्वो
तर्यामिरूपेणयोगत्तेमकरस्तव १० आत्माथेयतयायसपरमेस्य
रसंतकः वर्ततेपालकत्वेनसदासत्तेभवात्तवान् ११ सदाहृत्सप
दालेवियस्यचेतःसमाहितं सनिर्द्वंद्वःससत्त्वस्थोनिःसंकल्पःस
दासुखी १२ ॥ ४५ ॥

नीलकंठीटीका

कस्य तर्हि समाधौ बुद्धिर्भवतीत्यत्राह त्रैगुण्येति त्रैगुण्ये गूणात्रय
कार्यं ऊर्ध्वमध्याधो नीचरूपे संसरणेन देवप्रकाशत्वेन विषयो
येषां तादृशाः कर्मकोट्यपरावेदाः ते तु निस्त्रैगुण्ये भव ऊर्ध्वगता
वपिविरक्तो भवेत्यर्थः वक्ष्यति च न तद्गुणप्रधानं गतित्रयं ऊर्ध्वग
ह्येतिसत्वस्या इति दिव्येभ्योऽपि विषयेभ्यो विरक्तः समाधावधिक्रिय
त इति भावः किल तत्तुल्यो मोनिस्त्रैगुण्यश्चेत्यत्राह निर्देष्ट इति स
खड्डः खेमानाममानौ शत्रुमित्रे शीतोष्णो इत्यादी निर्देष्टानि स प्रतिप
त्तपदार्यरूपाणि तेभ्यो निर्गतो निर्देष्टः सर्वत्र समबुद्धिरित्यर्थः न
नुवायमानमुष्मादिकं कथं शीतादिबन्तं तं शक्य मन आह नि
त्यसत्वस्य इति नित्यं सर्वदा सत्वं धैर्यं सत्वगुणो वा तदाश्रितो भूत्वा

गी.
टी.
हि.

धीरो हि सर्वं सोऽकुंशकः सात्त्विको वा प्रारब्धकर्मोपस्थापितमिदं
उः खमपरिहार्यं किमनमनयेति जानन्न सर्वं सोऽकुंशकः कोऽपि
ननु मृत्युं तदुः सहं तथा हि दुःखं कथं निमैगुणेन सर्वथा प्रहृति
सत्येन सोऽकुंशकमनया हनियोगं ते मरुति अप्रामस्य प्रामिर्यो
गः प्रामसं रत्नं ते मः यत्तदयमपि प्रारब्धकर्मोपीनमिति
न तोपि निर्गत इत्यर्थः तत्र हेतुः यत्तन्मात्मानं जितचित्तः स
हि सर्वास्वप्नापत्सु मृताकुलो नित्यतमनयानिरुध्यमश्च भव
तीति त्वमप्येतादृशो निमैगुणो भवेत्यर्थः ४५ ॥

आनेदी टीका

एतदेवप्रपंचयति वेदास्वर्गकामोयजेतेत्यादयः श्रुतयः पर
मार्थानभिसंधानात् त्रयाण्युणानाभावेन सुखदुःखमोह
जनकत्वेन कारणेन विषयाविधिबन्धनीति युक्त्या
विषयाबन्धकास्सनि सुखदुःखमोहबुद्ध्या सुखादिकामान
याक्रियमाणानिवेदिकानिकर्माणि बन्धकानि भवन्तीत्यः
र्थः निस्त्रैगुणो भवसुखादिबुद्धेरतिवर्तस्वत्यर्थः कथमित्या
ह निर्देहः सुखदुःखरागद्वेषोशीतोष्णकामक्रोधोसहमा
नः सत्वेधैर्यमबलम्वस्थितः अतएव योगादलज्जलाभात् हो
माल्लव्यस्यपालनाच्च निवृत्तः आत्मवान् निष्कामतयानित्यनै
मित्तिकानिकर्माणि कर्वाणः ज्ञानैकनिष्ठ इत्यर्थः ४५ ॥

+ अतश्च स्वभावतः प्रकृतविज्ञानोपदेशात् अतः रासकंटी टीका स्वमधिपश्चित्तरोचना वचनवच्छेदमानचिन्ताविज्ञान
यद्योपदिष्टविज्ञाननिष्ठा
भवेत्याह +

सत्वरजस्तमासिक्त्रयोगाण्येवैगुण्यम् सुखदुःखमोहमय
बुद्धिमयत्वात् त्रैगुण्यविषयश्चाश्रयायस्य सत्रैगुण्यविषयः संसा
द्विप्ररुषवर्गः उपचारैर्गुण्यशब्देनात्रोच्यते तदेव विषयैर्गुण्य
विषयो गोचरो येषां तत्तथाभूतावेदाः ये हि सुखाद्यधिनाः ते त
त्प्राप्तिहेतुप्रक्रियाविशेषेषु वैर्नियुज्यन्ते यतस्ते सर्वतोव्य
तिरिक्तरूपः सर्वगत एको यथोक्तविशेषणः सत्यः आत्मा आ
त्मत्वेन न प्रतिपद्यते ततस्तेषां सत्त्वात्मानास्थित्वं निस्त्रैगु
ण्यः गुणत्रयातीतो वेद्यत्वमात्रेण सुखाद्यात्मभिर्गुणैर्वदकैक
स्वभावः संबन्धी नतु तद्धर्मको गुणेभ्योऽप्यनविविक्तस्वभावः
परमार्थतोयमात्मा तमीदृशमात्मत्वेन प्रत्यवस्थात्मात्माना
वपरमार्थसन्तमेवात्मनमुक्तोपदेशप्रतिपत्तिशोथिल्यादस
न्तमिव माकाशीरित्यर्थः यदाच गुणत्रयातीतस्वभावमात्मा
नमात्मतया प्रतिपद्यसे तदा निर्देहो द्वेद्वेदभ्यः सुखदुःखरागा
जरा मरणादिभ्यः क्लेशाभ्यानिष्क्रातो भव एतानि हि द्वेद्वेदानि ।
अनात्मनि त्रैगुणे देहादौ आत्मप्रत्ययनिबन्धानि यतश्च निर्दे
हस्ततो नित्यसत्त्वेऽपि भव नित्यमविनाशियत्सत्त्वं सद्देवो
स्तत्रास्थित एव उपलब्धप्रतिष्ठादृशः सत्रियोगो मोक्षोऽभि

गी.
टी.
दि.

व अप्राप्तस्य प्राप्तस्य वस्तुनः प्राप्तिर्योगः प्राप्तस्य परिरक्षणं हे
मः निष्कान्तस्वाभ्यां नियोगस्तेमः तथा विद्यो भव नहि नित्यं स
पूर्णत्वात् सर्वतो निरभिलाषात्मनः प्राप्य किंचित्संभवति न च
पूर्वतया प्राप्तस्य कचिदर्थस्य विनाशशक्या परिरक्षणं मतो
विपर्ययप्रत्ययशुद्धी तात्मा भासदेहाधिनिबन्धन एव योगस्तेमे
इति ततो व्याहृतात्मप्रत्ययतया सत्तात्मप्रत्ययमर्षादात्मवान्
भव नत भोगे श्रयप्रसक्तत्वात्प्रवृत्तिर्यमात्रेणैकनिष्ठाप
देशपुरुषविषयत्वेन विधीयमानक्रियाविशेषेति कर्तव्यतो
पदेशाशतसंज्ञलेखेदशास्त्रे सर्वमनुष्ठेयतया वगन्तव्यम्

लासिकी वसुमी दीका

अतश्च विज्ञानपात्रधनस्ते कामनिष्ठचित्ततो विहाय क्रियमा
णोपि कर्माणि यथोपदिष्टविज्ञाननिष्ठो भवेत्प्राह त्रेणोपति
त्रयो गुणाः सत्त्वरजस्तमासि त्रयो गुणा एव त्रेणोपति संसारि पुरु
षवर्गः स्वपरविषये स्वावडत्वाद्यधीयुनिणिगुणोपचारात् त
द्विषयावेदाः कर्मकोडात्मकाः वेदानां च शांतयोरसूजात्मक
कर्मप्रतिपादकत्वात् अथवा त्रेणोपति न सकामत्वेन विषया
बन्धकावेदाविशेषेण सिन्वेतीति विषयाः न निवृत्तं तथा नि
योगस्तेमः अप्राप्तस्य परिरक्षणं हेमस्तद्रहितो भवत्सखडः
त्वादिद्वंद्वसह नशीलः ईदृशः सत्तात्मवान्भव आत्मप्रत्ययम
शोसाथकं गृहाण बाधकं परिहरेत्यर्थः ४५ ॥

पंचोली दीका

यदिकाम्यकर्मवृद्धेः स्वर्गादिकं परमं फलं न भवति तर्हि वेदेः किमि
तितत्साधनतया कर्माणि विधीयंते तत्राह त्रेणोपति हेमस्तद्रहितो
दाः त्रेणोपति विषयाः त्रेणोपति संसारो विषयः प्रकाशयितव्यो येषां ते
संसारविषयाः त्वत्तु पुनर्निर्देष्टव्यो निष्कामो भवत्सखडः त्वहेतुसं
प्रतिपत्तौ पदार्थो द्वंद्वशब्दाद्यौ ततो निर्गतो निर्द्वंद्वो भवत्सखडः
त्वयोऽसशीतोऽसादिकयोः प्राप्तयोः विक्रियारहितोऽभयोरपि सम
इत्यर्थः नित्यसत्त्वस्थः सदा सत्त्वगुणाश्रितो भवत्तु पातस्यापार्जनं

स्त्रीकोशयोगः
प्राप्तस्य

नित्यसत्त्वस्थो धैर्याव
लम्बी निर्द्वंद्वः

विज्ञानपात्रधनस्ते कामनिष्ठचित्ततो विहाय क्रियमाणोपि कर्माणि यथोपदिष्टविज्ञाननिष्ठो भवेत्प्राह त्रेणोपति त्रयो गुणाः सत्त्वरजस्तमासि त्रयो गुणा एव त्रेणोपति संसारि पुरुषवर्गः स्वपरविषये स्वावडत्वाद्यधीयुनिणिगुणोपचारात् तद्विषयावेदाः कर्मकोडात्मकाः वेदानां च शांतयोरसूजात्मककर्मप्रतिपादकत्वात् अथवा त्रेणोपति न सकामत्वेन विषयाबन्धकावेदाविशेषेण सिन्वेतीति विषयाः न निवृत्तं तथा नियोगस्तेमः अप्राप्तस्य परिरक्षणं हेमस्तद्रहितो भवत्सखडः त्व्वादिद्वंद्वसह नशीलः ईदृशः सत्तात्मवान्भव आत्मप्रत्ययमशोसाथकं गृहाण बाधकं परिहरेत्यर्थः ४५ ॥

योगः उपात्तस्वरक्षणोद्देशः योमक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्द
ष्टरेत्यतो निर्योगक्षेमो योगक्षेमाभिलाषारहितो भव आत्मवान्
अप्रमत्तश्च भव एष तवोपदेशः ४५

रागादीरसमिहोधिनी॥

त्रैगुण्येति अत्र चेत्येवाकच्छेदः त्रैगुण्यविषयावेद इति निस्त्रे
गुण्य इति भवार्जननिर्देह इत्यादि वेद इति बहुवचनेन प्रवृत्ति
लक्षणवेदत्रयीकथ्यते सा च सत्त्व रजस्तमः प्रधानाक्रमेण
बोद्ध्या तत्र सत्त्व प्रधानाप्रभातस्थानीयाः रजः प्रधानं च म
ध्याह्नास्थानीयं तमः प्रधानं साम यतश्च सर्वसांख्यपंचाशिका
यां निरूपितमिति तावदास्तां तत्र च यस्य वर्णस्य यस्य वाश्रमस्य
येन येनाचारेण सर्वथा वित्यंतस्य तन्निष्ठत्वं परमार्थमिति
निस्त्रैगुण्य इति अत्रापि वेद इत्ययं शास्त्रेणैकवचनात् संबध्यते
प्रवृत्तिलक्षणया वेदत्रय्याश्च तर्थावेदो गुणातीतविषयो ब्रह्म
प्रतिपादकः तेनाधुना तव प्रयोजनं नास्ति अत्रापि प्रमविषय
त्वात् भवार्जनमिति निर्देहो भव पुत्रदारादिषु प्रेमातिपाद्यव्यति
रिक्तो भवेत्यर्थः तथा नित्यं यत्तत्तत्स्वाभाविकं क्षात्रं तेजस्तत्र
निष्ठतीति अलब्धस्य त्वाभो योगः लब्धस्य परिपालनं क्षेमः
तद्विरहितोऽपि सन्नात्मवान्महार्हदयः ४५॥

मधुभाष्य

रामचंद्रसरस्वतीटीका

त्रैगुण्येति त्रैगुण्येगुणत्रयसमाहारात्सांसारस्तद्विषयास्तत्साधन
 समर्पकतया तद्विषयावेदाकर्मकांडात्मकांसेतित्युपाहारः तत्रैतस्या
 त्मवान्भवेति संबंधः आत्माविद्यतेजिज्ञास्यतेनास्ते त्मात्मवान्
 आत्मज्ञानैकपरोभवेत्यर्थः ननु के कर्मसाभायात्संसारो भविष्यतीति त
 त्वाह तिस्रैगुण्येति त्रैगुण्यशब्दे तात्रैगुण्यत्मा कसंसारमूलभूताः
 कामागृह्यते तेभ्यो निष्क्रान्ती निष्क्रामो भवेत्यर्थः यत्तच्च त्रैगुण्यं
 कृतं कर्म संकल्पितत्वात् फलं दास्यतीति भावः ननु परलोकफलेन
 भावेऽपि श्रुत्यर्थं कर्मोच्यते तदिवाप्यप्रतिकारायैविकवस्त्रादिकले
 ज्ञातुं वागततः किमपराधमासुभिके लोत्यत आह निर्देह इति शीतोष्ण
 दिसहितुर्भवेत्यर्थः कथं वा शीतोष्णदीनि सोढुं शक्यं तद्व्याशंक्या
 ह नित्येति नित्यमवलंब्य तत्संसारगुणस्तस्य तत्संबन्धः सत्ताधिक्या
 तत्सर्वसोढुं शक्यमिति भावः ननु कलत्राद्यर्थं किंचिदनुपातमुपादेये
 पात्रं चरत्तलीयं स्थानत्रयप्रयत्ने सत्तं भवेतेत्यत आह निर्योगक्षेम इति ४
 उपरिग्रहो भवेति भावः ननु वै वैदिकतत्तत्कर्मजन्यफलभोगजनितै
 रानंदैर्वैचिक्यवात्स्याह भगवाया ॥ ॥

चैता

स्मी

99b

158

भाषाश्रुतवाद

सर्ग आदिफल जो परमफल नहीं है तो फेरि वेदों ने किसलिये सर्ग
आदिफल के साथ नाना प्रकार के कर्मों का विधान किया है तो कह
ते हैं कि सकाम अधिकारी जनो के अर्थवेदकर्म फल का प्रतिपादन
अर्थात् कहते हैं परन्तु तम निष्काम होउ निष्काम होने की उपाय
यह है कि निर्द्वंद्व अर्थात् सुख दुःख शीत उष्ण हानि लाभ जन्म म
रण आदि से रहित होउ अर्थात् ये सब सहो जो कहो कि कैसे इन
को सहें तो कि थैर्य करिके सहो और अग्राम वस्तु को प्राप्ति करने की
इच्छा जो योग है औ ग्राम भई वस्तु की रक्षा करना जो हेम है इन दोनों की
परित्याग करिके सावधान होउ कौंकि सुख दुःख में आसक्त औ अग्राम
वस्तु की इच्छा ग्राम का रक्षण इसमें व्याकुल चित्त असावधान जो है
वह निष्काम कैसे हो सकेगा त्रैगुण जो त्रिगुणात्मक संसार सो है वि
षय करे कथनीय जिनको ऐसे तो भेद हैं परन्तु तमि सै गण कहें सं
सारिक भाव सुख दुःखादि से रहित होउ ४५ ॥

अवलम्बन

दोहा

त्रयगुण विषय वेद हैं त्रिगुण विना दोषार्थ हंहरहित स्थि
त सत्त्वमे योग्य दोष सामर्थ ४५ ॥

यावानुर्यउदपानेसर्वतःसंस्तुतोदके तावा
सर्वेषुवेदेषुवासास्यविजानतः ४८ ॥

शंकरभाष्य

सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यावत्क्रान्तानि फलानितानि
नापेक्षन्ते चेत् किमर्थं तानीश्वरायेत्यनुष्टीयन्त्युच्यते शुभाया
वानिति यथालोके कूपतडागद्वयेनेकस्मिन् उदपानेपरिस्त्रितो
दके यावान् यावत्परिमाणः स्नानयानादिरर्थः फलप्रयोजनं
समर्थोऽर्थः सर्वतः संस्तुतोदकेऽपि योऽर्थः तावानेव संपद्यते न
त्रान्न भवतीत्यर्थः यवं तावांस्त्यावत्परिमाणं यवसंपद्यते सर्वे
षु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मसु योऽर्थोऽयत् कर्मफलं सोऽर्थोऽत्रास्मान्
स्य सन्नासिनः परमार्थतत्त्वं विजानतो योऽर्थोऽयत् वित्तानफलं
सर्वतः संस्तुतोदकस्थानीयं तस्मिंस्त्यावानेव संपद्यते तत्रैवान्न
भवतीत्यर्थः यथा कृताय विजिताया धुर्याः संयत्नेव मेतं सर्वतः
दभिसमेति यत्किंचित् प्रजाः साधु कुर्वन्ति यत्तद्देव यत्सर्वेदेति
श्रुतेः सर्वे कर्माणि बलमिति च वक्ष्यति तस्मात्प्राक् ताननिष्ठाधि
कारप्राप्ते कर्मण्यधिकृतेन कूपतडागादर्थस्थानीयमपि कर्मकर्तुं
व्यं ४८ ॥ ४८ ॥

ग्रानंदगीरिक्तटीका

इश्वरार्पणधिया स्वधर्मनुष्ठानेऽपि फलकामनाभावाद्देफलं योग
मार्गस्येति सवानः शंकते सर्वेऽस्ति कर्ममार्गस्य फलवत्त्वं प्रति
जानीते उच्यते इति किंतु फलमित्युक्ते तद्विषये श्लोकमवतारय
ति शृण्वति यथोदपाने कूपादौ परिस्त्रितोदके स्नानाचमनादिरर्थो
यावानुर्यपते सतावानपरिस्त्रिते सर्वतः संस्तुतोदके समुद्रेऽन्न भव
ति परिस्त्रितोदकानामपरिस्त्रितोदकांशत्वात्तथा सर्वेषु वेदोक्ते
षु कर्मसु यावानर्थो विषयविशेषोपरक्तः सखविशेषो जायते स
तावानात्मविदः सरूपभूत सखेन्न भवति परिस्त्रितान्तरानामपरि
स्त्रितान्तरान्तराभावाभ्युपगमादेतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रा

गी.
टी.
दि.

सपजीवनीति श्रुतेः तथाचापरिहृत्वात्मानन्दप्राप्तिपर्यवसायितो
योगमार्गस्य नास्ति वैफल्यमित्याह यावानिति उक्तमर्थमन्तर्योज
नया प्रकटयति यद्येति उदकेपीयते स्मिन्निति व्युत्पत्त्या कृपादि
परिहृत्वाद्दकविषयत्वमुदयानशब्दस्य दर्शयति हृयेति कृपादि
गतस्याभिधेयस्य समुद्रेऽन्तर्भावसम्भवात् कथमिदमिष्यमित्या
शङ्क्यार्थशब्दस्य प्रयोजनविषयत्वे व्युत्पादयति फलमिति यत्क
लत्वेन लीयते तत्फलमित्युच्यते तत्कथं तदागादिकृते स्नान
पानादि तथेत्याशङ्क्य तस्याल्पीयसोनाशोपपत्तेरित्याह प्रयो
जनमिति तदागादिप्रयुक्तप्रयोजनस्य समुदनिमित्तप्रयोजन
मात्रत्वमयुक्तमन्यस्यात्मात्मज्ञानपत्रेरित्याशङ्कारह तत्रेति अत्र
काशान्देरिव महाकाशे परेच्छिनोदककार्यस्यापरिहृत्वाद्दकका
र्यान्तर्भावः सम्भवति तन्मात्रावितरापेक्षाभावादित्यर्थः पूर्वोदं
दृष्टान्नभूतमेवं व्याख्याय दार्ष्टान्तिकमुत्तरादं व्याकरोति यवमि
त्यादिना कर्मसंयोर्यश्नुक्तेऽनक्ति यत्कर्मफलमिति सोर्थोवि
जानतो ब्राह्मणस्य योर्थस्तावानेव संपद्यत इति सम्बन्धः तदेव
स्पष्टयति विज्ञानेति तस्मिन्नन्तर्भवतीति शेषः कथं कर्मफले ता
नफलेऽन्तर्भवतीत्यत्र प्रमाणमाह सर्वमिति यत्किमपि प्रजाः
साधुकर्मकुर्वन्ति तत्सर्वं संप्रवृत्तौ भिसमेति प्राप्नोति यः पुरुषस्त
देव विजानाति यदस्त स वेदतदेवमिति श्रुतेरर्थः कर्म
फलस्य सगुणज्ञानफलेऽन्तर्भावः सर्वगविद्यायां श्रूयते कथमेता
वन्ता निर्गुणज्ञानफले कर्मफलान्तर्भावः सम्भवतीत्याशङ्कारह
सर्वमिति तर्हि ज्ञाननेष्टैव कर्तव्या तावन्तैव कर्मफलस्य ल
भतया कर्मानुष्ठानानपेक्षणादित्याशङ्कारह तस्मादिति योगमा
र्गस्य निष्फलत्वाभावस्तद्व्युद्धार्यः ४६ ॥

स्वामिभूतटीका

तन्वेदोक्तानाफलपरित्यागेन निष्कामतये शरायनविषयाद्यव
सायात्मिका बुद्धिः ऊर्ध्वदिरेवेत्याशङ्कारह यावानर्थ इति उदकेपीयते
स्मिन्निमुदयानेवापी कृपादितस्मिन्सल्लोदकेयकत्रकस्यार्थस्यासं

भवात् तत्रतत्रपरिभ्रमणेन विभागो यावान् स्नानपातादिरर्थः प्र
योजने भवति तावान्सर्वोऽर्थः सर्वतः संसृतोदके महाहृदेयकत्रैव य
था भवति यवे यावान्सर्वेषु वेदेषु तत्कर्मफलत्रयार्थः तावान्सर्वोऽपि वि
ज्ञानतो व्यवसायात्मिकबुद्धिपुरुषब्राह्मणस्य ब्रह्मनिष्ठस्य भवत्येव
ब्रह्मानंदे तदज्ञाने दाना मंतर्भूतत्वात् यतस्त्वैवानंदस्यान्यानि भूतानि
मात्रा मुपजीवेतीति श्रुतेः तस्मादिदमेव सुबुद्धिरित्यर्थः ४६ ॥

पिशाचभाष्यं

कं ज्ञाननिष्ठैकार्यभूतबुद्धेर्यवसायिनो योगनिष्ठस्य श्रौतस्मार्तफल
नवामिलक्षणो दोष इति चेन्नैवं यतः यावानिति यथा लोके रूपत
डाकाद्युत्तेकस्मिन्नुदयाने उदके पीयते तस्मिन्निमुदयाने जलाशयस्त
स्मिन् जलाशये यावान् यावत्प्रमाणस्तान् पातानादिरर्थः फले स सर्वो
र्थः सर्वतः संसृतोदके रूपतडाकाय विभागेन स्थिते जलहरे भवत्येव य
थैवं तथा वेदविरहितयाग दानादिसाधनसाधो यावानर्थस्तावा विजा
नतो कामरुतस्य ब्राह्मणस्य भवति सर्वतदभिसमेतियत्किंच प्रजासाधु कु
र्वन्ति यस्तद्देवसमेवेति श्रुतेः सर्वकर्माविलेपार्थज्ञाने परिसमाप्यत
इति च वक्ष्यत इति ४६ ॥

रामानुजभाष्यं

तच्च वेदोदिते सर्वे सर्वस्योपादेये यथा सर्वार्थपरिकल्पिते सर्वतः संसृ
तोदके उदयाने पिपासोर्वाचानर्थः यावदेव प्रयोजने तावदेव तेनोपादीय
तेन सर्वयवे सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विज्ञानतः ब्रह्मसंविधा ब्रह्मणा वे
दार्थविज्ञानतः समुत्तः वैदिकस्य समुत्तोर्वादेव मोक्षसाधने तदेवोपादेये
तान्यत्र ४६ ॥ ४६ ॥

अभिनवगुप्तटीका

यतो वेदाः परे तेनोपयोगिनः श्रुतपराह यस्य स्वधर्ममात्रे
ज्ञाने च प्राधान्ये परिमितादपि वेदभाषितान् कार्यम् ४६ ॥

परमार्थप्रपाटीका

श्रुतपराह ज्ञानवेदतात्पर्यं पुरुषं स्तोति यावानिति उदउदकयोपतं य
स्मिन्निमुदयानतस्मिन्पानपर्याप्तोदके नित्यं रपस्वलादौ भ्रमणं कृत
वतः पुरुषस्य यावानर्थः सिध्दपितावान्सर्वतः सर्वोऽर्थः एकत्र संसृ

गी.
टी.
टि.

तोदके महाद्गदोसिथति एवं यो वान्सर्वेषु पूर्वोत्तरमीमांसादिदं
शानिषु कर्मनैष्कर्म्यं यथो निरूपितो तोस्ति तावात्रिभानतो वि
शेषेण वेदतात्पर्यं जीवतो ब्राह्मण ब्रह्मज्ञस्य पुरुषस्य संसृतो
दकस्थानीयेषु वेदेषु सिथति ४६ ॥

वनमालीटीका

ननु श्रुत्वा नेकसर्गादिफलं विहाय कथं कर्मकार्ये न हि प्रयो
जनं विना मेदोपि प्रवर्तते न च मदारथनादेव तत्सर्वफलं स्या
दिति वाच्यं तदाराधनात् सकृदेव स्यात्तु पुत्रादि प्राप्तिरित्याशं
क्य सर्वफलानामदारथनूलब्धफलं तर्भूतत्वादिसाहचर्यानि
तियथोदयाने कृपादौ पातयः प्रयोजने जलपात्रादिकं तावाने
विद्यते अथ सर्वतः सर्वस्मिन् पूर्णं संज्ञा तोदके दृदादौ भवति त
था सर्वेषु वेदेषु काम्यकर्मणो यद्यत्फलं सर्गादिकमुक्ते तावत्तु फले
विज्ञानतः परोक्षज्ञानिनो ब्राह्मणस्य परोक्षज्ञानद्वारा ब्रह्मा परो
क्षज्ञानी भवति तस्मिन् प्रसन्ने किमिहासुखं भयं मोक्षं कामैरल्यका
स्तैः समाश्रितात् ब्रह्मत्वे रतेनात्रिः श्रेयसं सर्वं फलं प्रयातेति श्रीवैष्ण
वोक्तेः प्रयत्नभावः पुत्रादीनां न सतः पुरुषार्थत्वं किंतु तज्जन्तु सुखमेव
पुरुषार्थं तच्च वैद्यपि कंसातिशयेन सुखं स्वसंभितं च भगवदाराधने
नाविर्भूतं स्वदूषानं दं ति शायति तदुःखं संभितं सुखं पावकं वैष्ण
विकाते देभ्यः समूहीकृतेभ्योपि कोटिगुणतमं तत्तु ब्रह्मत्वात्तदुका
माविहायानं दाधी कथं न प्रवर्ततेति ४६ ॥

लम ५

इत्यभिप्रायः ५

ऊसमवेजयेतीटीका

ननु निष्कामसकामकर्मप्रतिपादकानि सात्विकराजसतामसादीनि
सर्वाण्येव वाक्यानि सर्वैरपि कुतो न गच्छन्ते यतः सर्वेषामेव वेदता
विशेषेण जीवाभयप्रदत्तसामर्थ्ययोगस्यादित्याशंकायां पुरुषः
स्वाधिकारात्तसारेण यावत्स प्रयोजनं तावदेव वाक्यं गृह्यते न त
सर्वमिति वक्तुं सट्टंते नारणवानिति सर्वतः सर्वापरोक्षरदिति

लोदीयस्तस्मैस्तोदके सम्यक् स्नुते वा ममुदके यस्मिन्नास्मिन्नेवं भूते
 यस्मिन्नास्मिन्नुदपाने उदजले पीयत इत्युदपानसरित्समुद्रसः कृ
 पादिनस्मिन् जलाभिलाषिनः पिपासोः पुरुषस्य मर्त्यः मजनयाना
 म्बरप्रदालनादिरूपकं प्रयोजने तावान् यावत्सिद्यति तस्मिन्नास्मि
 न्नुदपाने तावदेवोदके जलाभिलाषिना पुरुषेण गृह्यते न तु समय
 मुदके एवं सर्वेषु वेदेषु वेदेष्विति बहवचनप्रयोगेणैव चतुर्णां मपि
 गृह्यमाणेति सति पुनः सर्वेष्विति पदं तस्मिन्नास्मिन्नुदपानादिसंग्रहा
 र्थं श्रेयम् सर्वेषु स्मृतिसूत्रपुराणादिषु वेदेषु ऋग्यजुस्सामथर्वस
 चतुर्षु ब्राह्मणस्य शास्त्रस्य विज्ञानतोः न भवज्ञानवतः संसारानि
 विना विद्वत्समस्तोः यावत्स्य धर्मानुष्ठाने प्रयोजने तावान् तावदेव
 वाक्येन गृह्यते न तु समस्तम् अयं भावः यथा वायसाः शुद्धा शुद्धव
 स्तु विचारहीनाः सर्वमेव भक्षन्ति यत्तु स्तेषामयमेवाधिकारः हे सास्त
 पयस्सोमये जले हिता इत्येव पिवन्ति यत्तु स्तेषामयमेव स्वभा
 वः तथा राजसनामसाः सकामिनोः नेकदेवोपासका जनाः नाना देवा
 नेकसाधनानेकफलप्रतिपादका येव वाक्यानि गृह्यन्ति यत्तु स्तेषां
 महिमुखत्वेन नित्यसंसारधिकारित्वे सात्विकामद्भ्यस्तु साधनसा
 ध्यत्वेन मन्त्रप्रतिपादका येव गृह्यन्ति यत्तु स्तेषां मदेकनिष्ठत्वेन त्वाप्र
 थिकारित्वमिति ४६ ॥

मधुसूदनीटीका

न चैवं शक्यं कर्तुं सर्वकामनापरित्यागेन कर्म कृत्वा न हं नैलैः कर्म न नितै
 रानेदैर्वचितः स्यामिति यस्मात् उदपाने तदजलाशये जानावेकव
 चने यावानर्थः यावत्स्नानपानादिप्रयोजने भवति सर्वतः संस्तोद
 के महति जलाशये तावानर्थो भवत्येव यथा हि पर्वतनिकेराः सर्वतः
 सर्वतः कुविडपत्यकायामेकत्र मिलेति तत्र प्रत्येकं जायमानमुदक
 प्रयोजने समुदिने सतरो भवति सर्वेषां निकेराणामेकत्रैव कासारं
 तर्भावात् एवं सर्वेषु वेदेषु दोक्तेषु काम्यकर्मस्य यावानर्थो रण्यगर्भा
 नैपर्यंतः तावान् विज्ञानतो ब्रह्म तत्वं साक्षात्कृतवतो ब्राह्मणस्य ब्रह्म
 बुभूषो भवत्येव तद्वदनेदानां ब्रह्म न दोषात् तत्र ब्रह्म दाने दाना मेतर्भावा

तत् यत्तस्मैवानन्दस्यान्यानिभूतानिमात्रासुयजीवन्तीति श्रुतेः एकस्या
प्यानन्दस्याः विद्याकल्पिततत्तत्पाथिपरिवेदमादायोशोशिवक्षय
देशो आकाशमेव च दायववेदकल्पतया तथाच निःकामकर्मभिः
मुह्यन्तःकरणस्य तत्त्वज्ञानोदये परब्रह्मानन्दप्राप्तिः स्यात्तयैव च स
र्वानन्दप्राप्तौ न तु ज्ञाने दाप्राप्तिरिति बंधनवैयर्थ्यावकाशाः अतः परमा
नेदप्रापकाय तत्त्वज्ञानाय निष्कामकर्माणां वित्त्यभिप्रायः अत्र य उ^३
प्यातथाभवतीति पदत्रयाप्याहारः यावोस्तावानिति पदद्वयानुषंगे
गच्छराष्ट्रोतिकेद्रष्टव्यः ४८ ॥

सर्वकामपरित्यागादं चित्तोद्वेगसुखोपायः कर्मजात्कर्मकुर्वेच्चैत्येवंमा
मानसं कुरु १ यावत्प्राप्तात्प्राप्त्यानादियत्फलं तद्रजलाशये ताव
त्फलं भवत्येव महत्पि जलाशये २ यथादिनिकेराः सर्वे सर्वे तस्ते
व चिद्भुवि मिलेत्येकत्र तत्रापि प्रत्येकं यत्प्रयोजनं ३ तत्सर्वं तत्र स
तरामेकत्रातिजलाशये यवमेवागमोक्तैषु सर्वेषु काम्यकर्मसु ४
यावानर्थोस्ति हेराण्यगर्भीतं दावसानकः तावान्ब्रह्माह्वानं दसात्ता
त्कृतवतो विदः ५ ब्राह्मणस्य भवत्येव ब्रह्मीभूतस्य सर्वथा यथा
वि तापो विलयोस्ति यस्मिंदूरेपि संयंति तमेव चायाः तथात्कविज्ञे
सह नैकराशि संयंति सर्वाणि सुखानि पुंसो ७ तद्दानं दाः समस्ता
स्ते ब्रह्मानंदलवायनः अविद्याकलितोपाधितारतम्यादनेकथा ८
स्नाने दस्तु सर्वत्र व्यापकः सत्यमोतरः ९ जडुः स्वात्पयाकारे प्रपं
चे कुत्र वासुखे सच्चिदानंदमद्वैतं सुखं ब्रह्मैव सर्वगं १० तथाच
शुद्धचित्तस्य तव निष्कामकर्मभिः प्राप्तत्वा नोदये ब्रह्मानंदप्राप्तिः
स्वतो भवेत् १० सर्वानंदपं प्राप्तिदानंदलवेष्टुते मास्तु कामो ११
त्यतस्तत्त्वज्ञानलाभाय सर्वथा ११ ईश्वरार्पणया बुद्ध्या कुरु कर्म
न हं कृतिः १२ ॥ ४६ ॥

ननु आत्मवत्त्वेन शब्दोऽस्य मेव भवति सा च सकलवेदोक्तकर्मा
नष्टानसाध्या अतोतिस्वगुणत्वे दुर्लभमित्याशङ्क्याह यावानिति

सर्वतः संसृतोदके महति उदयाने जलाशये पुरुषस्य यावान् ग्रथो
यावत् स्नानपादादिकं प्रयोजनेन दमात्रजलनिर्वर्त्यं भवति न ह
त्सजलाशयव्ययनिर्वर्त्यं तावानेवार्थो विजानतो मृत्युत्रचित्तस्य
स्य१ ब्राह्मणब्रह्मबुभूषोः सर्वेषु वेदेषु वेदैकदेशो यनिषद्ब्रह्मणमात्र
निर्वर्त्यो भवति न ह त्स वेदार्थो न ह त्सानेन स सिद्ध्यर्थं मपेक्षते यके
न जन्मना ह त्स वेदार्थो न ह त्सानां संभवात् ऐहिकेन जन्मान्तरीयेण
राजपादिना चित्तशब्दोऽस्य मपनिषद्ब्रह्मणान्निस्त्रैगुण्यता संभवती
ति भावः इहा स्त सर्वतः संसृतोदकस्थानीये ग्राह्यज्ञाने पुरुषस्य
तावानर्थः कृत्स्नोऽपि भवति यावत् अनेक रूपरूपोदयानस्थानीये
पुंसकलवेदोक्तकर्मस्वरूपेण भवति ब्रह्मानं देतद्दानं दाना
मंतर्भावात् तथा च श्रुतिर्ज्ञाने सर्वकर्मफलान्तर्भावे दर्शयति
यथा कृताया विजिताया धरेयाः संयंत्येव मेवैतं सर्वतदभिसमे
तियत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्देदयत्स वेदेति वस्तुति च सर्व
कर्मस्वित्तेषां ज्ञाने परिसमाप्यत इति गंगान्तर्लप्यज्ञानोदयात्
गेव रूपोपमानिकर्माणि कर्तव्यानीति भाव इति व्याचक्षुः अस्मि
त्यन्तेष्ट्वर्थे अनेकस्मिन् यथा तथा भवतीति पदचतुष्टयाध्याहा
रः यावान् तावान् पदयोः लवंगशुदाहर्णितिके द्रष्टव्यः ४६ ॥

201

ज्ञानेदी टीका

त्रैगुणविषयेषु वेदेषु नृणां पेरण न भवितव्यमिति पाह सर्व
तः सर्वदिक्षु संस्तुता दके उदकपूर्ण उदपातेन तत्राका दौयावान
र्थः स्नानपानादिप्रयोजने भवति यावता स्वल्पमात्रेणैव प्रयो
जने निर्वहति तावन्मात्रमेवोपादेयम् न सर्वतो वगाहनीयं
तथेव तावानेव विज्ञानतः ब्राह्मणस्य ब्रह्मणि भक्तिमताज्ञानि
नः श्रुत्या वाकार्यः यथा सुसंस्पर्णादपि हृद्गोदेः स्नानादिस्ना
यं संपादनमात्रार्थं स्तोत्रमेव जलमुपादीयते न तत्र परितो वगा
यते तथा नानाविधकामानि त्वेनेमि किकर्म प्रतिपादकेभ्यः
सर्वेभ्यो वेदेभ्यः काम्याभियोगेन तत्ताज्ञानसमुच्चितस्य धर्मप्रति
पादके वेदे कदेशे तात्पर्यता भव्यमिति ४६ ॥

किं तयावता परमार्थोऽथ लक्षणं तस्माभिः प्रतीत्यर्थं क्रिया चेत्तावदेव तन उपादेयतया उदेन प्रतिपन्नव्यमित्याह +

रामकंदी टीका

+ सर्वतः सर्वादिस्तसमृद्धसलिल उदपातेन द्रवप्रसवणादीव
र्थिना यावानर्थः यावन्मात्रमेकदेशात् तत्स्मात्प्रशमनाद्यर्थं कि
या समर्थसलिललवोपयोगमात्रं प्रयोजने तावोदवततो विधि
सहस्रसंज्ञलादमुपादातव्यम् किमुक्तं भवति यथा तद्वितेना
र्थिना सुसंस्पर्णात्समुद्रकल्पादपि जलाशयात् स्वार्थं क्रिया
निवेदति तावदेव तन ततो विधिस्तत्सलिललवोपयोगमात्रं
विज्ञाने भवति यथा तद्वितेना विना सलिलसंज्ञं सम्यग्निमात्रं लभे
दकं स्तोत्रमुपादीयते न सर्वजलाशयः पवेज्ञानक्रियाविषय
विविधार्थसार्थसंस्पर्णादपि वेदशास्त्रात् तजिज्ञासुना तदवग
ममात्रोपयोगे वार्थ उपदातव्यो न तसर्वमेव शास्त्रमिति श्रुय

तावानेव विज्ञानतो
विज्ञानवतो ब्राह्मणस्य
ब्रह्मवेदिनः सर्वेषु विधि
लेषु सरहस्येषु वेदेषु
प्रयोजनम् यावता शा
स्त्रैकदेशेन परमार्थोप
लब्धिलक्षणार्थं क्रिया
निवेदति भवति

४६ ॥ लासिकी टीका

ननु नानाकर्मकलापप्रतिपादकादेदात्सर्वकर्मावृष्टेयसु तस्मा
र्थवोयमात्रोपयोगि उपादेयमित्याशङ्क्याह यावानिति यच्चा
पादाने जलस्य नेयावन्मात्रं प्रयोजने भवति न सर्वोद उपादेयः
तावान्परमार्थोपलब्धिमात्रोपयोगी प्रर्थः प्रयोजने भवति न स
र्वः कर्मकलाप उपादेय इत्यर्थः ४६ ॥

यावात्स्नानपानादिर्थः
सर्वतः संस्तुता दके समृद्ध
जले हृद्गोदे यथा भवति
न सर्वोद उपादेयः तथा
सर्वेषु सरहस्येषु वेदेषु वि
ज्ञानतो विज्ञानवतो ब्राह्मण
स्य ब्रह्मवेदिनः +

गी.
टी.
टि.

पंचोलीटीका

स्वधर्ममनुतिष्ठतः सर्वेषु वेदोक्तैः कर्मसु या न्यूनं न तानि फला-
नितानि नापेक्षते चेत् ईश्वरार्थमपि निरर्थं कर्म किमर्थमनुतिष्ठ-
ते इत्यत्राह यावानिति यावानर्थ उदापाने वापी कूपतडागादौ या-
वानर्थः यावत्प्रयोजनं स्नानपानादि सर्वतः संस्तुतोदके महति ज-
लाशये तावानर्थो भवत्येव तावत्सर्वप्रयोजनं स्वर्गादिसर्वत्र स-
विदः फले विद्यते तत्रांतर्भवतीत्यर्थः तथा सर्ववेदोदितकर्मप्र-
योजनं स्वर्गादिसर्वत्र सविदः फले विद्यते तत्रांतर्भवतीत्यर्थः त-
स्मादीश्वरार्थं कर्मक्रियमाणं स्वर्गादिफलेभ्यः निरतिशयफल-
जनकं भवतीत्यर्थः ४६

रणावीरसमिद्धो धिनी ॥

यावानिति उदापाने कूपपादौ याव नर्थः स्नानाचमनादिप्रयो-
जनं तावानेव सर्वतः संस्तुतोदके परिपूर्णजले समुद्रे ग्रंथं
भवतीत्यर्थः एवं सर्वेषु वेदेषु स्वर्गादिषु यावानर्थः कर्मफल-
सुखे तावानर्थः ब्राह्मणस्य ब्रह्मवेदः वेदस्तत्तन्तपो ब्रह्मेति को-
शाः सचात्र प्रक्रांतत्वाद्बुर्वदो विज्ञेयः तज्जानातीति ब्राह्मणः
तस्य विज्ञानतः विशेषणनादं कर्ता ईश्वरपदसर्वनियंतेत्य-
वेजानातियस्तस्येत्यर्थः यता दृशस्य विदितं धनुर्विद्यालक्ष-
णा स्याति विकीर्तस्य यो दुःकामस्य क्षत्रियवरस्य कर्मफले स्व-
भुजान्ति तस्यैवाति प्रायेतर्भवतीत्यर्थः ४६ ॥

मधुभाष्य

यावानर्थ इति यथा यावानर्थप्रयोजनमुदापाने कूपे भवति ता-
वान्सर्वतः संस्तुतोदके न भवत्येव एव सर्वेषु वेदेषु फलं त-
द्विज्ञानतो ज्ञानिनो ब्राह्मणस्य फले न भवति ब्रह्मज्ञानीति ब्राह्म-
णाः परोक्षज्ञानी सद्विब्रह्मगच्छति विज्ञानत इति ज्ञानफलं
तस्य दर्शयति कामात्मनो निर्दाकृता कथमेषां स्वर्गकामोयने-
तेत्यादौ कामस्यापि विदितत्वादित्यत आह ४६ ॥

रामचंद्रसरस्वतीटीका

वानर्थेति अत्रोदयानश्लोकवचने जात्यभिप्राये उदयानशब्देन
जलाशयमात्रं वाचिना जलाशयविशेषाः पर्वतनिरुतनिरुतं राश्व
लत्वेनेतत्तच्छुदयानेषु पर्वतनिरुतनिरुतं प्रत्येकमुदकसेवाया
यावानर्थस्तत्रनिरुतं उदकपानजन्यरमिलक्षणस्वावानर्थः सर्वतः
सर्वेभ्यतेभ्यपवनिरुतं भ्यः संसृतमागतमुदकं यस्मिन् पर्वताथ
स्थितकासारेषु यथाभवति तथा सर्वेषु वेदेषु यावानर्थः तत्रकर्मज
न्यफलभोगं जनितानंदलक्षणः तावान्तिजाततो निरतिशयाने
दप्राप्तिसाधनत्वलक्षणवैशिष्ट्यवदैकान्त्यज्ञानवतो ब्राह्मणस्य ब्रह्म
बुभूक्षा भवतीति यथा तथा भवति शब्दाप्याहारैर्योजना सर्वेषामा
त्रेदानां मत्रैवानंदेः तर्भूतत्वादिति भावः यत्तस्मैवानंदस्येति अ
त्यर्थोत्रनिगूढः तदेवं महता प्रबंधेन प्रपंचितमाशयमुपैक
मेकतयत्वं सखप्रतिपक्षैः सशेषे दर्शयति वासदेवः ॥

1950年10月1日

[The text in this image is extremely faded and illegible.]

भाषाप्रनुवादा

जो कहो कि वेदोक्त कर्म यो तत्रतकामनाके फलसकलत्यागक
 दि निष्काम ईश्वरायनके अर्थ जो व्यवसायान्तिका बुद्धि सो कुबु
 द्धि है इस शब्दा की निवारन करते इये कहते हैं कि जिससे जलपा
 न किया जाय सो उदयान अर्थात् वावरी कुंभ तालनिनमे जो अ
 ल्प जल हो तो सब काम साधनेके अर्थ अर्थात् स्नानपान आदि
 करनेके अर्थ न हो तहां भ्रमण करिके सब काम सिद्ध होयेंगे प
 रन्तु संसृतिदक कहे यव महाकुण जिसमे आगायन लभरा है उ
 सयक ही से सब निर्व्याह हो सकने हैं तैसे ही वेदोक्त जो कर्मके फल
 सो सब भगवें भक्ति युक्त ब्रह्मपरायण पुरुष की भक्ति ही से मि
 लते हैं देखो ये स्वर्ग आदि सम्पूर्ण नृल्लसख ब्रह्मानन्दके भीतर
 ही अन्तर भूत है इस ब्रह्मानन्दके कारण मात्र आनन्द को प्राप्त होके
 सर्व प्राणी जीते रहते हैं यह पुनि मे कहा है इससे निश्चयान्तिका
 जो बुद्धि सो ईस बुद्धि है ४६ ॥

दोहा

कृपादिकमें कार्य होय सो सभ सागर मांदि पसे जो सम
 वेद मे सो ब्रह्मज्ञानी इक पादि ४६ ॥

1500-1507

[illegible]

50

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

कर्मणेवाधिकारस्तेमाफलेषुकदावन सा
कर्मफलहेतुर्भूमानेसंगोस्तकर्मणि ४७॥

शंकरभाष्य

कर्मणीति

तवच कर्मणेवाधिकारो न ज्ञाननिष्ठाया तेन तवच कर्म कु
र्वतो माफलेधिकारोऽस्तु कर्मफलतत्त्वानामभूत कदाचन क
स्योचिदप्यवस्थायामित्यर्थः यदा कर्मफले स्मृते स्यात् तदा क
र्मफलप्राप्ते हेतुः स्याः एवं मा कर्मफलहेतुर्भूः यदा हि कर्मफल
तस्या प्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्मनो हेतु
र्भवेत् यदि कर्मफले नेष्यते किं कर्मणः दुःखरूपेणेति मते
तव संगोस्तकर्मणः करणे प्रीतिर्माभूत् ४७ ॥

तव

त

ज्ञानेदगिरिभूतटीका

तर्हि परम्परया पुरुषार्थसाधनं योगमार्गपरित्यज्य साक्षादेव पुरु
षार्थकारणमात्मज्ञाने तदर्थमुपदेष्टव्यं तस्मै हि स्थूहयति म
नो मदीयमित्याशंकाह तव चेति तर्हितत्फलाभिलाषोपि
स्यादिति नेत्याह माफलेष्विति पूर्वोक्तमेवायं प्रपंचयति मा कर्म
ति फलाभिसन्धसम्भवे कर्मकरणमेव अदधामीत्याशंकाह
मातरिति ज्ञानाधिकारिणोपि कर्मत्यागप्रसक्तिं निवारयति क
र्मणेवेति कर्मणेवेत्येवकारार्थमाह न ज्ञानेति तर्हितत्वात्प्राप्त्या
स्यापरिपक्वकषायस्य मुख्योधिकारः सिद्धतीत्यर्थः फलैस्तर्हि
सम्बन्धोऽर्वाहः स्यादित्याह तत्रेति कर्मणेवाधिकारे सतीति मम
मर्थः फलेष्वधिकाराभावे स्फोरयति कर्मणि कर्मो नृष्टानात् प्रागृ
ह्यतत्काले चेत्येतत् कदाचनेति विवक्षितमित्याह कस्योचिदिति
फलाभिसन्धाने दोषमाह यदेति एवं कर्मफलतत्त्वादौरेणेत्यर्थः क
र्मफलहेतुत्वं विहाणेति यदाहीति तर्हि विफलकेशात्मकं क
र्मनकर्तव्यमिति शंका मनुभाष्य हसयति यदीत्यादिना अकर्मणि
ने संगो माभूदित्युक्तमेव स्पष्टयति अकरण इति ४७ ॥

गी.
टी.
दि.

स्वामिहृतटीका

नहि सर्वकर्मफलानि परमेश्वराय न देवभविष्यंतीत्याभिसेर
थाय प्रवर्तते तस्याशंका तद्वाराय न ह कर्मण्येवेति ते तव तत्त्वज्ञा
नार्थिनः कर्मणि यथाधिकारः तत्फलं पुर्वथ हेतुश्च अधिकारः का
मो मास्तु ननु कर्मणि कृते तत्फलं स्यादेव भोजने कृते तद्विव
दित्याशंका ह मा कर्मफलहेतुर्भूः कर्मफलं प्रवर्तते हेतुर्यस्य
तथा भूतो मा भूः कामितस्यैव स्वर्गादेर्नियोज्यविशेषणत्वेन फ
लत्वाद कामिते फले तस्यादिति भावः अत एव कर्मफलं वंथकं
भविष्यतीति भयात् अकर्मणि कर्मकरणे तव संगो निष्णामास्तु ४० ॥

पिशाचभाष्यं

कर्मण्येवाधिकारः न ताननिष्ठायां ते तव तत्र कर्म कुर्वतो मा फले
ष्टधिकारोस्तु कर्मफलत्वात् मा भूत्त कदाचन कस्यचिदवस्थायामि
त्यर्थः यदा कर्मफलत्वात् स्यात् तस्मात्मा कर्मफलहेतुर्भूः यदा हि क
र्मफलत्वात् प्रयुक्ता कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्मो
हेतुर्भवेत् यदि कर्मफलं नेष्यते किं कर्मणि वदन् कर्मणा नृष्टिनेने
ति मा ते तव संयोगोस्तु कर्मणि प्रकरणे प्रीतिर्मा भूत् ४० ॥

रामानुजभाष्यं

अतः सत्त्वस्य समुत्पत्तौ स्तावेदोपादेयमित्याह नित्ये नैमित्तिके
काम्ये च केनचित्फलविशेषेण संबद्धतया स्यमाणे कर्मणि
नित्यसत्त्वस्य समुत्पत्तौ कर्ममात्राधिकारः अधिकारि नुवे
धितया वगतेषु फलेषु न कदाचिदप्यधिकारः सफलस्य वंथ
रूपत्वात् फलरहितस्यैव लस्य मदारयनरूपस्य मोक्षहेतुत्वा
त् मा कर्मफलयोर्हेतुर्भूः तयानुष्ठेये कर्मणि तवाकर्तृत्वमप्य
नुसंधेयं फलस्यापि तद्विहत्या देतित्वं हेतुरित्यनुसंधेयं तदुभयं
गुणेषु वा सर्वेष्वपि विधानसंधेयमित्युक्तं तव तस्यैव मनुसंधाया
कर्मकुरु अकर्मण्येन नृष्टा नेन योत्सामीति यत्तयाभिहितं न तव ते
संगोस्तु उक्तेन प्रकारेण पुद्गादिकर्मण्येव संगो स्तित्यर्थः ४० ॥

अभिनवगुप्तटीका

अतश्च कर्ममात्रेण व्याप्तो भवतु कर्मफलेषु ननु कर्मणि चेतनेनो
 तरीयकतयैव फलमापनति मैव तत्र हि यदित्थं फलकामनाका
 लव्या मोभवसितदा कर्मणो फले प्रतिहेतुत्वे यदप्राप्तमाने फले
 ज्ञानेनानिच्छो लुप्तिकर्मभावेन यः संगः सपवगाढग्रहरूपो मिथ्या
 ज्ञानस्वरूप इति त्याज्य एव ४३ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथोक्तमप्रमेयपर्यवसितमर्चमहिकर्मणीति तत्त्वज्ञानार्थिनां स्ते
 तव ईश्वररूपया कर्मणो बाधिकारोस्तु परे फलेष्वधिकारो मास्तु सुर्गा
 दिफलभोगाधिकारो रमास्त्वित्याशी तथा त्वमपि कर्मफले हेतुर्मा
 भूः कर्मफलभोगो हेतुर्निमित्तमाभवे तव चित्तं कर्मफलसंकल्पोपि
 न स्पृशत अथ सांगात्कर्मणः फलावश्यभाव नियम इति प्रसिद्धेः फ
 ले भविष्यं तेव तस्मात्कर्मव न कार्यमित्याशङ्क्या हेतुर्न अकर्मणिक
 माकरणे संगो निष्पत्त्यास्तु सत्त्वमिदं हि शरीरं ईश्वराणां त्वन भाजन साम
 यी संपादनवत्कर्म वनमालीटीका कार्यमित्यर्थः ४४

वनमालीटीका

कार्यमित्यर्थः ४४

ननु तिकामकर्मणा तज्ज्ञाने संपाद्य परमानन्द प्रत्ये क्रियते चेत्तु यम
 तस्यात्मज्ञानमेव संपाद्यतां किं वद्वायासैः कर्मभिर्वहिरंगसाधनैः प्रत्य
 न्वित्तेयै कैरित्यत आह कर्मणीति तद्विज्ञानिमात्रोपलक्षणं ज्ञानि
 नो पितव कर्मणो बाधिकारो न फलेषु फलकामेषु मोक्षप्रतिबंध
 कत्वात् अज्ञानिनः कामेष्वधिकारो नास्तीति किमुवाचो ब्रह्मापरो
 त्तज्ञाने कामानो प्रतिबंधकत्वात् ननु मयेदं भोक्तव्यमिति बुद्धभावे
 पिकर्मस्य सामर्थ्यादेव फलं जनयिष्यतीति चेन्नैतन्माह माकर्मफलहेतु
 भूः फलकामनया हि कर्मजं न फलसहेतुत्वात् दको भवति त्वं नति
 कामसत्कर्मफलहेतुर्माभूः न हि निःकामेन भगवदर्थेण बुद्ध्या कृतं
 मदारुणं न रूपं कर्म मन्त्रीत्यतिरिक्त फलापकल्पने ननु यदि फलेने
 छते तर्हि किं कर्मणा उः स्वरूपेणेति तत्राह माने संगोस्तु कर्मणि
 कर्मणो मत्प्रादरूपमहाफलहेतुत्वेन निः फलताभावात् ४५ ॥

ऊसमवेजयंतीटीका

नन्वेवं चेत्तर्ह्यपि वेदेऽयथेदं कर्म जितो लोकः तीयने पवमेवामत्र

गी.
टी.
हि.

पुण्यजितो लोकः क्षीयतश्चादीनां कर्मफलतयत्तु निपादकानां
वाक्यानामेवार्थमङ्गीकृत्य सर्वाणि नित्यनैमित्तिकादीन्यपि कर्माणि
त्याक्तावनमेव गमिष्यामि किमतिशयोरूपेण युद्धकर्मणेति चेन्मै
वं वक्ष्यतस्तदैवं भवितुमधिकारो मास्तेव किंतु कर्मकर्तृमेवास्तीत्याह
कर्मणीति यवकारोऽप्योगच्छेदार्थकत्वेन सहेतुकं विवेकादि
रहितं राजसत्तामसादिरूपेणैव रागादिकं व्यावर्तते एकवचनेन रा
जसत्तामसादिककर्मव्याहत्यर्थम् संसारत्रिवेदवतो मोक्षार्थिन
स्तेतवकर्मणोऽप्येव राजसत्तामसंकर्मविहाय सात्विकेमदारथनादि
रूपेणैव तेजोऽतिरात्यादिति जवर्णसंभावजनिते युद्धादौ यवा
धिकारः नत राजसत्तामसादिषु वैरागादिषु न त्वहेकर्मकरिष्या
मिचेत्कर्मणवप्यते जैतुरित्यादिवचनात्ममापि वंयने भाविष्य
तीति चेन्न त्राह माफलेषु इहा सुत्रवानेकविधसखभोगादिरूपेषु
कदाचन कस्मिंश्चित्कालेऽपि तवाधिकारो मास्तेयतः फलमुक्तमे
व कर्मणः संसारहेतुत्वं मदपित फलरूपस्य निष्फलस्य त्वमत्या
मिरूप्य मोक्षहेतुत्वात् तत्र तवाधिकारोऽप्येव न तु फलरहितेना
पि कर्मण मोक्षः कथं स्याद्यतो नासकृतः कृते नैव कर्मणोऽवमो
क्षं प्रतिपादयतीति चेन्न त्राह माकर्मफलहेतुरिति कर्माणि च
फलानि च तथा ते पुहेतः सत्तैकं त्रीत्वं माभूंकर्मसृक्तियमाणेषु
हमेवेदं कार्यमकरवंकरोति करिष्यामि चेति फलेषु तत्फलेषु वा
हमेवैतस्य सखभोगादिरूपस्य फलस्य कर्तृत्वेवं कर्मणो तत्फ
लानां च प्रयोजककर्तृत्वं माभूः किंतु भगवता कृते नैव कारिते
कर्ममया कृतमहेकरोमि करिष्यामीत्येतयात्मनः प्रयोजक
कर्तृत्वादिकं त्याक्त्वा स्वस्य प्रयोज्यत्वे मत्वा च कर्मकरिष्यामि चेन्न क
र्मा कर्मैव भविष्यति ते नैव मोक्षे प्राप्स्यसीत्यर्थः कर्माधिकारिण
स्तु कर्मकरणं यन्न त्रुदूरयवातिष्ठत किंतु न च यः कर्मत्यागी
तस्मिन्पुरुषे संगोऽपि मा भवति त्याह माते संगोऽस्त कर्मणी
ति अकर्मणि कर्मरहिते पुरुषे ते तव संगः सखभो मास्त न भ
वत यद्यमपि तत्कर्मफलकैः नेककामाक्रान्तचित्तकैः नेकदेवो

यासकेसदागथनकर्मरहितेपुरुषेतवसवेयोपिसेसारडःखेददातिनहि
साक्षात्सयमेवाकर्मस्यास्यतिवतडःखेभविष्यतीतिकिसुवक्तव्यमित्य
भिप्रायः ४७ ॥

मधुसूदनीटीका

ननुनिष्कामकर्मभिरात्मज्ञानेसंपाद्यपरमानंदप्राप्तिःक्रियतेवेदात्म
ज्ञानमेवतर्हिसेपाद्यंकिंवद्वायासैःकर्मभिर्वैदिरंगसाधनभूतैरित्याशे
काह तेतवाशुदंतःकरणस्यतानिकज्ञानोत्पत्त्ययोग्यस्यकर्मणो
तःकरणशोधकेधिकारोमयेदं कर्तव्यमितिबोधोस्तत्तानतिष्ठारूपे
वेदोतवाकाविचारदौ कर्मवर्तुर्वतस्तत्फलेशुसर्गादिषुकदाचन
कस्यविदप्यवस्थायांकर्मानुष्ठानात्प्रागुद्धेतकालेवाग्रधिकारोमयेदंभो
क्तव्यमितिबोधोमास्त ननुमयेदंभोक्तव्यमितिबुद्ध्याभावेऽपिकर्मस्व
सामर्थ्यादेवफलेजनयिष्यतीतिचैत्रेत्याहमाकर्मफलहेतुर्भूःफलका
ल^न मनयादिकर्मवर्तुर्वत्सहेतुरुत्पादकोभवति त्वेननिष्कामःसत्कर्म
फलहेतुर्भूः नहिनिःकामेनभगवदयंणबुद्ध्याकृतंकर्मफलाय
कल्पनश्चुक्तं फलाभावेपिकर्मणामानेसंगोक्तःकर्मणि यदिफलं
नेष्यतेकिंकर्मणःखसत्रूपेणोत्पकरणेतवप्रीतिर्माभूत् ४७ ॥

सदानंदीटीका

नत्वात्मबोधःसंपाद्योयदिनिष्कामकर्मभिः प्राप्तेरायतदानत्रं यनित
यंमुमुक्षुभिः १ आत्मबोधेकिमायासशतैः कर्मभिरेवचेत् मैवंह्य
उद्धबुद्धेसेबुद्धिशोधककर्मणि २ मयेदंकार्यमित्येवास्तबोधःकर्म
वर्तुर्वतः तवावेदोतवाक्यानांविचारेतेधिकारिता ३ कर्मापि कुर्व
तःसम्पत्फलेशुसर्गादिषु कर्मानुष्ठानकालेवाप्रागुद्धेतवाकदाच
न ४ मयेदमिहभोक्तव्यमितिबोधोपिमास्तते मयेदमिहभोक्त
व्यमितिबुद्धिविनापितत् ५ त्वसामर्थ्यात्फलकर्मजनयिष्यतिच
ह्यण फलकामनयाकर्मवर्तुर्वत्सहेतुरुत्पादकोभवेत् ६ माकर्मफलहेतु
र्भूस्तत्तुनिष्कामयवसन् निष्कामेनकृतंकर्मकसार्पणधियास्व
यं ७ फलायकल्पतेनैवतथैवतंसदाकुरु फलंचैत्रेष्पतेनर्हि किं

गी.
टी.
दि.

सादृश्यात्मकमेव पदं त्रिविधं तद्वशीतिर्माभूदकरणेकरा ॥४७॥

नीलकंठीटीका

ननु ममापि श्रौतानि सदात्मज्ञानार्थिनः श्रमपवेष्टस्तत्कथं मां यु
यस्येति प्रेरयसीत्याशंकार कर्मण्येवेति कर्मण्येवाधिकारो न ज्ञा
ननिष्ठाया माकलेषु संगोस्तिन्यपकृष्यते कर्मफलं स्वर्गपथा
दिहेतुः कर्मसु प्रवर्तकं यस्तदादृशो माभूः अकर्मण्यकर्मोकर
एपिनवसंमो मास्तु ॥ ४७ ॥

अनेदी टीका

अत्रयोगशुक्तिमाह कर्मणि रागद्वेषाभ्यां विना स्वजातिविहितेय
द्वेषवत्ताधिकारः कर्तृत्वम् मानिषेये कदाचन फलेषु नाधिका
रः यागजन्यहिंसायामिव ब्राह्मणस्य युद्धजन्येषु वन्यव्यादिनापि
पेषु न कर्तृत्वम् उक्तवत्प्राणायामादुद्भूतलोपो नास्तीत्यर्थः अ
तएव कर्मणो युद्धस्य फले हिंसायां हेतुः प्रापकः कृतस्य हेतुत्वा
दोयस्य सहेतुत्वात् परोमाधुन्याहेतुत्वादास्यामेवोपपत्तिरिति
स्यमकर्मणिकर्मकरणेन तव संग्रहाग्रहमास्तु ५० ॥

+ अथ विज्ञानता सर्वशास्त्रेभ्यो यदुपादेयं तदुच्यते गमकं टीका परस्मैपद उपदेष्टुमाह +

+ तव संप्रत्येवोपदिष्टतत्त्वज्ञानोपपत्तिप्रसूतदृढप्रतिपत्तिवशात्
नित्ये देहादिभ्यां च न मानात् सप्रत्ययत्वे सत्यहेतुचित्तयत्वेनोत्प
परेतत्त्वमहमित्यात्मत्वेन प्रतिपद्यमानस्य सतः कर्मण्यधिकारो
क्त यत्कर्मकायवाङ्मनोभिर्निर्वर्त्य व्यापारविशेषात्मके वर्णाश्रम
विभागेन देशकालावस्थापेक्षया गोणविविधेति कर्तव्यता कला
पेन नित्यादिभेदेनावश्यकर्तव्यतायां शास्त्रेषु विहिते तस्मिन् अधिका
रः कर्तृत्वं भवतु तदधिकृतस्यार्थसिद्धये प्रवर्तस्वेत्यर्थः यतः क
र्मतावच्छरीरत्वाद्यभिचारिन कदाचित्केनचित्पक्षे शक्यम् अथ
यत्प्राप्तवस्थायां कश्चिन्नियमविशेषो लब्धनीय एव ततश्च स एव
कर्मविशेषतोऽप्राप्नोति आश्रमोत्तरकर्मनियमवदित्यमशक्यः स
वात्मना कर्मत्यागः किंच पुंसो नामात्प्रागेपित्यागाभिधानः सत
तत्त्वज्ञानवाप्ततामेवाविष्करोति तथाविधस्य यतो द्वेषतो विना
कस्यचिदर्थस्य हानेन संभवति न चोपादिसिते प्रियमर्थं विना
द्वेषतां संभवतीति कर्मत्यागाभिधाने
~~न चोपादिसिते प्रियमर्थं विना द्वेषतां संभवतीति कर्मत्यागाभिधाने~~
~~न चोपादिसिते प्रियमर्थं विना द्वेषतां संभवतीति कर्मत्यागाभिधाने~~
~~न चोपादिसिते प्रियमर्थं विना द्वेषतां संभवतीति कर्मत्यागाभिधाने~~
यदि च तत्त्वस्यैकत्वा
कर्मणो यथेष्टमनियमेनानुष्ठानमेव त्यागत्वेनाभिमतम् तथा
पि पूर्ववद्वागद्वेषवशान्न्यानुपपत्त्या सोऽप्यतत्त्वज्ञानतामेवानु
ष्ठानरहितान् क्रीत्य कर्मतावा विरुद्धकर्मतावा निरुत्तराननः
निजानन्दनिर्भरतत्त्वमात्मत्वेन प्रतिपद्यमानस्य सर्वसाम्पलक्ष
णोपरमंसमाधिमधिकुरुत्ततः तत्त्वज्ञानाभिनिवेशिनो योगिनो

रागद्वेषप्रसंगो दुर्निवारः

गी.
टी.
दि.

ह

इयमप्यनुपपन्नमिति तथाविधस्य तव कर्मणोपवाधिकारोक्त किं
तु तेषां कर्मणा मनात्मज्ञानसमुचितानां भिन्नानां प्रार्थितेषु
हृष्टानुश्रुतिविविधभोगात्मकेषु बन्धहेतुषु फलेषु अधिकारो
माभूत् तत्त्वज्ञतया फलात्पथिकत्वेनेषु तेषु कर्मसु प्रवर्तते
तेषां नो निश्चयमानान्येव कर्माणि वासनारूपतयातः करणभू
तान्येवावतिष्ठन्तः अतश्चानित्यक्रियाफलोपभोगप्रत्यये विविध
वासनारूपस्य तेषु तेषु यान्यन्यरेषु तस्य तस्य जन्मनः पुनः पुनः
कारणतां प्रतिपद्यते जन्मवत्तस्य तस्य कर्मणः कर्मवत्तस्य तस्य फ
लस्य हेतुत्वं भजते इति वासनान् जन्मकर्मफलचक्रमेतदनिशमा
वर्तमानमज्ञानां बन्धाय कल्पते इति त्वमपि सामान्यपुरुषवत्
कर्मफलहेतुर्माभूः उक्त्या प्रक्रियया कर्मणोपभाषुमानां
फलानि स्वत्वात्माका निहेतुजन्मनो निमित्तं यस्य स तथाविधो
यथानभवसि तथोक्तज्ञाननिष्ठः सन्कुर्वेन्नैव कर्माणि तेन ज्ञा
नाग्निना दग्धबीजतामापादयन्परमेस्वरस्वभावसमापन्निल
क्षणं मोक्षमवाप्नुहीत्यर्थः अन्यच्च कस्याचिदवस्थायां प्रसूतस्य
कर्मपरिहारस्य विधीयमानत्वाद्यदकर्ममिति मन्यसे तत्र तादृशो
एकमणि संगस्तव माभूत् तत्रापि हि संगः कर्मो न रवत् बन्ध
हेतुरेवेत्युक्तमेव शक्यं ४१ ॥

लासिकी पंचोली टीका

अथ विज्ञानतः सर्वज्ञास्त्रभोग्यदुपादेयं तदर्थं ननु हि शेषापदेषु
माह कर्मणीति कायवाङ्मनोभिर्निर्वर्त्यैवेदिके स्वाभाविके वा
कर्मणोपवाधिकारः कर्तृत्वं तवास्तु यतः फलाभिसेधेन क्रिय
माणानि कर्माणि चित्तभूमा वासनारूपेण बीजभावं यान्यन्यरसं
चारे प्रापयते अतः कर्मफलहेतु कर्मणोपभाषुमानां फलानि
स्वत्वात्माका निहेतुजन्मनो निमित्तं तथाविधो माभूत्
वत् यथोक्तबोधनिष्ठस्य हि कर्माणि ज्ञानाग्निना दग्धबीजतामा
पयते तथा कर्मणिकर्मकरणेपि संगोरनिस्ते मास्तुरिति ४१

पंचोली टीका

सर्वकर्मफलज्ञानफलेनैव तर्हि सर्वज्ञानमेव संपादनीयं
किं कर्मणा इत्याशङ्क्य अधिकारिभेदकर्मवेति कर्मणोपवेति हे
अज्ञानते तव कर्मणोपवाधिकारः न ज्ञाननिष्ठाया कदाचन कस्याचि

आहतं

फलेषु हृष्टानुश्रुतिविविधभोगात्मकेषु बन्धहेतुषु फलेषु अधिकारो
माभूत् तत्त्वज्ञतया फलात्पथिकत्वेनेषु तेषु कर्मसु प्रवर्तते

तदुक्तं न कर्मणि त्यजेद्यो
नीकर्मभिस्त्यज्यते ह्यसौ
कर्मणां भूतभूतस्य संक
ल्पस्यैव नाप्राप्त इति कुला
रौवे वृथैव येः परित्यक्तं क
र्मकारणं परिहृतेः पाषा
ण्डाः परित्यक्तं मन्यास्तथा
निनरकं प्रियं इति +

दवस्यायां फलेषु कर्मफलतुल्यमाभात्कर्मफलहेतुः कर्मफ
लसाधकोमाभूः तेतव अकर्मणि कर्मकरो संगः प्रीतिः मास्तु

५१

राणीरसमिहोधिनी॥

कर्मयुहेतस्मिन्वधर्मपवाधिकारोस्ततव फलेषु मित्रदोहा
दो अधिकारः कारापिमास्ति नित्यं कर्तव्यं देकारयदित्या
गात् ईश्वरस्यैव सर्वनियं हत्वात् एवं हि कर्मफलस्य हि सा
त्मकस्य हेतुः अहमेव कर्तेति कारणमाभूः ईश्वरस्यैव सर्व
कर्तृत्वात् एवं चेत्किं कर्मणाऽऽख्येणोत्पादकाद माते
इति अकर्मणि स्वधर्मपरित्यागद्वये संगो मास्तु प्रत्यवायद
प्रोक्तान् ४०॥

मधुभाष्य॥

कर्मण्येवेति तद्व्युत्पलक्षणार्थं तव ज्ञानिनापि न फलकर्तृ
व्यताकिस्त्वन्येषामिति न त्वस्मिन्केषां विन्मते स्तीति सद्विज्ञानी
नरां प्राज्ञं दृष्ट्वा मोहादिस्त्वभिभवादेः यदि तेषां सुदुस्तानां न
स्यात् ज्ञानं कान्येषां उपदेष्टादेश्च सिंसंज्ञानं तेषां पार्थाष्टिषे
रा इत्यादि ज्ञानिगणनाच्च कामनिषेधपवात्र फलानि सु
स्वातंत्र्येण भवति न हि कर्मफलानि कर्मभावे यतोपि भवति
भवन्ति च काम्यकर्मिणां विपर्ययप्रयत्नेष्वप्यविरोधे अतः कर्म
करणापवप्रत्यवायः न तु ज्ञानादिना वाक्यमनया फलाप्राप्ति
अतः कर्मण्येवाधिकारः अतस्तु देवकार्यं न तु कामेन ज्ञानादि
निषेधेन वा फलप्राप्तिः कामवचनानां तत्तात्पर्यं भगवतैवो
क्तं रोचनार्थं फलश्रुतिः यथा भेषज्यरोचनमित्यादि भागवते
अतः कामी यजेतेत्यर्थः निष्कामं ज्ञानपूर्ववेति वचनात् वक्ष्य
माणेभ्यश्च वसन्ते वसन्ते ज्योतिषाय जेतेत्यादि श्रुतिश्च अतमा
कर्मफलहेतुर्भूः कर्मफलं तत्कृतौ हेतुर्भूः स कर्मफलहेतुः

समाभूः नर्दिनकरोमीत्यत आद मातइति कर्माकर्णोश्चेदो
माभूदित्यर्थः अन्यफलाभावेपिमत्प्रसादाव्यफलभावात्
इच्छावतस्यपुक्ता वृणीमहेतेपरितोषणयेत्यादिमदरावात
त अनिन्दनादिशेषतइतरनिन्दनाच्चसामान्यविशेषोबाधत
इतिवप्रसिद्धं सर्वानानयनैकमैवमित्यादौ अतानैकात्मतां
मेस्पदयंतिकचित् भक्तिसन्निधेतेवमजितासांवितायप्र
सांद्रष्टव्यइत्यादिवचनेभ्यः स्वार्थसेवकंप्रतिनतथास्नेहः
किंदरासीत्युक्तेसेवादियाचकंप्रतिबहुतरस्नेहइतिलोकप्र
सिद्ध्यायाच्च भक्तितानादिप्रार्थनाकार्येति सिद्धं पूर्वश्लोकोक्तं
स्पष्टयति ४०॥

रामाचंद्रसरस्वतीटीका

कर्मण्येवाधिकारस्ति न त्वत्तानकामस्य तव कर्मण्येवाधिकार
 स्तेनादर्शस्तानमस्त यवकारव्यावर्त्यमाह माफलेष्विति फलेष्वधि
 कारः साम्यमास्त स्वयमेव फलेदास्यतीति चेन्न त्राह माकर्मफलहे
 तुर्भूरिति फलकामः सत्कर्मकरिष्यन्नमेव फलहेतुर्भविष्यति न
 हितिका मेन ब्रह्मार्पणबुध्या कृतं कर्म फलाय कल्पत इति भावः
 तर्हि ज्ञानार्थमेव प्रयतेति किं कर्मणो न्याशं वहाह माते संगोस्ति निति
 अकर्मणिकर्मकरणेने असंभावनाद्युपसृतचेतसोजिज्ञासोश्च मा
 संग्या स्तित्यर्थः **ननु** माफलेष्वधिकारस्तेस्ति नित्योक्तं तत्र मो
 तोपि सकलानर्थेति ह्यविनाभूतानतिशयानेदात्मकत्वात् परम
 फलेपुरुषार्थरूपेण तत्र तत्राधिकारवर्जनात्साधनज्ञानसाधने
 प्रयोजनाभावात् किं ब्रह्मार्पणबुध्या कर्मकरणमेव पुरुषार्थस्तत्रापि
 पु **हा** रण्यकर्मणः प्रकृतत्वात् कर्मण्येवाधिकार इत्येकवचनेन
 तस्यैव प्रकरणात्किंतन्मात्रमेव कर्तव्यं किं नः करणमुदिहा
 राववसायान्मिकाया बुद्धेः सिद्धये यदेतत्कर्तव्यं तदा कः काम्या
 दस्य विशेषं रत्याशं कोपरिहरन्नाह ॥

स्या

भाषाश्रनुवाद

जो ऐसा कहते ही कि समस्त कर्मकाफल परमेश्वर की आराधना करने से ही होगा तो हम भगवत का आराधन ही सब छोड़ कर और कर्म करने से क्या प्रयोजन है इस शङ्का की निवारन करने सिद्धान्त कहते हैं न तत्त्वज्ञान के अर्थों जो तमसों तम को कर्म मात्र करने का अधिकार है और वन्यन का है तभी न कर्म के फल की अभिलाष करिये अनेक प्रकार की कामना करने में कभी तमारा अधिकार नहीं है जो कहो कि कर्म करने से उसका फल पूर्व ही ^{स्थ} होगा जैसे कि आहार करने से तृप्ति होती ही है कहते हैं कि सो हो यपर उसका पुन्यपाप नहीं लगता जैसे अज्ञान बालक जो नीच का अन्न खाये तब उसका धर्म न जाय क्योंकि धर्म नाश के अर्थ न ही खाया सो तम फल के अर्थ कर्म में प्रवृत्त न हो उ निष्काम कर्म करो जो कर्म फल की तृष्णा से कर्म करोगे तो कर्म फल प्राप्ति के हेतु हो उगे जब फल को इच्छा से कर्म में प्रवृत्त होगा है तब फल औ जन्म दोनो का है तब ही जाना है नीच ऊँच योनि में जनमि फल भोगता है और जो कर्म फल को न चाहे तो उग्र रूप कर्म करने से क्या प्रयोजन है ऐसी मति भी तम को मति होय अर्थात् न करने में भी रुचि न होय तात्पर्य यह कि सकाम कर्म न करो निष्काम तो अवश्य करो ॥ ४७ ॥

टोका

कर्महि में अधिकार तब कदा न फल के मादि तम तम फल में देत दो तो कर्महि में संगनादि ४७ ॥

[illegible]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

योगस्यः कुरु कर्माणि सङ्गेत्यक्ता यनेजय सि
द्यसिद्धोः समो भूत्वा समत्वे योग उच्यते ४८ ॥

शंकरभाष्ये

यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म कथं नहि कर्तव्यमित्यु
च्यते योगस्येति योगस्यः सत्कुरु कर्माणि केवलमीश्वरार्थे न
त्रापीश्वरो मे तद्यत्तितिसंगेत्यक्ता यनेजय फलरत्नासूत्रेन
क्रियमाणे कर्माणि सत्तद्विजा ज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिः
तद्विपर्ययजाग्रदसिद्धिर्योः सिद्धसिद्धोऽपि समस्तलोभूत्वा
कुरु कर्माणि कोसौ योगो यत्र स्यः कुर्वित्युक्तमिदमेव तत्र सि
द्यसिद्धोः समत्वे योग उच्यते ४८ ॥

शान्तगिरिकृतटीका

प्रासक्तिकरणेन युक्ता चेत्तर्हि क्लेशात्मके कर्म किमुदिश्य कर्त
व्यमित्याशं कामनूयस्ते कोतरमवतारयति यदीत्यादिना वक्ष्य
मानयोगमुदिश्य तन्निष्ठो भूत्वा कर्माणि क्लेशात्मका अपि विहि
तत्वादनुष्ठेयानीत्याह योगस्यः सन्निधि कर्मानुष्ठानस्योद्देशं
दर्शयति केवलमिति फलान्तरं येतामन्तरेणोप्यर्थं तत्प्रसाद
नार्थमनुष्ठानमित्यर्थः तर्हि ईश्वरसन्तोषोभिलाषगोचरीभूतो
भविष्यति नेत्याह तत्रापीति ईश्वरप्रसादनार्थं कर्मानुष्ठाने स्मि
तेपीत्यर्थः संगेत्यक्ता कुर्विति पूर्वणसम्बन्धः आकाङ्क्षितं पूर
यित्वासिद्धिश्चाद्यर्थमाह फलेति तद्विपर्ययजासत्ताशद्विजया
ज्ञानप्राप्तिलक्षणेति यावत्कर्मानुतिष्ठतो योगमुदिश्य शेषत
या प्रकृतमाकाङ्क्षापूर्वकं प्रकटयति कोसावित्यादिना ४८ ॥

स्वामिकृतटीका

किं तर्हि योगस्य इति योगः परमेश्वरपरतातवस्थिता कर्माणि कुरु
तथा संगं कर्तव्यमिति निवेशित्यक्ता केवलमीश्वरार्थे नैव कुरु तत्फ
लस्यापि ज्ञानस्य सिद्धसिद्धोः समो भूत्वा केवलमीश्वरार्थे नैव कुरु
यत्तद्वत्तु भूतं समत्वे योग उच्यते सद्भिश्चित्तसमाधानरूपतात् ४८ ॥

विशावभाष्ये

गी.
टी.
दि.

यदिकर्मफलमुत्तेजनकर्तव्यकर्मकथेतर्हिकर्तव्यमित्यत्रोच्यते योग
संस्कृतप्रवृत्त्येकमाणि केवलमीश्वराय ईश्वरो मेतव्यतीति संगंत
क्वाथने जय फलरसासनेन क्रियमाणे सत्वमुदितानप्राप्तिलक्षण
सिद्धिरुद्विपर्ययो सिद्धिरुयोऽसिध्योऽपि समस्तस्योभूत्वा कु
रुकर्माणि कोसो योगः इदमेव तसिध्योऽसिध्योऽसमत्वे योग उच्यते ४८॥

रामानुजभाष्ये

यतदेवस्य श्रीकरोति राजवंशप्रभृतिप्रसंगं तत्कायुद्धादीनि कर्मा
णि यैगस्यः कुरुत देतभूतं यादिसिद्धिसिद्धोः समोभूत्वा कुरुत दिदं
सिद्धिसिद्धेः समत्वे योगस्य इत्यत्र योगशब्देनोच्यते योगः सिद्धिसि
द्धोऽसमत्वरूपं चित्रसमाधाने ४८ ॥

अभिनवगुप्तटीका

योगस्थिता कर्मा
णि कुरुताम्येवो
गः

किंतर्हि योगस्यः कुरुताम्येवो गः संगंतक्वाथने जयः यस्य सर्वे समाभा
तिराशीर्वेधनास्ति ह त्यागे यस्य हतं सर्वं सत्यागो स च उदितान्
योगे स्थिता कर्माणि कुरुताम्येवो गः यस्य सर्वे इति यस्य सर्वे
व्यापाराः प्राप्तीरूपेण वेधनेन न युक्ता अभिलाषो हि वेधकः ४८॥

परमार्थप्रपाटीका

तर्हिकथमित्याह योगस्य इति योगः परमेश्वरसा त्रिधं तत्र
कृतनिष्ठयो योगस्यः एवंविधोभूत्वा कर्माणि कुरु अतएव य
नं जयधनसर्गादिसुखं जयति नुक्त्वेन त्यजति तथाविधस्य
मसीत्यर्थः किं कृत्वा संगंतक्वा कर्तृत्वाभिनिवेशं परित्यज्य
पुनः किं कृत्वा सिध्यसिध्योः समोभूत्वा सिद्धावसिद्धौ बाहर्धवि
षादरहितोभूत्वा यतः समत्वं निर्विकारत्वमिव योग इत्युच्य
ते ४८ ॥

यतः समत्वं निर्विकारत्वमिव योग इत्युच्यते ४८॥

वनमालीटीका

सर्वोक्तमेवविहणोति योगस्य इति हेतुने जयते योगस्य सन्संगे
फलाभिलाषे कर्तृत्वाभिमाने च तत्का कर्माणि कुरु संगत्या गोपाय
माह सिद्धिसिद्धोः समो भूत्वा फलसिद्धौ हर्षं फलासिद्धौ च विषादं तत्
त्वा केवलमदा राधन बुद्ध्या कर्माणि कुरु विनश्यः ननु योगशब्देन प्रा
क कर्माणि कुरु तत्र तयोः कर्माणि कुरु विनश्यते तः कथमेतद्दोषः शक्य
मनप्राप्तसमत्वे योग उच्यते यदेतत्सिद्धिसिद्धोः समत्वे इदमेव यो
गस्य तत्र योगशब्देनोच्यते ननु कर्मेति नकोपि विरोध इत्यर्थः स
खदुःखे समेकते तत्र जया यस्य स मेतदुपमात्रकर्तव्यता प्रकृततादु
क्ता इह तदृष्ट्या सर्वफलकर्तव्यतेति विशेषः ४८ ॥

ऊसमवैजयंतीटीका

यस्मादेवं तस्मात् योगस्य इति हेतुने जय योगस्यः योगोऽन्तर्मज्ञान
पूर्वकम् पुरुषोत्तमाराधनरूपं कर्माणि च तेन स्मिन्तिष्ठतीति तथा
सत्त्वं सदेकनिष्ठः सन् कर्माणि यानि सवर्णोचितानि तन्मिति
कपुटद्वीपानि तानि सर्वाणि कुरु परंतु संगत्या सर्वोक्ता कर्म पुरुष
स्य फलस्य वा सम्बन्धपरित्यज्य पुनः सिद्धिसिद्धोः जय पराजयादि
पद्योः समः जयादौ गर्व इत्यः पराजयादौ ह्यविजितममनाः भूत्वा य
द्वीकृत्वाः करोति न देव भवतीत्यात्मानमात्मीये चेश्वराधीनं मत्वा त
योः समो भूतेत्यर्थः तस्मादीदृशः समत्वे चित्रस्यैव यन्मयवयो
गशब्देनोच्यतेऽभिधीयते संबोधनेन यदि सरेन्द्र नरेशदिधनानि वि
जित्य तावन्नलादिभ्यो मे भस्म दत्तवानसि तर्हि कर्मफलत्यागे
जय पराजयादि समत्वेन वक्तव्यं निप्रयास इति सूचितम् ४८ ॥

मधुसूदनीटीका

सर्वोक्तमेवविहणोति हेतुने जय ते योगस्यः सन्संगे फलाभिला
ष कर्तृत्वाभिनिवेशे च तत्का कर्माणि कुरु अत्र बहव च नात्मकर्मणो
वाधिकारस्तस्य त्रजातावेकवचने संगत्या गोपायमाह सिद्ध
सिद्धोः समो भूत्वा फलसिद्धौ हर्षं फलासिद्धौ च विषादं तत्त्वा के

गी.
टी.
ईह.

सर्वफलपरित्यागेन

बलमीश्वरागयतनुव्याकर्माणि कुर्वित्यर्थः ननु योगशब्देने प्राक् कर्मो
क्तेः अत्र नु योगस्यः कर्माणि कुर्वित्युच्यते अतः कथमेतद्दोषः शक्यमि
त्यत्राह समतं योगश्च्यते यदेतन्मिथोः समतं इदमेव योगस्य अस्ति
इत्यत्र योगशब्देने च्यते ननु कर्मैति न कोपि विरोध इत्यर्थः अत्र ह
वीर्यस्योत्तरोर्येन व्याख्याने क्रियत इत्यपो न रुक्ममिति भाष्यकारीयः
पेशाः सखडः खेसमेकतेत्यत्र जयाजयसामान्येन युद्धमात्रकर्त
व्यता प्रकृतत्वात् उक्ता अत्र ट्टाट्टा सर्वकर्मकर्तव्येति विशेषः ४८॥

सरानंदीटीका

कथं कर्तव्यमिति चेद्भूतभूता समाहितः योगस्यः सफलकामं क
र्तव्यमिति तस्या १ तत्कात्वं कुरु कर्माणि कुरु सार्पणधिया सदा
तत्कार्त्तवं फलप्राप्तौ विषयं दंतद्विपर्यये कोसौ योगसर्वेणस्यः क
र्मकुर्वेन्न उच्यते सिद्धासिद्धौः समतं यत्स योगश्च कथ्यते ३ ॥ ४८॥

नीलकंठीटीका

यतदेव विहणोति योगस्य इति योगस्यः सन्संगं फलत्वं कर्त
व्यमिति तत्तत्का कर्माणि तानाथं कुरु हेयने जय सिद्धासिद्धौः
कर्मफलस्य विविदिषादेः सिद्धौ प्रसिद्धौ वा समो हर्ष विषादस्यो
भूता कर्माणि कुर्वित्येवं चः इदमेव सिद्धासिद्धौः समतं योग
इत्युच्यते ४८ ॥ ४८ ॥

आनेरी टी. ^१सद्योर्धः ४८

तर्हि कथं मिदं कार्यमित्याह यस्य सर्वे समारेभाः निराशीर्वंधना
स्तिह त्यागे यस्य ह्यते सर्वं सत्यागी सच बुद्धिमान् समारभ्यते इति
संरेभाः कर्माणि निर्गता आशीः फलस्यैव बंधनं ये धाते यस्य
पुंसः त्यागे सर्वं कर्म फलत्यागमित्यादिना दशो सिद्धिर्नैव यस्य
सर्वं कर्म ह्यते क्रियमाणं मेव दग्धबीजवत्प्रसवशक्तिहीनं
कृते सत्यागी सच बुद्धिमान् स्वार्थसंपादनपटुः न कर्मसंन्या-
सीत्यर्थः ५८ ॥

१ यत एवमतः

रामकंदी टीका

इह शास्त्रविहितानां कर्मणामनुष्ठाने यथोक्तात्मा द्वैतज्ञान
निष्ठत्वलक्षणः समाधिर्योग उच्यते यथा कपिलादिप्रणीत
संसाध्यसंज्ञकस्य ज्ञानस्य पातं जलादिप्रणीते चित्तवृत्तिनिरो-
धलक्षणयोगे निष्ठा तथेहोपरिष्ठस्यात्मा ह्यज्ञानस्य कर्मा-
नुष्ठानसमाधौ निष्ठेतियोगशब्देन सोपुक्तः तथा तादृशे यो-
गे स्थित आश्रमान्तरपरिहारेण कृतप्रतिष्ठः स न्यथोक्तानि क-
र्माण्यनुतिष्ठकथं संगं तत्तदभिसेहितफलशान्तिहेतुत्वप्रति-
पत्त्या तावन्मात्रोपायलीनचित्तत्वेनैव कापरिहृत्य अतएव सि-
द्धौ फलसंपत्तौ असिद्धौ च तद्विद्यते द्वयोरपि निर्विकारत्वात्स-
मो निर्विशेषो भूत्वा यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वात् त्रित्यपरिपूर्णयथो-
क्तात्मतत्त्वप्रत्यवमर्षजनितानंदतत्प्रसक्तकर्मणः फलनानि
त्येन सिद्धेना सिद्धेन वा कश्चित्पुत्रवडः स्वात्मको विशेष इति स-
र्वसाम्पदशायिरूढो यथोक्तयोगनिष्ठो भवत्यतः समत्वे सर्वा-
स्ववस्थासु विकारलेशां स्पष्टत्वे मेवैव योग उच्यते साम्प्र-
प्तिरेवास्य निष्ठेत्यर्थः अतएवैतद्योगनिष्ठस्य योगिने लक्षण-
माह ^{४८} यस्य सर्वे समारेभाः निराशीर्वंधनास्तिह त्यागे यस्य ह्यते
सर्वं सत्यागी सच बुद्धिमान् यस्य यथोक्तयोगाधिकारिणः पु-
रुषस्य सर्वे समारेभाः सर्वास्तु क्रियास्तु प्रवृत्तौ यो वशं भाविनो-
पि निराशीर्वंधना भवन्ति सत्यागीति संबन्धः आशीरनित्यभो-
गविषयाकांक्षाते देवबन्धनं संसारहेतुत्वादस्मात्तत्रमाशीर्वं

गी.
टी.
टि.

यनेनिष्क्रान्ताश्चाशीर्वेधनात्रिराशीर्वेधनाः भोगात्मवंधरहितार
त्यर्थः अतएवावश्यानुष्ठेयकर्मरूपे सर्वशुभमशुभे च त्यागे फ
लाशासन्यासे हतमया विवर्जीजजाते फलप्रसवसामर्थ्या विना
शान्तिनिमित्तं स एव विधेयानि कर्मानुष्ठेते वत्यागी त्यागवान्
न पुनः क्लेशभीरुत्वादिना कर्मण्येव त्यजेत्त्यागी भवतीति युक्ति
रत्र प्रागेवाक्ता स एव चैव विधेयः प्रमान्यशाम्यज्ञानयुक्तो न त्रयः
कर्मत्यागादिमात्रे ज्ञाने मन्यते अतएव विधेयत्वं बुद्धियुक्तं
कर्म समाचरेत् न केवलमित्याह धृष्ट ॥

लासिकी टीका

पूर्वोक्तमेव विवृणोति योगस्य इति संगं फलाभिसंधिना कर्म
णिलीनचित्तत्वेत्याका तथा फलस्य सिद्धिसिद्धोः समो हर्षवि
षादरहितो भूत्वा योगस्यः सन् कर्मानुष्ठीयमानेऽपि आत्मन्यव
हितत्वमप्रमत्तता योगस्तत्रास्थितः सन् कर्माणि कुरुयतः स
मत्वं सर्वास्ववस्थास्तु निर्विकारत्वे योगः योगलक्षणमुच्यते अ
नेन श्लोकेन प्रज्ञेन सुपदिष्टबुद्धियोगकर्मयोगयोर्लक्षणं यु
गपदुपदिष्टम् धृष्ट ॥

पञ्चोली टीका

यदि फलयुक्तं कर्म न कर्तव्यं कथं तर्हि कर्तव्यं तत्राह योगस्य
इति हेयने जयसंगे त्यागा ईश्वरतृप्तिमप्यप्राप्य यन् ईश्वरो मे त
द्यत्त इत्यप्राप्य यन् योगस्यः केवलमीश्वरार्थं कर्माणि कुरु राज
भूत्वा तत् किं कृत्वा सिद्धिसिद्धोः समो भूत्वा मनः शुद्धिः ज्ञान
प्राप्तिः सिद्धिः तद्विपरीता असिद्धिः तयोः समः तत्त्वा भूत्वा क
र्माणि कुरु सिद्धिसिद्धिः समत्वं योग उच्यते धृष्ट ॥

रणावीरसमिद्धो धिनी ॥

योगे साम्ये स्थित्वा कर्माणि स्वधर्मोचितानि फलाभिसंधिना हि
त्येन कुरु किंच सिद्धिसिद्धोः सम इति अस्माकमसिद्धिः परेषां सि
द्धिर्वा परेषां सिद्धिरस्माकं सिद्धिरित्यत्रापि निर्विशेषा भवेति ता
त्यर्थः धृष्ट ॥

मधुभाष्य॥

योगस्य इति योगस्यः उपायस्यः संगंफलमेतदं त्यक्तात्
न पवसिद्यसिद्धाः समोभूत्वा सपवचमयोक्तोयोगः ३
तश्च योगाय युज्यसेत्याह ४८॥

1918

此項工程，係由本局承辦，現已開工，預計於明年完工。屆時將可改善交通，並增加綠地，對環境及交通均有裨益。

15

रामचंद्रसरस्वतीटीका

योगः कुरुकर्माणीति योगसंबंधः परमात्मतादात्म्यलक्षणस्य
 सतो निवृत्तसभाव स्तरेषु न जयं कर्माणि कुर्वन्ति संबंधः अयं भावः
 फलेनामलोकेतु चानेयकर्मणा साध्यते न च मोक्षसुखा तस्मिन् स
 त्वात् पुरुषार्थतोक्तिस्तत्रोपचारात् परमात्मस्वरूपस्यैव ते भेदभ्रमो
 पाधिनिरसनमेव तत्त्वज्ञानप्रयोजनमिति न केवलं कर्मकरणमेव
 प्रयोजनमिति कर्माणीति च वदता द्वितीयांशं कापरिसृता नित्या
 दीनि कुर्वित्यर्थः तृतीयंशं कापरिसृता सिध्यसिध्योरिति अन्तः
 करणश्रुतिद्वाराज्ञानश्रुतिर्मेसु यदाज्ञानसिद्धिर्मे स्ति तिसंकल्प
 कर्ममाकांक्षीरित्यर्थः संगेत्युक्तेत्येकांत इत्यर्थः यदा संगः कि
 याकर्तृककर्मरूपा संबंधस्तस्य क्ता सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिं विधायेत्यर्थः
 न तत्र योगो जीवपरैका मुच्यते पूर्वतु योगेति संश्रुणुत्यत्र कर्म
 योगशब्देनोक्ते तत्किं केन संगतमित्यत आह समतु योग उच्यते
 इति कर्मनिष्ठसिध्यसिद्धि समतु यदिदमपि योगप्राप्ति साधनत्वा
 द्वांगतं जीवनमिति च योगशब्देनोच्यते इत्यर्थः न त्वाशयश्रुत्यैति
 त्वादीनि कर्माणि तावदन्तर्ह्येयानि न च तत्रायं शास्त्रनिवे धोयन्मूत्रो
 गायेव तानि संपादनीयानीति किं तन्नाभेययामिलितैरेगैः समा
 यनीयानितत श्रुत्रादीभैरिक्तलानि काम्यानि कृतागवादि धनं स
 पाद्ययशोक्तौ गैरेव संपादितैस्तैः सत्त्वश्रुतिः स्थावनीयेत्याशंकार ॥

त्य

फ

भाषा अनुवाद

तो फिर क्या करना चाहिये सो कहते हैं कि है धनंजय अर्जुन योग कहे
 ईश्वर मे जो पक निष्ठा उसी मे स्थित होय कर्म करो और हंभी इसके
 कर्ता है यसा अभिमान त्याग करिकेवल ईश्वरार्पण बुद्धि से कर्म
 करो अर्थात् निष्काम कर्म का फल रूप तत्त्वज्ञान की प्राप्ति अथ
 मि मे समता पूर्वक कहे समचित्त होकेवल ईश्वरार्पण जानि
 कर्म अनुष्ठान करो जिस हेतु ऐसी ही समता को साधु लोग योग
 कहते हैं कोंकि इसी मे चित्त स्थिर होता है यह सुबोधिनी का अर्थ है
 ईश्वरार्पण शब्द का भाव अर्थ यह है कि हम अपने हृदय मे दिके
 अन्तर्यामी हमारी वासना के अनुसार शुभ अशुभ जिस कर्म मे
 हमको लगावने उसी को हम उन की प्रेरणा से करते हैं ऐसे विचार
 करने किये सब कर्मों को भगवत् अर्पण करते हैं सो ई पंचदशी मे
 कहा है जानामि धर्मं तच्चे प्रवृत्तिर्जीनाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः
 तया दृष्टो केश दृष्टि स्थितेन यथानियुक्तास्मि तथा करोमि ४८॥

इयं परमेश्वर की
 सुधीन है यही
 अन्तर्यामी ५

टोका

स्थित हो अर्जुन योग में करदं कर्म संगत्याग दो सम सि
 हि प्रसिद्धि में कद सम योग विभाग ४८

37

1875-76

हरेण सवरे कर्म बुद्धियोगादने जय बुद्धौ शर
णमनिबृहत्कृपाः फलहेतवः ४५ ॥

शंकरभाष्ये

यत् पुनः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराद्यनार्थं कर्मोक्तेः यत्तस्मा
त्कर्मणः हरेणोति हरेणोति विप्रकर्षेण प्रत्यक्षमेव सवर
मयमेति कृष्टं कर्मफलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात् सम
त्वबुद्धियुक्तात् कर्मणो जन्ममरणदिहेतुत्वात् हेयने जय यत्
यत्ततः योगविषया यो बुद्धौ तत्परिपाकजायो वा सांख्यबुद्धौ श
णमाश्रयमभयप्रामिकारणमनिबृहत् प्रार्थयस्व परमार्थज्ञानशर
णो भवेत्सर्वः यतो वरे कर्मकृपाः कृपाः दीनाः फलहेतवः
फलतस्मात्प्रयुक्ताः सन्तः यो वा यत्तदन्तरं गार्पविदित्वा स्मालो
कात् प्रैतिसकृपण इति श्रुते ४५ ॥

शान्तेदगिरिहृतटीका

किमिति योगस्येन तत्त्वज्ञानमुदिष्टं कर्मकर्तव्यं फलाभिलाषे
पि तदनुष्ठानस्य सुलभत्वादित्याशंका यद्योक्तयोगयुक्तं कर्मस्त
वन्ननन्तरलोकमुत्साधयति यत् पुनरिति श्रुतं कर्मबुद्धिसर्वविरु
द्धमिति शेषः बुद्धियुक्तस्य बुद्धियोगापीने प्रकर्षे सूचयति बुद्धीति
बुद्धिसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां कर्मणि प्रकर्षेति कर्षयोर्भावे करणीये
नियतबुद्धिबुद्धाविति यत्र फलेष्वपि कर्मानुष्ठाने सकारमिति न
त्रारूपेणेति निरुष्टं कर्मैव विशिनष्टि फलार्थितेति कस्मात्
प्रतियोगिनः सकाशादिदं निरुष्टमित्याशंका प्रतीकमुपादा
य व्याचष्टे बुद्धीत्यादिना फलाभिलाषेण क्रियमाणस्य कर्मणो
निरुष्टत्वे हेतुमाह जन्मेति समत्वबुद्धियुक्तात् कर्मणः तद्दीनस्य
कर्मणो जन्मादिहेतुत्वेन निरुष्टत्वे फलितमाह यत्तदिति योगवि
षया बुद्धिः समत्वबुद्धिः बुद्धिशब्दस्यार्थान्तरमाह तत्परिपाकेति
तच्च हेतुसमत्वबुद्धिसमन्वितं कर्म गृह्यते तत्परिपाकस्तत्फल

गी.
टी.
टि.

भूताबुद्धिश्चुद्धिः शरणशब्दस्य पर्याये गृहीत्वा विवक्षितमर्थमा
ह अभयेतिसममीमविवक्षितौ द्वितीयं पक्षं गृहीत्वा वाक्यार्थमाह
परमार्थं तथाविथज्ञानशरणत्वे हेतुमाह यत इति फलहेतुत्वे
विहृणोति फलेति नेन परमार्थज्ञानशरणं नैव युक्तेति शेषः
परमार्थज्ञानवह्निर्मखात्वां रूपणत्वेऽनुति प्रमाणयनियोवा इति
अस्पृलादिविशेषणमेतदित्युच्यते ४५ ॥

सामिहृतटीका

काम्येन कर्मातिनिरुष्टमिह हरेणेति बुद्ध्यावयसायात्मिकया
कृतः कर्मयोगो बुद्धियोगः बुद्धिसाधनभूतो वा तस्मात्तत्काशाद
यत्काम्यं कर्म हरेणावमम्येन मय कृष्टं हि पुस्मादेवं तस्माद्बुद्धौ
ज्ञानेशरणमाश्रये कर्मयोगमन्विहानुतिष्ठ यद्वा बुद्धौ शरणं
त्रातारमीश्वरमाश्रयेत्यर्थः फलहेतवस्तु स कामानराः रूपण
न दीना योवायं दक्षरमविदित्वाणार्पस्माहो काम्येति सह परा
इति श्रुतेः ४५ ॥ ४५ ॥

पिशावभाष्ये

यत्तु नस्तमत्त्वबुद्धियुक्तमोश्वराय नार्थकर्म तस्मात्कर्मणः ह
रेण प्रत्यत हरमेव प्रवर्गप्रथमनिकष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं
बुद्धियोगं तस्मत्त्वबुद्धियुक्ता कर्मणः जन्ममरणदिहेतुत्वादित्य
र्थः अतएव योगविषया यो बुद्धौ तत्ता कजायो सोऽयं बुद्धौ शरण
माश्रयमभयप्राप्तिकारणमन्विह प्रार्थय परमार्थज्ञानशरणो भवे
त्यर्थः यतोऽवैकर्म कुर्वाणः फलतस्मात्प्रयुक्ता संतो योर्वयत
दक्षरमविदित्वा प्रयानि सह परा इति श्रुतिः ४५ ॥

रामानुजभाष्ये

किमर्थमिदमसकृदुच्यत इत्यनर्था यो यं प्रयान फलगम्यविषयो वा त
रफलसिद्धिर्दोऽसमत्त्वविषयश्च बुद्धियोगस्तु युक्ता कर्मणः उत्तर
कर्म हरेणावममदेन ह्यो रुतर्षापकर्षरूपं वै रूपं उक्ते बुद्धियोग
क्ते कर्म निखलसो सारिकसखः इति वने कथा परमपुरुषार्थलक्ष

लं मोक्षं प्रापयति इतरत्नपरिमितः त्वरूपसंसारमिति श्रुतः कर्मणि
क्रियमाणोऽज्ञाया बुद्धौ शरणमन्विच्छ शरणं वा सस्याने तस्यामेव
बुद्धौ वर्तेत्यर्थः कृपणहेतवः फलसंगादिना कर्मजर्वाणाः कृप
णाः संसारिणो भवेयुः ४५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी.

बुद्धियोगात्किल हेतोरवरं दुष्टफलं रिक्तं कर्म हरी भवति श्रुतत्वाद्
शृणु बुद्धौ शरणमन्विच्छार्थयस्येन सा बुद्धिर्लभ्यत ४५ ॥

परमार्थप्रपाटी.

अतएव ज्ञानयोगे प्रशंसन्नाह हरेणेति बोधने जयबुद्धियोगाज्ञान
योगात्सत्काशात्फलोद्देशेन कृतं कर्म हरेण त्वं तमवरमकृष्टं तथा
च विनष्टं चित्तबुद्धिद्वारा ज्ञानयोगादुद्दिश्यैव कर्मकर्तव्यं तस्मात्तु
बुद्धौ ज्ञाने शरणकर्मयोगमन्विच्छाश्रयेत्यर्थः ह्रियस्मात्कारणात्फ
लहेतवः कर्मकरणे फलमेव हेतुः कारणमिति मन्वानाः पुरुषाः कृ
पणाविषयसुखलंपदाः यद्वा फलव्यतिरेकेण निरर्थकं कर्मोपधन
व्ययः कथं कर्तव्य इति तेषां कार्पाणं श्रुतिरपि यो वा पतदत्तरमविदि
त्वा गार्ग्यस्माद्वा कात्मेति सकृपणोऽथ य एतदत्तरं गार्ग्यं विदित्वाप्येति
सञ्ज्ञास्मरण इति भाष्ये भोगार्गिवचक्रवियः पुरुषः एतदत्तरं परं ब्रह्म
अविदित्वा अज्ञात्वा फलोद्देशेन कर्मकृतं ब्रह्मन्मनुष्यलोकाद्वा
तरेप्येति मृत्वा गच्छति सकृपणः सर्वविषयभोगेयुः तथा एतदत्तरं वि
दित्वाप्येति सञ्ज्ञास्मरणः ब्रह्मरूपो भवतिः ४५ ॥

वनमाली टीका ॥

यावानर्थ इत्यत्र कर्मफलस्य ज्ञानफलापेक्षया लपताद्योगं ऊर्वित्सु
क्तं तत्र हेतुं तत्रमाह हरेणेति परमात्मविषयबुद्धियोगात्कर्मावरं हे
धने जयह्रियतस्ततो बुद्धौ परमात्मबुद्धौ शरणं पापक्षयद्वारा तदु
त्पादकमुत्पन्नायारक्षकं मदाराधनरूपं परमात्मविषयबुद्धियोगा
त्कर्मावरं एकामकर्मयोगमिच्छकं तु मिच्छयेत्फलहेतवः फल
कामावरं कर्म ऊर्विति ते कृपणाः अत्यंतदीनाः सर्वदा जन्ममरणा
दिवदीयं त्रयमणेन परवशाः यो वा पतदत्तरं गार्ग्यं विदित्वास्माद्वा
कात्मेति सकृपण इति श्रुतेः यथा हि कृपणश्रुतिः त्वेन धनमः

गी.
री.
दि.

जयंतीयत्किंचित्दृष्टस्त्वमात्रलोभेनदानादिजनितं महत्तत्त्वमनु
भवितेन शक्रवतीत्यात्मानमेव वंचयति तथामहताडः खेन कर्माणि
कुवाणाः स्रग्दफलमात्रलोभेन परमानंदानुभवेन वंचिता इत्यहो
मोक्षेतेषामिति रूपपापदेन धुनितं ४५ ॥

ऊरुमवैजयंती टीका

एवंभूता त्रिष्कामकर्मणः सकाशात्सकामकर्मनिरतिशयेनापह
समित्याह हरेणेति हेयनं जय हियस्मादुडियोगात्फलरहितेन क
र्त्तव्याद्यभिमानशून्येनेष्वरागधनरूपेणैव कर्मणो हाउत्रचसत्त्वं भव
ति नान्योत्पेवं निश्चयवतीया बुद्धिस्तयानिश्चयामिकाया बुद्ध्या चरि
तोयः कर्मयोगः सबुद्धियोगस्तस्माद्बुद्धियोगा त्रिष्कामकर्मणः स
काशादितरत्कामकर्म हरेणातिशयेनावरे निरुद्धं भवति तस्मात्त्वं
बुद्धौ व्यवसायात्मिकायां शरणं निवासं रत्तकं वा विच्छा नुतिष्ठतदु
द्दिष्टा मये सदैवेच्छा कुरुष्वेत्यर्थः ननु बुद्धियोगात्कामकर्मणः ऊतो
वरत्त्वमित्याशंक्यतस्तत्कतृणां फलनिमित्तत्वेन रूपपापत्वं भवती
त्याह रूपपापः फलहेतव इति फलान्येव पशुपुत्रादीन्येव हेतवः प्रयो
जनानि येषां ते तथा सकामिनः पुरुषाः रूपपापः प्रतिदीनानित्यसं
सारिणे भवेतीत्यर्थः धनं जयेति संबोधनेन यथा त्वं शौर्यवीर्यौ
दार्ढ्यात्मशरणेन शशून्यरिभूयतेषां धनमजयस्तथा कामकर्मणा
कंशं नुतिरस्त्यनिष्कामकर्मरूपं धनं जय नो चेत्त्वं रूपपापो भविष्य
सीति सूचितं ४५ ॥

मधुसूदनी टीका

ननु किं कर्मा नुष्ठाने मेव पुरुषार्थो येन निष्फलमेव सदा कर्तव्यमि
त्युच्यते प्रयोजनमनुदिश्य न मे दोषि प्रवर्तत इति न्यायात्तद्वरं फल
कामनयेव कर्मा नुष्ठानमिति चेन्न त्वाह बुद्धियोगादात्मबुद्धिसाथ
नभूता त्रिष्कामकर्मयोगात् हरेणातिविप्रकर्षेणावरमथमं कर्म
फलाभिसंधानाक्रियमाणं जन्ममरणहेतुभूते प्रथवा परमात्मबु
द्धियोगात् हरेणावरं सर्वमपि कर्म हियस्मात् हेयनं जय तस्माद्बु
द्धौ परमात्मबुद्धौ सर्वानर्थनिवर्तिकायां शरणं प्रतिबंधकपापत्वं
येण रत्तकं निष्कामकर्मयोगं प्रविश्य कर्तव्यमिच्छयेत्तत्फलहेतवः

फलकामाप्रवरं कर्म कुर्वन्ति ते कृपणाः सर्वदा जन्ममरणदिचदीये
 ब्रह्मणेन परब्रह्मणाः प्रत्येतदीना इत्यर्थः यो वा पतदक्षरे गार्ग्ये विदित्वा
 स्माहोकात्वेति सकृपण इति श्रुतेः तथा च त्वमपि कृपणो माधुः किं
 त्वसर्वानर्थानि वर्तते कात्मनो त्पादकं निष्कामकर्म यो ममेवावुतिष्ठेत्
 भिप्रायः यथा हि कृपणजनाश्च तिडः खेन धनमर्जयन्तो यत्किंचित्
 दृष्टुं सखमात्रलोभेन दानादिजनितं महत्सखमनुभवितं न शक्नु
 वन्तीत्यात्मानं मेव वंचयेति तथा महता दुःखेन कर्माणि कुर्वन्तः स
 द्रफलमात्रलोभेन परमाते दातुं भवेन वंचिता इत्यहो दोषा गार्ग्ये मोक्षं
 च तेषां मिति कृपणपदेन धनितं ४५ ॥

सदानंदी टीका

ननु निष्कामकर्मोऽपि कर्तव्यानि कुतो मम प्रयोजनमनुदिशन् न मे
 दोषि प्रवर्तते १ इति न्यायाद्वरं कर्मावुष्टानं फलवाञ्छया किमर्थं
 निष्फलं कर्म कर्तव्यमिति चेच्छृणु २ फलकामनया कर्म कृतं जन्मा
 दिहेतुकं निष्कृष्टं तत्त्वविज्ञानहेतोर्निष्कामकर्मणः ३ यदात्मबु
 द्धियोगात्तत्कर्म हरेयं तो विलं निष्कृष्टं किंपुनर्वाच्यं नैकं कृतं काम
 कर्मणः ४ सर्वानर्थानि वर्तन्त्या बुद्धौ तस्माद्भनं जय प्रतिबंधकपा
 पस्पक्षयेण परिरक्तं ५ निष्कामकर्मयोगात्वं कर्तुमिच्छास्थिरा भ
 व फलकामनया कर्मये कुर्वन्त्यविचक्षाणाः ६ कृपणास्तु सदान
 न्महत्सु प्रस्ताभ्रमिति ते यथाति कृपणा लोके दुःखेनाप्यर्जितं धनं ७
 दानादिजनितं भागं कर्तुं शक्ता भवेति न तथा त्वत्प्रयत्नेन कुर्वा
 णाः कर्मवैदिकं ८ सद्भानं राभिलाषेण वंचिताः कृपणाः सखान्
 प्रहोदो भाग्यमेतेषां मोक्षं चेत्प्राशयो हरेः ५ ४५ ॥

नीलकंठी टीका

इममेव बुद्धियोगोऽस्तीति हरेणेति कर्मफलकामेन क्रियमाणं बुद्धि
 योगात्सर्वोपायानिष्कामात्कर्मणः हरेण हि प्रसिद्धे अव्रमत्यंतं निष्क
 र्ष्टं प्रतो बुद्धौ योगरूपायां तत्फलभूतायां सांख्यरूपाया वा तन्निमि
 त्तशरणं रक्षितारं प्राप्रयं वा ईश्वरं प्रलिख्य प्रार्थय स्वतत्प्रीत्यर्थं कर्मा
 णि कुर्वित्यर्थः यतः फलहेतवः फलमेव हेतुः प्रवर्तकं येषां तादृशाः
 फलत्वात् सार्वतः कृपणा दीनः भवन्ति यो वा पतदक्षरे गार्ग्ये विदित्वा
 स्माहोकात्वेति सकृपण इति श्रुतेः ४५ ॥

ज्ञानेदी टीका

अतएवविधेज्ञानपूर्वकर्मकार्येनकेवलमित्याह हियस्मात्
अवरंज्ञानहीनेकर्मबुद्धिःज्ञानेयुज्यतेइतियोगःकर्मबुद्धियो
गाज्ञानसमुच्चितात्कर्मणःसकारणशुद्धेणास्तिनेतःश्रेयःसा
धयितंक्षममित्यर्थः अतोयस्यसर्वसमावेभेत्सुकेज्ञानेशरण
मन्विच्छ प्रवेवतत्परोभवकृपणाज्ञानहीनाफलहेतवःफला
र्थकर्मणिप्रवर्ततेइत्यर्थः ४५ ॥

रामकंदी टीका

अतएवविधे
मन्विच्छ
नेलदा
अतएववि
पुनरुद्दि
युक्तकर्मसमा
चरेत् नकेवल
मित्याह

यस्यादुद्धियोगाद्यथोक्तज्ञानसमाधानादुरेणातिशयेनकेव
लेतद्विरहितेकर्मवरेनिकृष्टज्ञानसून्यकर्मसंसारहेतुत्वात्
नोत्पन्नायममित्यर्थः अतश्चबुद्धौयथोक्तेसम्पक् ज्ञानेशरण
माश्रियमन्विच्छ अभिकांक्षितामेवोपायतयावलंब्येत्यर्थः
यतोयेफलहेतवः अनित्यभोगलक्षणफलमेवहेतुत्वात्साध
नभूतासृक्रियासुप्रयोजककारणेषांतेज्ञानसून्यकर्ममात्रा
नुष्ठायिनःकृपणानुष्ठेयफलत्वाद्यिवाहीनास्तत्तज्जातिशरीरा
द्यभिमानावाह्यिन्नमतएवानित्यभोगात्मकफलत्वात्तस्मात्तस्मात्मा
नेमन्यमानाःसंतोडराचाराः

४५ ॥

लासिकी टीका

एवंविधोक्तबुद्धियुक्तकर्मसमाचरेन्नकेवलमित्याह हरेणे
ति यथोक्तबोधसमाधानात् हियस्मात् रिक्तकर्महरेणावरंअ
त्यन्तायमम् बोधसून्यस्यकर्मणःसंसारहेतुत्वा
त् अतोबुद्धौसम्पद्योयनिमित्तंरणाभाश्रयमन्विच्छोपायतया
कर्मवलंब्येत्यर्थः बुद्ध्यादिशायोहिकर्मावृष्टानेपराम
र्शावलंबनेनात्मनःप्रमादत्वेनासदाभासमानतया यथास
म्पद्योयवृद्धिर्नतथासमाधिदशयातस्याःकराचित्कत्वात् एत
त्सर्वदासमाधानयनापवसंचेतयने नान्येप्रमादिनः यतःफल
हेतवःफलमेवतत्साधनकर्मसहैतुःप्रयोजकोयेषांतेफ
लाभिसन्धिनाबोधसून्यकर्मनुष्ठायिनःकृपणामहफलशुप
त्यतश्चफलार्थित्वाहीनाः ४५ ॥

+तथाचक्रतिः योवापतदक्षरमविदिता
गज्यत्माहोकात्प्रसृष्टपणश्रुति
ति

गी.
टी.
हि.

पंचोलीटीका

यत्प्रनः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराय नार्थकर्मपवतस्मात्कर्तृ-
व्यं हरेणेति हियस्मात् हेयं न जयबुद्धियोगात् समबुद्धियुक्तात्
कर्मणाः सकाशात् फलार्थकर्म हरेण प्रतिविप्रकर्षणप्रवरनिकृ-
ष्टबुद्धौ परमेश्वरार्थकर्म बुद्धौ वा शरणमाश्रयमन्विच्छप्रार्थय
स्वपरमार्थज्ञानशरणो भव फलहेतवः फलतस्मात्प्रयुक्ताः कृ-
पणाः दीनाः ४५

रत्नवीरसमिद्धोत्थिनी॥

हरेणेति दिशब्दो वधारणे बुद्धिर्यागदिति हेतुर्थे पंचमी बुद्धिश्च स
दसद्विवेकरूपा तस्या यो योगः संगतिसत्ता हेतोः प्रवरमनुक्तं स्व
धर्मपरित्यागाच्च न्यफलमिति यावत् यत्कर्म स्वस्ववर्णाश्रमाचार
नुचितं तद्दृष्टं भवति तेन न किंचित्प्रयोजनमस्तीति भावः अतः
अतस्यां बुद्धौ शरणमन्विच्छप्रार्थय स्वयेन सा बुद्धिर्लभ्यते शरणं
वा तत्र उपदेष्टुं तेनादमं वा तो मा मेव प्रार्थयस्वेति यो त्यागः फलितः
ये च फलहेतवो दननादिभूयः क्रिया फलस्य नरकादिप्राप्ति लक्षणा
स्य हेतवः कारणाभूताः यत्तद्वत्ता सुवनरकं गतास्मीत्यभिमानिनस्ते
कृपणा प्रतिवृत्ता बुद्धिर्लपस्याप्यभावादिति भावः ४५

मधुभाष्य॥

हरेणेति बुद्धियोगात् ज्ञानलक्षणादुपायात् हरेणातीव
प्रतो बुद्धौ शरणं ज्ञाने स्थितिं फलं कर्म कृतौ हेतुर्थेषां ते फ-
लहेतवः ज्ञानफलमाह ४५॥

रामचंद्रकृतसरस्वतीटीका

हरेणेति सुवरं ब्रह्म मोक्षार्थं फलं स्यात्वरं चित्रादियद्वा न कृष्टफल
 त्वादेवावरत्वं फलगतस्यावरत्वं साधने उपचारादेवं विधकर्मबुद्धि
 योगात्तत्त्वासाधनभूतान् योगात्कर्मयोगादियतो हरेणानि कृष्ट
 मित्यर्थः न स्मां बुद्धौ निमित्तभूता यो यच्चरणमवशमादेयेनित्यादिन
 दन्विज्जोगी कुरुतस्मद्वरत्वं मेवोपपादयति कृपणाः यथा कृपणा मुनि
 रीक्षणी या अग्राह्यतामकारुति साधवस्मात्तद्वरे परिहरंति पवेतत्वं
 बुभुसोपि फलहेतुकर्मविशेषात्तद्वरे परिहरंतीत्यर्थः सुप्रवाः वरं
 कर्मबुद्धिसाधनयोगात्तद्वरेणोपकारकं तद्विस्वफलदानद्वारा नित्यादिक
 मसाधयति साधितं च नित्यादिकर्मबुद्धिसाधयतीति यस्मात्तस्मात्ते फ
 लहेतवश्चित्रादिभिर्दृष्टलाभसाधकाः पुरुषाः कृपणाः धनलुब्धो रवे
 त्यर्थः यथा कथंचिदपि साधितं नित्यादिभिर्बुद्धिसिद्धेरिति भावः तदेना
 वता प्रवेयेन निष्कामं कर्म कर्तव्यमिति उपदिश्यतस्म प्रयोजने दृष्टी
 यन्नुपसंहरति हरिः ४५ ॥ ४५ ॥

कृपणाश्च

४५

भाषाअनुवाद

जितने काम्यकर्म हैं सबको निरूपक करने का रे कहते हैं व्यवसायान्ति
का बुद्धिके द्वारा किये जो कर्मयोग उनका नाम बुद्धियोग और वह सा
नसाधन का उपाय है निष्काम बुद्धियोग की अपेक्षा सब काम्यकर्म अत्य
न्त अपरुष्ट जो काम्यकर्म ऐसा तत्त्व उहरा तो है धनेजय बुद्धि शब्द वाच्य
कहे जान तिसको आश्रय करि निष्कामकर्मयोग रूप भक्तियोग का
अनुष्ठान करो चित्रनीया पालन करने वाले ईश्वर ही को बुद्धि का
आश्रय करो कर्मफल के अभिलाषी जो नर मोक्षपण औ दीन है
अनिमे कहा है कि हे गार्गि इस अक्षर स्वरूप ब्रह्म को न जानि जो से
सार से लोकान्तर्गामी होते हैं वे श्रुपण अर्थात् निरूप है इससे
बुद्धि कहें जान उसमें आश्रय ले ३ ४५ ॥

टीका

दे अर्जुन बहुर उरे बुद्धियो दासे कर्म बुद्धिपारणकों
श्रुतं कृपण फलदेतु यम ॥ ४५ ॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सकृन् उच्छ्रुते तस्मा
न योगाय पुन्यसंयोगः कर्मसंकौशले ५०॥

शंकरभाष्यं

समत्वबुद्धियुक्तः सन् स्वधर्ममनुतिष्ठन् यत्फलं प्राप्नोति त
द्वाणुद्धीति बुद्धियुक्तः समत्वकर्मविषयया बुद्ध्या युक्तो बुद्धियु
क्तः सजहाति परित्यजति इहास्मिन्लोके उभे सकृन् उच्छ्रुते पुण्य
पापे स च शास्त्रज्ञानप्राप्तिद्वारेण यतः तस्मात् समत्वबुद्धियोगाय
पुन्यसंघटस्वयोगो हि कर्मसंकौशले स्वधर्माख्ये कर्मसु वर्त
मानस्यापि सिद्धिः समत्वबुद्धिरीश्वरार्पितत्वेन स्तया तत्कौ
शलं कौशलभावस्तु हि कौशले यद्व्यनस्य भावान्यपि कर्माणि
समत्वबुद्ध्या सभावात् निवर्तन्ते तस्मात् समत्वबुद्धियुक्तो भवति ५॥

शान्तनुरितिकृतटीका

पूर्वोक्तसमत्वबुद्धियुक्तस्य स्वधर्मानुष्ठाने प्रवृत्तस्य किं स्यादित्या
शंकारः समत्वेति बुद्धियुक्तः स्वधर्माख्यं कर्ममनुतिष्ठन्निति शेषः
बुद्धियोगस्य फलवत्त्वे फलितमाह तस्मादिति पूर्वोद्धृष्टा चष्टे
बुद्धीत्यादिना तन् समत्वबुद्धिमात्रान् पुण्यपापनिवृत्तिर्युक्ता पर
मार्थदर्शनवत् सन्निवृत्तिप्रसिद्धेरिति तत्राह सत्वेति उत्तरार्द्धे
चष्टे तस्मादिति स्वधर्ममनुतिष्ठतो यथोक्तयोगार्थं किमर्थं मनोयो
जनीयमित्याशंकारः योगो हीति तर्हि यथोक्तयोगसामर्थ्यादेव
दर्शितफलसिद्धेरनास्था स्वधर्मानुष्ठाने प्राप्तेत्याशंकारः स्वधर्माख्ये
ष्ठिति ईश्वरार्पितत्वेन स्तया कर्मसु वर्तमानस्यानुष्ठाननिष्ठस्य या
यथोक्ता बुद्धिस्त्रेण कौशलमिति योजना कर्मणो व्यनस्य भावत्वात्
तदनुष्ठाने व्यावहारिकादिनाशंका कौशलमेव विशदयति तदी
ति समत्वबुद्धेरेव फलवत्त्वे स्थिते फलितमुपसंहरति तस्मादिति ५०

स्वामिकृतटीका

बुद्धियोगयुक्तं प्रेष्टव्यम् बुद्धियुक्त इति सकृत्सर्गादिप्रापकं उः
कृतं निरयप्रापकं ते उभे ईश्वरजन्मनि परमेश्वरप्रसादेन जहाति त्यजति

गी.
टी.
हि.

तस्माद्योगायतदर्थं सकर्मयोगाय युज्यस्व तदस्य यतो योगः कर्म
सकौशलं यदर्थकानामपि तेनैवामीश्वराय तेन मोक्षपरत्वं संपाद
नवातर्यस्यैव योगः ५० ॥

पिशाचभाष्यं

समत्तुदियुक्तस्मात्सकर्मवान्तिष्ठत्यन्तलंप्राप्नोति त्वं तुद्वि
मुक्तस्समत्तुद्विमुक्तः जहाति इह सुस्मितो के उभे सकृत्तुद्विमुक्ते
पुण्यपापे सत्तुद्विज्ञानप्राप्तिद्वारेण तस्मात्समत्तुद्वियोगाय युज्य
स्व तदस्य योगः कर्म सकौशलं सधर्माख्ये शुक्रमसवर्तमानस्य या
सिध्यसिध्योऽस्मत्तुद्विरीश्वरार्पितचेतस्तु तये तत्कौशलं यदं
धसभावात्पिकर्मणि समत्तुद्विस्वभावात्प्रवर्तते तस्मात्स
मत्तुद्वियुक्तो भवत्वं ५० ॥

रामानुजभाष्यं

तुद्वियोगयुक्तः कर्मकृत्वाण उभे सकृत्तुद्विमुक्तेनादिकालं कंचिते
नेतेवपदेतभूते जहाति तस्मात्तुद्वियोगाय युज्यस्व योगः
कर्म सकौशलं कर्मक्रियमाणेषु कौशलं तदेव युज्यतरति योगस्य ५० ॥

अभिववगमरीका

उभे इति परस्परव्यभिचारं दर्शयति तस्मात् यथा हि सकृत्तुद्विमुक्ते
ने तस्यैव साधनमेव परमेकौशलमिति भावः ५० ॥

परमार्थप्रयादीका

अथ ज्ञाने प्रपञ्चसन्नाह तुद्विमुक्त इति तुद्विर्विज्ञानं तत्तुद्विमुक्तौ ज्ञानी
पुरुषः स्वर्गप्रापकं तथा तुद्विमुक्तमथ मयोनिप्रापकं ते उभे जहा
ति तज्जति अतिरिपि पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभे
उभे तदुपपत्तेरुत्पत्तः साधसाधुनी तैरेकताकृतेन तपत इति भा
व्यं मतः ज्ञानोत्पत्त्यनंतरे प्रहेमापमकरवमकार्षमिति तथा कल्या
णं सकृत्तुद्विमुक्तमकरवमित्युत्पत्ते उभे साधसाधुनी सकृत्तुद्विमुक्तेऽप्युत्पत्तः मु
क्तः सन्तरति उद्विमुक्त इति तथा यत्नेन तत्तज्ज्ञानेन पुरुषेकताकृते
कृते वा मुक्तते वा साधसाधुनी न तपतः नाक्रामतः न साधीने कुरु

तः अनुष्ठिते अननुष्ठिते फलदानाय समर्थे न भवत इत्यर्थः न
स्मात्तु योगाय परमेश्वरप्राप्तये युज्यस्व यदस्य अथ योगस्य
रूपमाह योगः कर्मसुकौशलं वेधजनकेषु कर्मसु प्रवेधजन
कत्वे संपादकत्वे ~~ननु~~ कौशलं ५० ॥

वनमालीटीका

यद्वद्विद्योगभावे दोषमुक्त्वा तस्मात्तु गणमाह बुद्धीनिश्चयकर्मसु
बुद्धियुक्तः समस्तबुद्धियुक्तो जहाति तत्तत्तु भेदकृतं तदुक्ते पुण्यपा
ये सत्तु बुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यस्मादेवं तस्मात्तु बुद्धियोगाय युज्य
स्व युक्तो भव यस्मादीदृशः समस्तयोगो भगवदर्थितचेतसस्तदा राध
नतिः कामकर्मसु प्रवर्तमानस्य कौशलं यद्वेधहेतूनामपि कर्मणो
वेधनिवृत्त्यर्थं परमानेदाविर्भावस्य मोक्षपर्यवसायित्वं ननु तौ
शलेषु यथाभावः तदधिगमउत्तरपूर्वागयोरस्मिन् विनाशो न प्रपदेशादि
तिसूत्रेण तद्यथापुष्ट्यपलाशयापो न स्निग्धते तद्यथैषीकातूलमग्नौ प्रो
ते प्रहृयेत तीयं ते चास्य कर्माणि तस्मिन् रक्षे परावरतिश्रुत्या च कर्मरू
पाविद्याया भगवत्ज्ञानेन नाशो बोध्यते तत्र पुण्यं स्वर्गादिफलदेन श्र
तिवत्तु भगवदाराधनरूपेणः कामकर्मसु जन्मसंज्ञादिफलं तदुक्तं
स्य सर्वस्यैव नाशो निश्चिन्तात् तत्र देहांतं रेभकयोरेव नाश आरंभ
कयोस्तु भोगादेव नाशः नाभं कं तीयते कर्मकल्पोऽतिशयैरपीति
अनेपारथाभिप्रायत्वादिति ५० ॥

ऊसमवैजयंतीटीका

ननु बुद्धियुक्तस्यैव पुरुषस्य किं फलं स्यादित्यपेक्षायामाह बुद्धिपु
क इति यस्माद्विद्योगयुक्तः सत्पुरुषः रहास्मिन्नेव जन्मनि उभे स
कृतं तदुक्ते अनन्तजन्मसंविने उर्द्धयोगतिप्रापके पुण्यपुण्ये ज
हातिमजति तस्मादेतोस्तु योगाय निष्कामकर्मयोगाय युज्यस्व युक्तो
भव ननु पुण्येन पापमपवदतीति सुतौ सकृतेन उक्तं सैव ना
शः स्यते ननु केनापि सकृत्तस्य बुद्धियुक्तस्य भेदकृतं तदुक्ते ज
हातीति कथमप्यपघतेरन्त्याशं काया माह योगः कर्मसुकौशलमि

गी.
टी.
दि.

तियोयं भगवत्परिचर्यारूपो योगः कर्मयोगस्तदेव शुभाशुभमिच्छिने
शुक्रमसमये यामेव भगवन्नामिप्रतिवेधकानि भवेति ते सर्वे
सामपि नाशे कौशले कृशले च तस्मात् कौशले चानुर्थ्य भजते स
योगविद्विनाशेऽतिचतुरशिरोमणिर्भवतीत्यर्थः पदा कृशले
मेतदेव कौशले ते मरुपस्यार्थः एते मरुपस्य भगवतः प्राप्ति साधन
तेनास्यापि ते मरुपत्वे भवतीत्यर्थः ५० ॥

मधुसूदनीटीका

यवं बुद्धियोगाभावे दोषमुक्ता तद्वावेगलमाह इह कर्मसु बुद्धि
क्रः समत्वबुद्ध्या फलौ जहाति परित्यजति उभे सकृन्तः कृते पुण्य
पापे सत्तु बुद्धिज्ञानमिद्वारेण यस्मादेवं तस्मात्समत्वबुद्धियो
गायते फल्यस्ववत्सोयुक्ते भव यस्मादीदृशः समत्वबुद्धियोगे
श्वरार्पितचेतसः कर्मसप्रवर्तमानस्य कौशले शलभावः यदं ३
यहेतूनामपि कर्मणो तदभावो मोक्षपर्यवसायित्वे तन्महकौश
ले समत्वबुद्धियुक्तः कर्मयोगः कर्मोत्पापिसन्तुष्टकर्मस्येक
रोतीति महाकृशलेऽतन्तु न कृशलोय तः चेन्नोपि सन्तुष्टजाती
यदुष्टस्येन करोतीति अतीरेको ब्रह्मनिः शुभवा इह समत्व
बुद्धियुक्ते कर्मणो कृते सति सत्तु बुद्धिद्वारेण बुद्धियुक्तः परमात्म
साक्षात्कारवान् सन् जहासु उभे सकृन्तः कृते तस्मात्समत्वबुद्धि
फलाय कर्मयोगाय फल्यस्व यस्मात्कर्मसमये समत्वबुद्धि
क्रः कर्मयोगः कौशले कृशलोऽष्टकर्मनिवारणचतुरस्यर्थः ५० ॥

सरानेदीटीका

समत्वबुद्धियुक्तः सन्त्यधर्ममनुतिष्ठति पुमोस्तस्य फले यत्स्यात्
दत्तहरिणोच्यते समत्वप्रज्ञया युक्तः सत्तु बुद्ध्यात्मबोधतः जहा
ति पुण्यपापे द्वे समूले सफले कृते २ जीवने पुंमात्रस्त्रीभूतो भवत्य
निबोधवान् यस्मादेवं ततः साम्यबुद्धियोगाय सर्वथा ३ उद्यु
क्ते भवयोगो सौवर्तमानस्य कर्मस मोक्षपर्यवसायादतिदत्तोय वि
तो मतः ४ ॥ ५० ॥

ल
नीकंरीटीका

किंच बुद्धिबुद्धियुक्तः समत्वयुक्तः योगयसमत्वबुद्धियोगय
ययुगसवटस योगः सिद्धिः सिद्धिः समत्वबुद्धिः कर्मसुबंधकेष्ट
पिकौशलेवंधनिवर्तकत्वसंपादनं ननु बुद्धियुक्तः कर्मभिर्दुष्कृतं
त्यजत धर्मेण पापमपन्नदतीति शक्तिः सकृन्तेन सजातीयत्वात् ५
दुष्परिहरमिनिकथमभेसकृतदुष्कृते जहातीत्युच्यते सत्वशक्ति
ज्ञानोत्पत्तिद्वारेति श्रौतः सर्वोचस्तदुक्ततयागसकृरीत्या ननु जहाती
न भुपैत्यफलत्यागात् सकृन्त्यागोपिकर्मयोगिनो भवति दुष्कृ
तफलवन्मोक्षप्रतिबंधकतत्फलस्यानुत्पादात् यत्तथापस्तं
वोक्तामृतनिदर्शनेन नान्तरीयकं सकृन्तफलमुक्तं नतत्फलत्वे
नोपपद्यते नान्तरीयकत्वादेव तस्मात्फलद्वारामोक्षप्रतिबंधके
क्रियमाणे पूर्वकृतदुष्कृते कर्मयोगी जहातीति जहातीति न संचिते श्रुति
जहातीति तयोर्विशेष इत्याहुः ५० ॥

100
 101
 102
 103
 104
 105
 106
 107
 108
 109
 110
 111
 112
 113
 114
 115
 116
 117
 118
 119
 120
 121
 122
 123
 124
 125
 126
 127
 128
 129
 130
 131
 132
 133
 134
 135
 136
 137
 138
 139
 140
 141
 142
 143
 144
 145
 146
 147
 148
 149
 150
 151
 152
 153
 154
 155
 156
 157
 158
 159
 160
 161
 162
 163
 164
 165
 166
 167
 168
 169
 170
 171
 172
 173
 174
 175
 176
 177
 178
 179
 180
 181
 182
 183
 184
 185
 186
 187
 188
 189
 190
 191
 192
 193
 194
 195
 196
 197
 198
 199
 200

शानेदी टीका

बुद्धियुक्तः ज्ञानसमुच्चितकर्मकर्ता उभे सुकृत उष्णते जहाति
रागद्वेषाभ्यां विना प्रवृत्तेस्तयोः फलेन न संबध्यते तस्माद्योगा
यज्ञानकर्मणोः समुच्चयाय युज्यसे योगी भवयोगः ज्ञानसमुच्च
य एव कर्मसु कौशलं कर्तुः प्रवीणता ५० ॥

+ अतएव विलक्षणसहानिः स्वरूपं प्रति रामकंटी टीका पादयितुमाह +

+ इहात्मैव परमेश्वरपकं तत्त्वं स एव च स्वमायामहिम्राज्ञेयभावा
पादनेन सर्वस्य कार्यजातस्यैकः कर्ता परमार्थिकः विचित्रे च
दे कार्ये निर्मिमाणः स्वस्वामात्रव्यतिरिक्तं न तस्योपादनमपेक्ष
तेनापि स हकारिणं न च दमित्यमवभासमानमपि कार्यं चिन्मा
त्रस्वरूपत्वादतिरिक्तं विकारलेशं किंचिदप्यितं प्रभवति न
देवविधनित्यनिरतिशये शय्ययुक्तमेकं तत्त्वमात्मत्वेन निष्प्र
पकं पया प्रतिपत्तायः प्रत्यवसृष्टति सबुद्ध्या परमेण बोधेन
सम्पत्तानेन युक्तः संबद्ध इहोच्यते सदेव विधुहोपदेशमा
ने कर्मयोगे धिक्कृतः ऊर्वन्नपि कर्माणींश्चरभावात् प्रवेशात् सर्व
समत्वेन पश्यन्निदं स्वर्गादिसुखफलहेतुत्वात्सुकृते सत्कर्मदे
उः खहेतुत्वात् उष्णते उष्णकर्मस्य युज्यसे विवेकज्ञाने कविष
मदर्शिभिः परिकल्पितभेदसुकृत उष्णते हे प्रपि जहाति त्यज
ति न तस्य योगिनः सर्वसमत्वं समाहितस्य क्रियमाणमपि क
र्मसुकृत उष्णतलक्षणं भेदजनयतीत्यर्थः एवमनेन श्लोका
र्थेन तत्त्वज्ञानवान्नियतं कर्म कुर्यादेव न च तत्रापरमार्थिकं स
दसद्विकल्पमोरोपयेदित्युपदिष्टं भवति यतएव तस्माच्च ययो
क्ततत्त्वज्ञानाभिनिविष्टः सन्समाधये युज्यसे योगाय स्वकमा
नुष्ठानद्वारेण युक्ते भवयतः कर्मसु क्रियमाणेषु युक्तौशल
मुक्तं ज्ञाननिष्ठत्वेन साधकारित्वं स एव योगः समाधिरिह मान्यः
५० ॥

लासिकी टीका

प्रत्यगात्मबोधे समाहितः जन्मानिकर्माणि ऊर्वन्नपि अथ सम्प
त्वाय वत उक्तयुक्ता कर्मानुष्ठानमहिमानमाह बुद्धीति ईश्वरा
भावात् प्रवेशात् उभे प्रणपापे सम्पबुद्धस्वयोगाय समाधानाय

बुद्धौ प्रत्यगात्मबोधे
युक्तः समाहितः इह
जन्मानिकर्माणि ऊर्व
न्नपि

तज्जित उक्तं कुलार्णवे तच्च निष्ठस्य कर्माणि
पुण्यपापानि संक्षयं प्रयान्ति नैव लिप्यन्ति
क्रियमाणानि बाधुनेति तस्मात्

गी.
टी.
दि.

स्वस्वरूपप्रत्यवमर्षरूपाय युज्यस्वद्यत्स्वकर्मावृष्टानद्वारेणा
शुक्लोभव यतः कर्मसुक्रियमाणेषु कौशले बोधनिष्ठत्वे यो
गः नान्यः केवले निरोधलक्षणाः ५ ॥

पंचोलीटीका

समत्वबुद्धियुक्तः सन् स्वधर्ममनुतिष्ठन् यत्फलं प्राप्नोति तदाह
बुद्धियुक्त इति बुद्धियुक्तः समत्वविषयया बुद्ध्या युक्तः इह अ-
स्मिन् लोके उभे सहकृतदुःकृतेषु एष पापे जहाति परित्यज्यति त-
स्मात् योगाय समत्वबुद्धि योगाय युज्यस्वद्यत्स्वयोगः समत्व
बुद्धिः कर्मसु कौशले वयं कर्मपि कर्म समत्वबुद्धियुक्तं विमु-
क्तिहेतुरिति ५.

रसावीरसमिहोधिनी ॥

बुद्धियुक्त इति एवं च मदपितया पूर्वोक्तलक्षणया बुद्ध्या युक्तस्य उ-
पपापसंबन्धो नास्तीति ततो देतो र्योगाय स्वोचितकर्मविषये
यत्कौशलसु योगदूषेण दर्शयुज्यस्व सन्नदो भवेति ५.

मधुभाष्य ॥

बुद्धियुक्त इति सुकृतमप्यप्रियं मानुष्यादिफलं जहाति न ह्यद-
त्फलमुपासनादिनिमित्तं न ह्यसकर्मदीयते अविदित्वास्मि-
न्लोके जहाति यजते तपस्तप्यते ब्रह्मनिर्वर्षसादसा एतवदे-
वास्य तद्भवतीत्यादि श्रुतिभ्यः अतः कर्मक्षयश्रुतिस्तानि विष-
या सर्वत्र उभयक्षयश्रुतिरिति विषया नदीष्टु एतदयं किंचि-
त्प्रयोजनं न वेष्टनाप्योक्तानि नो युक्तः इष्टाश्चैकविधिव्याः स-
यदि पितृलोककामो भवति संकल्पाद्वास्य पितरः ससुतिषु-
ति प्रजायतेः सभां वेषमप्रययं यप्रोदमवा मिवा स्रगानां स्त्री-
भिर्वायानैर्वा अस्माद्यवात्मनो ययत्कामयते ते तत्सृजते काम-
भिकामरूप्यनुसंवरं सयकथा भवतीत्यादि श्रुतिभ्यः ब्रह्म

तेषां तत्सर्वस्य पुनरिष्टत्वात् कर्मसत्त्वेन विरोधः अनुभवः
प्राप्तिश्चेत्प्रसादाद्भुतेषु न च प्रागीपातनात्सर्वमेतत्
सतत्र पर्येति एतन्मानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्यत्यापु
नत्र अवगात् न चैकीभूतपदब्रह्मणा सः मग्नस्य हि प
देताने किन्नः स्वतन्त्रं भवेदित्यादिनिन्दनात् मोक्षधर्मे परि
हारे पृथग्भोगाभिधानाच्च सूकादीनां पृथगुच्ये जग
द्यापारवर्ज्यमित्याद्ये स्वयं मयोदात्तेषु इदं ज्ञानमुपाधि
त्यममसाधर्म्यमागता इति च उपाधिनाशे नाप्यप्रतिवि
वस्य न चैकीभूतस्य पृथग्ज्ञाने मानं पश्यामः आसं उः खीना
समिति ज्ञानविधाद्ये च स्य अनेन द्वयेणेति च भेदाभावा
त् न च प्रतिविंबस्य विम्बे कालोके पश्यामः उपाधिनाशे
मानं वा मग्नस्य हि परे ज्ञाने इति उः स्वात्मकलोकेः यावद्
त्मभावित्वादित्युपाधिनित्यत्वाभिधानाच्च अतो न्यवचने
प्रतीयमानमप्योपचारिकं दृष्टाश्च ते भगवतो भिन्नाना
रहेन प्रतिष्ठास्त्वेवास्यैक्येत्यादिभुभेदेन प्रतीयते विरो
धे तदुक्तिमतामेव बलवत्त्वं युक्त्यश्चाशोक्ताः मग्नस्य ही
त्यादयः अतो जले जलैकीभाववदेकीभावः अतश्च यथो
दकमुद्गमुद्गं यथानयइत्यादौ तत्राप्यन्यात्मात्मकेषु
संभवः अस्मिन्नेषत्समुद्रे पिहारी मद्वादित्यशदृष्टिः ता
पवायोददौ तस्य सृष्टिः प्रसितव्रत इति मद्वाकोर्मसम
र्थानां भेदज्ञानाच्च न चेतस्यासु वन्त्येते ब्रह्मज्ञानादयः सः
यते यदं दिवैकल्यमिति निषेधाच्च नारदीये सविचारश्च नि
र्णयः कृतो मोक्षधर्मे सुबलवांश्च सविचारो निर्णयो वा स
माज्ञात् अतो यत्र नान्यत्पश्यतीत्याद्यपि तदधीनसत्तादिवा
चि अन्यथा कथमैश्वर्यादिः स्यात् न च तन्मया मयमित्युक्त
म् अन्यथा कथं तत्रैव सपकथेत्यादिब्रूयात् न च नदवैशरी

स्येत्यादिविरोधः वैलक्षण्यात्तच्छरीराणां अभौतिका
 निदितानि नित्योपाधिविनिर्मितानि चरणात्तथा चो
 कं शरीरं जायते तेषां चोदप्रयाकलयैवत इति नारायणस्य
 सकल्ये वदन्ति च लौकिकं है वैलक्षण्ये भावपात्रं प्रप्रदर्थ
 मनानंदसुखं स्ववास्य इत्यादिषु निरुक्तभावाच्च न ता
 नि प्रारीयानि तथादिश्रुतिः प्रशरीरीतच्छरीरमभवदिति
 नदितानि प्रारीयानि विभवन्ति सर्गपिनोपजायन्ते प्रलये न व्य
 थन्ति चेति वचनात् प्रयोगाच्च अनिन्दिया अनादरा अनिष्ट
 दासगंधिनः देहं दित्यासुदीनानां वैकुण्ठपुरवासिनामित्या
 दिदृष्टदेहेष्वेव न वैषान्यागोणी मुक्तिः बहुनात्र किमुक्तेन
 यावच्छेतेन गच्छति योगीतावन्नमुक्तः स्यादेव प्रणस्यति
 राय इत्यादित्युपासने तदन्यमुक्तिनिषेधात् ये त्वैव भ
 गवन्तं प्रविशन्ति तेऽपि पञ्चातैव यान्ति योग्यत्वं चात्र विव
 दितं पुष्टिश्चिह्नं प्रसन्नं तदनिन्दनाच्च सायुज्यं च प्रदत्तं त
 उक्तेषु भुजते पुरुषं प्राप्य यथा देवप्रदादयः तथा मुक्ता
 बुभुक्षमायां वासान्मोगांस्तु भुजते इति नारायणस्य दत्तक
 ल्ये प्रतो निष्टस्यैव वियोगः सोऽस्यैव सर्वात्मना अदः स्व
 सर्वदः स्वविवर्जिताः अणो क मदिमा तत्र यत्र गत्वा न शो
 चतीत्यादिश्रुतिभ्यः विशेषवचनाभावाच्च येषां त्वीषदृ
 प्रयते तेन सायुज्यं प्राप्ताः सामीप्या ये वतेषां अतः प्रारब्ध
 कर्मशेषभावात् तद्भुक्ता सायुज्यं गच्छति तच्चोक्तं सकर्षणा
 दयः स्वाधिकारादनंतरं प्रविशन्ति परं देवं विसृज्य नास्य त्रसं
 प्राय इति व्यासयोगे प्रतो निष्टस्य सर्वात्मना वियोगः पर
 ब्रह्मनिष्ठा मियं ब्रह्म जन्ता देतया दिना ब्रह्मादिभि
 रपि प्रार्थितं तात् नमो दासदृष्टा किं विदथि क वा सुखं विव
 र्जते व सवमानंदवायुना गिचरं मददित्या देव्य ब्रह्मादिप
 दादप्यधिकतमसुखं च मोक्ष इति सिद्धं प्रतो योगाय पुन्यं स्वजा
 नोपायाय तदिकर्मकोशं तन्म तदुपायमाह ५॥

रामचंद्रसरसतीटीका

बुद्धियुक्त इति बुद्धेस्तत्त्वज्ञानस्य साधनत्वेन संबंधिय युक्तं योगः तद्यस्मि
 त्रिति बुद्धि युक्तः पुमान् यतः इह मानस्य पवदेहे उभे सक्तैरे विधादयमा ^{तउष्}
 पत्रं कर्म मात्रं कर्मयोगो द्वयवा बुद्ध्या जहाति तस्माद्योगाय कर्मयोगाय
 कर्मयोगं कर्तुं युज्यस्व वृत्तैर्मर्षः श्रुततोऽर्जुनं निंदत् कर्मयोगं स्तौति यो
 ग इति कर्मसु मध्ये योगो यः पूर्वोक्तं कुशलमिति भेदेन कर्म धर्मिभा
 वेन किं वक्तव्यं कौशलमेव योगः यः कर्मैव स न उष्टु कर्मस्यैकरोति
 त्वं चेतनः स न स जानीय उष्टु निग्रहे शोक मोहादि भागभवसीति
 अयमभि संधिः किं बुद्धिद्वारा सर्व कर्मनाशमात्रं मेव कर्मयोग
 सफलं तथा सति सर्वस्व हातिरापत्ते त्वाशं कामपत्तुदलर्जुन जि
 तासितं निश्चितं ये उपयोगितां तस्माद रीयति देवकी नंदनः ॥ ५० ॥

329

[The text in this image is extremely faded and illegible.]

भाषा अनुवार

पूर्वजो कहा कि सबदख आदिसे समान बुद्धि होकर सधर्मको
 करे तो बुद्धियोग पुक्त होनेसे काहोता है सोई बुद्धियोग की श्रेष्ठता कह
 ते हैं कि सकल जगत् पुण्य सर्ग आदिका देनहार औ डः कृत जो पाप नर
 क वास प्राप्ति करने का साधन इन दोनो की बुद्धियोग पुक्त पुरुष ही ज
 न्म मे भगवान् की कृपा से परित्याग करते हैं तिससे अर्जुन तब बु
 द्धियोग रूप निष्काम कर्म करो जिससे योग कर्म के बीच मे कौशल
 करे चातुर्य है मूर्खान् सकल कर्म व्यन होने के कारण है तो भी ई
 श्वर की आराधना से मुक्ति प्राप्ति करना चातुर्य है इसी को योग कहते
 सो बुद्धियोग पुक्त होउ ५० ॥ ५० ॥

दोहा॥

बुद्धिवान् सो तजत दे सुभ अ सुभ इह कोय ताते योग से
 मुक्त हो योग दिऊ फल कर्म मे होय ५०॥

कर्मजबुद्धियुक्ताहिकलेत्यक्तामनीविद्याः जन्म
वन्धविनिर्मुक्तापदगच्छेत्तनामयम् ५१ ॥

शंकरभाष्यं

यस्मात्कर्मजमिति कर्मजं फलेत्यक्तेति व्यवहिते समन्वयः ३
एतानिष्टदेहप्राप्तिः कर्मजं फले कर्मभोजाने बुद्धियुक्ताः समन्वु
दियुक्ताः सन्नो हियस्मात् फलेत्यक्तापरित्यज्य मनीषिणो ज्ञानि
नोभूता जन्मवन्धविनिर्मुक्ताः जन्मैववन्धो जन्मवन्धलेन विनि
र्मुक्ताः जीवन्मयजन्मवन्धात् विनिर्मुक्ताः सन्नः पदं परमं विस्मा
भोगाख्यं गच्छन्तनामयं सर्वोपद्वरहितमित्यर्थः शुच्यवाबुद्धियो
गाद्वन्जयेत्याभ्य परमार्थदर्शनलक्षणैव सर्वतः संसृतोदक
स्थानीया कर्मयोगजा सत्त्वबुद्धिर्दर्शितासाक्षात् सुकृतउद्धृत
प्रहाणादिहेतुत्वप्रवणान् ५१ ॥

शान्तद्विगिरिहृतटीका

समन्वुद्धियुक्तस्य सुकृतउद्धृततत्त्वफलपरित्यागेऽपि कथं मो
क्षः स्यादित्याशङ्क्य यस्मादिति समन्वुद्ध्या यस्मात्कर्मोन्मुष्टी
यमाणं उरितादित्याजयति तस्मात्परम्परयाः सौमुक्तिहेतुरित्य
र्थः मनीषिणो हि ज्ञानातिशयवन्तो बुद्धियुक्ताः सन्नः स्वधर्माख्ये
कर्मोन्निष्ठन्तस्मात्तोजाने फलेदेहप्रदं नेदित्वा जन्मलक्षणद्व
यादिनिर्मुक्ता वैस्मवंपदं सर्वसंसारसंस्पर्शस्य प्रामुवन्तीति श्लो
कोक्तमर्थं श्लोकयोजनया दर्शयति कर्मजमित्यादिना इष्टोदेहो
देवादिलक्षणैः निष्टोदेहस्त्यगादिलक्षणस्त्यामिरेव कर्मणो
जाने फलेन यथोक्ते बुद्धियुक्ता ज्ञानिनोभूतातद्वलादेव परित्यज्य
वन्धविनिर्मुक्तिपूर्वकं जीवन्मुक्ताः सन्नो विदेहकैवल्यभाजो भवन्ती
त्यर्थः बुद्धियोगादित्यारो बुद्धिशब्दस्य समन्वुद्धिरर्थो व्याख्यानः
सम्पत्तिं परम्परं परिहृत्य सुकृतउद्धृतप्रहाणहेतुत्वस्य समन्वु
द्वावसिद्धेः बुद्धिशब्दस्य योग्यमर्थान्नं कथयति शुच्यवेति शुच्यवद्भि
न्नवस्त्वगोचरत्वेनानवच्छिन्नत्वं तस्याः सूचयन् बुद्ध्यान्नरादिशेषं दर्शय

निसर्वतश्चि ससाधारणनिमित्तं तस्यानिर्दिशति कर्मणि यथोक्त
उदिशद्धार्यते तेनमाह साक्षादिति जन्मवयविनिर्मुक्तादिरदि
शद्धार्यः ५१ ॥ ५१ ॥

कर्मणां मोक्षसाधनप्रकारमाह कर्मजमिति कर्मजं फलमप्यत्रा केव
लमीश्वराय नार्थं कर्म कुर्वाणामनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्म
दूषेण वंधेन विनिर्मुक्ताः संतः अनामयं सर्वोपद्रवहरिते वि
स्मां पदे मोक्षारण्यं गच्छन्ति ५१ ॥

इतश्च फलसंगेन तत्कास्वधर्मे बुद्धियुक्तास्थापिते सुखदुःखमिति
कर्मफलं तर्गो तत्का बुद्धि युक्ता तानि नः मनीषितो म न नशीलाः जन्म
नो वं धी जन्म वेयः तेन विनिर्मुक्ताः जीवंत पव जन्म वेय निमित्रात्ती
ता सेतः पद वै स्रवं मोक्षाख्यं गच्छन्त नम यं सर्वो पद्वरहित मि
त्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५१ ॥

बुद्धिपूर्कः कर्मजं फलं त्यक्त्वा जन्मवैयविनिर्मक्ताः श्रुतामयं
पदं गच्छन्ति हि प्रसिद्धमेतत्सर्वं संप्रतिष्ठन्ति त्वय्यः ५१ ॥

योगबुद्धिमुक्ताकर्मणोफलेत्यक्ताजन्मवधेत्यजंति ब्रह्मसत्ता
मवाप्नुवन्ति ५१ ॥ ५१ ॥

अथ कौशलेन कृतानां कर्मणो मोक्षसाधनात्माह कर्मजमिति
यवसायात्मकबुद्धिपुत्रा मनीषिणो ज्ञातिनः कर्मजं फलं
तस्मात्तत्त्ववदगणं मृनामयं सर्वोपद्रवहितं पदं गच्छेति किं
भूताः जन्मवन्धविनिर्मुक्ताः कर्मजफले हि पुनः जन्मवन्धोद
श्यते तस्यादिशेषेण निर्मुक्ताः ५१ ॥

उः कृतमात्रस्याफलकसकृतस्य च त्यागात् महाफलप्राप्तिर्भव

३५

यित्वा

नीत्याहकर्मजमिति समत्वबुद्धियुक्ताः कर्मजं फलं स्वर्गादिकं त्व
 कास्वर्गादिकामना विहाय विहितं कर्म कृत्वा परमं सुखं यत्
 मर्षा बुद्धियुक्ताः प्राज्ञास्तज्यपरे शयरोत्तजानिनो भूता तत्र द्वा
 मनीषिणो यरोत्तजानिनो भूता जन्मादिदूषवंधात् संसाराद
 तितरो निर्मुक्ताः संतः सुनामये पदं श्रीवैद्यं अभिषेकपूर्णां
 नंदस्वरूपं वा श्रीहरिलोकविशेषं विग्रहविशेषं स्थितं त्रयमप्य
 नामयमनस्य गच्छंतीति वद्वचनेन मुक्तौ भेदो गच्छति नालो
 कविशेषं प्रतिगमने चेति सिद्धं ५१ ॥

ऊसुमवैजयंतीटीका

तत्र सर्वेषामपि सकृते नैव सर्वं भवति तस्य त्यागादपरस्तदधिकः
 कोवालाभो भविष्यतीत्यपेक्षया माह कर्मजमिति मनीषिणः तिका
 मश्रीकलभजने नैव सर्वं भवति न हि त्रिभुवनं नैव रूपं यैरिते
 वं रूपा यवसायात्मिका मनीषा बुद्धिर्विद्यते येषां ते तया श्रुतं यव
 बुद्धियुक्ताः सिद्धासिद्धौ समत्वबुद्धिविशिष्टाः जन्मवंधविनिर्मुक्ताः
 संतः जन्मस्थूलदेहस्य प्राप्तिर्वैधो लिंगदेहस्य च ताभ्यां विशेषेण निर्मु
 क्तास्तत्रः कर्मजं सकृत् कर्मोद्भवमपि सखभोगादिरूपं फलं त्वक्ता
 इहामुत्र च सखादेः क्षयिषु तन्निष्ठयेत तत्परित्यज्य सुनामये ग्राम
 योजनमरणरुपेणोरो गल इदं पदं वैकुण्ठं मम स्थानं गच्छंतीति
 त्रगत्वा चतुर्मुखादिलोकसुखमपि निरयति यत्तत्संमत्ताः तन्नापार
 नंदाक्षयोरिमन्ताः सन्नो मद्रक्ताः पुनः सांसारिका नित्यं सुखं नानु
 भवंतीत्यभिप्रायः ५१ ॥

मधुसूदनीटीका

ननु उक्तं हानमयेति तेन तत्सकृत् हानं पुरुषार्थभ्रंशपत्रे रित्याशंका
 न^४ तुल्यफलत्वात् परमपुरुषार्थफलमाह समत्वबुद्धियुक्ता हि यस्मा
 त्कर्मजं फलं त्वक्ता केवलमीश्वराय नार्थं कर्माणि कुर्वन्ताः सत्तु
 दिदारेण मनीषिणस्तत्त्वमस्यादिवाक्यजयात्मनो वा वंतो भवंति
 तादृशाश्च संतो जन्मात्मके न वंधेन विनिर्मुक्ताः विशेषेण त्वेति कत
 लतलो न निरवशेषं मुक्ताः पदं पदनीयमात्मतत्त्वमात्रेदं रूपं ब्रह्म

गी.
टी.
दि.

नामयेप्रविद्यातकार्यात्मकरोगरहितमभयमोक्षाख्येपुरुषार्थेग
हंत्वभेदेनप्राप्नुवंतीत्यर्थः यस्मादेवंफलकामनां त्यक्त्वा समत्वबु
द्ध्या कर्मणोपनुतिं ह्येतस्मैः कृतान्तःकरणमुदयस्तत्त्वमस्यादिवा
कप्रमाणोत्पत्त्यात्मतत्त्वज्ञानतत्कार्याः संतः सकलानर्थनिवृत्ति
परमानंदप्राप्तिरूपं मोक्षाख्ये विर्लेः परमेष्ठदेगहंति तस्मात्त्वम
पियद्वेयः स्यात्त्रिष्टितेद्वहितस्मैः श्रुतेः श्रेयोनितासरेवंविधेक
मेयोगमनुतिहेतिभगवतोभिप्रायः ५१ ॥

सदानंदीटीका

ननु सर्वस्य समवपापहानमपेक्षितं पुण्यहानेन कस्यापि पुरुषार्थ
हयोन्यथा १ मैवं जन्मपदं पुण्यं हेयत्वेन विवर्तितं ननु पीणोपकं
पुण्यं मुमुक्षोरीश्वरार्पितं २ तत्फलज्ञानसंसिद्धौ कर्ममात्रं विनश्यति
अतः समत्वपीयुक्ताः संत्यक्ता कर्मजं फलं ३ ईश्वराग्रथनार्थं वक्तुं
लाः कर्मकेवलं पीयुहिद्वारतो वेदवाक्यजन्मात्मपीयुतः ४ संतो
जन्माद्यवंधेन विनिर्मुक्ता मुशेषतः आत्मतत्त्वे पदं ब्रह्मानंदं मायादि
वर्जितं ५ पुरुषार्थविमोक्षाख्यं प्राप्नुवंतीह तादृशाः त्वमप्ये
तादृशो भूता गच्छ विस्रोः परे पदं ६ ॥ ५१ ॥

नीलकंठीटीका

पतदेवाह कर्मजमिति बुद्धियुक्ता समत्वबुद्धियुक्ताः क्रियमा
णकर्मजं फलं त्यक्त्वा मनीषिणो मनोनिग्रहसमर्था भूत्वा जन्म
रूपेण मुक्ताः संतोऽनामयेनिरुपद्रवं पदं मोक्षाख्यं गच्छन्ति ५१ ॥

शानंदीटीका

मनीषिणो बुद्धियुक्ता ज्ञानसंयुजितकर्मकर्तारः कर्मजं फलं त्य
क्त्वा तपवकर्मणो बन्धकत्वाभावात् कर्मबंधादिदेशरीरकृता
नां कर्मणो फलभोगार्थभाविनः शरीरस्य ग्रहणं तत्रापि कृतानां
फलभोगार्थं परस्य ग्रहणमिति तीत्यंष्टुखलारूपो बंधः संसारस्त
स्मादिनिर्मुक्ता प्रनामये पदं गच्छन्ति ५१ ॥

+ एतमेवार्थं हेतूपन्यासपूर्वं विपरीतमागमकं टीका

+ यस्मात्कर्मजमतत्त्वज्ञैः क्रियमाणान्कर्मणो बन्धं भाविसत्त्वा
द्यात्मकं फलं सर्वदा सर्वतो निरभिकं तस्मात्तन्निष्ठत्वात् पुन

भिसंथानेननन्यकाविहाये फलाभिसंन्याजुष्टीयमानकर्मप्रति
बद्धाजन्मनः पुनर्भवलक्षणद्वन्द्वनादस्वातेत्रात्रिभुक्ताः संतो
निर्विघ्नतयानामयमनित्वा सुखादिसंकल्पदोषरहितेपदे
पारमार्थिकस्वरूपप्रतिष्ठात्मकं धाम गच्छेति प्राप्नुवंति अतः
स्त्वबुद्धियुक्तो योगाय युज्यसेति पूर्वण संबन्धः

~~युज्यसेति पूर्वण संबन्धः~~
~~युज्यसेति पूर्वण संबन्धः~~
~~युज्यसेति पूर्वण संबन्धः~~
~~युज्यसेति पूर्वण संबन्धः~~
~~युज्यसेति पूर्वण संबन्धः~~
॥

लासीकी वल्लभा टीका

एनमेवार्थे हेतुपन्थासर्वविवरीतमाह कर्मजमिति सु
खाद्यात्मकं फलप्राप्तनिष्ठतया त्यक्त्वा निरभिलाषत्वात् निर
भिलाषबुद्धियुक्ता बुद्ध्यात्मबोधयुक्ता प्रवहिताः संतः मो
क्षाख्यं प्राप्नुवंति सर्वोपद्रवशून्यं प्रविष्टान् तत्कार्यात्मकरोगरहि
ते अतस्त्वबुद्धियुक्तो योगाय युज्यसेति पूर्वण संबन्धः ॥ ५१ ॥ कर्मयोग
प्रतिष्ठापनामीत्यपेक्षायामाह ॥

पंचोलीटीका

कर्मणो मोक्षसाधनत्वप्रकारमाह कर्मतिहियस्मात् बुद्धियुक्ता
समत्वबुद्धियुक्ताः कर्मजं कर्मभोजान्तराणि निष्प्राप्तिलक्षणं फ
लं त्यक्त्वा मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जीवेत एव जन्मबंधविनिर्मु
क्ताः संतः अनामयं सर्वोपद्रवरहितं मोक्षाख्यं पदं विज्ञेयः परमं
पदं गच्छेति ५१

रावीरसमिद्धेयिनी ॥

कर्मजमिति कर्मस्वस्वरूपं प्रमाचरोचितं तत्र तत्र स्युहादिकं
दिंसा प्रायत्वा नरकादिकं यद्यप्यभासते तथापि बुद्धियुक्ता
मनीषिणः ईश्वराज्ञेयवर्षं कर्तव्येति स्वार्थं मनीषवात्तद
नुष्ठाने दृढीकृतनिष्ठयास्तत्फलं त्यक्तानामयं पदं इव हीनं स्वर्ग
दिकं स्थानं गच्छेतीति भावः ५१ ॥

सधुभाष्य ॥

कर्मजमिति कर्मजंफलं तत्काकामनयेष्वयसमर्थबुद्धि
युक्ताः सम्यक्ज्ञानिनो भूत्वापदगच्छन्ति सयोगकर्मज्ञानसा
धनंतमोक्षसाधनमिति भावः कियत्यर्थं तमेव प्रयं कर्तव्या
निमुमुक्षुर्गवकर्माणीत्यत आह ५१ ॥

रामचंद्रसरस्वतीटीका

कर्मजमेति बुद्धियुक्ताः पदंगच्छंतीत्यन्वयः बुद्धियुक्ता इति पूर्ववत्
 पदमिति पद्यने प्राप्यते तत्त्वमस्यादिवाक्योत्पत्तिः करणपरि
 णामेति पदमानंदरूपं ब्रह्म गच्छंति तादात्म्ये तस्या पुयेतीत्यर्थः
 न केवलं तदानंदरूपत्वादित्येकं तत्रैष्ट परिहारात्मकमपीत्या
 हानामयमिति श्रामयः सविलासाविद्या तदभावात्मकमित्यर्थः
 ननु किं यागमात्रं साधकाय वगर्हं तितेत्याह मनीषिण इ
 ति योगजमप्रशस्तज्ञानसंपन्ना इत्यर्थः ननु सत्यपि संसारे किं ता
 नपदसाधनं नैत्याह जमेति जन्मैव वंधस्तेन विशेषेणात्मेति क
 त्वलक्षणेन निर्मुक्ता इत्यर्थः ननु काम्यकर्मो नृणां ज्ञातव्यो भ
 विष्यतीत्याशंकोक्तं कर्मजं फलं त्यक्तेति पूर्वमेव तस्य तत्त्वता
 दित्यर्थः एवं च काम्यकर्म त्यक्त्वा कर्मयोगमनुतिष्ठेत्तस्मिन् कर्तातः
 कारणशुद्धयस्तत्त्वमस्यादिप्रमाणोत्पत्तौ कात्मज्ञानविदग्धे स
 विलासाविद्यामोक्षपुरुषा गच्छंत्यतस्तमेवं विधेयं कर्मयोगमनुति
 ष्ठेति भगवतोऽभिप्रेतं ननु कर्मयोगमनुतिष्ठतो मे कियता
 वा समये तस्य शुद्धिः स्यादित्याशंकोक्तं तत्र समयनियमः स
 त्वशुद्धेश्च मतः सात्त्विकतान्त्रप्रसोपीत्यादि शयेत्याह

334

222

भाषाश्रुतवाद

सर्वदुःखआदिमेसमतायुक्तभी भये औरसकतदुःकृत कर्मके
फलको परित्यागकियीभी अर्थात्निःकामकर्मकियेसेभीफेरि मो
क्षकैसेहोगी इसशोकापरकर्मको मोक्षकी साधनताहैयहकह
तेकि कर्मकेफलकी अभिलाषा छोड़िकरि केवलईश्वराश्रयना
र्थ कर्मकरनेइये बुद्धिमानमनुष्यज्ञानीहोके जन्मरूपबन्धनसेछू
टिकरि सकलउपद्रवसेरहितजो विसृष्ट जिसकोमोक्षकहतेति
सकोसहजेमेपावतेहै ५१ ॥

दोहा

कर्मणको फलत्यागके बुद्धियुक्त सुनिलोक जन्मबंध छु
टिजातदे जिद्वयदुःखनशोक ५१

॥ १० ॥

54

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यदातेमोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति तः
दागतासिनिर्वेदे श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ५१

शंकरभाष्यटी.

योगानुष्ठानजनितसत्त्वसुद्धिना बुद्धिः कदाप्राप्स्यत इत्युच्यते
ते यदेति यदा यस्मिन्काले ते तत्र मोहकलिलं मोहात्मकं
मविवेकरूपं कालेषु येनात्मानात्मविवेकबोधं कलषीकृतं
त्यविषयं प्रत्यंतःकरणं प्रवर्तते तत्रैतत्र बुद्धिर्व्यतितरिष्यति
ति व्यतिक्रमिष्यति प्रतिशुद्धभावमापत्स्यत इत्यर्थः तदा
तस्मिन्काले गतासि प्राप्स्यसि निर्वेदे वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुत
स्य च तदा श्रोतव्यं श्रुतं च ते निष्फलं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रा
यः ५१ ॥

आनेदगिरिहृतटीका

यस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे परमार्थलक्षणा बुद्धिरुद्देश्यतया यु-
ज्यते तस्मात्कर्मणः सकाशादितरत्तकर्म तथावियोद्देश्यभूत
बुद्धिर्बन्धविधुरमतिशयेन निष्कृष्यते ततश्च परमार्थबुद्धि
मुद्देश्यत्वेनाश्रित्य कर्मानुष्ठानतये परिक्लिप्तफलान्नरमुद्दि-
श्य तदनुष्ठाने कारणप्रसंगात् किंच परमार्थबुद्धिमुद्देश्य
माश्रित्य कर्मानुतिष्ठतः करणसुद्धिद्वारा परमार्थदर्शनसि-
द्धौ जीवत्येव देहे सुकृतादि हित्वा मोक्षमधिगच्छति तथा
च परमार्थदर्शनलक्षणा योगार्थं मनोमारयितव्यं योगश-
हितं परमार्थदर्शनमुद्देश्यतया कर्मस्वनुतिष्ठतो नेष्टव्यं
मिष्यते यदिच परमार्थदर्शनमुद्दिश्य तद्युक्तः संतः समारं-
भेरन् कर्माणि तदा तदनुष्ठानजनितबुद्धिसुद्ध्या ज्ञानिनो
भूत्वा कर्मजं फलं परित्यज्य निर्मुक्तबन्धनामुक्तिभाजो भव-
न्तीत्येवमस्मिन् पक्षे श्लोकत्रयाक्षराणि व्याख्यातव्यानि यथो-
क्तबुद्धिप्राप्तकालं प्रपन्नपूर्वकं प्रकटयति योगेति श्रुते श्रो-

गी.
टी.
टि.

तद्यदृष्टे द्रष्टव्यमित्यादौ फलाभिलाषप्रतिबन्धात्रोक्ता बुद्धि
रुद्देष्टातीत्याशङ्क्याह यदेति विवेकपरिपाकावस्था कालशब्दे
नोच्यते कालस्य दोषपर्यवसायित्वं दर्शयन् विशिनष्टि ये
नेति तदनर्थरूपं कालस्य तवेत्यन्वयार्थं पुनर्वचने बुद्धि
द्विफलस्य विवेकस्य प्राप्ता वैराग्यप्राप्तिं दर्शयति तदेति म.
ध्यात्मशास्त्रातिरिक्तं शास्त्रं श्रोतव्यादिशब्देन गृह्यते उक्तं वैरा
ग्यमेव स्फोरयति श्रोतव्यमिति यथोक्तविवेकसिद्धौ सर्व
स्मितमात्मविषये नैष्कल्यप्रतिभातीत्यर्थः ५१ ॥

सामिक्तत टी.

कदातत्पदमहं प्राप्तामीत्यपेक्षायामाह यदेति द्वाभ्यां मोहो
देहादिषात्मबुद्धिरुदेव कलिलं गहनं विडिरित्यभिधानं ततः केचि
प्रायमर्थः एवं परमेश्वराश्रयेन क्रियमाणं यदा तत्प्राप्तेन त
व बुद्धिर्देहादिमानलक्षणं मोहमयं गहनं दुर्गं विशेषेणानि
तरिष्यति तदा श्रोतव्यं श्रुतस्य चार्थस्य निर्वेदे वैराग्यं गतामि
प्राप्स्यसि तयो रनुपादेयत्वेन जिज्ञासां तं करिष्यसीत्यर्थः ५२

पिशाचभाष्यम् टी.

योगानुष्ठानजनिता सत्त्वशुद्धिः कदा प्राप्यत इत्यत्राह यदेति
यदायस्मिन्काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविवेककर्तृका
लघ्वेतेनात्मानात्माविवेककलुषीकृतविषयात्म्यं ततः कर
णं प्रवर्तते तदा बुद्धिर्व्यतितरिष्यति शुद्धभावमापद्यत इत्य
र्थः ५३ ॥

गमानुजभाष्यं टी.

उक्तप्रकारेण कर्मणि वर्तमानस्य तया वृत्त्या निर्दूतकल्मष
स्य ते बुद्धिर् यदा मोहकलिलं प्रत्यक्षफलसंग्रहे तद्भूतं मोह
रूपं कलघं व्यतितरिष्यति तदा श्रोतव्यं तत्सर्वं प्राप्य तया श्रु
तस्य फलादेरितः पश्चाच्छ्रोतव्यं च कृतं स्वयमेव निर्वेदं गं

तासिगमिषसि ५२ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी.

तत्रचयोगबुद्धिशास्त्रवसरेतवस्फुटमेवेदमभित्तानेप्रातव्यस्य
५ स्व कृतस्याभिलक्ष्यमानत्वागमस्योभयस्यापिनिर्वेदभाक्कम् अ
नेनचेदमुक्तम् अविद्यापदनिपतितप्रमात्रानुग्राहकशास्त्र
वणसंस्कारविप्रलम्भमहिमाये यत्तवास्थानेकुलक्षयादिदो
षदर्शनम् नततथाशासनवद्भमानविगलनेविगलिषती
ति ५२ ॥

परमार्थप्रपा टी. ॥

अथकराग्रदशान्निरित्याह यदेति तेबुद्धिर्यदा मोहकलिलं व्यतितरिष्यति मोहो देहा
त्मबुद्धि स्तदेवंकलिलंगहनेन्दुरतिक्रमत्वात् तेबुद्धिस्तद्विशेषात्
रिष्यति उल्लंघयिष्यति तदाप्रातव्यस्य
तस्यचफलोपधानस्यनिर्वेदेवैराग्यं
गतासिशास्त्रसि तदुक्तेषा
तेजले भागापवर्गोबु
द्धिर्होबुद्धौवेववर्त
मानौकथंपुरुषे
व्यपदेशेतेस
हितफलस्य

भोक्तेतिपथाविजयःपराजयोवायोधेषुवर्तमानःस्वामिनि
कुरुपादिश्रुतेसहितफलभोक्तेतिबुद्धिरेवपुरुषार्थीपरि

गी.
टी.
दि.

समाप्तिर्वधः तदर्थव्यवसायोमोक्षइति ५१ ॥

३३७

वनमाली टीका

ननुक्तयोगोनसाक्षाद्ज्ञानहेतुः किं त्वश्रवणादिकमेव आ-
त्मावारेऽष्टयं श्रोतव्यो मन्तव्यो निदध्यासितव्य इति श्रुतेः अथा
षट्पदद्वारा सत्त्वगुडिमुत्पाद्य श्रवणादीनां उपकरोति
तदा कियत्कालं मनुष्येयमतश्चाह यदेति यदाते
बुद्धिरंतःकरणं मोहकलिलं देहगोहादावहे
ममेत्यन्यथा ज्ञानरूपे दोषं मत्प्रसादा
नाशयिष्यति तदा महेतः
श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च वेदादेः
निर्वेदेनितरां लाभं गं
तामि प्राप्स्यसी

त्यर्थः

५१

सीतार्थः ५२

ऊरुमेवैजयंतीटीका

नन्वेवंभूतामवसायात्मिकाबुद्धिर्ममकराभविष्यतीत्यपेक्षायां
श्लोकद्वयेनाह यदेति यदायस्मिन्कालेयस्यामवसायां वामउक्त
प्रकारेणसवर्गायर्भोवितकर्मऊर्वतःफलाभिलाषरहितेनप्रक
षोत्तमागधनरूपकर्मणात्पुनरुपकिंलिख्यतेतवबुद्धिर्मोदक
लिलेशरीरेषुतत्संबन्धिषुचात्मीयरूपोयोमोदस्तदेवकलिलेश
त्पगाथापारयंकंयतितरिष्यतिविशेषेणातिशयेनतरिष्यति त
दाश्रुतस्यसर्वप्रवणायथागतस्वर्गादिसखस्यश्रोतव्यस्यचउत्तोप
धिकफलप्रवणार्हेस्यमोक्षपर्यंतस्यापिनिर्वेदेवैराग्यंतंगतासि
गमिष्यसिदेहायनात्मवर्गोद्यदेममरूपाभिमानाभावंकृतायदाफ
लविषयेविरक्तिस्तत्पतितदेवतवबुद्धिर्मदेकनिष्ठिकाभविष्य
तीतिभावः ५२॥

मधुसूदनीटीका

नन्वेतावताकालेनसत्त्वबुद्धिर्भवतीतिकालनियमोस्ति किंतय
दायस्मिन्कालेनेतवबुद्धिरंतःकरागोमोदकलिलेयतितरिष्यति ।
प्रविवेकात्मकंकालव्यमहमिदंममेदमित्याद्यज्ञानविलसितम
तिगहनंयतितरिष्यतिरजस्तमोमलमपहायशुद्धभावमायत्स्य
तइतियावत् तदातस्मिन्कालेश्रोतव्यस्यश्रुतस्यचकर्मफलंति
र्वदेवैराग्यंगतासिप्रामासि यरीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो
निर्वेदमायादितिक्वतेः निर्वेदेनफलेनांतःकरागबुद्धिस्तास्यसीत
मिप्रायः

५२

सरानंदीटीका

यवंमेऊर्वतःकर्मवित्तबुद्धिःकदेतिचेत् तकालनियमस्तत्रशृणुते
भोःसमाहितः । यस्मिन्कालेतिकालव्यमविवेकात्मकंमले अहंम

पंचकमोक्षजिह्वः कदापि सन्न
शुद्धिः सदासिद्धिर्भवति

श्री
गी.टी.
दि.

मेदमित्येवमायविद्याविज्ञंभारं २ अत्यंतगहनंतीर्तातवांतःकरणं
परं शुद्धिमायस्येतत्प्राज्ञाजसंताममेमले ३ तस्मिन्कालेसमस्त
स्पृष्टातव्यस्यश्रुतस्यव फलस्यकर्मणोसम्यग्वैतस्योपास्यसिखयं ४
५ त्वेतिर्वेदफलेनैवधीशुद्धिंज्ञाससीतिच ५ ५२ ॥

नीलकंठीटीका

कदामनीषिणोभवंतीत्यतश्चाह यदेति तेतवमोहः ३ इष्टानिष्टवियोग
संयोगः जयरितापजस्येवैचित्यंतदेवकलिलमिवकलिलेकालुष्यं बुद्धिगतं
बुद्धिर्वा तितरिष्यतिव्यतिक्रमिष्यतिबुद्धिः प्रसन्नाभविष्यतितराश्रो
तव्यस्यशास्त्रभागस्यश्रुतस्यचनिर्वेदेवैराग्यंगतासि अयेभावः स
लितायोबुद्धौअसकृद्गृहीतस्यापिशास्त्रार्थस्यास्फुरणात्तश्रोतव्यंश्रु
तंचदृष्टैवतद्वत्प्रहायामपिबुद्धौसयः शास्त्रार्थस्फुरणात्ततयोर्वैयर्थ्या
मित्यभयथापितत्रनिर्वेदचितः प्रसन्नाचबुद्धिर्निग्रहीतंयोग्याभवती
तिश्रवणादिकेत्यक्वाथाननिष्टपवभवेदिति ५२ ॥

अत्रक्रममाह यदेति

ग्रान्दीटीका

म^५ मोहंज्ञानमेवकलिलेचित्तकालुष्यमनादिजन्माभ्यस्तमनात्मनिरे
हाद्यात्मज्ञानंलेचयिष्यतितराश्रोतव्यस्यप्रावृष्यमाणोपदेश
स्यश्रुतस्यश्रुतएवस्यनिर्वेदंश्रवणोच्चाविरहंगतासिक्तार्थत्वात् ५२

+ यदाचेतत्परमडरवगाहंतत्त्वज्ञानप्रक्रमपिऊगितिम समकंठीटीका नसिप्रतिष्ठाननिबन्धाति तदात्वयान
शिथिलोत्साहननभविताम यतः क्रमेणेतत्तास्यसीत्याह +

± यदायस्मिन्कालेसोपदिष्टस्यज्ञानस्याप्यत्रतमात्रप्रतिपत्तामो
हकलिकमनादिजन्माभ्यस्तदेहायात्मप्रत्ययस्वरूपमज्ञानकर्तृमं
व्यवतरिष्यतिविपर्ययतप्रतिपत्त्यालंचयिष्यति तदेवैश्रुतमिदंश्रो
तव्यमिति संशयाविष्टजनेचित्तयोर्नानाशास्त्रविषययोः श्रोतव्य
श्रुतयोर्निर्वेदेविरागंगमिष्यसि नतत्त्वनिष्पत्त्यादिदृष्टान्तविरोधोदय
माह ५२ ॥

लासिकी वसुमी टीका

यदातेबुद्धिरंतःकरणं

कदाकर्मयोगप्रतिष्ठां प्राप्तामीत्यपेक्षायां ग्राह्यं यदेति मोह
मेव देहाद्यात्मप्रत्ययमेव कलिलं गहनं विशेषेण तरिष्यति न
राशौ तव स्याद्यस्य श्रुतस्य चार्थस्य निर्वेदे निश्चेतव्यस्य निश्चित
नयां वैराग्यं प्राप्तासि अविद्यापदपतितप्रमात्रानुशाहकत्वा
व्यासस्येति तरिष्यति ५१ ॥ मिडकं कुलार्णवेयथास्तेन न ह्यस्य नाहोरात्रप्रयोजनम्
तत्तज्ज्ञस्य तथादेवि न शास्त्रेण प्रयोजनम् +

पंचोलीटीका

योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजाबुद्धिः कदाप्राप्यते इत्याह यदा
इति यदातेतव बुद्धिः मोहकलिलं मोहात्मकं अविवेककालं
व्यतितरिष्यति अतिक्रमिष्यति तदा तस्मिन्काले श्रोतव्यस्य अथेत
व्यस्य श्रुतस्य च निर्वेदे वैराग्यं गंगासि अथेतव मयीते च निष्कले प्र
तिभास्यति ५२

शरावीरसमिद्धे धिनी ॥

यदाते इति तेतव बुद्धिर्मेहकलिलं कुलक्षयादिदोषदर्शनं यदा ते
व्यतिष्यति तदा यवैश्रुतमिदं श्रोतव्यमिति संशया विष्टुनोचित
योः श्रोतव्यश्रुतयोर्विरागं गमिष्यसीति स्वयमेव निःसंशयं स्वी
यकमानुष्ठाने प्रवृत्तौ भविष्यसीति भावः ५३ ॥

मधुभाष्य ॥

यदेति निर्वेदं नितरां लाभः प्रयोगात् साक्षाद्गत्याः पांडित्यं
निर्विघ्नेत्यादि न हितव्यं वैराग्यमुपपद्येत तथा सति पांडित्या
दिति स्यात् न च क्षान्तिनां भगवन्महिमादिप्रवरो विरुर्भव
ति आत्मारामादिभूतयोनिर्गम्याप्रयुक्तकर्म कुर्वत्यहं तर्की
भक्तिमित्यंभूतोऽरणोदरिविवचनात् अनुष्ठानाच्च सुकारी
नां न च तेषां फलं नास्ति तस्यैव मदत्सुखत्वातेषां यानिर्हति
स्तनुभूतां तव पादपद्मध्यानाद्भवजनकया प्रवरो न वा स्यात्
साव्रह्मसि स्वमहिमयापि नायमाभूतिं तं कासित्वलिताय

ततो विमानादित्यादिवचनात् तेषामस्युपासनादिफलस्य
 साधितत्वात् तारतम्याधिगतेषु तथाहि यदि तारतम्यं न स्या
 त् नान्तिकं विगणयंत्यपि ते प्रसादं नैकात्म्यतां मे स्पृश्यं
 तिकेचित् एकत्वमस्युत्तरीयमानं नटुं ह्यतीति मुक्तिमप्यनि
 छतामपि मोक्षपवफले तमिच्छतामपि संभवतिसप्रतीका
 दीनामिति कथमनिच्छतां स्तुतिरुपपन्ना स्यात् वचनाच्च य
 थाभक्तिविशेषोऽदृश्यते पुरुषोत्तमे तथा मुक्तिविशेषोऽपि
 ज्ञानिनां लिंगभेदेन योगिनां भिन्नलिंगानामाविर्भूतत्वं
 पिणां प्राप्तानां परमानंदं तारतम्यं सदेव हीति नत्वामिति प्र
 थियन्ति मुक्तावपि कथंचन मङ्गलियोगाज्ञानाच्च सर्वानति
 प्रायिष्यसीति च ज्ञानावचने तत्राचुर्यविषये उः स्वाभावविष
 यंच तथा चोक्तम् उः स्वाभावापरांतरे लिंगभेदाः समासताः
 तथापि परमानंदो ज्ञानभेदात्तु भिद्यत इति नारायणगुहाद्वार
 कल्पे प्रतो न वैराग्यं श्रुत्यादावविवक्षितम् न च संकोचे
 मानं किंचिद्विषयमान इतरत्र प्रयोगे मदद्भिः अवर्णीयस्य
 तस्य च वेदादेः फलं प्राप्स्यसीत्यर्थः तदेव स्पष्टयति ५२॥

इति श्री गणेशाय नमः ॥ ५२ ॥ ततो विमानादित्यादिवचनात् तेषामस्युपासनादिफलस्य
 साधितत्वात् तारतम्याधिगतेषु तथाहि यदि तारतम्यं न स्यात् नान्तिकं विगणयंत्यपि ते प्रसादं नैकात्म्यतां मे स्पृश्यं
 तिकेचित् एकत्वमस्युत्तरीयमानं नटुं ह्यतीति मुक्तिमप्यनि छतामपि मोक्षपवफले तमिच्छतामपि संभवतिसप्रतीका
 दीनामिति कथमनिच्छतां स्तुतिरुपपन्ना स्यात् वचनाच्च य थाभक्तिविशेषोऽदृश्यते पुरुषोत्तमे तथा मुक्तिविशेषोऽपि
 ज्ञानिनां लिंगभेदेन योगिनां भिन्नलिंगानामाविर्भूतत्वं पिणां प्राप्तानां परमानंदं तारतम्यं सदेव हीति नत्वामिति प्र
 थियन्ति मुक्तावपि कथंचन मङ्गलियोगाज्ञानाच्च सर्वानति प्रायिष्यसीति च ज्ञानावचने तत्राचुर्यविषये उः स्वाभावविष
 यंच तथा चोक्तम् उः स्वाभावापरांतरे लिंगभेदाः समासताः तथापि परमानंदो ज्ञानभेदात्तु भिद्यत इति नारायणगुहाद्वार
 कल्पे प्रतो न वैराग्यं श्रुत्यादावविवक्षितम् न च संकोचे मानं किंचिद्विषयमान इतरत्र प्रयोगे मदद्भिः अवर्णीयस्य
 तस्य च वेदादेः फलं प्राप्स्यसीत्यर्थः तदेव स्पष्टयति ५२॥

भाषा अनुवाद

जो कहो कि कब हम उस विष्णु पदको पावेंगे तो दो श्लोकसे कहते हैं कि मोह जो देहादिक में अज्ञानबुद्धि अर्थात् आत्मास्वरूप जो ऊँच है सो देह है ऐसा जो दृढ़ विश्वास सोई डगवगाह अज्ञान गहन बनै सो जब इस पूर्व कथितरूप परमेश्वर की आराधना करनेसे भगवत की कृपासे तमारीबुद्धि देह अभिमानरूप मोह मय अगम्यकानन कहे बनके अच्छी तरह से पार होगी अर्थात् देहाभिमान छूटेगा तब विष्णु पदरूप मुक्ति प्राप्त होगी और जो अर्थ सुना चाहतें हो और सुनिश्चुके हों तिस सब में वैराग्य उत्पन्न होगी अर्थात् वह सब तच्छब्दों किंसी कामका नहीं यह जानि सकोगे फेरि और उसवातको न सुझोगे ५२ ॥ ॥

टीका

जबदि मोह विज्ञोभको बुद्धितरेगीतेरि तब विचारकी प्रापदें सुनदि सुनातिदकेरि ५२॥

भाषा अनुवाद

जो कहो कि कब हम उस विष्णु पदको पावेंगे तो दो श्लोकसे कहते हैं कि मोह जो देहादिक से अत्मबुद्धि अर्थात् आत्मास्वरूप जो ऊँच है सो देह है ऐसा जो दृढ़ विश्वास सोई डरवगाह अज्ञान गहन बन है सो जब इस पूर्व कथितरूप परमेश्वर की आराधना करनेसे भगवत की कृपासे तमारीबुद्धि देह अभिमानरूप मोह मय अगम्यकानन कहे बनके अच्छी तरह से पार होगी अर्थात् देहाभिमान छूटेगा तब विष्णु पदरूप मुक्ति प्राप्त होगी और जो अर्थ सुना चाहेंगे हो और सुनिश्चिन्ने हों तिस सब मैवैराग्य उत्पन्न होगी अर्थात् वह सब तब कहें कि किसी कामका नहीं यह । जानि सकोगे फेर और उसवातको न सुझोगे ५२ ॥ ॥

टीका

जबदि मोह विज्ञोभको बुद्धितरेगीतेरि तब विचारको प्राप दें सुनदि सुनातिदकेरि ५२॥

340.

[illegible]

\$15.95

[illegible]

श्रुतिविप्रतिपत्तौ यदास्यास्पतिनिश्चला
समाधावचलाबुद्धिस्तदायोगमवाप्स्यसि ५३

शंकरभाष्यं

मोहकलिलात्पयद्वारेणालयात्मविवेकजप्रज्ञः कदा कर्मयोगजं
फलं परमार्थयोगमवाप्स्यामीति चेत्तच्छब्दाः श्रुतिविप्रतिपत्तेति
श्रुतिविप्रतिपत्ता अनेकसाध्यसाधनसंबन्धः प्रकाशनश्रुतिभिः अ
वगोर्विप्रतिपत्ता नानाप्रतिपत्ता अथात्मशास्त्रातिरिक्तशास्त्र
स्येत्यर्थः श्रुतिविप्रतिपत्ता विलिप्ता सतीते तवबुद्धिरा यस्मिन्
काले स्यास्पतिस्मिरीभूताभविष्यति निश्चला विलेपचलनवर्जिता
सती समाधौ समाधीयते वित्तमस्मिन्निति समाधिरात्मातस्मिन्नात
मतीत्येतदचला तथापि विकल्पवर्जितेत्येतद्बुद्धिरन्तःकरां तदात
स्मिन् कालेयोगमवाप्स्यसि विवेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि ५२

आनेदगिरिक्तरीका

बुद्धिबुद्धिविवेकवैराग्यसिद्धावपि पूर्वोक्तबुद्धिप्राप्तिकालोदर्शितो न
भवतीति शंकरेणोहेति प्रागुक्तविवेकादिप्रज्ञाबुद्धेरान्तरि स्येया
वस्यायां प्रकृतबुद्धिसिद्धिरित्याह तत्प्रमाणवति पृष्टकालविशेषा
त्वंवस्तु तच्छब्देनगृह्यते बुद्धेः श्रुतिविप्रतिपत्तौ विशदयति ।
अनेकेति नानाश्रुतिविप्रतिपत्तत्वेन संक्षिप्यति विलिप्तेति उक्तं
हेतुद्वयमनुरूप्य वैराग्यपरिपाकावस्था कालप्राप्त्यर्थः नैवस्य वि
लेपराहित्यं सचलत्वं विकल्पशून्यत्वं विलेपोविपर्ययो विकल्पः सं
प्राप्यति विवेकः विवेकद्वारा जाता प्रज्ञा प्रागुक्ता बुद्धिः समाधिरा
त्रैवनिष्ठा ५३ ॥

सामिक्तरीका

गी.
री.दि.

ततश्च प्रतिविप्रतिपत्तेति श्रुतिभिर्वैदिकलौकिकार्थेष्ववगोविप्रः
तिपत्राश्चतः पूर्वविति प्रतासतीतवबुद्धिर्यदा समाधौ स्यात्सति समा-
धीयते वित्तमस्मिन् इति समाधिः परमेश्वरतस्मिन्निष्पन्ना विषयांतरै-
रनाहृष्टाश्चतस्रश्चलाश्च भासयन्ते न तत्रैव स्थिरा वसतीतदा योगो
योगफलतत्त्वज्ञानमवाप्स्यसि ५३ ॥

पिशाचभाष्ये

तदा तस्मिन्काले गता सि प्राप्ता सि निर्वदे वैराग्यं श्रोतव्यं श्रुतस्य
चतस्रो तस्य श्रुतं निष्फलं प्रभातीत्यर्थः मोहकलिलात्पयद्वारेणा
लज्जात्मविवेकप्रज्ञः कदा कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगमवाप्स्यसि
तस्मै गच्छति श्रुतिविप्रतिपत्ताश्चनेकसाध्यसाधनसंबन्धप्रका-
शनश्रुतिभिः श्रुतैः अवगोविप्रतिपत्तानसंप्रतिपत्ताविति तासतीते
तव बुद्धिर्यदा तस्मिन्काले स्यात्सति निष्पन्ना विषये च लनवर्जिता समा-
धौ समाधीयतेऽस्मिन्निति समाधिः आत्मनीत्येतत् अवलातत्रापि विक-
ल्पवर्जिता बुद्धेर्तदुद्दिष्टकैः कारणैस्तदा योगमवाप्स्यसि ५३ ॥

रामानुजभाष्ये

योगेति मोक्षवृत्तिवत्पादिनोक्तस्यात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकस्य विधिविशे-
षसंस्कृतकर्मानुष्ठानस्य तत्फलभूतयोगाख्यं फलमाह श्रुतिरिति
व्यासस्य त्रयस्य अवगोविप्रतिपत्तानसंप्रतिपत्ताविति तासतीत्यनि-
त्यविरतिरतिशयसूक्ष्मात्मविषयां स्वयमचलापकर्षणबुद्धिरसंगक-
र्मानुष्ठानेन विमतीकृते मनसि यदा निष्पन्ना स्यात्सति तदा योगमात्मा
वलोकनमवाप्स्यसि पतङ्गं भवति शास्त्रज्ञस्यात्मज्ञानपूर्वककर्मयो-
गः स्थितप्रज्ञताया ज्ञाननिष्ठा मापादयति ज्ञाननिष्ठा रूपा स्थितप्रज्ञ-
ता योगाख्यमात्मावलोकनं साधयति ५३

अभिनवगुप्तकृतटीका

संक्षेपः

तत्र च योगबुद्धिः प्राप्ता वसरेतत्तदुद्दिष्टकैः वेदमभित्तानं श्रोतव्यं श्रुत-
स्याभिलष्य ज्ञानसागमस्यैव भवत्यपि निर्वदे भाक्तम् अनेन वेदमुक्ते

अविद्यापरनिमित्तप्रमाणानुग्राहकशास्त्रवशात्संस्कारविप्रलम्भस्य
हिमाये यत्तदस्यानेकलक्षणादिदेवदर्शनमृततत्तथाशासनवज्र
मानविगलनेविगलिष्यतीति ५३ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथेतदेवपरमेश्वरप्राप्तिनिमित्तमित्याहकृतीतिश्रुतिः रोचनार्था
फलश्रुतिस्तत्रविप्रतिपत्तात्पक्षादप्येवंविधातेवदिः समाधौसम्यगा
धीयतेवित्तंयस्मिन्नितिसमाधिः परमेश्वरस्वरूपेतस्मिन्निश्चलाकृतनि
श्चयान्ततपवाचलाप्रविक्षेपासतीयदास्यास्यति किंताभवतितदायो
गतस्मान्तिथ्यंवाप्रस्यति ५३ ॥ स्थ

स्थ

वनमालीटीका

तदेवंतेतवबुद्धिःश्रुतिभिर्नानाफलप्रवणोरविचारिततात्पर्यैर्विप्रति
पत्ताश्रनेकसंशयविपर्यवसेनवित्तिसाक्षाकस्थितायदाराधनरूपक
मयोगेनशुद्धासतीविक्षेपपरित्यज्यसमाधौसदनंतगणालयेमपि
निश्चलाजाग्रतस्वमदर्शनलक्षणाविक्षेपरहिता अचलासुप्रतिमूर्त्ता
स्तवीभावादिरूपचलनरहितासतीस्यास्यतिलयविक्षेपेदोषोविहा
यसमाहिताभविष्यतीतियावत्तदुनिश्चलासंभावनाविपरीतभाव
नारहिता अचलादीर्घकालादरनेरतयसत्कारसेवनेर्विजातीयप्रत्य
याहवितासतीनिर्वातप्रदीपवरनेतगणालयेमपिस्थायतीतियो
जनातदायोगंशृणानंदतन्निर्मक्तत्वादितानामतसाम्प्रत्यये यदापश्यः
पश्यतेरुक्तावर्णकतीरमीशेतदाविद्वान् प्रापयायेविध्यनिरेजनः
परमेसाम्यमयेतीतिश्रुत्यक्रमवापुस्यसीत्यर्थः ५३ ॥

मदा

ऊरुमवैजयतीटीका

ननुनिर्वदेनैवकिंभविष्यतीत्येतायोतत्फलमाहकृतीतिश्रुतिविप्र
तिपत्ताः श्रुतयः श्रवणानितैरेकराजसतामसारिशास्त्रार्थानोश्र
वणोर्विप्रतिपत्ताश्रितिवेचलायातेतवबुद्धिः सर्वमभूतसाबुद्धिरितानो
निश्चलामदम्यदेवभावसाधनादिराहित्येनमदेकविषयिका अचलासा
तीसमाधौसमाधीयतेमनोयस्मिन्नितिसमाधिः सर्वेश्वरोऽहेतस्मिन्

श्री.
गो.टी.
दि.

गवतिमयि यदायदिस्थास्यति स्थिरा भविष्यति तदा तर्हितं योगे निष्काम
कर्मानुष्ठानमाधेयं मत्सूत्रपावलोकने अवाप्तस्य सिद्धाप्तस्य सिद्धेदा
नादिसत्त्वास्तोदितात्मज्ञानपूर्वकं मदाशयनरूपनिष्कामकर्मानुष्ठाने
नान्तर्करणाशुद्धिद्वारा स्थितप्रज्ञताभिधेयं ज्ञानं भवति तस्मादात्मदर्श
ने ततो मत्सूत्रपावलोकनमिति भगवदभिप्रायः ५३ ॥ ॥

+ अतः कारणशुद्धौ वैज्ञाननिर्व्वेदे दस्यकराज्ञानशः मधुसूदनीदीका भिरित्यपेक्षायामाह +
+ तेन वदुद्धिप्रतिभिर्नाता विधयः फलप्रवर्गोरविचारिततात्पर्यैर्विप्र-
तिपन्ना अनेकविधसंशयविपर्ययासवत्त्वेन वित्तिमात्राकयदायस्मि
न्कालेषु द्विजविवेकजनितेन दोषदर्शनेन तेन विज्ञेयपरित्यज्य समा-
धौ परमात्मनि निश्चला जाग्रदसुषुप्तदर्शनलक्षणा विज्ञेयपरहिता अचला
लयः सप्तसिद्धीस्तथाभावादि रूपलक्षणावलनरहिता सतीत्यास्यति
वि लयविज्ञेयलक्षणो दोषोपत्यस्य समाहिता भविष्यतीति यावत् अ-
थवातिश्रुत्या संभावना विपरीतभावना विरहिता अचलादीर्घका-
लादरनैरेतस्य सत्कारमेव नैर्विज्ञातीयप्रत्ययादृष्टिता सतीति वातप्र-
दीपवदात्मनि स्थास्यतीति योजना तदा तस्मिन्काले योगे जीवपरमा-
त्मैकालक्षणतत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमखंडं साक्षात् सर्वयोगफल-
मवाप्तस्यसि तदा पुनः साधेयं तदाभावात्कृतकृत्यः स्थितप्रज्ञो भविष्य-
सीत्यभिप्रायः

सदानंदीदीका ५३ ॥

धीशुद्धौ वै परिप्राप्तवैराग्यस्य कदा मम आत्मज्ञानोदयश्चैव मवेक्षायो-
ववः शृणु १ अविचारिततात्पर्यैरेकप्रवर्गोस्तव धीः संशयविपर्ययै-
र्वित्तिमात्रागनेकथा २ यस्मिन्काले विशुद्धी विवेकजनितेन व ३ हा-
मुत्रफले दोषदर्शनेन समानिता ४ तदा विज्ञेयमद्वैततत्त्वेन तन्निश्च-
ला जाग्रदसुषुप्तमनोराज्यवर्जिता ब्रह्मणि स्थिता ५ अचलासमि-
द्धादिलयशून्या सती स्वयं यदा संभावनां त्यक्त्वा विपरीतमतिं तथा ५

तिदिध्यासनसंपन्नातत्तेष्व्यासतिनिश्चला तस्मिंकालेप्राप्तैकयोगं
वेदोतवाक्यं ५ अत्रैवसाक्षात्काराद्यं सर्वयोगफलं परं अवाप्तस्यसि
स्थितप्रज्ञः कृतकृत्यो भविष्यसि ७ पर ॥
सीतलं सीरीका

नीलकंठीटीका

ननु बुद्धिप्रसादोऽपि केन लिङ्गेन ज्ञेय इत्यत आह प्रकृतिभिर्नानाविध
शास्त्रप्रवरौर्विप्रतियन्ना आत्मानित्येऽनित्योऽनित्योऽपि कर्ताऽकर्ता
वाऽकर्ताप्येकोऽनेको वेत्येवमादि संशयग्रस्ता सती यदा असंभाव
नाविपरीतभावना निरास एव के प्रकृतितात्पर्यविषयी भूते ब्रह्मादौ ते
निश्चला पुनः ऊतर्कैरनास्कंदनीयानि विविचिकित्सापरोक्षानि श्रयवती
भूता समाधौ निर्विकल्पके प्रत्यगात्मनि अचलालयवित्तेषु श्रुत्यास्य
स्यतिष्ठिराभविष्यति तदा योगं विवेकप्रज्ञां प्राप्स्यसि निश्चलसमाधि
लाभपव बुद्धिप्रसादलिङ्गमिति भावः ५३ ॥

आनेदीरीका

श्रुतोऽपदेशान्तरश्रवणो विप्रतिपन्नानिर्विस्मान्निर्पेतानि मन्त्रावल
वद्विरपि विकल्पैरकंपिता समाधौ स्यात्स्यतिसमहितैतः करणो स्थिति
प्राप्स्यतियोगं ज्ञात कर्म समञ्जसात्वात् शुक्तिं प्राप्स्यसि अथ वस
माधा विसृज्य पलक्षणे ध्यानधारणा समाधि संज्ञे संयमे ग्राभ्यंतरे योगा
गेवत्पमो गायत्रा बुद्धिर्मनो निश्चलं स्यात्स्यतितदा योगमष्टांगं चित्तवृ
त्तिनिरोधं संयमयोगमाप्स्यसीत्यपि सूत्रितम् (समाधाववला बु
द्धिः स्यात्स्यतीति भगवद्ब्रुवन्नेन प्राप्तावसरः शनैः नैज्ज्ञानावरणापग

न. मेसमृत्यन्त निजामेज्जनउवाव ५३

ततश्च निश्चयादिदं कृतमिदं श्रोतव्यमिति ।

रामकंठीटीका

विच्छिन्नविचिकित्साविहतयाश्रुतिर्नाशास्रप्रवागेतस्यामनुपादे
यत्ताद्विप्रतिमनाप्रतिकूलासतीतवमतिःप्रज्ञानिमिता यथोक्तात्म
ज्ञाननिवृत्तसंदेहा अतएवाचलाविकल्पोर्भलवद्विरूपप्रकंप्यासती
स्याम्यति अस्मिन्माथोस्थितिप्रतिष्ठांलभ्यतेतदानेनकमेगायथोः

74

七

गो.
दी.
दि.

क्रंयोगकर्मसमाधिलक्षणमाप्त्यप्रतिपत्त्यसेसंश्रयिष्यसे
नित्यतननादवशात् ५३ ॥

लासिकीदल्यमी दीका

तथाश्रुतिभिर्नानालौकिकं वैदिकार्थप्रवणैर्विप्रतिपत्तावि
त्तिमासती यदासमाधावात्मसमाधानेनिश्चलाविदोपरहिता
सती अचलालयरहिताच बुद्धिः स्यात्प्रतिपत्तिर्लक्ष्यते त
दायोगंयथोक्तं कर्मसमाधिलक्षणं व्युत्पानेनैवाप्त्यसि ५३ ॥

पंचोलीटीका

मोहकलिलाः त्वयद्वारेण लब्धात्मविवेकज्ञाप्रज्ञाकदाकर्मयो
गजफलं प्रवाप्यसि तच्छृणुइत्याह हेअर्जुनश्रुतिविप्रति-
पत्ताअनेकसाध्यसाधनसंबंधप्रकाशनवाक्यप्रवणैः वित्ति
मासतीतेतवबुद्धिः यदायस्मिन्कालेनिश्चलास्थिरीभूताविदो
पचलनवर्जितासतीसमाधौआत्मनिअचलातत्रापिविकल्पा
वर्जितास्यास्यतितदायोगंविवेकप्रज्ञांप्राप्यसि ५३

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

श्रुतीति श्रुतिः संशयोत्थापकं नानाशास्त्रप्रवणं तत्र विप्रतिप
न्नानुपादेयत्वात्प्रतिकूलानिश्चलानिहृतसंदेहत्वात्प्रामाण्य
या अचलाबलवद्विरपिविकल्पैरप्रकंष्यासतीतवबुद्धिश्चेत्स
माधोस्यास्यति समाधिप्राप्तेनात्रयनुविद्याभिधीयतेतत्रस्थि
रीभविष्यति तदायोगयोगः सन्नूनोपायध्यानसंगतिविहिदि
ष्टिनेनवचसासमाधिस्यस्ययनुविद्यानिष्ठस्यकर्मयोगिनावाचु
युक्तिश्चित्यनुशासनाच्छादिसंधानरूपाशुक्तिमवाप्यसीत्य
र्थः ५३ ॥

श्रुतिविप्रतिपत्तेति पूर्वश्रुतिभिर्वैद्विप्रतिपत्ताविरुद्धा
तीयदावेदार्थानुक्तत्वेन तत्र निश्चयेन विपरीतवाग्भिर्वापि
निश्चलाभवति तत्र श्रुतसमाधावचलः ब्रह्मप्रत्यक्षदशनि
न मेरीताउनादावपि परमानंदमयत्वात्तदायोगमवाप्य
सि उपायसिद्धोभवसीत्यर्थः स्थिताप्रज्ञाज्ञानयस्य सः स्थि
तप्रज्ञः भाष्यते नयेति भाषा लक्षणमित्यर्थः उक्तं लक्षण
मनुवदति लक्षणं तं दृष्ट्वा मीतिज्ञापयितुं समाधिस्थ
स्येति कं ब्रह्मणामीशं रुद्रं देवतं यतीति केषां तथादिनि
रुक्तिः कृताह दिव्येषु रुद्रा कैलासायात्राया दिशरण्यगर्भः
कः प्रोक्त इषः प्रोक्त एव च स्मृत्त्यादिनावर्तयति ते यतः के
षावोभवानिति वचनात्तत्र च किं मासीत् किं प्रत्यासीत् न
चाज्ञानो जानाति तल्लक्षणदिकं न जानंति पूर्वजानो देवर्ष
यस्तथैव च तथापि धर्मान्मुक्तं निवर्तयैः प्रविश्ये न ते
उपाः प्रतीयन्ते प्रगल्भस्य बुद्धिनामिति वचनात् गमनादिप्र
वृत्तिर्नीत्यभिसंधिपूर्विकामतादिप्रवृत्तिवदितिया निषेध
दिनादर्शयिष्यन् लक्षणप्रथमत आह एवं परमानंदसमः
किमर्थं प्रवृत्तिकरोतीति प्रश्नाप्रयः प्रारब्धकर्मणो घतिरोदि
त ब्रह्मणो वासनया प्रायोत्याभिसंधिपूर्विका गमनादिप्र
वृत्तिः संभवतीत्याश्रयवान्यदिहरति प्रायः सर्वान् प्रजादति
मुक्तादीनामर्षददर्शनात् तत्पादभक्तिमिच्छंति सानि न
स्तत्तदर्थिन इत्युक्ते स्तामिच्छंति यदा विद्वादीनामाप्रदोदप्र
ते तदाभिभूतं तेषां ज्ञानं तच्चोक्तं आधिकारिकं पुंसां तु ह
दकर्मचकारणात् उद्भवामिभवौ ज्ञाने ततो न्येभ्यो विलुक्
णा इति अतएव वैलक्षण्यादनधिकारिणा माप्रदादिवेद
स्ति न तं ज्ञानिन इत्यवगतव्यं नवात्र समाधिकुर्वतो लक्षणात्

३५५
अने यः सर्वशानभिस्नेदइतिस्नेदनिषेधात् नदिसमाधिं क
र्वतस्तस्य शुभाशुभप्राप्तिरस्ति असंप्रज्ञातसमाधेः संप्रज्ञा
तेन विरोधः तथापि न तत्रैवेति नियमः कामादयो न ज्ञाये
ते सति विदितमवेत सांज्ञानि नां ज्ञानमिदं तमत्ता नां देवसं
श्रयादिति स्मृते म नोगतादिकामाः अतस्तत्रैव तद्विरुद्धता
नोत्पत्तौ पुक्तं दानं तेषामिति दर्शयति मनोगतानिति वि
रोधश्चोच्यते रसोप्यस्य परं दृष्टानि वर्तते इति न चैतददृष्टा
जस्य मीयं पुरुषवैशेष्यात् आत्मना परमात्मना परमात्म
न्येव स्थितः स ज्ञात्मा त्वेतस्मिं स्थितस्य तत्प्रसाद्य देवतदृष्टि
र्भवति विषयांस्तु परित्यज्य रामे स्थितिमतस्ततः देवा इव
तिवैतदृष्टिर्नान्यथा कथंचनेत्युक्तं नारायणरामकल्पे अ
तो नात्मा जीवः तदेव स्य यत्पुनरस्तिभिः श्लोकेः एतान्येव
ज्ञानोपायानि तच्चोक्तं तद्वैजिज्ञासुभिः साध्यं ज्ञानिनां यत्
लक्षणमिति प्रोभनाध्यासो रागः रसो रागस्तथा रक्तिः
प्रोभनाध्यास उच्यते इत्यभिधानात् सर्वशानभिस्नेदतां
भाशुभं प्राप्य नास्ति नंदति न देहि न चैतलक्षणं ज्ञानमयं
ततोपि भवतीत्याहोतरश्लोकेः निराकारत्वेन विषयभो
गसाम्यभावात् पव भवति इतरविषयाकांक्षाभावो वा र
साकांक्षादिनिवर्तते सत्त्वपरोक्षज्ञातानां देवनिवर्तते
इत्याह ५३॥

भाषा अनुवाद

इसी प्रकार लौकिक कहे लोक की वार्ता औ वैदिक कहे वेद की वार्ता अनेक प्रकार की श्रवण करते करते पूर्वसे विलिप्त कहे भ्रमित जो तमारी बुद्धि से जब समाधिसे स्थिर होगी अर्थात् अद्धीतरह लगाया जाय तब जिसमे से समाधि कहे परमेश्वर तिस ईश्वरमे और विषयों को छोडि अभ्यास करते करते निश्चय होय जब अचल रूपसे स्थिर होगी तब तम योग का फल जो तत्तत्कालसे पावोगे ५३ ॥

दोहा

तेरि श्रुतियों चंचला निश्चल जब स्थित होग बुद्धि अचल
समाधिमे तब तं प्रापदि योग ५३॥

345

अर्जनउवाच स्थितप्रज्ञस्य काभाषा समाधिस्थ
स्य केशव स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत् ब्रजे
तर्हि ५५ ॥

शु. शंकरभाष्य

प्रश्नवीजं प्रतिलभ्यार्जनं वाच लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणाव
भूतया स्थितप्रज्ञस्येति स्थितप्रज्ञस्य स्थिताप्रतिष्ठिताहमस्मि प
रं ब्रह्मेति प्रज्ञायस्य स स्थितप्रज्ञस्य स्थितप्रज्ञस्य काभाषा किं
भाषणं वचनं कथमसौ परैर्भाष्यते समाधिस्थस्य समाधौ स्थित
स्य केशवस्थितधीः स्थितप्रज्ञस्य स्वयं वा किं प्रभाषेत किमासीत् ।
ब्रजेत किं किं भाषणं ब्रजनं वा तस्य किं कथमित्यर्थः ५५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

संन्यासिनो ज्ञाननिष्ठातत्प्रातिवचनं प्रश्नवीजं एव ततोर्जनस्य
भिप्रायमाह लब्धेति लब्ध्या समाधावात्मनि समाधातेन वा प्रज्ञा
परमार्थदर्शनलक्षणा येन तस्येति यावत् ननु तस्य भाषा तत्ता
र्थात्तरोपि नो भविष्यति किमित्यसौ विजिज्ञास्यते तत्राह कथमि
ति ज्ञाननिष्ठस्य लक्षणाविवक्षयं प्रश्नमवतारयन् तत्रिष्टासाधन
उभक्तया विधितरि समाधिस्थस्येति तस्यैवार्थक्रियां एव तिष्ठति स्थि
तधीरिति ५५ ॥

स्वामिकृतटीका

पूर्वश्लोकोक्तस्यात्मतत्तत्तस्य लक्षणं जिज्ञासरर्जनं वाच स्थितेति
स्वाभाविके समाधौ स्थितस्या तत्परस्थितानि श्रुता प्रज्ञावृद्धिर्यस्य त
स्य काभाषा भाष्यते ग्रनयेति भाषालक्षणा मितियावत् केन लक्ष
णो न स्थितप्रज्ञ उच्यते इत्यर्थः तथा स्थितधीः कथं भाषणमासने
ब्रजनं च कुर्यादित्यर्थः ५५ ॥

गी.
री. दि.

पिशाचभाष्ये

अवाप्तयोगस्य लक्षणावभूत्सयार्जन उवाच स्थितप्रज्ञस्येति स्थिता
प्रतिष्ठिताहमस्मि परब्रह्मेति प्रज्ञायस्य तस्येति काभाषाभाषणावव
नंकथमसौ भाष्यते समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य केशवस्थितयोः
स्थितप्रज्ञः किंप्रभाषेत किमर्थं स रूपं भाषेत किमासीत् कथं वा न सी
तव जेत किंकथं वा गच्छेदित्यर्थः ५५ ॥

समानुजभाष्ये

एवमुक्ते पार्थीतिः संगवर्मानुष्ठानरूपकमयोगसाध्यस्थितप्रज्ञता
या योगसाधनभूताया रूपे स्थितप्रज्ञस्यानुष्ठानप्रकारेण ह्यति समा
धिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य काभाषाको वाचकः सः तस्य स्वरूपे कीदृश
मित्यर्थं स्थितप्रज्ञः किंच भाषादिकं गेति ५५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

यदास्यास्यतिबुद्धिरित्यनेन वचसा समाधिस्थस्य योगिनो यः स्थित
प्रज्ञश्चाहस्तत्र वाचक उक्तस्तस्य काभाषा किंप्रवृत्तिनिमित्तं भाष्यते ये
न निमित्तेन शब्देन रथ इति कृत्वा योगिनः स्थितप्रज्ञाशब्दः किं रूपा वा
चको न्वर्पतया ये एकः प्रश्नः यद्यपि रूपांशो केवनास्ति तथाप्यव
र्थतो लज्जामपि स्वरूपं लक्षणा निमित्त निरूपणेन स्फुटीकर्तमेव
प्रश्नः स्थित्योरिति शब्दपदार्थको र्थपदार्थकस्य तत्र स्थिरधीशब्दः किं
प्रयोलक्षणा मेवार्थमाह आहोत यस्मिन् मयीति द्वितीयः प्रश्नः स च
स्थिरधीर्योगी किमासीत् किमभ्यसेत् कास्यस्यैर्यस्यादिति तृतीयः
अभ्यसंश्च किमाश्रयादिति चतुर्थः ५५ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ समाधौ स्थिरबुद्धेः स्वरूपमर्जनः एकुतिरिति प्रज्ञस्येति भाष्यते
प्रोच्यते न नेनेति भाषा स्थितप्रज्ञः प्रमानकैर्लक्षणैरुच्यते इत्यर्थः त
था समाधिस्थस्य च किं लक्षणां स्थितप्रज्ञः समाधिस्थो वा कैर्लक्षणै
र्बोद्धव्यः ननु परबुद्धेः प्रत्यक्षता कथं दर्शनमात्रेण स्वरूपे ज्ञायते इति

स्थि

चेन्न तर्हि श्रुतिबुद्धिमता आकारेणैव मनो गते जायते यतः उदीरितोर्थः
 पशुनापि पृथक्ते हयाश्च नागाश्च वरेति नोरिताः अनुक्तमप्युक्तिये
 रितो जनः परे गितज्ञानफलादिबुद्धयस्तु कृतात् अथ व्यवहारेः
 गावातल्लक्षणं पृच्छति तथीः किं प्रभाषेत कथं वेदति किं मासी
 त कथमासीत् कथमासीनो भवति कथं वा ब्रजे न गच्छतीति प्रश्नार्थः

५५

वनमालीटीका

पान्येव जीवन्मुक्ता ताल्लक्षणानि तान्येव समुद्गणो मोक्षोपायभू
 तानीति मन्वानोर्जनः स्थित प्रत्तलक्षणं पृच्छति ज्ञातं तत्तस्याप्यर्जु
 नस्य न गवतारस्यापि लोकोपकाराय प्रश्नः स्थितानि मूलानि तस्य
 गालये भगवति प्रज्ञायस्य स्थित प्रज्ञो वस्याद्वयवान् समाधिस्थो बु
 ध्वा स्थितविज्ञेति तस्य काभाषा कर्मणि घृणी भाष्यते न येति भाषाल
 क्षणं समाधिस्यः स्थित प्रज्ञः कैलक्षणो रम्यैर्वा वक्रियत इत्यर्थः सव
 द्युत्पितचित्तः स्थितधीः स्वयं किं प्रभाषेत स्वति निर्दिष्टा वभिनेदनहे
 षादिलक्षणं किं कथं प्रभाषेत सर्वत्र संभावनायां लिङ् तस्या किमा
 सीत् बुद्धित्वविज्ञानि प्रहाय कथं वहि र्दिष्टायां निग्रहे करोति तत्रि
 ग्रहाभावकाले च किं ब्रजेत कथं विषयान् प्राप्नोति तत्कर्तृकभाष
 णा सत ब्रजनानि मूढजनविलक्षणानि कीदृशीतीत्यर्थः समा
 धिस्थो यो को बुद्धित्वेऽति चत्वारः प्रश्नाः केशवे तिस्रो बोधयन् स
 र्वोत्तरा मितया सर्वदा प्रवृत्त सर्वज्ञानवतादिना तमेवैतादृशे वा
 के समर्थो सीति सूचयति ५५॥

ऊ समवेजयन्तीटीका

एवेतिः कामकर्मयोगसाध्यामात्मावलोकनसाधनभूतो भग
 वद्भूदितो स्थित प्रज्ञतो श्रुतार्जनस्तत्स्वरूपजिज्ञासाया स्थित
 प्रज्ञावतः पुरुषस्याचरणीति पृच्छति स्थित प्रज्ञस्येति समाधि
 स्थस्य पूर्वोक्तलक्षणं समाधौ स्थितस्य स्थित प्रज्ञस्य स्थितात्मस्व
 रूपाः ति निमलप्रज्ञा बुद्धिर्यस्य सतया तस्य काभाषा कः शास्त्र

स्थितस्थितप्रसोदियोच्यते तत्रोयत्केनचित्तेन ज्ञायते मेर्जनैरिति
 समाधिस्थस्य काभाषालक्षणं भाष्यते तथा युज्यते सोऽस्थितप्रज्ञः
 किंप्रभाषेत वाच्यं ५ स्मृतिनिर्दिष्टविषयाज्ञादान्न विलक्षणान्
 किमासीत् कथं विततिरोपायं विनिश्चयं ६ इन्द्रियाणां करोत्येष व्यव
 हारे कथं व्रजेत् विषयान्कथमाप्नोति सारथा रोगतात्तत्तथीः ७
 लक्षणं भाषणं स्थानं व्रजने वचनार्थकं चत्वारि कोटशतस्य भिन्ना
 न्यते भवत्युक्तं ८ एवं प्रश्नादि चत्वारः समाधिस्थस्य चाग्रिमाः युज्य
 तस्य त्रयः प्रोक्ताः स्थितप्रज्ञस्य भागशः ९ तमे वैतादृशे ग्रहणं हंस्यव
 क्रमं हेमि सर्वोत्तरीमिभावेन सर्वसामर्थ्यावाहः १० ग्राह्ययन्को
 शवेत्येवं सूचयत्यर्जुनः तथीः ११ ५४ ॥

नीलकंठीटीका

लब्धसमाधेः स्थितप्रज्ञापरनामो लक्षणानिबुधत्तरर्जन उवाच
 स्थितप्रज्ञस्येति स्थिताप्रत्यगात्मनि प्रतिष्ठिता प्रज्ञायस्य तस्य स्थित
 प्रज्ञस्य समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य काभाषाभाषाणं वचनं कथं
 मसौ परैर्भाष्यते इत्येकः प्रश्नः स्थितधीः स्थितप्रज्ञः अर्थाद्युज्यते स
 न किंप्रभाषेत कथं वदति कथमास्ते कथं वा व्रजति विषयान् भंक्ते इ
 ति प्रश्नत्रयम् ५४ ॥

आनेदीटीका

+ अथनेतदामतिः स्थास्यतीति भगवद्वचनं श्रुत्वा स्थितप्रज्ञस्य सम्पत्तत्तमं उवाच +

+ काभाषासंज्ञा किंप्रभाषेत किमयं वक्ति किमासीत् केन व्यापारे
 गतिरिति किं व्रजेत् किं प्राप्नुयात् पतेद्देवोत्तरं वितं भगवानुवाच ५५

शमकंठीटीका

हे भगवन् केशव कर्मसकिलकोशलयोग उक्तो निश्चलप्रज्ञताव
 स्थितप्रज्ञता तदेवं विधस्यास्य स्थितप्रज्ञस्य काभाषा कथमसौ भा
 ष्यते किमस्य व्याख्याने विरुद्धमिवास्तेष्वेति न यतो वाङ्मनः काये
 सिभिर्वा पापानां कर्मो ज्ञाते तांस्तिस्रोपि चेष्टानां सोऽप्ययं ते कि
 मसौ भाषेत भाषणा क्रियो वा वति ऐत न तस्यैकतमनिश्चलप्रज्ञ

गी.
ही.
दि

ताज्ञायां वचनकर्मोपपद्यते किमसौ व्रजेत् गमनक्रियोपलसितं
कायव्यापारमावरेत् सोऽप्यस्य सर्ववन्नोपपद्यते उत आसीत् वाङ्म-
नमप्रचारपरिहारेणांतर्ध्वं हृत्यातिष्ठेत् साध्यस्य कर्मकौशलं न-
तो योगो वर्तमानस्योभयकर्मनिवृत्त्या मित्रातोपपद्यते इति स्व-
नवधारणात् साध्यभाषेत्यक्तमेतच्च प्रश्नत्रयमविवक्षितकर्मक-
क्रियामात्रविषयं वेदितव्यमयस्य सर्वसमावेभा इत्यादौ बुद्धिम-
च्छेदोक्तस्य स्थितप्रज्ञस्य स्वरूपसूत्रप्रायमपि उरधिगमत्वात्
स्य गमनवधारितमिदानीं केनाप्यशेन विशेष्यपुनरुच्यमानमव-
धारयेत्तर्जने बोधयितुं भगवान्नाह ५५ ॥

लासिकी टीका

यदा ते मतिः सा स्पृतीति प्रश्नवीजं लब्ध्वा स्थितप्रज्ञस्य लक्षणबुध-
त्सया र्जनं उवाच स्थितानि शुभलाविकल्पे रविकंष्णा प्राज्ञा आत्म-
विषयो बोधो यस्य सा स्थितप्रज्ञो वस्थाद्वयवान् समाधिस्थो ब-
ुधस्थितश्चेति समाधिरुक्तस्य स्थितप्रज्ञस्य काभाषा भाष्येतेन येति
भाषालक्षणे किम् स एव व्याख्येयः स्थितप्रज्ञः कृतनिर्दि-
रागद्वेषादिलक्षणकथं प्रभाषेत सर्वप्रसंभावनायां लिङ् ।
किमासीत् कथं बहिरिन्द्रियाणां निग्रहं करोति किं व्रजेत् कथं
विषयाच्चाप्नोति शुद्धविलक्षणानित्यभाषणासनव्रजना-
निकीटशानीत्यर्थः ५५ ॥

किं प्रभाषेत

पंचोली टीका

प्रश्नवीजं प्रतिलभ्य लब्ध्वा समाधिप्रज्ञस्य लक्षणबुधत्सया-
र्जनमाह स्थितः प्रज्ञेति अहमस्मि परब्रह्मेति प्रज्ञा प्रति-
ष्ठिता यस्य सा स्थितप्रज्ञः तस्य काभाषा कथमन्येर्वाच्यः समाधौ
आत्मनि स्थितस्य च काभाषा स्थितधीः स्थितप्रज्ञः किं वक्तुं कि-
मासीत् तस्य आसनं कथं व्रजने वा कथं ५५

२१० वीरसमिद्धोयिनी॥

स्थितप्रज्ञस्येति यदास्यास्यतिबुद्धिरित्यनेनवचसा समाधिस्य
स्यथनुविधानिएस्यकर्मयोगिनो वाचकोयः स्थितप्रज्ञप्राहउक्त
स्तस्यकाभाषाभाषतेयेननिमित्तेनप्राहैरर्थइतिहत्वाकिंप्रवृत्ति
निमित्तं थनुविधानिएस्यस्थितप्रज्ञप्राहः किं दृष्ट्यावाचकः अ
न्वर्थतयावेत्येकःप्रश्नः स्थितधीरिति प्राहपदार्थकोर्थपदार्थ
कश्च तवस्थितधीप्राहः किंप्रयोगलक्षणमेवार्थमाहप्राहो
स्विदन्यतयस्यादिकमपीति द्वितीयःप्रश्नः सचस्थितधीः कि
मासीतकिंमभ्यस्येत् क्वास्यस्यैर्यस्यादितिद्वितीयःप्रश्नः अभ्य
स्यश्चकिमाभ्यसादितिचतुर्थःप्रश्नः ५४॥

मधुभाष्य

५४॥

भाषा अनुवाद

एवं श्लोकमें कहा जो आत्मतत्त्वज्ञानी का लक्षण सो जानने की इच्छा करि अर्जुन पूछते हैं कि हे केशव अनायास लभ्य समाधि में स्थित जो निश्चल बुद्धि स्थित प्रज्ञा पुरुष उसका क्या लक्षण है अर्थात् कैसे उसको जानें तात्पर्य यह है कि कैसे लक्षण होनेसे किस आचरण से स्थिर प्रज्ञा होता है सोई पूछते कि । ज्ञानी कैसे बोलते बैठते और कैसे चलते फिरते रहते है ५४

अर्जुनवाक्य दोहा॥

काभाषास्थितप्रज्ञकी कृत्स्न समाधिस्थित जोय भाषेका स्थितबुद्धिदे किम वैदेचलें सोय ५४॥

100

श्रीभगवानुवाच प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पा
थमनोगतान् आत्मन्येवात्मना तृष्टः स्थितप्रज्ञस्त
देव्यते ५५ ॥

शोकरभाष्ये

स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन एच्छति योऽप्यदित्येव संसृ
कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तौ यश्च कर्मयोगेन तयोः स्थितप्रज्ञ
स्येति प्रजहातीत्याख्यायपरिसमाप्तिर्निरूप्यते स्थितप्रज्ञलक्षणं ।
साधनेष्वप्यदिश्यते सर्वत्रैव साध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि या
नितान्येव साधनास्तुपदिश्यन्ते यत्नसाध्यतात् यानियत्नसाध्यानि
साधनानि लक्षणानि भवन्ति तानि श्रीभगवानुवाच प्रजहातीति
प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति यदा यस्मिन् काले सर्वान्
समस्तान् कामान् इच्छाभेदान्हे पार्थमनोगतान् मनसि प्रवि
ष्टान् एदिप्रविष्टान् सर्वकामपरित्यागे तद्विचारणाभावाच्छुद्धिर्भा
र्यानिमित्तशेषे च सत्सु तन्मत्तप्रमत्तस्येव प्रवृत्तिः प्राप्तेत्यत उच्यते
आत्मनि एव प्रत्यगात्मस्वरूप एवात्मना सेनैव वासलाभनिर
पेक्षस्तृष्टः परमार्थदर्शनात् तत्सलाभेनात्मस्मादले प्रत्ययवान्
स्थितप्रज्ञः स्थिताप्रतिष्ठितात्मानात्मविवेकज्ञा प्रज्ञा यस्य स स्थि
तप्रज्ञो विद्वांसस्तदेव्यते त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणाः संन्यासी आत्मा रा
मः आत्मकीरः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ५५

आनेदगिरिकृतटीका

प्रश्नात्तराणि व्याख्याय वाक्यार्थमाह स्थितप्रज्ञस्येति प्रतिवचनम
वतारयितुं पातनिकां करोति योहीति हिण्डेन कर्मसंन्यासकार
णीभूतविगतामम्यतिः सूच्यते आरितो ब्रह्मचर्यावस्थायामिति ।
यावत् ज्ञानमेव योगो ब्रह्मात्मभावप्रापकतात्तस्मिन्निष्ठापरिसमाप्ति

गी.
री. हि.

स्तस्यामित्यर्थः कर्मवयोगत्तेन कर्माण्यस्य तन्निष्ठाया मेव प्रवृत्त
इति शेषः ननु तत्कथमेकेन वाक्येनार्थद्वयमुपदिश्यते द्वैधार्थवाक्य
भेदान्नचलक्षणमेव साधने कृतार्थलक्षणस्य तत्स्वरूपतेन फलत्वे ।
साधनत्वानुपपत्तेरिति तत्राह सर्वत्रैवेति यद्यपि प्रकृतार्थस्य ज्ञानिनो ज्ञा
नलक्षणं तद्वेग्य फलत्वेन साधनत्वमभिगच्छति तथापि ज्ञातासो-
प्तदेवप्रयत्नसाधनतया साधने सम्पद्यते लक्षणं चात्र ज्ञानसामर्थ्यलक्ष्य
मन्यते न विधीयते विडो विधिनिषेधा गोचरत्वात्तेन ज्ञातासोः साध
नानुष्ठानाय लक्षणानुवाददेकस्मिन्नेव साधनानुष्ठाने तात्पर्यमित्य
र्थः उक्तेर्ये भगवद्वाक्यमत्यापयति यानीति लक्षणानि च ज्ञानसाम
र्थ्यलभ्यात्ययत्नसाधनीति शेषः स्थितप्रज्ञस्य काभावेति प्रथमप्र
श्नस्योत्तरमाह प्रज्ञदातीति कामत्यागस्य प्रकर्षो वासनाराहित्यं का
मानामात्मनिष्ठत्वं कैश्चिदिष्यते तदयुक्तेषां मनोनिष्ठत्वकृतेरि-
त्याशयवानाह मनोगतानिति आत्मन्येवात्मनेत्याद्युत्तरभागानिरस्य
ज्ज्ञेयमनुवदति सर्वकामेति तर्हि प्रवर्तकाभावादिदृष्टः सर्वप्रवृत्तेरु
पशान्तिरिति नेत्याह शरीरेति उन्मादवानुत्मतो विवेकविरहितबुद्धि
भ्रमभागी प्रकर्षणमर्दुं भवनविद्यमानमपि विवेकं निरसयन् भ्रा
तवश्च बहरन् प्रमत्त इति विभागः उत्तरार्द्धमवतार्य व्याकरोति उ
च्यते इति आत्मन्येवेत्येवकारस्यात्मनेत्यत्रापि संबन्धोत्तयति सेने
वेति वास्तव्यलभनिरयेत्तत्वेन तर्हि मेव स्पष्टयति परमार्थेति स्थितप्र
ज्ञपदं विभजते स्थितेति प्रज्ञाप्रतिबन्धकसर्वकामविगमावस्था त
देति निर्दिश्यते उक्तमेव प्रपञ्चयति त्यक्तेति आत्माने ज्ञातासमानो वै
राग्यद्वारा सर्वेषां त्यागात्मकं संपासमासाद्य प्रवर्णाद्यावृत्त्यात्
जज्ञानं प्राप्य तस्मिन्नेवा सत्त्वाविषयवैमुख्येन तत्फलभक्त्या परित
ष्टिं तत्रैव प्रतिलभमानः स्थितप्रज्ञ इत्यपदेशभागीत्यर्थः ५५ ॥

सामिहृतटीका

अत्र च साधकस्य यानि ज्ञानसाधनानि तान्येव साभाविकानि सिद्धलक्ष
णानि अतः सिद्धस्य लक्षणानि कथयन्नेवं तरेणानि ज्ञानसाधनान्या

ह यावदध्यायसमाप्तिप्रथमप्रश्नोत्तरं प्रजहातीति हाभ्यो श्रीभगवा
 चवाच मनसि स्थितान् सर्वान् कामान् यदा प्रकर्षेण जहाति त्यागे हेतुः
 आत्मनो वसमिन्नेव परमानन्दरूपे आत्मना स्वयमेव तद्वृत्तिरिति आत्मारामः
 स तदा तद्विषयाभिलाषोऽस्मिन्निति तदा तेन लक्षणो न मुनिः स्थि
 तप्रज्ञ इत्युच्यते इत्यर्थः ५५ ॥

विष्णवभाष्यं

स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छते स्थितप्रज्ञस्येत्यादि रभाध्याय
 परिणाममात्रेः स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं साधनेन च उपदिश्यते सर्वत्राध्या
 त्मशास्त्रे लक्षणानि यानि तात्वेव साधनात् उपदिश्यते यत्नसाधना
 त् यानि यत्नसाध्यानि लक्षणानि सर्वत्राध्यात्मशास्त्रे विद्यन्ते अतस्ता
 न्मेव साधनानि भगवाचवाच प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यज
 तियदा कामानि ह्याभिरातृहेयार्थमनोगतात्मनसि प्रविष्टानात्मनो
 वप्रसंगात् स्वस्वरूपवशात् आत्मना सेनैव वा सत्ताम निरपेक्षस्तद्वृत्तिः पर
 मार्थदर्शनात् मुत्तरसत्ताभेनात्यस्ति न स्तुतिश्च लंप्रत्ययवां स्थितप्र
 ज्ञः स्थिताप्रज्ञा आत्मानात्मविवेकज्ञा प्रज्ञायस्य सः स्थितप्रज्ञो वि
 हास्तदोच्यते तत्तु पुत्रवित्तलाभसत्यासी आत्माराम आत्मजीवान्
 स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ५५ ॥

रामानुजभाष्यम्

हृत्प्रतिशेषकथनेन स्वरूपमभिव्यक्तं भवतीति हृत्प्रतिशेष उच्यते
 आत्मनो वात्मानात्मनो सात्मैकावलंबनेन तद्वृत्तिः तेन तोषेण तद्वृत्ति
 रिक्तान् सर्वान् मनोगतान् कामान् यदा प्रकर्षेण जहाति तदा ये स्थि
 तप्रज्ञ उच्यन्ते ज्ञाननिष्ठा काष्ठेयं ५५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

यतदेव प्रभवत इत्येकमेव निर्णीयते श्रीभगवन् स्थिताहं प्रज्ञाय
 स्पर्शस्य नित्यसात्मरूढिते सति विषयविदे पक्षे तस्य कामरूपस्य भ
 मस्य निवृत्ततात् योगिनो यः स्थितप्रज्ञः शब्दो नर्थः सचेत्येकप्रकारेणैकः
 प्रश्नो निर्णीतः ५५ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अर्जुनेन कृतं

गी.
री.दि.

तत्र भगवान् क्रमेणोत्तरयति प्रजहातीति यावदप्यसमाप्तिं भोषार्थं
नोगतान् सर्वान् कामान् प्रजहातीति प्राप्तेति कत्वेन वाप्यवत्प्रजतिर्हि न
दितिरालेव मनः स्थाप्यं शक्नोतीत्याह आत्मनेति आत्मन्यानेदं चने आत्म
नास्वये संतुष्टः आत्मसात्त्वानुभवेन तदुः प्रत्यवत्तद्वानेदेभ्यो निवृत्तः
पतादृशीरशापदातदा तत्र प्रज्ञास्य च्यते अत्र प्रज्ञाशब्देन विज्ञाने पदस्थि
रीभूतविज्ञानो जीवन्मुक्त इत्यर्थः शु तिरपियदा सर्वप्रमुच्यते का
मान्ता स्पृहादिप्रिता अथ मर्त्यो मृतो भवत्यब्रह्मसमश्नु त इति अत्रै
वदेदेव आत्मानं दमनुभवति शेषं स्पष्टार्थं ५५

वनमालीटीका

कामान् कामादीन् मनोगतान् अविद्यासहकृतस्वामित्वादिसंवेधेन जी
वेवर्तमानान् प्रमाणाविपर्ययिकल्पनिद्रास्मृतिभेदेन तत्रोत्तरे प्रव
थोक्तान् सर्वान् प्रकर्षणानिःशेषतया जहातीति ज्ञाने हेतुर्मनोगतान् य
त्रैव मनसि कामादय उच्यन्ते तत्रैव ब्रह्माकारा कामादिविरोधिनी वि
तिरुत्यत्रैति भवति तेषां नाशज्ञानस्य कामादिनाशकत्वेन तस्योपस
यरेदृष्टान्तिवर्तत इति संप्रति वक्ष्यति ननु स्थितप्रज्ञस्य सावप्रसाद
सिङ्गगम्यः संतोषविशेषः प्रतीयते स सर्वकामत्यागिकथं स्यादिति
तत्राह आत्मन्येव परमानंदस्वरूपेन तदुत्तरेण लये मयि मत्त सादा वि
भूतपरमानंदस्वरूपे वा आत्मना मनसा संतुष्ट इतो मोक्षो मोक्षो
तिमत्तात्रैवातिवृत्तः पदा सर्वप्रमुच्यते कामाद्ये हृदि प्रिताः अथ मर्त्यो
मृतो भवत्यब्रह्मसमश्नु त इति श्रुतेः तथा च सपर्वविधतद्वत्ता स्थितप्रज्ञा
दिशब्देर्भाषित इति प्रथमप्रश्नोत्तरम् ५५ ॥

ऊसमवैजयन्तीटीका

ज्ञाननिष्ठस्यापरमार्थ्याय स्थितप्रज्ञस्य स्वरूपे तज्ज्ञानसाधनं वेतः
प्रभृत्यथा यात्रेन ग्रंथेनाह तत्र चार्दो तस्याधिकतमनृत्तितेनाधिक
नूनस्वरूपत्वस्य सर्वश्वस्मादुत्तरोत्तरावर्त्तेन चतुर्विधत्वं चतुर्भिः प्र
जहातीत्यादिभिर्भगवानुवाच प्रजहातीति हेतुार्थयदायस्मिं काले
वम्यायां वा आत्मना कामसंकल्पवर्जितेन मनसा तमेव स्वस्वरूपे
वा त्वयोगव्यवच्छेदपर एव कारस्तेन देहापत्यकलत्रादयः सर्वे प्राक्

तभोगावर्त्यतेतदुःसंतदुःसंतपुरुषोमनोगतान् राजसतामसा
 दिशास्त्रवर्णितानां ब्रह्मरुद्रैर्द्रादिलोकगतभोगानां अवगोतमनः
 सिप्राप्तान् सर्वान् कैवल्यपर्यंतानपि समस्तान् कामान् जहाति प्र
 कर्षणा त्यजति तदा सोऽयं पुरुषः स्थितप्रज्ञ उच्यते ज्ञाननिष्ठा सीमा
 कथ्यते पार्थेति संबोध्यते न यथा निष्कामात् पसिनीर्यपतिव्रताष्टः
 याभर्तृराज्यैव वेशार्थमेव धर्मादीनां गच्छति हि रादीनुत्पाद्यभो
 गकामास्त्यक्त्वा स्वस्मिन्नेव संतुष्टा सती स्थितप्रज्ञा भवन्नथा तत्सु त
 मपि मदाज्ञैव मत्प्राप्त्यर्थमेव सर्वान् प्राकृतविषयकान् मनोगता
 न् कामान् जहाति चे स्थितप्रज्ञो भविष्यतीति सूचितम् ५५ ॥

+ एतेषां चतुर्णां प्रश्नानां क्रमेणोत्तरं भगवानुवाच यावदसंभ्रमस्तदानीं दीक्षां ध्यायसमाप्ति +

+ कामान् कामसकल्पादीन् मनोवृत्तिविशेषान् प्रकर्षणकारणावाधेन
 यदा प्रजहाति परित्यजति सर्वं वृत्तिशून्यपवर्गं दाम्भवति स्थितप्रज्ञ
 स्तदा उच्यते समाधिस्थित इति शेषः कामानां मनात्मधर्मत्वेन परित्या
 गयोग्यतामाह मनोगतानिति यदि त्याक्तगताः स्युस्तदानत्यक्तं
 शब्देन वक्ष्ये स्वावतस्वाभाविकत्वात् मनसस्तथर्मापतेतस्तत्परि
 त्यागेन परित्यक्तं शब्दापेक्षेतिर्यः ननु स्थितप्रज्ञस्य सत्त्वप्रसादलिं
 गगम्यः संतोषविशेषः प्रतीयते सकथं सर्वकामपरित्यागेऽद्यादित्य
 तग्राह आत्मत्वेव परमानंदरूपेन तत्तात्मनितळे आत्मना स्वप्रका
 शादिद्रूपेणाभासमानेन न तदुत्पातदुःपरित्यक्तः परमपुरुषार्थ
 लाभात् तथा च श्रुतिर्यदा सर्वं प्रमुच्यते कामायेऽस्य रुदिसिप्ताः
 अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नत इति तथा च समाधिस्यः
 स्थितप्रज्ञ एवैवैर्लक्षणवाचिभिर्वाच्यैर्भाष्यत इति प्रथमप्रश्नस्यो
 त्तरम् ५५ ॥

यदा सर्वं प्रमुच्यते कामायेऽस्य रुदिसिप्ताः
 अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नत इति तथा च समाधिस्यः
 स्थितप्रज्ञ एवैवैर्लक्षणवाचिभिर्वाच्यैर्भाष्यत इति प्रथमप्रश्नस्यो
 त्तरम् ५५ ॥

सदानंदीदीक्षा

एषां चतुर्णां प्रश्नानां क्रमेणोत्तरं हरिः कामान्ते कल्पसुखान्ते म

प्रमाणविपर्ययविकृत्य निद्रासृतिभेदेन तन्नामोपपन्नपञ्चविंशतिनिर्वाणान्

गी.
टी.टि.

नोदृष्टात्मकान्यदा १ सर्वाकारावायेन जहायेतामशेषतः सर्व
कामविनिर्मुक्तो यदा भवति निश्चलः २ स्थितप्रज्ञः समाधिस्थस्तदा ये
प्रोच्यन्ते मुनिः कामाश्च नात्मधर्मनात्यक्तं योग्यामशेषतः ३ यद्येतेषा
त्मधर्माः स्फुट्यन्ते शब्दाः कथं तदा वदामास्य वत्सभावत्वात्सभावोऽ
रतिक्रमः ४ मनोपधर्मा यतस्ते तेत्यक्तं शब्दाः सखेन ते तन्निरोधेन
ते सर्वे निरुद्धाः सन्ति वै यथा ५ तज्ज्ञातेन तज्ज्ञातृत्वात्सद्धर्माः स्फुटं
सात्मकाः ननु स्थितधियस्तर्हि संतोषः किं निवंधनः कामत्यागिभ्यः
वेदित्वा कालाया माह केशवः आत्मनेव परानंदेन तत्तात्मनित्यं
के ७ आत्मना स्वप्रकाशत्वाद्वा समानेन वित्ततः परितृप्तः सदा नेदं
रुषार्थैकलाभतः ८ स्थितप्रज्ञः समाधिस्थ एवै लक्षणवाविभिः
शब्दैर्भाष्यत इत्याद्यप्रश्नोत्तरमुदाहृतम् ८ ५५ ॥

नीलकंठीटीका

पतेष्वांक्रमेण उत्तराण्यहं भगवान् प्रजहातीत्यादिना अत्र यात्वेव ह
तार्थलक्षणा नितानि ज्ञानसाधनातीति मत्ता उपदिश्यन्ते स्थितप्रज्ञ
लक्षणानि तेषामकृतार्थेषु यत्तसाधत्वात्कृतार्थेषु स्वाभाविकता
त यथोक्तं उत्पन्नात्मप्रबोधस्याप्यहेतुतादयोऽगणाः भवंत्ययत्नतस्त
स्य नतसाध करुणिता इति यदा ये योगी सर्वान्स्पृक्ष्मकारणान्
रीरभोग्यान् कामान् काम्यमानानिषयान् प्रकर्षेण समूलं जहाति
त्यजति कीदृशान् कामान् मनोगतान् मनस्येव संकल्पविकल्पा
त्मके स्थितान् ततश्चरिः यथोक्तमक्षणादाचार्यः दोषनिमित्तं रूपार
यो विषयाः संकल्पकता इति तत्र स्पृक्ष्मलानां कामानां त्यागपकोतसेव
नमात्राद्भवतीति सस्पृक्ष्मानीव विलीनकराग्यामस्य समनस्कस्य जा
ग्रहासनामयाः समये कामाः स्फुरन्ति तेषामपित्यागो भगवत्पुनरि
रूपसहासनाभ्यासबलेन भवति येन परंरुतकराग्यसंप्रज्ञातस्य
माधिकाले दिव्याः कामाः संकल्पमात्रोपनतादहरविषादिप्रसिद्धा
स्तेषामपित्यागो संप्रज्ञातसमाध्यासबलेन भवति एवं विधानं
कामान् त्याक्त्वा आत्मनेवारवे करसे आत्मना स्वेनैव स्वरूपानंदेन ततो

वाच्यविषयनिरपेक्षो यदा भवति तदा यं स्थितं प्रज्ञश्च ते ५५ ॥

श्रान्तरीरीका

कामात्वात्पार्थविषयाज्ञानासंकल्पात्परात्मजतिश्रान्तमेव पर
मात्मस्वरूपेण वात्मनोतः करोत ननु हः परमात्मज्ञानैकप्रवणाः त
दास्थितप्रज्ञश्च ते ५५ ॥

रामकंठरीका

इहावलसर्वरहस्यानामुपनिषद्नेमिलिज्ञानेकस्मिदेवलक्षणे
कोजन्मसहस्रपरिश्रितितयैवभातेकात्मनापरास्वरूपजस्तमो
मयमलतयासतमात्रशेषतेसति ससपज्ञातस्वरूपप्रत्यवमर्षयो
यप्रज्ञमरमजन्मापुरुषातिशयोधिकारी यस्तथाविधावसरोपजा
तानुजिह्वापरमेश्वरप्रेषिताभ्योसततसहचरीभ्योभक्तिप्रदाभ्योदत
दृढदस्तावहंभोयथोक्तज्ञाननिः श्रेणीस्थिरनिवेशितपरः परमका
रासमापत्तिप्रतिविस्वरूपपरमंभामाधिरोढमथवसितः यमुदि
श्रयात्मतत्तमेवादंतयाव्यपदिशन् वसति मनुष्याणांसहस्रेषुकस्मिन्
ततिसिद्धये यततामपिसिद्धानोक्तस्मिन्मावेतितत्ततश्च तयावद्भूनां
जन्मनामतेज्ञानवान्मोप्रपद्यतेत्यादि तादृशससन्देहमाचरतिदा
स्थितप्रज्ञोभवति किमाचरति यदा मनोगतात्संकल्पवर्तिनः कामान
तत्तज्ज्ञानेयकर्मफलभूतान्सावादीन्प्रजहाति प्रकर्षेणात्यजति मना
गपितात्रसंकल्पयति नतु कर्माणि प्रजहाति कथमेतत्संभवति कर्मा
णि करोति फलं च प्रजहाति इत्येतदप्यपारयितं विषेषणमाह आ
त्ममेवात्मना तदृष्टि सर्वः कस्मिन्संविदधिकारिणो तोषं प्रीतिम
नुभवति किन्तु प्राप्तपूर्वणा केन विदितेन प्राप्येन सावसाधनभूते
नवस्तना प्राप्तेनानित्यमेव तोषं प्राप्नोति अयेतयोगी सततसन्निदि
तानस्तमितचित्तकाशात्मना परमर्षो भावमात्राद्यवधानमिव प्रा
प्तेन सर्वदा सावसाधनसमदिमतादाविलवस्तु सहाविच्छेदकारि

गी.
टी.
डि.

एषा सा सयेति हितविस्मृतेन महानिधानेनैव पुनः प्रत्युदितस्मृतिः।
वशात्प्रतिलब्धेनात्मनैव सत्येन स्वभावेन निरुत्तरेणालाभेन लज्जस
हजानंदः पवेविधवायैकपंप्रायेतीयावुत्पादविनाशधर्मकात्कामा
न्यथेन प्रजहात यदाचेत्तं भूतः सत्कामान् सर्वकर्माणि कुर्वन्नपि प्र
जहाति तदा स्थितप्रज्ञो यथोक्तस्वभाव लज्जप्रतिष्ठबुद्धिर्भवतीति

लासिकी टीका

कामानां कल्पभेदान्
आत्मो हतिविशेषान्

नदेवं चत्वारः प्रश्नः समाधिस्था स्थितप्रज्ञे एकः व्याप्तिना स्थितप्रज्ञे
अय इति पतेषां च तृणां प्रश्नानां यावदध्यायसंमामि उत्तरं श्रीभग
वानुवाच प्रेति प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिभेदेन पंच
योक्ता प्रकर्षेण निरवशेषतया यस्मिन्कालेन जहाति चित्तवृत्तिषु
न्यपवयदा भवति समाधिस्यः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते कामानाम
नात्मधर्मतया शक्यता गतामाह मनोगतानिति मनोधर्मोप
देते नत्वात्मधर्माः अतस्तत्केशक्या इत्यर्थः ५५ ॥ हतिशून्यत्वेन हि कप्रतिष्ठित

इत्याह आत्मनो वपरमानंदरूपेण तदेहो दो आत्मनैव न

पंचोली टीका

मनो हृत्प्रांत एतत्तु तया च कतिः यदा सर्वप्रसूचने
कामाये स हृदि स्थिताः अथ हृत्प्रांतो भवत्यत्र ज्ञेयस
मश्रुतेरिति एते समाधिस्था स्थितप्रज्ञस्तत्कालेन जहाति चित्तवृत्तिषु
न्यपवयदा भवति समाधिस्यः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते कामानाम
नात्मधर्मतया शक्यता गतामाह मनोगतानिति मनोधर्मोप
देते नत्वात्मधर्माः अतस्तत्केशक्या इत्यर्थः ५५ ॥ हतिशून्यत्वेन हि कप्रतिष्ठित

यत्तसाधत्वात् यानियत्तसाध्यानि साधनानि लक्षणानि च
भवन्ति तानि भगवानाह प्रजहातीति हे पार्थ यदा मुनिः सं
न्यासी मनोगतान् मनसि स्थितान् सर्वाकामान् इच्छाभेदान्
प्रजहाति आत्मन्येव प्रमगात्मनिः आत्मना परमात्मना परमा
त्मदर्शनात् तलाभेन ततः तदा स्थितः प्रज्ञ उच्यते ५५

रावीरसमिद्धो धिनी ॥

यतत्प्रवृत्तये चक्रमेण निर्णीयते भगवता तत्राक्षेकाभावे
ति प्रश्नं समर्थयति प्रजहातीत्येकेन सर्वात्मनो गतात्कामान् च
श्रेयोनुपपद्यामि दत्ता स्वजनमाहवे इत्यादि रूपाणां कल्याण्य
त्यजति आत्मना स्वयमेव किं न संशयत्वा इत्यनिरपेक्षयेव आ

तस्येव आत्मायत्नोद्धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्मवर्षावेत्यनुशासना
त् प्रवृत्तिरूपे प्रयत्ने धृतौ वा तदुः तदा स्थितप्रज्ञ उच्यते स्थिताह
का प्रज्ञायथोक्तनिश्चयात्मिका बुद्धिरस्येति व्युत्पत्त्या दृष्ट्या कर्म
योगिनो वाचकतयायः स्थितप्रज्ञाद्वयः सचेत्युक्त इत्येकः प्रश्नः
समर्थितः ५५॥

मधुभाष्य

५५॥

भाषा अनुवाद

श्रीभगवान् बोले कि हे अर्जुन सुनो जिनको साधक लोग
ज्ञान साधन के निमित्त यत्नपूर्वक साधना करते हैं वेई सिद्धके
स्वाभाविक कहे स्वभाव सिद्ध लक्षण हैं इससे अब सिद्धके ल
क्षण कहने के अनंतर ज्ञानके साधन अध्याय की समाप्ति पर्य
न्त कहते हैं तिनमें से प्रथम दो श्लोकसे पहिली प्रश्नका उत्तर कर
ते हैं कि हे अर्जुन मुनिजन मनोगत सकल कामना जब श्रुत्वा
तद्दशसे त्याग करते हैं कि अपने परम आनन्दरूप आत्मासे जो मैं
मैं आत्मागम अर्थात् आप अपने आत्म सुख में संतुष्ट होते हैं
तिससे जब लक्ष विषय अभिलाष छोड़ते हैं तब उसी लक्षण
से मनि स्थितप्रज्ञ कहे जाते हैं ५५ ॥

टीका

तर्जें पार्थ जब कामना मनमें गत है जोय आपदि आपमें
वृष्ट है स्थितमतिक सो सोय ५५ ॥

350

THE FIRST PART OF THE HISTORY OF THE
REIGN OF KING CHARLES THE FIRST
BY JOHN BURNET
OF THE SOCIETY OF THE APOSTOLICAL APOSTLES
IN THE CITY OF LONDON
PRINTED BY J. STURGEON, AT THE SIGN OF THE
CROWN, IN ST. MARTIN'S LANE, NEAR ST. JOHN'S
DOOR, IN THE CITY OF LONDON
MDCCLXXII

THE SECOND PART OF THE HISTORY OF THE
REIGN OF KING CHARLES THE FIRST
BY JOHN BURNET
OF THE SOCIETY OF THE APOSTOLICAL APOSTLES
IN THE CITY OF LONDON
PRINTED BY J. STURGEON, AT THE SIGN OF THE
CROWN, IN ST. MARTIN'S LANE, NEAR ST. JOHN'S
DOOR, IN THE CITY OF LONDON
MDCCLXXII

उःविषयद्विग्रमनाः सखेषुविगतस्पृहः
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्निरुद्यते ५६

प्राकरभाष्ये

किंच उःविषयि इःविषयाध्यात्मिकादिषु प्राप्तेषु नोद्विग्नमनप्रलभितं
उःखप्राप्तौ मनो यस्य सोऽयमनुद्विग्रमनाः तथा सखेषु प्राप्तेषु विग
तास्पृहात्स्मा यस्य नाग्निरिवेत्यनाद्याधाने सखान्यनुवर्द्धते सवि
गतस्पृहः वीतरागभयक्रोधः रागश्च भयं च क्रोधश्च वीताविगतारा
गभयक्रोधा यस्मात् स वीतरागभयक्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः
संन्यासीतदोच्यते ५६॥

आनेदगिरिकृतटीका

लक्षणाभेदानुवादद्वारा विविदिषोरेव कर्तव्यान्तरमुपदिशति किं
चेति ज्वरशिरोरोगादिकृतानि उःखान्याध्यात्मिकानि आदिशान्तेना
धिभौतिकानि व्याजसर्पादिप्रयुक्तान्याधिदैविकानि चातिवातवर्षा
दिनिमित्तानि उःखानि दृश्यन्तेतेषूपलब्धेषु नोद्विग्नमनो यस्य सत
थेति संवेद्यः नोद्विग्नमित्येतद्याचष्टेन प्रलभितमिति उःखानामुक्ता
नांप्राप्तौ परित्यागतमस्य तदनुभवपरिभाषितं उःखमुद्देगस्तेन स
हिते मनो यस्य न भवति स तथेत्याह उःखप्राप्ताविति मनो यस्य नो
द्विग्रमिति पूर्वेषां संबन्धः सखान्यपि उःखवत्त्रिविधानीति मत्वा त
थेत्संक्रान्तेषु प्राप्तेषु सत्सु तेभ्यो विगतास्पृहात्स्मा यस्य सविगतस्पृह
इति योजना अतस्तद्विग्रमानि सखान्यनुविवर्द्धते तस्मा विउषस्त
नैवमित्यत्र वैधर्मादृष्टान्तमाह नाग्निरिवेति यथा हि दास्यसेत्यनादे
रभ्याधाने वक्रिर्विवर्द्धते तथा ज्ञस्य सखान्यनुपगतान्यनु विवर्द्धमाना
पि तस्मा विउषोनतात्यनु विवर्द्धते न हि वक्रिरदास्यमुपगतमपि द
मुं विवृद्धमधिगच्छति तेन जित्तामुना सखः उःखयोस्तस्मोद्देगौ न
कर्तव्यावित्यर्थः रागादयस्तत्तेन कर्तव्या न भवन्तीत्याह वीतेति अनु
भवाभिनिवेशे विषयेषु रंजनात्मकस्तस्माभेदो रागः परेणापहृतः।

श्री.
गी.टी
हि.

स गात्रनेत्रादिविकारकाराणामयं जोषस्तपरवशीकृत्यात्मानं स्वप
रायकारप्रवृत्तिहेतुर्बुद्धिद्वितिविशेषः ननुतेशति सतिरात्मविदित्यंगी
कृत्याहसत्यासीति सखडःत्वादिविषयतस्मादेरागादेष्वाभवावस्था त
देत्युच्यते ५६

स्वामिकृतकृतटीका

किंवडःखेधितिउःखेषुप्रामेष्ठपिअनुद्विगमत्तमितेमनोयस्यसःसखे
पुविगतास्पृहायस्यसः तत्रहेतुःवीताअपगतागगभयकोषायस्मा
तत्रत्ररागःप्रोतिःसमनिस्थितधीस्थितप्रज्ञःतुच्यते ५६

पिशाचभाष्यम्

किंव उःखेधिति उःखेसाध्यात्मिकापिषुअनुद्विगमप्रत्तमितेमनो
यस्यसोतद्विगमताः तथासखेषुप्रामेष्ठविमगतास्पृहातस्मायस्यता
प्रेरिवंधनाप्राधानेनसखानुवर्ततेसविगतस्पृहः वीतरागभयको
षः रागस्यभयंवक्रोषस्यविगतायस्मात्सवीतरागभयकोषः स्थि
तप्रज्ञःसुनिर्मननशीलस्तदोच्यते ५६ ॥

रामानुजभाष्यम्

अंतरंतिष्ठस्यततोर्वाचीनाअद्विष्टावस्थोच्यतेप्रियविश्लेषादिद्वि
तिमित्तैष्यस्थितेषुअनुद्विगमताः नरावीभवतिसखेषुविगतस्पृहप्रि
येषुसन्निहितेषुपिनिस्पृहः वीतरागभयः कोषः अनागतेषुस्पृहाग
रास्तद्विहितः प्रियविश्लेषाप्रियागमनहेतुदर्शनतिमित्तंतावमयंत
द्विहितः प्रियविश्लेषाप्रियगमनहेतुभजनवेतनांतरादुःखहेतुः
समनोविकारः कोषस्तद्विहितः एवंभूतोसनिआत्ममननशील
स्थितधीरुच्यते ५६ ॥

अभितवगमकृतटीका

सखडःखयोर्द्वयरागद्वेषरहिताद्विः समनिरेवस्थिरप्रज्ञोनामः ५६

परमार्थप्रपाटीका

अथात्परादुःखेधितिदेवात्प्राप्तेषुदुःखेषुअनुद्विगमनाः नोदि
ग्रमहेराप्राप्तमनोयस्यसतया तथैवप्रामेष्ठसखेषुविगतस्पृहः ।

४ अनादरः अत्र प्रयास भवेत्तस्माद्वीत रागा इति स्पष्टम् ५६ ॥

वनमालीटीका

किंप्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह ३ः खेतिहाभो ३ः खेषु नरोगादिहेतु
 केषु ध्यात्मिकेषु वाचादिहेतुकाधिदेवेषु शरव्यापापकर्मप्रापितेषु
 नोदियंत्यरिहागतमतयानवाक्यलं मनोयस्यसः अविवेकिनो
 हि ३ः खप्रामोधि ३ः माकोमे ३ः खमीदृशेतिराज्यार्थदित्यनुतापात्म
 कत्वात्मसंश्लिष्टहतिविशेष उद्देशो जायते तथा सखेषु सतगता
 हेतुकचित्तहतिविशेषेषु विविधेषु शरव्यापापप्रापितेषु विगत
 स्पष्टः आगामितजातीयसखस्पृहादिहः सखानुभवकाले त
 जातीयसखस्य कारणां धर्ममनुबुद्ध्या यदुद्येव तदा कोलाहलात्
 मसीचित्तहतिः आतिरूपास्पृहानहिकारणां विना कार्योत्पत्तिः सा
 वाविवेकेनपव रागो विषयेषु रजनात्मकश्लिष्टहतिविशेषः सखो
 त्यज्ञावभिनिवेशरूपः आगाम्यनिष्ठज्ञानजन्यः ३ः खभवे एवं राग
 विषयविनाशके समुपस्थिते तन्निवारणा सामर्थ्यमात्मनो मयमा
 नस्याभिज्वलनात्मकश्लिष्टहतिविशेषः कोपः ते सर्वे विगता यस्या
 तसः सतादृशो मतिः स्थिरीकृत्यते तस्य जीवनमुक्तस्य देवे विते
 शरव्याकर्मवशाकराविशगादि के समुत्पन्नमपि अविद्यासह
 कृतस्वामित्वादिसंवेधेन प्रागिव जीवेन वर्तते तत्संवेधचटिकाया
 देहावहं ममेत्यभिमानहेतोरविद्यायामत्यसादाज्ञाशक्त्यरुदं
 प्राप्तस्तत्त्वमिति मिबोदासीतः परं यश्च तस्मात्तु भवप्रकर्तनेन शिष्य
 शिस्तार्थमनुद्देशेन स्पृहात्वादिवारः प्रभाषते एवं वाग्योपि मुमु
 लुङ् ३ः खेनोदिते तसखेन प्ररुष्येतरागभयकोपहरितसंभवेदिति भा
 वः ५६ ॥

ऊसमवेजयन्तीटीका

ज्ञाननिष्ठस्य निरतिशयज्ञाननिष्ठा मुक्तेरातीतस्मादवरदशमाह
 ३ः खेतिहा ३ः खेषु राजसतामसादिकर्मजनिता ध्यात्मिकादित्रिवि
 धानिमित्तेषु सत्संवेधवियोगादिजन्येषु वा अनुदियमताः अद्या

गी.
री.दि.

ऊलविज्ञःसखेषुसाविककर्मोद्भवेष्टात्मात्मीयवर्गीयारोग्यतनिते
पुराज्यादिलाभनिमित्तेषुवाविगतसहःविगतास्पृहायासक्तिर्यस्य
सः अतएववीतगगभयकोपःविशेषेणइतागतागगभयकोपाय
स्मात्सः अत्रेणधातोर्गतिरूपार्थपवट्पतेनतत्रातिरूपार्थः प्रकर
णविरोधात् पवेभूतोयोमुनिरात्मस्वरूपमनसभावःसंस्थितधीस्थि
तप्रज्ञउच्यतेकथ्यतेसर्वस्याःअवस्थायाःसकाशादि यमवस्थाःवरा
यतस्तस्यामवस्थायामात्मस्वरूपावलोकनेविनामेवांशरीरसुखदः
खादीनांभानमेवनस्यादत्रतृतेषांभानेसाकिंतृतेषासक्तिनेसादिति
विवेकः ५९॥

+ इदानींयुक्तितचित्तस्थितप्रज्ञस्यभाषणोपवेशन मधुसूदनोटीका गमनानिहृदजनविलसतानिवालेयानि
तत्रकिंभाष्यते
तस्योत्तरमाह
हाभा +

उःखानिविविधानिशोकमोहजरशिरोरोगनिमित्तात्माध्यात्मिका दि
नि याज्ञसर्पादिप्रपुक्तात्माधिभौतिकानि अतिवातातिवृष्टादिहे
तकात्माधिदैविकानि तेषुउःखेषुप्रज्ञःपरिणाममेतापात्मकवि
नहतिविशेषेषुप्रारब्धपापकर्मप्रापितेषुहिंसेउःखपरिहारात्म नो
तयाव्याजलेनभवति मनोयस्यसोनुहिग्रमनाःअविवेकिनोहिउः
खप्राप्तौसत्यामहोपायोहेधिंमोडरात्मनमेतादृशेउःखभागिनेकी
मेउःखमीदृशेतिराज्यारित्यनुतापात्मकोभौतिरूपस्तामसः वि
नहतिविशेषउहेगाख्याजायते यययपापानुष्ठानसमयेस्यात्ररा
नत्प्रहतिष्ययोजनो उःखकारणोसत्यधिकिमितिममउःखजाय
तइतिविवेकजन्मरूपत्वात्रविवेकिनःस्थितप्रज्ञस्यसंभवति उः
खमात्रेदिप्रारब्धकर्मणाप्राप्यते नततइतरकालीमोभमोपि ननु
उःखोतरकारणात्तात् सोपिप्रारब्धकर्मांतरेणाप्रापितामितिचेन
स्थितप्रज्ञस्यभ्रमोपादानात्ताननाशेतभ्रमासंभवान्ननुतइःख
प्रापकप्रारब्धाभावात् यथाकथंचिदेहयात्रामात्रनिर्वाहकप्रार
ब्धकर्मफलस्यचभ्रमाभावेपिवाधितानुहयोपपत्तेरिति विस्तरे
णाप्रेवक्ष्यते तथासखेषुसतपरिणामरूपप्रीत्यात्मकचित्तवृति

प्रतिबंधकत्वेन
सफलःस्यात्
भोगकालेभ
वन्कारणेसति
कार्यस्यैकैच
मशक्यत्वान्नि

विशेषेषु विविधेषु प्रारब्धकर्मप्रापितेषु विगतसूहः आगामित
जातीयसखसूहारहितः सूहाहिनामसखानुभवकालेतजातीयसु
खस्यकारणं धर्ममननृष्टायद्युथैवतदाकोलाहपातामसीवित्तवृत्तिभ्रं
तिरेवसाचाविवेकिनपवजायते तदिकारणाभावेकार्यंभवित्तमहे-
ति अतोयथासतिकारणोकार्यमाभरितिदृष्टाकोलाहपातदेगोविवेकि
नोनसंभवति तथैवासतिकारणोकार्यंभूयादितिदृष्टाकोलाहपात
स्वामिकासूहापिनोपपद्यतेप्रारब्धकर्मणःसखमात्रप्रापकत्वात्
हर्षामिकावावित्तवृत्तिःसूहाशब्देनोक्तासापिभ्रंतिरेव अहोयन्यो
हसुः हंससममेदशोसंयस्थितेकोवामयातुल्योभवेनेकेनोपायेनममेद
शोसखेनविक्रियेतेत्येवमात्मिकोत्फुल्लताहपातामसीवित्तवृत्तिः अ
तपवोक्तेभाष्ये प्राप्तिरिवेधनायाधानेयःसखानुविवर्धतेसविगत
सूहइति वक्ष्यतिच नप्ररुष्येत्प्रियाप्यनोदिजेत्याप्यवाधियमिति ।
सापिनविवेकिनःसंभवतिभ्रंतिताभावात् तथावीतरागभयको
पःरागःशोभनायासनिबंधनोविषयेषरेजनात्मकः चित्तवृत्तिवि
शेषोःतेताभिनिवेशरूपः रागविषयस्यनाशकेसमुपस्थितेतन्निवा
रणाःसामर्थ्यमात्मनोमन्यमानस्यदेत्यात्मकः चित्तवृत्तिविशेषोभये
पवेरागविषयविनाशकेसमुपस्थितेतन्निवारणासामर्थ्यमात्मनोम
न्यमानस्याभिजलनात्मकः चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः तेसर्वविपर्यय
रूपतादिगतायस्मात् सतयेदृशोसनिर्मननशीलः सत्यासीस्थितप्र
ज्ञइत्युच्यते एवंलक्षणाःस्थितधीःस्वानुभवप्रकटनेनशिष्यशिक्षार्थ
मनुद्देगतिस्सहतादिवाचः प्रभाषतइत्यन्वयउक्तः एवंवाग्योपिमुल
ईःखे नोदिजेत् सखे नप्ररुष्येत् रागभयक्रोधपरहितसंभवेदित्यभिप्रा
यः ५६ ॥

गहः

सदानेरीदीका

अथयुस्थितचित्तस्यस्थितप्रज्ञस्यभाषणं आसनेगमनेचैतत्रयंमूढवि
लक्षणां । व्याख्येयतत्रनायस्यव्याख्यातंसम्यग्व्यते शोकमोहज्वरादी।

गी.
टी. हि.

निउः स्वात्माध्यात्मिकातिवै २ आधिभौतिकउः स्वानिवात्रसर्पादिजा
निच अतिवातातिवृत्त्यादिउः खंस्यादाधिदैवकं ३ तेनुउः खेषरजसः परि
णामात्मकेषुच प्रारब्धकर्मणामेषु व्याकुलं यस्य तोमनः ४ भ्रान्तिका
यतयातेषु नोद्देशं भजते बुधः देहाभिमानिनोउः खप्रामौसत्यामहोवतः
पापिष्टोहं वधिज्जास्यादीदृशोउः खभागिनं कामेउः खनिराज्यादिरु
द्देशो भिजायते ५ पापानुष्ठानसमये यद्येवं स्यात्तदा ततः प्रतिबंधेन पाप
सफलः स्यात्तदात्मनः ६ भोगकाले हृद्योद्देशो मूढस्येव न तदिदः त
थासुखेषु सतस्य परिणामात्मकेषुच ७ प्रारब्धकर्मणामेषु त्रिविधेषु
गतसुहः नीलकण्ठः, सखातभवकाले हि मूढानामविवेकिनां ८
हृद्याकोलाविनाथं मेतज्जातीयसखस्यच स्थितप्रज्ञस्यच भ्रान्तेरभा
वात्तामसोभ्रमः ९ नैवास्त्यतः सदाशून्यः स्वात्मतत्ते स्थितः सुधीः अ
नात्मन्यात्मधीरेव काराणं सकलभ्रमे १० शोभनाध्यासजो रागो विष
ये रजनात्मकः अत्यंताभिनिवेशात्माचित्तवृत्तिविशेषकः ११ तद्गोच
रस्य उद्देशात्ताशके प्रत्ययस्थिते तन्निगकराणां शक्तेर्यद्दैन्यं तद्भयं स्मृते
तन्निवारणसामर्थ्यमन्यमानस्य चात्मनः चित्तवृत्तिविशेषः स्यात्कोथो
भिज्वलनात्मकः १२ ते विपर्ययरूपतादागाया विगतायतः एतादृशो
सुनिर्धीरः स्थितप्रज्ञ उदाहृतः १३ एवं स शिष्यशिलार्थमनुद्देशादि
कागिरः स्वानभूतिप्रकाशेन निर्मलात्ताः प्रभाषते १४ एवं सुखे च उः
खे च न रूप्ये मोहिजेत च रागकोथादिशून्यः स्यादित्येकाशयोहरेः १५

नीलकण्ठीटीका

उः खेषु शस्त्रपातादिषु उः खसाधनेषु प्राप्तेषु अपि अनुदिशमना अचंच
लमनाः वदन्ति च यस्मिं स्थितो न उः खेन गुरुणापि विचास्यत इति
सुखेषु सुखसाधनेषु स्वकंदनादिषु प्राप्तेषु अपि विगतसुहो निर्द्वैतिक
ता इवति अतएव बीजाः रागभयकोथाय स्मात्तसतया न हितस्या
व्यासवस्या यो रागादयो उः खादयो वा संभवेति एवं विधः समाधिस्यः स्थित
धीः स्थितप्रज्ञ उच्यते ५६ ॥

आनंदीरीका

अनुद्विग्नमनानिर्विकारचित्तः रागः विषयेषु स्पृहाभयं प्राप्तेषु विष
येषु व्यपगमात्तासः क्रोधः व्यपगतेषु चित्तज्वलने ते यस्य व्यपगतास
वीतरागभयक्रोधः सतिः

५६ ॥

+ सामान्येन स्थितप्रज्ञलक्षणमुक्ता तदेव विरामकं वीरीका शेषतो वक्तुमाह +

+ इह कर्मफलभूते सखडः विप्रस्यमाने प्राप्ते च द्विप्रकारतया सर्वप्रा
पः गिनां विकारहेतुतमांशते य उक्तलक्षणः स्थितप्रज्ञः प्राप्स्यमाने
पुसत्सुडः खेषनुद्विग्नमनानिर्भयचित्तपवभवति सुविषुप्राप्स्यमाने
उविगतस्पृहो निवृत्ताभिलाषो भवति यथोक्तपरिपूर्णात्मस्वरूपलवु
प्रतिष्ठाता सर्वसाम्यसंमाधिं समापन्नो तपवातपववीतरागभयक्रो
धोरागः सखविषयोभिलाषस्तथाभयं सखप्रतीचातहेतोरशक्यप्र
तीकारात्सन्नासस्तथाक्रोधः शक्यप्रतीकारस्तथाविधं प्रतिरोधः पतेवी
ताविगतायस्य तथाविधः स्थितप्रज्ञ उच्यते

५६ ॥

+ प्राप्तेषु डः विषयाध्यात्मिकादिषु नुद्विग्नमित्यमात्मप्रतिष्ठादुत्तमिने
मनोयस्यसः सुविषुविगतस्पृहो निवृत्ताभिलाषः वीतरागारंजना
त्मकोभयक्रोधायस्यमपुनिर्मनशीलः +

लासिकी दलपुनी टीका

इदानीं व्याख्यतस्थितप्रज्ञः किंप्रभाषेतेत्यत्रोत्तरमाह द्वाभ्यां डः खे
ति स्वात्मपरामर्शोऽन्यजन्यागीस्थितप्रज्ञ इत्युच्यते ५६ ॥

पंचोलीटीका

प्रथमप्रश्नस्योत्तरं तत्र किंप्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह द्वाभ्यां डः
विषुअध्यात्मिकादिषु नुद्विग्नमनाः दुर्भितमनाः सुविषुविग
तस्पृहः वीतरागभयक्रोथोसुनिःस्थितधीः उच्यते ५६

रगावीरसमिद्धे धिनी ॥

प्रथमस्थितधीः किंप्रभाषेतेति द्वितीयं प्रश्नं समर्थयति डः खेषनु
द्विग्नमना इत्यादिभ्यदरंतिप्रसभं मन इत्यंतैः पंचभिः श्लोकेः संभावि

तजयासिद्धिद्वयेषु उः खेष्टद्वेगदितः संभावितजयासिद्धिद्वयेषु
 सुखेषु चासुखः अतएव वीतरागभयक्रोधः क्रोधशब्देनात्र हेष्टो
 लक्ष्यते तथाच वीतरागउक्तसुखप्रीतिः भयेन हेतुना क्रोधो हे
 षश्च यस्य योदियस्मादिभेति सतं हेष्टीति यद्वारागः पुत्रमिश
 दिविषयः स्नेहः प्रवृत्तिनिरोधकः भयं मदाबलेभ्यः परेभ्यः स
 काणाज्जातं कथमदं पुहेस्वबंधुन्यातयित्वा जीवामीत्येवं इयस्मासो
 वा क्रोधः सर्वेषां बंधादीनां विच्छेदको पुद्गलमार्गः कथं दितः स्या
 दिति हेष्टः अतत्र येन रदितो वीतरागभयक्रोधः एवं विधश्च सु
 निर्मोनीनरके नियतं वा सो भवतीत्यनुशुश्रुमेत्येवं प्रकारानेक
 विधविकल्पोऽस्याप्येकवाक्यालापे मंदादरेतनजोषं स्थितः कर्म
 योगी एव स्थितप्रज्ञो नान्यः ५६

मधुभाष्य

५६॥

भाषा अनुवाद
 लक्षणा कहने के बहाने से जिज्ञासु अर्जन को और जो करना
 चाहिये सो उपदेश करते हैं कि जिनका मन डार पड़ने से उद्दिग्ध
 अर्थात् अवसायन और सकलसुख की स्मृति करे उक्लान करें सु
 ख डार में समान रहें सो वीतराग अर्थात् विषय प्रीति रहित एवं
 भय औ क्रोधमूढ स्थितप्रज्ञ कहे स्थिर बुद्धि मुनि कहावते हैं ५ ६

दोहा

उत्सवविषेन विक्षोभमन सुखमहि वांछानां हि विनाराग
 भयक्रोध जो स्थितमति मुनि कदताहि ५६॥

361

...
...
...
...
...

...
...
...

यः सर्वज्ञानभिस्त्रेह सत्तत्प्राप्यशुभाशुभे
नाभिनन्दति न ह्येष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ५०

शंकरभाष्यम्

किंच यः सर्वज्ञेति यो मुनिः सर्वत्र देहजीवितादिष्वप्यनभिस्त्रेहः
स्त्रेहवर्जितः तत्तत् प्राप्यशुभाशुभं तत्तच्छुभमशुभं बालव्या नाभिनन्दति न ह्येष्टि शुभं प्राप्य न तद्यति न रुष्यत्यशुभं च प्राप्य न ह्येष्टि
इत्यर्थः तस्यैव हर्षविषादवर्जितस्य विवेकज्ञा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ५०

आनन्दगिरिकृतटीका

लक्ष्मणेनानुवादद्वारा विविदिषोरेव कर्तव्यांतरमुपदिशति किंचेति ।
विवेकवतो विडो विवेकजन्त्या प्रज्ञा कथं प्रतिष्ठां प्रतिपद्यतामित्या
शंकार यः सर्वज्ञेति ननु देहजीवनादौ स्पृहा शुभाशुभप्राप्तौ हर्षवि
षादौ विडो विविदिषोऽस्मावर्जनीयो इति प्रज्ञास्यैर्ष्यासिद्धिस्तत्राहो
यो मुनिरिति तत्तदिति शोभनवत्तेनाशोभनवत्तेन वा प्रसिद्धते प्र
तिनिर्दिश्यते तदेव विभजते शुभमिति विषयेष्वभिषङ्गाभावः शु
भादिप्राप्तौ हर्षायभावश्च प्रज्ञास्यैर्ष्यकारणमित्याह तस्येति ५० ॥

स्वामिकृतटीका

कथं भाषेतेत्यस्योत्तरमाह य इति यः सर्वत्र प्रवृत्तिमिच्छादिष्वपि अनभि
स्त्रेहः स्त्रेहशून्यः अतएव बाधितान् रुष्यात्तच्छुभमशुभं कलं प्राप्य ना
भिनन्दति न प्रशंसति अशुभं प्रति कलं प्राप्य न ह्येष्टि न निन्दति किंच
केवलमदासीनपवभाषते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्यर्थः ५० ॥

विशाखभाष्यम्

किंच य इति यो मुनिः सर्वत्र सुदेहजीवनादिष्वनभिस्त्रेहः शुभिस्त्रे
हवर्जितस्तत्प्राप्यशुभाशुभं तत्तत् शुभाशुभं लब्ध्वा न रुष्यति न
हर्षीत्यर्थः तस्यैव हर्षविषादवर्जितस्य विवेकज्ञा प्रज्ञा यस्य स्थितप्र
ज्ञस्तदोच्यते तत्तत्प्रवृत्तिलाभः सत्यासी आत्मरामः प्रतिष्ठितः ५०

गी.
टी. हि.

ततोर्वाचीनुदशाप्रोच्यते य सर्वत्र प्रियेषु न भिस्त्रेहः उदासीनः प्रियं स
श्रेष्ठविशेषं य शुभाशुभं प्राप्या भिनेद न देव रहितः सोऽपि स्थित प्रज्ञः ५
अभिनवयुगलकृतटीका

युक्तं वै तत् यतः शुभाशुभं प्राप्नोत स्यात्कारुण्येन भवतः ५ ॥

परमार्थप्रणालीका

अथ यत्प्रदण्डयः सर्वत्रेति यः सर्वत्र देहादिविषयेषु अथवा सर्वावस्था
सुपि अत्र भिस्त्रेहः स्नेहशून्यः अथ तदेवाहताभिनेदतीति तत्कुभाशु
भं प्राप्य कर्मणा ताभिनेदतीति अं प्राप्य न प्रशंसति अशुभं प्राप्य न नि
देति केवलमदासीनत्वेति एति तस्याप्रज्ञाप्रतिहिती विदि ५ ॥ ति

वनमालीटीका

सर्वेषु देहजीवनादिषु पियो न भिस्त्रेहः यस्मिं सत्यं न दीयेहानि हृदी
स्वस्मिन्नोपेत सतादृशो न्यविषयकः प्रेमापरपर्यायस्तस्मात्
इति विशेषः स्नेहस्तद्विहितो न भिस्त्रेहः परमानंदरूपे सर्वांतर्यामिति
शराणागतातिहरणारक्षे चिंतनमात्रेण स्वसारूप्यापि निमिषि स
र्वथा भिस्त्रेहो भवेदेव शराय कर्म प्रापितशुभं सखेहते विषये प्राप्य
नाभिनेदति अशुभं उः खेहेतं प्राप्य न देहि अंतरस्याहर्षं न निंदति ए
वं विवालाकाभावात् स्यात् न भिस्त्रेहस्य हर्षविषाद शून्यस्य सनेः प्रज्ञा
परमात्मतत्त्वविषयिका प्रतिष्ठिता फलपर्यवसायिनी एवं समुत्त
रेण तादृशस्नेहादि रहितो भवेदिति भावः अत्र प्रशंसादिरूपा बोधा
न भाषत इति व्यतिरेकः उक्तः पूर्वोक्तया पयद्वयेनार्वाचीनामुत्थाना
वस्थाका ५ ॥

ऊरुमवैजयन्तीटीका

इदानीं ततोऽप्यवगमवस्थामाह परतियः पुरुषः सर्वत्र प्रीतिविषय
स्यानेषु सख्यमित्रादिषु अत्र भिस्त्रेहः स्नेहरहितः स न तत्र तेऽनेषु
प्रियेषु अप्रियेषु च शुभाशुभं प्राप्य प्रियेषु उक्लवादिष्वारिगतेन
शुभं निजभागेपातकषरूपमंगलप्राप्य नाभिनेदति आनंदेन प्राप्नोति अ

प्रियेषु बालाद्यादिषु मिलनेनाशुभं सभाग्गीनत्वरूपामंगलं च
प्राप्य न हेष्टि बालादिषु हेष्टं न करोति तस्य पुरुषस्य प्रज्ञाबुद्धिः प्रति
दिता स्थिरा भवति य एवं भूतोऽपि पुरुषः स्थितप्रज्ञो भवतीत्यर्थः ५० ॥

सफसदनीरीका

किंच सर्वेषु देहजीवनादिषु पियो सुतिर न भिस्तेहः सर्वप्रकारेणा तद्वदि
तोऽनभिस्तेहः भगवति परमात्मनि तु सर्वथा भिस्तेहवान् भवेदेव ।
अनात्मस्तेहाभावस्य तदर्थं तादिति द्रष्टव्यं तत्प्रारब्धं कर्मणा परिप्रा
पितेषु भंसावदेतं विषयं प्राप्यतामिति नंदति हर्षविशेषपुरःसरं न प्रशं
सति अशुभं उः खदेतं विषयं प्राप्य न हेष्टि अंतरसूया पूर्वकं न तिंद
ति अतस्स हि सावदेतयः सकलजादिः सशुभो विषयस्तद्गुणाक
यनादिप्रवर्तिकापीवृत्तिर्भूतिरूपाभिनेदः सचतामसः तद्गुणाकय
नादेः परप्ररोचनार्थताभावेन व्यर्थतात् एवमसूयोत्यादेनेन उः ख
हेतुपरकीयविद्याप्रकर्षादिरेने प्रत्यशुभो विषयस्तन्निंदादिप्रवर्तिका
भूतिरूपापीवृत्तिर्देवः सोपितामसस्तन्निंदाया निवारणार्थताभा
वेन व्यर्थतात् तावमिति नंदेहो भूतिरूपोतामसो कयमभूतेषु हस
ते स्थितप्रज्ञे संभवेतां तस्मादिवा लकाभावात्तस्याऽनभिस्तेहस्य ह
र्षविषादरहितस्य मतेः प्रज्ञापरमात्मतत्त्वविषया प्रतिदिता फलपय
वसायिनी स स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः एवमसूयोपि सुसुप्तः सर्वज्ञानभिस्ते
हो भवेत् शुभं प्राप्य न प्रशंसेत् अशुभं प्राप्य न तिंदेदित्यभिप्रायः अत्र
च निंदाप्रशंसादि रूपावाचो न प्रभावते इति व्यतिरेक उक्तः ५१ ॥

यस्मिन् सत्यन्यदीयेहानि
हृदी सस्मिन्नारोप्येते सता
दृष्टान्यविषयः प्रेमापरप
धीयस्तामसोदतिविशेषः
स्ततः ५०

नानाविधं तदेकं देहं तदाशुभं भवेत् ॥ ५० ॥
रूपं तदेकं तदाशुभं भवेत् ॥ ५० ॥
यस्यैव स्थितप्रज्ञस्य तदाशुभं भवेत् ॥ ५० ॥

हः

सदानंदीरीका

यस्मिन् सत्यन्यदीयेहानि हृदी हृद्यात्मनि आरोप्येते तमो हृत्पास्तेहः
प्रेमापराभिधः १ देहे विजे कलत्रादौ स्तेहशून्यः सतादृशः सावदेतं शु
भं ततदिषयं प्राप्य कर्मणा २ न प्रशंसति हर्षेणा उः खदेतं तथा शुभं

गी.
री.दि.

विषये प्राप्य नास्तीत्यर्थं केन च निन्दति ३ अत्र सप्तसुखहेतव्यः सक
लत्रादिकेषु भः तदुक्त्यापनोक्तकाथीवृत्तिरभिनेदकः ४ तथा स
दीयविद्यादिप्रकर्षात्तज्जने प्रति अशुभो विषयस्तस्य तन्निन्दादिप्र
वर्तिका ५ थीवृत्तिर्भूतिरुपास्यात्तद्वेषः सोत्पन्नतामसः तावुभौ
यः शुद्धसत्तेस्मितं भवेत्तौ कंसुनौ ६ तस्मादिवा लकाभावात्तत्तातस्या
त्मगोचरा प्रतिष्ठा निम्नलोप्राप्ताफलपर्यवसायिनी ७ स्थितप्रज्ञः स
ति निरसंकस्याप्येवं न भाषते एवं सुसुखरसोपि निःस्नेहः सकलेभ
वः वेत् ८ न प्रशंसते शुभं प्राप्य न निन्देदशुभं गतः ९ ५० ॥

नीलकंठीरीका

स्थितधीः किं प्रभाषेते तस्योत्तरमाह यः सर्वत्रेति सर्वेषु धनदारे दे
हजीवनादिषु अभिस्नेहः १ अभिस्नेहवान् हि धनदारादिषु विक
लेषु सकलेषु वा हमेव विकलः सकलोऽस्मीति दैत्यदर्योपेतः पूर्वा
परानुसंधानरहितो जल्पति अयेत न तथेति भावः तथा शुभं
प्राप्य नाभिनेदति स तस्मै भूत्वा शुभप्रापयितारेन प्रशंसति तथा अ
शुभं प्राप्य न देहिदः त्वीभूत्वा अशुभप्रापयितारेन निन्दति यस्तस्य प्र
ज्ञा प्रतिष्ठिता ५० ॥

शान्तेरीरीका

स्नेहमित्रासक्तिः सर्वत्र दारयता दौत इदितो नभिस्नेहः शुभं प्राप्य
नाभिनेदति न स्पृहयति अशुभं प्राप्य न देहिदः यिनोपायभूतेन कर्म
णा स्थितप्रज्ञते प्राप्येत तत्सुखेनाह ५० ॥

+ एवं प्राप्य मानससुखदुःखनिर्विकारतया तं प्रतिपादयामकं दीरीका वितमाह +

+ योगी तत्तदनेतभेदे सुखसाधनभूतेऽऽवसाधनभूते वा सुखात्मकं
दुःखात्मकमेव वा शुभाशुभं प्राप्य नाभिनेदति ना सर्वत्राणि कश्चित् प्र
ज्ञास्पलत्तरा मक्ता प्राप्तसुखदुःखस्य निर्विकारतया लक्षणं तो भं अय
ति यतः सर्वस्मिन्सुखनिग्रहनिग्रहान्नेह इदं मम सर्वसमेतेन विना मम
युः सर्वदुःखकारणमित्यभीष्टे वस्तुनुरागोभिस्नेहः स यस्तनास्ति स
तथोक्तः तथा शुभं प्राप्य न देहि न तत्प्रतिषेधप्रयत्नलक्षणं तो भं सुप

याति यएवंविधः प्राप्तयोरपि प्रियाप्रिययोर्नित्यनिर्विकारस्वात्ममात्र
संख्यवस्थितबुद्धिस्य प्रतिष्ठिता प्रज्ञो व्यते ॥ ५० ॥

योऽस्यानेपि सर्वत्र प्रमित्रविषया **लासिकी टीका** दिशुनिःस्नेहः तत्तत्रानाविधं प्रभ
मउक्तं लेखाप्यनप्रशंसति तत्तदस्य **स्यार्थः ५० ॥** अत्र प्रतिफलं न प्राप्य न हेष्टितस्य
प्रज्ञा प्रतिष्ठिता सस्थित प्रज्ञा तस्यार्थः ॥ तत्तदादिरूपा वाचो न भावते इ
ति अतिरेक उक्तः अथ किमासी **पंचोली टीका** तेन स्योत्तरमाह षड्विः ५१ ॥

यः सर्वत्र देहे जीवानादिष्वपि अनभिस्नेहः स्नेहवर्जितः यतत्
शुभं प्राप्य न अभिनंदति अशुभं प्राप्य न हेष्टितस्य मुनेः प्रज्ञा
विवेकजा बुद्धिः प्रतिष्ठिता ५०

रसावीरसमिहोधिनी ॥

युक्तं चैतद्यतः सर्वत्र सर्वेषु प्रादुर्भूतो दासीनेषु आत्मनि च यस्य
जीवननैरपेक्ष्य किंतु पुढ्यवस्वधर्माचारोचिते कर्तव्यतानि
अयस्तस्य शुभाशुभप्राप्तावाह्यदत्ता यौ न भवता हयोरेकतरस्य
जयसिद्धेरन्यतरस्य तदसिद्धेः शुभे नियतत्वात् ५०

मधुभाष्य ॥

५० ॥

364

भाषा अनुवाद

अर्जुनने पूछा कि तत्त्वज्ञानी किस प्रकारसे बात करते हैं
उस प्रश्नका उत्तर करते हैं कि समस्त पुत्र मित्र धन धाम आदि
क मे जिसको स्नेह करे प्रीति नहीं है और सुभ प्राप्ति होनेसे
सुखी औ अशुभ लाभ होनेसे उद्विग्न भी न होय है अर्थात् स्तुति
औ नित्यामे राग द्वेष करे प्रीति विरोध हीन है केवल उदासके स
मान अर्थात् उदासीन ऐसे होवात करते हैं उन्नी की प्रज्ञा प्रतिष्ठा
त हैं वे ई शिखर उडि मुनि हैं ५० ॥

दोहा ॥

स्नेह रदित जो सर्व महिमा सुभा सुभकोय नहि द्वेष न
द्वेष वितता की मति स्थित सोय ५० ॥

5
37

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ॥ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥
ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ॥ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥
ਨਾਨਕ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ॥ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ॥ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ॥ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ॥ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ॥ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ॥ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਸਤਿਨਾਮੁ

ਸਤਿਨਾਮੁ ॥ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ॥ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

यदासंहरतेचाये कूर्मोऽङ्गानीवसर्वशः इन्द्रि
याणांन्द्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ५८

शांकरभाष्यम्

किंचयदासंहरतः इति यदासंहरतेसम्पक् उपसंहरतेचाये ज्ञाननि
ष्टायांप्रवृत्तौयतिः कूर्मोऽङ्गानीवसर्वशः यथाकूर्मोभयात् स्वात्पङ्गा
त्पुंसंहरति सर्वतः एवंज्ञाननिष्ठ इन्द्रियाणांन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषये
भ्य उपसंहरते तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठितेत्युक्तार्थवाक्यम् ५८ ॥ ॥

ज्ञानेन्द्रगिरिकृतटीका

ज्ञानासोरेवकर्तव्यान्तरं सूचयति किंचेति इन्द्रियानांविषयेभ्यो वैम
त्यस्यप्रज्ञास्यैवकारणात्वादादौ ज्ञानासुता तदनुष्ठेय मित्याह य
देति समुत्तराणामोत्तरेतत्तं प्रज्ञां प्रार्थयमानेन सर्वेभ्योविषयेभ्यः स
र्वाङ्गीन्द्रियाणि विमुक्तानि कर्तव्यानीतिश्लोक व्याख्यानेन कथयति
यदेत्यादिना उपसंहारः स्ववशात्पादनेतस्यच सम्पक्त्वमतिदृढत्वे
अयमितिप्रकृतस्थितप्रज्ञप्रज्ञां आवर्तयति ज्ञाननिष्टायामिति इ
न्द्रियोपसंहारस्य प्रत्यक्षरूपत्वेवावर्तयतीतिवाच्यकत्वे दृष्टान्तेन दर्शय
ति कूर्म इतिदृष्टान्तं व्याकरोति यथेति दाष्टीतिके योजयन् ज्ञाननिष्टा
पदेतत्रप्रवर्तयतिपदमिति इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमत्यकरणं प्रज्ञास्यै
व हेतुरित्युक्तमुपसंहरतितस्येति ५८ ॥

स्वामिकृतटीका

किंचयदेति यदाचायंयोगीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः सकाशादिन्द्रिया
णांसंहरतेप्रत्याहरतिअनायासेनसंहारेदृष्टान्तः संगानिकरचरणा
दीनिकूर्मोयथासमावेनैवाकर्षतितद्वत् ५८ ॥

विष्णवभाष्यम्

किंच यदेति यदासंहरतेसम्पक् उपसंहरति अयंज्ञाननिष्टायांप्रवृत्तौ
मुनिः कूर्मोऽङ्गानीवयथाकूर्मोभ्यासात्सोऽङ्गानीवसंहरतिसर्वस्यदि
ति एवंचाभ्यस्य इन्द्रियाणांन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्यः उपसंहरतितस्य

गी.
री. दि.

प्रज्ञाप्रतिष्ठितास्यादित्यत आह ५८ ॥

रामानुजभाष्यम्

ततोवाचीनदशायदेंद्रियाणि इंद्रियार्थान् स्पृष्टमुक्तानि तदैव कर्मो
गानीवेंद्रियार्थेभ्यः सर्वतप्रतिसंस्त्य मन आत्मन्येव स्थापयति सोऽ
पि स्थितप्रज्ञः ५८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

नवास्याचकवयोगरहितं यदा यदा किलायमिंद्रियाणि संहरेते
आत्मन्येव कर्मस्वांगानि कोरी करोति विषयेभ्यो विषयात्रिवार्यं त
दातरास्थिरप्रज्ञः यदेंद्रियार्थेभ्यः प्रभृति इंद्रियाणां आत्मनि संहरेते
विषये इंद्रियादिके सर्वमात्मसात्कुरुते ५८ ॥ ननु नमसि ज्ञानिका
यास्थिरप्रज्ञाशब्देन प्रवर्तते उच्यते ५८ ॥

परमार्थप्रयाटीका

किंच यदेति योगो इंद्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः सकाशाद्यदा इंद्रियाणि
संहरेते प्रत्याहरति तदा तस्य प्रज्ञाप्रतिष्ठितेति विदुः अथापरिपक्वमन
सः इंद्रियाकर्षणोभयान् प्रयासो भवति तथा तस्य न वेति स्वविषये
न इंद्रियाकर्षणो दृष्टो तस्मात् यथा कर्मः कक्षयः अंगानि करचरणादी।
निसंभावेनैव कर्षितं तदलौकिकात्मसत्त्वात् न भवेत्स प्रत्यारेभश्च
सत एवेंद्रियनिवृत्तिः ५८

वनमालीटीका

किमासीतेत्यस्योत्तरं षडभिः वृत्तं तत्र प्रारब्धकर्मवशात् त्प्राप्तेन विलि
प्राप्तींद्रियाणि पुनरनायासेनोपसंहृत्य समाध्यायमेव स्थितप्रज्ञस्यो
पवेशनमिति दर्शयितुमाह अयं स्थितः सर्वशः सर्वाणि इंद्रिया
णींद्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः च पुनरर्थे यदा संहरेते पुनरुपसंहरेति
तत्र दृष्टान्तः कर्मो गानीव तदा तस्य प्रज्ञाप्रतिष्ठितेति ५८ ॥

ऊरुसंवेजयलीटीका

तस्मादवगमवस्थां संहरेते नारूपदेति यदतः कर्मः कमदो मनुष्या
दीना गृहवसमशाभयादात्मतः सर्वशो गानिरस्तपादशिरांसि

संहरते सस्यगाभ्यंतरमाकर्षतितद्वये योगोच पुनर्यदायस्मिं काले इन्द्रि
 यार्थेभ्यः पंचेन्द्रियविषयेभ्यः शब्दादिभ्यः सकाशात् इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मा
 त्मकानि स्वसविषयान् गृहीतुमकृत्वा तितद्विषयं पेट्टैव संसारय
 तनभयान् संहरते सर्वं करोति तदा तस्यापि पुरुषस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भव
 तिसोपि ज्ञाननिष्ठो भवतीत्यर्थः ५८ ॥

शी ५

त्रिः श्लोकेः तत्र च प्रारब्धकर्मवशात् व्युत्थानेन वित्ति
 शब्दादिभ्यः ५ मान्दीन्द्रियाणि पुनरुपसंहृत्य

+ इहानी किमासीतेति प्रश्नस्योत्तरं वक्तुमारभ्यते भगवान् च मधुसूदनीरीका समाध्यायेनैव स्थितं प्रज्ञ
 + अये व्युत्थितः सर्वशः सर्वांगीन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः सर्वेभ्यः च पुनरर्थे स्यापवेशनमिति दर्शयि

यदा संहरते पुनरुपसंहरति संकोचयति अत्र दृष्टांतः कूर्मो गानीव तदा तस्य
 प्रज्ञा प्रतिष्ठते तिसृष्टम् पूर्वश्लोकाभ्यां व्युत्थानं दृष्टायामपि सकलताम
 सहस्यभावः ३ कः अथुना त पुनः समाध्यावस्यायो सकलवृत्त्यभाव इति विशेष
 षः ~~संहरते सस्यगाभ्यन्तरमाकर्षतितद्वये योगोच पुनर्यदायस्मिं काले इन्द्रि~~
~~यार्थेभ्यः पंचेन्द्रियविषयेभ्यः शब्दादिभ्यः सकाशात् इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मा~~
~~त्मकानि स्वसविषयान् गृहीतुमकृत्वा तितद्विषयं पेट्टैव संसारय~~
~~तनभयान् संहरते सर्वं करोति तदा तस्यापि पुरुषस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भव~~
~~तिसोपि ज्ञाननिष्ठो भवतीत्यर्थः ५८ ॥~~

सदानंदीरीका

किमासीतेति प्रश्नस्य वक्तुमत्र मीश्वरः चन्द्रिराभते श्लोकेः सर्वसंगल
 हेतवे । वित्तियान्दीन्द्रियाणि च व्युत्थानेन सति कर्मणा समस्तान्दीन्द्रियार्थे
 भ्यः शब्दादिभ्या यदा संयं २ संकोचयति धैर्येण कूर्मो गानीव सर्वशः स
 माधिकालेन स्यात्ति प्रज्ञा सम्यक् प्रतिष्ठिता । एवं श्लोकद्वये प्रोक्तो व्युत्था
 ने समये मनेः सर्वताम सहतीनामभावस्तत्तदर्शनात् ५ पुनः समाध्या
 वस्याम फलतोक्तो महात्मनः समस्तवृत्त्यभावो विशेषो यं विचार्यतो

५८ ॥

नीलकंठीरीका

किमासीतेत्यस्योत्तरमाह यदेति इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिविषयेभ्यः प्रार
 ब्धकर्मवशेन व्युत्थितोपि योगी हेतदर्शनाद्विग्रः सन् निरोधसंस्कारा
 वत्प्रातः प्रीत्या समाधिमनुतिष्ठेनेवास्तेत्यर्थः शेषे स्पष्टम् ५८ ॥ ॥

आनंदीरीका

स्पष्टं इन्द्रियाणामिन्द्रियार्थेभ्यः संहारः विषयाणामग्रहणात् गृहीतेषु
 वानासक्तेरिति पतद्वये अत्र संवयत्तं समर्थयति ५८ ॥ ॥ ॥ ॥

रामकंठीरीका

एवं प्रतिष्ठितं प्रज्ञानं येन कर्मलोपायभूतेन निष्पद्यते तद्वानपि स्थितं प्रज्ञापदेति प्रतिपादयितुमाह ॥

५५

गी.
री.
दी.

चशब्दोतिरेके यदा पुनरयं योगी सर्वतः सर्वेभ्य इन्द्रियार्थेभ्यः शाब्दादिभ्य
इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि संहरति यतिरेव यति स्वभावतश्चिदाकर्शित इति
गित त्रिष्टानेव करोति कथं कर्मः कच्छपो यथा स्वावयवान् शरीरनि
ष्टात्करोत्येव तस्यो स्थित प्रज्ञा इत्युच्यते

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५५ ॥

लासिकी टीका

सर्वविषयेभ्य इन्द्रियाणि प्रत्या
अनायासोपसंहारो दृष्टानः
पंचोली टीका
हृत्पासीत सस्थित प्रज्ञा इति पिंडार्थः
कर्मो गानीवेति ॥ ५५ ॥

इदानीं किमासीतेति प्रश्नस्योत्तरं वक्तुमारभते भगवान् षड्विः श्लो
कैः यदा इत्यादिनाह च अपरे यदा अयं मुनिः ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तः
सर्वशः सर्वेभ्यः इन्द्रियार्थेभ्यः विषयेभ्यः इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि
संहरते उपसंहरते क इव कर्मो गानीव यथा कर्मो भयात् स्वागानि
सर्वशः सर्वतः उपसंहरते तस्य प्रज्ञाविवेकजा बुद्धिः प्रतिष्ठिता
५५

भगवत्समिहोयिनी ॥

न चास्य पाचकवयोग इति मित्याह यदेति इन्द्रियार्थेभ्य इति त्य
पलोपे पंचमी यदा यदा किलायं इत्यादीनि विषया निरायत दवपो
भूतेति यावत् इन्द्रियाणि हस्त पादादीनि संहरते आत्मन्येव कर्म
वागानि क्रोडी करोति स्वाचारोचित प्रज्ञा गते तत्पराणि विदधाति
तदा स्थित प्रज्ञा इत्यर्थः ५६

मधुभाष्य

५६ ॥

भाषा अनुवाद

जिज्ञासू को और क्या करना योग्य है सो सूचन करावते कहते हैं कि और पूर्व कथित योगी जब इंद्रियार्थ जो नाना प्रकार विषय तिनसे सर्व इंद्रियों को अनायास कहे सहजमे लौटावे अर्थात् फेरलिय इसमे दृष्टांत कहते कि जैसे कर्म कहे वल्लभा अपने मुख कर चरागा अनायास समेटि लेता तैसेही योगी विषयोंसे इंद्रियोंको जब चरोर ले सकै तब उस ज्ञानी की बुद्धि स्थिर है ५८

होइ

जब हि संकोच विषयसे इंद्रियको इह जीव कमद अंग-
जिमि सर्वसे ताकी मति टूट सीव ५९॥

300

22

विषयाविनिवर्तने निराहारस्य देहिनः रस
वर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्टानि वर्तते ५६ ॥

शांकरभाष्यम्

तत्र विषयाननाहरत आतरस्यासि इन्द्रियाणि निवर्तते कूर्मोद्गा
नीव संक्रियते न ततः हि विषयो रागः सकथं संक्रियत इत्युच्यते विषया
ति यद्यपि विषयो पल्लितानि विषयशब्दाच्च नोन्द्रियाण्यथवा वि
षयापव निराहारस्य अनाक्रियमाणा विषयस्य देहिनः कथं न तपसि ।
स्थितस्य मर्त्यस्यापि निवर्तते देहिनो देहवतः रसवर्जं रसो रागो विषयेषु
यः तं वर्जयित्वा रसशब्दो रागो प्रसिद्धः सत्त्वदुतः स्वसेनप्रवृत्तौ रसिको
रसत इत्यादि दर्शनात् सोऽपि रसो रंजत इत्यस्योऽस्य यतः परं परमार्थः
तत्र ब्रह्मदृष्टोपलभ्यारमेव तदिति वर्तमानस्य निवर्तते निर्वीजे विषय
विज्ञाने संपद्यते इत्यर्थः नास्ति सम्यग्दर्शने रसस्य उच्छेदस्तस्मात् स
म्यग्दर्शनात्मिकायाः स्वेयं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ५६ ॥

आनेदगीरिक्तटीका

इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्येति तद्विषया रागानुद्येतो कथं प्रज्ञाला
भः स्यादिति शङ्कते तवेति व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः विषयाननाहर
तस्तद्व्यभोगविमर्शस्येत्यर्थः रागश्चेन्नोपसंक्रियते न तर्हि प्रज्ञालाभः
संभवति रागस्य तत्परिणाम्यत्वादिति मत्तार सकथमिति रागनिवृत्त
पायमुपदिशन्नुत्तरमाह उच्यते इति विषयोऽप्यभोगपरः सुखस्य क
तो विषयपरः त्रिस्तम्यरावृत्तिस्मात्प्रसूतेत्याशङ्क्याह यद्यपीति निराह
रस्येत्यस्य व्याख्यानमनाक्रियमानविषयस्येति यो हि विषय प्रवृत्तो
न भवति तस्यैत्यात्मिके तपसि क्लेशात्मके व्यवस्थितस्य विद्याहीनस्या
पीन्द्रियाणिविषयेभ्यः सकाशाद्यद्यपि संक्रियते तथापि रागो वा
शिष्यते स च तत्त्वज्ञानादुच्छिद्यत इत्यर्थः रसशब्दस्य माधुर्यादि खर
विपरसविषयतं निषेधति रसशब्द इति हृदप्रयोगमन्तरेण कथं प्र
सिद्धिरित्याशङ्क्याह स्वसेनेति सत्त्वयेति यावत् रसिकः सत्त्वयेति

गी.
टी.टि.

ननुर्वर्ते रसो विवलितायेति तज्ज्ञातेत्यर्थः कथं तर्हितस्य तिष्ठ
तिस्तज्ज्ञाह सोपीति दृष्टिमेवोपलब्धिपर्यायो स्पष्टयति अहमेवेति
रागापगमे सिद्धमर्थमाह निर्वीजमिति ननु सम्यग्ज्ञानमन्तरेण
रागोत्पादगच्छति चेन्नदपगमादन्ते रागवतः सम्यग्ज्ञानोदया ।
योगादितरेतराश्रयतेति नेत्याह नासतीति इन्द्रियाणां विषयपारव
शेषे विवेकदाशपरिरुते स्थूलो रागो व्यावर्तते ततश्च सम्यग्ज्ञानोत्प
त्त्यासत्त्वस्यापिरागस्य सर्वात्मनानि वृत्त्यप्यन्तेनेतरेतराश्रयतेत्यर्थः
प्रज्ञास्यैर्यस्य सफलते स्थिते फलितमाह तस्मादिति ५६ ॥ ॥

सामिहृतटीका

ननुनेन्द्रियाणां विषयेष्वप्रवृत्तिः स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं भवितुमर्हति
जज्ञानाभातरागामपवासापराणां च विषयेष्वप्रवृत्तेरविशेषात् ता
ज्ञाह विषया इति इन्द्रियैर्विषयतदवभावो निवर्ततेत्यागामाह रागोत्प
त्त्याहारः निराहारस्येन्द्रियैर्विषयप्रवृत्त्यामकुर्वतो देहि नो देहाभिमानि
ननु तदनुभवे विनिवर्तते नो ज्ञस्य विषया विनिवर्तते इत्यर्थः किं त्वरसवर्त्तरसो रागो भिलाषस्त
न निवर्तते इत्यर्थः रसोऽपि रागोऽपि परमात्माने दृष्ट्वा स्थितप्रज्ञः
स सतो निवर्तते न श्रपतीत्यर्थः यदा निराहारस्योपवासपरस्य विषयाः
प्रायशो निवर्तते तथा संतप्तस्य शब्दस्पर्शाद्येताभावात् परेतरस
वर्त्तरसायेतातन निवर्तते इत्यर्थः शेषं समानम् ५६ ॥

पिशाचभाष्यम्

विषयेति यद्यल्लितानि विषयशब्दाच्चा निन्द्रियाणि निराहार
स्य अनाद्वयमाणा विषयस्यातरस्य कष्टतयोरसवर्त्तरसो रागः रसि
को रसज्ञ इति प्रयोगदर्शनाद्वागवर्त्तयित्वा स्थितप्रज्ञः लक्षणं तरेगेण
सदेन्द्रियाणां विषयेभ्यो व्यतिरिभिमता कथं तर्हि विषयेभ्यो रागस्य
निवृत्तिरिति चेत् रसोऽप्यश्रयते परंपरमात्मे दृष्ट्वा उपलभ्य अहमेव
तदिदं भूत इति निवर्तते निर्वीजरागस्येव तदर्थः नासति सम्यग्
ज्ञाने रागस्योदरस्येव तस्मात्सम्यग्दर्शनात् तमिकायाः प्रज्ञायास्यैर्यकते
वामित्यभिप्रायः ५६ ॥

रामानुजभाष्यम्

पंचवत्तुविधाज्ञाननिष्ठापूर्वपूर्वोत्तरोत्तरनिष्ठादिकारदानीज्ञाननि
ष्ठायाः प्रापतोतत्प्राप्तायाश्चाहं दियारामाहाराविषयानिराहा
रस्यविषयेभ्यः प्रत्याहृतैर्दियस्पर्देहितोविषयाविनिवर्तमानारसवर्ज
विनिवर्ततेसोरागः विषयरागोत्तनिवर्ततइत्यर्थः रसोरागोप्यात्म
स्वरूपविषयेभ्यः परतरंसावतरं दृष्टानिवर्तते ५६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

यद्यप्याहार्यैर्दृष्टादिभिर्विषयेः संबन्धोऽस्मान्नितथापितस्यविषया
श्रुतकरागगतमपरागलतागोरसेवर्जयित्वा निवर्ततेतानासौस्मि
रप्रज्ञः रसंकेचिदास्वायंमफरादिकमाहुः योगिनस्तुपरमेश्वरद
शनादपरागोत्तभवति अस्मत्तत्पत्तिनोनासौनिवर्तते ५६ ॥

परमार्थप्रयाटीका

ननुप्राप्तोपवासस्यजडस्यरोगाभिभूतस्यकस्यापिप्रादुर्भास्योदयोवि
षयाविनिवर्ततपवपवंतस्यतथानिबृत्तविषयस्थितप्रज्ञस्यकोविशे
ष इत्याहविषयारति निराहारस्यप्राप्तोपवासस्ययस्यकस्यापिरेहितो
देहाभिमानवतोजीवस्यविषयाः अप्राप्त्यास्तपवविनिवर्ततेपरंत
रसवर्जंरसोरागोभिलाषस्ततद्विषयापेक्षातद्वर्जंयद्यपिः साध
नेनविषयेभोतिवृत्तिरस्तितथापिविषयेभवितव्यमितिसंकल्पोक्ति
अस्यस्थितप्रज्ञस्यतपरंपरमात्मानंदृष्टाविषयाभिलाषोनिवर्ततइ
तिमहानिशेष इत्यर्थः ५६ ॥

वनमालीटीका

ननुमूढस्यापिरोगादिनाविषयेभ्यः दियोपसंदरागंसेभवतीत्यतआ
ह विषयेति निराहारस्यदेहाभिमानवतोमूढस्यापिरोगिणः प्रादुर्भा
योनिवर्ततेकिंतुसवर्जंरसोरागोत्तनिवर्ततइत्यर्थः अस्मत्स्थितप्र
ज्ञस्यपरमात्मानंसाक्षात्कृत्यरसोपितद्वसंवरगोपिनिवर्तते य
स्मात्तिरतिशयसौंदर्यादपरोक्षदर्शनंविनानमरागविषयोद्धेद

ननुतत्पत्तिनो ६
पिकंस्थिरप्रज्ञ
माहेनप्रवर्तते

श्री
गी टी.
दि.

स्तस्मात्सरागविषयोच्छेदकस्योक्तदर्शनस्य स्थितप्रज्ञारूपस्यैव
सहतायत्नेन संपादयेदिति भावः ५६ ॥

ऊरुमवैजयन्तीटीका

पवेज्ञाननिष्ठस्य चतुर्दशनिष्ठासत्केदानीं तस्मात्मावलोकनेनैवेन्द्रिय
विषयविजयो भवति तात्पर्येणाह विषया इति निराहारस्य शब्दादी
नविषयानाहरेति समेतांशुल्लंघितानि तात्पर्यादागणिश्रोत्रादीनि वा
सिद्धिर्निर्गतानि आहाराण्यस्मात्तथा मतेन्द्रियहीनस्यो गित
वृद्धतवपिरत्नान्यत्वादिलक्षणा लक्षितस्य देहि नो देहवतः पुरुषस्य वि
षयाः शब्दादयो विनिवर्तते विशेषातिवृत्तिप्राप्तुवेति शब्दकानाम
भावेन शाखाणामप्यभावः इति नियमात् किं तु सर्वसंज्ञस्यो गगत्वं
र्जयित्वाः से निवर्तते विषयाभिन्नाद्यो न नश्यतीत्यर्थः अस्यात्मज्ञान
निरतस्य सोपि विषयगोपि परविषयसखेभ्योऽधिकतरे सखरूप
मात्मतत्वं दृष्टमनसैवानुद्वेष्टमित्यादिशास्त्रविचारद्वारा निरी
ह्यनिवर्तते उपरमति यथा जलमदीर्घो लक्ष्मीपतिप्राप्य काष्ठादिवि
क्रयात्त्वयात्पदस्य सखरूपपरमति तथा निरतिशयानंदमपमात्मा
नेतिरीत्यात्यविषयसखरूपपरमं प्राप्नोतीत्यर्थः ५६ ॥ ॥ ॥

+ ननु मूलस्यापि रोगादिवशाद्विषयेभ्योऽन्द्रियाणां संप्रसूदनीटीका उपसंहरणं भवति तत्र कथं तस्य प्रज्ञाप्र
तिष्ठिते सुकं
अत आह +

+ निराहारस्यैन्द्रियैर्विषयाननाहरेतो देहि नो देहाभिमानवतो मूढ
स्यापि रोगिणः काष्ठतपस्तिनो वा विषयाः शब्दादयो निवर्तते किं तु
सर्वज्ञस्य सत्त्वसातो वर्जयित्वा अज्ञस्य विषयानिवर्तते तद्विषये राग
स्तन निवर्तते इत्यर्थः अस्यात्स्थितप्रज्ञस्य परंपरुषार्थे दृष्टान्ते देवाह
मस्मीति साक्षात्कृत्य स्थितस्य सोपि तदसखरूपगोपि निवर्तते अ
पिशब्दादिविषयाश्च तथा च यावानर्थ इत्यादौ व्याख्याते पवेव सरागवि
षयनिवृत्तिः स्थितप्रज्ञलक्षणा मिति न मूढे वा विचार इत्यर्थः यस्मा
त्ज्ञासति परमात्मसम्यग्दर्शने सरागविषयोच्छेदः तस्मात्सरागविष
योच्छेदिकायाः सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः सैवैव सहतायत्नेन

संपादेयेदित्यभिप्रायः

~~विषयेभ्योऽपि विनिवर्तते यदाकाष्ठतप~~

~~सिन् विषयेषु निवृत्तेषु तत्त्वज्ञाननिवर्तते ३ स्थितप्रज्ञस्य धीरस्य~~

~~साक्षात्कृत्य परंपरे तदेवाहमिति साक्षात्कृत्ये निमित्तं स्थितमव ४ ।~~

~~तद्वा तदेव सगोपि विषयेः सहनशक्ति पंचरागतिवृत्तिस्तत्त्वज्ञानविरो~~

~~धतः ५ समूलरागाच्छेदस्तत्त्वज्ञानात्कृत्येर्मुक्तिः तस्मान्नमपि~~

~~तत्त्वैकासाक्षात्कारेयतस्वभोः ६ ५६ ॥~~

सदानंदीरीका

ननु मूढजनस्यापि रोगादिवशातः स्वयं विषयेभ्योऽपि विनिवर्तते इन्द्रिया
णां भवत्यतः १ प्रज्ञाप्रतिष्ठिता तस्य कथं मूढमिहेति चेत् आंतरसं
द्रियैर्भोगाननाहरत आग्रहात् २ शब्दादयो निवर्तते यदाकाष्ठतप
सिन् विषयेषु निवृत्तेषु तत्त्वज्ञाननिवर्तते ३ स्थितप्रज्ञस्य धीरस्य
साक्षात्कृत्य परंपरे तदेवाहमिति साक्षात्कृत्ये निमित्तं स्थितमव ४ ।
तद्वा तदेव सगोपि विषयेः सहनशक्ति पंचरागतिवृत्तिस्तत्त्वज्ञानविरो
धतः ५ समूलरागाच्छेदस्तत्त्वज्ञानात्कृत्येर्मुक्तिः तस्मान्नमपि
तत्त्वैकासाक्षात्कारेयतस्वभोः ६ ५६ ॥

कथं

नीलकंठीरीका

ननु विषयेभ्योऽपि विनिवर्तते स्थितप्रज्ञताहेतुस्तर्हि समि
त्वीलय शब्दावेशादावपि साक्षीति सर्वोपि स्थितप्रज्ञपदेत्याशंकार
विषया इति सत्तदेहि नो देशाभिमानवतो मूढस्य सत्त्वादी निराहार
स्य इन्द्रियैर्विषयाननाहरतोऽभुजानस्य विषयाविनिवर्तते तपव तथा
पि सवर्जं रसागमस्तद्वर्जं निवर्तते तदापि सूक्ष्मरूपेण रागोक्तिरा
गमूलस्यात्माज्ञानस्यादाहात् साक्षी स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः अस्मै वदतः प
रं दृष्ट्वा आत्मानं साक्षात्कृत्य निराहारस्य शब्दादी नष्टकृतो रसोपि नि
वर्तते मूलाज्ञानदाहादित्यस्ति सुमारेः समाधिस्य स्वमदानविशेष
इति भावः प्रांचक्षुरे मिताः काष्ठतपसितो वा मूढस्यापि विषयाननाह
रतो रसवर्जं विषयाविनिवर्तते सैव परं दृष्ट्वा स्थितस्य रसोपि निवर्तते इति
आचार्यः ५६ ॥

प्रश्न

आनंदीरीका

आक्रियते इत्याहोरोविषयग्रहणं तस्मान्निर्गतस्योपवासादिना
विषयग्रहणमकुर्वतः रसोविषयाभिलाषस्तदर्थं विनिवर्तते ते निराह
रस्यविषयाभिलाषस्तिष्ठत्येवेत्यर्थः परं दृष्ट्वा बह्व्यमाणा प्रकारेण सं
यमज्ञानेन परमोपेयं ब्रह्मसाक्षात्कृत्यारसोविषयाभिलाषो निवर्त
ते

+ अथोविषयेभ्यश्चिद्विषयसंहारः किं शब्दाद्यग्रहणेन वा किं **रामकंठीटीका** वायाद्यमातोषशब्दादिष्वपि निर्विकारत्वे
नात्रोक्त इति पक्षद्वयसं
भावनायां सर्वपक्षे
यप्रतिपादन एव पुनर
मेव पक्षसमर्थयितुमा
ह+

अभ्युपगम्येदमुच्यते अस्मिन्तत् निगहारस्पर्शस्त्रिविदितानपि शब्दादी
ननाहरतस्तान्हरतः परिहरतो विषया इष्टाः शब्दादयो विनिवर्तते प
त्यासत्त्वभावात्स्वकार्यरागादिकेनारभते किं तत्सर्वजं तद्विषयं सम
भिलाषं रागाद्येकेशं वर्जयित्वा सहितदानो प्रसन्नतनुर्वावर्तते परम
नैष्टिकस्वरसोपि निवर्तते नाम परं प्रकृतं समाधुष्येयं वस्तु दृष्ट्वा साक्षा
त्कृत्य यदैष योगीयदापरतत्त्वं विषयपरिहारसमाधिक्रमेण यत्प्रति त
दातत्स्त्ववतस्तस्वरसोपि जातनिवर्तते इति ज्ञानान्निष्ठान्तत्वेन व्याख्ये
यं (नरे निमग्नमिति भावः समये चरानपि काये मानस्य च यत्तु
नैष्टिकदयस्य यो नृत्तसामर्थ्येण विहितो यत्परिहारात्तद्वान्मन्त्रसमाधि
दोतीति चेन्न ॥ ५६ ॥

ननु यदि विषयेषु प्रवृत्तिरेवास्ति तत्र प्रज्ञलक्षणं तर्हि ज्ञानमात्रेण
पवासपरतपसिनां विषयेषु प्रवृत्तेरविशेषस्तत्राह विषया इति
किं त्वरसद्वर्जं रसो भिलाषो रागस्तु न निवर्तते इत्यर्थः सतदा नीप्रस
प्रतनुर्वावर्तते परंपरमात्मानं दृष्ट्वा सतः साक्षात्कारवतो रसो रा
गोऽपि निवर्तते न शक्नोतीत्यर्थः ५५ ॥

निराहारस्यंङ्गियेर्विषय
ग्रहणमकुर्वन्तो देहिना
देहाभिमानिनो तस्य विष
यानि वर्तन्ते तदनुभावानि
वर्तन्ते इत्यर्थः

पंचोलीटीका

विषयाननाह हरतः आतुरस्यापि इन्द्रियाणि निवर्तते न तद्वि
षयो रागः सकथं संश्रियते तदाह विषयेति निराहारस्य अनुप
भुज्यमानविषयदेहिनः रसवर्जविषयरागवर्जविषयाविनिव
र्तते अस्य देहिनः रसोऽपि परंपरमार्थतत्वे दृष्टानि वर्तते ५५

रागवीरसमिद्धोत्थिनी॥

ननु पुद्गलविमुखस्य क्षणस्य तपस्विनोपिकथं न स्थितप्रज्ञाद्वो
वाचक इत्याशङ्क्याह विषया इति आदरंति प्रदरंत्यस्मिन्निति आ
दरंति भक्षयति वीरानिति वाच्यस्यादाहरणत्वेन पुद्गलमभिधीय
ते ततश्च निराहारस्य पुद्गलविमुखस्य विषयाः देषा विषयोऽतएव
तनमित्यनुशासनादेशा विषयास्तदपलक्षितं समांगं राज्यं विनि
वर्तते परं राक्रमणात् नक्षणायातत्सुखं च किंतु रसवर्जरागस्त
न विगलतीति सुजीवनाय पेक्षणात् स्वधर्मत्यागपूर्ववैमुख्यात् अ
तएव प्रज्ञास्थेयाभावान्नामोऽस्थितप्रज्ञः रागद्वेषादित्येन स्वोचिते
कर्मणि प्रवृत्तिमत्त्वं दितलक्षणं येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः
सुखानि चेत्यादिकमेव हि पुद्गलं सुखतायां धनं जयेन देतत्वेन
दर्शितं अपि पुनरर्थे अस्य कर्मयोगिनस्तुरसः परं दृष्ट्वा स्वधर्मा
च्चरामेव परंपुरुषार्थसाधनमिति निश्चित्य विगलति सुतादि
स्नेहत्यागेन पुद्गलप्रवृत्तस्य प्रज्ञास्थेयमिति तात्पर्यं ५५॥

मधुभाष्य

विषया इति इन्द्रियाणि जयंत्यासु निराहारमनीषिणः वर्जयित्वा तु
रसनामसोरस्येव वर्तते इति वचनाद्वागवते रसशब्दस्य रागवाचि
त्वाच्च अपरोक्षज्ञानरहितज्ञानिनोपि साधारणयत्नवतापि मनोद
रंतीन्द्रियाणि पुरुषस्य शरीराभिमानिनः को दोषस्ततः प्रमाथीति
प्रथमशीलानि पुरुषस्य तस्यैवाकांक्षेवेत्यत आह ५५॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

[The text in this block is extremely faint and illegible due to low contrast and poor scan quality.]

[Faint handwritten Devanagari script]

भाषा अनुवाद

जो कहो कि इंद्रियों की विषय में अप्रवृत्ति होना यह स्थित
प्रज्ञा का लक्षण हो सकेगा वों कि जड़ आत्मा और उपवास
करने वाले मनुष्यों की इंद्रियों भी विषय में नहीं प्रवृत्त होती है तो
इनसे और ज्ञानी से फेर क्या विशेष कहें अन्तर है इन को भी स्थि
र बुद्धि मति कहना उचित है तिसपर कहते हैं कि हां आहार नकर
ने से निराहार पुरुष को यद्यपि विषयों का इंद्रिय द्वारा ज्ञान नहीं
होता सत्य है परंतु भी उसकी विषयों से अभिलाषा नहीं जाती
अर्थात् विषय की वासना मन में बनी रहती है और स्थित प्रज्ञा।
पुरुष के परमात्म दर्शन हेतु से विषय की लालसा निवृत्त हो
जाती अच्छी तरह से अभिलाषा सहित विषय वासना नाश हो
ती है और जड़ आत्मा जैसे विषयों के अज्ञान से आत्मा को भी न
ही जानते तो वे स्थिर बुद्धि कैसे हो सकते हैं और रस कहे राग जो
प्रीति से स्थित प्रज्ञा की आपसे आप निवृत्त होती है ५६ ॥

दोहा

विषयनिवर्तन जीव के निराहार के दोष विषय राग छुटें तब
दोष निरस परकोप ५७ ॥

373

[The text in this image is extremely faded and illegible.]

1998

यततोत्थपिकौंतेयपुरुषस्यविपश्चितः ३
द्विद्याणिप्रमाथोतिह्रंतिप्रसभंमनः ४०

शांकरभाष्यम्

सम्यग्दर्शितलक्षणप्रज्ञास्यैवं विकीर्षता आदाविन्द्रियाणि स्वशेषा
स्थापयितव्यानि यस्मान्नश्नवस्थापने दोषमाह यतत इति यततः प्र
यत्ने ऊर्ध्वतोऽपि हि यस्मात् अधिकोत्तेयपुरुषस्य विपश्चितो मेधाविनो
पीति व्यवहितेन संबंधः इन्द्रियाणि प्रमाथीति प्रमथनशीलानि वि
षयाभिमुखं हि पुरुषं वितोभयं त्याज्यं कर्तव्यं कर्तव्यं कृत्यं च हरेति
प्रसभं प्रसाद्य प्रकाशमेव पश्यतो विवेकवित्तानुक्रमेण नो यतस्तस्मात्

आर्नदगिरिकृतटीका

श्रीकोतरमवतारयति सम्पादशनेति मनसः स्ववशात्तदेव प्रज्ञ
स्यैर्यसंभवे किमर्थमिन्द्रियाणां स्ववशात्तापादनमित्याशङ्क्य ननु
विवेकवतो विषयदोषदर्शिने विषयेभ्यः स्वयमेवेन्द्रियाणि व्यावृत्ते
ते किंतु प्रज्ञास्येयं विकीर्षता कर्तव्यमिति तत्राह यततो हीति वि
षयेषु भूयो दोषदर्शनमेव प्रयत्नः हि शब्दस्य यस्मादर्थस्य समाप्ते
संबन्धवदस्यति अपि शब्दस्य प्रयत्ने ऊर्वतोपीति संबन्धेऽहीत्वा संबन्ध
नारमाह पुरुषस्येति प्रमथनशीलत्वं प्रकटयति विषयेति वितोभ
स्या ऊलीकरणात्फलमाह आऊलीकृत्येति प्रकाशमेवेत्युक्ते वि
शदयति यप्रपतरति विपश्चितो विडोषापि प्रकाशमेव प्रकाशशब्दित
विवेकाख्य विज्ञानेऽप्युक्तमेव मनोहरं तीक्ष्णं गीति संबन्धः हि शब्दार्थम
नृप तस्मादिन्द्रियाणि स्ववशेऽप्यवयितव्यानीति श्वेरा सन्वन्धमा
भिसन्ध्यायाह यतस्तस्मादिति ६॥

स्वामिद्वयका

इन्द्रियसंयमं विना तु स्थितप्रज्ञतानसंभवति अतः साधकावस्थायां
तत्र यत्नः कर्तव्य इत्याह यततोऽप्यपीति हाभां यततो मोक्षे प्रयत्नमा
न स्यादपि विपश्चितो विवेकिनोऽपि मनसिन्द्रियाणां प्रसंभवे लाहरेति यतः

गी.
टी.दि.

प्रमाथीनिप्रमथनशीलानितोभकानि ६० ॥

विशाचभाष्यम्

तस्यचसम्यग्दर्शनस्यैर्यस्योपायमाह यततोत्पत्तिरुत्तमः यतमा
नस्यापिपुरुषस्यविपश्चितः मेधाविनोपिमनः इन्द्रियाणिप्रमाथी
तिप्रथमंनशीलानिप्रसंभंहरति ६० ॥

रामानुजभाष्यम्

आत्मदर्शनेनविनाविषयगोचरनिवर्ततेअनिवृत्तेविषयगोचरेविप
श्चितोयतमानस्यापिपुरुषस्येन्द्रियाणिप्रमाथीनिबलवन्तिमनःप्रस
भंहरति एवमिन्द्रियजयआत्मदर्शनाधीनः आत्मदर्शनमिन्द्रियजया
धीनमितिज्ञाननिष्ठाः प्रप्या ६० ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

यद्यस्मात्तस्यापितपसिनोमनइन्द्रियेर्द्ध्यते अथवायत्रस्यसयत्न
स्यापि योगिनाचमनएवजेतव्यमितिद्वितीयोनिर्णीतः ६० ॥

परमार्थप्रपारीका

एवंविस्मृतव्यवहारस्यस्थितप्रज्ञस्यदर्शानुक्तेरानीमभ्यासादिपूर्व
एवतोदशामाहृदितोयेतदेतयतंतस्यादि यतंतयात्मप्राप्त्यर्थप्रय
त्नं कुर्वतोपिविपश्चितः आत्मानात्मविवेकवतः पुरुषस्येन्द्रियाणि
चक्षुरादीतिअनादिविषयवित्तिसतया प्रमाथीनितोभकाणि आ
त्माभिस्तवमपिमनः प्रसभमकुस्माद्वरेतिविषयवित्तिसंजुर्वेति ६०

वनमालीटीका

तत्रप्रज्ञास्यैर्येवात्पोतरिन्द्रियतिग्रहसाधारणहेतुः तदभ्याभावे
प्रज्ञादर्शनादितितत्रिग्रहआवश्यकस्तत्रसदनेतग्रणालयमेतर्था
मिणोपरमकारुणिकंमामनाश्रित्यसयत्नेनैवेन्द्रियजयेप्रवर्तमा
नस्यानर्थाभवतीत्याह यततइतिहेकोतेययततः भयोभयोविष
येराषदर्शनात्मकंयत्नं कुर्वतोविपश्चितोविवेकिनोपिपुरुषस्यम
नः तस्मात्तन्निर्विकारंरुतमपीन्द्रियाणिहरेतिविकारंप्रापयेति
ननुविरोधिनिविवेकेसतिकथंयततप्राप्तिसुत्राह प्रमाथीनिप्रमथन

शरीरानि अतिवलीयस्तादिवेकोपमर्दनतमाणि अतः प्रसभं वला
 कारेणायप्रपत्येवविपश्चितिस्वामिनिविवेकेचरत्तकेसतिविवेकप्रज्ञा
 प्रविष्टमपिमनस्ततः प्रभा वासविषयाविष्टतेनहरेतीत्यर्थः हिप्रसि
 होयमर्थः लोकेयथाप्रमायिनोदस्यवः प्रसभं धुनिनेरत्तकेचाभिभू
 पतयोः पप्रतोरेवधनेहरेतितथेन्द्रियाण्यपि विषयसंनिधानेन मनो
 हरेति ५॥

ऊरुमवेजयतीरीका

नत्विन्द्रियाणां विषयेभ्यो निवृत्तितेनैव फलमिदं भवति विषयरागस्या
 निवृत्तौ सत्यां कावात्ततिस्तद्वृत्तेवात्मदर्शनमपि किमर्थं कर्तव्यमि
 त्याशंकाविनात्माबलाकेन विषयरागस्य निवृत्त्यभावस्तदभावे इन्द्रि
 यविजयस्याप्यभावस्ततोपि पुनर्विषयाविर्भावो भवतीत्याशयेनाह य
 तत इति हाभ्याम् यतत इति हे कौंतेय इन्द्रियस्मादपि निश्चये यततः विष
 येभ्यः पुनः पुनरिन्द्रियनियमने यत्तमानस्य यतो विपश्चितो निजहानिला
 भविवेकवतः पुरुषस्य शत्रुदमने सामर्थ्यवतः एवं भूतस्यापि ज्ञानिनः
 प्रमाणी निप्रकर्षणमनसो मय न सभावकानीन्द्रियाणि प्रसभं हवात्स
 नो हरेति रागपुक्तानीन्द्रियाणि विषयेषु मनः आकर्षति रागवत्समस्त
 इन्द्रियाणीत्येवमिन्द्रियमनसोरयोः संविषयेषु विकर्षणाकर्षणो नो भ
 योर्विषयप्रवृत्तिरेव भवति न तु निवृत्तिः अतः आत्मदर्शनेन विषयराग
 स्य निवृत्तौ सत्यां स्वमेवेंद्रियमनो विषयाः सर्वे निवर्तन्ते इत्यभिप्रायः कौं
 तेयेत्यनेन मद्रज्जाविनिता विलकणीयाः पतिदेवतायाः कुंत्याः पुत्रो
 मद्रक्तस्त्वमस्य तस्तवेंद्रियविजयो मदाश्रयणो नातिमुलभो भवतीति सू
 चितम् ५॥

मधुसूदनीरीका

+ तत्र प्रज्ञास्येयं बाह्येन्द्रियनिग्रहो मनोनिग्रहश्च

साधारणे कारणे तड भयाभावे प्रज्ञानाशदर्शनादि

+ हे कौंतेय यततः भूयो भूयो विषयदोषदर्शनात्मके यत्तं ऊर्वतोपि चरति
 ज्ञातिः तत्करणादनुदात्तेनानावश्यकमात्मने यदमिति ज्ञानात्परस्मैप
 दमविरुद्धं विपश्चितः अत्यंतविवेकिनोपि पुरुषस्य मनः तन्नामात्रे नि
 र्विकारं कृतमपि इन्द्रियाणि हरेति विकारं प्रापयति ननु विरोधितिविवे

तिवक्तुं बाह्येन्द्रियनिग्र
 हाभावे प्रथमं दोषमाह

गी.
सी.
दि.

केसतिजतोविकारप्रतिस्तिवाह प्रमाथीनिप्रमथनशीलानिश्चति
वलीयस्मादिवेकोपमर्दनतमाणि अतः प्रसभप्रमथवलाकारेण
पप्रत्येवविपश्चिन्ति स्मामिनिविवेकेसतिसर्वप्रमाथितारेवेन्द्रिया चरत्के.
गिविवेकजप्रज्ञायांप्रविष्टमनस्ततः प्रच्याव्यस्वविषयाविष्टेनरु
नेः रंतीत्यर्थः दिशवः प्रसिद्धिद्योतंति प्रसिद्धोत्पयमर्थो लोके यथाप्र
माथितोरस्यवः प्रसभमेवयतिनेधनरत्नकं चाभिभूयतयोः पश्य
तोरेवधनंहरंति तथेन्द्रियाण्यपि विषयसन्निधाने मनोहरंतीति
वेदितव्यं ६० ॥

सुखानंदीटीका

प्रज्ञास्यैर्येपरोहेतः सेंद्रियत्वात्तनिग्रहः तदभावेपराहानिः प्रज्ञाया
इतिकथ्यते १ भूयोभूयोपिभोगेप्रदोषदृष्टिप्रज्वलतः सम्प्रविवे
किनोप्येतत्संनः स्थितमपिज्ञां २ विकारंप्रापयेत्येतांतीन्द्रियाणिप्र
मथतत पश्यत्येववलाकारात्स्वामित्यपिविपश्चिन्ति ३ लोभका
इः निवलीयस्मादिविवेकेसतिरत्नके प्रविष्टानि विद्याव्यविवेकजम
नोमनः ४ विषयावेवसामर्प्यात्तद्वेदेन्द्रियाण्यदः यथाप्रमाथि
नसौराः प्रसहयतिनोयने ५ हरंत्येवंमनःस्वस्वविषयेपीन्द्रियाणि
६० ॥

नीलकंठीटीका

किंच सुमादेरिन्द्रियाणिप्रांत्यास्वयमेवलीयंते समाहितेनततानि
कूर्मेणांगानीवसेक्यासंहियंते यतत्वात्तेतायामसाध्यमित्याह
यततइति विपश्चितः शास्त्राचार्योपदेशवतोयततोपिसमापिमित्
थर्थायतमानस्यापिपुरुषस्येंद्रियाणिकर्तृणिमनःप्रतीचिस्थिरी
क्रियमाणो कर्मीभूतंहरंतिविषयप्रवणंज्वलति यतः प्रमाथीनि
यथावहवसौरावनेएकेपुरुषप्रमथतस्यवित्तंहरंति एवंेंद्रियाणि
यततोमनोहरंति यतः प्रसभमतिशयेनप्रमथनशीलानि ६० ॥

आनंदीटीका

इतिनिश्चयेयत्तस्यापिशृङ्गयोगाभासेनकृतयत्तस्यापि पर्ववेत्तिका

+ एवंविषयपरिहारपरमसमाधेः परामपिकांशं प्राप्त्यसम्बलत्वं प्रतिपादयन्पथोक्तज्ञानपूर्वमनिषिद्धविषयेसेवात्मकं सम्बलं समाधिं सिद्धातीति कुर्वन्नाह +

यमित्याह ६० ॥

रामकंठीरीका

+ यद्यस्मान्नस्यापि विषयानाहारा समाहितस्य परतत्त्वदर्शनयोग्यता
मपि प्राप्तस्य विज्ञो विपश्चितो ज्ञानविद्यातजागृकत्वाच्छिद्रान्वेषः।
रापरणिप्रमथनशीलानीन्द्रियाणि प्रसभं प्रसप्तैव केचिदेव काल-
लेशं लब्ध्वा मनश्चित्तं हरेति लज्जादपि समाधिकलाक्ष्यपकर्षेति विष-
याभिस्तत्त्वतो नयेति श्रूयन्ते हि यथा विधिविषयप्रतिषेधयोगनिशयो-
गिनश्चिरापि इन्द्रियैः कामात्प्रतिप्रवर्तनेन प्रमथितविज्ञाः पश्यन्तु
सर्वे स जलो दिव्याग्नी तारुणाग्नि ताप तापीन्द्रियाणि मनुसा देवो-
क्तानि चेतनचेतसा संयत्यात्मवशात्तिकृत्य कोटयोक्तलक्षणोक्ता
तत्तत्वे समाहितः सर्वो सदस्या सुतदैकनिष्ठः स तत्परः ९० ॥

लाकि की टीका

अज्ञानेषिणमिन्द्रियाणां वशीकारं विना स्थितप्रज्ञप्रज्ञत्वा संभ
वइत्याह यतत इति सर्वसंहरेति विषयाभिमुखं ऊर्वनिहिप्रसि
द्धो प्रसिद्धमेवेतत् ५ ॥

पंचोलीटीका

आत्मप्रज्ञाचिकीर्षोऽइन्द्रियाणामयमनेदोषमाह यततइति
हेकौंतेयहियस्मात् यततोऽपियत्तं ऊर्वतोऽपिविपश्चितः मेधा
विनः पुरुषस्य प्रमाथी निप्रमथनशीलानि इन्द्रियाणि प्रसभं ह
ढात्मनो हरेति ६।

रसावीरसमिद्धोधिनी॥

यतत इति द्वियस्माद्वियचितः सिद्धसिद्ध्यन्यतरस्यावषयभावितो
निश्चिन्वानस्य अतएव यततोपि स यत्नस्यापि पुरुषस्य प्रकर्षेण
मयित्वं प्रीतं येषां तानीं द्वियाणि मनोबलाकारेण ददंति निश्चया
भ्यावयन्ति चक्षुषादिवंधुदर्शने स्नेहोत्पत्तेः प्रहारादेः शोधित्यात्

५ यततः प्रयतमानस्य
 प्रत्यक्सङ्घुरपि अनुदा
 नेतुल्लङ्घ्यमात्मनेपद
 मन्तितं चक्षिडोडि-क्त
 रणजापकात् विपश्चि
 तः सदसद्विवेकिनः पु
 रुषस्य पश्यन्तेतमना
 दृत्वा इन्द्रियाणि प्रमाणी
 नि दस्यवश्च प्रमणन
 श्रीलानिदोभकाणि प्र
 सभं वलात्कारेण मनो
 मननात्मक चित्तमेव

कर्मयोगिना च मन एव जेतव्यमिति तात्पर्यं मनसो जयश्च निश्चय
दाह्ये इति द्वितीयो निर्णीतः ६॥

मधुभाष्य

६. ११

[illegible]

भाषा अनुवाद

इंद्रियोंका संयम किये बिना अर्थात् विषयों से रोकने के बिना स्थित प्रज्ञाकरे परमात्मा में अवलंब बुद्धि होती नहीं इससे प्रयत्न साधन की अवस्था में इंद्रियोंको स्थायी करने के अर्थ वश यत्न करना चाहिये यह कहते हैं कि हे कौन्तेय ऊंतीनन्द न अर्जुन मोक्षके हेतु प्रयत्न करते हुये विवेकी विचारवान ज्ञानी पुरुषके भी मोक्षके ये प्रबल प्रमाणी कहे लोभ करने वाली इंद्रि हरण कर लेती है ६० ॥

टीका

यत्नकरतभी पुरुषके ऊंति सत बुधकेदि मच्च प्रीति ई
द्विध समेद्वदकर मन दरलेदि ६॥

तानिसर्वाणिसंयम्य युक्तप्राप्तीतमत्परः वशे
ह्रियसेन्द्रियाणि तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥१॥

शाङ्करभाष्यम् ॥

तानीति तानिसर्वाणि संयम्य संयमने वशीकरणं कृत्वा युक्तं
समाहितं सन्प्राप्तीतमत्परोयं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परोय
स्य समत्परः नात्योहं तस्मादित्यासीतेत्यर्थः एवमासीनस्य
यतेर्वशेहि यसेन्द्रियाणि वर्तन्ते अभ्यासवशात् तस्य प्रज्ञा
प्रतिष्ठिता ॥१॥

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

इन्द्रियाणां स्ववशत्वसम्पादनानन्तरं कर्तव्यमर्थमाह ता
नीति एवमासीनस्य किंस्यादिति तदाश्वशेहीति समाहि
तस्य विज्ञेयविकलस्य कथमासनमित्यपेक्षायामाह मत्प
र इति परापरभेदशङ्कामपाहृत्यासनमेव स्फोरयति नात्यो
हमिति उत्तरार्द्धं व्याकरोति एवमिति हिशब्दार्थं स्फुटयति
अभ्यासेति परस्मादात्मनो नाहमन्योस्मीति प्रायुक्तानुसन्धा
नस्पादरेण नैरनर्थं दीर्घकालानुष्ठान सामर्थ्यादित्यर्थः
अथवा विषयेषु दोषदर्शनाभ्यास सामर्थ्यादिन्द्रियाणि संय
तानीत्यर्थः ॥१॥

स्वामिकृतटीका ॥

यस्मादेवं तस्मात् तानीति युक्तो योगी तानिन्द्रियाणिसंयम्य
मत्परः सन्प्राप्तीतस्य वशे वशवर्तीति एतेन कथमासीतेति
प्रश्नस्य वशीकृतैन्द्रियः सन्प्राप्तीतेति उत्तरमुक्तं भवति ॥१॥

पिशुचभाष्यम् ॥

यस्मादेवं तस्मात् तानिसर्वाणीन्द्रियाणिवशीकृत्य युक्तसमा
हितसमाप्तीतमत्परः ब्रह्मे वासुदेवस्य सर्वप्रत्यगात्मा परः प्रधानं
यस्य समत्परः नात्योहं तस्माद्वासुदेवादित्युपासीतेत्यर्थः वरो
णः वशेहि यसेन्द्रियाणिवर्तन्ते अभ्यासबलात् तस्य प्रज्ञा प्रति
ष्ठिता ॥१॥

गी.
टी.
दि.

रामानुजभाषम् ॥

सर्वस्पर्शस्य परिजिहीर्षया विषयानुरागवियुक्ततया उर्जया
नीन्द्रियाणि संयम्य चेत् सञ्जभाष्ययुक्ते मयि मनोवस्थाप्य समा-
हितश्चासीत् मनसि मद्भिषये सति निर्देग्द्यां शेषकल्मषतयानि
मल्लीकृतनिशेषविषयानुरागमलरहितं मनश्चन्द्रियाणि स्व-
वशानि करोति ततो वशेन्द्रियं मनश्चात्मदर्शनाय भवति उ-
क्तं च यथा चिन्मातृर्द्वाशीलः कलंदहति सानिलः तथा चित्तस्थि-
तो विस्मर्यो गिनां सर्वकिल्बिषमिति तदा हवशेहीति ॥ १ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥

य एवं मनसंन्द्रियाणि नियमयति न त्वप्रवृत्त्या स पदस्थिरप्रज्ञः
स च मत्पर एवासीत् तस्मात्मेव चिदात्मानं परमेश्वरमभ्यसेत् ॥ १ ॥

परमार्थप्रण ॥

तथा च मनो निग्रहव्यतिरेकेण वासंन्द्रियनिग्रहेण हवशेव भव-
ति एवं तानि सर्वाणि संयम्य तन्द्रियनिग्रहेण स्वाधीनानि कृत्वा
मत्परः सन्मदाश्रयवर्जित्वेन युक्तः सन्नासीत् तानि पदमनेनापि
प्रकारेणन्द्रियाण्यस्य वशे भवन्ति तस्य प्रज्ञाप्रतिष्ठित्यर्थः अ-
नेन किमासीतेति प्रश्नस्य वशीकृतैन्द्रियः सन्नासीत् तस्य तत्प्रवृत्तं भ-
वति तदुक्तमथर्वोपनिषत्सु यस्तु विज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मन-
सा सह तस्येन्द्रियाण्यवशं निडंष्टास्वाश्च सारथेः यस्तु विज्ञान-
वान्भवति युक्तेन मनसा सह तस्येन्द्रियाण्यवशानि सदस्वाश्च
सारथेरिति स्पष्टार्थेयं प्रतिः ॥ १ ॥

वनमाली टी. ॥

मामाश्रित्येहैन्द्रियजयाययते ते ते नायासेनेन्द्रियाण्यवशीक-
र्वन्तीत्याह तानीति तानि सर्वाणिन्द्रियाणि ज्ञानकर्मसाधनानि
संयम्य सम्यक्वशीकृत्य युक्तः समाहितमनाः सन्नासीत् प्रमा-
थिनां कथं वशीकरणं तत्राह मत्परः अहं सर्वेश्वरो न तदुणा-
लय पर उत कष्टः सर्वस्वतयोपादेयो यस्य स मत्परः एकांतमद्भ-
क्त इत्यर्थः तथा चोक्तं न वासुदेव भक्तानामशुभं विद्यते कचि-
दिति यथा हिलोकेवलवन्तराजानमाश्रित्य दस्यवो निगृह्यन्ते

राजाप्रितोयमिति ज्ञात्वा च ते स्वयमेव तद्वद्वेषा भवन्ति तथै
व भगवन्ते सर्वान्तर्यामिणमाश्रित्य तत्प्रभवेनैव दुष्टानीन्द्रियाणि
निगृहीतानि भवन्ति इन्द्रियवशीकारेण फलमाह वशेहीति किमा
सीतेत्यस्मोत्तरमुक्तं ॥१॥

ऊरुमवेजयनीटीः ॥

तस्मात्तानीति सर्वाणि बाह्याभ्यन्तराणि परस्परं विषयारोगो
त्पादकानि इन्द्रियाणि संयम्य विषयेभ्यः सम्पुण्यं परमं कृत्वा मत्पर
ब्रह्मेव सर्वेश्वरः परोयस्मात्स तथा मदनन्यभक्तस्मन्युक्तः व
शीकृतेन्द्रियमनाः ज्ञानयोगयुक्तः सावधानः स त्रासीततिष्ठे
त् एतदुक्तं भवति यथान्यदेवभक्तानां रावणकंसहृकासुरा
दीनामिन्द्रियैः शत्रुभिश्च पराजयमरणदीन्यनेकामंगलानि
भवन्ति तथाममभक्तानां युष्मदादीनां भवन्ति यतो मच्चिन्तानां म
देकाधीनयोगक्षेमानां ह्यन्तर्यामिरूपेण वह्निर्यामिरूपेण च
स्थितः सर्वेश्वरो ह्येवास्तु भानीन्द्रियाणि शत्रूंश्च नाशयामि तथा
चोक्तं यथा चिंष्मानूर्द्धशिखः कस्तं दहति सानिलः तथा चित्त
स्थितो विस्तर्योगिनां सर्वकिल्बिषमिति न वासुदेवभक्तानाम
शुभं विद्यते क्वचिदित्यादिप्रमाणमिति नन्वेन्द्रियसंयमे कृते यो
गिनः किं फलं स्यादित्यपेक्षयाह वशेहीति हीति निश्चये यस्य
योगिनः इन्द्रियाणि वशे स्वाधीने भवन्ति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता
सोपस्थिता प्रज्ञा उच्यते इत्यर्थः ॥१॥

मधुसूदनीटीः ॥

एवं तर्हि तत्र कः प्रतीकार इत्यत आह तानीन्द्रियाणि सर्वाणि ज्ञा
नकर्मसाधनभूतानि संयम्य वशीकृत्य युक्तः समाहितः निगृही
तमनः स त्रासीत निर्व्यापारस्तिष्ठेत् प्रमाथिनो कथं स्ववशीक
रणमिति चेत् तत्राह मत्पर इति ब्रह्मसर्वात्मा वासुदेव एवं परम
उत्कृष्ट उपादेयो यस्य समत्परः एकान्तमद्भक्त इत्यर्थः तथा
चोक्तं न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचिदिति यथा हिलो
के बलवन्तं राजानमाश्रित्य तदस्य वोनियुज्यते राजाप्रितोयमि
ति ज्ञात्वा च ते स्वयमेव तद्वद्वेषा भवन्ति तथैव भगवन्ते सर्वान्

गी.
टी.
दि.

यामिनमाश्रित्य तत्त्वभावेनैव दुष्टानीन्द्रियाणि निगृह्यानिष्ठान्
शुभगवदाश्रितो यमिति मत्वा तानि तद्वशानि भवन्तीति भावः
यथा च भगवद्भक्ते महाप्रभावत्वे तथा विल्लरेण प्रेक्षा व्यास्यमः
इन्द्रियवशीकारे फलमाह वशेहीति स्पष्टं तदेतद्वशीकृतैन्द्रियः
सन्नासीतेति किमासीतेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ॥

सदानंदी टी. ॥

एवं तर्हि प्रतीकारः कस्तत्रेत्यत आह तं तानीन्द्रियाणि धीकर्म
साधकान्पि विलान्पि १ समाहितो वशीकृत्य निगृहीतमना
शुसन् निर्व्यापारतया तिष्ठेन्मां समाश्रित्य मत्परः २ वासुदेवो
ह मेवेशो यस्योपादेयश्चोत्तरः स चास्तेकांतमद्भक्तो वशीकर्तुं
क्षमो विलं यथा राजानमाश्रित्य निगृह्यंते हि दस्यवः राजाश्रि
तो यमिति वेत्तात्वा वश्या भवन्ति ते ४ भगवंतं तथा श्रित्य तत्त्वभा
वेण सर्वशः निगृह्यानीन्द्रियाण्येव लोभकान्पि योगिनः ५
हृस्माश्रितो यं मत्वेत्येव वश्यानि संति वै माहात्म्यं भगवद्भ
क्तेः स्फुटं चाये भविष्यति ६ इन्द्रियाणां वशीकारे फलमाह
मापतिः वशेहीति स्पष्टं मिदं किमासीतेति पृच्छतः ७ उत्तरं
शेक्तमित्येतदतः कृत्यं यतेः शुण्ण ८ ॥

नीलकंठी टी. ॥

यद्यप्येवं तथापि तानि नियंतव्या न्येवान्यथास्थितप्रज्ञत्वस्यैवा
सिद्धेरित्याह तानीति संयम्य वशीकृत्य युक्तः स ब्रह्मः मत्परः अ
हमेव सर्वेषां प्रत्यगात्मा परः स्त्रादिभ्यो वा श्रेभ्यो देहैन्द्रियादि
भ्यश्चोत्तरेभ्यश्च उत्कृष्टः प्रियतमो यस्य समत्परः सन्नासीत हि
यस्मात्त्ववशे आज्ञायो शेषं स्पष्टं ॥

२
समानंदी टीका

यद्यस्मात्तस्यापि विषयान्तराणां समाहितस्य परतत्त्वदर्शनयोग्यतामः
मिथ्यात्वमपि विडोषेति प्रश्नो ज्ञानविज्ञानजागृत्वात्वादिज्ञानेष्वपरा
लिप्रत्ययनशीलानीन्द्रियाणि प्रसभं प्रसंसेवकं विदेवकाललेशं लज्जा
मनश्चित्तं हरेति लब्धादपि रजः प्रकलाह्यकर्मणि विषयाभिसावतां

नयंति इत्येते हि यथादियविषयप्रतिषेधयोगनिष्ठा योगिनाश्चिरादपि
 इन्द्रियैः कर्मात्मन्यतिप्रवर्तनेन प्रमथितचित्तः यत एवमयं सच्छलो विषय
 परिहारसमाधिस्ततस्तानीन्द्रियाणि मनसा यथोक्तज्ञाननिष्ठेन चेतः
 सांख्यस्यात्मवशानि कृत्वा युक्तो यथोक्तलक्षणो स्वात्मनत्वे समाहितः
 सर्वास्ववस्थासतदैकनिष्ठः संस्तत्परः शास्त्रानिषिद्धशब्दादिग्रहणप्र
 वृत्तेन्द्रियनिष्ठपवासीतयस्मात् यथोक्तेन क्रमेण यस्य योगिनः इन्द्रिया
 णीवशेषविषये यत्वे वर्तते तस्य प्रतिष्ठिता लब्धनिष्कलस्थितप्रज्ञोच्यते
 त्रायेदृष्टोतः कश्चिर्हृदिकस्तादृशः संभवतियोगमंत्रप्रभावेन भुजगा
 न्यतिषेडुमलं सयदा तादृजं त्रयोपासनशैथिल्यलक्षणं प्रमादमातिष्ठति
 तदा ते स्फिडा न्वेषिणो भुजगास्तव्यापादयन्त्येव कश्चित्गारुडशास्त्र
 रहस्यवेदित्वा तादृशानि शाययुक्तो भवति येन तेरेव भुजगैः स्वगदामभि
 रिव क्रीडति तं च ते कदाचिदभिभवितुं प्रभवेति एव योगी कयाचित्
 क्त्वा कंचित्कालं विषयान्परिहृत्य समाधिमभ्यस्यति तस्य मनागप्यवधा
 नविस्फेदाने लब्धावकाशाविषयाः चित्ते प्रमथन्त्येव यस्तु यथोक्तपार
 मार्थिके स्वात्मन्येव सदा सच्यवस्थितः सविषयेः क्रीडन्पिन कथंचिद्वाधि
 तं शक्यः यथोक्तं वसन्ति विषयमध्येपि न वसत्येव बुद्धिमान् स वसत्येव डर्बु
 जैः इन्द्रियसत्सविषयेष्वपि अथ कुर्मो गौर्वेत्सुपमाननिर्देशाद्विषयेभ्योऽप्येतदव
 र्त्तनमेवेन्द्रियाणां संहारः संयमो यस्य भोक्तव्येव तेषां प्रतिपादयन् प्रतिष्ठितप्र
 ज्ञत्वस्य श्लाकपंचकेन सुखलक्षणमाह ॥

रामकण्ठीका टी०

युक्तः प्रभुस्त्वाष्टांगयोगः तानीन्द्रियाणि संयम्य मनसे वनियुत्सवशीकृ
 त्यनतु निराहारतया तत्परः तेषामिन्द्रियाणां संयमपरपवासीततत्रैवाव
 हितचित्तो नतु निरपेक्षः हियस्माद्यस्येन्द्रियाणीव शेषतस्तत्प्रज्ञाप्रतिष्ठिता
 अत्रमत्परइत्यपि उक्तकपाटदर्शनात् अहंवासदेवपवपरउपास्यो यस्य
 तिवा व्यायामीश्वरप्रणिधानाहेतियोगशास्त्रसूत्रार्थावेक्षया परमेश्वरा
 भिध्यानमात्रेणापीन्द्रियवशीकारो जायते इत्यर्थः ॥

लासिकीका

यथा मन्दमत्राभ्यासंगारुडिके स्फिडा न्वेषिणो भुजगा व्यापादयितुमुद्य
 म्येति गाढाभ्यस्तमंत्रस्तु वशीकृत्यतेः स्वगदामभिरिव क्रीडति तथेति
 त यथोक्तं वसन्ति विषयमध्येपि न वसत्येव बुद्धिमान् स वसत्येव डर्बु इन्द्रि

नपर्वततः ता
 सर्वाणीन्द्रिया
 संयम्य वशीकृ
 रतत्वाभ्या
 नतत्प्रवृत्त्या
 आत्मतत्वे स
 दितः मत्परो
 मेव विदात्मानं
 मेधरं भूया
 तः आसीत्स
 भ्यस्तु युक्तमेव
 नदि राजाश्रि
 तिदस्यवः प्रभ
 तवशीकारफ
 ताह उच्यते इति

गी.
टी.
टि.

सत्त्वविषयेष्वपि ६१ ॥

पंचोलीटीका

युक्तः समाहितचित्तः तानि सर्वाणि इंद्रियाणि संयम्य वशीकृत्य मत्परः मत्परायणः तिष्ठेत्तर्ह्यस्मात् यस्येन्द्रियाणि वशो यदा यौ नानि वर्तन्ते तस्य प्रज्ञाविवेकजा बुद्धिः प्रतिष्ठिता ६१

रगावीरसमिद्धो धिनी ॥

अथ किमासीतेति तृतीयं समर्थयति तानि सर्वाणि त्वारभ्य स प्राप्तिमाप्नोति न कामकामीत्यंतरेकादुशभिः यानि वाचस्पकं तद्व्यात्मनः प्रव्यावर्तयति तानि सर्वाणि संयम्य स्ववशो विधाय मत्परं प्राप्नोति पितृपालयति पुरयति कर्मफलानि वेति परः अहमेवेश्वरः परः पारंगं फलदाता च यस्येति मां पारंगमाश्रित्य मयी चरेदित् कर्मफलं स्वकर्मणि निष्ठावान्भूयात् यतः स्वायत्तैर्द्रियस्य स्वकर्मचरणे स्थैर्यं भवतीति ६१

मधुभाष्य

तानीति बहुयत्नवतः प्राप्ता न्यतो यत्नं ऊर्ध्वदिश्याम्यः युक्तः मयिमनोयुक्तः अहमेव परः सर्वस्मादुत्कृष्टो यस्य समत्परः फलमाह वशोहीति रगादिदोषकरणमाह परिहाराय श्लोकद्वयेन संमोदोऽकार्यं तथा हि मोदप्राप्त्यर्थं उक्तं उपगीतासु मोदसंज्ञितं अथर्मलक्षणं वैवर्तयत पापकर्मसु इति तथा चान्यत्र संमोदोऽधर्मकामिनेति स्मृतिविभ्रमः प्रतिषेधादिस्मृतिविनाशः बुद्धिनाशः सर्वात्मना दोषबुद्धिनाशः विनश्यति नरकाय नर्थाप्राप्नोति तथा युक्तम् अथर्मकामिनः प्राप्ते विस्मृतिर्जायते यदा दोषादृष्टेस्तत्कृतं नरकं प्रतिययत इति इंद्रियजयफलमाह तारभ्यां श्लोकाभ्यां विषयाननु

भवन्नपि विधेयप्राप्तामनोयस्यसजितात्मेत्यर्थः प्रसा
दं मनः प्रसादं कथं प्रसादमात्रेण सर्वदः खदानिः प्रस
न्नचेतसो हि बुद्धिपर्यवतिष्ठति ब्रह्मापरोक्षेण बुद्धिः स
म्यक् स्थितिकरोति प्रसादो नाम प्रायो विषया गतिः प्र
सादाभावे दोषमादो नराभ्यां श्लोकाभ्यां न हि प्रसादाभा
वे पुक्तश्चित्तनिरोधः अयुक्तस्यैव बुद्धिः सम्यक् ज्ञानना
स्ति तदेवोपपादयति न चायुक्तस्येति शान्तिर्मुक्तिः प्रां
तिर्मोक्षोऽथ निर्वाणमित्यभिधानात् कथमयुक्तस्य भा
वमान भवति इत्यत आह ६१॥

[The page contains several lines of extremely faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side.]

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

तानिति तानीन्द्रियाणि सर्वाणि ज्ञानकर्मसाधनरूपानि संय-
म्य स्ववशे विधाय युक्तः कर्मयोगपरः आसीत्तिष्ठेदित्यर्थः नन्वे-
वं उक्तानि कथं वशीकर्तुं शक्यते तत्राह मतपरः अहमेव पर-
उक्तानि नियंताय स्येति मतपरः विपक्षे ईश्वरो दंडकर्तेति भिया-
तत्संयमः सुलभ इति भावः तद्वशीकारे फलमाह वश इति
स्पष्टं नन्विन्द्रियाणि मनःक्षोभमात्रं करिष्यन्ति चेत् मनसि सं-
तविषयाः वासे योगं त्वन करिष्यन्ति साधक इत्यत आह ॥ ६॥

दोहा

तिन सभदिकों वसकरें युक्त प्रार्ण मम दोष इंदिय जाके
वसरहें ताकी मति टुट सोय ६॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ श्रीगणेशपूजाविधिः ॥
॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥
॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥
॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥
॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥
॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥
॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥
॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥
॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥

ॐ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

भाषा अनुवाद

इंद्रियोंको साधीन करना यह कहि करि फेरि क्या करना
उचितहै सो कहतेहैं कि तो सब इंद्रियों का संयम करिके
युक्त योगी मेरेसे तत्परहो रहे अर्थात् आत्मा मे निष्ठा करि
बैठे यह कहि ज्ञानी कैसे स्थिति करते इस प्रश्नका उत्तर
दिया अर्थात् जिसके इंद्रिगण वशहैं उसकी प्रज्ञा कहें व
द्विप्रतिष्ठितहैं ॥१॥

[illegible]

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गोऽप्युपजायते सङ्गा
त्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ११ ॥

शांकरभाष्यं

अथेदानीं पराभविष्यत् सर्वानर्थमूलमिदमुच्यते ध्यायत इति
ध्यायतश्चित्तयतो विषयान् शब्दादि विषय विशेषान् आलोच
यतः पुंसः पुरुषस्य संग आसक्तिः प्रीतिः तेषु विषयेषूपजाय
ते उत्पद्यते संगेऽतः प्रीतेः संजायते समुत्पद्यते कामः तृष्णा
तस्मात्कामात् क्रुतश्चित् प्रतिहतात् क्रोधोऽभिजायते ॥ ११ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

समनन्तरं श्लोकद्वयतात्पर्यमाह अथेति पुरुषार्थोपायोपदे
शानन्तर्यमयशब्दार्थं तन्निष्ठत्वरहित्वावस्थां दर्शयति इदं
नीमिति पराभविष्यतो महान्तमनर्थं गमिष्यतो विवेक
विज्ञानविहीनस्येति यावत् सर्वानर्थमूलं विषयाभिधानं
तस्य तथात्वमनुभवसिद्धमिति वक्तुमिदं मित्युक्तं विषयेषु
विशेषत्वमारोपितं रमणीयत्वं प्रीतिरासक्तिरिति साधारणा
सक्तिमात्रं गृह्यते तस्मैत्युक्तिः शक्तिरुक्ता प्रतिबन्धेन प्रणा
शेन वा प्रतिहतिः ॥ ११ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

वासेन्द्रियसंयमाभावे दोषमुक्ता मनः संयमाभावे दोषमाह ।
ध्यायत इति द्वाभ्यां गुणबुद्ध्या विषयान् ध्यायतः पुरुषस्य तेषु
संग आसक्तिर्भवति आसक्ता च तेऽधिकः कामो भवति कामा
च्च केनचित्प्रतिहतात् क्रोधो भवति ॥ ११ ॥

पिशुनभाष्यम् ॥

अथेदानीं मात्मना शस्यमूलमुच्यते ध्यायतश्चित्तयतः शब्दादिवि
षयात्संगः प्रीतिः तेषु शब्दादिषु विषयेषूपजायते उत्पद्यते संगे
प्रीते संजायते समुत्पद्यते कामस्तस्मात् कामात् क्रुतश्चित्प्रतिह
तात् क्रोधोऽभिजायते रजःप्राप्तेऽपि चक्रा क्रोधो भवति तस्य
ते संज्ञाः कार्यार्था विवेकाः संज्ञाहा तस्य विविधमः शास्त्रा ॥ ११ ॥

गी.
टी.
हि.

रामानुजभाष्यम् ॥

एवमप्यत्र वक्ष्यमनः स्वीयगौरवे लोड्रियजये प्रवृत्तौ विनष्टो भव
तीत्याह निरस्तविषयानुगगस्य हि मय्यनिवेशितमनसः इन्द्रि
याणि संयम्यावस्थितस्यापि अनादिपापवासनया विषयथा
नमवर्जनीये स्यात् थायतो विषयानुसः पुनरपि संगोतिवृद्धो
जायते संगोत्सं जायते कामः कामो नाम संगस्य विपाकद
शा पुरुषो यो दशमापन्नो विषयाननुक्ता स्यात् न शक्नोति स
कामः कामात्क्रोधो भिजायते कामे वर्तमाने विषये चासंनिहिते सन्निति
तान् पुरुषान् प्रति क्रोधो भवति ॥१॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ उपक्रमे ॥१॥

परमार्थप्रपाटीका ॥

एवं बाह्येन्द्रियसंयमाभावे दोषमुक्तायुना मनः संयमाभावे
दोषमाह थायत इति द्वाभ्यां विषयान् थायतः पुंसः पुरुष
स्य ते पुविषये पुसंगश्रासक्तिर्भवति ततः संगोत्सं कामो वि
षये रवपुं भवितव्यमिति तदजने श्रादरो भवति तत्र केनचि
दंतराये कृते क्रोधो भवति ॥१॥

वनमाली टीका ॥

ननु मनो बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिद्वारानर्थहेतुत्वं निगृहीत बाह्येन्द्रि
यस्य तत्त्वात् तदेषारगवन्मनस्य निगृहीतेऽपि न कापि क्षतिः
बाह्ययोगाभावे नैव कृतकत्वात् तदुक्तश्रासीतेति व्यर्थ
मित्याशंक्य निगृहीत बाह्येन्द्रियस्यापि युक्तत्वाभावे सर्वानर्थ
श्राप्तिमाह थायत इति द्वाभ्यां निगृहीत बाह्येन्द्रियस्यापि शब्दा
दीन् विषयान् थायतः मनसा पुनः पुनश्चित्तयुतः पुंस्ते पुविष
ये पुसंगश्रासक्तिर्जायते संगोत्सं मेदं भवत्वं जायते कामा
त्कृतश्चित्प्रतिहन्यमानात् तत्प्रतिघातकविषयकक्रोधो जा
यते ॥१॥ ऊरुमवैजयन्ती टीका ॥

एवमपि बाह्येन्द्रियाण्येव स्ववशीकृतत्वादि मनसस्संयमं न क
रोति तस्मिन्पि बद्धतरदोषा विष्टत्वेन प्रमान् विनष्टो भवतीत्या
ह थायत इति द्वाभ्याम् थायत इति यद्यपि स्ववशीकृतज्ञान

स
ती

कर्मात्मकेन्द्रियस्य दूरीकृतविषयाभिनिवेशस्य मत्परस्य योः
 गिने निदोषत्वमस्ति तथाप्यनन्तजन्मातिशयाभ्यस्तविषया
 तिमलिनीकृतस्वरूपेण मनसा विषयान् शब्दादीन् ध्यायतः
 पुंसः पुरुषस्य ते पुंसः गः अहोहमेते नैव जीवामि सुखी भवा
 मि नान्यथेत्येवमतिशयचिन्तनरूपरतिविशेष उपजायते उ
 त्तमो भवति तस्मात्संगात्कामः ॥ इदं सर्वं जगन्ममेवाधीनम
 स्ति तीच्छा विशेषः संजायते तस्माच्च कामात्क्रोधः यद्वस्तु का
 ममुत्पादयति तस्य वस्तुतोयः कश्चिद्विद्यातको भवति तं पुरु
 षं प्रतिक्रोधोऽभिजायते काम एव स्वपरिणामकेन क्रोधरू
 पेणोत्पद्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

मधुसूदनी टीका

दा०

ननु मनसो वा सेंद्रियप्रवृत्तिरा नर्थहेतुत्वं निगृहीत वा सेंद्रियस्योत्
 त्वात्तदंष्टोरगवन्मनस्यतिगृहीतेपिनकापि क्षतिः वा सो योगा
 भावेनैव कृतकत्वत्वादतो युक्त आसीतेति व्यर्थं युक्तमित्याशं
 क्य निगृहीत वा सेंद्रियस्यापि युक्तत्वाभावे सर्वानर्थप्राप्तिमाह
 द्वाभ्यां निगृहीत वा सेंद्रियस्यापि शब्दादीन् विषयान् ध्यायतो
 मनसा पुनः पुनश्चित्तयतः पुंसस्तेषु विषयेषु संग आसंगः म
 मात्मेतस्य हेतव एव तद्वत्पेव शोभनायासलक्षणः प्रीतिवि
 शेष उपजायते संगत्सु हेतुत्वाज्ञानलक्षणात् संजायते का
 मः ममेते भवति तित्स्माविशेषः तस्मात्कामात्क्रुतश्चित्प
 तिह न्यमाना तत्प्रतिघातकविषयः क्रोधोऽभिज्वलनात्माभि
 जायते ॥ ११ ॥

सदानंदी टीका ॥

नन्विन्द्रियवशीकारे जाते स्वातविनिग्रहः स्वतः सिद्धः किमर्थं
 तदासीतेति पृथक् प्रमः १ इन्द्रियद्वारेण नर्थकरं नैव स्वतो म
 नः उत्त्वा तदंष्टोरगवदनिरोधे स्यात्कालिः १ ममेव मनो नि
 रोद्धव्यं सर्वानर्थकरं यतः निगृहीतेंद्रियस्यापि मनसा वि
 षयान्प्रियान् ३ पुंसश्चित्तयतस्तेषु शोभनायासहेतुकः
 प्रीतिभेदो य आसंगो ममेते सुखहेतवः ४ इत्येवं जायते तः

गी.
टी.
टि.

स्मात्संगात्कामः प्रजायते भवेत्वेते ममेत्येवं तस्माभेदस्ततोपि च
कृतश्चिद्व्यमाना तत्प्रतिघातकगोचरः क्रोयोभिज्वलनात्मा
स्य जायते क्रोयतस्ततः ॥ ११ ॥

नीलकंठी टीका ॥

यदापंचावतिष्ठते ज्ञानानिमनसा सह बुद्धिश्च न विवेक इति ता
माहुः परमां गतिमिति श्रुतौ इन्द्रियमनोबुद्धीनां निग्रहे परम
पदप्राप्तिरित्युक्तं तत्र उपसंहृतकरणस्य बाह्यान् शब्दादीन् नृ
क्तो मनोमात्रेण वा स्थितस्य योगिनो मनसोऽनिग्रहे किं स्यादि
त्याह ध्यायत इति द्वाभ्यां विषयान् शब्दादीन् ध्यायतश्चित्तयतः
पुंसः पुरुषस्य तेषु शब्दादिषु संगः संबंध्यो जायते वासार्थेभ्यो
निवृत्तीतान्यपि इन्द्रियाणि मनो दोषास्तु न वीक्षार्थान् नृक्तं नीत्य
र्थः ततः संगात्कामस्तस्मिन् विषयेऽभिलाषः संजायते कामात्
कृतश्चिद्वेतोः प्रतिहतादभिज्वलनात्मा क्रोयोभिजायते ॥ ११ ॥

रामकंटी टीका स्पष्टे

इहास्वल्पचित्तपरमेश्वरमाया मुषितसंज्ञानतया शरीरमात्रमात्मत्वेन
प्रतिपन्नस्य संसारिणः सतः पुंसः सन्निहितमपि शुष्यथेयं निरुपमा
नं निजानन्दस्वधासागरसत्त्वं स्वात्मानमविमृषतोऽऽवेकपरिमाणित्य नि
त्कृतिमसुखसाधनसह तया शब्दादीन् विषयान् ध्यायतः सततं चिन्त
यतः तेषु संगो निविड निमग्नमानसत्वं मुपजायते उत्पद्यते तस्मात्तथा
विधात्संगात्कामस्तस्मिन् विषयो भिलाषे रोगाख्यः क्लेशः संजायते स मु
हवति ॥ १२ ॥

शान्दी टीका

इन्द्रियाणां प्रमाथित्वं दर्शयति निवृत्तीतवासेन्द्रियस्यापि मनसो निग्रहा
भावाद् विषयोऽस्मिन्तयतस्तेषु संगो जायते संगात्कामः कथमेतावत्प्राप्या
मीति तस्मात्प्राप्तेष्ववश्यं ॥ १२ ॥

लासिकी वसुधती टीका

न परमिन्द्रियवशीकारे विना स्थितप्रज्ञत्वा संभवो यावद्दोषप्रसक्ति
रपि इत्याह ध्यायत इति ध्यायतो विमृशतो न त्वात्मानम् स्पष्टार्थः
॥ १२ ॥ पुरुषस्य तेषु संगप्राप्तिकिर्भवति संगात्कामो भिलाषो जायते कामात्कृतचित्तयति
हतात्क्रोयो भवति ॥

मंचोलीटीका

विषयान्शब्दादीन्ध्यायतः अलोचयतः पुंसः पुरुषस्यतेषु विष
येषु संगः आसक्तिः उपजायते संगत आसक्तेः प्रीतेः कामतृ
प्ताः उपजायते कामात् अभिलाषात् ऊताश्चित्प्रतिहतान् क्रो
धोभिजायते ६२

रत्नवीरसमिद्धेयिनी ॥

नन्वारब्धपुटविरक्तस्य विषयत्यागे सति प्रज्ञास्यैर्यक्कविद्वयत्वेवे
ति कृतो नासौ स्थितप्रज्ञप्राप्तेन व्यवहियते इत्याशंक्य न केवलम
स्य प्रज्ञास्यैर्याभावपवयाव उभयलोकभ्रष्टतया सर्वथा प्रणायो
पीत्याह ध्यायत इति ह्यभ्या ध्यात्वादिविषयास्त्यज्यते गृहीतस्ये
वदित्यागात् ध्यानकालपवचसंगादयो मन उपरंजयंति इति
विषयत्यागः कथमपि न सिध्यतीति कथं तस्य प्रज्ञास्यैर्यमिति स
मुदायार्थः प्रज्ञायस्तेवं विषयान्ध्यायतस्याग पूर्वकाले इः खदा
यित्वं विवेचयतः पुंसस्तेषु विषयेषु संग उपराग उपजायते उपरं
जनवीजवत्तच्च कालान्तरे कामः संजायते तस्मात्क्रोधः तस्माच्च
कार्याकार्यविवेकदूयः समोदः तस्माच्च बुद्धेः कर्मनिष्ठानुकूला
यास्तकालादिरागामते नान्याः ततश्च प्रणयति उभयतो भ्रष्ट
तीति स्वयमर्थपरमर्थवचनास्य स्थैर्यमिति स्वयमर्थचरणमेव श्रेयः सा
धनमिति भावः ६२ ॥

मधुभाष्य ॥

ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਜੀ

...
...
...
...
...
...
...
...
...
...

[The page contains dense handwritten text in Devanagari script, which is mostly illegible due to fading and blurring.]

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

ध्यायतइतिद्वाभ्या संगःरुचिराःकिलेतेविषयाइत्येवं लक्ष्मः
एकामप्यभिर्भाव्यइत्येवरूपःकामप्रहितोक्रोधःसचप्रसिद्धः
संमोहःकार्यकार्यविवेकविरहःस्मृतिविभ्रमोवस्त्वनुसंधा
नचलनंबुद्धिनाशःपेकात्माकारमंतोदृतिनिलयःततो
नाशेधिकारच्युतेरिति तदेवंबाह्येन्द्रियव्यापाराभावेपिचेत
सिविहृतेऽनर्थप्रदर्शपचेतसिवशेसत्यपिअविरुद्धेबाह्येन्द्रिय
व्यापारेभावेपिचेतसिविहृतेऽनर्थप्रदर्शपचेतसिवशेसत्य
पि अविरुद्धेबाह्येन्द्रियव्यापारेणमाह ॥ १२ ॥

ज्ञानंदी टीका

इहावत्तुचिंत्यपरमेश्वरप्रायासुषितसज्जनतयाशरीरपानमात्मत्वे
नमतिपन्नसंसारिणःसतःपुंसःसन्निहितमपिमुक्त्यथेयनिरुपमा
ननिजानंदस्वथासागरसत्यंस्वात्मानविमृशतोडःखेकपरिमानी
ननिहृतिमसखसाधनसहृतयाशब्दादीन्विषयान्ध्यायतःसततंवि
जयतःतेपुंसगोनिविडनिमग्नमानसत्वमुपजायतेउत्पद्यतेतस्मात्त
स्यादियात्संगात्कामस्तद्विषयोभिलाषेरगात्तःक्लेशःसंजायतेसमु
द्भवति ॥ १२ ॥

भाषा अनुवाद

वास इंद्रिय कहे बाहर की इंद्रियोंके नवश रहने में जो दोष
सो देखाय अब अवशी भूत जो मन तिसका दोष देखावते हैं
कि बुद्धि के द्वारा रूपादिक विषयों को ध्यान करते हुये पुरु
षका मन उन विषयों में आसक्त होता अर्थात् विषय सङ्ग
होता है और सङ्गसे अधिक अधिक कामना उत्पन्न होती है फे
रि जो कामना किसी प्रकारसे नष्ट होय तो क्रोध प्रकट हो
ता है अर्थात् कामसे क्रोध होय है ६१ ॥

दोहा

विषय ध्यानसे पुरुषकों तामे संग जाय संग उपजावे
कामकों काम होय प्रगटाय ६२ ॥

क्रोधाद्भवतिसंमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रम
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥३॥

शंकरभाष्यम् ॥

क्रोधाद्भवतिसंमोहः संमोहोऽविवेकः कार्याकार्य विषयवि
भ्रमो भवतीति संबध्यते कुडोहि संमूढः सन् पुरुषमप्याक्रोश
ति संमोहात् स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारज
नितायाः श्रुतेः स्मृतिभ्रमोभ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तोऽ
नुत्पत्तिस्ततः स्मृतिभ्रंशात् बुद्धेर्नाशः कार्याकार्य विषय
विवेकायोग्यता शून्यः करणस्य बुद्धेर्नाशउच्यते बुद्धिना
शात्प्रणश्यति तावदेव हि पुरुषो यावदन्तःकरणं तदी
यं कार्याकार्यविषयविवेकयोग्यं तद्योग्यत्वे नष्टपक्षे
पुरुषो भवत्यतः तस्यान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाशात्प्रणश्यति पु
रुषार्थायोग्यो भवतीत्यर्थः ॥३॥

शानन्दगिरिकृतटीका ॥

क्रोथस्य संमोहहेतुत्वमनुभवेन दृढयति कुडोहीति आ
क्रोशात्प्रवृत्तिरिति तदयोग्यत्वमपेक्षितं संमोहकार्यं कथ
यति संमोहादिति स्मृतेर्निमित्तनिवेदनद्वारा स्वरूपं निरू
पयति शास्त्रेति क्षणिकत्वादेव तस्याः स्वतो नाशसम्भवात्
संमोहाधीनत्वं तस्यैवाशंकाह स्मृतीति स्मृतिभ्रंशेऽपि क
थं बुद्धिनाशः स्वरूपतः सिद्ध्यति तत्राह कार्येति ननु पुरु
षस्य नित्यसिद्धस्य बुद्धिनाशेऽपि प्रणशे न प्रकल्प्यते तत्रा
ह तावदेवेति कार्याकार्यविवेचनयोग्यान्तःकरणभावे
सतोऽपि पुरुषस्य करणभावादपागततत्त्वविवेकविवक्षया
नष्टत्वव्यपदेशः तदेतदाह पुरुषार्थेति ॥३॥

स्वामिकृतटीका ॥

किंच क्रोथादिति क्रोधात्संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावः त
तः शास्त्राचार्योपदेशार्थं स्मृतेर्विभ्रमो विचलने विभ्रंशः ततो
बुद्धेश्च तनायानाशः हृत्तादिष्विवाभिभवस्ततः प्रणश्यति

गी.
टी.
टि.

मृततुल्योभवति ॥३॥

क्रोधाद्भवति जायते संमोहः पिशाचभाष्यम् कार्याकार्यविवेकः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्रा-

+ र्योपदेशजातसंस्कारजनितायास्मृतेर्भ्रंशः उत्पत्तिनिमित्तप्र-
शंसत्पामनुत्पत्तिस्तत्तुस्मृतेर्भ्रंशात् बुद्धिनाशः कार्याकार्य-
विवेकलक्षणया बुद्धेर्नाशः बुद्धिनाशात्स्वयंप्रणश्रुतिपूता
वाह्निपुरुषोयावत्कार्याकार्यविवेकस्तत्राशेनष्टपवपुरुषो
भवति ॥ ॥३॥ रामानुजभाष्यम् ॥

क्रोधाद्भवति संमोहं कृत्वा कृत्यविवेकशून्यता तया सर्वक-
रोतीति ततश्च प्रारब्धे इन्द्रियजयादिके प्रयत्ने स्मृतिभ्रंशो भ-
वति स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशश्चात्मज्ञानादयववसायः कृत-
स्तस्मिन्नाशस्तत्पुनरपि संसारे निमग्ने नष्टो भवति ॥३॥

अभिनवग्रन्थकृतटीका ॥

तपस्विनो विषयत्याग एव विषयग्रहणे पर्यवस्यति ध्यात्वा हि
ते तज्यन्ते ध्यानकाल एव संसारद्वय उपजायते इत्यनुपायो-
विषयत्यागः स्थितप्रज्ञस्य ॥३॥

परमार्थप्रपाटीका ॥

क्रोधात्संमोहः कार्याकार्यविचाराभावस्तस्मात्स्मृतिविभ्रमः
शास्त्राचार्योपदेशः कीदृशो हं किं करोमीति न स्मरति तस्मा-
द्बुद्धिनाशस्तस्मात्प्रणश्रुतिलोकनिंदास्पदत्वेन जीवं मृततु-
ल्यो भवति एवमनेन प्रथमतो विषयानुस्मृतिः परिहार्यत्वेन
उक्तं च लोक एष विषयानुरंजनं दुःखगर्भमपि मन्यते सुखं
आमिषं वादिशगर्भं पद्मे मोहो यो सति यद्वदं जइति ॥३॥

वनमालीटीका ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावरूपः संमोहा-
त्स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशभगवदनुसंधानस्य विभ्रं-
शो नाशः बुद्धिनाशात्प्रणश्रुतिग्रीहरिप्राप्तेः प्रच्युतः स न सं-
सारे पततीत्यर्थः यस्मादेवं मनसो निग्रहाभावेनियुहीतवा-
संन्द्रियस्यापि परमानर्थप्राप्तिस्तस्मान्महता प्रयत्नेन मनो

निगृह्णीयादित्यभिप्रायः ॥३॥

ऊरुमवैजयन्ती टीका ॥

ततः किमतश्चाह क्रोधादिति क्रोधात्सकाशात्संमोहः कर्तव्या
कर्तव्यज्ञानसून्यरूपोभवति संमोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्रो
पदिष्टमत्स्यामिसाधनरूपेमदारायनात्मककर्मनुष्ठानेया
स्मृतिः स्मरणं तस्य विभ्रमः विस्मरणं भवति स्मृतिभ्रंशोद्भि
नाशः पूर्वोक्तव्यवसायामिकायामत्स्यास्यंतरंगोपायाया
बुद्धेर्नाशोदर्शनं भवति बुद्धिनाशात्प्रणशपतिमदनन्यवि
षयाया बुद्धेर्नाशाद्धेतोरन्यदेव विषया बुद्धिरुत्पद्यते तस्याः
सकाशात्प्रणशपतिप्रणष्टो भवति संसारचक्रे पुनः पुनर्द्य
टीयंत्रवडपथ्यथोभ्रमणं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥३॥

मधुसूदनी टीका ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावरूपः संमो
हात्स्मृतिविभ्रमः स्मृतेः शास्त्राचार्योपदिष्टार्थानुसंधानस्य
विभ्रमो विचलनं विभ्रंशः तस्माच्च स्मृतिभ्रंशोद्भेदे क्वात्स्या
कारमनो हृत्तेर्नाशः विपरीतभावनोपचयदोषेण प्रतिबं
धात् अनुत्पत्तिरुत्पन्नायाश्च फलाः योग्यत्वेन विलयः बुद्धि
नाशात्प्रणशपति तस्याश्च फलभूताया बुद्धेर्विलोपोत्प्राणश
४ तिसर्वपुरुषार्थयोगो भवति बोहिपुरुषार्थयोगो जातः स
मृतपदेति लोके व्यवक्रियते अतः प्रणशपतीत्युक्तं यस्मादे
वं मनसो निगृह्णभावे निगृहीतबाह्येन्द्रियस्यापि परमानर्थ
प्राप्तिस्तस्मान्महता प्रयत्नेन मनो निगृह्णीयादित्यभिप्रायः
अतो युक्तमुक्तं तानि सर्वाणि संयम्य युक्तप्राप्तीतीति ॥३॥

सदानंदी टीका ॥

कार्याकार्यविवेकस्याभावः संमोहोद्भवत्वेन येनाप्तगुरुमित्रा
दीन्यथाश्रयति मूढधीः संमोहाज्जायते तस्मात्स्मृतेर्भ्रंशो
मनर्थदः १ शास्त्राचार्योपदिष्टार्थानुसंधानस्य विभ्रमः त
तो ब्रह्मेकधी हृत्तेः प्रतिबंधो विपर्ययात् २ बुद्धेर्नाशस्तत्तल

गी.
टी.
टि.

स्याविलोपादेवपुरुषः प्रमर्षोयोग्यतापत्रोऽतएवेतिकथ्य
ते ३ यस्मादेवंहिमनसोनिग्रहाभावतः प्रमान् मृततल्पोभ
वेतस्माद्यतस्वास्पविनिग्रहे ४ अतोयुक्तंमयोक्तंतदासीतेति
पुरातव ५ श्रीमत्कृष्णपदारविंदस्वरभौवृत्तिंवहद्भामंरी अ
द्वाभक्तियुतंमनोनवरतंयावत्प्रविष्टंनहि तावत्तोभक
शीलतांप्रतिपदेनाद्वाजहातिसिक्कांचांचलंप्रजहातितत्र
निरतंचेतः स्वयंत्वाधिदे १ १३ ॥

नीलकंठी टीका ॥

ततः क्रोधात्संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावोभवति ततः स्मृ
तिविभ्रमः शास्त्रानुसंधानस्यविभ्रंशरूपंचलनंभवति स्मृ
तिभ्रंशतु बुद्धिनाशः शास्त्रार्थस्यनिश्चितस्यापितिरोधानंभ
वति तस्मिंश्चशास्त्रजेपरोक्षज्ञानेपिनष्टेपुरुषोनश्यतिपुरु
षार्थायोग्योभवति योहितादृशः सनष्टएवेतिलोकेवदंति
१३ ॥

रामकंठी टीका १

तस्माच्चतत्प्रतिहृलेषवस्तुप्रकोथः द्वेषाख्यः क्लेशप्रकारोभिजायते
प्रभवति ततस्तसंमोहः आत्मानात्मादिवस्तुविवेकविरहात्मकमज्ञानं
प्रभवतिमोहाख्यः क्लेशउज्जतीत्यर्थः ततस्मृतिर्विभ्राम्यति सत्यंस्म
र्तव्यमात्मानमस्मृशंतीस्वप्नलोपमिवामोति तादृशाश्चतस्मादुद्देः प
रमार्थनिश्चयात्मकंज्ञानेननश्यतितिरोभवति तस्माच्चहेतोः पुरुषः स
त्यस्वप्नप्रमतिष्टाभावलक्षणनाशमुपगच्छतीति संसारिणंपुरुषमुदि
श्याप्रतिष्ठितबुद्धित्वस्यहेतुपरम्यरंप्रतिपाद्येदानीमनुजिहृत्तादाणा
दिष्यमाणसन्देहतिरस्करिणीतिरोधानतया प्रकाशमानयथोक्तस्व
स्वभावप्रकाशस्यप्राप्तप्रबोधस्यमुद्यतोः प्रतिष्ठितप्रतत्त्वस्यकारणक
मंप्रतिपादयितमाह १३

ग्रान्दी टीका

विनश्यत्वेनक्रोधः चित्तज्वलनंक्रोधात्संमोहः कार्याकार्यविचारभावः
संमोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशानुसंधानाभावः स्मृतिनाशा

बुद्धिनाशः बुद्धेः प्रारब्धस्य परमार्थनिश्चयस्य नाशः बुद्धिनाशात्प्रणश
निसमुपादेयं स्थितप्रज्ञत्वं नाप्नोतीत्यर्थः ६३

क्रोधात्संमोहः

लासिकी लघुगी टीका

कार्यकार्यविवेकाभावः ततश्च शास्त्राचार्योपदिष्टार्थस्मृतेर्विभ्रमो
विभ्रंशः ततो बुद्धेः परमार्थनिश्चयात्मकस्य बोधस्य नाशस्तिरोभा
वः ततः प्रणश्यति पुरुषार्थान्मोहात्तात्वाद्भ्रंशति ६३ ॥

पंचोलीटीका

क्रोधात्संमोहश्च विवेको भवति संमोहात्प्रणशसंस्कारजनि
तायाः स्मृतेर्विभ्रंशो भवति स्मृतिभ्रंशात् कार्यविषयायाः बुद्धेः
नाशो भवति बुद्धेर्नाशात्प्रणश्यति विवेकविज्ञानरहितो नष्टप
व भवति ६३

रणवीरसमिद्धे धिनी ॥

स्य सार्थः ६३

मधुभाष्य ॥

६३ ॥

भाषा अनुवाद

और क्रोध मोह का हेतु है इसको दृढ करते हैं कि क्रो-
ध से अर्थात् उसके द्वारा मोह होता है अर्थात् काज अर्थात्
जका विचार नहीं रहता फेरि संमोह होने से शास्त्र और
आचार्य तथा गुरु का दिया जो उपदेश कहे शिक्षा अर्थ
से विचलित अर्थात् भूल जाय है और स्मृति भ्रंश होने से
कहे उपदेश भूल जाने से बुद्धि की चेतना चली जाती है
अर्थात् बुद्धि नष्ट होती है बुद्धि नाश होने से जड को समा-
न होय फेरि वह मनुष्य सुर्दे की तुल्य हो कर नष्ट हो
ता है ६३ ॥

टीका

क्रोध हंसे संमोह है संमोह स्मृति विकलाय स्मृति भ्रंश
स्मृति नाश है बुद्धि नाश नाश हो जाय ६३ ॥

रागद्वेषविमुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियेष्वरन् आ-
त्मवशैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ६४ ॥

शंकरभाष्यम् ॥

सर्वानर्थस्य मूलमुक्तं विषयाभिधानमथेदानीं मोक्षकारण-
मिदमुच्यते रागद्वेषेति रागद्वेषविमुक्तैः रागद्वेषस्य रागद्वेषो
तत्पुरुःसराहीन्द्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी तत्रयोऽमुमुक्तुर्भव-
ति सताभ्यां विमुक्तैः श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैर्विषयानवर्जनीयांश्च
रन्नुपलभमानः आत्मवशैरात्मनोवशानि वशीभूतानि ते
रात्मवशैर्विधेयात्मेच्छन्तो विधेयआत्मानःकरणं यस्य सोऽयं प्र-
सादमधिगच्छति प्रसादः प्रसन्नतास्वास्था ६४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

विषयाणां स्मरणमपि चेदनर्थकारणं सुतरां तर्हि भोगस्तेन
जीवनार्थं भुञ्जानो विषयाननर्थं कथं न प्रतिपद्यत इत्याशंक्य
वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरस्य लोकतात्पर्यमाह सर्वानर्थस्येति अन-
र्थमूलकथनाननर्थमप्यशङ्क्यः परिहर्तव्ये निर्णये सति त-
त्परिहारेणायजिज्ञासादर्शयति इदानीमिति रागद्वेषपूर्विका-
प्रवृत्तिरित्यत्रानुभवदर्शनायां हि शब्दः शास्त्रीयप्रवृत्तिव्यासेया-
र्थं स्वाभाविकीत्युक्तं तत्रेत्यधिकृतानधिकृत्य प्रयोगो वर्जनी-
यानशानपानादीन् देहास्थितिं हेतुनिति यावत् इन्द्रियाणां
विषयेषु प्रवृत्तिश्चेन्नियमानुपपत्त्या वर्जनीयेष्वपि सास्पादि-
त्याशङ्क्याह आत्मेति अनुक्तः करणधीनत्वेपीन्द्रियाणां तदनि-
यमानेषामपि नियमानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह विधेयात्मेति ६४

स्वामिकृतटीका ॥

ननु इन्द्रियाणां विषयप्रवणस्वभावानानिरोद्धमशक्यत्वात्
अयं दोषोऽप्यपरिहरइति स्थितं प्रज्ञत्वं कथं स्यादित्याशङ्क्याह रागे-
ति द्वाभ्यां रागद्वेषरहितैर्विगतदर्पैरिन्द्रियैर्विषयांश्चरन् उपभुंजा-
नोऽपि प्रसादं प्राप्नोति रागद्वेषराहित्यमेवाह आत्मनो मन-
सो वशैर्विधेयो वशवर्ती आत्मा मनो यस्येति अनेनैव कथं व्रजेत-

गी.
टी.
टि.

अंजीते तस्य चतुर्थप्रश्नस्य स्वाधीनैरिन्द्रियैर्विषयानधिगच्छतीत्यु-
त्तरमुक्तं भवति ॥ १४ ॥

पिशाचभाषाम् ॥

शु.

अथेदानीं मोक्षकारणमुच्यते रागद्वेषेति रागद्वेषश्च रागद्वेषो त-
त्परस्परह्रीद्वियाणां प्रवृत्तिस्वाभाविकी ताभ्यां विद्युक्तैरिन्द्रियै-
रात्मवशे विषयाश्चरन्नुपलभ्यमानो योगी आत्मवशेः स्वाधीनै-
र्विधेय आत्मा अतःकरणं यस्य सोऽयं विधेयात्मा प्रसादं सांख्यमधि-
गच्छति प्राप्नोति ॥ १४ ॥

रामानुजभाषाम् ॥

उक्तेन प्रकारेण मयि सर्वेष्वरेषु भाष्ये न्यस्तमनानिर्दग्धकल्म-
षो रागद्वेषविद्युक्तैरिन्द्रियैर्विषयांश्चरन् विषयांस्तिरस्कृत्य वर्तमा-
नो विधेयात्मा विधेयमना प्रसादमधिगच्छति निर्मलान्नःकर-
णो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ नास्ति

उपक्रमः ॥ १४ ॥

परमार्थप्रपाटीका ॥

अथेतत्कर्तृमसमर्थोऽपि तरतीति ब्रजेत किमस्योत्तरमाह रागद्वेषे-
ति रागद्वेषविद्युक्तैरिन्द्रियैर्विषयांश्चरन् प्रसादमधिगच्छति रा-
गं ग्रीतिरासक्तिं यश्च ताभ्यां विद्युक्तैरुदासीनैरिन्द्रियैर्विषयाननु-
जानः अथ रागद्वेषविद्युक्तत्वे ह तमाह आत्मवशेऽपि रिति आत्मा
वशो येषां तानि सर्वत्रात्मभावनायुक्तानि ते विधेयः परिनि-
ष्ठित आत्मा मनो यस्य स तथा धृतः प्रसादं शान्तिमधिगच्छतीत्यर्थः
तदुक्तं अग्निसंगाद्यथा लोहमग्निस्तु पगच्छति आत्मसंगात्त-
था गच्छत्यात्मना मिन्द्रियादिकमिति ॥ १४ ॥

वनमालीटीका ॥

मनसि निगृहीते तर्वाहेंद्रियनिग्रहाभावेऽपि न दोषः राज्ञि
निगृहीते हि प्रजाः स्वयमेव वशीभवन्ति यथा तथा मनसि नि-
गृहीते इन्द्रियाणि स्वयमेव वशीभवन्तीति वदन् किं ब्रजेते तस्यो-
त्तरमाह एतत्पृष्ठभिः स्वस्य विधेयं वशीभूतमात्ममनो यस्य स

गी.
टी.
दि.

चित्तस्य स्वच्छतां परमात्मा साक्षात्कारयोग्यतामधिगच्छति रागद्वेषप्र
युक्तानि हीन्द्रियाणि दोषहेतुनां प्रतिपद्यन्ते मनसि स्ववशेन रागद्वे
षौ तयो रभावेन तदधीनैन्द्रियप्रवृत्तिः अवर्जनीयतया तद्विषयोप
लभेन दोषमाहतीति न शुद्धिवाचा तदिति भावः एतेन विषया
णो स्मरणमपि चेदर्थकारणं सततं तर्हि भोगः तेन जीवनार्थं वि
षयान् भुञ्जानः कथमनर्थं न प्रतिपद्येतेति शंका निरस्ता स्वाधी
नैरिन्द्रियैर्विषयान् प्राप्नोति चे किं व्रजेतेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भव
ति ॥ १४ ॥

सदानंदी टी. ॥

निरुद्धीते तन्मनसि विनैन्द्रियविनिग्रहे दोषेनेति वदन्नाह व्रजे
तेत्यस्योत्तरं १ वशीकृतमनायस्तु स्वाधीनैरिन्द्रियैश्चरन् वि
युक्तैर्द्वेषरागाभ्यां शब्दादिविषयांस्तथा २ चित्तस्य स्वच्छतां व्रज
साक्षात्कारैकयोग्यतां संप्राप्नोति ततश्चिन्तनिरोद्धवं प्रयत्नतः ३
॥ १४ ॥

नीलकंठी टी. ॥

ननु विषयानन्यायतोऽपि योगिनो व्युत्थाने प्रमाणस्वाभाव्यादिन्द्रि
याणां विषयेषु संगोडघरिहरस्ततश्चोक्तरीत्या तस्यापि नाशप्र
सक्तिरित्याशङ्क्याह रागद्वेषेति विधेयात्मा किं करीकृतमनास्तु
आत्मवशेऽपि मनोऽधीनैरिन्द्रियैः स्वामिनश्चित्तस्य किं करीकृतस्य का
मक्रोधहीनत्वात् स्वयमपि रागद्वेषवियुक्तैर्विषयान् पथि पतित
त्वात् एदीनीवानास्यया चरन् पश्यन् पिबन् मानु तत्र कामाद्यनुद
यात् प्रसादं संकल्पविकल्पपंकले पप्रक्षालनेन मनसः साच्छ
मधिगच्छति मनसः साच्छमेव प्रत्यगात्मनः साच्छातस्य तद्गु
णसारत्वात् अजितमनस्कमिव जितमनस्कं विषयसंगो न वा
यतेऽतो मनोजयो वशं कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

रामकंदी टीका

आत्मवशेऽपि विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छतीति आत्मवशेऽपि विधेयात्मा तदु

आत्मवशेषः स्वाधीनैः रागद्वेषाभ्यां विद्युक्तैरहितैरिन्द्रियैः श्रोत्रादिभिः
विषयान् शब्दादीन् निषिद्धाच्चरन्नुपलभमानः प्रसादं चित्तस्य सुखं
तां परमात्मसाक्षात्कारयोगतामधिगच्छति रागद्वेषप्रयुक्तानि हि
द्रियाणि दोषहेतुतां प्रपद्येते मनसि स्ववशे तु न रागद्वेषौ तयो
रभावे च न तदधीनैर्द्रियप्रवृत्तिः प्रारब्धवशादेह निर्वाहाय विष
यो लभो न दोषाय भवेत् निषिद्धाचारस्य रागाद्यधीनस्य प्राकृत्यक्त
तया तत्र स्वभावस्य एव तन्मतो न चलतीति भावः अतो किं वृत्ते
तेत्यस्योत्तरमुक्तं ६४

असुमंवेजयनीटी ॥

यस्माद्विषयाशक्तेन्द्रियमनाविषयान् व्यायन् स न विषयजन्यसं
गादिकबुद्धिना शांतेभ्य उन्नरोत्तरपरिणामभूतेभ्योऽतिप्रबलत
रेभ्यश्चट्टप्रकारदोषेभ्यः सकाशात् प्रमानुप्रणष्टो भवति तस्मा
न्मनः सन्विषयाशक्तिं विहाय रागादिरहितैरिन्द्रियैर्यथेष्टं विष
यभोगान् ऊर्वाणोपेतैर्दोषैर्न नष्टो भवति किंतु मन्निष्ठमबुद्धि
र्भवतीत्याह रागेति द्वाभ्यां रागद्वेषैरिति तु शब्दः संगकामादिदो
षनिरसनपर्य एव भूतो भवति तं विषयसंगादयो दोषानाभिभ
वंतीत्यर्थः आत्मवशेषेर्मद्विषये न मनसा वश्यानि वशीभूतानि
तथाज्ञैः अतएव रागद्वेषविद्युक्तैरेव स्तु निरागोऽनिष्टे द्वेषस्ता
भ्यां सकाशाद्विद्युक्ताः विगताः योगाद्येषां ते तथाज्ञैः रागद्वेषवि
वर्जितैरिन्द्रियैर्विषयान् शब्दादीन् चरन्नुपलभमानः प्रसादं च
ननु ज्ञानः सन्नपीत्यर्थः विधेयायात्मा स्ववशीभूतमनः प्रसादं
तत्करणशुद्धिमधिगच्छति प्राप्नोति ६५ ॥

मधुसूदनीटीका ॥

योऽस्य समाहितचेताः स वा सेंद्रियाणि निष्ठापिरागद्वेषद्वयेन म
नसा विषयान् चित्तं प्ररुषायाद्बुद्धो भवति विधेयात्मा तु शब्दः प्र
वृत्त्याद्यातिरेकार्थः वशीकृततां तः करणस्तु आत्मवशेषेर्मनोधीनैः
स्वाधीनैरिति वा रागद्वेषाभ्यां विद्युक्तैर्विरहितैरिन्द्रियैश्चोत्रादिभि
र्विषयान् शब्दादीनानि निषिद्धाच्चरन्नुपलभमानः प्रसादं प्रसन्नतां

मनसि निगृहीतं तु वाह
द्रियनिग्रहाभावे धिक्
य इति वदन् किं वृत्ते
स्योत्तरमाह ६५

गी.
टी.
दि.

चित्तस्य स्वच्छतां परमात्मा साक्षात्कारयोग्यतामधिगच्छति रागद्वेषप्र
युक्तानि हीन्द्रियाणि दोषहेतुनां प्रतिपद्यते मनसि स्ववशेन रागद्वेष
वत्तयो रभावेन दधीनेन्द्रियप्रवृत्तिः अवर्जनीयतया तद्विषयोप
लेभेन दोषमाहतीति न सुद्विधा वा तदिति भावः एतेन विषया
णो स्मरणमपि चेदर्थकारणं सततं तर्हि भोगः तेन जीवनार्थं वि
षयानुभूजानः कथमनर्थं न प्रतिपद्येतेति शंका निरस्ता स्वाधी
नैरिन्द्रियैर्विषयानुप्राप्नोति चेत्किं व्रजेतेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भव
ति ॥ १४ ॥

सदानंदी टी. ॥

नियुक्तीतेन मनसि विनेन्द्रियविनिग्रहे दोषेनेति वदन्नाह व्रजे
तेत्यस्य चोत्तरं १ वशीकृतमनायस्तु स्वाधीनैरिन्द्रियैश्चरन् वि
युक्तैर्द्वेषरागाभ्यां शब्दादिविषयांस्तथा २ चित्तस्य स्वच्छतां ब्रह्म
साक्षात्त्वैकयोग्यतां संप्राप्नोति ततश्चिंत्यनिरोद्धवं प्रयत्नतः ३
॥ १४ ॥

नीलकंठी टी. ॥

ननु विषयानप्यायतोऽपि योगिनो व्युत्थाने प्रमाणस्वाभाव्यादिन्द्रि
याणां विषयेषु संगोडघरिहरस्ततश्चोक्तीरित्यातस्यापि नाशप्र
सक्तिरित्याशंकाह रागद्वेषेति विधेयात्मा किं करीकृतमनास्तु
आत्मवशेन मनोऽधीनैरिन्द्रियैः स्वामिनश्चित्तस्य किं करीकृतस्य का
मक्रोधहीनत्वात् स्वयमपि रागद्वेषवियुक्तैर्विषयानुपधिपतित
तृणदीनीवानास्यया चरन् पश्यन् पिशुमानुत्तत्र कामाद्यनुद
यात् प्रसादं संकल्पविकल्पपंकले पप्रत्तालेन न मनसः साच्छ
मधिगच्छति मनसः साच्छमेव प्रत्यगात्मनः साच्छातस्य तद्गु
णसारत्वात् अजितमनस्कमिव जितमनस्कं विषयसंगो न वा
यतेऽतो मनोजयो वशं कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

रामकंदी टीका

आत्मवशेन विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छतीति आत्मवशेन विधेयात्मा तद्गु

मान् विधेयः प्रत्यवमर्षविषयभूतत्वात्स्वाधीनआत्मास्वभावोयस्यसतादृ
 शाः पुरुषः आत्मवशेषे स्तादृशस्यसत्पस्यात्मनः स्वशक्तितया प्रतिपाद्यमाना
 त्वाद्द्विधेयेस्तदधीनप्रवृत्तिस्थितिसेहृतिभिरिन्द्रियैर्वासाभ्यन्तरेः करणैः किरणै
 रिवार्कः पदार्थान्विषयोश्चरन्गच्छन्समादंस्वादि कलेक संपर्काभाववृत्तये
 वस्यमधिगच्छति प्रतिलभते अतएवकीदृशैरिन्द्रियैर्विषयोश्चरन् रागद्वेष
 विमुक्तैः रागद्वेषोहिविषयमावधानसंप्रसक्तस्यविस्मृतस्वात्मनः प्रेक्षोविष
 यात्यतिप्रवर्तमानेष्टिन्द्रियेषुपरिस्फुरतः यस्यतसर्वतः परिपूर्णत्वान्नित्यनिर
 भिलाषस्वरूपप्रत्यावमर्षपूर्वकः सर्वज्ञानक्रियाव्यवहारः तस्यरागद्वेषाभ्या
 विमुक्तानीन्द्रियाणिसंस्वेविषयमभिप्रवर्ततइति तादृशैरिन्द्रियैर्विषयोश्चरन्स्य
 सादमधिगच्छतीत्युक्तं ६४

आनंदीटीका

इन्द्रियवशीकारेणानाह विधेयोवशेषसमाहितआत्मानः करणयस्यप्र
 सादंस्वादिवाञ्छावृत्तयेकसंपर्काभावं ६४

लासिकी टीका

एवंसर्वानर्थमूलानामपिविषयाण्युक्तोपभोगमोक्षकारणमिति साधीनेः स्वभावतः सद्भिर्वि
 वदान्किं व्रजेतेत्यस्योत्तरमाह यावदध्यायसमामि प्रत्यवमर्षेनवशः वयानुपभुंजानः विधेया
 आत्मास्वभावोयस्यसंस्वादि संपर्का कलेकाभावे प्राप्नोति ६४ तदुक्तं शिवोपनिषदि
 आसग्राहकसंबन्धे सामान्ये सर्वदेहिनां योगिनोऽनुविशेषोद्यं संबन्धे सावधानेति ॥

प्रसादं

पंचोलीटीका

सर्वानर्थस्यमूलेविषयाभिध्यानशुक्ताप्रशेदानीमोक्षकारणमि
 दमुच्यते रागद्वेषेति तदुनः विधेयात्मावश्याचितः रागद्वेषविमुक्तैः
 रागद्वेषरहितैः आत्मवशेषैः आत्मनावशीकृतैः इन्द्रियैः श्रोत्रादिभिः
 अप्रार्थितानविषयान्चरन्उपलभमानः प्रसादं स्वास्थमधिगच्छ
 ति ६४

रागद्वेषसमिहोपिनी ॥

रागद्वेषेति अयंशुः सुजादो न दंतव्य इति रागः अयं परकीयो वश्यं
 दंतव्य इति द्वेषस्तथाभ्यावदितैर्यत आत्मवश्यैः स्वायत्तैरिन्द्रियैश्चरन्
 दिभिर्विषयात्यतिपक्षभूतान्संमुखायातात्पदविषयीभूतान् चर
 न् वध्यतयाजानन् प्रसादं मोक्षकालुष्याभावे प्राप्नोति यतो विधेयात्मा

नियमितमनाः मनसो नियमनेदि सर्वाणीदियारि नियमिता।
निमवंतीति ६४॥

सुभाष्य

६४॥

कडिडिडिडि

कडिडिडिडि

कडिडिडिडि

भाषा अनुवाद

जो कहो कि चिरकालसे विषयमें निमग्न स्वभाव कहै विषय
में आसक्त इन्द्रियगणका विषयसे शोकना जो असुख्य अति
कठिनहै तो सर्व उक्त दोष निवारण कैसे हो सकेगा इससे
स्थितप्रज्ञ होनाभी असंभव अति दुर्घटहै इस शंका पर क
हतेहै कि राग कहै प्रीति और द्वेष जो विरोध तिनसे रहि
तहोके अर्थात् इनको छोड़के और अभिमान त्याग करि
के सब इंद्रियोंके द्वारा विषयोंका भोग करनेसे भी शान्ति
प्राप्ति होतीहै तो राग द्वेष रहित कैसे होय सो कहतेहै ।
कि मनके आधीन कहै वशीभूत सब इंद्रियहै और इंद्रिय
वशकारी मनको जो मनुष्य अपने वशकर राखेहै उसके
फेरि और राग द्वेषादिक रहते नही इस कहनेसे अर्जुन
की चौथी प्रश्न जो है कि स्थितप्रज्ञ कैसे गमन करेहै उस
का उत्तर दिया कि स्वाधीन इंद्रियगण राखि विषयोंमें ग
मन करे अर्थात् इंद्रियनितहो विषयभोग करे जिस हेतु
आत्मवश इंद्रिय द्वारा विषय भोग करता हुआ आत्मा ।
सखी रहताहै ॥४॥

टीका

राग द्वेषविन विषयको इंद्रियों में करे भोग इंद्रियमन बस
जादिके सो प्रसादलहें लोग ॥४॥

[illegible]

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते प्र
सन्नचेतसोऽप्य बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥५॥

शंकर भाष्ये ॥

प्रसादे सति किं स्यादित्युच्यते प्रसाद इति प्रसादे सर्वदुःखानां
नाशो आध्यात्मिकादीनां हानिर्विनाशोऽस्य यत्रैव उपजायते किं
च प्रसन्नचेतसः स्वच्छान्तःकरणस्य हि यस्मादाशु शीघ्रं
बुद्धिः पर्यवतिष्ठते आकाशमिव परि समन्तात् अवतिष्ठते
आत्मस्वरूपेणेव निष्कलीभवतीत्यर्थः एवं प्रसन्नचेतसोऽव
स्थितबुद्धेः कृतकृत्यता यतस्तस्माद्भाग्येऽवविमुक्तैरिन्द्रियैः
शास्त्राविरुद्धेष्ववर्जनीयेषु युक्तं समाचरेदिति वाक्यार्थः ॥५॥

आनंदगिरिकृत टीका ॥

तथापि नानाविधदुःखानामिभूतत्वात् स्वास्थ्यामास्थानं शक्य
मित्याशयेन पृच्छति प्रसाद इति श्लोकार्हेनोत्तरमाह उच्यते
त इति सर्वदुःखानां हान्या बुद्धिस्वास्थ्येऽपि प्रकृते प्रज्ञास्थैर्य
कथं सिद्धमित्याशंक्याह प्रसन्नेति बुद्धिप्रसादस्यैव फला
न्तरमाह किंचेति तस्माद्बुद्धिप्रसादार्थं प्रयतितव्यमिति
शेषः श्लोकद्वयस्यान्तरोत्थमर्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमुपसंहर
ति एवमिति युक्तः समाहितो विषयपारवश्यपूज्यः सन्नि
ति यावत् ॥५॥

स्वामिकृत टीका ॥

प्रसादे सति किं स्यादित्यत्राह प्रसाद इति प्रसादे सति सर्वदुः
खानां नाशः ततश्च प्रसन्नचेतसो बुद्धिः प्रतिष्ठिता भवतीत्य
र्थः ॥५॥

पिशुनभाष्ये टीका

प्रसादे सति किं स्यादित्यत्रोच्यते प्रसादे प्रसन्नतायां सत्त्वोऽस
र्वदुःखानां माध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानां हानिर्नाशः
आध्यात्मिकानिजन्मजरामरणतदंतरे परिपतितवातपि

गी.
टी.
हि.

न श्लेषसंज्ञो भजनिता विकाराः प्राधिभोतिकानि भूतानामि
तेरेतरेव धवयचातकभावेन जनिता निडः खानि शस्त्रप्रह
रणादीनि प्राधिदेविकानि वातातपवर्षतत्प्रतिबंधजनिता
निडः खानि शस्त्रप्रह रणादीनि प्राधिदेविकानि वातातपव
र्षतत्प्रतिबंधजनिता निडः खानि एतेषामाध्यात्मिकादीनां
डः खानां हानिर्नाशश्च स योगिनः प्रजायते किंच प्रसन्नचे
तसः स्वस्यातः करणं स्यात्पुशी च बुद्धिः पर्यवतिष्ठति आका
शमिवात्मैकत्वग्राहिणी परितः समता दवतिष्ठते आत्मस्व
रूपेणैव निष्कला भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

समानुजभाषं टी.

अस्य पुरुषस्य मनसः प्रसादे सति प्रकृति संसर्गप्रयुक्त सर्वडः
खानां हानिरुपजायते प्रसन्नचेतसः आत्मावलोकनात् विवि
धदोषरहितं तदानीमेव हि विविक्तात्म विषया बुद्धिर्मथिप
र्यवतिष्ठते अतो मनः प्रसादे तडः खानि निर्भवत्येव ॥ १५ ॥

अभिनवप्रकृत टी. नास्ति

सदार्थं ॥ १५ ॥

परमार्थप्रपा टी.

अथ तेन किं स्यादित्याह प्रसाद इति अस्य पुरुषस्य प्रसादे जा
ते सति सर्वडः खानां हानिर्जायते एवं सर्वडः खानि गतेन प्रस
न्नमनसः प्राप्नुशी च बुद्धिः पर्यवतिष्ठति हितानि शुक्ला भवति
तडः के विज्ञानात् तद्विजं गव निरिवस्वानंदपूर्णदथे रुमिः
शाश्वतसुप्रसादसदनैभूतात्तु कं पा प्रसूः निर्वाणसंपदी प्र
दीपकलिको वैराग्यभागास्पदं दयावीतपदावलंबरसिका
स्वातस्थितिस्तद्विदां ॥ १५ ॥

वनमाली टी.

प्रसादे सति किमित्यत आह प्रसाद इति चित्तस्य प्रसादे स्वच्छत्वं
रूपे सति सर्वडः खानां आध्यात्मिकादीनां हानिर्नाशो स्यात्पजा
यते हियतः प्रसन्नचेतसोपत्तेराप्नुशी च मेव बुद्धिरनेतसद्गुणा

लयेमधिपर्यवतिष्ठते स्थिराभवति प्रसादेसतिमयिबुद्धिप
र्यवस्थानेततोमदापरोक्षततोमत्तमहाप्रसादस्ततोविद्या
निवृत्तिस्ततःसर्वदुःखनाशपूर्वकपरमानंदावाप्तिरूपोमो
क्षइतिभावः १५ ॥

ऊरुमवैजयन्ती टी. ॥

प्रसादादपि किं फलं भवतीत्यपेक्षायामाह प्रसादइति अस्म
ज्ञाननिष्ठस्य योगिनो विषयमलरहितस्य चित्तस्य प्रसादे सु
द्वेसति सर्वदुःखानां प्राकृतदेहादिसंबन्धजनितानां सर्वेषां
दुःखानां हानिर्विनाशः उपजायते भवति मनस एव प्रसा
दे कृतो दुःखहानिरित्यत्राह हियस्मात्प्रसन्नचेतसो निर्मल
चित्तस्य पुरुषस्य बुद्धिरात्मदर्शनविषया सती पर्यवतिष्ठते
सर्वेश्वरे मयि निष्कलातिष्ठति तस्मात्तनः प्रसाद एव दुःखहानि
र्भवति नन्वितरेषामिन्द्रियाणां निर्मलत्वे यतस्तेषामपि
मनसः शुद्धिर्होरेव शुद्धिर्भवतीत्यभिप्रायः मन एव मनुष्या
णां कारणेन न्यमोक्षयोः संबन्धेन विषया शक्त्युक्ते निर्विषयं
स्ततमिति वचनमप्यनुसंधेयं १५ ॥

मधुसूदनी टी.

चित्तस्य प्रसादे स्वच्छत्वरूपे सति सर्वदुःखानां माध्यात्मिकादी
नामज्ञानविलसितानां हानिर्विनाशः स्यते रूपजायते ।
हियस्मात्प्रसन्नचेतसो यते राशुशीघ्रमेव बुद्धिर्ब्रह्मात्मैका
कारा पर्यवतिष्ठते परितः समंतादवतिष्ठते स्थिराभवति ।
विपरीतभावनादिप्रतिबंधाभावात् ततश्च प्रसादे सति बुद्धि
पर्यवस्थानेततस्तद्विरोधाज्ञाननिवृत्तिः ततस्तत्कार्यसकल
दुःखहानिरितिक्रमेणपि प्रसादे यत्नाधिक्याय सर्वदुःखहानि
करत्वं कथनमिति न विरोधः १५ ॥

सदानंदी टी. ॥

चित्तस्य स्वच्छतायां तद्विज्ञानेनैकजन्मनां माध्यात्मिकादिदुः

प्रसादमधिगच्छतीत्युक्तं तत्र
प्रसादे सति किं स्यादित्युच्यते १५

गी.
टी.
दि.

त्वानां सर्वेषां जायते तयः १ यस्माच्छीघ्रं यते रस्य प्रसन्न मनसो
मतिः ब्रह्मात्मैक्यसत्त्वाकारा समंतादवतिष्ठते २ अतः सर्व
प्रयत्नेन सुसुक्ष्ममन्त्ररायणः वशीकृत्य मनः स्वीयेति हे ब्रह्मा
ह्वयेमयि ३ १५ ॥

नीलकण्ठी टीका ॥

किंच चित्तस्य प्रसादे हि सुस्पृष्टः सर्वेष्टां त्वानां काममूलकानां
कामाभावात् हानिः परिहारो जायते कामाजुदये हेतुमाह
प्रसन्नेति हियस्मात् प्रसन्नचेतसः प्रसो बुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्यनि-
श्चयः आशुशीघ्रं पर्यवतिष्ठते सृष्टौ भवति तस्मिन् सुसतिश-
णाभावात् कामोदय इत्यर्थः १५ ॥

शान्दी टीका

एवं प्रसादप्रप्तौ सति सुस्पृष्टः सर्वेष्टां त्वानां माध्यात्मिकादी-
नां हानिः तय उपजायते हियस्मात् प्रसन्नचेतसो बुद्धिराशु पर्यव-
तिष्ठते परितो व्याप्नोति १५ ॥

रामकण्ठी टीका

एवं विधे च निरुगन्निर्मलसुहृणामिव कलक्षणं प्रसादे सति रा-
गादिक्लेशनिबन्धनानां सर्वेषां माध्यात्मिकादिदेविकाधिभोति
कानां त्वानां हानिः परितो व्याप्नोति यतो यथोक्त
क्रमेण प्रसन्ने नीरागद्वेषकलकंचेतो यस्या तादृशस्य प्रसन्न
प्रसादसमनन्तरमेव बुद्धिः प्रज्ञा पर्यवतिष्ठते परितः समंता-
त्सत्ये स्वात्मनि निर्विसर्वा प्रतिष्ठा लभते यत एवं तस्मात्कारणा-
द्यस्य पुरुषस्य सर्वतः सर्वेभ्यः सत्त्वं हेतुभ्योऽऽत्वं हेतुभ्योऽंदि-
यार्थेभ्यो विषयेभ्योऽऽत्वं हेतुष्वपि द्वेषविरहितत्वेन सत्त्वं हेतु-
ष्वपि नीरागतया प्रसन्नतात्वेन निरुहीतानि नियमितानि बाह्या-
भ्यन्तराणीन्द्रियाणि तस्य तथा विधेः प्रत्यासन्नपरमेश्वरसायु-
ज्यस्य प्रज्ञा बुद्धिः प्रतिष्ठा स्वात्मनिलब्धस्थितिः न त्वन्यस्य यः प्रत-
नुप्रयत्नलक्षणः समाधि निरुद्धा न्यनुपहत रागद्वेषमयमूल-
नां त्वस्य तानि कार्यकराण्येव निरुहीतानीन्द्रियाणि मन्यन्ते अ-
तएवं समस्तसंसारिपुरुषविलक्षणं प्रबुद्धस्य हृत्तिं प्रतिपाद-

यित्तमाह ६५ ॥

लासिकी ~~पञ्चली~~ टीका

प्रसादे सति किं स्यादित्याह प्रसादेश्चि प्रसादे सत्त्वादिले
पाभावे सति निर्विसर्वा प्रतिष्ठा प्रत्यगात्मनि पर्यवतिष्ठते ६५ लभू

सर्वेषां विविधानां उः खानां हानिः तयो-
१ एषा सुबुद्धिर्निश्चयात्मिका प्रत्यगात्मनि पर्यवतिष्ठते

प्रसादे सति किं स्यादित्याह प्रसादश्चि प्रसादे चेतसः प्रसूय
ते उः खानां प्रायात्मिकादीनां हानिर्विनाश उपजायते किंच
हियस्मात्प्रसन्नचेतसः स्वच्छातः करणस्य बुद्धिविवेकजा प्र
ज्ञा प्राप्नुयाच्छि पर्यवतिष्ठते आत्मस्वश्रेयो वानिश्चली भवति ६५

रागवीरमिहोधिनी ॥

प्रसादफलमाह प्रसादेश्चि निगदव्याख्यातमेतत् ॥ ६५ ॥

मधुभाष्य ॥

६५ ॥

भाषा अनुवाद

इस प्रकार शान्ति प्राप्त होने पर फिर क्या होता है सो कहते हैं कि शान्ति लाभ होनेसे सब दुःख नाश हो जाते हैं फेरि इस शान्त चित्त पुरुषके सुन्दर बुद्धि स्थिर होती है ॥ १५ ॥

दोहा

भय प्रसन्न यद्जीवके दुःख होत है नाश चित्त प्रसन्नके
होतहि सिद्ध बुद्धि दृढ़ वाचा ६५

400

महाराष्ट्र राज्य सरकार
मुंबई नगरपालिका
मुंबई नगरपालिका
मुंबई नगरपालिका

मुंबई नगरपालिका
मुंबई नगरपालिका

नास्तिबुद्धिरयुक्तस्य नचायुक्तस्यभावना
नचाभावयतः शान्ति रशान्तस्यकृतः सुखे ६६

शान्करभाष्य टी.

संयमप्रसन्नता कृत्यते नास्तीति नास्ति नविद्यते नभवतीत्यर्थः
बुद्धिरात्मस्वरूपविषया अयुक्तस्यासमाहितान्तःकरणस्य
नचायुक्तस्येति नचास्य अयुक्तस्यभावना आत्मज्ञानाभिनि-
वेशः तथाच नास्यभावयतः आत्मज्ञानाभिनिवेशमकुर्वतः
शान्तिरूपशान्तेनविद्यते अशान्तस्यकृतः सुखे इन्द्रियाणां हि
विषयसेवात्स्मात् नित्यनिर्यातत्वात् मविषयविषयात्
स्मादः त्वमेव हि सा न त्स्माद्योसत्त्वा सुखस्यगन्धमात्रमपि
उत्पद्यत इत्यर्थः ६६ ॥

शान्देगिरिकृत टीका ॥

किं पुनः सत्त्वबुद्धौव यथोक्तबुद्धिः सिद्धति नेत्याह संयमि
ति असमाहितस्यापि बुद्धिमात्रमुत्पद्यमाने प्रतिभातीत्याशं
क्य विशिनष्टि आत्मस्वरूपेति नहि वित्तिप्रवित्तस्यात्मस्वरू-
पविषया बुद्धिरुदेतमहेतीत्यत्रहेतुमाह नचेति आत्मज्ञाने
शब्दादार्पततोज्ञाने स्मृतिसंज्ञानानुकरणे साक्षात्कारार्थम-
भिनिवेशेभावनेतिघोष्यते नचासौ वित्तिप्रबुद्धेः सिध्यती-
मा ति हेत्वर्थं विवक्षितं ह आत्मज्ञानेति भावानाद्वारासाक्षात्
काराभावेपिकाक्षतिरित्याशंक्याह तथेति असमाहितस्य
भावनाभावादितियावत् आत्मन्यापाततोज्ञानेप्रवणाय
वृत्तिरूपं स्मृतिमनातन्वानोस्यापरोक्षबुद्ध्याभावेनानर्थनि-
वृत्तिः सिद्धतीत्याह उपशम इति अनिवृत्तानर्थस्य परमान-
न्दसागरादिभक्तस्य संसारवारिधौ निमग्नस्य सुखाविर्भावे
नसंभवतीत्याह अशान्तस्येति तथापि विषयसेविनोवेष-
धिकं सुखं संभवतीत्याशंक्याह इन्द्रियाणां हीति त्स्मात्त-
यस्य शास्त्रप्रसिद्धमात्राभिविकञ्च सुखत्वमिति वक्तुं हि श-

गी.
टी.
दि.

हृः विषयमेवात्सयापि विषयोपभोगद्वारास्वावमुपलब्धः
मित्याशङ्क्यारु दुःखमेवेति तत्रापिहि शब्दोत्तमभावयति न ३५
देव स्पष्टयति नेत्यादिना ६६ ॥

स्वामिहृत टी.

इन्द्रियनिग्रहस्यास्थितप्रज्ञतासाधनत्वेत्यतिरेकश्रुतेनोपपाद-
यति नास्तीति अयुक्तस्यावशीकृतेंद्रियस्य नास्तिबुद्धिः शास्त्रा-
चार्योपदेशाभ्यामात्मविषयाबुद्धिः प्रज्ञैव नोत्पद्यते कृतस्तस्याः
प्रतिष्ठिततावार्ताकृतइत्यतश्चाह नचायुक्तस्य भावना ध्यानं
भावनया हि बुद्धेरात्मनि प्रतिष्ठा भवति सचायुक्तस्य यतो ना-
स्ति नचाभावयतः आत्मध्यानमकुर्वतः शान्तिरात्मनि चित्तो-
परतिः अशांतस्य च कृतः सुखं मोक्षानंद इत्यर्थः ६६ ॥

पिशाचभाष्य टी.

नास्तिबुद्धिरयुक्तस्येति न विद्यते सेयं प्रसन्ना बुद्धिरात्मस्वरूप-
विषया अयुक्तस्य प्रसमाहितस्य नचायुक्तस्य भावना आत्मज्ञा-
नाभिनिवेशो भावना नचाभावयतः शान्तिः अभावयतः आ-
त्मज्ञानाभिनिवेशे शून्यस्य शान्तिरुपशमो न विद्यते अशांत-
स्यानुपरतेंद्रियस्य कृतः सुखं इन्द्रियाणां विषयत्वात् सातो निवृ-
त्तिस्तु सुखं न तु यत्सा सुखं मेव हि तत्सायां सत्यां न सुखस्य
गंयमात्रमप्युपपद्यते ६६ ॥

रामानुजभाष्य टी.

मयिसन्त्यस्तमने रहितस्य प्रयत्नेनैन्द्रियदमने प्रवृत्तस्य क-
दाचिदपि विविक्तात्मविषया बुद्धिर्न भवति अतएव तस्य तद्भा-
वनान संभवति विविक्तात्मानमभावयतो विषयस्य हाशं-
तिर्न भवति अशांतस्य विषयस्य हायुक्तस्य कृतो नित्यनिरति-
शयस्वावशान्तिः ६६ ॥

अभिनवयुगलकृत टी. नास्ति

स्पष्टार्थम् ६६ ॥

परमार्थप्रणा टी.

इन्द्रियनिग्रहस्थास्थितप्रज्ञतासाधनत्वेत्यतिरेकशुबेनोपपाद
यति नास्तिबुद्धिरिति अयुक्तस्यावशीकृतैर्द्रियस्वबुद्धिर्नो
त्यद्येतेच परेतयावुध्याअयुक्तस्यभावनाआत्मभावनापिनास्ति
तयाअभावयतः ब्रह्मभावनावर्जितस्यसुखमात्मसुखेनास्ती
त्यर्थः ॥

वनमाली टी.

उक्तमेवार्थव्यतिरेकशुबेनइद्वयति नास्तीति अयुक्तस्याजित
चित्तस्वबुद्धिर्ब्रह्मापरोक्षेनभवति ननुयथानादेवब्रह्मपरोक्षेस्या
नशास्तिचायुक्तस्येति चित्तैकाग्रतारहितस्यभावनायानास्ति
मपिनस्यादेव नचाभावयतोभावनारहितस्यशान्तिर्मन्त्रिणा अ
शान्तस्यमदनिष्टस्यसुखेडःवासंभिन्नेमात्सरूपंकुतः ॥

ऊरुमवेजयनी टी.

ननुफलमूलादिभोजनोपवासगिरिगृहराभ्यंतरादिजनसून्य
देशानिवसनादिभिरनेकसाधनकदेवेरिन्द्रियविजयंकृतेसति
मनःस्वयमेवनिर्विषयंभवति किमर्थं तस्यप्रद्वयेत्वमिभग
वतियुक्तत्वमित्याशंकायामाह नास्तीति अयुक्तस्यमपिनयु
क्तमनसःपुरुषस्वबुद्धिरात्मस्वरूपदर्शनविषयानास्तिनभ
वतिचपुनरयुक्तस्य आत्मबुद्धियुक्तरहितस्यतस्यभावनाआ
त्मविषयाचिन्तानभवति अभावयतआत्मचिन्तारहितस्यशा
न्तिश्चविषयेभउपरतिश्चनभवति अशान्तस्यविषयोपराम
रहितस्य सुखेप्रकृतिसंबन्धंमपूर्वकमात्मस्वरूपलाभा
नेतरेमत्प्राप्तिरूपानंदलक्षणमोक्षःकृतोभवति नकृतश्चि
दपीत्यर्थः तस्मात्मात्मस्वरूपयुक्तेनेवमनसैर्द्रियाणिनिर्विष
यानिभवेति नान्येःसाधनेःयदिकेवलैर्यमनियमादिसाध
नवैरिन्द्रियविजयाययोगीप्रवर्तते तर्हिऋषिभृंगसोभर्या
दिवत्स्वयमेवैर्द्रियैः पराजितोभवतीत्यभिप्रायः ॥

+ उक्तमेवार्थव्यतिरेकशुबेनइद्वयति+ मथुसूदनी टी.

+ अयुक्तस्याजितचित्तस्वबुद्धिरात्मविषयाश्रवणमननाखवेदो

गी.
दी.
दि.

तविचारजन्यनास्तिनोत्पद्यते तदुद्भाभावेनचायुक्तस्यभाव
नानिदिध्यासनानामिकाविजातीयप्रत्ययानंतसजातीयपुरुष
प्रत्ययवाहरूपा सर्वत्रनजोस्तीत्यनेनान्वयः नचाभावयत
आत्मानंशान्तिःसकार्याविद्यानिवृत्तिरूपावेदंतवाक्यजन्मात्र
स्यात्मेकसाक्षात्कृतिः अशान्तस्यात्मसाक्षात्कारशून्यस्यकृतः
सुखंमोक्षानंदइत्यर्थः ॥ ११ ॥

सदानंदी टीका

व्यतिरेकशुखेनेमंदृढयत्पर्यमीश्वरः पुंसोमजितचित्तस्यबुद्धि
वेदंतवाक्यजा १ नोत्पद्यतेस्यतदुद्भाभावेनास्तेवभावना
निदिध्यासनरूपायाशान्तिहेतुःस्थिरामिका २ निदिध्यासन
शून्यस्यनास्त्यविद्यापरित्यगः साक्षात्कारःपरात्मेकतत्त्वस्या
नंदकारणं ३ तत्साक्षात्कारशून्यस्यमोक्षानंदकृतोभवेत्
अतश्चिन्तेनियम्याश्रयतःस्वानंदसिद्धये ४ ॥ ११ ॥

नीलकण्ठी टीका

समनस्कानामिंद्रियाणामनिग्रहोदोषउक्तः बुद्धेरपर्यवस्था
नेकोदोषइत्यतश्चाह नास्तीति अयुक्तस्यप्रवणमननयोरना
सक्तस्य बुद्धिर्ब्रह्मात्मेकनिश्चयोनास्ति प्रमाणविषयासंभा
वनयाःप्रमेयविषयासंभावनायाश्चानिरासात् तथाअयुक्त
स्यप्रसमाहितमनसःभावनाब्रह्माकारोतःकरणवृत्तिप्रवा
होनास्ति मनसश्चाचल्पेनबुद्धेरपिचांचल्पात् अभावयतोऽथा
नमज्जवंतःशान्तिःसर्वदुःखोपरमश्चुनास्ति चेतसोनवास्थित
त्वेनदुःखावशंप्रभावात् अशान्तस्यानुपरतसर्वदुःखस्यसुखं
प्रत्यगद्वयानंदोत्पत्तिकृतःनकृतश्चित्त उःचित्वादेव आद्यंअ
युक्तस्येतिपदेयुजिर्योगेइत्यस्यरूपं द्वितीययुजसमाधावित्य
स्य तदुद्देःपर्यवस्थानमावश्यकं ॥ ११ ॥

स्मा

आनेदी टीका

अयुक्तस्य योगाभासहीनस्य ज्ञानकर्मसमुच्चययुक्तिहीनस्य
च बुद्धिः सखडः त्वादिसंस्पृष्टज्ञानेनास्ति न जायते एवमयुक्त
संभावनाश्रद्धाफलावशंभावनिश्चयानोत्पद्यते संभावय
तः अश्रद्धयतः शान्तिर्विषयो परतिर्नास्ति अर्पितस्य विषयाभि
लाषिणः कृतः सखडः ६६ ॥

रामकंदी टीका

संश्लेषः ६६ ॥

अयुक्तस्यासमाहितस्य निमित्तं स्वात्मा
नमविदुः शतो

लासिकी टीका

अयुक्तसंभावनास्य विषयं ध्याने च नास्ति संभावयते
भावनामकुर्वतः शान्तिश्चिन्तो परतिर्ने अश्रद्धयतः अत्र
परतचित्तस्य कृतः सखडो मोक्षो
नदृश्यः २

बोधयतेऽपि प्रत्यक्षमश्रद्धाहीनस्य पुरुषार्थभावं व्यतिरेकेना
ह नेति बुद्धिरात्मनिश्चियात्मिकानास्ति संभावनाप्रामोति ६६

पंचोली टीका

अयुक्तस्य योगरहितस्य बुद्धिः आत्मस्वरूपविषयानास्ति च पु
नः अयुक्तस्यासमाहिताचितसंभावना आत्मज्ञानाभिरति
र्नास्ति च पुनः संभावयतः आत्मज्ञानाभिनिवेशं अकुर्वतः
शान्तिर्न भवति अश्रद्धातस्य उपशमरहितस्य सखडः कृतः त
स्माद्योसत्या संन्याससखडस्य गंधमात्रमपि नोपपद्यते इत्य
र्थः ६६

रगावीरसमिद्धेयिनी ॥

नास्तीति पूजार्द्रतास्नेहादिना हेतुना स्वधर्मयत्ननसः प्र
च्यवने तत्तत्तत्प्रत्यावर्तनं योगइति सिद्धं तितं तत्तत्तत्तदिति
तस्य बुद्धिरुक्तलक्षणनास्ति न स्थिरी भवति भावनास्य ति
अनास्ति अस्मत्तेषां पशमाभावः अश्रद्धातस्य च सखडो नास्ति
संशयाविष्टत्वेन दोलायमानत्वात् ६६ ॥

मधुभाष्य ॥

६६ ॥

भाषा अनुवाद

इन्द्रियों का नियंत्रण करके काहूँ राखना जो स्थितप्रज्ञ पुरुष का साधन से विपरीत कहै उलटी रीतिसे कहते हैं कि अवशीकृत इन्द्रिय मनुष्यके शास्त्र और आचार्यके उपदेश से आत्मज्ञान होनेके योग्य बुद्धि उत्पन्न नहीं होती है तो स्थितप्रज्ञ होना हरबात है इहा भावना का अर्थ ध्यान है सो ध्यानके द्वारा बुद्धि आत्मा में प्रतिष्ठित कहै स्थित होती है परन्तु जो इन्द्रियगण वशान करि सकें उस को यह ध्यान कहें है इसीसे यह आत्माके ध्यानका अनुधिकारी है तो फिर उसको शांति नहीं होती अर्थात् आत्मामें चित्तयुक्त नहीं होता और अशांत पुरुष को खल कहै परम आनंद कहाँसे होसके गा ११ ॥

दोहा

योगयुक्त विन बुद्धि नहि स्मृति युक्त विन नादि स्मृतिरहित
शांति नहि रहित शांति सख कादि १२ ॥

1947

इंद्रियाणो हि चरतां यन्मनो नुविधीयते त
दस्पृहति प्रज्ञां वायुर्नावमिवोभसि १७ ॥

शंकरभाष्यटी.

अयुक्तस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्तीत्युच्यते इंद्रियाणामिति इंद्रि-
याणो हि यस्मात् चरतां स्वविषयेषु प्रवर्तमानानां यन्मनो
नुविधीयते अनुप्रवर्तते तदिन्द्रियविषयविकल्पनेन प्रवृ-
त्तमनोस्य यत्ते हरेति प्रज्ञामात्मनात्मविवेकज्ञां नाशयति
कथं वायुर्नावमिवाम्भस्युदके जिगमिषतां मार्गाद्बुद्ध्या
मार्गे यथा वायुर्नावं प्रवर्तयेत्येवमात्मविषयां प्रज्ञां हत्वा
मनोविषयां कल्पनां करोति १७ ॥

शानंदगिरिकृतटी. ॥

आकांक्षाद्वारा श्लोकांतरमुत्थापयति अयुक्तस्येति विस्ति-
प्रवेतसो भावनाभावे साक्षात्कारलक्षणा बुद्धिर्न भवतीति
हेत्वन्तरेण साधयति इंद्रियाणामिति यत्पदोपात्ते मनस्त-
त्पदेनापि दृश्यते इंद्रियाणां श्रोत्रादीनां विषयः शब्दादयस्त-
ेषां विकल्पनं मिथो विभज्यग्रहणं तेनेति यावत् दृष्टान्त्या
करोति उदक इति यस्मात्तस्मादयुक्तस्य नोत्पद्यते बुद्धि-
रित्योजना १७ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्येत्यत्र हेतुमाह इंद्रियाणामिति इंद्रिया-
णामिति वशीकृतानां स्वेवं विषयेषु चरतां मध्ये यदेवैकमिन्द्रि-
यं मनः अनुविधीयते अवशीकृतं सत् इंद्रियेण सह गच्छति
तदेवंन्द्रियमस्य मनसः पुरुषस्य वा प्रज्ञा बुद्धिं हरति विषय-
विस्तिप्तां करोति किमुत वक्तव्यं बहूनि प्रज्ञां हरंतीति यथा
प्रमत्तस्य कर्णधारस्य नावं वायुः समुद्रे सर्वतः परिभ्रमयति
तद्वत् १७ ॥ १७ ॥ १७ ॥ १७ ॥

गी.
टी.
हि.

विशाचभाष्य टी.

अनुपरतेन्द्रियस्य तस्मात्तन्निवृत्तिस्तु विनास्तिकस्मादित्यत्राह
इन्द्रियाणां हि यस्माच्चरतां विषयेषु वर्तमानानां यत्तन्मनो नुवि
धीयते अनुवर्तते तदस्पृहरति प्रज्ञा हरति तदिन्द्रियविष
यविकल्पने प्रवृत्तं मनः अस्पृश्यते हरति प्रज्ञा आत्मानात्मवि
वेकज्ञा वायुर्नावमिवं भसि उदके निगमिषतां मार्गादुद्ग
त्पुड्मार्गे यथा वायुर्नावं प्रवर्तयति एवमात्मविषयो प्रज्ञा
इन्द्रियानुविधायि मनो विषयाभिमुखी करोति ११ ॥

रामानुजभाष्य टी.

प्रज्ञा

पुनरप्युक्तेन प्रकारेणोन्द्रियनियमनमकुर्वतो नर्थमाह इ
न्द्रियाणां विषयेषु चरतां विषयेषु वर्तमानानां वर्तमानं यत्तन्म
नो नुविधीयते पुरुषेणानुवर्तते तन्मनोस्य विविक्तात्मप्रव
णवती हरति विषयप्रवणं करोतीत्यर्थः यथा भसिना
यमानो नावे प्रतिहृलो वायुर्हरति ११ ॥

अभिनवगुप्तकृत टी. नास्ति

११ ॥

परमार्थप्रणा टी. ॥

अथ नास्ति बुद्धिरयुक्तस्योत्पत्तिमाह इन्द्रियाणामिति वि
षयेषु चरतामिन्द्रियाणां मध्ये एकमिन्द्रियं यत्तन्मनः अनुवर्त
गतमेव विधीयते प्रेर्यते तदस्पृष्टपुरुषस्य प्रज्ञा हरति तथा चैक
स्य मनसः संयमे कृतं सर्वेषां संयमः कृत एव स्यादित्यर्थः अथ
प्रज्ञा हरणे दृष्टं तमाह वायुरिति असावधानकार्या धाराधि
ष्ठितो नावे वायुर्पथे तस्मात्तन्नामयति तद्वत् ११ ॥

वनमाली टी.

नन्वयुक्तस्य कृतो न प्रवणदितस्माद्गबुद्धिरित्यत आह इन्द्रि
याणामिति चरतां विषयेषु वर्तमानानां मवशीकृतानां मिन्द्रि
याणां मध्ये यदेकमपीन्द्रियमनुवर्तती कृत्य मनो विधीयते प्रव

तत्तेकर्मकर्तरिलकारः तदिन्द्रियमपिमनसाजुस्तम् अ-
 स्पृशुक्तोः प्रज्ञाब्रह्मविषयकपरोक्षहरति अपनयति यदे-
 कमपीन्द्रियं प्रज्ञाहरति तदा सर्वाणि हरेतीति किञ्चुतवक्तव्यं
 असि विपरीतो वायुर्नावमिव ॥ १७ ॥

ऊरुमवैजयन्ती टी.

वर्ति

यदियोगिनो मनो बाह्येन्द्रियाणामनुभवति तर्हि तस्य महान्
 नर्थो भवतीत्याह इन्द्रियाणामिति विषयेषु चरतां गच्छतामि-
 द्रियाणां प्रोक्तादीनां वागादीनां च अनुयच्छते नोन्मते न योगि-
 नापुरुषेण यन्मनो विधीयते वर्तते तन्मनः अस्पृशुष्यप्र-
 ज्ञामात्मविषयो बुद्धिं हरति विषयेषां कर्षति तद्दृष्टान्तः य-
 धामदिशमजस्रासावधानस्य कर्णधारस्य अम्भसि महार्णवे
 स्वकीयमार्गे गच्छन्ती नावं वायुस्तत्पतिकुलामहान्वातो हर-
 ति इतस्ततोऽभमयति तद्वन्नानाविषयेषु मनो बुद्धीश्च
 मतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

+ अयुक्तस्य कृतो नास्ति बुद्धिरित्यत्र आह. मधुसूदनी टी.

+ चरतां स्वविषये वर्तमानानामवशीकृतानामिन्द्रियाणामप्ये-
 यदेकमपीन्द्रियमनुलक्ष्य कृत्य मनो विधीयते प्रेर्यते प्रवर्तते इ-
 ति यावत् कर्मकर्तरिलकारः तदिन्द्रियमेकमपिमनसाजुस्त-
 तेषु स्याथ कस्य मनसो वा प्रज्ञामात्मविषयो शास्त्रीयो हरति
 अपनयति मनसस्तद्विषया विष्टत्वात् यदेकमपीन्द्रियं प्रज्ञा-
 हरति तदा सर्वाणि हरेतीति किञ्चुतवक्तव्यमित्यर्थः दृष्टान्त-
 स्तस्यैवः अम्भसीव वायोर्नोकाहरणसामर्थ्येन भूवीति सूच-
 यितमम्भसीत्युक्तं एवं दार्ष्टान्तिकेऽपि भः स्थानीये मनः चाच-
 ल्येत्येव प्रज्ञाहरणसामर्थ्यमिन्द्रियस्य न तद्भूस्थानीये मनः
 स्पर्श्येति सूचितं ॥ १७ ॥

सदानंदी टी. ॥

अयुक्तस्य कृतो नास्ति बुद्धिरित्यत्र उच्यते स्वेरे प्रवर्तमानानो-

गी.
टी.
दि.

इन्द्रियाणं प्रमाथिनो १ विषयेषु घटतन्मध्ये यद्येकमपि ह्रीदि
ये मनोबुलसीकृत्येव सायकस्य प्रवर्तते २ मनसा नुमतं
तच्च प्रज्ञा मात्मैकगोचरं सायकस्यापनयति शास्त्रीया विष
यावृत्ते ३ यद्येकमपि तं प्रज्ञा विडोहरतीति द्रिये किमुवा
चंतदा सर्वाणीन्द्रियाणि हरतीति ४ नौकाहरणसामर्थ्य
मंभवेवन तद्विज्ञे वायोस्तथेन्द्रियस्यापि चंचले मनसः
सति ५ प्रज्ञाहरणसामर्थ्यं मनःस्थेयेनास्य तत् इति सूच
यितुं प्रोक्तमंभसीति पदेतिह १ १७ ॥

नीलकंठी टी. ॥

तदभावे दोषमाह इन्द्रियाणं ह्रीति द्रियस्मात् इन्द्रियाणंच
रतां स्वस्वविषये प्रवर्तमानानां कर्मणि घटी यत्तु रागादिक
लुपितं मनः तान्बुलसीकृत्य विधीयते प्रवर्तते कर्मक
तरिलकारः प्रवर्तत इत्यर्थः तत् इन्द्रियानुसारि मनः अ
स्य सायकस्य प्रज्ञा मात्मतत्त्वविषया बुद्धिहरति तस्या मनो
नुसारित्वात् दृष्टांतः स्पष्टार्थः अनेन इन्द्रियाणामध्ये यदि
द्रियमनुबुलसीकृत्य मनः प्रवर्तते तदिन्द्रियं प्रसायकस्य
मनसा वा प्रज्ञा हरतीति योजयति आत्मविषया प्रज्ञा हत्वा
मनो विषयविषया करोतीति भाष्यमप्यालोचनीयं १७ ॥

आनेदी टीका

एतत्सर्वं उपसंहरति १७ ॥

रामकंठी स्पष्टी.

स्पष्टार्थः १७

लासिकी दण्डगी टी. कर्मभूतं मनः आत्ममननात्मकमनुविधीय

इन्द्रियाणं

+ मस्य

अत्र हेतुमाह विषयेषु खेरे हि चरतां मध्ये यदेकमिन्द्रियं तेन
करोति स्वस्ववृत्तं तत्सा दृष्टं विषयविमर्शात्मकतां ग
च्छति तदेवेन्द्रियं प्रवृत्तस्य आत्मनिष्ठ्यरूपतो बुद्धिहरति वि
षयवित्तिमो करोति १७ ॥ किमुवक्तव्यं बहुनिप्रज्ञा हरतीति यथा प्रम
तस्य कर्त्तारस्य नायं वायुः ससुदे परिभ्रामयति तद्वत् ॥

पंचोलीटीका

अयुक्तस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्तीत्याह इन्द्रियाणां हीति हि यस्मा
तन्मनः इन्द्रियाणां चरतोऽस्वविषयेषु प्रवर्तमानानामनुवि-
धीयते अवशीकृतं सत् इन्द्रियैः सह गच्छति तन्मनः अस्य यत्ने
इन्द्रियविषयविकल्पेन प्रवृत्तं सत्प्रज्ञामात्मानात्मविवेकज्ञा
हरति कश्च वायुरिव यथा वायुः श्रंभसि उदके जिगमिषतात्
मार्गाद्ब्रह्म उन्मार्गेनावे प्रवर्तयति एवमात्मविषयो प्रज्ञाह-
त्वामनोविषयो करोति ६७

रणवीरसमिद्धो धिनी ॥

अयुक्तस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्तीत्यत्र हेतुमाह इन्द्रियाणामिति चरतो
स्वविषये प्रवर्तमानानामिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां यन्मनो नुवि-
धीयते नु प्रवर्तते तदिन्द्रियविषयसंकल्पनेन प्रवृत्तं मनोऽस्या
युक्तस्य कर्मयोगिनः प्रज्ञां प्राश्न्यमाणोऽर्थं निश्चयात्मिकं दहति
अन्यविषयो करोति कथं वा पुनर्नावमिवोदके नले जिगमिषतां
मार्गाद्ब्रह्म उन्मार्गे यथा वायुः प्रवर्तयत्येव प्राश्न्यमाणविषयो
बुद्धिर्हित्वा मनोविषयीतविषयो करोति तस्मान्मनो नियमन-
मेव कार्यं यथा स्वार्थं न प्रव्यवेतेति तात्पर्यम् ६८ ॥

मधुभाष्य

इन्द्रियाणामिति अनुविधीयते कियते नन्वीसरेणोन्द्रियाणाम
नु बुद्धिर्हीनमिति वक्ष्यमाणत्वा प्रज्ञां प्रज्ञानं उत्पत्त्यादपि नि-
वारयतीत्यर्थः उत्पन्नस्याप्यभिभवो भवतीत्यर्थः तस्मात्सर्व-
त्मनो निवृत्तिर्हेतु इत्यप्यवज्ञानीति निगमयति ६९ ॥

भाषाप्रनुवाद

इंद्रि वश किये विना तत्त्वज्ञान नहीं होता इसका कारण कहते हैं कि अवशीकृत इंद्रिय विषाधीन भागी । पुरुषकी इंद्रियोंके बीच जब एक इंद्रि के साथ मन था बताते अर्थात् उसके आधीन हो विषय पर चला तो फिर वह मन पुरुषकी बुद्धि हरिके उसको विषयमें विलिप्त करता है तब सब इंद्रि एकट्ठे हो प्रज्ञा को हरन करती है तो और क्या कहे फेरि वायु जैसे जलमें नावको उथर उथर नचावती है तैसे यह मन इंद्रियों के साथ विलिप्त हो जहां तहां मारामारा भ्रमता फिरता इस पुरुष को खराब करता है ६७ ॥

दोहा

इंद्रियप्रपणे विषयको भोगें तहां जन जाय सो याकी मतिहरत है ज्यों जल नाव दिवाय ६८ ॥

तस्माद्यस्य महाबाहो निवृत्तीतानि सर्वशः इं
द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥८॥

शंकरभाष्यं ।

यतो हीत्यपन्यस्तस्यार्थस्यानेकयोपपत्तिमुक्त्वा तंचार्थमुपपा
द्योपसंहरति तस्मादिति इंद्रियाणामप्रवृत्तौ दोष उपपादितो
यस्मात्तस्मा यतेः यस्यायतेः हे महाबाहो निवृत्तीतानि सर्वशः
सर्वप्रकारैर्मनसादिभेदैरिन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्य
स्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥८॥

आनंदगिरिकृतटीका ॥

यततो हीत्यादिश्लोकाभ्यामुक्तस्यैवार्थस्य प्रकृतश्लोकाभ्या
मपि कथ्यमानत्वादस्ति पुनरुक्तिरित्याशंक्यपरिहरति य
ततो हीत्यादिना आयातो विषयानित्यादीनामुपपत्तिवच
नमुन्नेये तच्छब्दापेक्षितार्थाकिहारा श्लोकमवतारयति ।
इंद्रियाणामिति असमाहितेन मनसा यस्मादनुविधीयमा
नानीन्द्रियाणि प्रसस्य प्रज्ञामपहरन्ति तस्मादितियोजना ॥८॥

स्वामिकृतटीका ॥

इंद्रियसंयमस्यास्थितप्रज्ञत्वेसाधनत्वं लक्षणत्वं चोक्तमुपसं
हरति तस्माद्यस्येति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः लक्ष
णत्वापसंहारे तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ज्ञातव्या इत्यर्थः महाबाहो
इति संबोधयन् महति वैरिनिग्रहे समर्थस्य तवात्रापि साम
र्थ्यं भवेदिति सूचयति ॥८॥

पिशुनभाष्यं टीका

यततो हीत्यपन्यस्तस्यार्थस्यानेकविधोपपत्तिमुक्त्वा तस्यार्थमु
क्त्वा तस्यार्थमुपपाद्योपसंहरति तस्मादिति यस्मैव योगिने
परमात्मनि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे सर्वगते अयमह
मस्मीति प्रज्ञा प्रतिष्ठिता संयमयोगी ॥८॥

रामानुजभाष्यं ॥

गी.
दी. द्वि.

तस्मादङ्गेन प्रकारेण शुभाश्रये मयि निविष्टमनसो यस्मैन्द्रिया
णीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वशो निगृहीतानि तस्मैवात्मनि प्रज्ञाप्रतिष्ठि
ता भवति ॥ १८ ॥

शुभिनवगमकृतटी.

यस्तु मनसो नियामकः स विषयान्नेव मानोपिन क्रोधादिक
होलैरभिधूयते इति स एव स्थितप्रज्ञो योगीति तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

परमार्थप्रपाटी.

अथोपसंहरन्नाह तस्मादिति भो महाबाहो यस्मादेवं तस्मा
त्कारणाय स पुरुषस्य सर्वशः सर्वाणीन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यो
निगृहीतानि प्राकर्षितानि भवेति तस्य प्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ १८ ॥

वनमाली टी.

तस्मादिन्द्रियति यदा देवज्ञानी भवतीति नियमयति तस्मादि
तियत एव निगृहीतैन्द्रियस्यैव प्रसादः प्रसन्नचेतस एव युक्ति
युक्तिमत एव तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानवत एवापरोक्षज्ञानसाध
नं ध्याने तस्माद्यस्य प्रसः इन्द्रियनिग्रहस्तस्योक्तरीत्या परंप
रया मोक्षहेतु भगवत्प्रसादः कारणपरोक्षज्ञानं भवती.
त्यर्थः ॥ १८ ॥

ऊरुमवेजयन्ती टी.

यस्मादनेकसाधनसम्पन्नस्य योगिनो मत्स्वरूपयुक्तविरहि
ते मनोवाँसैन्द्रियाणां विषयप्रवणत्वे कृत्वा युद्धे रात्मदर्शन
विशुद्धतां नयति तस्मादिति तस्मात्कारणात् हे महाबा.
हो यस्य पुरुषस्येन्द्रियार्थेभ्यः स्वस्वविषयेभ्यः सर्वं तावदाद्या
मिन्नराणीन्द्रियाणि मय्यङ्गेन मनसानि गृहीतानि स्ववशीभू
तानि भवेति तस्य मच्चित्तस्य पुरुषस्य प्रज्ञाबुद्धिप्रतिष्ठितात्म
स्वरूपे प्रकर्षेण स्थिता भवेति महाबाहो इति संबोधनेन श्रीम
न्नारायणमानसोद्भवो रूपयो वनसम्पन्नानीलादिगुणसोमो
योऽट्टहारति यत्पादयोऽपि सुसुद्धः सर्वशोऽपि यदि पुराणस.
हायरूपभुजारहितस्तत्तदेन्द्रियतो भवतीति नाभवत् हीदा.
नीनुमदंगस्य शोभनात्करणस्य मत्सहायकस्य तवेन्द्रिय

विजयेकश्चिदपि प्रयासो न भवतीति धनितम् १८ ॥

मथुसूदनी टी. ॥

द्विषसादेवं

सर्वशः सर्वाणि समनस्कानि हे महाबाहो इति संबोधय
नू सर्वशः शुनिवारणक्षमत्वादिन्द्रियशः शुनिवारणे पितृत्वं
मोसीति सूचयति स्पष्टमन्यत् तस्येति प्रसिद्धस्य च पराम
शः इन्द्रियसंयमस्यास्य तत्र प्रज्ञाप्रतिपत्तौ तत्त्वस्य सुसुक्ष्मे प्रति
साधनत्वस्य चोपसंहरणीयत्वात् तदेवं सुसुक्ष्मप्रज्ञास्थे
या यप्रयत्नपूर्वकमिन्द्रियसंयमः कर्तव्य इत्युक्ते

साधकस्य

१८ ॥

सदानंदी टी.

यस्मादेवं ततो यस्य स चित्तानोन्द्रियाणि च निवृत्तीतानि सर्वा
णितस्य प्रज्ञाप्रतिष्ठिता १ निवृत्तकवचादीन्यो सुखं सुजित
वानसि महाबाहो समर्थस्त्वमिन्द्रियारिनिवारणे २ १८ ॥

नीलकंठी टी.

यत तो ह्यपीत्यत्रोपक्रांतमर्थं बहुधा उपपाद्य उपसंहरति
तस्मादिति यस्मादिन्द्रियाधीनं मनो मनो नुगा च प्रज्ञा तस्मात्
तद्दे महाबाहो यस्य यतेः इन्द्रियाणि सर्वशः सर्वप्रकारेण स्व
कारणेन मनसा सहितानीति यावत् इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दा
दिभ्यो निवृत्तीतानि भवेति तस्य प्रज्ञाप्रतिष्ठितेति विधि १८

शानंदी टीका

स्पष्टार्थः १८

शमकंठी टीका

स्पष्टार्थः १८

॥

॥ तस्माद्यस्य सर्वशः मनस्कानीन्द्रियाणि

लासिकीयस्युमी टीका

निवृत्तीतानि

तदेत उपसंहरति तस्मादिति विषयेभ्यो युक्तयुक्तादाना नी
तिनत्वप्रवृत्त्या हे महाबाहो इति संबोधयन्नेरिनिग्रहे समर्थस्य
तव स्वरचारीन्द्रियनियमने पिसामर्थ्यं भवेदिति सूचयति त
द्योक्तम् असंयत्तात्मभावानां विषयाननुवृत्तानां विज्ञापरमा

तस्य प्रज्ञाप्रति
ष्ठिता भवती
त्यर्थः

गी.
टी.
दि.

धीनो जीवतामेव युक्ततेति ६५ ॥

पंचोत्तीर्णिका

यततोऽप्यपीति उपन्यस्तस्यार्थस्यानेकथा उपपत्तिः उक्तापता
वतार्थमुपपाद्य उपसंहरति तस्मादिति इंदियाणं प्रवृत्तौ दो
षउत्पादितो यस्मात्तस्मात् हे महाबाहो अस्मयनेः इंदियाणि
सर्वश इंदियार्थेभ्यः विषयेभ्यः नियुक्तीतानि तस्य यनेः प्रज्ञा
विवेकजा बुद्धिः प्रतिष्ठिता ६५

ररावीरसमिद्धेयिनी ॥

यवमुक्तमर्थमनेकथोपपाद्योपसंहरति तस्मादिति इंदिया
ननु वर्तमानो मनो यस्मात्प्रज्ञां विज्ञेययति तस्माद्यस्येदिया
इंदियार्थेभ्यो नियमितानि तस्य स्वविषये प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६६

मधुभाष्य

तस्मादिति उक्तं लक्षणां पिरीकृत्याह ६८ ॥

भाषा अनुवाद

इंद्रियोंका संयम करना स्थिरप्रज्ञ पुरुषका साधन औ
र यही उसका लक्षण है यह जो पूर्व कहि चुके सोई ।
अब फेरि कहते कि हे महाबहो अर्जुन जो इन सब इं
द्रियों को विषयोंसे शान राखि सकै उसकी प्रज्ञा प्र
तिष्ठित होती है महाबाहु संबोधनसे यह जनाया कि
तम वैरियोंके निग्रह करनेसे समर्थ हो इससे अवश्य
इंद्रियोंको वश करि सकोगे ये इंद्रि पुरुषकी परम श
क्ति है शत्रुको जय करने विना बड़ी हानि है यह इसका
भावार्थ है ६८ ॥

दोहा

जाते जेहि अर्जुन सभसे वश करलीन इंद्रिय इंद्रिय विष
यसे ताकी मति आसीन ६८॥

यानिशासर्वभूतानां तस्यां जागर्तिसंयमी
यस्यां जाग्रतिभूतानि सानिशापश्यतो मुनेः ॥५॥

शंकरभाष्यटी.

योयं लोकि को वैदिकश्च व्यवहारः समुत्पन्नविवेकज्ञानस्थिति
तत्प्रज्ञाविद्याकार्यत्वादविद्यानिवृत्तौ निवर्तते विद्यायाश्च
विद्याविरोधात्त्रिवृत्तिरित्येतमर्थं स्फुटीकृतं ब्राह्म यानिशेति
यानिशारात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककरी तमः स्वभावत्वात्
तु निशासर्वेषां भूतानां सर्वभूतानां किं तत्परमार्थत्वं स्थितप्र
ज्ञस्य विषयो यथा नक्तञ्चराणामहरेव सदन्येषां निशा भवति
तद्वन्नक्तञ्चरस्यानीयानां अज्ञानिनो सर्वभूतानां निशेव नि
शा परमार्थतत्त्वागोचरत्वादतदुद्गीर्णं तस्यां परमार्थतत्त्वल
क्षणाय अज्ञाननिद्रायां प्रबुद्धो जागर्तिसंयमी संयमवान्
जितेन्द्रियो योगीत्यर्थः यस्यां शास्त्रादकभेदलक्षणायामः
विद्यानिद्रायां प्रसृतमान्येव भूतानि जाग्रतीत्युच्यते यस्यां नि
शायां प्रसृता इव समदृशः सानिशा अविद्यारूपत्वात् परमा
र्थत्वेन पश्यतो मुनेरतः कर्माणां विद्यावस्थायामेव बोधने
न विद्यावस्थायाम् विद्याया हि सत्यामुदिते सवितरि शार्त्तरिव
तमः प्राणशसुपगच्छत्यविद्या प्राविद्योत्पत्तेरविद्याप्रमाणः
बुद्ध्या गृह्यमाणक्रियाकारकफलभेदरूपा सती सर्वकर्महे
तुत्वं प्रतिपद्यते नाप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वा
पपत्तिः प्रमाणभूतेन वेदेन मम बोधितं कर्तव्यं कर्मिति हि
कर्मणि कर्ता प्रवर्तते नाविद्यामात्रमिदं सर्वं निशेवेति यस्य
तु पुनर्निशेवाविद्यमात्रमिदं सर्वं भेदज्ञातमिति ज्ञानं तस्यात्म
ज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारो न प्रवृत्तौ तथा च दर्श
यिष्यति तदुद्दयस्तदात्मान इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायामेव त

गी.
टी.
दि.

स्वाधिकारः तत्रापि प्रवर्तकप्रमाणभावे प्रवृत्तेरुपपन्निरिति
चेन्न स्वात्मविषयत्वादात्मविज्ञानस्य नद्यात्मनः स्वात्मनि प्रवर्तक
प्रमाणपेक्षता आत्मत्वादेव तदन्तत्वाच्च सर्वप्रमाणानां प्रमा-
णत्वस्य नद्यात्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेयवद्वा
रः संभवति प्रमात्वं द्यात्मनो निवर्तयत्पक्षे प्रमाणनिवर्तये
देव चाप्रमाणी भवति स्वप्रकालप्रमाणमिव प्रबोधे लोके च
वस्तुधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वाददर्शनात् प्रमाणस्य तस्मात्तनात्म
विदः कर्मण्यधिकार इति सिद्धे ६५ ॥

आनेदगिरिकृतटीका

आत्मविदः स्थितप्रज्ञस्य सर्वकर्मपरित्यागेऽधिकारस्तद्विपरी-
तस्याज्ञस्य कर्मणीत्येतस्मिन्नर्थे समनन्तरश्लोकमवतारयति
योयमिति अविद्यानिवृत्तौ सर्वकर्मनिवृत्तिष्वेतन्निवृत्तिरेव
कथमित्याशङ्काह अविद्यायाश्चेति स्पृष्टीकृतं च वाद्याभ्यन्तर
करणानां पराकप्रत्यक्षप्रवृत्तिवत्तथाविधे दर्शने च मियोवि
रुध्यते परादर्शनस्यानाद्यात्मावरणाविद्याकार्यत्वादात्मदर्श-
नस्य च तन्निवर्तकत्वात्ततश्चात्मदर्शनार्थमिन्द्रियाण्यर्थेभ्यो
निवृत्तीयादित्याहेति योजना सर्वप्राणिनां निशापदार्थावि-
वेककरीत्यत्र हेतुमाह तमः स्वभावत्वादिति सर्वप्राणिनां
धारणी प्रसिद्धा निशादर्शयित्वा तामेव प्रकृतानुगुणत्वेन प्र-
प्रपूर्वकं विषदयति किंतदित्यादिना स्थितप्रज्ञविषयस्य प-
रमार्थतत्त्वस्य प्रकाशकस्वभावस्य कथमज्ञाने प्रतिनिशात्
मित्याशङ्काह यथेति तत्र हेतुमाह अगोचरत्वादिति अत-
दुद्धीनां परमार्थतत्वातिरिक्ते हेतुप्रपञ्चे प्रवृत्तबुद्धीनामप्रति-
पन्नत्वात्परमार्थतत्वं निशेवाविडुषामित्यर्थः तस्यामित्यादि
व्याचष्टे तस्यामिति निशावडुक्तायामवस्थायामिति यावत्
योगीतिज्ञानी कथ्यते द्वितीयां द्वे विभजते यस्यामिति प्रसु-

ज्ञानं जागरणं विरुद्धमित्याशङ्क्याह प्रसूमाइवेति परमा-
 नि^१ र्थतत्त्वमनुभवतीति ह्युक्ताविद्यस्य संन्यासिनोद्देशेनावस्थानिशे-
 त्यत्र हेतुमाह अविद्यारूपत्वादिति परमार्थावस्थानिशेत्य-
 विडोषो विडोषान्न हेतावस्थानयेति स्थितेफलितमाह अत-
 इति अविद्यावस्थायामेव क्रियाकारकफलभेदप्रतिभानादि-
 त्पर्यः विद्योदयेऽपि तत्प्रतिभानाविशेषात् पूर्वमिव कर्मा-
 णि विधीयेरन्नित्याशङ्क्याह विद्यायामिति अविद्यानिवृत्तौ
 बाधितानुवृत्त्या विभागमानेऽपि नास्तिकर्मविधिर्विभागा-
 भिन्नेवेष्टाभावादित्पर्यः अविद्यावस्थायामेव कर्मणीत्सुक्तं
 व्यक्तीकरोति प्रागिति विद्योदयात्पूर्वं बाधकाभावाद-
 बाधिताविद्या क्रियादिभेदमापाद्य प्रमाणरूपयाबुद्ध्या
 यतोऽप्य कर्महेतुर्भवति क्रियादिभेदाभिमानस्य तद्धे-
 तुत्वादित्पर्यः नविद्यावस्थायामित्युक्तं प्रपञ्चयति नाप्रमा-
 णेति उत्पत्त्यायांचविद्यायां अविद्यायाः निवृत्तत्वात् क्रिया-
 दिभेदभानमप्रमाणमिति बुद्धिरुक्त्येते तथायुक्तमाणा-
 योक्तविभागभागित्यप्यविद्या नकर्महेतुत्वेऽप्रतिपद्यते बा-
 धितत्वेनाभासतया तद्धेतुत्वायोगादित्पर्यः विद्याविद्यावि-
 भागेनोक्तमेव विशेषं विदुषोऽपि प्रमाणभूतेनेति यथोक्ते-
 नवेदेनकामनाजीवनादिमतोऽममकर्मविहिते तेनमया
 तत्कर्तव्यमिति मन्वानः सन्कर्मण्यज्ञोऽधिक्रियते तं प्रति सा-
 धनविशेषवारिनेवेदस्य प्रवर्तकत्वादित्पर्यः सर्वमेवेदम-
 विद्यामात्रं हेतुं निसेवेति मन्वानस्तु न प्रवर्तते कर्मणीति
 व्यावर्त्यमाह नाविद्येति विडोषो नकर्मण्यधिकारश्चेत्तस्याः
 धिकारस्तर्हि ऊत्रेत्याशङ्क्याह यस्येति तस्य आत्मज्ञस्य फल-
 भूतसंन्यासाधिकारे वाक्यशेषं प्रमाणयति तथाचेति अ-
 वर्तकं प्रमाणं विधिस्तदभावे कर्मसिद्धिर्विडोषोऽज्ञाननिष्ठाया

गी.
टी.
दि.

मपि प्रवृत्तेरनुपपत्तेराश्रयणीयोज्ञानवतोपिविधिरिति शं
कते तत्रापीति किमात्मज्ञानं विधिमपेक्षते किंवात्मानायः
तस्य स्वरूपविषयस्य यथाप्रमाणप्रमेयस्युत्पत्तेर्विधानपेक्ष
त्वादित्याह न स्वात्मेति न द्वितीयइत्याह नहीति प्रवर्तक
प्रमाणशङ्कितस्यविधेः साधविषयत्वादात्मनश्चासाध्यत्वादि
तिहेतुमाह आत्मत्वादेवेति आत्मतज्ज्ञानयोर्विधानपेक्षत्वेपि
ज्ञानिनेमानमेयव्यवहारं प्रतिनियमार्थं विधयेतास्यादि
त्याशङ्क्याह तदन्तत्वाच्चेति सर्वेषां प्रमाणानां प्रमाणस्यात्म
ज्ञानोदयावसानत्वात्तस्मिन्नुपपत्तेरव्यवहारस्य निरवकाशत्वा
न्नतत्प्रतिनियमायज्ञानिनेविधिरित्यर्थः उक्तमेव व्यक्ती
करोति नहीति यर्माधिगमवदात्माधिगमेपि किमिति य
थोक्तो व्यवहारो न भवतीत्याशङ्क्याह प्रमात्वेहीति तत्रि
हृत्तौ कथमद्वैतज्ञानस्य प्रमाणमित्याशङ्क्याह निवर्तयदे
वेति निवर्तयदद्वैतज्ञाने स्वयंनिवृत्तेर्न प्रमाणमित्यत्र ह
ष्टान्तमाह स्वप्नेति आत्मज्ञानस्य विधानपेक्षत्वे हेतुत्वरमा
ह लोके चेति व्यवहारभूमौ हि प्रमाणस्य वस्तुनिष्ठयफ
लपर्यन्तत्वे सति प्रवर्तकविधिसापेक्षत्वात्तुपलम्भाद्वैतज्ञा
नमपि प्रमाणत्वात्त्रिविधिमपेक्षते रज्जादिज्ञानवदित्यर्थः
आत्मज्ञानवतस्तन्निष्ठाविधिमन्तरेण ज्ञानमाहात्म्येनेव सि
द्धत्वात्तस्य कर्मसंन्यासेधिकारो न कर्मणीत्सुपसंहरति त
स्मादिति ६५ ॥

स्वामिहृतटीका ॥

ननु च न कश्चिदपि प्रसङ्ग इव दर्शनादिव्यापारशून्यः सर्वात्म
नानिष्टहीनैर्द्रियो लोके दृश्यते प्रतो संभावितमिदं लक्षणमि
त्याशङ्क्याह यानि शेषेति सर्वेषां भूतानां यानि शानि शेषानि शेषानि
आत्मनिष्ठा आत्माज्ञानधोता हृतमतीनां तस्यां दर्शनादिनेव

वहाराभावात् तस्यामात्मनिष्टायां संयमीनिष्टहीतेंद्रियो जा
गर्तिप्रतिबुध्यते यस्यानुविषयनिष्टायां भूतानि जागृतिप्रतिबु
ध्यते सा प्राप्ता तत्पश्यतो मुनेः निशा तस्यो दर्शनादिव्यापारस्त
स्य नास्तीत्यर्थः एतदुक्तं भवति यथा दिवा धानासुत्तकादीनां
रात्रौ वेददर्शनं न तदिव से एवं ब्रह्मज्ञस्योन्मीलिता तस्यापि ब्रह्म
णो वदृष्टिर्न तद्विषये शुभ्रतो नासंभावितमिदं लक्षणमिति ॥

पिशाचभाष्यं टी.

यानि शरात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककारणी सर्वभूतानां नि
शेति सर्वप्राणिव्यवहारो चरब्रह्मरूपमुच्यते तस्या जाग
र्तिप्रबुद्धवानास्ते यस्यां सर्वभूतानि जागृतिप्रबुध्यते यस्यां व्य
वहार इति सा प्रविद्या निशा परमार्थस्वरूपं ब्रह्म पश्यतो मुनेर्यो
गिनः ॥

रामानुजभाष्यं टी.

एवेनियतेन्द्रियस्य प्रसन्नमनसः सिद्धिमाह या प्राप्ता विषया
बुद्धिः सर्वभूतानां निशानि शेषा विवाप्रकाशिका तस्या मत्ता
विषया यो बुद्धा विन्द्रियसंयमी प्रसन्नमना जागर्ति प्राप्ता नम
व लोकयत्रास्त इत्यर्थः यस्यां शब्दादिविषया यो बुद्धौ सर्वा
णि भूतानि जागृतिप्रबुद्धानि भवन्ति सा शब्दादिविषया बुद्धिरा
त्मानं पश्यतो मुनेर्निशेवा प्रकाशिका भवति ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

योगी च सर्वव्यवहारोऽर्वाणोऽपि लोकोत्तर इति निरूपयता
परमेश्वरेण संक्षिप्ता स्य स्वरूपं कथ्यते या सर्वेषां भूतानां
निशामोहिनी माया तस्यां मुनिर्जागर्तिकथं इयं हेयेति य
स्यां च दशायां लोको जागर्ति नानाविधो चेष्टां कुरुते स्वा मुने
रात्रिः यतो सौ व्यवहारं प्रतिबुद्धः एतदुक्तं भवति ये ये मा
या खलु तस्या मोहकत्वेनामरूपं सत्त्वं तत्र तत्र भासनं च तत्र

गी.
टी.
दि.

लोकः प्राच्यां स्वरूपमस्याप्रपराहृषेव द्वितीयस्मिं रूपे निब
द्धस्तिरास्ते योगी ततदिपरीतः तदीयं मोहकत्वं तडक्त
लनाय पश्यति स्वखतंत्रतां तनादियेत पश्यन्मस्याज्ञानी
मिथ्याज्ञानोपचातासुखतंत्रतानादरः पश्यतएव साराधि
रिति चित्रं विद्यायां चावयने योगी यत्र सर्वविभूतः अविद्यायां तदुद्दे यत्र जनः
प्रवृत्तश्च यि चित्रम् ६५

परमार्थप्रपाटी.

अथ विषयः पराहृतेन्द्रियस्यास्यिति माह यानि शेषाणि सर्वा
णि भूतान्यात्मानं न जानन्ति अतश्चात्मविषयकाज्ञानरूपाणि
वा भूतानां रात्रिः यथा तूकानां दिनमेव रात्रिः एवं तस्यां रा
त्रौ संयमी पराहृतेन्द्रियो योगी जागर्ति उदुद्धो भवति तथा
तस्यां जाग्रदृशायां भूतानि जाग्रति स्वव्यवहारे ऊर्वेति सा पश्य
तश्चात्मदृष्टेर्मुनेर्मननशीलस्य निशा भवति तत्रत्यव्यवहा
राभावात् तडक्ते प्रात्मानं हि स्फुरति सर्वशरीरभाजं ते वा
निशा भवति सा खलु तत्र सोऽयं जागर्ति जाग्रति च ते
व्यवहारजाते तत्र स्फुरत्पुरुषधियः क्षणदास्पृशत इति एवं स
कलेंद्रियपराहृति त्वमेवास्मिन् प्रज्ञत्वमित्यर्थः यद्वासर्वभू
तानां सर्वदेहिनां या सकलेंद्रियो परमरूपानि शास्त्रमुक्तिः
तत्रात्माकारोतः करणवर्त्य सत्यामपि प्रात्मानं न विदन्ति अ
थ तस्यां त्रयावस्थायां परिणतायां संयमी प्रात्मानिष्टः प्रमान्
जागर्ति प्रात्मानुसृष्टानुभववान्भवति देवैश्चेतन्मिथुने प
रमोऽष्टेष्टानंदसाक्षादेवं वित्स्वप्नालोकां ह तएव तदेव ते
मिथुने न प्रिये एषा प्रासमर्द्धयतीति श्रुतेः याशिष्टेपि निशा
दौ जागरणस्यांतेयो भाव उपपद्यते तं भावं भावयन्साक्षाद
दयानंदमश्रुते इति अथ यस्यां जाग्रदवस्थायां भूतानि जाग्र
ति स्वव्यापारे ऊर्वेति सा व्यवहारमपश्यतश्चात्मदृष्टेः पुरुषस्य
निशादृष्टप्रपंचास्फुरणात् ६५ ॥

वनमाली टी.

एवंमुमुक्षुणाप्रयत्नेन्द्रियनिग्रहः कर्तव्यः ज्ञानिनस्तस्मात्
कश्चाह येतिमुक्तानां सर्वभूतानां या भगवद्विषयकास्थिरप्रः
ज्ञानिशेवनिशायस्यामज्ञांतिगाढे निद्रायामिवशेरते संयमी
जितचित्तेन्द्रियः जागर्तिसम्पर्गपरोक्षेण परमेश्वरे पश्यतीत्यर्थः
यस्याविषयभोगरूपायां ज्ञान्यपेक्षयानिशायां भूतानि परमेश्व
रविमुखा निजायति मुनेः परमेश्वरमननशीलस्य निशा तस्या
स निद्रातीत्यर्थः यथा काकस्य रात्रौ यस्म्यदिनमुलूकस्य दिवा
यस्य निशा रात्रौ पश्यतश्चो लूकस्य पद्दिने रात्रिरेव सा काकस्य त
था ज्ञाज्ञयोः ॥ १५ ॥

ऊरुमवेजयन्ती टी.

नन्विन्द्रियाणामिन्द्रियार्थेभ्यः संयमने कृत्वा पियोगीतदनेतरं किं
फले माप्नोतीत्यपेक्षया तस्यात्मदर्शनपूर्विकां ब्रह्मविषयिनी
बुद्धिं स्थीनीमाह यानिशेत्यादिभिस्त्रिभिः यानिशेति सर्वभूतानां
सर्वेषां सर्वेश्वरे शराद्भगवतो मतः सकाशादितरान् देवान्मत्स
मत्वेन मन्यमानानां जीवेश्वरयोः स्वरूपायाः शार्थज्ञानेन तयो
र्भेदमज्ञानकल्पितमिति वदन्तं शास्त्राचार्यादिकं सर्वजगन्मि
ष्टेति प्रजल्पन्तं परिच्छिन्नवासानां भूतानां नित्यवद्भजीवानां या
निशा ऊह ऊह गभां युक्तातिमहान्धकारवती निधेवतेषां स्वप्
नस्वरूपा प्रकाशिकाऽन्यदेवभावसाधनादिशून्याः निमित्तभग
वद्भक्तिविशिष्टा भ्रवास्तिलतलात्मदर्शनपूर्विका परमात्म
विषयीनीया बुद्धिः सेवनिशेत्युच्यते तस्यां हरिविषयजनमोह
कारिणां कृष्णविषयिनो बुद्धेः संयमी शीघ्रं स्वर्गादिरूपशब्दा
दिविषयपदेभ्यो विधिश्चिदंशदिदेवेभ्यः सकाशात् वासान्
स्फुरणवृत्तीनां भगवत्स्वरूपविग्रहगुणशक्तिलीलादिषु वि
षयेषु संयमः सम्पन्नपरमार्थमविद्यते यस्य तस्यासः विस्मयन
न्यभक्तः जागर्तिसस्वरूपस्येश्वरेण सह स्वाभाविकभिन्नाभिन्न

गी.
टी.
टि.

रूपत्वे पश्यन् तच्चित्तो विनिदः संल्लिष्ट इति संयमीत्येकवचनेनैवं
भूतस्य हरिभक्तस्यातिदुर्लभत्वे दर्शितं यस्यां क्लृप्ते तत्रानेकामरभ
किमत्यां भगवदनन्यरतिरहितजनानन्दकारिणां अयथार्थं
नात्मपरमात्मतत्त्वविषयिणामनिश्चिततत्त्वत्रयायां बुद्धौ भू
तानि क्लृप्ते भक्तिविरहितानि भूतपयाश्च मरुगणश्च द्वावपि
जाग्रतिकर्तुं रादिरजनीचरवद्विनिद्राणि संतिष्ठंति सा बुद्धिः
आत्मानात्मपरमात्मस्वरूपं याथात्म्येन पश्यतः सुनेर्भगवत्स्व
रूपगुणस्त्रीलादिमाहात्म्यावगंतुं क्लृप्ते रूपगुणादिमनन
स्वभावस्य बाह्ये क्लृप्ते संयमिनः निशानिरतिशयाति
निविडजलदहन् संघटितामावास्या विशिष्टातिशयान्धकार
वती तमिसे वा प्रकाशिका भवेति संयमी निहृत्तिलक्षणमा
त्मदर्शनपूर्विकां भगवत्प्राप्त्या यभूतां केवलां क्लृप्ते विषयिणी
बुद्धिं विना न्यासं सारप्रापिकां प्रहृत्तिलक्षणानां देवविषयि
णी बुद्धिं न जानातीत्यभिप्रायः ॥ ६५ ॥

+ स्थितप्रज्ञस्य तत्त्वतः सिद्धयव सर्वेन्द्रियसं मधुसूदनी टी. ॥ यमइत्याह +

+ यावेदो तवाक्यजनितसाक्षात्काररूपा हे ब्रह्मास्मीति प्रज्ञा स
मज्ञानं वैभूतानां निशेव निशानां न्यतः प्रकाशरूपत्वात् तस्यां ब्रह्म
विद्यायां लक्षणयोः सर्वभूतनिशानां जागर्तिप्रज्ञाननिद्रायाः
प्रबुद्धः सन् सावधानो वर्तते संयमी रेन्द्रियसंयमवान् स्थितप्र
ज्ञ इत्यर्थः यस्यां तद्वैतदर्शनलक्षणायामविद्यानिद्रायां प्रस
मान्येव भूतानि जाग्रतिस्वप्नवत् व्यवहरंति सानि शानप्रका
शते आत्मतत्वे पश्यतो परोक्षतया सुनेः स्थितप्रज्ञस्य यावद्वि
नप्रबुध्यते तावेदेव स्वप्नदर्शनं वाथ पर्यंतत्वं दुमस्य तत्त्वज्ञा
नकाले तत्र भ्रमनिमित्तः कश्चिद्व्यवहारः तदुक्तं वार्तिकका
रैः कारकव्यवहारे हि सुद्वेवस्तु न वीर्यते सुद्वेवस्तु निमिद्वे
च कारकव्याप्यं हरिरिति तथा च यस्य विपरीतदर्शनं तस्य न
वस्तुदर्शनं विपरीतदर्शनस्य वस्तुदर्शनं न ज्ञेयत्वान्न यस्य च

तिस्रथा काकोलकनिशेवायं संसारोत्तात्मवेदिनोः यानि शास्त्रे भूतानामित्य
वाच्यं ५

वस्तुदर्शनेन तस्य न विपरीतदर्शनेन विपरीतदर्शनकारेणैव वस्तु
दर्शनेन वाधितत्वात् तथा च श्रुतिः यत्र वायुश्च दिवस्यान्
त्रान्योन्यात्पश्येत् यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदि
ति विद्याविद्ययोर्व्यवस्थामाह यथा काकस्य रोत्रं यथा दिनमु
लूकस्य दिवां यथा निशा रात्रौ पश्यतश्चो लूकस्य यदि न रात्रि
रेव सा काकस्येति महदाश्चर्यमेतत् अतस्तत्त्वदर्शिनः कथ
माविद्यकक्रियाकारकादिव्यवहारः स्यादिति स्वतः सिद्धं
वतस्येन्द्रियसंयम इत्यर्थः

७५ वस्तुदर्शिनस्य

६५ ॥

सदानंदी टीका ॥

एवं सुसुक्ष्माणां प्रज्ञास्येयं येंद्रियसंयमः कार्यप्रयत्नतः शा
स्त्राचार्योभ्यामुपदेशतः १ उत्पन्ने तत्त्वविज्ञाने लीलो ज्ञाने सकार्य
के इन्द्रियाणां सचिन्तानां स्वतः सिद्धोक्ति संयमः २ इत्याह भ
गवान्विस्मृत्तं निष्ठाप्रदर्शनात् वेदांतवाक्यजाप्रज्ञाहं ब्रह्मा
स्मीति यादृच्छा ३ अज्ञानप्रकाशत्वादज्ञानां रजनीवया
ब्रह्मविद्यास्वरूपिणो तस्य जागर्तिसंयमी ४ जितेंद्रियो जि
तमनाः स्थितप्रज्ञ उदारधीः प्रबुद्धोऽज्ञाननिज्ञांतः सावधान
सर्वतर्ते ५ शास्त्राहं कक्षायां निशाविद्या तमे मयी प्रस
माने वभूतानियं स्याद्यवहरंति वै ६ स्वप्नवत्स निशा तस्य
ब्रह्मतत्त्वं प्रपश्यतः स्थितप्रज्ञस्य विडोभेददृग्भावभास
ते ७ प्रबुध्यते नयावद्विता वत्समस्य दर्शने प्रबुद्धस्य पुनः
स्वप्नो वाधितो भ्रमकालिकः ८ बाधपर्यंततादृष्टा सकार्य
स्य भ्रमस्य च साक्षात्कृते परेतत्त्वेन भ्रमो न च तत्कालि ९ समू
लभ्रांति वाधाच्च तडकं वार्तिके स्फुटं कारकव्यवहारो हि सु
द्वंद्वस्तु न वीक्ष्यते १० सुद्वंद्वस्तु नि सिद्धे वकारकव्याप्तिसा
द्या काको लूकनिशेवायं संसारो ज्ञात्मा वेदिनोः ११ यानि शा

गी.
टी.
टि.

सर्वभूतानामित्यवोचत्स्वयं हरिः विपरीतदृशो नास्ति सम्प
ग्वस्तु निरीक्षणं ॥ वस्तुदर्शनजायस्माद्विपरीतादृशेव सा
सम्पग्वस्तुदृशो नास्ति विपर्ययनिरीक्षणं ॥ १३ सम्पग्वशावा
धितत्वात्समूलस्य भ्रमस्य हि उत्सुकस्य दिवांशस्य यथा काक
दिने निशा ॥ रात्रेयस्य च काकस्य यथोत्सुकदिने निशा
तथा ज्ञस्य निशेव स्ति निशा ब्रह्मविदो मुनेः ॥ १४ तथा ब्रह्मवि
दो मूढनिष्ठारात्रिवोदिता भ्रतस्तत्त्वदृशो नास्ति क्रियाका
रकलक्षणः ॥ व्यवहारोऽस्य सिद्धो तः सचित्तैर्द्रियसंयमः
वित्तस्मस्यात्मनिष्ठत्वादेव एवमुक्तः तस्याप्यनिवृत्तो
ध्यानमर्थायातं प्रवर्तते इत्युक्तं श्रीवसिष्ठेन रघुनाथे प्रतिष्ठा
दम् ॥ १५ ॥

नीलकंठी टी. ।

यदा पंचावतिष्ठेत्तत्सु राहृतश्रुते स्तामाहुः परमां गतिमि
त्येतच्चतुर्थपादे व्याचष्टे यानि शान्ति सर्वेषां भूतानामज्ञानो
यानि शान्ति निशा यस्या मध्यदिने उत्सुका इवा नथाश्रयेथाप
व सर्वे प्राणिनो भवन्ति तस्या तस्मिन्त्यग्नौ तिष्ठि संयमी उ
द्रियमनो बुद्धीनां निग्रहणशीलो योगी जागर्ति उद्रियादी
नां दृक्शक्तिलोपे पि भ्रतु परतदृक्शक्तिरेवास्ते तथा च
श्रुतिः न हि दृष्टुं ह्ये विपरिलोपो विद्यतेः विनाशित्वादिति
यस्या मविद्यायां यानि शायां क्रियाकारकादि द्वैतसमप्रव
र्तिकायां सर्वाणि भूतानि जायन्ति मिश्रीये उत्सुका इव सस्रया
परे प्रवर्तते सा भ्रविद्या पश्यतो मुनेः आत्मदर्शनवतो यो
गिनः प्रारब्धकर्मणा विदेहकैवल्यप्रतिबंधात्तलेशतो नुव
र्तमानाद्युत्थानकाले व्यवहरतोऽस्य गाढांधकारवती निश
वक्त्रेशकरी भवति श्रुतिस्तु कृमाराहियो गिनः वास्य व्यवहा
रादुद्दिजेते न राइव गाढांधकारे संचारात् यथोक्तं योगभा

ये अस्मिन्मात्रकलोहिविद्वानन्यत्पुङ्गवः त्वलेशेनापुद्गित
 इति अत्रवार्तिकानि कारकव्यवहारेहि सुद्धेवस्तुनवीत्य
 ते सुद्धेवस्तुनिमिद्धेचकारकव्याप्तिसुखा काकोलूक
 निशेवायंसंसारोऽज्ञात्मवेदिनोऽयानिशासर्वभूतानामि
 त्यवोचत्सयंहरिरिति बुद्धतत्त्वमलोकोयंजडोन्मत्तपिशा
 चवत् बुद्धतत्त्वोपिलोकमजडोन्मत्तपिशाचवदिति तदे
 वंकिमासीतेत्यस्योत्तरंयदासंहरतेचायमित्यादिना एतदं
 तेनयंयेनास्थितप्रज्ञः सदासमाधिमनुतिष्ठन्परमागतिं प्रा
 णास्तद्वत् ६५ ॥

श्रीनंदी टीका

स्थितप्रज्ञस्ययोगेनजगद्विलक्षणोवृत्तिमाह सर्वभूतानामन
 वास्थितबुद्धीनांयाविद्यातत्त्वज्ञानामिकानिशास्तिसेचारादेर्विष
 योनास्तिमूढायस्याविद्यायानप्रविचरन्तितस्याविद्यायामेवम
 र्वभूतनिशायांसंयमी **संयमी** स्थितप्रज्ञो जागर्ति
 विगतमोहनिद्राश्लेयस्यामविद्यायांसंसारव्यवहारवृत्तौभूतानि
 मूढाः जाग्रतिसुषुप्तः त्वादिकामनयातत्तत्कर्मकरणव्यवबुद्ध
 यः विनिद्रतासावधानतामनुभवन्ति सेयमविद्यामिकागत्रिः
 पश्यतः परमार्थतत्त्वमालोकयतः पुनः स्थितप्रज्ञस्यरात्रिः संचा
 रास्याविषयः सर्वमिदं विस्तृत्याभिनवगुणपादेऽन्यालोचने
 यो नरसंक्रमितवाचस्पत्यस्योदाहरणेवाख्याते तथाचमो
 क्षोपायेषपि ६५ ॥

रामकंदी टीका

सर्ववस्तुप्रकाशकस्वरूपप्रकाशनिरूपणरूपावृत्तिरेवेह संसा
 रिणः प्रतिनिशाशब्देनाक्ता तद्विषयत्वेन हि सर्वभूतान्यनुमिषि
 तदृग्णाक्रित्वाप्रसन्नानितिष्ठन्ति एवंविधायासर्वभूतानां निशात
 स्यात्तद्विषये संयमीयथोक्तप्रकारेण नियुक्तीत सर्वेन्द्रियः प्रबुद्धो
 जागर्ति प्रविकस्यतस्वभावनिर्मलविज्ञानमयविलोचनविभा
 व्यमानांतामेवाविमुंचन्विगतमोहनिद्राश्लेयस्यानुप्रतिक्षण
 विनम्रस्तत्त्वदः त्वसाधनभूतविषयग्रहणोत्सर्गमात्रव्यग्रसम
 ग्रेन्द्रियग्रामायांसंसारव्यवहारवृत्तौ सर्वभूतानि समस्तप्राणभूता

यानिशासर्वभूतानामविद्यास्तमयामिका परोक्षायः पराशान्तिस्तज्जोसममास्थितः
 यस्मिन्जाग्रतिभूतानिहृषेयस्मिन्नुः त्वदायिनि तज्जोसमत्तं तत्तत्
 शान्त्योसोसखी +

गी.
टी.
दि.

जायति तावन्मायावहितत्वात् विनिद्रितामिवात्रुभवेति
सातादृशीवृत्तिः पश्यतः सदसत्पदार्थसार्थपरमार्थमालोक
यतोमुनेः संयमिनः प्रबुद्धस्य रात्रिर्निशातो मुनितस्य निरवय
धानत्वात्

~~सर्वेषां भूतानां मार्गज्ञानं ध्याता हर्तृमतीनां~~
~~जायति तावन्मायावहितत्वात् विनिद्रितामिवात्रुभवेति~~
~~सातादृशीवृत्तिः पश्यतः सदसत्पदार्थसार्थपरमार्थमालोक~~
~~यतोमुनेः संयमिनः प्रबुद्धस्य रात्रिर्निशातो मुनितस्य निरवय~~
~~धानत्वात्~~

जायति तावन्मायावहितत्वात् विनिद्रितामिवात्रुभवेति

प्रतः संसारि पुरुषस्य विलक्षणं प्रबुद्धस्य वृत्तिमाह येति यादृ
तिरात्मनिष्ठा रूपानि शेषानि शास्त्राद्यर्थप्रकाशिका परमार्थ
भूताया अहन्ताया विद्यमानाया देहादिपुनिमग्रतया तेषाम
स्फुटत्वेन भासनात् तस्या संयमी उक्तविधयानि गृहीतेन्द्रियः
प्रबुद्धो जागर्ति स्फुटे परमार्थं पश्यति यस्यां ह्येतौ विषयनिष्ठा
रूपा यानि शाया भूतानि जायति स्फुटमर्थान् पश्यति सा मुनेर्म
ननशीलस्यात्मनि समाहितस्य पश्यतो दर्शनादिव्यापारे कुर्व
त एव निशास्फुटतया विषयावभासनात् यथा मधुपानं ह्नी
वस्य ॥ १५ ॥ तदुक्तं मोक्षोपायेषु चेतुर्विधतया तिष्ठन्बहिर्हीनोऽपि सन् परिश्रान्ततया नित्यं
निश्चलरिव लक्ष्यते इति ॥ पंचोलीटीका

यो यं लोकि को व्यावहारः स उ त्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्य
अविद्याकार्यत्वादविद्या निवृत्तौ निवर्तते अविद्याया अविद्यावि
रोधा त्रिवृत्तिः इत्येतमर्थं स्फुटीकृत्वाह तथा च विद्याविषयोः विरो
धा तद्विषययोर्भिन्नविषयत्वमाह यानि शेषेति सर्वभूतानां यास्मिन् प
रमार्थतत्वे मोहमयी सर्वपदार्थानां अविदेककरोत्तमः स्वभावानि
शाः तस्या तस्मिन् परमार्थतत्वे संयमी जागर्ति यस्या अविद्यालक्ष
णा यानि शाया भूतानि जायति परमार्थतत्वे पश्यतो मुनेः सानिशा

रावीरसमिद्धो धिनी ॥

कर्मयोगी च सर्वव्यावहारान्कुर्वणोऽपि लोकोत्तर इति निरूपयता
परमेश्वरेण सदिष्टास्य स्वरूपं कथ्यते यानि शेषेति सर्वेषां भूतानां

भूताविष्टानामिव निश्चयाभावाद्देहायमानानामकर्मयोगिनो
यानिष्ठा निशेवमोहिनी प्रयंगुरुरयं पिता, यं पितामहो, यं धाता
यं सुतो यं सुहृन्नेतव्य एतान्कृतामुष्मिन्पापकर्मकारितया।
निरयभाजश्चैतास्विनाक्षरामप्यस्थितेर्जिजीविषाभावाच्चा
त्यंतक्लेशपात्रं स्यामेत्यादिरूपांद्रियावविधीयमानमनोवृत्तिः।
प्रारभ्यमाणस्ववर्णाप्रमाचारो वितकर्मणः सकाशात्निवृत्तिनि
मितीभावसाधर्म्यात् प्रारभ्यमाणस्वधर्माचरणविषयप्रवृत्तिवि
स्मारणेनेतरानुभवजनकत्वात्कप्रमलोत्पादनसाधर्म्याद् निष्ठा
यामपिदिलोको दिनव्यवहारसात्त्वभूतान्निवृत्त्यनिद्रापरवशा
भावात्स्वामिकं व्यवहारमनुभवति तस्यामनोवृत्तौ संयमी सम्प्र
ग्यच्छति नियच्छति शत्रून्निवृत्तहणति दंडयतीति संयमी शत्रुनिग्र
हो यतः कर्मयोगी जागर्ति स्वधर्माचरणोदकनिश्चयत्वेन कप्रमल
परवशात्ताभावात्ततो निवृत्तेः यस्यां पुनर्हंतो स्वधर्मभूतपुहादित्याग
पूर्वपरधर्मभूतभिदाचरणाय भिनिवेशरूपायां लोको जागर्ति।
विविधं संकल्पते साहृतिरमुनेर्जीयमना स्थितस्य व्यवहारतत्परस्ये
तियावत् निशेवनिष्ठा स्वामिकतत्त्वाभासते मिथ्यैवायं उवादि।
दनननिमित्तककिल्बिषभ्रमश्चि यद्वा तत्र हंतो मनसः प्रवेशात्।
दानात् यतः पश्यतः संमुखो यातानुवादी नूननो यतान्यप्यतः
यद्वा पश्यतः स्वधर्माचरणो धर्म्यादिपुहाच्छ्रेयो न्यत्तत्रियस्य न वि
द्यते इत्याख्यलभंते पुद्गमीदृशमित्यंतेन ग्रंथेन प्रतिपादितमा मु
त्रिकं षोभनं फलं तदनाचरणोच अथ चेत्तमिमं धर्म्यमिस्मारभ्य
ततोऽः खतरं न किमित्यंतेन ग्रंथेन प्रतिपादितमैदिका मुष्मिको
भयानिष्ठं च जयेय राजयेवासति दतो वेति पयोक्ता मुभयलोके पि
स्वाभीष्टसिद्धिं विवेचयत इति मिथ्यात्वाभासे देतः पश्यत एव च
सारात्रिरिति विज्ञे तस्मादिंद्रियपरवशतया स्वधर्मानिवृत्तिरूपां
वृत्तिं विहाय तत्प्रवृत्तिरूपां वृत्तिमातिष्ठन्नोकोतरः कर्मयोगीति त
त्रैवास्यस्यैव मितिसंबन्धार्थः ६५॥

मधुभाष्य

यानिषेति यासर्वभूतानां निष्ठा परमेश्वरस्वरूपलक्षणा य
स्यांतसुमानोवनकिंविज्ञानंति तस्यामिंद्रियमपुक्तोक्तानी
जागर्तिसम्यगपरोक्षेण पश्यति परमात्मनमित्यर्थः यस्यां
विषयलक्षणायां भूतानि जायतितस्यां निष्ठायां निवसतः
प्रयोनजानाति मतादिवत् गमनादिप्रवृत्तिः तदुक्तम् देहं
ततन्नवरमं देहोपि देववशागतिस्त्रोकाभ्यां मननपुक्तोक्तिः
पश्यत इत्यस्य साधनमाह तेन विषयानुभवप्रकारमाह ६५

भाषा अनुवाद

जो सन्देह करो कि निद्रागत कहे सोये मनुष्यके समान
देखना सुनना बोलना चलना या परस करना आदि इन्द्रि
यों के व्यापार से रहित कहे इन्द्रीजित तो कोईभी पुरुष इ
स संसारमें नहीं देख पड़ता है तो स्थित प्रज्ञका लक्षण जो
कहा सो असंभव अर्थात् कोई भी स्थिर बुद्धि नहीं है इस
पर श्रीभगवान कहते हैं कि अज्ञान रूप अन्धकार से आ
वृत कहे येरे सकल मनुष्यों को आत्मनिष्ठा कहे आत्मज्ञा
न तत्त्वज्ञान रूप विषयमें दर्शन आदि कोई व्यापार न रह
नेसे जन्तुओं को जो निष्ठा कहे रात्रि अर्थात् दर्शनादि
व्यापार शून्य अवस्था तद्रूप आत्मनिष्ठा कहे तत्त्वज्ञान अव
स्था रात्रि है जिसमें विषयी विचारों को कुछ नहीं सूझता
सोये पुरुषके समान शिथिल पड़े है कोई इन्द्रो भी कुछ
काममें नहीं है यही आत्मनिष्ठा रूप निष्ठा सब जीवोंकी
जानो इससे संयमी कहे इन्द्रो जित जागते हैं अर्थात् त
त्त्वज्ञान का अनुभव करते और स्वस्वरूप को देखते आ
नन्द पावते हैं । और जो विषय निष्ठा कहे विषयोंका
ज्ञान जिसमें सब प्राणी जागते अर्थात् विषयी जन विष
यो में बोधयुक्त हो दर्शनादि व्यापार करते स्वप्नकी ऐसी
संपत्तमें मगन है सोई सुनि जो तत्त्वज्ञानी है उनको रात्रि
तत्त्व है अर्थात् इस विषय मोह रूप रात्रिमें उनको कुछ
नहीं सूझता सोये नरके समान अचेत है अर्थात् अज्ञानमें
हृष्टि है और विषय देखते नहीं सोई कहा कि जो निष्ठा
सब भूतकहे प्राणियों की है उसमें सुनिजन जागते औ
र जो ज्ञानियों की रात्रि उसमें प्राणीसब जागते हैं जैसे
उल आपत्तो ओच मगाडर कुलुन्दर आदि जीव और जी

गी.
टी.
दि.

बोंकी राति और इनका दिन है अपना सब व्यापार करते तु
सीसे सुमते रात भर तैसेही जानो १५ ॥

रोदा

जो यदराविसभजीवकों ताम हियोगीजाग तामहियगत
जीवसभसुनिको सो निषाभाग ६५ ॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापःप्रविशं
तियद्वत् तद्वत्कामायंप्रविशान्सर्वं सशान्तिमाप्नोति न कामकामी १० ॥

शंकरभाष्य टी.

विडुषस्त्यक्तैषणस्थितप्रज्ञस्य यत्तेरेव मोक्षप्राप्तिर्न त्वसंन्यासिनः कामकामिन इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्नाह आपूर्येति आपूर्यमाणमद्विरचलप्रतिष्ठं अचलतयाप्रतिष्ठा अवास्थितिर्यस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः सर्वतो गताः प्रविशन्ति स्वात्मसमविक्रियमेव सन्नेयद्वत् तद्वत्कामाविषयसन्निधावपि सर्वतश्चाविशेष्टाय मुनिसमुद्रमिवापोः विजृम्बन्तः प्रविशान्सर्वे आत्मन्येव प्रलीयन्ते न स्वात्मवशं जृम्बन्ति सशान्तिं मोक्षं प्राप्नोति नेतरः कामकामी काम्यन्त इति कामाः विषयास्तान् कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी नैव प्राप्नोतीत्यर्थः १० ॥

आनंदगिरिकृत टी.

न त्वसंन्यासिनामपि विद्यावता विद्याफलस्य मोक्षस्य लब्धे शक्यत्वात् किमिति विडुषः संन्यासेनियम्यते तत्राह विडुष इति आपातज्ञानवतो विवेकवैराग्यादिविशिष्टस्यैषणभ्यः सर्वाभ्याभ्यास्थितस्य अवणादिद्वारा समुत्पन्नसाक्षात्कारवतो मुक्त्यस्य संन्यासिना मोक्षो नान्यस्य विषयत्वेणापरिभूतस्य इत्येतदृष्टान्तेन प्रतिपादयितुमिच्छन् रागद्वेषविमुक्तैस्त इति श्लोकोक्तमेवार्थं पुनराहेतियोजना अद्विः समुद्रस्य समानात् पूर्यमाणत्वे हृदि द्वासवती तदीयास्थिति रापतेदित्याशंक्याह अचलेति नहि समुद्रस्योदकात्मकं प्रतिनियतेरूपं कदाचिद्विवर्द्धते ह्रसते वा तेन तदीयास्थितिरेकरूपैवेत्यर्थः तत्तद्देवाद्येवापः समुद्रान्तर्गच्छन्ति तर्हि तस्य वि

गी.
टी.
हि.

क्रियावत्त्वात्प्रतिष्ठा स्यादित्याशङ्काह स्वात्मस्यमिति इच्छाविशेषः
विषयाणामसन्निधौ विडम्बिनिर्विकारेप्रविशन्नोपि सन्निधा-
नेतस्मिन्प्रविशन्नो विकारमापादयेयुरित्याशङ्काह विषये-
ति प्रवेशविषय इति सर्वत इति योः काम इत्यादिश्रुतेर्विषय-
विमुखस्य निष्कामस्य मोक्षो न कामकायकस्येत्याह सशान्त-
मिति १० ॥

स्वामिभक्त टी.

ननुविषयेषु दृष्टभावे कथामसौतानुभूते इत्यपेक्षायामाह
आर्ह्यमाणमिति नानानदीभिर्गर्ह्यमाणमपि प्रचलप्रतिष्ठ
मनतिक्रान्तमर्यादमेव समुद्रं पुनरपि आत्मा आपायया प्रविशं-
तितथा कामाविषयायं मुनिं प्रतर्ह्येभिर्भोगैर्विक्रियमाणमेव
शरत्तु कर्माभिरक्षिताः सतः प्रविशन्ति सशान्तिं कैवल्यं प्राप्नोति
ननु कामकामी भोगकामनाशीलः १० ॥

विशाचभाष्य टी.

एवमविद्याविद्याभेदादविडम्बः सर्वकर्माणिविडम्बस्सर्वनि-
वृत्तिः स्वभावात्सकलकर्मसंन्यास एव विडम्बस्यैवैषणस्य
स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षः न कामकामी न इत्येवमर्थे दृष्टेते
न प्रतिपादयिष्यन्नाह आर्ह्यमाणमद्विरचलप्रतिष्ठं प्रच-
लाप्रतिष्ठायस्य सस्तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति य-
द्वत्तयथा तद्वत्तथा कामार्थं प्रविशन्ति परमात्मज्ञानेनैव रा-
गद्वेषभ्यां प्रकल्पमानं सशान्तिं मोक्षलक्षणं प्राप्नोति न काम-
कामी कामान् कामयत इति कामकामी १० ॥

शमानुजभाष्य टी. ॥

यथात्मनैवार्ह्यमाणमेकरूपं नादेयापः प्रविशन्ति आसा-
मन्ता प्रवेशे प्रवेशे च समुद्रानकं च न विशेषमापद्यते एवं
सर्वकामाशङ्कादिविषयाय मिनं प्रविशन्ति तदिन्द्रियगोचर-
तां प्राप्नुवंति सशान्तिमाप्नोति शङ्कादिन्द्रियगोचरतामापन्ने
समुद्रात्मावलोकनत्वेनोपानविकारमाप्नोतीत्यर्थः स एव

न

यं सं

सि

शान्तिमाप्नोति न कामकामी शब्दादिभिर्यो विक्रियते सकदाचि
दपि न शान्तिमाप्नोति १. ॥

अभिनवगुप्तकृत टी.

अतएव योगी न कामार्थं बहिर्यो वति अपि त्विन्द्रियधर्मतया ते
विषया अनुप्रविशन्ते न तरे गयेति न दोषे गा इवादिभिः एवं
तृतीयो निर्णीतः १. ॥

परमार्थप्रणाटी.

अर्थेन्द्रियपरावृत्तिरुत्पत्त्यानेनाह आसुर्यमाणमितिः सप्रकृतः
शान्तिं शमसुखं प्राप्नोति सकः सर्वकामाः सर्वविषयास्तु यो
प्रविशन्ति परावृत्ता भवेति तद्वत् किं वत् यद्वत्तापो नाम नदीः
प्रवाहाः समुद्रं प्रविशन्ति किं भूतं आसुर्यमाणमेवेति हि निःसा
र्यमाणेषु दकेषु पत्तीणां तथा पुनर्तेषां यथा सन्नप्रवाहेयु
केपि प्रचलप्रतिष्ठे अनुलक्षितमर्यादं एवं प्रकृतेऽपि विषय
वृत्तिषु बहिर्निस्तृताः सपि स्थितप्रज्ञत्वादनुपत्तीणां पुनः प्र
विष्टाः सपि अहंनिवृत्तेऽपि इत्याभिमानमन्यमित्यर्थः एवं वि
धत्वात्मसुखभाक् परंतु न कामकामी भोगकामनाशीलः १.

वनमाली टी.

ननु वाक्यार्थानुसंधाने विना ज्ञानिनो युज्येतापि कथं चिद्भ्रम
नादिकं विषयानुभवस्तद्वत्तु मानः कथं स्यात् तस्य नियत
साधनसाध्यान्नुसंधाने विना तदप्यादित्वा शंक्यतस्य विष
यानुभवप्रकारमाह आसुर्यमाणमिति तदीभिर्ग्राह्यमा
णं संते हृष्टादिप्रभवाः प्रणापः सर्वाः आसमुद्रं प्रविशन्ति की
दृशमचलप्रतिष्ठे अनतिक्रान्तमर्यादं प्रचलानां मेनाका
दीनां प्रतिष्ठायस्मिन्निति वातिगंभीरं यद्वत् येन प्रकारेण
निर्विकारत्वेन तद्वत् तेनैव निर्विकारत्वप्रकारेण यो स्थित
प्रज्ञे निर्विकारमेव संतः कामाः अज्ञेः काम्यमानाः शब्दाद्याः
अवर्जनीयतया शरत्कर्मवशात्प्रविशन्ति न तु विकर्तेशक्नु
वन्ति सशान्तिः सर्वलोकिकालोकिकर्मविज्ञेऽपि निवृत्तिमोक्षा

गी.
टी.
दि.

एवंचाप्रोतिनकामकामीकाम्यान्विषयात्कामयित्वंशीले
यस्यसकामकाम्यज्ञः शांतिनाप्रोति १. ॥

ऊरुमवेजयन्ती दी.

नन्वेवंभूतः संयमीकोवाभवतियस्यदृशीबुद्धिरथवेददृष्टि
मुक्तोयः सः किंवाफलमाप्रोतिइत्याशंकायासदृष्टातेनाह
आपूर्यमाणमिति यद्वेद्येनप्रकारेण अनेकनदनद्यादिसंब
न्धिन्नामहृत्योवेगवन्नराशोपोजलानि आपूर्यमाणं निजा
परिमितनीरनिकायेरेव प्रसृतसुतदमभिव्याप्यपूर्यमाणं
परिपूर्णइत्येननास्पतरनद्यादिजलाभिलाषानपेक्षत्वमुक्तं
अतएवप्रचलप्रतिष्ठेप्रचलानादेयजलौघैरक्षमिताप्रति
ष्ठास्थितिर्यस्यतथातमित्यनेनास्यागायत्वमतिविस्तार
त्वेचोक्तं समुद्रं समुद्रं जलं विद्यते यस्य ते महजलराशि
वन्तेप्रविशन्ति सर्वाभ्यादिग्भ्याविशन्त्यपितेनहोभयन्तीत्य
र्थः तद्वन्तेनैवप्रकारेण सर्वकामाः काम्यन्तइतिकामाः श
ब्दादयोविषयायद्वादेवातान्नरविषयकाः साधनफलस
म्बन्धादिरूपाः सर्वप्राकृतवस्तुमात्रविषयकाः समस्ताः का
माः आपूर्यमाणं देहगोहादौ सर्वस्मिन्प्राकृतवस्तुन्यहंममे
तिभावेदेहांतेरप्रभावेदित्वान्मावलोकेनायुक्तेनहंस्मैक
भक्तियुक्तेनमनसेवप्रासमन्नात्सर्वेन्द्रियविषयभोगभ्यः
पूर्यमाणं तन्मिमेतमितिऊतोयतोः चलप्रतिष्ठेचलचलः
स्तीविद्यतेयस्यसचलोविस्तः प्रस्थासौचलश्चाचलः प्रवृत्ते
तिश्रुतेः प्रक्षराणामकारोस्मिइत्यत्रैववक्ष्यमाणान्नतस्यर
मासहितस्यविस्तोः प्रतिष्ठाप्रकर्षेणस्थितिर्यस्मिन्सतलः
स्तीनिवासनिवासभूतमित्यनेनास्यरमासहितविस्तुनिवा
सत्वेनान्यदेवादीनांशब्दादिप्राकृतविषयाणांचवासनार
हितान्तस्करणवत्चनिरतिशयानंदरसपूर्णत्वेचोक्तंसमुद्र
पक्षेणयमर्थोज्ञेयः ननुविस्तोः प्रतिष्ठानुसर्वेष्वपिभूतमा
त्रेष्वविद्यतेनतकेवलेविस्तुभक्तिमत्त्वेवसर्वव्यापनशीलः

त्वादतः सर्वाणि भूतानि संयमिनः कथं न स्युः कथं वै को विस्मय भक्त
एव संयमीत्याशं कायाय मे वैष ह्यते इति श्रुत्युक्तेन द्वितीयान्तेन
यच्छा ह्यर्थेन सह संयमीत्यस्य पदस्य भेदार्थं दर्शयन्नाह यमिति
यं विष्णो रनुग्रह भाजनं संयमिने प्रविशति प्रकर्षेण विशान्तिने
कामाय स्पेन्द्रिय सन्निकर्षतो प्राप्नुवंत्यपि यन्मनसि विक्रियां नो
त्यादयन्ति स एव संयमी ह्यस्य भक्तः शान्तिं भगवत्साम्प्राप्यति
रूपं शुक्तिमाप्नोति न कामकामी कामानुशङ्खादिविषयान्का
मयितुं शीलं यस्य तथासः यदा कामानां कामवतो ब्रह्माद्येन
कदेवानां कामास्तत्प्राप्तीच्छा विद्येते यस्य सः पुरुषः शान्तिं प्रा
प्नोति यतोऽस्य कामकामिनी बुद्धिर्निर्भिन्नानेकदेवविषयि
काः नेककामनया सकली भावेषा प्राप्ता सती स्वात्म परमात्मत
त्त्वविचारे समर्था भवति श्रुतो ये कामकामी स्वस्वरूपदर्शना
भावेन शान्तिं प्राप्नोतीति भावः ३० ॥

+ एतादृशस्थितप्रज्ञस्य सर्ववित्ते पशंति मधुसूदनी टीका । रणार्थसिद्धेति सदृशं तमाह +

+ सर्वाभिर्नदीभिराघृत्यमाणं संतं हृष्टादिप्रभावा अपि सर्वाश्चापः
समुद्रं प्रविशन्ति कीदृशमचलप्रतिष्ठमनतिक्रान्तमर्यादे अ
चलानां मेनाकादीनां प्रतिष्ठा यस्मिन्निति गाभीर्यातिशय उक्तः
यद्वद्येन प्रकारेण निर्विकारत्वेन तद्वत्तेनैव निर्विकारत्वप्रका
रेण यं स्थितप्रज्ञे निर्विकारमेव संतं कामाः शैलौकैः काम्यमा
नाः शङ्खाद्याः सर्वे विषयाः अवर्जनीयतया प्रारब्धकर्मवशात्
विशन्ति न तु विकर्तं शक्नुवंति समस्तसमुद्रस्थानीयः स्थित
प्रज्ञः शान्तिं सर्वलोकिकालोकिककर्मवित्तेपनिवृत्तिं वायिता
नुहत्याः विद्याकार्यनिवृत्तिं चाप्नोति ज्ञानबलेन न कामकामी
काम्यान् विषयान् कामयितुं शीलं यस्य सकामकाम्यः ज्ञः शान्
तिं व्याख्यातो नाप्नोति अपि तु सर्वलोकिकालोकिककर्म
वित्तेपेण महति क्लेशार्णवे मग्नो भवतीति वाक्यार्थः एतेन ज्ञा
निन एव फलभूतो विद्वत्संन्यासस्तस्यैव च सर्ववित्तेपनिवृत्तिरू

ननु ततः

च ५

पाजीवन्मुक्तिर्देवाधीनविषयभोगेपिनिर्विकारतेत्यादिकमुक्तं
वेदितव्यं ७० ॥

७ तदेवं सर्ववित्तेपनिहृतिस्तस्य भीमतः उक्ताधुना कामशान्तिः
सदृष्टानि दृश्यन्ते । आसुर्यमाणं सर्वाभिनेदीभिरपि सागरे
हृष्टादिप्रभवाप्रापः प्रविशति यथा विलाः २ अनतिक्रान्तः
मर्यादेतिष्ठन्ति निर्विकारतः धीरन्तेन प्रकारेण स्थितप्रज्ञमव
स्थितः ३ निर्विकारतया संते काम्यमाना अपीतैरेः शब्दाद्या
विषयाः सर्वे यदि प्रारब्धकर्मणा ४ प्रविशन्ति न तच्चित्तं विक
र्तेश्चक्रवर्तिने समहार्णवतुल्यायः स्थितप्रज्ञो विचक्षणः
सर्वलौकिकवित्तेपनिहृतेर्ज्ञानतेजसा अविद्याकार्यमाभा
समपित्यक्ता स नैष्टिकी ५ शान्तिमाप्नोति मूढस्तु कामका
मी न शान्तिभाक् काम्यान् कामयितुं शीलं यस्य संसारिणः
स च ६ सदा क्लेशाणां वेभशो भवतीत्याशयो हरेः ७ । १० ॥

[illegible]

प्रतिमानकरोति हि दिवान्तरात् ॥ १ ॥
 ननु प्रजहाति यदा कामान् इन्द्रियाणां इन्द्रियार्थेभ्यो निवृत्तीनां
 त्यादिना सकृदिषयाणां प्रहाणं तेभ्यो इन्द्रियादीनां प्रत्याहर
 णमुक्तं तेन तेषां मात्मनः एय कसत्त्वमस्तीति सिद्धं न च नेह ना
 नास्ति किंच नेत्यादि कृत्यानेषां बाधा तत्र तदस्तीति वाच्यं इहेति
 प्रतीयेत तत्रिषेधात् न हि इह भूतले च दोनास्तीत्युक्तं चटस्य
 स्वरूपे निषिध्यते किंतु तस्य भूतलसंबन्धमात्रं तस्मात्कामानां
 एय कसत्त्वमस्य तोना हेतुसिद्धिरित्याशंक्य सदृष्टं ते परिहर
 ति आस्यमाणमिति प्रविशंतीभिरिन्द्रियास्यमाणमपि प्रचल
 प्रतिष्ठं प्रनुदिकं वृद्धिहीनत्वात् एवं निर्गच्छंतीभिरिन्द्रियामा
 नमपि प्रचलप्रतिष्ठं प्रतिकं द्वा सहीनत्वादित्यपि बोध्यं एवं विधे
 समुद्रं यद्वा त आत्मप्रभवा आपः प्रविशंति तद्वा त यं पुरुषं कामैरा
 स्यमाणं हीयमानं वा प्रचलप्रतिष्ठं निर्विकारं वृद्धिद्वा सहीनत्वा
 त आत्मप्रभवाः सर्वे कामाः प्रविशंति स एव शान्तिमोक्षमाप्नोति
 कडः खोपरमं शोभेति न त्वकामकामी विषयाणी अयं भावः कू
 टस्यादात्मनः सर्वस्य उत्पत्तिस्तत्रैव चलयति सर्वश्रुतिस्मृतिप्र
 सिद्धं तेन कामानां प्रहाणं तेभ्यो इन्द्रियाणां प्रत्याहरणं स्यमा
 णं नेतेषां परमार्थतः एय कसत्त्वसाधयति बद्धप्रमाणविरोधा
 त किंतु पारमं प्रसिद्धं एय कसत्त्वमभिप्रेत्य प्रहाणादिकमुक्तं
 प्रविलापनेनैव मेव व्याख्येयं यथा ग्रंथे पथिकतेष्टा कपाले नि
 र्वपेदिता दोमिर्वपति नायाग उच्यते न तत्र श्रोतार्यमात्रं तद्वा दि
 द्वापि ज्ञेयं नेह नानास्तीत्यपीह परिदृश्यमाने प्रपंचे आत्माति
 रिकं नाना किमपि नास्तीत्येव परतया व्याख्येयं तथा च आत्मे
 वेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं सर्वं त्वत्त्विदे ब्रह्मैत्यादयः श्रुतिवादाः से
 गच्छंते आत्मनिकल्पितस्यास्य तत्रैव निषेधेनान्यत्र सत्त्वात्तुप
 पत्तेर्न कामानां एय कसत्त्वमस्तीति युक्त एव समुद्रदृष्टं तः य
 त्समुद्रात्पृथग्गंगायाः सत्त्वमस्तीति तत्र कार्यकारणसत्ता
 दिरिक्तसत्ताया प्रभावात् वाचारेभ्यो विकारानामथेयमिति
 कार्यस्य बागलंबनमात्रत्वं प्रवणदित्यन्यत्र विस्तरः १० ॥

गी.
टी.
हि.

हरणे व्याख्यातम् उपमानं शान्देरी टीका निदर्शनेन स्थितप्रज्ञस्वरूपमाह +

श्रौणानानादिगंतगगतसरिरुपासमुद्धंताभिरापर्यमाणम
पचलप्रतिष्ठमपरित्यक्तपूर्वावस्थनिष्कंपागंभीरनिजप्र
ततिस्थं यथाप्रविशान्ति सावेगमागताप्रपितस्मिन्नेवलीयेन
तद्वयासीतप्रज्ञसर्वकामाः प्रविशंतियाः प्रसंगागतेस्तत्वाः
दिहेतुभिर्विषयेः भुक्तेरपि सोभं चित्तविकारेनेतेन शक्यते स
एव शान्तिमाप्नोति न तु कामकामी प्रत्यक्षं परिहृतेन्द्रियया
पारोपि मनसा कामान्विषयान् कामयमानः शान्तिमाप्नोति
अत्रेदं तात्पर्यं ज्ञानसमुच्चितेन कर्मणैव मुक्तिः न तु कर्मसंन्या
सेन १० ॥

रामकंठी टीका

सप्रबुद्धः पुरुषानि शयः शान्तिसकलविकल्पकक्षोलक्षोभप
रित्तयात्रिस्त्रिभित्तवृत्तितामधिगच्छति शान्तिमाप्नोति कोसोयं
कामाविषयास्तद्व्याप्तविशान्तिनिरभिलाषमेवावगाहने कथं
यथासमुद्धंतानागन्तरागतसरिरुपाश्रयः कीदृशं ताभिरा
पर्यमाणं प्रियमाणमपि प्रचलप्रतिष्ठं निष्कंपापापारगंभीरनि
जावस्थाने अनेनोपमानेन प्रत्यासत्तिसामर्थ्यात्सम्बन्धमानेन
पितृत्वादिति हेतुभिः शब्दादिभिर्यः सोभयते न शक्यते स एव शान्
तइत्युच्यते यत्नेषु सन्निहितेषु शान्तः यथोक्तम् विकारेहेतो
सति विक्रियने येषां न चेतोसित एव धीरा इत्यत एवाह न का
मकामी शान्तिमाप्नोति

१ हि

१ नत

१० ॥

लासिकी वल्लभसी टीका

नन्वस्फुटतयाप्यर्थप्रकाशत इदं तैः स्वखडः खारिभिर्विक्रिया
स्यात्तस्यैतुपमाननिदर्शनेन तत्स्वरूपमाह श्रौणानानादि
तिः भोगैरविक्रियमाणमेव योगी त्वभिलाषेण न बहिर्योवति
अपि विन्द्रियधर्मतया ते विषया अनुप्रविशन्ते न तरे गयन्तीत्य
र्थः १० ॥

† प्रारब्धकर्मभिराक्षिप्ताः सन्तः प्रविशन्ति स शान्तिं मोक्षाख्यं प्राप्नोति न तु काम
कामी विषयाभिलाषुकः

नानानदीभिरापर्यमा
णमप्यचलप्रतिष्ठमनति
क्रान्तमर्थादमेव समुद्धं
तरा यथा श्रौणो यथा प्रति
शान्ति तेषां कामाद्यं मुनि
मनदृष्टि

पंचोलीटीका

विदुषः तन्मोक्षसाध्यतत्प्रज्ञस्य यतेः एवमोक्षप्राप्तिः न तत्र संन्यासि
न कामकामिनः इत्येतमर्थं दृष्टेतेन प्रतिपादयिष्येनाह आसुर्यमा
ण इति अग्निः आसुर्यमाणमचलप्रतिष्ठं प्रचलतया अवस्थितं समु
द्रं यद्वा विप्रं तितहत्सवैकामाः सर्वमनोरथाः ये यतिं प्रविशन्ति आ
त्मन्येव लीयन्ते स शान्तिमोक्षं मामोति न कामकामी विषयकामना
युक्तः न प्राप्नोति १० ॥

रत्नवीरसमिद्धेधिनी ॥

अतएव आसुर्यमाणमिति आयो नदीवेगाः समुद्रं यद्वा विप्रं
ति अंतर्लीना भवन्ति प्रवेशे प्रकारं विशेषणद्वारेणाह आसुर्य
माणं आसमंतात्सूर्यतश्च न कश्चिदेशोऽस्य स यत्र न प्रविशन्ति
नित्यं तेषां प्रवदनस्वाभाव्यात् तथा सत्यपि प्रचलप्रतिष्ठं वेला
दूषामर्षादप्रतिष्ठा ततो नोत्तरंगयति एवं कामाः अन्यथा प्र
तिपन्ना गुरुयं न दंतव्य इत्यादि दूषामनोधर्माः संकल्पा य प्र
विशन्ति स्वभावात्प्रवेशं कुर्वन्ति परं तत्रैवांतर्भवन्ति न स्वनिश्चया
च्चालयन्ति स एव कर्मयोगी शान्तिं दुःखनिवृत्तिं प्राप्नोति न पुनः
कामकामी काम्यं ते इति कामाः पुत्रादयः तान् कामयितुं संकल्प
यितुं शीलमस्येति ताच्छीलेरिति निः ताच्छील्यं च तत्स्वभावता न
ष्टाचायमर्थः स्वभावस्या निवृत्तेर्यः कामानेव संकल्पयति कथं
मेतान् नृन्मीति न तत्र प्रारभ्यमाणं क्रियां निर्वर्तयति निश्चयदार्ढ्या
भावात्सकथं शान्तिं भाग्यवेदिति यद्वा न कामकामीत्येकं पदं स
त्यस्य देवगर्भं विशेषणं कंसुरावं न कं न कं दुःखं न समाप्तः तदा
समंतान् लीनाति दूरी करोतीति न कामः स्वर्गः तं कामयतीति क्ष
त्रियस्य संमुखं पुद्गे प्राणत्यागादवश्यं भाविनी स्वर्गप्राप्तिरिति
रतीयो निर्णीतः ११ ॥

मधुभाष्य

प्राप्यमाण इति यो विषयैराप्यमाणोऽप्यवलप्रतिष्ठो भवति
तौ तैकं प्राप्नोति प्रलयं च करोति समुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः यतदे
नवप्रलयं करोति नवाभावे सुष्यति नदिसमुद्रः सविस्मवेष्टा
प्रवेष्टानिमित्तौ हृदि प्रोषौ बहुतरंगं प्राप्नोति प्रलयं च करोति स
मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः यतदेवप्रपंचयति ॥

विष्णोः प्रलयं करोति नवाभावे सुष्यति नदिसमुद्रः सविस्मवेष्टा
प्रवेष्टानिमित्तौ हृदि प्रोषौ बहुतरंगं प्राप्नोति प्रलयं च करोति स
मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः यतदेवप्रपंचयति ॥

भाषा अनुवाद

जो कहो कि विषयमें दृष्टि विना फेरिवे ज्ञानी विषय भोग कैसे करतेहैं इस आशयमें कहतेहैं कि जैसे नद नदी नारीके जल प्रवाहके जोरसे प्रचल समुद्रमें जाय प्रवेश करते पर समुद्रकी इच्छा नहीं तैसेही विषय सब दृष्ट कहे पूर्वकर्मके अनुसार भोग इच्छा हीन मुनिके अंतःकरण में दृष्टके जोरसे कर्मके द्वारा विषय प्रवेश करते पर ननु तिनके द्वारा ही अर्थात् विषय भोग करते भीवे के वल्य मुक्ति पावतेहैं और कामके कामी भोग कामना शील कहे विषय स्वभाव नहीं होतेहैं ७० ॥

दोषः॥

पूर्णप्रचलप्रतिष्ठत दोष प्रविशेजलसमुद्रज्योसोऽ त्यों
सुभकामलिय सोप्रांति पावें विषयीजीवसख निक नजा
वें ७०॥

卷一百一十五

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
नमस्तस्मै श्रीकृष्णाय नमः ॥

विहायकामान्यः सर्वान् प्रमोक्षरतिनिस्पृहः
निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥

शंकरभाष्ये

यस्मादेवं तस्मात्विहायेति विहाय परित्यज्यकामान्यः
४ संन्यासी सर्वानशेषतः कार्त्तुर्न चरति जीवन्मात्रवेष्टाशेषः
पर्यटतीत्यर्थः निस्पृहः शरीरजीवन्मात्रेऽपि निर्गतास्पृहाय
स्य स निस्पृहः सन् निर्मम इति ममत्ववर्जितः शरीरजीव-
न्मात्रादिप्रपरिग्रहेऽपि ममेदमित्यभिनिवेशवर्जितः निर-
हंकारो विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभावना रहित इत्यर्थः
सर्ववैभूतः स्थितप्रज्ञो ब्रह्मविच्छान्तिं सर्वसंसारदुःखापर-
मत्वलक्षणो निर्वाणत्वात्मा अधिगच्छति शान्तिं ब्रह्मभूतो
भवतीत्यर्थः ॥

शानंदगिरिकृतटी.

यदि गृहस्थेनापि मनसा समस्ताभिमानं हित्वा कूटस्थं ब्रह्मा-
त्मानं परिभावयता ब्रह्मनिर्वाणमाप्नोते शान्तिं तर्हि मोक्षा-
दिविदुःखनमेवेत्याशंकाह यस्मादिति शब्दादिविषयप्रव-
णस्य तत्तद्विच्छाभेदभागिनो न मुक्तिरिति व्यतिरेकस्यासि-
द्धत्वात् पूर्वोक्तमन्वये निगमयितुमनेतरे वाक्यमित्यर्थः
प्रशेषविषयत्यागो जीवनमपि कथमित्याशंकाह जीव-
नेति सम्भवद्वागद्वेषादिकेदेशे निवासव्याप्त्यर्थं चरती-
त्येतद्व्याचष्टे पर्यटतीति विहाय कामानित्यनेन पुनरुक्तिं
परिहरति शरीरेति निस्पृहत्वमुक्त्वा निर्ममत्वात् पुनर्वद-
न्त्येव पुनरुक्तिमार्थिकी न पश्यसीत्याशंकाह शरीरजीव-
नेति सत्यहंकारे ममकारस्यावश्यकत्वात् निरहंकारे व्याक-
रोति विद्यावत्त्वादीति स शान्तिमाप्नोति इत्युक्तमुपसंहर-
ति सर्ववैभूत इति संन्यासिनो मोक्षमपेक्षमाणस्य सर्व-

गी.
टी.
टि.

कामपरित्यागादीनि ~~स्वा~~कोक्तानिविशेषणानि यत्रसाध्यानि
तत्सम्पत्तिफलसु केवलमित्यर्थः ३१ ॥

स्वामिकृत टी.

यस्मादेवंतस्माद्विहायेति प्रामाण्यकामानुविहायत्यक्तोपेक्षा
शान्तेषु च निःस्पृहः यतो निरहंकारः अतएव तद्भोगसाधनेषु
निर्ममः सन्नतदृष्टिर्भूत्वा यश्चरति ~~न~~ वशेन भोगानुभूयेत
त्रकापि गच्छतीति वासंशान्तिं प्राप्नोति ३१ ॥

पिशाचभाष्य टी.

यस्मादेवंतस्मात् विहायेति चरति शरीरजीवनमात्रमेव चे-
ष्टेति स्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि निर्गतास्पृहा यस्मिन् स्पृ-
हः उपेक्षकः निर्गमः शरीरादौ ममेदमिति बुद्धिरहितः निरहं-
कारः विद्यावत्त्वादिनिमित्तेनात्मसंभावनारहितः ~~संशान्ति~~म
विद्योपरमलक्षणमधिगच्छति ३१ ॥

रामानुजभाष्य टी.

काम्यं तदिति कामाशाब्दादयो विषया यः प्रमानुशब्दादीन् स-
र्वान् विषयान् विहाय तत्र निःस्पृहः समतारहितश्च प्रनात्मनि दे-
हे आत्माभिमानरहितश्चरति ~~संशान्ति~~म गच्छति ३१

अभिनवगुप्तकृत टी.

स योगी सर्वकामसंन्यासित्वाच्छान्तिरूपं मोक्षमेति ३१ ॥

परमार्थप्रणा टी.

अथ तदेव प्रकथयति विहायेति यः प्रमान्साधितपुरुषार्थः
सर्वान् कोऽन्विषयान् विहाय ततोऽपमान्कृत्यानि स्पृहाश्चरति
अथ निःस्पृहत्वमेवाह निर्मम इति विषयेषु सत्सुऽपि ममताभि-
मानसु न्यः पराह तेषु निरहंकारः अहं कृतकत्वरति स्थाया सु-
न्यः ~~एवं~~ विधेयानि स्पृहः स एव शान्तिमधिगच्छति नान्यः ३१ ॥

वनमाली टी.

एतदेवप्रपंचयति विहायेति सर्वानवाद्यानृहृदोवादीन्
 आतरात्मनोराज्यरूपान् वासनामात्ररूपान्पथिगच्छतस्त
 एतस्मिन्तत्त्वान्कामास्त्रिविधानविहायेत्य शरीरजीवनः
 मात्रेनिःस्पृहः सन्नयतो निरहंकारो देहेन्द्रियादावहंममेति
 धीशून्यः निर्ममो देहयात्रा माग्रायेपि शारव्यकर्मसि प्रको
 पीनाह्लादनादौ ममेदमिति धीशून्यः सन्नयः प्रमान् चरति
 शारव्यकर्मवशाद्भोगानभुंक्ते सपवंभूतः स्थितप्रज्ञः सर्वसं
 सारदुःखोपरमरूपो मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः तदीदृशं व्रजने
 स्थितप्रज्ञस्येति च त्वर्थं प्रस्योत्तरं परिसमाप्तम् ३१ ॥

ऊरुमवेजयन्ती टी.

यस्मात्कारणात्कामकामीस्वरूपदर्शनां शान्तिं प्राप्नोति त
 स्माद्यः सकलात्कामांस्तजति सपवंभूतं प्राप्नोतीत्याह वि
 हायेति श्रीकृष्णरूपासहकृतेन निजकर्मणा लब्धान्सर्वा
 न्कामान्शब्दादिविषयान्कृतेतरे देवलोकादिशान्तिका
 मान्वा सर्वान्शक्त्यरूपान् विहाय परित्यज्य निस्पृहः प्र
 लब्धविषये प्रयासस्त्राकांक्षातद्दहितः ननु लब्धानोपरि
 त्यागोऽलब्धानोत्स्पृहारहित इति कृतो भवतीत्यपेक्षायाहे
 तुगर्भितो विशेषणवाह निर्ममो निरहंकार इति यतो हेतो
 निर्ममः यो ममकारास्पदेषु लब्धेषु तत्तद्विषयेषु सत्सु इदं व
 स्तुममेव नान्यसेत्येवंभावश्च न्योस्ति अतस्तस्येतेषां परित्या
 गेनातिकष्टं भवति यतश्च निरहंकारः योऽहंकारास्पदस्य
 शरीरेपीदं शरीरमहमेव चेत्तन्महत्त्वात् नोत्पदिदं न भवती
 ति बुद्धिरहितो भवत्यतो हेतोस्तस्यालब्धेषु देहसम्बन्धिरू
 पेष्वाकलत्रपुत्रादिषु स्पृहाशून्यत्वं संभवत्येव पवंभूतः सन्न
 यः प्रमान् पुरुषः चरति विषयान्भुनक्ति विषयेषु गच्छति
 वाससंयमी पुरुषः शान्तिं संसारात्तिरुतिमधिगच्छति अत
 र्त्तं प्राप्नोति विषयभोगानुपकुर्वीणोपितेषु सनाशक्तत्वेना

गी.
टी.
दि.

नेषां भूतानामतिप्रबलैरपितैरसावनभिभूयमानः सत्तात्मा
वलोकनपूर्विकया ह्येकभक्तिनिष्ठिकया बुद्ध्या परमनि
वृत्तिं प्राप्नोतीत्यभिप्रायः ३१ ॥

मधुसूदनी टी. ॥

यस्मादेवं तस्मात्प्राप्तानपि सर्वान्वासान् गृह्यते चादीनेतरा
त्मनो राज्ञ्यरूपान्वासनामात्ररूपं पृथग्व्यगच्छतस्त्वनस्पर्श
तत्त्वात् कामास्त्रिविधान्विहायेत्तत्पशरीरजीवनमात्रेऽपि नि
स्पृहः सन्नयतो निरहंकारः शरीरेन्द्रियादावहमित्यभिमान
सून्यः विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभावना रहित इति वा अतो
निर्ममः शरीरयात्रा मात्रार्थेऽपि प्रारब्धकर्मस्ति प्रकोपीना
ह्यादनादौ ममेदमिति अभिमानवर्जितः सन्नयः प्रमांश्चरति
प्रारब्धकर्मवशेन भोगान्धुं क्रेयादृच्छिकतया यत्र क्वापि
गच्छतीति वा स एव भूतः स्थितप्रज्ञः शान्तिसर्वसंसारदुः
खोपरमलक्षणमविद्यातत्कार्यनिवृत्तिमधिगच्छति ज्ञान
बलेन प्राप्नोति तदीतदीदृशं व्रजनं स्थितप्रज्ञस्येति च त
र्थाप्रसन्नो नरेपरिसमाप्तं

३१ ॥

मदानंदी टी.

यस्मादेवमतः प्राप्तानपि वासान् गृह्यादिकान् वासनामा
त्ररूपं च मनो राज्ञ्यात्मकानपि १ पृथि प्राप्नोति स्पर्श
तत्त्वास्त्रिविधानपि उपेत्य देहयात्रायामपि योनिः स्प
ष्टा मुनिः २ देहाद्यहंकारः सून्यः स्वप्नाद्यादिविवर्जितः ३
तादात्म्यायास सून्यत्वात्संसारगोचरासवर्जितः ४ शरीरया
त्रा मात्रार्थे प्राप्ते प्रारब्धकर्मणा ममेदमिति तत्रापि सत्त्वो
तिविवर्जितः ५ भोगप्रारब्धवशात्तां धुं क्रेभोक्तृत्वमंतरा ॥

रागवीरसमिद्धोधिनी॥

अथ ब्रजेत किमिति चतुर्थं प्रश्नं समर्थयति विहायेत्यादिहृभ्यां
यः सर्वान्कामान्पूर्वोक्तलक्षणात्संकल्प्यस्पर्शानिःस्पृहः फला-
भिसंधिरहितः सिद्धसिद्धो सम इति यावत् निर्ममः ममता रदि-
तः सत्संबन्धयंवधानर्ह इति संकल्प्य रहितः निरदंकारः ईश्वर-
पवकर्तेति स्वात्मन्यनादृष्टाभिमानः वक्ष्यति व मये वै ते निद-
ताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भवसव्यसाविनित्यादि चरति स्वधर्म-
प्रवृत्ते भवतीति संप्रतिमानंदमाप्नोति ७१॥

मधुभाष्य

विहायेति कामान्विषयान्निस्पृहतया विहाय यश्चरति भक्त-
यति भक्त्या मीत्यदंकारममकारवर्जितश्च सदिप्रमानस-
पवमुक्तिमधिगच्छति इत्यर्थः उपसंहरति ७१॥

द्वार्थः ज्ञानं तत्साधनं कर्मसत्त्वशुद्धिस्तत्फले तत्फलं ज्ञानं
निष्ठे वेत्त्यध्याये स्मिन् कीर्तितम् ७१ इति श्रीमधुसूदनीटी.
कायां द्वितीयोऽध्यायः ३ ॥

सदानंदी टी.

एवं च तर्णं प्रश्नानामुत्तरव्याजतोत्रं च तत्त्वविलक्षणान्येता
न्याविलानिमुमुक्षुणा १ प्रकर्तव्यतयोक्तानि जीवमुक्ते क
सिद्धये स्तुत्यते ज्ञाननिष्ठेयमधुना त्रोपसंहृतौ ३ एवायं ध्या
क्ता ब्राह्मीया ब्रह्माद्वैतैकगोचरा निष्ठा च कर्मसंन्यासपूर्वि
का ज्ञानलक्षणा ३ एतां ब्राह्मीस्थितिं प्राप्य यः कोपिनविमु
सति मोहहेतोरविद्याया बाधितत्वात्तत्र संभवः ४ अस्यामेत
च्च वयसि स्थित्वा मनसि निश्चला ब्रह्मात्मनिर्द्वैतिनित्या मो
क्षात्वा मधिगच्छति ५ किमुवाच ब्रह्मचर्यादेव संन्यास्य यः
प्रमान् यावज्जीवे स्थिता वस्यां ब्राह्मीमेवावतिष्ठते ६ स या
ति ब्रह्मनिर्वाणमिदं पुराणशयो हरेः ७ वधोच्छेद्यात्मबोधेन
दत्तमतिमलोच्छेदनाथं स्वयं तज्ज्ञां शुद्धिततोद्भाऽविलक
रणफलं ज्ञाननिष्ठां परेष्ठा यो भक्ता यप्रियाया वददमलयशाः
श्रीपतिर्यमगोमा स श्रीकृष्णोऽविलस्य भ्रमति मिरहरोपात
भास्वान्ममांतः ८ ७१ ॥ इति सदानंदीटी कायां द्वितीयोऽध्या
यः ३ ॥

नीलकंठी टी.

नित्यपादितं कर्मयोगप्राप्तांसां त्वयोगनिष्ठां फलेन स्तुवन्नुपसं
हरति एवमिति एवास्थितप्रज्ञलक्षणप्रसंगात् कथिता ब्राह्मी ब्र
ह्मशब्देनात्र ब्रह्मविद्वद्यते ब्रह्मविद्वद्भैव भवतीति श्रुतेः तेषां
यं ब्राह्मीस्थितिनिष्ठां प्राप्य नरो न विमुसति पुनर्मोहेन शा मोति
अस्यामेतकालेपि स्थितेति सकृज्ज्ञातापीये फलवती न तूपास
नावधिराभाससापेक्षसुकं ब्रह्मब्रह्मतिशयोक्ते किंलाका
तरवतगतिशायं ब्रह्मनेत्याह निर्वाणमिति निर्गतं वानेगम
नेयस्मिन् प्राप्य ब्रह्मणितत्रिवाणे तथा च श्रुतिः न तस्य प्राणा उत का

गी.
टी.
दि.

मंत्यैव समवनीयंते ब्रह्मैव सन् ब्रह्मापेतीति गतिमंतरेण प्रा
णरूपोपाधिप्रविलयमात्रात् यदाका शस्य महाकाशत्वप्राप्ति
वत् जीवस्य ब्रह्मप्राप्तिमाह अतः कालेपीत्यपिशब्दात् यो ब्रह्म
चर्यादारभ्यात्र तिष्ठति सब्रह्मनिर्वाणं केचुतिकन्यायेन प्राप्ता
तीति गम्यते अस्याथायस्यार्थः संपृहीतो मधुसूदन श्रीपादैः
ज्ञानं तत्साधनं कर्मसत्त्वबुद्धिभुतफलं तत्फलं ज्ञाननिष्ठं
वेत्त्यथायेस्मिन्त्रकीर्तिते इति श्रीनीलकंठी टीकायां द्विती
याध्यायः १ ॥ ॥ ॥

ज्ञानेदी टीका

एतदध्यायार्थमुपसंहरति एषानं स वाहे जातनासमित्या
रभ्याध्यायान्तं प्रोक्तं ब्राह्मीब्रह्मणः परापरस्वरूपस्य परमेश
्वरस्य संबन्धिनीस्थितिं नित्यानित्यवर्तनप्रकारः तथा ब्राह्मी
स्थितिर्यथायुक्ता ब्रह्मणि स्थीयते सा स्थितप्रज्ञता च ते प्रोक्ते
इत्यनुयः हे पार्थ पुनादिप्रकारार्थमेव ब्राह्मीस्थितिं प्राप्य
विचार्य लब्ध्वा च पुरुषो न मुह्यति अनात्मन्यात्मभ्रमरूपं मिथ्या
ज्ञानं विषयभोगेन लोभे च नामोति अस्या ब्राह्मीस्थितावेत
कालेपि स्थित्वा निर्वाणं प्रशान्ते ब्रह्म ब्रह्मनिष्ठा मोति अपिश
ब्दादयं वाक्यार्थः इयं स्थितिर्हि बहुतरंगया समाध्यापरमेश
्वरानुग्रहलभावेति अतः कालात्मा क दृढतरभूतेन्द्रियसंचाते
सर्वविमर्शसमर्थदेहसति ज्ञाताया सापि निरंतराभासक्रम
णावापरमेश्वरानुग्रहेणातकालेपि विकलेन्द्रियभूतसंचाते
मरणवस्थासमयेऽप्यस्या स्थित्वा स्थितप्रज्ञतामधिगम्य निःश्रे
यसप्राप्तिरिति सिद्धिम् ११ इति श्रीज्ञानेदी टीकायां द्विती
याध्यायः १ ॥

समकंठी टीका

एषा विहाय कामान्यः सर्वानि त्यजेन्नयं येन प्रतिपादिता ब्रह्मणः
परमात्मत्वस्य परमात्मसंज्ञकस्य संबन्धिनीस्थितिः एतया ब्रह्म
णि स्थीयते इति विषयान्तरनिवृत्तरतितया प्रतिष्ठाक्रियते अत

अंदितीयेथायेसिंहदयवगेभीरविमले गृहीतेगीतानां विबुधदयितानां प्रणयतः तदाशेषानेदा
मृतरसमसर्वरसयता सदावः उभावोभवतकृतकृत्यः कृतधियाम् ॥ +

एवैनां प्राणयथोक्तेन क्रमेण स्वात्मीकारेण स्वीकृत्याभियुक्तान्
सुसति देहादिषात्मप्रत्ययरूपे वैचित्र्यं भजते यतोऽस्य मंतका
लेषु परसमये पि स्थित्वा विश्रम्य निर्वोणं नानाविकल्पतो भप्रत्य
यात्प्रशान्तं ब्रह्म परंतत्वे स्वसंभावमयमृच्छति तदेकात्म्यमापद्य
तइत्योम् ॥ ११ ॥ इति रामकंदी टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ १ ॥

लासिका दत्तगुप्ती टीका

अथैवं विधायाः प्रबुद्धावस्थायाः संज्ञानरं महिमानेवाह पश्यति
पषोक्तं रूपं आसीत् स्थितिर्ब्रह्मज्ञानावस्थापनां प्राणनमुसति दे
हाद्यात्मप्रत्ययेन भजते यतोऽस्य मवस्थायां मंतकाले पितृस्य
समयेपि ईश्वराय हे एतादृशोऽपि ताणमात्रास्थित्वा ब्रह्म निर्वोणं पर
तत्वे लयं कृच्छति प्राप्नोति इति ॥ ११ ॥ इति वसुगुप्ती टीकायां द्विती
योऽध्यायः ॥ १ ॥

तद्योक्तं चिदंशु हि श्रुत्वा भगवदाश्रयं नृसामिना ॥ आस्तां जन्मप्रवृत्तिभवनः सेवनेन द्विलोके
वाच्यं केनापरिमितफले भुक्तिमुक्तिप्रकारे ज्योतिर्मात्रः सति
पशुमिनो जीवितोऽपि भास्विकीणयप्रभवसि सतां तेन केनः
समानः ॥ +

पंचोली टीका

सैवाज्ञाननिष्ठास्तु यते पश्येति हे पार्थ पषावाही यथोक्ता स्थितिः स
र्वसंन्यासप्रवृत्त्या स्वदेयेणावस्थानमित्येतत् पनास्थितिं प्राप्य न विमु
सति मोहेन प्राप्नोति अंतकालेपि अंते वयस्यपि अस्यायथोक्तायां वा
ह्यास्थित्वा प्रमानं ब्रह्म निर्वोणं मोक्षं कृच्छति प्राप्नोति यः ब्रह्मचर्या
देवसंन्यासयावजीवं ब्रह्मणेवोवेति स ब्रह्म निर्वोणं गच्छति तत्र किं
वक्तव्यं ॥ ११ ॥ इति श्रीपंचोल्या द्वितीयोऽध्यायः ॥ १ ॥

रसवीरसमिद्धे धिनी ॥

पश्येति चेदस्तत्तंतयो ब्रह्मेत्यनुशासनाद्भस्मवेदः सचात्र प्रकांतः
तादृशं वेदस्तद्विषयावाही पषापूर्वोक्तलक्षणस्थितिं निर्वाप्य न
प्राप्य न कश्चित्त्रियबंधुरपि विमुसति प्रस्थानिष्टायां स्थितानि
अयं प्राप्यातकालेपि पुहं समुत्तमरणादौ पाषातपदंगच्छति य
उक्तं हाविमोपुरुषो लोके सूर्यमंडलभेदिनो तथा च योगयात्रायां
तपस्विभिर्यास विरेणालभ्यते प्रयत्नतः स विभिष्यते च या प्र
याति तामासुगतिं मनस्विनो भरणसमये पशुतामुपागता इति ॥

निचतर्थो निर्णीतः ३२ इति श्रीरघवीरसमिद्धो धिन्यां।

गीताव्याख्यायां द्वितीयोऽध्यायः २॥

मधुभाष्य

यथेति ब्राह्मीस्थितिः ब्रह्मविषयास्थितिर्लक्षणो अंतकालेय
स्यास्थितः स्थितिः त्वेव ब्रह्मगच्छति अन्यथा जन्मांतरं प्राप्नोति
यं यं वापीति वक्ष्यमाणत्वात् ज्ञानिनामपि सति प्रारब्धकर्म।
रिगशरीरं तं युक्तं भोगेन तितरेत्युक्तं संतिदिवद्दुशरीर
फलानिकर्माणि कानिचित् समुज्जन्मनि विप्रः स्यादित्यादेः
दृष्टेस्तु ज्ञानिनामपि ब्रह्मशरीरं प्राप्नोति तथा युक्तं स्थितप्रज्ञो मि
यत्सुखं प्राप्य रोदपदंततः सांकर्यं गततो मुक्तिमगादिसुप्र
सादत इति गारुडे महादेवपद्मे जन्मसुखं वसुक्तिनिवृत्त्यतः
निवृत्तारदीये निश्चितफलवृत्तानंतस्य तावदेव विरं यद्वच
नार्विषमेवाभिसंभवतीत्यादिश्रुतिभ्यः नवकायव्युत्पापेक्ष
तयथेषिकातूलतयथापुष्करपलाशे ज्ञानाग्निः सर्वकर्मा
णीत्यादिवचनेभ्यः प्रारब्धविरोधः प्रमाणाभावाच्च न च
तच्छास्त्रप्रमाणं अक्षपादकरणादानां सांख्ययोगजटाभृतां
मतमालब्धये वेददृष्टयंत्यत्यवेतस इति निंदितान् यत्र तस्मि
तिस्तत्रापि वभक्तानां स्तुतिपरत्वमेव न सत्यं न हि तेषामपी
तत्र प्रथमविरुद्धार्थप्रमाणं तथा युक्तं त्वेव रुद्रमहाबाहो मे
दृशास्त्राणिकारय अतएव निवित्तया निदं यस्व महाभु
ज प्रकाशं ऊरुवात्मानमप्रकाशं च मा ऊर्विति वरदे ऊर्त्ति
तानि च मिश्राणि रुद्रो विसुप्रचोदितः वकारणास्त्राणि विभू
रुषयस्तत्र चोदिताः दधी व्यायाः पुराणानि योन्या न्यन्या
विरोधत इति नारदीये अतो ज्ञानिनां भवत्येव मुक्तिः तच्चोक्तं

ज्ञानिनां कर्मशुक्तानां कायत्यागक्षणे युदा विष्णुमायातदाते
षां मनोवाक्करोति दीतिगुरु नवान्येषां तदास्मृतिर्भवति
बहुजन्मविपक्वेन भक्तिज्ञानेन येदं भजंति तस्मिन् त्वेते दे
वो याति नवान्येषु क्लेशेष्वेवैवर्ते निर्वाणमप्यरीरं कायो वा
रां पारीरं चेत्यभिधानात् पतद्वाणमवष्टभ्येति प्रयोगाच्च।
निर्वाणज्ञानमप्रतिपादनमनिर्दिष्टादित्यादिवत् कथमन्य।
या सर्वपुण्यदिप्रसिद्धा कृतिर्भवत उपपद्यते नवान्यद्ग
वत उत्तमं ब्रह्म ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दोत्पत्ति
भागवते भगवन्तं परं ब्रह्म परं ब्रह्म जनार्दनः परमं यो महद्ब्रह्म
यस्मात्परमतीतो दमक्षरादपि चोत्तमः यो सो वतीदिय प्रासः
नास्ति नारायणसमं नभूतं न भविष्यति न तत्समोऽस्य भिध
कः ऊतो न्योऽत्यादिभ्यः न च तद्ब्रह्मणोऽप्यरीरत्वादेतत्कल्प्य
तस्यापि पारीरप्रवणान् आनंदरूपमस्तु सुवर्णज्यातीः
ददरोस्मिन्नंतराकाशादित्यादिषु यदि रूपं न स्यात् आनंदमि
त्येव स्यात् न त्वानंदरूपमिति कथं सुवर्णरूपत्वं स्यादरूपस्य
कथं च ददरत्वं ददरस्य स्य केचित्त्वे देदेत्यादौ रूपवानुव्यते
सदस्यशीर्षपुरुषः रुद्रमवर्णकर्तारं आदित्यवर्णितसः पुर
स्तात् सर्वतः पाणिपादंतत् विषयश्चक्षुरित्यादिवचनात्
विषयतु पाथायादेष्टरूपवानवसीयते अतिपरिपूर्णतमज्ञा
नेष्वर्थवीर्यानंदश्रीशक्तिमांश्च भगवान् परास्यशक्तिर्विविधे
श्च श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च यः सर्वज्ञः आनंदं ब्र
ह्मणः पतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मांश्च पृथिवीति अना
दिमध्यांतमनंतवीर्यं सदसलक्ष्मीतिकांतं मध्यमंतं गु
णो नंतं गुणतो नंतं विग्रहे विज्ञानशक्तिरदमासमनंतशक्तेः
तुर्यंत सर्वदक्षदा आत्मानमनंतं च स वेदविद्वान् अन्यतमो
मुक्तोऽकोनामलोके भगवत्पदार्थः पश्यत्यसमग्रस्य अती

५३६
 वपरिपूर्णतेस्त्वं ज्ञानं वसौ भगं यच्चात्युक्तं सत्तु वा शक्तः क
 तु मत्तपर्युतादिभ्यः तानि सर्वाण्यन्योन्यस्वरूपणि विज्ञानमा
 नंदं ब्रह्म आनंदो ब्रह्मेति व्यजानात् सत्यज्ञानमनंतं ब्रह्म यस्य
 ज्ञानमयं तपः समाभगप्रविष्टा स्वादा नतस्य प्राकृतामूर्तिर्मा
 समेदोऽस्य संभवा न योगितादीश्वरत्वात् सत्यरूपोऽयुतो विभुः
 सदेहः सुखगंधश्च ज्ञानभाः सत्यरक्तमः ज्ञानः ज्ञानः सुखः
 सुखः सविस्तुः परमोदाय इति **पैंगिखिले** देहोऽयं मे सदा नंदो
 नायं प्रकृतिनिर्मितः परिपूर्णश्च सर्वत्र तेन नारायणोऽस्य ह
 मित्यादि ब्रह्म वैवर्ते तदेव लीलया वासो परिच्छिन्नादि रूपेण
 दर्शयति मायया न च गभैव स देव्या न चापि वस्तु देवतः न वा
 पि मायवा ज्ञातो न चापि जन्मदमितः नित्या नंदो ह्योऽप्येवं क
 उते मोयदर्शन इति पाद्ये न वै स ग्रात्मात्मवता मयी शरो भुक्ते
 दिउः खं भगवान्वासुदेवः स्वर्गादेरीषिजातः परमसुखनि
 थिर्वीथ रूपोऽप्यवोऽथ लोकानां दर्शयत्यो मुनिसुत हृतात्मप्रिया
 र्थं जगाम स ब्रह्म वं यच्चरणो जनमोदनाय सीसंगिनामिति
 रतिं प्रथयश्चचार सर्वं रचित्य वीर्यो यो यश्च दाप्रारथिः स्वयं रुद्र
 वाक्मस्तं कर्तुमजितो जितवास्त्यतः **योजितो विजितो भक्त्या**
 गागेयं न जयानद नवास्वाग्रादयामास करुणः कोपरस्ततश्चा
 दिभ्यश्च स्कादे न तत्र स सारनिद्रूपधर्माः यत्र वयरावरभेदो
 वगस्यते तत्रात्त बुद्धिमपेक्ष्या वरत्नविषदपमपेक्ष्यान्यत्र त
 चात्तं परिपूर्णं निद्रूपानि समाप्य विलुपतेः तथाप्यपेक्ष्यमं
 दानादृष्टित्वा स्वयोपि हि परावरं वदेत्येव स भक्तानां विमोद
 नमिति **गुरुदे** नवात्र किं विडपचरितादिवाच्यं श्रवित्य शक्तः प
 दार्थवैविद्या बोक्तुम कृष्णारमादिद्रूपानि परिपूर्णानि सर्वदा
 नवाणामात्रभिन्नानि तथाप्यस्मान्नि सादसीत्यादेशु नास्तीये त
 स्मात्सर्वरूपेषु नंतं गुणानित्य निरस्तोऽयं वनायणाख्य परं ब्रह्माप
 रोक्ष ज्ञातुं कृतीति वासिष्ठम् ॥ **इति श्रीमद्वेदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्य**
विरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

गी.
टी.
टि.

निष्क्रान्तस्तथानिर्ममःप्रतिनियतदेहेन्द्रियादिषुभावेषुमः
मेदमितिममत्वाभिमानात्रिष्क्रान्तस्तथानिरहंकारः देहबु
द्धिप्राणादिष्वान्मप्रत्ययरूपावच्छिन्नाहंकारादपिनिष्क्रान्त
त्येतदनेनयंयेनापवर्गमार्गप्रणवस्पर्शःप्रथमसहजभ
क्त्याद्यभिचारिचिद्गुह्यचितोपदेशयोग्यबुद्धितया सद्गु
रूपदिष्टदेहदेहिद्यतिरेकज्ञाननिरन्तराभासवशाद्देहा
दिवर्गव्यावर्तमानात्मप्रत्ययस्योद्देतसामान्यसंविद्योराहा
दहंप्रतीतेष्विदंकराष्टमिरूपाणामेतर्बहिष्करणशक्तीनां
शास्त्रचोदितेषुविषयेषुविस्तृतमेवनिग्रहंनिरुत्तरंपद
शामिहेतुंसिद्धांतीकृत्यसप्तदशाध्यायप्रदर्शितपरमरहः
स्योपदेशप्राणभूताद्यप्रतिपादकंहितीयमध्यायमुपसरः
ब्राह्म ३१ ॥

लासिकविषयली टीका

एनमेवाभिप्रायंसमासेनाह विहायेति यःपुमान्स्वरूपप्र
तिष्ठानिरहंकारोवच्छिन्नदेहाविभिमानशून्यः नैकवर्लनिर
हंकारः यावन्निर्ममोपि देहादिषुममताशून्यःतथानिस्सहो
विषयेषुनिरभिलाषः सर्वान्कामान्प्राप्तिविषयाविहायोप
ज्ञानहृदिर्भूत्वाचरतिभुक्ते सशान्तिमोक्षमधिगच्छति ग्राह
केंद्रियग्राहकत्वेनसर्वानित्युक्तं उक्तंचान्यत्र सम्पत्त्वबोध
विश्रान्तोयोलमात्रभवस्थितिः विषयानपिसोमस्याजीवन्य
क्तस्तत्त्ववित्तइति ३१ ॥

पंचोलीटीका

यस्मादेवंतस्माद्यः संन्यासीपुमान्सर्वान्कामान्प्रशेषान्मनः
स्थानविहायपरित्यज्यनिःस्पृहःशरीरजीवनमात्रेपिनिरभिलाषः
निर्ममोममत्तरहितः निरहंकारः अभिमानरहितः सन्जीवनमा
त्रावेष्टाशेषाः पर्यवतिसाक्षितप्रज्ञः शान्तिंनिर्वाणमधिगच्छति
तदीदृशं ब्रजनंस्थितप्रज्ञस्येतिवत्तर्थाप्रस्योत्तरं ३१

भाषा अनुवाद

जब ऐसी व्यवस्था है तो जो प्राप्त विषयको त्याग करते या
अनादरसे ग्रहण करते और अप्राप्तमें इच्छा रहित करे ।
किसीकी अभिलाष नहीं रखते उससे उनके अहंकार नहीं
है इसीसे भोग अभोग साधनमें समता तथा स्नेह शून्य
होकर आत्मामें दृष्टि राखि अदृष्ट वशते विषय भोग ।
करते हैं और कही भी जाय पर शान्ति को प्राप्त होते हैं
अर्थात् जो सब कामना छोड़ि वे परवाह अहं समता ही
न पुरुष भोग करे या कही जाय पर शान्ति तो पावते
ही हैं ७१ ॥

श्लोक

सर्वकामत्यागं पुरुषो विवरे निस्पृह निर्मम निरहंका
र सो प्राप्तिप्राप्तप्रतिदीद ७१॥

438

756

[illegible]

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनो प्राणविमुह्यति
स्थित्वा स्पामन्नकालेपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छ
ति ११ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म-
विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सा-
त्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः १ ॥ ६

शंकरभाष्य टी.

सैवा ज्ञाननिष्ठा स्तूयते एषा ब्राह्मीति एषा यथोक्ता ब्राह्मी
ब्रह्मणि भवेया स्थितिः सर्वकर्म संन्यस्य ब्रह्मरूपेणैवावस्था-
नमित्येतदे पार्थ नैनो स्थितिं प्राप्य लब्ध्वा विमुह्यति न मोहं
प्राप्नोति स्थित्वा स्थां स्थितौ ब्राह्मं यथोक्तायामन्नकालेपि मु-
ने वयस्यपि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिवृत्तिं मोक्षमृच्छति किमु
वक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव संन्यसयावज्जीवं यो ब्रह्मण्येवावति-
ष्ठते सब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ११ ॥ इति श्रीभगवद्गीताभा-
ष्ये द्वितीयोऽध्यायः १ ॥

आनेदगिरिक्त टी.

तत्रतत्र संक्षेपविल्लराभ्यां प्रदर्शितां ज्ञाननिष्ठां अधिकारि-
प्रवृत्त्यर्थत्वेन स्तोत्रमुत्तराश्लोकमवतारयति सैवेति गृह्य-
स्थः संन्यासीत्युभावपि चेन्मुक्तिभागिनो किंतर्हि कष्टेन सर्व-
थैव संन्यासेनेत्याशंक्य संन्यासित्यतिरिक्तानामन्नरायसंभ-
वादपेक्षितः संन्यासीमुमुक्षोरित्याह एवेति स्थितिमेव व्याच-
ष्टे सर्वमिति न विमुह्यतीति पुनर्नञ्जोक्तकर्मणमन्वयार्थं सं-
न्यासिनो विमोहाभावेपि गृह्येयं यन्नहान्यादिनिमित्तप्राये-
ण विमुह्यति विक्षिप्तः सन् परमार्थविवेकरहितो भवतीत्य-
र्थः यथोक्ता ब्राह्मी स्थितिः सर्वकर्मसंन्यासपूर्विका ब्रह्मनि-

गी.
टी.
दि.

एषा तस्यास्थित्वा तामिमामायुषश्चतुर्थेऽपि भागे कृत्वेत्यर्थः अपि
शब्दसूचितं कैश्चित्कन्यायमाह किञ्च वक्तव्यमिति तदेवं तत्त्वं
पदार्थं तदेकं वाक्यार्थस्तज्ज्ञानादेकाकिना मुक्तिस्तदुपाय
सुतेतेषामेकैकत्र स्रोतैः प्राधान्येन प्रदर्शितमिति निष्पादय
मुपायोपेयभूतमथायेन सिद्धं ११ इति प्रानन्दगिरिकृतटी.
कायां द्वितीयोऽध्यायः २ ॥

स्वामिभूत टीका

उक्ताज्ञाननिष्ठास्तवत्रुपसंहरति एषेति ब्राह्मीस्थितिर्ब्रह्मज्ञान
निष्ठा एषा एवंविधा एतां परमेस्वराराधने विमुञ्जातः करणः प्रमा
न्यापनमुद्यति पुनः संसारमोहेन प्राप्नोति यतः पुनः काले मृ
त्युसमयेऽपि प्रसंज्ञा एतां त्रयस्थित्वा ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति प्राप्नो
ति पुनः किञ्च पुनर्वक्तव्यं बाल्यमारभ्य स्थित्वा प्राप्नोतीति ११
इति सुबोधनी टीकायां द्वितीयोऽध्यायः २ ॥

पिशुचभाष्यं टी

संज्ञाज्ञाननिष्ठा एषा यद्योक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेद्यो स्थितिः तेना
स्थितिं प्राप्य लब्धा विमुद्यति न मोहेन प्राप्नोति स्थित्वा संप्रब्रह्म
स्थितो यद्योक्ता यां प्रतकालेऽपि प्रतेव यस्यापि ब्रह्मनिर्वाणं ब्र
ह्मनिवृत्तिं मोक्षमृच्छति गच्छति ११ ॥ इति पिशुचभाष्ये द्वि
तीयोऽध्यायः २ ॥

रामानुजभाष्यं

एषा नित्यात्मज्ञानपूर्विका संगकर्माणि स्थितिः प्राप्य न मुद्यति न
पुनः संसारमामोति प्रसंज्ञास्थित्वा समंति मेऽपि वयसि स्थित्वा
ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति निर्वाणमये ब्रह्मसर्विकतानमभिगच्छ
तीत्यर्थः ११ इति रामानुजभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः २ ॥

अग्निवशप्रकृत टी.

एषा सौब्रह्मसत्ताय संप्रज्ञा एतां त्रयस्थित्वा वा स्थितिं प्राप्य शरीरमे

दात्परमेवसाप्रोतीतिप्रश्नचतुष्टयेनिर्णीतमितिशिवम्
अत्रार्थसंग्रहः शुद्धोच्येतसश्चिन्नागतिरुपागेनयाकिल
प्ररोहत्वेवविषयाप्रयत्नात्परित्यजेत् ॥ इतिप्रभिन
वगुप्तेहितीयोध्यायः २ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटी.

एषोक्तज्ञानाबाह्यीस्थितिः ब्रह्माकारेणावास्थितिरूपम्
स्वापनाशयनमुष्मा पुनर्माहेनप्रोति अस्माभ्यंतकाले
देहावसानेनस्थित्वापिब्रह्मनिर्वाणमृच्छतिप्रोति किं
पुनर्जीवन्तीवमित्यर्थः अस्याध्यायतात्पर्यं शोकदेहात्मबुधा
त्यनुभवतिमृषार्येदेहातिरिक्तोदेहदृष्टैकप्रात्माविश्वरु
पहृतोहृदहृन्मृष्यः तस्मत्तानात्रशोकस्तदिहनिजमनःसु
दितःसाधुसिद्धोदेहाः सहितीयेधृशमिममवदत्साख्यो
गाधिकारं ॥ इतिपरमार्थप्रपाटीकायांहितीयोध्यायः २

वनमाली टी.

उक्तप्रपसंहरति एषेतिपक्षास्थितप्रज्ञलक्षणवाजेकथिता
पक्षातेभिहितासांख्यबुद्धिरितिचप्रागुक्तास्थितिर्निष्ठासर्वका
म्यकर्मन्यासपूर्वकपरमात्मज्ञानरूपाबाह्यीपरब्रह्मविषया
हेपार्थपक्षास्थितिंशाययः कश्चिदपिपुनर्नविमुक्त्यतिमोहहे
तुभूतायविद्यायाभगवदपेरात्तहेतुकतन्महाप्रसादेननि
वृत्तत्वात् अस्यास्थितावंतकालेपतेपिवयसिस्थित्वाब्रह्मणि
निर्वाणेनतत्साम्पूरूपमोक्षेप्रोतीत्यर्थः ॥ इतिवनमाली
टीकायांहितीयोध्यायः २ ॥

जगत्सर्वेजयन्ती टी.

पूर्वोक्तमात्मज्ञानपूर्विका निष्कामकर्मनिष्ठाप्रपसंहरति
एषेति हेपार्थ पक्षातेःभिहितासांख्यबुद्धिर्योगोत्तिमोपुष्टि
न्यारभ्य विहायकामानित्येतेनमयायाकथितासा
षाईहाविधाबाह्यीब्रह्मावाप्तिकरीस्थितिः आत्मज्ञानयुक्ता
निष्कामकर्मनिष्ठाभवति स्थिरधीःपुरुषःपक्षास्थितिंशाय

गी.
टी.
दि.

नमुसतिप्रकृतिकार्येषु देहगेहादिषु मोहेन प्राप्नोति पु
नकालेपिमरणसमयेपि सुखास्थितौ स्थित्वानिर्वाणं पुन
वधिकातिशयसुखरूपं ब्रह्म ब्रह्मति यद्वा निर्वोणं निर्ग
तेवाणं गंधं यस्मिंस्तथा प्रकृतेस्तत्कार्याणां च समन्वयग
न्धरहितं ब्रह्मणो निर्वाणं ब्रह्मनिर्वाणमप्राकृतं वैकुण्ठाख्यं
ब्रह्मणो निवासस्थानं यद्वा ब्रह्मविनिर्वाणं प्रकृतिसमंवा
दिरहितं सुखात्मस्वरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः तथा चात्रैव वक्ष्यति
यद्वा त्वाननिवर्तते तद्वा मपरममम यं प्राणन पुनर्जन्मदुः
खालयमशास्यते नापुवंतीति केचित्तु कार्यकेनापिशब्देना
यमर्थः सूच्यते तथाहि यदि प्राणत्यागात्प्राणार्द्धदण्डपरि
मितेल्पकालेपियः पुरुषोऽस्यास्थितो तिष्ठति सोऽपि ब्रह्म
निर्वाणं गच्छति तर्हि यस्तज्जन्मारभ्य देहात्तावधिमदपित सक
लात्मात्मीयादिवस्तुजातो मदाशयनपरो मदेकनिष्ठानि वि
लोपायोपेयफलसमन्वयादिरूपेण मामेव भजमानः पुमान्
स्यातिष्ठति स तद्ब्रह्मतीति किमु वक्तव्यमिति त्वत्तु यत्पितृषु
सुः पृथायाः पुत्रोऽसि पुत्रो मत्प्रसादात्तवैवास्थितिः सुलभा भ
वतीति सन्ध्यायनाभिप्रायः ११ इति कृष्णमवैजयन्तीटीका
याद्वितीयाध्यायः १ ॥

+ तदेवं च तर्णे प्रश्नानां उत्तराज्जेन सर्वाणि स्थि मधुसूदनी टी. तत्प्रज्ञलक्षणनिष्ठसुखकर्मव्यवसायकथितानि
संप्रतिकर्मयोगफल भूतोऽसौ निष्ठाफलैः सुखदुःखमैः ३३ ति +

+ एवास्थितप्रज्ञलक्षणवाजेन कथिता एवातेभिहितोऽसौ ख्य
बुद्धिरिति च प्रायश्चास्थितिनिष्ठसर्वकर्मसंन्याससर्वकपर
मात्मज्ञानलक्षणवासी ब्रह्मविषयो हेतुर्वा एनास्थितिं प्रा
प्यः कश्चिदपि पुनर्न विमुस्यति न हि ज्ञानवाधितस्याज्ञान
स्याज्ञानस्य पुनः संभवोऽस्ति अनादित्वेनात्यत्यसंभवात् अ
स्यास्थितावेतकालेपि अंत्येपि वयसि स्थित्वा ब्रह्मनिर्वाणं ब्र
ह्मणो निर्वाणं निर्हति ब्रह्मरूपनिर्वाणमिति वा ब्रह्मति गच्छ
ति भेदेन किमु वक्तव्यं यो ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्यावजीवम
स्यावास्यास्थिताववति एते सब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीत्यपिश

भाषा अनुवाद

पूर्व कही हुई ज्ञाननिष्ठा की प्रशंसा करि कहते हैं कि हे
अर्जुन उक्त ब्रह्मज्ञान की निष्ठा ऐसी है इससे भगवत के
प्रायश्चित्त पुरुष यह ब्रह्मनिष्ठा पाय करि और
संसार सागर में मूछ नहीं होता देवों मरती वार भी एक
क्षण भर जो ब्रह्मनिष्ठ में मन स्थिर करते ब्रह्म में लीन हो
ता है तो बाल पन से या बड़त दिनों से इस ब्रह्मनिष्ठा की
सुभास से इसमें मन स्थिर करि अन्त में मुक्ति मिलेगी इसमें
फिर कुछ सन्देह बाकी है सो हे पार्थ यह ब्राह्मी स्थिति है
इसको प्राप्त हो फेरि मोह नहीं पाते अन्तकाल में भी इससे
क्षण भर मन स्थिर करि मनुष्य निश्चय ब्रह्म निर्वाण पद
पावते है ११ इति द्वितीयोऽध्यायः १॥

टोका

पार्थ यह ब्राह्मी स्थिति इदमिति दोत न मोह अन्तकालस्थि
त यादि में निर्वाण ब्रह्म होय सोह ११॥ इति श्री ॥